ACADEMIA ROMÂNĂ

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

LI

2014

SUPLIMENT

Inovație și interdisciplinaritate în cercetarea arheologică și istorică: teorii, metode, surse

editori
Andi MIHALACHE
Dan APARASCHIVEI, Gheorghe CLIVETI, Alexandru SIMON

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

Tom LI, 2014, SUPLIMENT

Inovație și interdisciplinaritate în cercetarea arheologică și istorică: teorii, metode, surse

SUMAR

ANTIC ŞI MEDIEVAL

L. MUNTEANU, E. POPUŞOI, *The Roman Coin Hoard from Iezer* …… 1
GEORGE BILAVSCHI, *Arheolingvistica spaţiului rural medieval românesc* …. 35
ALEXANDRU SIMON, *Principele Dominic, secuii şi Ţara de Jos a Moldovei* … 59
PETRU-COSMIN COVRIG, *Studiu de caz asupra unui document medieval privitor la vechimea românilor din Regatul Ungariei* …… 77
MIHAI SAFTA, *Analiza conceptului de „stat modern” şi posibilele sale origini. Despre formele de agregare teritorială şi socială din spaţiul italian medieval* …… 85
IULIAN MARCEL CIUBOTARU, *Consideraţii referitoare la regimul juridic al mănăstirilor personale din Moldova (secolele XV-XVI)* …… 95
ROMEO GABRIEL MOLDOVAN, *Bunuri mobile şi imobile în Transilvania secolului XVII. Studiu despre relaţia dintre „legi” şi interese în testamentele maghiare* …… 115
IULIANA STAVARACHI, *Câteva considerații privind apariția mahalalei Muntenimii din Iași în secolul XVII* …… 123
PETRONELA PODOVEI, *Locul edificiilor religioase de zid din judeţul Botoşani în arhitectura ecleziastică din Moldova (secolele XV-XVIII)* …. 139

MODERN, MODERNITATE, MODERNIZARE

COSMIN MIHUȚ, *Un document inedit despre exilarea lui Ion Câmpineanu (1840)* …… 161
ROXANA MONAH, *L'Orient (dé)figuré : les peintres français du XIX^e^ siècle devant la ville arabe* …… 171
MARIA MĂDĂLINA IRIMIA, *Ipostaze ale antisemitismului la „Junimea” din Iaşi: Titu Maiorescu, Mihai Eminescu şi Vasile Conta* …… 185
MARIUS CHELCU, *Originea, evoluţia şi finalitatea unei idei: dreptul de stăpânire a moşiilor de către armenii din Moldova* …… 207
VASILICA ASANDEI-MÎRZA, *Metode şi mijloace de cercetare arheologică în România la sfârşitul secolului XIX și începutul secolului XX* …… 225
EMILIA CHISCOP, *Politici de sănătate publică în presa ieșeană de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX* …… 241
DIEGO CIOBOTARU, *Despre modernizare în ritmuri cazone: militarizarea vieții publice în România interbelică* …… 253

ÎN SECOLUL XX

CĂTĂLINA MIHALACHE, *Politiques culturelles, pratiques sociales, exercices identitaires : festivités scolaires en Roumanie au vingtième siècle* …… 279
ALEXANDRU D. AIOANEI, *Naționalizarea întreprinderilor industriale în regiunea Moldovei și drumul spre economia planificată* …… 297
GEORGIANA LEȘU, *Literatura de inspirație istorică din România „democrației populare". Cazul Tudor Vladimirescu* …… 311
OANA MIHAELA TĂMAȘ, *Istoriografia românească a Marelui Război (1944-2014). Continuitate și inovație* …… 331

POST SCRIPTUM

ANDI MIHALACHE, *Măștile adevărului: de la teoria istoriei la studiul de caz* …… 343

Abrevieri …… 363

YEARBOOK OF THE "A. D. XENOPOL" INSTITUTE OF HISTORY

Tome LI, 2014, SUPPLEMENT

Innovation and Interdisciplinarity in Archaeological and Historical Research: Theories, Methods, Sources

CONTENTS

ANTIQUITY AND MIDDLE AGE

L. MUNTEANU, E. POPUȘOI, *The Roman Coin Hoard from Iezer* …… 1
GEORGE BILAVSCHI, *Archaeolinguistics Approach of the Medieval Rural Space in Romania* …… 35
ALEXANDRU SIMON, *Prince Dominic, the Szeklers and the Lower Country of Moldavia* …… 59
PETRU-COSMIN COVRIG, *Case Study upon a Medieval Document Regarding the Origins of Romanians from the Kingdom of Hungary* …… 77
MIHAI SAFTA, *The Concept of "Modern State" and its Possible Origins. A Study of the Territorial and Social Forms Created in the Medieval Italy* .. 85
IULIAN MARCEL CIUBOTARU, *Considerations on the Juridical Regime of Personal Monasteries in Moldovia (15th-16th Centuries)* …… 95
ROMEO GABRIEL MOLDOVAN, *Movable and Immovable Property in Seventeenth Century Transylvania. A Study on the Relation Between "Laws" and Interests in Hungarian Testaments* …… 115
IULIANA STAVARACHI, *Several Considerations Regarding the Emergence of "Muntenimea" Mahalle from Iași in the 17th Century* …… 123
PETRONELA PODOVEI, *The Place of Religious Masonry Structures from Botoșani County in the Ecclesiastical Architecture from Moldavia (15th-18th Centuries)* …… 139

MODERN, MODERNITY, MODERNIZATION

COSMIN MIHUȚ, *An Unpublished Document about the Exile of Ion Câmpineanu (1840)* …… 161
ROXANA MONAH, *The (Dis)Figured Orient: Nineteenth Century French Painters Faced with the Arab City* …… 171
MARIA MĂDĂLINA IRIMIA, *Voices of Romanian Antisemitism in Late 19th century: The Case of Literary Society „Junimea" in Iaşi* …… 185
MARIUS CHELCU, *Origin, Evolution and Finality of an Idea: Armenians' Landed Property Rights in Moldova* …… 207

VASILICA ASANDEI-MÎRZA, *Means and Methods of Archaeological Research in Romania at the End of the 19th and the Beginning of the 20th Century* .. 225
EMILIA CHISCOP, *Health Policy in Print Media of the Late Nineteenth and Early Twentieth Century in the City of Iași* 241
DIEGO CIOBOTARU, *About Modernization at the Army's Tempo: Militarization of Public Life in Interwar Romania* 253

IN THE 20th CENTURY

CĂTĂLINA MIHALACHE, *Cultural Policies, Social Practices, Identity Exercises: School Festivities in Twentieth Century Romania* 279
ALEXANDRU D. AIOANEI, *The Nationalization of Industrial-Based Enterprises in the Region of Moldavia and the Pathway to Planned Economy* 297
GEORGIANA LEȘU, *Historical Literature from People's Republic of Romania. Tudor Vladimirescu, Historical Character and Hero* 311
OANA MIHAELA TĂMAȘ, *Romanian Historiography of the Great War (1944-2014). Continuity and Innovation* 331

POST SCRIPTUM

ANDI MIHALACHE, *Masks of Truth: From Theory of History to Case Study* .. 343

Abbreviations 363

L. MUNTEANU[*]
E. POPUŞOI[**]

THE ROMAN COIN HOARD FROM IEZER[***]

There is a batch of 45 Roman imperial *denarii* in the collection of "Vasile Pârvan" Museum in Bârlad[1]. The only information kept in the documents of the Museum is that the pieces were donated in the 1960s and 1970s by the students of the Technical and Metallurgical Secondary School of Bârlad. As far as the history of this discovery concerns, a significant part of it was restored following Mrs. Eugenia Popuşoi's direct investigations, conducted over several years, and also Mr. Costel Giurcanu's generous support. The coins come from a hoard discovered in the years 1938-1939, in Iezer village, Puieşti commune, in the vineyard of a native named Chircă. Since the pieces were held in a "bucket" (probably a large ceramic pot), it is believed that the original size of the discovery must have been a considerable one (over 1,000-1,500 silver coins). Most of them were sold in batches of 100 pieces each, at the fair in Puieşti. Fortunately, the hoard has not been fully dispersed, some of the coins surviving in different collections, accompanied by precious information about the time and place of their acquisition. Thus, at a very close time to their discovery, 37 *denarii* were bought by Tit Simedrea, bishop of Hotin and metropolitan bishop of Bukovina, in the same fair. They were kept in the family and recently became part of Mr. Michael Raportaru's collection in Bucharest[2]. Another 25 coins came into possession of Costel Giurcanu in Bârlad, who also bought them in Puieşti, but much later, in 1965. On the same occasion, six pieces from the same hoard went into a private collection from Bârlad, their track being lost in the meantime[3].

We have reasons to believe that this discovery was reported in the old scientific literature over half a century ago. The one who first mentioned it was D. Tudor, who, by

---

[*] The Institute of Archaeology of Romanian Academy – Iaşi Branch.
[**] "Vasile Pârvan" Museum in Bârlad.
[***] Research funded through "MINERVA − Cooperation for an elite career in doctoral and postdoctoral research" project, agreement code: POSDRU/159/1.5/S/137832, cofinanced from the European Social Fund through the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007-2013.

[1] We express our gratitude to Mr. Mircea Mamalaucă, the Director of the Museum and Ms. Ioana Scutaru for the kindly granted support to us every time to study of coins from the hoard.

[2] M. Dima, M. Vasile, *Tezaurul de la Puieşti, jud. Vaslui*, in E. Nicolae (red. resp.), *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenţei României. Chişinău, 24-26 septembrie 2002. Comunicări, studii şi note*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2003, p. 91.

[3] C. Giurcanu, *Noi date despre tezaurul de monede imperiale romane de la Iezer − Puieşti*. Communication presented at the 20th National Symposium of Numismatics, Brăila, 22nd-24th of May 2003 (by manuscript). We thank Mr. Giurcanu for the information he generously offered on the circumstances of the discovery and acquisition and on the issuers' identification in regards to 24 of the 25 pieces from Iezer, belonging to his collection.

B. Mitrea's courtesy, was aware of "an unpublished hoard from Iezeru − Tutova […] with struck *denarii* from Vespasianus up to Commodus" hosted "at the Museum in Bucharest"[4]. The place of discovery to which he referred was Iezer village, from Puiești commune, bordered by Tutova river. His explicit recording was probably meant to avoid confusion with a similarly named place. It is Ezer village, located in the north of the same county, at present included in Băcești commune. B. Mitrea, about whom we certainly know that he lies at the origin of this information, has presented a list of coin deposits concluded with coins from Commodus, which also included the one from Ezer, although offering no other details[5]. The location of this coin deposit on the map of discoveries drawn by the author[6] confirms our initial location. Later, V. Mihailescu-Bîrliba has mentioned three hoards related to the discovery under subject: one located in Ezeru − Vaslui/Iezer (Puiești commune)[7], another one in Tutova[8] and the last one in Cetățuia (Puiești commune)[9]. On this occasion, we record the first explicit and accurate account of the origin of the discovery. But, at the same time, the confusion will increase by introducing the new data that we regard as being erroneous: the reference to a stand-alone hoard at Tutova and the placement of the one from Cetățuia in Puiești commune, Vaslui County[10]. This last solution was also preferred by G. Coman, although the research undertaken in the collection of documents from National Museum of Antiquities has indicated that it is another locality[11].

[4] D. Tudor, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Muntenești (com. Buhăești, raionul Negrești, regiunea Iași)*, in "Studii și cercetări științifice", Seria III, Științe sociale, 5/3-4, iulie-decembrie 1954, p. 386 and note no. 3.

[5] B. Mitrea, *Contribuții numismatice la istoria triburilor daco-getice din Moldova în a doua jumătate a secolului al II-lea e.n.*, in *SCIV*, 7/1-2, 1956, p. 161, 167; idem, *La migration des Goths reflétée par les trésors de monnaies romaines enfouis en Moldavie*, in "Dacia", N.S., 1, 1957, p. 231.

[6] Idem, *Contribuții numismatice la istoria triburilor daco-getice din Moldova…*, p. 162, fig. 1, no. 15; idem, *La migration des Goths reflétée par les trésors…*, p. 231, fig. 1, no. 6.

[7] V. Mihailescu-Bîrliba, *Circulația monetară la triburile libere de la răsărit de Carpați (sec. II-IV e.n.)*, in *MemAntiq*, 2, 1970, p. 308 ("Ezeru − Vaslui"), 325, no. 86 ("Ezeru") (only B. Mitrea is quoted); idem, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, Editura Academiei RSR, 1980, p. 268, no. 134 ("Iezer [com. de Puiești, dép. de Vaslui]").

[8] Idem, *Circulația monetară la triburile libere…*, p. 308 ("Tutova − Galați"), 328, no. 102 ("Tutova") (only D. Tudor quoted); idem, *La monnaie romaine*, p. 287, no. 259 ("Tutova [l'ancien département]").

[9] Idem, *Circulația monetară la triburile libere…*, p. 308 ("Cetățuia"), 325, no. 85 ("Cetățuia"); idem, *La monnaie romaine*, p. 259, no. 57 ("Cetățuia [com. de Puiești, dép. de Vaslui]).

[10] On the maps drawn by B. Mitrea, who first mentioned this discovery, chronologically ended with coins from the time of Commodus, it is most probably placed in Cetățuia village, from Strugari commune, Bacău county (B. Mitrea, *Contribuții numismatice la istoria triburilor daco-getice din Moldova…*, p. 162, fig. 1, no. 10; idem, *La migration des Goths reflétée par les trésors…*, p. 231, fig. 1, no. 6). The situation might rather look complicated, since another imperial Roman hoard is signaled in the same location from Bacău county, as discovered in 1986 and chronologically ended with coins actually from the time of Marcus Aurelius (idem, *Découvertes monétaires en Roumanie − 1986(XXX)*, in "Dacia", N.S., 31/1-2, 1987, p. 175, no. 15 [according to the written observations the last coins were dated in the time of Carcalla]; V. Căpitanu, *Noi descoperiri monetare antice intrate în colecțiile Muzeului din Bacău*, in "Symposia Thracologica", Piatra Neamț, 6 (septembrie 1988), p. 108; idem, *Noi descoperiri de monede antice și bizantine intrate în colecțiile Muzeului din Bacău*, in "Carpica", 20, 1989, p. 193; Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie − 1988 (XXXII)*, in "Dacia", N.S., 32/1-2, 1989, p. 262, no. 28). Moreover, the inherent confusion between the two places identically named, but located in two different counties, has already been done in a recent paper, where the deposit belonging to the archaeological site from Bacău area was assigned to Vaslui county (!) (G. Depeyrot, D. Moisil, *Les trésors de deniers de Trajan à Balbin en Roumanie*, Moneta 73, Wetteren, 2008, p. 93, no. 60).

[11] G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, Vaslui, Editura Litera, 1980, p. 217 ("Cetățuia […] from an unknown place, on the territory of the village") and note 6 ("MNA, dos. 1935, 284, as Iezer").

Interestingly enough, the hoard is recorded under various names, taken over from different sources, in several scientific syntheses[12]. Still, the moment the two batches from Raportaru and Giurcanu collections entered the scientific circuit, surprisingly, the authors have not taken into consideration any of these older references, assigning the coins to a previously unknown hoard, located in Puieşti[13] and Iezer − Puieşti[14] respectively. Finally, in the recent list of Roman hoards found in Romania, the discovery under subject was registered in Băceşti (Vaslui County) (!)[15]. It is possible that the authors have confused the two places from Vaslui County, sharing similar names, but not geographical locations.

We managed to register a variety of names under which this discovery has been identified by various authors: Iezeru − Tutova/Ezer/Ezeru/Iezer/Iezăr/Iezer − Puieşti, Tutova, Cetăţuia, Puieşti and even Băceşti. We are confident that all these terms refer to a single hoard, and its right location is in Iezer, in Puieşti commune, Vaslui County (pl. 1). At the moment it was recovered, either partially or fully, the information about five batches that were in its original composition (tab. 1): I. an unidentified number of pieces that were in a museum in the capital (probably the National Museum of Antiquities) before 1954; II. 37 pieces in Raportaru collection (Bucharest), entirely published; III. 25 pieces in Giurcanu collection (Bârlad), partially identified; IV. six pieces in a private collection (Bârlad); V. 45 pieces held in the collection of "Vasile Pârvan" Museum in Bârlad, and subjected to our present study.

Some particular coins, such as *subaeratae* and "barbarian" ones drew our attention in the batch composition of this Museum. The first category contains no less than five copies, all belonging to the emperors of the Antonine dynasty and their families: Antoninus Pius (cat. no. 21), Marcus Aurelius (cat. nos. 24-25), and two hybrid pieces (cat. nos. 44-45). Unfortunately, we were unable to perform any specialized analysis to determine the exact composition of these coins. Just based on a simple observation, we suspect that they were manufactured using different techniques. Thus, in regards to the first three pieces (cat. nos. 21, 24-25), which do not appear to contain precious metal in their structure, there are several credible indications of their copying by casting: a slightly flattened appearance, air bubbles on the surface and, perhaps, a marginal rift due to the careless removal of the "tail"[16]. We cannot specify

[12] Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1973, p. 149 ("Ezer"), pl. II, map no. 2 (the right localization of Cetăţuia – no. 10 and Ezer – no. 15); idem, *Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A.D.*, I-II, BAR-SS 16, Oxford, 1976, pl. II, map. 2 (Cetăţuia – no. 10; Ezer – no. 15); S. Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n.-III e.n.*, Iaşi, Editura Junimea, 1981, p. 195, no. 13 ("Cetăţuia"), no. 15 ("Ezeru"), pl. 60 (both located in Vaslui county); I. Ioniţă, *Din istoria şi civilizaţia dacilor liberi. Dacii din spaţiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Iaşi, Editura Junimea, 1982, p. 75 ("Cetăţuia, Iezăr, Tutova"), fig. 22, nos. 19-21 (all the three in the same county).

[13] M. Dima, M. Vasile, *op. cit.*, p. 91, 96, note 1 ("the discovery from Puieşti"). The authors had the information reconfirmed by C. Giurcanu. They have also mentioned the existence of several coins from this discovery in the Museum of Bârlad, but they have expressed their doubts in regards to their identification in the institution's collection.

[14] C. Giurcanu, *op. cit*. The author proves to be equally sceptical with respect to the recovery of information about the coins in the Museum of Bârlad.

[15] G. Depeyrot, D. Moisil, *op. cit.*, p. 149, no. 92 ("Le trésor est parfois attribué à Iezeru ou Ezeru"); p. 161; 171; 191, no. 124 (incorrectly, there is a deposit located at Tutova chronologically ending with coins from Commodus). Surprisingly, the batch published by M. Dima, M. Vasile (*op. cit.*) is missing from the paper above mentioned.

[16] All these details are consistently described in regards to the coins of the "hoard" from *Apulum VI*, representing the largest find of its kind from the Roman world (C. Găzdac, O. Oargă, Á. Alföldy-Găzdac, *It was supposed to be Silver! The Scrap Coin 'Hoard' Apulum VI*, CRSCRCR V/2, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2015). Besides, one of the three cast coins of the batch from Iezer (cat. no. 24) belongs to a monetary

whether or not they had been subjected to a subsequent process of silvering. The other two coins (cat. nos. 44-45) retain, to varying degrees, traces of the thin silver layer that had been applied over the core made of precious metal, by introducing it in a "silver bath" or, more likely in the present case, by striking the flan while it was heated[17].

In general, during the 1st-3rd centuries AD, the phenomenon of copying the official currency (especially by casting and, less commonly, by striking) was regarded as being characteristic to western Roman provinces located on border. The issuing of such coins would have been achieved in times of crisis, which affected the regular supply with official currency. These copies, produced with the implicit approval of authorities, it seems, were accepted in the (local?) circulation until the resumption of normal cash flow[18]. One such particular episode took place at the beginning of the 3rd century, when the copying of main bronze and silver coins would widely have been done, especially in the Danubian and Rhenanian provinces[19]. Regarding our analysis is highly relevant the information resulting from the two Roman provinces located in the vicinity of the "barbarian" territory east of the Carpathians: Dacia and Moesia Inferior. Therefore, the recent revaluation of the main monetary findings from Dacia has allowed the identification of massive amounts of *denarii subaerati*, manufactured, especially by striking and, very rarely, by casting, which were found isolated, both in the civil and military sites of the province[20]. The emergence of the cast coin deposit from Apulum (VI),

type identified in the composition of the hoard from *Apulum VI* (*ibidem*, p. 61, no. 30 – RIC III, p. 233, no. 261). The same paper offers a detailed and updated bibliography on this coin copying technique (on either silver or base metal coins), but we will not resume it in this study. We thank dr. Cristian Găzdac who confirmed our observations on the three cast coins of the batch presented above.

[17] U. Zwicker, A. Oddy, S. La Niece, *Roman Techniques of Manufacturing Silver-Plated Coins*, in S. La Niece, P. Craddock (eds.), *Metal Plating and Patination*, Oxford, Butterworth-Heinemman, 1993, p. 223-246; a difference between the two techniques see at M. Pîslaru, *The Roman Coins from Potaissa. Legionary Fortress and Ancient Town*, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2009, p. 52, 355-356 (Annex I).

[18] See the main discussion on this topic at G. Boon, *Counterfeit Coins in Roman Britain*, in P. J. Casey, R. Reece (eds.), *Coins and the Archaeologist*, BAR 4, London, 1974, p. 95-172; A. Kunisz, *La monnaie de nécessité dans les provinces rhénanes et danubiennes de l'Empire Romain dans la première moitié du IIIe*, in G. Vallet (éd.), *Les 'dévaluations' à Rome*: *époque républicaine et impériale*, 2, [*Actes du colloque de*] *Gdansk (19-21 octobre 1980)*, Collection de l'École Française de Rome 37, Rome, 1980, p. 129-139; idem, *La monnaie de nécessité à l'époque du haut-empire romain: problèmes et controverses*, in G. Depeyrot, T. Hackens, G. Moucharte (éds.), *Rythmes de la production monétaire, de l'antiquité à nos jours: actes du Colloque internationale organisé à Paris du 10 au 12 janvier 1986*, Numismatica Lovaniensia 7, Louvain-la-Neuve, 1987, p. 257-265; M. Peter, *Eine Werkstätte zur Herstellung von subaeraten Denaren in Augusta Raurica*, SFMA 7, Berlin, 1990; idem, *Imitation und Fälschung in römischer Zeit*, in A.-F. Auberson, H. R. Derschka, S. Frey-Kupper (éds.), *Faux − contrefaçons − imitations. Actes du quatrième colloque international du Groupe suisse pour l'étude des trouvailles monétaires (Martigny, 1er-2 mars 2002)*, Etudes de numismatique et d'histoire monétaire 5, Zèbre, 2004, p. 19-30; C. E. King, *Roman copies*, in C. E. King, D. G. Wigg (eds.), *Coin Finds and Coin Use in the Roman World. The Thirteenth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History, 25-27.3.1993*, SFMA 10, Berlin, 1996, p. 237-263.

[19] Many discoveries prove the functioning of local monetary workshops in these areas. Most of the materials identified here − clay moulds, dies, scraps etc. – are bearing the effigies of Severan emperors and their families. A recent mapping of these points see in *ibidem*, p. 259-263, maps 1, 2; J. Lallemand, *Les moules monétaires de Saint-Mard (Virton, Belgique) et les moules de monnaies impériales en Europe: essai de répertoire*, in H. Remy, P. Gillet-Mignot (coord.), *Un quartier de l'agglomération Gallo-Romaine de Saint-Mard (Virton)*, EDF 1, Leuven, 1994, p. 162-173, fig. 7, and G. Aubin, *Les moules monétaires en terre cuite du IIIe siècle: chronologie et géographie*, in "Revue Numismatique", Paris, 6, 2003, p. 159, p. 140, fig. 4.

[20] C. Găzdac, *The Distribution of Silver Counterfeited Coins in the Forts of Roman Dacia: Fraud or Monetary Policy?*, in A. Morillo, N. Hanel, E. Martín (eds.), *Limes XX. XX Congreso internacional de estudios sobre la frontera Romana/XXth International Congress of Roman Frontier Studies, León (España)*, septiembre 2006, III, Madrid, Polifemo, 2009, p. 1487-1498; idem, *Monetary Circulation in Dacia and the Provinces from the Middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106-337)*, 2nd edition,

seems to be an exceptional case[21]. The situation appears quite different in Moesia Inferior, where the sporadic reporting of such pieces was generally left to the inadequate publication of monetary material[22].

The presence of plated coins outside the Roman world is still insufficiently documented. In the "barbarian" territories of Central Europe, they appear quite spread in hoards, but relatively common in settlements, where they represent, on average, approx. 20% of all coins discovered[23]. It is interesting to note that hybrid pieces are the most numerous[24]. In the eastern side of this area (Moldavia) plated *denarii* are found almost exclusively in the composition of hoards. In the current state of monetary discoveries publication, we managed to record at least 27 such Roman imperial coins, found in 13 hoards[25].

Thus, the earliest coins are present in hoards concluded with the coins of Vespasianus (1 pc.)[26]. But their obvious concentration only occurs in hoards ended with *denarii* struck in the range Marcus Aurelius (14 pcs.)[27] – Commodus (3 pcs.)[28] –

CRSCRCR VII, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2010, p. 150-151, 177; C. Găzdac, O. Oargă, Á. Alföldy-Găzdac, *op. cit.*, p. 14. It is interesting to notice that the sites in Dacia have the highest percentage of *denarii subaerati* (made by striking) of all Roman world, given that there is no compelling evidence of their manufacture in local workshops (even the operation of such a workshop in Potaissa is uncertain − see M. Pîslaru, *op. cit.*, p. 71-74). We also have reserves concerning the association of this category of currencies with the military environment in Dacia, since they are extremely well represented in civil sites: Porolissum – *municipium* (58% of the total amount of *denarii* are *subaerati*), Apulum – *municipium* (43%), Apulum − *colonia* (41%), Orlea (40%), Napoca (37%), Micăsasa (36%) and Sarmizegetusa (26%) (the last four sites did not hold military troops).

[21] C. Găzdac, O. Oargă, Á. Alföldy-Găzdac, *op. cit*.

[22] C. Găzdac, *Monetary Circulation*, p. 177. From the study in question are missing several discoveries of this type, such as the hoard from Arrubium 1934 (L. Gattorno, *Dinari subaerați de la Traian găsiți în Arrubium (Măcin)*, in "Cronica numismatică și arheologică", București, 15, 117-118, 1940, p. 232-236) or the coins from Durostorum (M. Dima, D. Elefterescu, *Monnaies de Durostorum – Ostrov (4e siècle av. J.-C. − 6e siècle ap. J.-C.)*, Moneta 88, Wetteren, 2009, p. 22-25, 142-147).

[23] See especially, A. Bursche, *Denarii Subaerati from the Jakuszowice Settlement in North Małopolska*, in "Wiadomości Numizmatyczne", 50/1-2, 155-156, 1996/"Polish Numismatic News", Warszawa, 6, 1997, p. 31-42; M. Peter, *Imitations of Roman Coins in non-Roman Contexts: Some Remarks*, in A. Bursche, R. Ciolek, R. Wolters (eds.), *Roman Coins Outside the Empire: Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop Radziwill Palace, Nieborów (Poland), 3-6 September 2005*, Moneta 82, Wetteren, 2008, p. 389-394.

[24] A. Bursche, *op. cit.*, p. 36, note 37.

[25] In reality, it is possible that the number of these coins should be much higher, these being difficult to be detected with the naked eye, in the absence of the physical and chemical analyses of metal composition. We chose a random example, that of the deposit discovered in Bălăneşti, where a denarius of Traianus "presents exfoliations, which indicate a poor metal quality" (B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălăneşti (jud. Neamţ)*, in *AM*, 23-24 (2000-2001), 2003, p. 201, 206, no. 34).

[26] Bozieni (1 pc.) (M. Chițescu, V. Ursache, *Notă asupra unui mic tezaur de monede romane de la începutul Imperiului, descoperit la Bozieni (r. Roman)*, in *SCIV*, 17/4, 1966, p. 705, no. 13; M. Chițescu, *Unele considerații pe marginea contrafacerii monedei romane în Dacia, bazate pe o recentă descoperire din Moldova*, in *SCN*, 4, 1968, p. 129, no. 13); other eight plated coins are republican.

[27] Arini (1 pc.) (V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 251, no. 3 [calls this hoard into question]), Davideni (1 pc.) (idem, *La découverte monetaire de Davideni (dép. de Neamț) et les trésors de deniers s'achevant par des deniers de Marc Aurèle*, in „Dacia", N.S., 23, 1979, p. 320, no. 24), Hertioana de Jos (1 pc.) (V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Hertioana de Jos (com. Traian, jud. Bacău)*, in „Carpica", 7, 1975, p. 28, no. 75), Crăiniceni (?) (N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova: de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, Editura Academiei RSR, 1970, p. 273, 631, pl. CCLV/4-11, p. 635, pl. CCLIX/1-2; B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, in *SCIV*, 22/1, 1971, p. 127, no. 60 [based on pictures, the author assumes that some of the coins may be fourrées while the others counterfeit coins]) and Stănița (10 pcs.) (M. Chițescu, V. Ursachi, *Două tezaure romane imperiale descoperite în Moldova*, in „Carpica", 2, 1969, p. 147-148, nos. 1-3, 5-8, 10-12).

[28] Rotunda (1 pc.) (A. Popa, L. Ciobanu, *Moneda romană în Basarabia (ghid metodic)*, Chișinău, Editura Cartdidact, 2003, p. 55) și Socea (2 pcs.) (V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 283, no. 232).

Septimius Severus (7 pcs.)[29]. Last appearances are those belonging to the hoards from the time of Elagabalus – Severus Alexander (2 pcs.)[30]. Particular cases appear to be the hoards found in the local settlements from Bozieni and Stănița, in whose composition predominate the silvered coins. Also, some hoards, like those from Ghindăoani[31], Rîpile[32] or Târpești[33], contain numerous suspicious pieces (used, friable, low title and weight basis), regarded by their publishers as original issues.

The issuers of plated *denarii* discovered in Moldavia are, in a lower degree, emperors from the 1st century AD (Nero – 1 pc., Vespasianus – 1 pc., Domitianus – 1 pc.), the most numerous sovereigns being the Antonines (Traianus – 6 pcs., Hadrianus – 2 pcs., Antoninus Pius – 9 pcs., Marcus Aurelius – 3 pcs., Commodus 2 pcs.); in two other cases the name of the issuer is unidentified. Although inaccurately at times in terms of information, it seems that all these pieces were made by striking. At least to our knowledge have not been published yet coins discovered in this area and copied by casting. Once again, we do not exclude the possibility that they have been assessed as original issues. In either case, the emergence of three new pieces presumably cast in the batch subjected to our discussion is a remarkable fact that deserves to be mentioned. Regarding the origin of plated coins, some authors have deemed to have been made right in the local environment, east of the Carpathians[34]. But most often they were attributed to the Empire's official/semi-official mints, destined especially to the "barbarian" populations[35]. Undoubtedly, their origin lies in one of the border provinces of the Empire, where such discoveries abound (Dacia perhaps?), but we have no good reason to believe that they could constitute a component of the external policy of the Roman state.

Another category of particular pieces present in the batch of the museum, are the so-called "barbarous" coins. We have identified three such imitations up to now. The first two (cat. nos. 42-43), probably struck by the use of the same pair of dies, used a denarius of Galba as prototype, from a workshop in Hispania. The pieces appear to have

[29] Măgura (3 pcs.) (V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura*, Muzeul de Istorie Bacău, 1977, p. 50, no. 1303; p. 63, no. 2109; p. 73, no. 2830), Mircești (1 pc.) (C. Ungureanu, *Mircești, dép. de Iași; 1992*, in V. M. Butnariu (coord.), *Monnaies et parures du Musée d'Histoire de Iași*, CNM II, Iași, Editura Vasiliana '98, 2001, p. 33, no. 918) and Puriceni (2-3[?] pcs.) (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Puriceni (com. Borlești, jud. Neamț)*, in *MemAntiq*, 4-5 (1972-1973), 1976, p. 153, no. 264; p. 197, no. 905; p. 214, no. 1142).

[30] Blăgești (1 pc.) (V. Mihailescu-Bîrliba, D. Monah, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Blăgești, județul Bacău*, in „Carpica", 7, 1975, p. 36, no. 3) and Muntenești (1 pc.) (C. Ungureanu, *Muntenești, comm. de Ștefan cel Mare, dép. de Vaslui; 1951*, in V. M. Butnariu (coord.), *op. cit.*, p. 38, no. 411 [in the original publication it probably corresponds to D. Tudor, *op. cit.*, p. 396, no. 160]).

[31] Gh. Poenaru Bordea, V. Mihailescu-Bîrliba, Al. Artimon, *Un mic tezaur de denari romani imperiali descoperit la Ghindăoani (jud. Neamț)*, in *SCIV*, 19/4, 1968, p. 597-611; V. Mihailescu-Bîrliba, Gh. Poenaru Bordea, *Notă adițională privind tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Ghindăoani*, in *SCN*, 5, 1971, p. 385-388.

[32] V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani de la Rîpile (com. Gura Văii, jud. Bacău)*, in „Carpica", 8, 1976, p. 137-150.

[33] S. Marinescu-Bîlcu, M. Chițescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane descoperit la Tîrpești*, in *SCN*, 9, 1989, p. 43-51.

[34] M. Chițescu, V. Ursachi, *op. cit.*, p. 150; M. Chițescu, *Les monnaies géto-daces de type romain républicain et impérial*, in „Dialogues d'histoire ancienne", 6, 1980, Paris, p. 128-129.

[35] V. Mihailescu-Bîrliba, D. Monah, *op. cit.*, p. 33; V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Hertioana de Jos…*, p. 17; idem, *Tezaurul de la Măgura*, p. 24; V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Puriceni…*, p. 129; idem, *La découverte monetaire de Davideni…*, p. 321; C. Preda, *Enciclopedie de numismatică antică în România*, București, Editura Enciclopedică, p. 272.

been obtained of good quality silver and their legend and image are relatively good and correctly performed. Only the emperor's portrait on the obverse presents some particular aesthetic features, especially in the neck, nose and chin area, which we have not found on any of the Hispanic issues illustrated in the regular catalogues. It is possible they should provide indications of manufacture, in a "barbarian" manner, of the original iconography. Instead, the reverse image of the deity is pretty close to the one on the original coin located in the collection of the National Library of France[36]. Draws attention the exceptional weight of coins estimated over 5 g (!). They exceed the weight standard of silver coins nearly 50%, the latter established by Nero's reform and rigorously followed, including in the mints outside Italy[37].

Other two similar pieces, on which we have information deriving from different sources, could be connected with our coins. The first, considered a (modern?) forgery, is available on the internet, it weighs 5.66 g and it appears that it was struck with the same pair of dies, used for the two imitations of the hoard from Iezer[38]. The second was referred to as belonging to the collection of an Italian, Luigi Paulon, settled in Craiova, at the beginning of the last century. The coin was "barbarized" and had a very high weight (4.40-5.20 g). Unfortunately, this is not illustrated and any mention of its origin is missing[39]. All these coins, three of which were struck with the same pairs of dies, are excessively heavy and bear traces of "barbarization". We doubt the possibility of their production in any of the official workshops of the Empire. Their likely origin should be sought in the "barbarian" environment neighbouring the Roman world[40]. We also take into consideration the assumption that they represent modern forgeries (!). In the same collection of Luigi Paulon was presented a "barbarous" denarius from Traianus, weighing 4.50 g. We noticed that between that coin and those of Galba, coming from our hoard, there are several visible stylistic similarities, especially in the way of reproducing the portrait on the obverse[41]. Relatively recently, the coin bearing the image of Traianus was considered by O. Iliescu as representing a modern fake, originating probably in the area of Tulcea city, where, at the beginning of the last century, a known forger was operating[42]. We do not exclude such a scenario, but we regard it as quite

[36] MER III, p. 34, no. 11.

[37] D. R. Walker, *The Metrology of the Roman Silver Coinage*, I, *From Augustus to Domitian*, BAR-SS 5, Oxford, 1976, p. 102 (calculates an average weight of 3.34 g, for 25 *denarii* originating in Hispania); K. Butcher, M. Ponting, *The Metallurgy of Roman Silver Coinage: From the Reform of Nero to the Reform of Trajan*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, p. 283, tab. 11.1, fig. 11.7 (33 *denarii*, whose weights vary between 3.11-3.98 g, their average being of 3.42 g).

[38] http://www.forumancientcoins.com/fakes/displayimage.php?album=search&cat=0&pos=111 (accessed at 13.06.2015).

[39] L. Paulon, *Monete romane inedite o variante nella coll. L. Paulon di Craiova. Contributo al Corpus Numerum Romanorum*, in „Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini", Milano, 24, 1911, p. 187, no. 7 („moneta di fabbrica barbara è del peso del doppio denaro"). The same coin is also mentioned by the editors of BMC (I, p. 339, note 176).

[40] We thank Dr. Evgeni Paunov, for his valuable suggestions for the study of these coins.

[41] L. Paulon, *op. cit.*, p. 188, no. 15, tav. V/7 („medaglione d'argento, gr. 4.50 oppure denaro di peso eccedente") (probably of type RIC II, p. 245, no. 6).

[42] O. Iliescu, *Une vieille collection de monnaies grecques et romaines. La collection Luigi Paulon de Craiova (Roumanie)*, in „Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche", 22, 1993, Lugano, p. 319. Unfortunately, we have not succeeded yet, to find other precise references about the work of this forger in the scientific literature. But the phenomenon of modern copying of ancient coins, especially for collectors, is frequently attested in this part of Europe, also. See, in this regard, publications from the *Coin Forgeries and Replicas* series, by Ilya Prokopova, as well as other works by the same author (in collaboration). As for Romania's territory, we have selected randomly two examples – the bronze plate with dies for making

implausible. If it will prove real, the conditions that could cause the contamination of coins batch entered the museum will have to be identified.

The third "barbarous" coin (cat. no. 45) is at once plated and hybrid. It is quite well done; therefore the identifying of prototypes used was not difficult. Its iconography reproduces, in a high degree of fidelity, the one on the original coins, by copying it. The legend on the reverse of the coin is also accurately reproduced. The only hint of "barbarization" appears in the obverse legend, which in its first half is normal, but in the second part consists of a repetitive sequence of groups of signs without meaning, which we could not assign to the Latin or Greek alphabet. Another "barbarous" *denarius*, which copies a coin of Traianus, comes from the same discovery from Iezer, but from a different batch. However, in this case, the image sketching is much more pronounced, and the legend is totally unintelligible[43].

In the territories outside the Roman world are documented numerous findings of "barbarous" *denarii*, either isolated or in hoards. Very important issues raised by this category of coins, such as: typology, metrology, manufacturing technique, metallographic composition, timing, location of the mints, distribution and functions − were put into discussion especially in recent years. We note that the most commonly used prototypes were the coins of the Antonine emperors, especially of Antoninus Pius and Marcus Aurelius. Also, in some cases, one managed to identify the groups of pieces, found together or separately, in different parts of *Barbaricum*, in whose production have been used common dies[44].

In the region of Moldavia, we only managed to register 14 "barbarous" *denarii*, found in the composition of 11 hoards. These hoards end with coins issued in different periods as follows: Vespasianus (1 pc.)[45], Marcus Aurelius (4 pcs.)[46],

imperial *dinarii*, discovered in Roman (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Puriceni…*, p. 221) or the modern imitations of Greek gold coins, from the collection of the Museum in Ploieşti (A. Vîlcu, M. Dima, *Colecţii din Muntenia: Muzeul Judeţean Buzău, Muzeul Dunării de Jos Călăraşi, Muzeul Judeţean "Teohari Antonescu" Giurgiu, Muzeul Judeţean de Istorie şi Arheologie Prahova*, Bucureşti, Cimec, 2001, p. 25, 94, 105, nos. 94-97).

[43] M. Dima, M. Vasile, *op. cit.*, p. 94, pl. II/35; p. 95, no. 35 (given the coin illustration, it seems that the legend contains some letters that might be attributed to the Greek alphabet as well).

[44] From the abundant bibliographic references on this topic we have selected some more recent and representative works: K. Stribrny, *Funktionsanalyse barbarisierter, barbarischer Denare mittels numismatischer und metallurgischer Methoden. Zur Erforschung der sarmatische-germanischen Kontakte im 3. Jahrhundert n. Chr.*, SFMA 18, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 2003; H. W. Horsnæs, *The Coins in the Bogs*, in L. Jørgensen, B. Storgaard, L. Gebauer Thomsen (eds.), *The Spoils of Victory. The North in the Shadow of the Roman Empire*, Copenhagen, Nationalmuseet, 2003, p. 330-340; L. Morawiecki, *Barbarzyńskie naśladownictwa rzymskich denarów z Małopolski Wschodniej*, in J. Garncarski (ed.), *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. Materiały z konferencji*, Krosno, Mitel, 2004, p. 625-636; M. Peter, *Imitations of Roman coins*; L. Lind, *A group of barbarous Roman denarii represented in Sweden and Hungary (and Germany and Britain?)*, in M. Andersen, H. W. Horsnæs, J. C. Moesgaard (eds.), *Magister Monetae. Studies in Honour of Jørgen Steen Jensen*, Copenhagen, Nationalmuseet, 2007, p. 53-58; idem, *Roman Denarii. Hoards and Stray Finds in Sweden*, 1, *Hoards. Gotland, Fröjel par., Mulde*, Stockholm, Stockholm Numismatic Institute, 2013, p. 5; A. Bursche, *Function of Roman Coins in* Barbaricum *of Later Antiquity. An Anthropological Essay*, in A. Bursche, R. Ciolek, R. Wolters. (eds.), *op. cit.*, p. 401-403; idem, *Ilerup Ådal. 14. Die Münzen*, Århus, Aarhus University Press, 2011, p. 19-23; A. Sergeev, *Barbarian Coins on the Territory Between the Balkans and Central Asia: Catalog of Andrei Sergeev's Collection at the State Historical Museum (Moscow)*, Moscow, State Historical Museum, 2012, p. 73-75, 89-140; D. Czernek, *A Barbarous Imitation of a Roman Denarius from Skowronno Dolne, gmina Pińczów, Świętokrzyskie Voivodeship*, in "Notae numismaticae", Kraków, 8, 2013, p. 143-154.

[45] Râpile (1 pc.) (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani de la Rîpile…*, p. 149, no. 16).

[46] Bârgăuani (1 pc.) (idem, *Noi descoperiri de tezaure imperiale romane la Piatra Neamţ*, in "Carpica", 2, 1969, p. 178, no. 256), Hertioana de Jos (1 pc.) (V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de denari romani*

Commodus (3 pcs.)[47], Septimius Severus (3 pcs.)[48], and Severus Alexander (3 pcs.)[49]. A relative concentration of them occurs within the hoards dated in the time of Marcus Aurelius[50]. The hoard from Muncelu de Sus II contains three such pieces, one of them dating in Marcus Antonius' period. Moreover, we note the presence of a considerable number of "barbarous" *denarii*, in another batch, still unpublished, coming from the same discovery and conventionally called Muncelu de Sus III (found in the year 1976). Another representative hoard is the one from Târpeşti, concluded in a later period, and which contains three coins of this type. Unfortunately, only in a few cases there were identifications of the prototypes used. They are mostly *denarii* of Antonine emperors, especially of Antoninus Pius and Marcus Aurelius, and most of them are hybrids, like in the rest of the "barbarian" world.

Among the "barbarous" coins from Moldavia we noticed several cases with features similar to those in our batch. Thus, a coin from Mirceşti is the only "barbarous" *denarius subaeratus* identified in the composition of the hoards found east of the Carpathians[51]. Also, another "barbarous" piece, which copies the obverse of a *denarius* from Faustina II, found in the hoard discovered at Muncelu de Sus II, has the exaggerated weight of 5.55 g[52]. Finally, two of the three copied coins from Târpeşti are relatively well manufactured, being considered by the authors as "imitations" that belong to "a preliminary stage" (of "barbarization")[53]. We highlight that the two pieces bearing the portrait of Galba, if they were ancient creations, as we thought, they could represent the first discovery of "barbarian" *denarii*, struck with the same pair of dies, from the territory of Moldavia, published so far (to our knowledge). Other similar cases, yet unpublished, and just pointed out at the moment, we have identified within the hoard composition at Muncelu de Sus III. The origin of "barbarous" Roman coins,

imperiali descoperit la Hertioana de Jos…, p. 28, no. 76) and Muncelu de Sus II (3 pcs.) (Ş. Sanie, S. Sanie, M. Cojocaru, *Tezaurul de la Muncelul de Sus şi unele probleme ale circulaţiei monetare romane în Moldova*, in *CI*, 11, 1980, p. 251, pl. II/7-8; p. 262, nos. 608-609; p. 263; C. Ungureanu, *Muncelu de Sus, comm. de Mogoşeşti-Siret, dép. de Iaşi; 1976*, in V. M. Butnariu (coord.), *op. cit.*, p. 17, nos. 667-669. With regard to the chronology of the four hoards from Muncelu de Sus, see B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Un tezaur monetar roman puţin cunoscut: Văleni, jud. Neamţ*, in E. Nicolae (red. resp.), *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul. Chişinău, 28-30 mai 2000. Comunicări, studii şi note*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2001, p. 66).

[47] Bălăneşti II (1 pc.) (idem, *Tezaurul de monede romane de la Bălăneşti…*, p. 208, no. 103), Gherăieştii Noi (1 pc.) (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Gherăieştii Noi, jud. Neamţ*, in *AM*, 14, 1991, p. 65, no. 271) and Vlădiceni (1 pc.) (idem, *La monnaie romaine*, p. 288, no. 272).

[48] Bacău (1 pc.) (M. Macrea, *Contribuţii la un repertoriu numismatic al Daciei*, in „Anuarul Institutului de Studii Clasice", Cluj-Napoca, 1/1 (1928-1932), 1932, p. 134, 139, no. 22), Mircești (1 pc.) (C. Ungureanu, *Mircești*, p. 33, no. 918) și Puriceni (1[?]) (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Puriceni…*, p. 132, 216, no. 1158 [„the pearled circle is clumsily reproduced"]).

[49] Târpești (3 pcs.) (S. Marinescu-Bîlcu, M. Chițescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 51, nos. 135-137).

[50] A different opinion see at B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălăneşti…*, p. 201. The authors believe that the "barbarous" *denarii* discovered on the territories outside the Roman world (including Moldavia) rarely occur in hoards concluded with coins of Marcus Aurelius, while they concentrate in coin hoards dated in Commodus − Septimius Severus period and disappear thereafter.

[51] C. Ungureanu, *Mircești*, p. 33, no. 918.

[52] Ş. Sanie, S. Sanie, M. Cojocaru, *op. cit.*, p. 251, pl. II/8; p. 262, no. 608 (a possibly "barbarous" imitation); C. Ungureanu, *Muncelu de Sus*, p. 17, no. 668. Another *denarius*, from Marcus Aurelius, weighting 5.29 g, is mentioned by the first publishers of this coin hoard (Ş. Sanie, S. Sanie, M. Cojocaru, *op. cit.*, p. 267, tab. 3), without being introduced in the coin catalogue; also, we could not find it either in the latest publication of the discovery.

[53] S. Marinescu-Bîlcu, M. Chițescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 46, 51, nos. 135-136 (unlike piece no. 137, which is "barbarous").

located east of the Carpathians, was searched, especially in the Greek region from the eastern side of the Empire. Important stylistic, language (the Greek letters of legends) or even weight (weights close to those of drachmas) arguments have been used in this regards. In certain historical situations (monetary crisis, payment of subsidies), subsequent to Septimius Severus' reform, some of the Greek cities, with a rich monetary tradition and access to appropriate resources, could have produced such coins. The location of these mints was hypothetically identified on the north coast[54] of the Black Sea or, more recently, in Asia Minor area[55]. The possibility to manufacture "barbarous" *denarii*, even locally, east of the Carpathians, should also be taken into consideration. The emergence of pieces struck with the same pair of dies might suggest, as in other parts of *Barbaricum*, the operation of local workshops[56].

Another category of particular coins to which we refer are the Greek denominations, minted in the Oriental workshops of the Empire and beyond. In the batch preserved at the Museum of Bârlad there are no such coins. But the hoard, in particular one of the batches (batch nr. II, located in Raportaru collection), contains a *drachma* from Sabina, struck at Amisos Ponti, and also a parthian coin, of Vologases III[57]. The last one may be looked upon as an exotic presence on the Moldavian territory. Instead, the Greek coins, both civic and provincial, dated only during Vespasianus-Hadrian, occur frequently in the composition of the hoards discovered in this area. The only mints represented in are those from Lycia (10 pcs.)[58], Caesarea of Cappadocia (4 pcs.)[59], and Amisos Ponti (2 pcs.)[60]. There is also another mint that, unfortunately, could not be identified[61]. Characterised by a satisfactory weight and a high title, these *drachmas* were accepted along with *denarii*, and probably equated with them on a certain tariff. Their presence within the hoards discovered east of the Carpathians could provide a clue in

[54] V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Hertioana de Jos…*, p. 18; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 220; idem, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Gherăieştii Noi…*, p. 60.

[55] B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălăneşti…*, p. 201.

[56] K. Stribrny, *op. cit.*, p. 91-97; A. Bursche, *Function of Roman Coins*, p. 402; idem, *Ilerup Ådal*, p. 19-23; see the case of the mint from Alexandria Troas, fallen into the hands of the Goths, which would be "a remarkable mechanism of the direct import of know-how to Barbaricum from the Empire" (A. Bursche, K. Myzgin, *Alexandria Troas, Goths and Gold Coins or how Roman Technologies Spread to the Barbarians*, EAA Conference Istanbul 2014, T01S012 "The Other" in Action. The Barbarization of Rome and the Romanization of the World (abstracts), p. 47-48 (https://www.eaa2014istanbul.org/assets/indirilecekler/ Theme%201.pdf).

[57] M. Dima, M. Vasile, *op. cit.*, p. 95, nos. 36-37.

[58] Homiceni II (1 pc. − Vespasianus and 2 pcs. − Traianus) (E. Petrişor, *Tezaurul monetar roman de la Homiceni (II), judeţul Neamţ*, in *MemAntiq*, 19, 1994, p. 385, no. 325; p. 391, no. 551-552), Muncelu de Sus I (1 pc. − Traianus) (B. Mitrea, *Découvertes anciennes et plus récentes de monnaies antiques et byzantines dans la République Populaire Roumaine*, in „Dacia", N.S., 8, 1964, p. 381, no. 58), Bălăneşti II (1 pc. − Traianus) (B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălăneşti…*, p. 206, no. 39), Bacău (1 pc. − Traianus) (M. Macrea, *op. cit.*, p. 139, no. 21) and Mircești (1 pc. − Traianus) (C. Ungureanu, *Mircești*, p. 33, no. 917). Other three pieces, still unpublished, belong to the coin hoards from Homiceni I (1 pc. − Traianus), Măgireşti II (1 pc. − Traianus) and Dragomireşti (1 pc. − unidentified).

[59] Bârgăuani (2 pcs. − Traianus) (V. Mihailescu-Bîrliba, *Noi descoperiri de tezaure imperiale romane la Piatra Neamţ*, p. 172, no. 45-46), Măgura (1 pc. − Traianus) (V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura*, p. 42, no. 624) and Puriceni (1 pc. − Traianus) (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Puriceni…*, p. 156, no. 300).

[60] Iteşti (1 pc. − Hadrianus) (idem, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Iteşti, jud. Bacău*, in „Buletinul Societăţii Numismatice Române" (further, *BSNR*), Bucureşti, 75-76 (1981-1982), 129-130, 1983, p. 142, no. 180) and Măgura (1 pc. − Hadrianus) (V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura*, p. 58, no. 1771).

[61] Hertioana de Jos (1 pc. − Domitianus) (idem, *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Hertioana de Jos…*, p. 28, no. 73).

the search for the origin of a part of Roman currency arrived in Moldavia in the Balkan-Danubian area of the Empire[62].

The average weight of the coins located in the batch hosted by the Museum is 2.82 g. If we remove the two very heavy pieces bearing the effigy of Galba[63], which we regarded as "barbarous" imitations, the value drops significantly, reaching 2.71 g. A detailed analysis on issuers or chronological intervals, in relation to the state of conservation, would be relevant to a very short extent due to the small sample size. We note that some of the coins are missing differently sized fragments, which, in some cases, appear to have been deliberately cut (cat. nos. 7, 31, 40). Such situations are frequently met among the imperial hoards from Moldavia. They were explained, quite plausibly, through the authorities' intervention, in times of crisis, in a period subsequent to Septimius Severus' reform, in adjusting the older currencies, with high title and weight, in order to be used among the new currencies, of lower quality[64].

The coins from Raportaru collection coming from the same hoard have a much higher average weight, of 3.12 g (3.11 g, only the *denarii*) [65]. Moreover, in each issuer's case one may notice differences between the weights of coins belonging to the two groups (tab. 2, pl. 5). One possible explanation for the occurrence of such discrepancies within the same discovery could be a deliberate selection of the heavier high quality specimens by coin collectors[66]. Also, in this second batch don't seem to be coins intentionally cut. In regards to the hoards discovered on the territory of Moldavia, there is a generous weight database. The average weight of 13 hoards known to late 1970[s] was estimated to 3.12 g[67]. In the case of other 13 hoards discovered after this date, we have achieved a similar figure (3.10 g)[68]. The average value for the batch under

[62] *Ibidem*, p. 17; idem, *Tezaurul de la Măgura*, p. 23-24; V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Iteşti…*, p. 132-133, 146 and note 11; S. Marinescu-Bîlcu, M. Chiţescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 45.

[63] Besides the coin of Faustina II, as heavy as those aforementioned, identified inside the hoard from Muncelu de Sus II (*vide supra*), in the hoards located in Moldova province appear very few imperial *denarii* exceeding 4 g in weight: Arini (1 pc. plated – Nero, 4,33 g) (V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 251, no. 3), Ardeoani (1 pc. – Hadrianus, 4.30 g) (V. Căpitanu, *Tezaurul de denari romani de la Ardeoani*, in "Carpica", 2, 1969, p. 182, no. 54), Măgura (1 pc. − Antoninus Pius, 4.22 g) (V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura*, p. 62, no. 2015) and Târpeşti (1 pc. hybrid − Traianus/Hadrianus, 4.46 g) (S. Marinescu-Bîlcu, M. Chiţescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 51, no. 133).

[64] This theory belongs to V. Mihailescu-Bîrliba and may be found in most of his works. See more recently V. Mihailescu-Bîrliba, P. Şadurschi, *Câteva monede inedite din Colecţia Muzeului de Istorie din Botoşani*, in "Hierasus", Botoşani, 11, 2001, p. 57-58; V. Mihailescu-Bîrliba, E. Nicolae, C. Asăvoaie, *Descoperiri monetare din Moldova. III*, in *AM*, 22 (1999), 2002, p. 229 and note 9 (where all previous works are mentioned).

[65] M. Dima, M. Vasile, *op. cit.*

[66] A similar situation may be found with regard to the hoard from Bârgăuani (V. Mihailescu-Bîrliba, *Noi consideraţii privind tezaurul de la Bârgăoani*, in "Carpica", 14, 1982, p. 60).

[67] Idem, *La monnaie romaine*, p. 178-180, tab. XXXI.

[68] Homiceni II – 3.33 g (E. Petrişor, *op. cit.*, p. 361), Bălăneşti II – 3.11 g (B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălăneşti…*, p. 201), Tămăşeni – 3.34 g (V. Ursachi, *Tezaurul de monede romane descoperit la Tămăşeni, judeţul Neamţ*, in "Carpica", 26/1, 1997, p. 124), Gherăieştii Noi – 3.19 g (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Gherăieştii Noi…*, p. 59), Pocreaca – 3.19 g (V. Mihailescu-Bîrliba, E. Nicolae, C. Asăvoaie, *op. cit.*, p. 229), Văleni – 3.22 g (B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, in E. Nicolae (red. resp.), *op. cit.*, p. 65), Muncelu de Sus II – 3.26 g (*ibidem*, p. 66), Davideni – 3.07 g (V. Mihailescu-Bîrliba, *La découverte monetaire de Davideni…*, p. 321), Iteşti − 2.99 g (idem, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Iteşti…*, p. 133), Mastacăn – 3.12 g (idem, *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Mastacăn (jud. Neamţ)*, in *SCN*, 7, 1980, p. 85), Măgura – 3.20 g (V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura*, p. 24), Blăgeşti – 2.47 (V. Mihailescu-Bîrliba, D. Monah, *op. cit.*, p. 33) and Târpeşti – 2.89 g (S. Marinescu-Bîlcu, M. Chiţescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 46).

discussion obviously lies under these numbers, exceeding only the weights of several hoards, such as those from Ghindăoani and Blăgeşti.

In our opinion, a detailed investigation into the diameters and axes of coins does not seem to be conclusive, since the number of coins is limited. We only mention that most of them have dimensions between 17 and 19 mm, while their axes are mainly oriented in the opposite direction (at 6 o'clock sharp). These observations are generally in agreement with the results of the systematic studies conducted on representative imperial Roman hoards discovered in Moldavia[69].

The chronological structure analysis refers to all three coin batches (for which we were able to recover the information) from the hoard found at Iezer. Obvious mismatches between these appear in terms of start and end dates, as well as of coin amount in certain chronological intervals. The batch hosted by the Museum is the only one that contains Severan *denarii*, while the other two batches end in the time of Commodus. Only these two contain an appreciable amount of coins issued by the Flavians. As for the core of coins dated in Traianus − Marcus Aurelius period, characteristic to the hoards discovered in Moldavia[70], it varies significantly in each case: 46 % (batch no. III − Giurcanu collection), 53% (batch no. V − VPMB collection) and 65% (batch no. II − Raportaru collection) (tab. 3). The graph comparing the percentage of coins by emperors/chronological sequences highlights and details the inconsistencies between the three groups, as in most chronological periods there are divergent sets of values (pl. 6). Normally, should have appeared similarities reflecting, to a large extent, the configuration of the entire discovery, namely that of the assumed initial hoard, from which these batches were taken out. But the results we obtained are far from conclusive and seem to call into question even the common origin of the three coin groups. We have no reason to build such a less plausible scenario. Most likely, the degree of representativeness of the samples from private collections (Raportaru and Giurcanu) was greatly diminished because of their small size and, especially, because of the intentional selection of pieces by private collectors, according to specific criteria (conservation status, degree of rarity etc.)[71].

In our study we shall proceed to further tests, but starting from the likely assumption that all coins share the same origin. Consequently, the coins of the three batches were gathered in order to offer a representative sample in terms of size (106 pcs.), which should contain much of the original features of the entire hoard discovered at Iezer. The chronological structure of the enlarged group, created by removing the Severan *denarii*, was compared with that of the hoards concluded with coins dated in the time of Commodus discovered in Moldavia. In order to define the features of this category of hoards, we have applied a method previously used by V. Mihailescu-Bîrliba[72], but in a modified version. Thus, out of the total number of hoards sharing the *terminus post quem* dates during the reign of Commodus (25 known so far) were selected in advance

[69] Once again, we have in view the studies of V. Mihailescu-Bîrliba (more recently, see V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Gherăieştii Noi…*, p. 60; B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălăneşti…*, p. 202-204).

[70] V. Mihailescu-Bîrliba, *La découverte monetaire de Davideni…*, p. 320-321; idem, *La monnaie romaine*, p. 81, 87, 97, 100, 103, 109; idem, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Gherăieştii Noi…*, p. 58; B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălăneşti…*, p. 200.

[71] In the Romanian numismatic literature, see similar discussions at B. Mitrea, E. Zaharia, *Descoperirea monetară de la Oboroceni (r. Paşcani, reg. Iaşi) şi importanţa sa istorică*, in *AM*, 5, 1967, p. 87-88; B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, in E. Nicolae (red. resp.), *op. cit.*, p. 65.

[72] V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 88-90, tab. XV.

only those considered representative, by the number of coins and recovery degree. Then, for each chronological sequence/ emperor has been calculated a value representing the arithmetic average of similar values found in all selected hoards[73]. The two structures were represented in the comparative chart, which offered in result several mismatches (pl. 7). It may be particularly noted the high percentages of *denarii* from Traianus (20% *vs*. 13%) and Hadrianus (19 % *vs*. 10%), coming from the hoards ended in the time of Commodus. Also, the coins of the last emperor are in greater amount in the batch from Iezer (6% *vs*. 2%). Given these differences, we do not believe that our discovery might belong to the category of hoards with *t.p.q.* during the reign of Commodus, as we previously knew according to all sources currently available.

Further on, we shall see to what extent the hoard from Iezer might end up in a later period, in the time of Severus Alexander, as the batch of coins held by the museum, presently published, would suggest it. In general, within the area subjected to our discussion − Dacia and Moesia Inferior provinces and the "barbarian" territories inside their hinterland – this category of hoards is divided in two distinct groups that have particular chronological structures. The hoards belonging to the first group were especially discovered within the Empire and are predominantly composed of coins subsequent to Septimius Severus' reform. The hoards from the second group, commonly found beyond the *limes*, share a considerable core of good quality coins, bearing mostly the effigies of Antonine emperors[74].

On the territory of Moldavia there are few monetary deposits concluded with coins dated in the time of Severus Alexander and they all belong to the second group: Muntenești (*t.p.q.* year 228)[75], Târpești (*t.p.q.* years 228-231)[76], Cândești[77], and Fedeleșeni[78]. Unfortunately, in the case of two of them, there are doubts over the real end date. Thus, at Târpești, the piece from Severus Alexander, coming from the batch kept in the collection of the local Village Museum, was regarded as a possible subsequent addition[79]. A similar situation seems to exist at Fedeleșeni, where the conservation status of Severus Alexander's coin is different from that of the rest of the coins[80]. Moreover, in

[73] In this case, the representative hoards used in calculations are as follows: Bălănești II, Gherăiești Noi, Parava I (M. Gramatopol, *Tezaurul de dinari imperiali de la Parava*, in "Caiet selectiv de informare asupra creșterii colecțiilor Bibliotecii Academiei RPR. Cabinetul Numismatic", 12, aprilie-iunie 1965, p. 308-342), Parava II (V. Căpitanu, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Parava, județul Bacău*, in "Carpica", 23/2, 1992, p. 151-165), Sascut (G. Severeanu, *Tezaurul monetar din Sascut din epoca Imperiului Roman*, in "Bucureștii", 1, 1935, p. 218-232; E. Petac, *Un alt fragment din tezaurul de denari romani imperiali descoperit în anul 1935 la Sascut, jud. Bacău*, in *BSNR*, 86-87, (1992-1993) 1996, 140-141, p. 105-108), and Socea I and II (V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 283, nos. 231-232).

[74] See the hoards discussed in: V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 103, 105, 106, 162-166, tab. XXVIII; C. Găzdac, *Monetary Circulation*, p. 76-78, 135-137, CD-ROM/Tables/Dacia/Hoards/tab. A1; Tables/Moesia Inferior/Hoards/tab. A5; Catalogues/Hoards/Dacia; Catalogues/Hoards/Moesia Inferior; C. Găzdac, O. Oargă, Á. Alföldy-Găzdac, *op. cit.*, p. 9-10, 51, graph 3; G. Depeyrot, D. Moisil, *op. cit.*, p. 305-352.

[75] D. Tudor, *op. cit.*; Ș. Sanie, *Un nou lot de denari romani imperiali descoperit la Muntenești (jud. Vaslui)*, in *MemAntiq*, 1, 1969, p. 149-165; C. Ungureanu, *Muntenești.* Only the 742 pieces identified by C. Ungureanu, out of the initial 775, were taken into consideration.

[76] S. Marinescu-Bîlcu, M. Chițescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit*.

[77] V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 260, no. 64.

[78] M. Tudorică, *Un fragment din tezaurul monetar de la Fedeleșeni, comuna Strunga, județul Iași*, in E. Nicolae (red. resp.), *Simpozion de numismatică organizat cu ocazia comemorării Sfântului Ștefan cel Mare, domn al Moldovei (1504-2004). Chișinău, 29 septembrie – 2 octombrie 2004. Comunicări, studii și note*, București, Editura Enciclopedică, 2007, p. 135-143.

[79] S. Marinescu-Bîlcu, M. Chițescu, V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 43-44; C. Preda, *op. cit.*, p. 279.

[80] M. Tudorică, *op. cit.*, p. 140.

both cases, Severan *denarii* are not present, except this later coin. We do not believe that these hoards must be permanently excluded from the category of those ended in the time of Severus Alexander, but for more caution in our analysis, we shall only rely on the certain findings from Muntenești and Cândești, although the latter has not been published yet in an appropriate manner[81].

In each case, coin percentages were calculated for each period, as described above (tab. 4). The graph comparing the chronological structures indicates approximately the same oscillations of values throughout the entire period (pl. 8). Only at times one can notice some quantitative differences. Thus, the number of *denarii* dated in the time of Vespasianus is greater in the batch originating in Iezer, while the percentages of Antonine coins are higher within the group of hoards. In regards to the latter, certain coins, such as Greek, "barbarous" and hybrid *denarii*, are missing from their composition. But such particular pieces may be identified in the deposit from Târpeşti, which was not submitted to our analysis. All these differences do not appear to us as significant and we believe that there are arguments to include the discovery from Iezer in the category of hoards concluded in the time of Severus Alexander and found in Moldavia. If this classification is correct, then we should regard the location of the deposit from Iezer as the most southern point of the distribution area of hoards belonging to this chronological period.

In general, the main problems related to the presence of Roman coin in the "barbarian" territory east of the Carpathians have been widely discussed, and the results, some of them considerable, are well known82. At present, our intention is not to resume this discussion, but offer the information, in favour of future research, as accurate, complete and useful as possible about an important monetary discovery, by studying an unpublished batch from its composition.

[81] Unfortunately, this hoard cannot be identified any more in the collections of the Museum in Piatra-Neamț (V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaure descoperite, tezaure pierdute, tezaure regăsite…*, in "Acta Musei Tutovensis", 9-10, 2014, Bârlad, p. 90).

[82] We refer to the works of V. Mihailescu-Bîrliba. Among these see especially: idem, *La monnaie romaine*, and relatively recent: idem, *Roman coins at the free tribes outside Province of Dacia*, in E. Paunov, S. Filipova (eds.), *ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Studia in honorem Iliae Prokopov sexagenario ab amicis et discipulis dedicata*, Veliko Turnovo, Faber Publishers, 2012, p. 507-512.

CATALOGUE (pl. 2-5)

1. AR (*denarius*); 2.60 g; 16×18 mm; ↙; badly preserved; struck decentredly on the reverse; broken;
Av. NERO CAESAR – AVGVSTVS;
Rv. IVPPITER – CVSTOS;
Nero, Rome, the years cca 64-65 (RIC I^2, p. 153, no. 53) or the years 64-68 (BMC I, p. 210, nos. 74-75) or the years 64-66 (MER II, p. 143, nos. 220-221).
Inv. no. VPMB B/325.

2. AR (*denarius*); 2.57 g; 18×19 mm; ↙; badly preserved;
Av.[I]MP CAESAR – VESPASIANVS AV[G];
Rv. PON MAX – TR P COS V;
Vespasianus, Rome, the year 74 (RIC II.1^2, p. 109, no. 703; BMC II, p. 26, no. 138; MER III, p. 99, nos. 113-115).
Inv. no. VPMB B/328.

3. AR (*denarius*); 3.35 g; 16×18 mm; ↓; well preserved;
Av. [I]MP CAES DOMIT AVG GERM P M TR P XII;
Rv. IMP XXII COS XVI CENS P P P;
Domitianus, Rome, the years 92-93 (BMC II, p. 339, nos. 203-204; MER III, p. 264, no. 184) or September 14th 92 – September 13th 93 (RIC II.1^2, p. 319, no. 740).
Inv. no. VPMB B/329.

4. AR (*denarius*); 3.01 g; 16×17 mm; ↓; well preserved;
Av. IMP NERVA CAES – AVG P M TR POT;
Rv. COS III PATER PATRIAE;
Nerva, Rome, the year 97 (RIC II, p. 224, no. 24; BMC III, p. 5, nos. 33-35; MER III, p. 320, no. 24).
Inv. no. VPMB B/331.

5. AR (*denarius*); 3.51 g; 16×18 mm; ↓; badly preserved, struck decentredly on the obverse;
Av. IMP NERVA CAES AVG – P M TR P [C]OS III P P;
Rv. LIBERTAS – PUBLICA;
Nerva, Rome, the year 97 (RIC II, p. 224, no. 19; BMC III, p. 6, nos. 46-47; MER III, p. 321, no. 33).
Inv. no. VPMB B/330.

6. AR (*denarius*); 3.13 g; 16×17 mm; ↓; well preserved;
Av. IMP NERVA CAES AVG – P M TR P II C[OS] III P P;
Rv. LIBERTAS – PUBLICA;
Nerva, Rome, the year 97 (RIC II, p. 225, no. 31) or the year 97 (beginning with September 19th [BMC III, p. 8, no. 61] or September 18th [MER III, p. 322, no. 43]).
Inv. no. VPMB B/332.

7. AR (*denarius*); 2.38 g; 14×19 mm; ↙; well preserved; struck decentredly on the obverse; broken (cca a quarter of coin is missing);
Av. IMP TRAIANO AVG GER DAC P [M TR P COS VI P P];
Rv. S•P•Q•R•OPTIM[O PRINC]IPI
Traianus, Rome, the years 112-114 (RIC II, p. 264, no. 291) or 112 – the spring of the year 115 (BMC III, p. lxi and 93, no. 445) or January 112 – the end of the year 113 (MER IV, p. 89, nos. 674-675) or the years cca 112-113 (MIR 14, p. 389-390, no. 394b).
Inv. no. VPMB B/335.

8. AR (*denarius*); 3.14 g; 16×18 mm; ↙; badly preserved; broken;
Av. IMP CAES NER TRAIAN OPTIM AVG GERM DAC;
Rv. PARTHICO P M – TR P COS VI P P SPQR;
Traianus, Rome, the years 114-117 (RIC II, p. 267, no. 331 var.) or the end of the year 116 – August 117 (BMC III, p. lxii and 121, nos. 619-620 var.) or 20/21 February 116 – August 7/8-9 117 (MER IV, p. 108, nos. 885-886 var.) or the autumn of the year 116 − August 117 (MIR 14, p. 469-470, no. 571tt).
Inv. no. VPMB B/336.

9. AR (*denarius*); 3.15 g; 17×18 mm; ↙; well preserved;
Av. IMP CAESAR TRAIAN H – ADRIANVS AVG;
Rv. P M TP P – COS III/ LIBPVB;
Hadrianus, Rome, the years 119-122 (RIC II, p. 355, no. 127c var.; BMC III, p. 275, no. 287 var.) or the year 123 (Hill, *The dating*, p. 158, no. 234, issue no. 10).
Inv. no. VPMB B/341.

10. AR (*denarius*); 3.05 g; 16×18 mm; ↙; badly preserved;
Av. HADRIANVS – AVGVSTVS;
Rv. ROME FELIX – COS III P P;
Hadrianus, Rome, the years cca 132-134 (RIC II, p. 365, no. 220c var.; BMC III, p. 313, nos. 566-567) or the year 131 (Hill, *The dating*, p. 164, no. 456, issue no. 18).
Inv. no. VPMB B/338.

11. AR (*denarius*); 3.06 g; 18×19 mm; ↓; badly preserved;
Av. HADRIANVS – AVGVSTVS;
Rv. TRANQVILLIT – AS AVG COS III P P;
Hadrianus, Rome, the years cca 132-134 (RIC II, p. 365, no. 222c; BMC III, p. 314, no. 574) or the year 130 (Hill, *The dating*, p. 164, no. 434, issue no. 18).
Inv. no. VPMB B/339.

12. AR (*denarius*); 2.59 g; 16 mm; ↓; badly preserved;
Av. HADRIANVS – AVG COS III P P;
Rv. FORTV – NA AVG;
Hadrianus, Rome, the years cca 134-138 (RIC II, p. 368, no. 244d; BMC III, p. 322, no. 640) or the year 133 (Hill, *The dating*, p. 166, no. 524, issue no. 21).
Inv. no. VPMB B/337.

13. AR (*denarius*); 3.62 g; 15×16 mm; ↓; well preserved; struck decentredly on the obverse;
Av. HADRIANVS – AVG COS III P P;
Rv. SALVS – AVG;
Hadrianus, Rome, the years cca 134-138 (RIC II, p. 371, no. 267a; BMC III, p. 330, no. 716, 718) or the year 137 (Hill, *The dating*, p. 173, no. 835, issue no. 26).
Inv. no. VPMB B/340.

14. AR (*denarius*); 3.16 g; 17×18 mm; ↓; badly preserved; struck decentredly on the obverse and reverse;
Av. A[NTONI]NVS AVG – PIVS P P TR P XV;
Rv. C[OS] – IIII;
Antoninus Pius, Rome, the years 151-152 (RIC III, p. 51, no. 203; BMC IV, p. 110-111, nos. 762-764 [issue no. 2]).
Inv. no. VPMB B/344.

15. AR (*denarius*); 2.62 g; 16×17 mm; ↓; badly preserved; struck decentredly on the obverse and reverse;
Av. [A]NTONINVS AVG – PIVS P P TR P XV;
Rv. COS – IIII;
Antoninus Pius, Rome, the years 151-152 (RIC III, p. 51, no. 204; BMC IV, p. 111, no. 766 [issue no. 2]).
Inv. no. VPMB B/342.

16. AR (*denarius*); 3.04 g; 16×17 mm; ↓; very badly preserved; struck decentredly on the reverse;
Av. ANTONINVS AVG – PIVS P P TR P XVI;
Rv. [COS] – IIII;
Antoninus Pius, Rome, the years 152-153 (RIC III, p. 53, no. 219; BMC IV, p. 114, no. 783).
Inv. no. VPMB B/334.

17. AR (*denarius*); 2.35 g; 16×17 mm; ↓; very badly preserved; struck decentredly on the reverse;
Av. ANTONINVS AVG PI – VS P P TR P XVI;
Rv. COS – IIII;
Antoninus Pius, Rome, the years 152-153 (RIC III, p. 53, no. 219; BMC IV, p. 114, no. 784).
Inv. no. VPMB B/343.

18. AR (*denarius*); 3.37 g; 17 mm; ↑; badly preserved;
Av. AN[TON]INVS AVG PI – VS P P TR P XVII;
Rv. CO[S] – I[I]II;
Antoninus Pius, Rome, the years 153-154 (RIC III, p. 54, no. 232 [the rudder is placed on a globe]; BMC IV, p. 118, no. 811 var.).
Inv. no. VPMB B/345.

19. AR (*denarius*); 3.09 g; 16 mm; ↓; well preserved;
Av. ANTONINVS AVG PIVS P P TR P XXIII;
Rv. SALVTI AVG – COS IIII;
Antoninus Pius, Rome, the years 159-160 (RIC III, p. 63, no. 305; BMC IV, p. 147, nos. 988-992).
Inv. no. VPMB B/346.

20. AR (*denarius*); 2.87 g; 18 mm; ↓; very badly preserved; struck decentredly on the obverse; pierced by a round object on the obverse; broken;
Av. AVRELIVS CAES – AR AVG PII FIL;
Rv. TR POT – VIII – COS II;
Antoninus Pius: Marcus Aurelius, Rome, the years 153-154 (RIC III, p. 86, no. 459a; BMC IV, p. 120, no. 822).
Inv. no. VPMB B/352.

21. AR (*denarius*) (*subaeratus*); 2.31 g; 17×18 mm; ↓; very badly preserved;
Av. FAVSTINAE AVG – PII AVG FIL;
Rv. VE – NVS;
Antoninus Pius: Faustina II, Rome, undated (RIC III, p. 95, no. 517a; BMC IV, p. 162, no. 1076, group I) or the years c. 147-161 (HCC II, p. 296, no. 7).
Inv. no. VPMB B/355.

22. AR (*denarius*); 2.86 g; 16 mm; ↓; well preserved;
Av. IMP M AVREL ANTONINVS AVG;
Rv. CONCORD AVG TR P XVI/ COS III;
Marcus Aurelius, Rome, December 161 – December 162 (RIC III, p. 216, nos. 35, 40; BMC IV, p. 408, nos. 177-178, issue no. 1) or 1.1.162 – 9.12.162 (MIR 18, p. 98, nos. 32-4[10], issue no. 3).
Inv. no. VPMB B/354.

23. AR (*denarius*); 2.99 g; 18 mm; ↑; well preserved;
Av. M ANTONINVS AVG – ARM PARTH MAX;
Rv. TR P XXI IMP IIII COS III;
Marcus Aurelius, Rome, December 166 – December 167 (RIC III, p. 227, no. 171; BMC IV, p. 445, no. 435, issue no. 2) or 1.1.167 – 9.12.167 (MIR 18, p. 110, nos. 146-4[30], issue no. 14).
Inv. no. VPMB B/349.

24. AR (*denarius*) (*subaeratus*); 2.39 g; 17×18 mm; ↓; very badly preserved; struck decentredly on the obverse; broken;
Av. M ANTONINVS – AVG [TR P] XXVI;
Rv. IMP VI – COS III;
Marcus Aurelius, Rome, December 171 – December 172 (RIC III, p. 233, no. 261; BMC IV, p. 464, no. 555) or 1.1.172 – 9.12.172 (MIR 18, p. 121, nos. 231-4[30], issue no. 24).
Inv. no. VPMB B/351.

25. AR (*denarius*) (*subaeratus*); 2.57 g; 17×18 mm; ↑; badly preserved;
Av. M ANTONINVS – AVG TR P XXVI;
Rv. IMP VI – COS III;
Marcus Aurelius, Rome, December 171 – December 172 (RIC III, p. 233, no. 262; BMC IV, p. 464, nos. 555-556 var.) or 1.1.172 – 9.12.172 (MIR 18, p. 121, nos. 231-4[37], issue no. 24).
Inv. no. VPMB B/317.

26. AR (*denarius*); 3.02 g; 17×18 mm; ↓; well preserved;
Av. M ANTONINVS AVG – TR P XXVIII;
Rv. IMP VII – COS III;
Marcus Aurelius, Rome, June – December 174 (RIC III, p. 237, no. 306) or December 173 – December 174 (BMC IV, p. 472, no. 611*, issue no. 2) or August 174 – 9.12.174 (MIR 18, p. 123, unlisted, issue no. 27).
Inv. no. VPMB B/350.

27. AR (*denarius*); 2.79 g; 16×17 mm; ↓; badly preserved;
Av. IMP L VERVS AVG;
Rv. PROV – DEOR TR P III COS II
Marcus Aurelius and Lucius Verus, Rome, December 162 – December 163 (BMC IV, p. 415, no. 229, issue no. 1) or December 162 – the autumn of the year 163 (RIC III, p. 253, no. 491) or 1.01.163 – September 163 (MIR 18, p. 101, nos. 56-14[10], issue no. 4).
Inv. no. VPMB B/348.

28. AR (*denarius*); 3.01 g; 17×19 mm; ↓; badly preserved;
Av. LVCILLAE AVG ANTONINI AVG F;
Rv. CONCORDIA;
Marcus Aurelius: Lucilla, Rome, undated (RIC III, p. 274, no. 758) or the years 164-169 (183[?]) (BMC IV, p. 427, no. 306 var., group I) or the years 161-164-167 (MIR 18, p. 171, nos. 1-4[a] var.).
Inv. no. VPMB B/356.

29. AR (*denarius*); 2.81 g; 17×18 mm; ↓; badly preserved;
Av. FAVSTINA AVGVSTA;
Rv. FECVND AVGVSTAE;
Marcus Aurelius: Faustina II, Rome, the years 161-176 (RIC III, p. 269, no. 676; BMC IV, p. 398, nos. 89-90; MIR 18, p. 169, nos. 10-4[a]).
Inv. no. VPMB B/393.

30. AR (*denarius*); 3.14 g; 18 mm; ↓; badly preserved;
Av. DIVA FAV – STINA PIA;
Rv. AETERNITAS;
Marcus Aurelius: Faustina II, Rome, the years 176-180 (RIC III, p. 273, no. 739) or the year 176 and subsequently (BMC IV, p. 489, no. 706, issue no. 4) or subsequent to the year 176 (MIR 18, p. 170, nos. 50-4[10]).
Inv. no. VPMB B/347.

31. AR (*denarius*); 2.27 g; 14×17 mm; ↓; badly preserved; broken (about one fifth of the coin is missing);
Av. [M] ANTONINVS CO – MMODVS [AVG];
Rv. TR P VII – IM[P – IIII] COS III P P
Commodus, Rome, the years 181-182 (RIC III, p. 369, no. 29B) or December 181 – December 182 (BMC IV, p. 702, nos. 83-84, issue no. 1) or 1.1.182 – May 182 (MIR 18, p. 145, nos. 526-4[30], issue no. 43).
Inv. no. VPMB B/360.

32. AR (*denarius*); 2.01 g; 16×17 mm; ↓; badly preserved;
Av. M COMM ANT – P FEL [AVG BRIT];
Rv. P M TR P XI IMP – VII [COS V P P];
Commodus, Rome, the year 186 (RIC III, p. 379, no. 117a, issue no. 1; BMC IV, p. 722, no. 182, issue no. 1) or May – September 186 (MIR 18, p. 157, nos. 703-4[30], issue no. 55).
Inv. no. VPMB B/358.

33. AR (*denarius*); 2.07 g; 16×19 mm; ↑; badly preserved;
Av. IMP CAE L SEP SE – V PERT AVG COS II;
Rv. BONA – SPEI • •
Septimius Severus, eastern mint (Emesa [?]), the end of the year 193-195 or the beginning of the year 196 (?) (HCC III, p. 35, no. 175 var.) or the the years 194-195 (?) (RIC IV.1, p. 140, nos. 364 [Av.] – 365 [Rv.], group III) or the the years 194 – (BMC V, p. 90, nos. 340 var. [Av.] – 341 n. [Rv.]).
Inv. no. VPMB B/361.

34. AR (*denarius*); 2.59 g; 15×16 mm; ↓; badly preserved; struck decentredly on the obverse; broken;
Av. [L SEPT SE]V PERT – AVG [IMP VIII] or [IMP VIIII];
Rv. PROFEC – [TIO AVG];
Septimius Severus, Rome, the years 196-197 (RIC IV, p. 102, no. 91; BMC V, p. 48, nos. 170-171 var.) or anul 197 (RIC IV.1, p. 103, no. 106; BMC V, p. 58, nos. 234-235 var.; Hill, *The coinage*, p. 20, no. 287, issue no. 16 or no. 302, issue 17).
Inv. no. VPMB B/394.

35. AR (*denarius*); 2.12 g; 17×18 mm; ↓; very badly preserved; struck decentredly on the obverse;
Av. L SEPTIMIS – GETA CAES;
Rv. FELICIT – AS – T – EMPOR;
Septimius Severus: Geta, Laodicea ad Mare, the years 198-200 (RIC IV.1, p. 328, no. 95; BMC V, p. 290, no. 683 var.).
Inv. no. VPMB B/388.

36. AR (*denarius*); 2.42 g; 17×18 mm; ↑; very badly preserved;
Av. IVLIA – AVGUSTA;
Rv. VENVS – FELIX;

Septimius Severus or Septimius Severus and Caracalla: Iulia Domna, Rome, the years 196-211 (RIC IV.1, p. 170, no. 580, issue no. 2) or the years 198-209 or 196-211 (BMC V, p. 168, no. 87) or the year 199 (Hill, *The coinage*, p. 24, no. 407, issue no. 3 or no. 432, issue no. 4).
Inv. no. VPMB B/362.

37. AR (*denarius*); 2.91 g; 19×20 mm; ↓; badly preserved; struck decentredly on the obverse and the reverse;
Av. M OPEL ANT DIADVMENIAN CAES;
Rv. PRINC IVVENTVTIS;
Macrinus: Diadumenianus, Rome or Antiochia, the years 217-218 (RIC IV.2, p. 13, no. 102b; BMC V, p. 510, no. 91).
Inv. no. B /363.

38. AR (*denarius*); 3.39 g; 17×18 mm; ↑; badly preserved;
Av. IVLIA MAESA AVG;
Rv. PIETAS AVG;
Elagabalus: Iulia Maesa, Rome or oriental mint (Antiochia[?]), the years 218-222 (RIC IV.2, p. 50, no. 263) or oriental mint (Antiochia[?]), the years 218-223 (BMC V, p. 578, nos. 298-299 var.) or oriental mint, the years 218-222 (HCC III, p. lxvii).
Inv. no. B /364.

39. AR (*denarius*); 2.72 g; 17×18 mm; ↓; badly preserved;
Av. IMP C M AVA SEV ALEXAND AVG;
Rv. PIETAS AVG;
Severus Alexander, Antiochia, undated (RIC IV.2, p. 93, no. 292 var. [with a laureate and draped bust on the obverse]) or oriental mint, the year 223 (BMC VI, p. 218, nos. 1058-1060 var., issue no. 4) or oriental mint (Antiochia [?]), the years 222-223 (HCC III, p. lxxvi and 162, nos. 187-190, general type).
Inv. no. B /333.

40. AR (*denarius*); 1.28 g; 14×18 mm; ↑; very badly preserved; broken (two fragments are missing, of about one fifth of the coin);
Av. IMP SEV ALE – XAND AVG ;
Rv. VIRT – VS AVG;
Severus Alexander, Rome, the years 228-231 (RIC IV.2, p. 87, no. 225) or the year 228 (BMC VI, p. 163, nos. 522-523 var., issue no. 9; HCC III, p. lxxiii).
Inv. no. B /365.

41. AR (*denarius*); 2.05 g; 17×20 mm; ↗; badly preserved; struck decentredly on the reverse;
Av. IMP ALEXAN – DER PIVS AVG;
Rv. SPES – PVBLICA;
Severus Alexander, Rome, the years 231-235 (RIC IV.2, p. 89, no. 254d; HCC III, p. 146, no. 75 var.) or the year 232 (BMC VI, p. 202, no. 900 var., issue no. 15).
Inv. no. B /366.

42. AR (*denarius*); "barbarous" imitation (?); 5.04 g; 17×18 mm; ↑; well preserved;
Av. GALBA – IMP;
Rv. LIBERTAS – PVBLICA;
Galba, workshop from Hispania (Tarraco [?]), April – the end of the year 68 (RIC I^2, p. 233, no. 23; MER III, p. 34, no. 11) or Tarraco, the years 68-69 (?) (BMC I, p. 339, no. 176).
Inv. no. VPMB B/326.

43. AR (*denarius*); "barbarous" imitation (?); 5.06 g; 16×18 mm; ↓; well preserved;
Av. GALBA – IMP;
Rv. LIBERTAS – PVBLICA;
Galba, workshop from Hispania (Tarraco [?]), April – the end of the year 68 (RIC I^2, p. 233, no. 23; MER III, p. 34, no. 11) or Tarraco, the years 68-69 (?) (BMC I, p. 339, no. 176).
Inv. no. VPMB B/327.

44. AR (*denarius*) (*subaeratus*); 2.31 g; 17 mm; ↓; very badly preserved;
Av. IMP T AEL CAES HADRI – ANTONINVS;
Hadrianus: Antoninus Pius, February 25th – July 10th 138 (RIC II, p. 294, no. 446 var.; BMC III, p. 369, no. 1005‡ and note) or **Antoninus Pius**, the end of the year 138 (RIC III, p. 26-27 gen.; BMC IV, p. 4-6 gen.) or the year 139 (RIC III, p. 28 gen.; BMC IV, p. 10-11 gen.);
Rv. TRI[B P]OT – COS
Hadrianus: Antoninus Pius, February 25th – July 10th 138 (RIC II, p. 294, no. 449; BMC III, p. 370, no. 1010).
Inv. no. VPMB B/368.

45. AR (*denarius*) (*subaeratus*); "barbarous" imitation; 1.79 g; 16 mm; ↖; badly preserved;
Av. M COMMODV – S \ΛΛ S \ΛΛ S \ΛΛ S; it imitates the obverse of a denar from **Commodus**, Rome, the years 180-189 (RIC III, p. 367-387 gen.; BMC IV, p. 689-737 gen.; MIR 18, p. 142-162 gen.);
Rv. TR P III IM – P II COS P P (there is an unidentified sign in front of the branch); it imitates the reverse of a denar struck by **Marcus Aurelius: Commodus**, Rome, the year 178 (RIC III, p 266, no. 649) or December 177 – December 178 (BMC IV, p. 503, no. 779) or 1.1.-9.12.178 (MIR 18, p. 137, nos. 424-14[30 or 37], issue no. 36).
Inv. no. VPMB B/357.

The following catalogues have been used:

BMC − *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, II. H. Mattingly, *Vespasian to Domitian*, London, Oxford University Press, 1930; III. H. Mattingly, *Nerva to Hadrian*, London, Oxford University Press, 1936; IV. H. Mattingly, *Antoninus Pius to Commodus*, London, Oxford University Press, 1940; V. H. Mattingly, *Pertinax to Elagabalus*, London, Oxford University Press, 1950; VI. R. A. G. Carson, *Severus Alexander to Balbinus and Pupienus*, London, Oxford University Press, 1962;

HCC − A. S. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet University of Glasgow*, II. *Trajan to Commodus*, London/Glasgow/New York, Oxford University Press, 1971; III. *Pertinax to Aemilian*, London/Glasgow/New York, Oxford University Press, 1977;

Hill, *The coinage* − P. V. Hill, *The coinage of Septimius Severus and His Family of the Mint of Rome, A.D. 193-217*, London, Spink & Son Ltd., 1964;

Hill, *The dating* – P. V. Hill, *The dating and arrangement of the undated coins of Rome. A.D. 98-148*, London, Spink & Son Ltd., 1970;

MER − *Catalogue des monnaies de l'Empire romain*, I[3]. J.-B. Giard, *Auguste*, Paris, Bibliothèque Nationale de France, Poinsignon Numismatique, 2001; II. J.-B. Giard, *De Tibère à Néron*, Paris, Bibliothèque Nationale, 1988; III. J.-B. Giard, *Du soulèvement de 68 après J.-C. à Nerva*, Paris/Strasbourg, Bibliothèque Nationale de France, Poinsignon Numismatique, 1998; IV. P.-A. Besombes, *Trajan (98-117 après J.-C.)*, Paris/Strasbourg, Bibliothèque Nationale de France, Poinsignon Numismatique, 2008;

MIR − *Moneta Imperii Romani*, 14. B. Woytek, *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98-117)*, Bd. I-II, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010; 18. W. Szaivert, *Die Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161-192)*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1986;

RIC − *The Roman Imperial Coinage*, I. H. Mattingly, E. A. Sydenham, *Augustus to Vitellius*, London, Spink & Son Ltd., 1923; I[2]. C. H. V. Sutherland, *From 31 BC to AD 69*, London, Spink & Son Ltd., 1984; II. H. Mattingly, E. A. Sydenham, *Vespasian to Hadrian*, London, Spink & Son Ltd., 1926; II.1[2]. I. A. Carradice, T. V. Buttrey, *From AD 69-96. Vespasian to Domitian*, London, Spink & Son Ltd., 2007; III. H. Mattingly, E. A. Sydenham, *Antoninus Pius to Commodus*, London, Spink & Son Ltd., 1930; IV.1. H. Mattingly, E. A. Sydenham, *Pertinax to Geta*, London, Spink & Son Ltd., 1936; IV.2. E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland, *Macrinus to Pupienus*, London, Spink & Son Ltd., 1938.

Abbreviations have been used for metals (AR − silver), metrological data (g − gram, mm − millimeter) and collections (VPMB – "Vasile Parvan" Museum of Bârlad).

TABLES AND PLATES

Tab. 1. Monetary batches from the hoard of Iezer
Tab. 2. The weights of coins from the hoard from Iezer (batches from VPMB and Raportaru collections)
Tab. 3. The chronological structure of the hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections)
Tab. 4. The chronological structure of the Moldavian hoards ending with coins of Severus Alexander

Pl. 1. The place of discovery of the hoard from Iezer
Pl. 2. The hoard from Iezer (coins from the VPMB collection) (nos. 1-18)
Pl. 3. The hoard from Iezer (coins from the VPMB collection) (nos. 19-36)
Pl. 4. The hoard from Iezer (coins from the VPMB collection) (nos. 37-45)
Pl. 5. The weights of coins in the hoard from Iezer (batches from VPMB and Raportaru collections)
Pl. 6. The chronological structure of the hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections)
Pl. 7. The hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections) *vs.* the hoards from Moldavia ending with coins of Commodus (the chronological structure)
Pl. 8. The hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections) *vs.* the hoards from Moldavia ending with coins of Severus Alexander (the chronological structure)
Pl. 9. The chronological structure of the hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections) (the monetary indexes).

(Translated by Natalia Midvichi)

THE ROMAN COIN HOARD FROM IEZER
(Summary)

Keywords: Hoard, *denarii subaerati*, "barbarous" *denarii*, Severus Alexander, Moldavia, "Vasile Pârvan" Museum in Bârlad.

We present in this paper a batch of 45 imperial Roman *denarii* from the collection of "Vasile Pârvan" Museum in Bârlad. The coins belong to the hoard from Iezer, Puiești commune, Vaslui County. We have also gathered information about other four batches, initially from the same hoard, and at present found in various public and private collections from Romania. Several particular coins, such as *subaeratae* (5 pc.) and "barbarous" ones (3 pcs.), were identified in the batch composition of the Museum. The *denarii subaerati* were either copied by casting (3 pcs.) or by striking. Two of the so-called "barbarous" *denarii* have an exceptional weight, of over 5 g. The hoard from Iezer has a chronological structure similar to the group of hoards found in Moldavia and concluded with coins dated in the time of Severus Alexander.

Tab. 1. Monetary batches from the hoard of Iezer

THE HOARD FROM IEZER						
	PCS.	STORAGE PLACE	CITY	TIME OF PURCHASE	DATING	BIBLIOGRAPHY
BATCH I		National Museum of Antiquities	Bucureşti	ante 1954	Vespasianus – Commodus	D. Tudor, *op. cit.*, p. 386 and note 3; B. Mitrea, *op. cit.*, in *SCIV*, 7/1-2, p. 161, 167; idem, *op. cit.*, in "Dacia", N.S., 1, p. 231
BATCH II	37 pcs.	Raportaru Collection	Bucureşti	1938/1939	Vespasianus – Commodus	M. Dima, M. Vasile, *op. cit.*
BATCH III	25 pcs.	Giurcanu Collection	Bârlad	1965	Vespasianus – Commodus	C. Giurcanu, *op. cit.*
BATCH IV	6 pcs.	Private Collection	Bârlad	1965		*Ibidem*
BATCH V	45 pcs.	"Vasile Pârvan" Museum (VPMB)	Bârlad	1960/1970	Nero – Severus Alexander	Unpublished
Total	+ 112 pcs.	Public and Private Collections	Bârlad/Bucureşti	1938/1939 – 1960/1970	Nero/Vespasianus – Commodus/Severus Alexander	

Tab. 2. The weights of coins from the hoard from Iezer (batches from VPMB and Raportaru collections)

EMPEROR	THE HOARD FROM IEZER (grams)						The theoretical weight of denarius[1]
	Batch from VPMB collection			Batch from Raportaru collection			
	Minimum	Maximum	Mean	Minimum	Maximum	Mean	
Nero	2.60						3.36
Vespasianus	2.57			2.88	3.20	3.02	3.36
Titus				3.00	3.13	3.06	3.47
Domitianus	3.35			3.02			3.51
Nerva	3.01	3.51	3.21	3.28			3.47
Traianus	2.38	3.14	2.76	2.82	3.24	3.03	3.36
Hadrianus	2.59	3.62	3.09	2.97	3.29	3.17	3.36
Antoninus Pius	2.31	3.37	2.85	2.63	3.52	3.18	3.36
Marcus Aurelius	2.39	3.14	2.84	3.02			3.36
Commodus	2.01	2.27	2.14	2.46	3.57	3.02	3.16
Septimius Severus	2.07	2.59	2.30				3.16/3.36
Macrinus	2.19						3.15
Elagabalus	3.39						3.05
Severus Alexander	1.28	2.72	2.02				3.10
Civic coins				2.85			
Parthian Empire				3.75			
Hybrid coins	2.31						
"Barbarous" coins	1.79	5.06	3.96	3.04			

[1] They were used the weights values approximated by: R. Duncan-Jones, *Money and gouvernment in the Roman Empire*, University Press, Cambridge, 1994, p. 225, Tab. 15.5; D. R. Walker, *The Metrology of the Roman Silver Coinage*, III. *From Pertinax to Uranius Antoninus*, BAR-SS 40, Oxford, 1978, p. 22-23 (for Macrinus).

Tab. 3. The chronological structure of the hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections)

EMPEROR	THE HOARD FROM IEZER								
	Batch from Giurcanu collection	Batch from Raportaru collection			Batch from VPMB collection			TOTAL	
	Pcs.	Pcs.	Dates of the coins (years)	Pcs./Dates of the coin (%)	Pcs.	Dates of the coins (years)	Pcs./Dates of the coins (%)	Pcs.	Pcs./length of the reign (%)
Nero					1	64-66	0.33	1	0.07
Vespasianus	9	5	69-79	0.45	1	74	1.00	15	1.50
Titus	1	2	80	2.00				3	1.50
Domitianus		1	95-96	0.50	1	92-93	0.33	2	0.13
Nerva	1	1	97	1.00	3	97	3.00	5	5.00
Traianus	5	6	103-114	0.50	2	112-117	0.33	13	0.65
Hadrianus	1	4	119-137	0.21	5	119-138	0.26	10	0.47
Antoninus Pius	2	13	140-161	0.59	8	151-161	0.73	23	1.00
Marcus Aurelius	3	1	161-162	0.50	9	161-180	0.90	13	0.68
Commodus	2	2	180-184	0.40	2	182-186	0.40	6	0.40
Septimius Severus					4	193-211	0.20	4	0.22
Macrinus					1	217-218	0.50	1	1.00
Elagabalus					1	218-222	0.20	1	0.25
Severus Alexander					3	222-235	0.20	3	0.23
Parthian Empire		1	105-147	0.02				1	
Hybrid coins					1			1	
“Barbarous” coins		1	II-III c. AD (?)		3	I-III c. AD (?)		4	
TOTAL	24	37			45			106	

Tab. 4. The chronological structure of the Moldavian hoards ending with coins of Severus Alexander

EMPEROR	CÂNDEŞTI		MUNTENEŞTI		MEDIA		IEZER	
	Pcs.	%	Pcs.	%	%		Pcs.	%
Nero	2	0.69	2	0.27	**0.48**		1	0.94
68-69 AD	2	0.60	7	0.94	**0.77**			
Vespasianus	25	8.68	73	9.84	**9.26**		15	14.29
Titus	7	2.43	6	0.81	**1.57**		3	2.83
Domitianus			4	0.54	**0.27**		2	1.89
Nerva	6	2.08	2	0.27	**1.18**		5	4.72
Traianus	39	13.54	84	11.32	**12.43**		13	12.26
Hadrianus	37	12.85	109	14.69	**13.77**		10	9.43
Antoninus Pius	68	23.61	237	31.94	**27.77**		23	21.7
Marcus Aurelius	52	18.06	122	16.44	**17.25**		13	12.26
Commodus	30	10.42	82	11.05	**10.73**		6	5.67
193-194 AD	1	0.35	2	0.27	**0.31**			
Septimius Severus	16	5.56	11	1.48	**3.52**		4	3.77
Macrinus							1	0.94
Elegabalus	2	0.69			**0.35**		1	0.94
Severus Alexander	1	0.35	1	0.13	**0.24**		3	2.83
Parthian Empire							1	0.94
“Barbarous” coins							4	3.77
Hybrid coins							1	0.94
Total	288	100	742	100	**100**		106	100

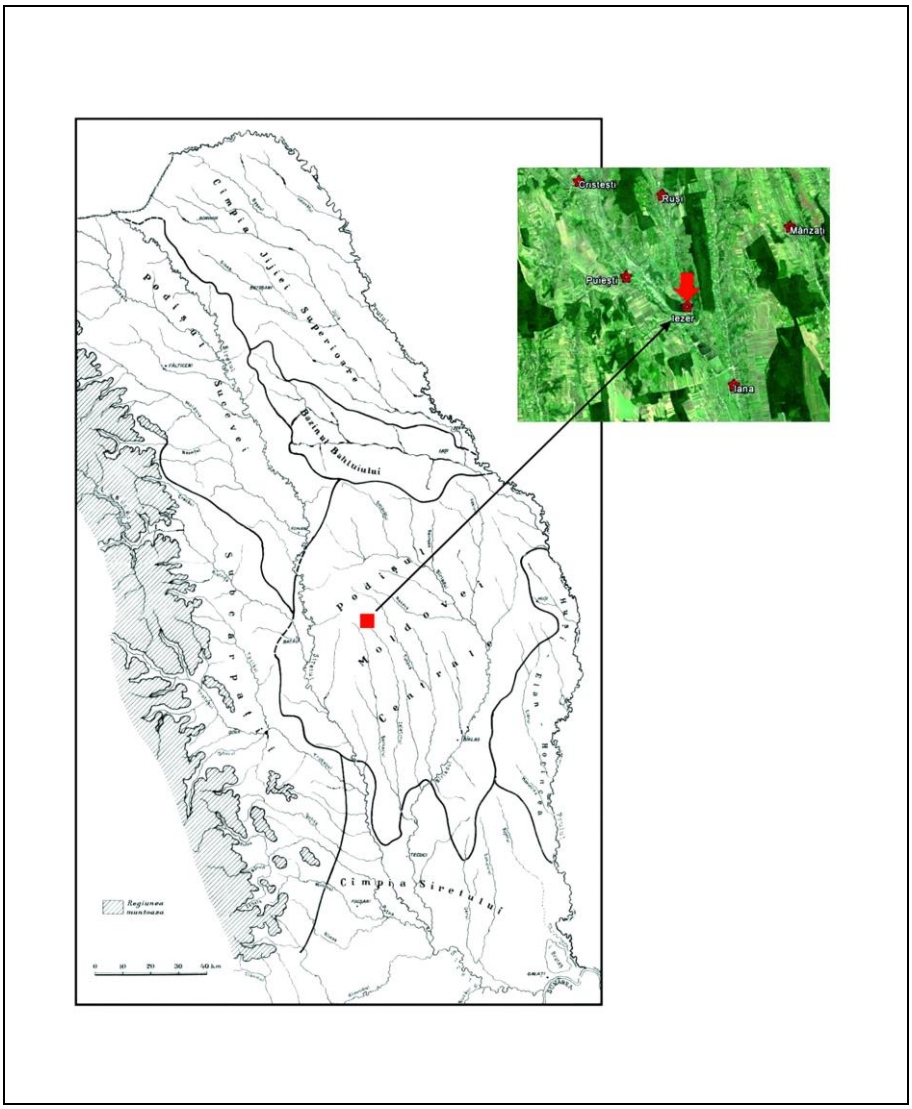

Pl. 1. The place of discovery of the hoard from Iezer

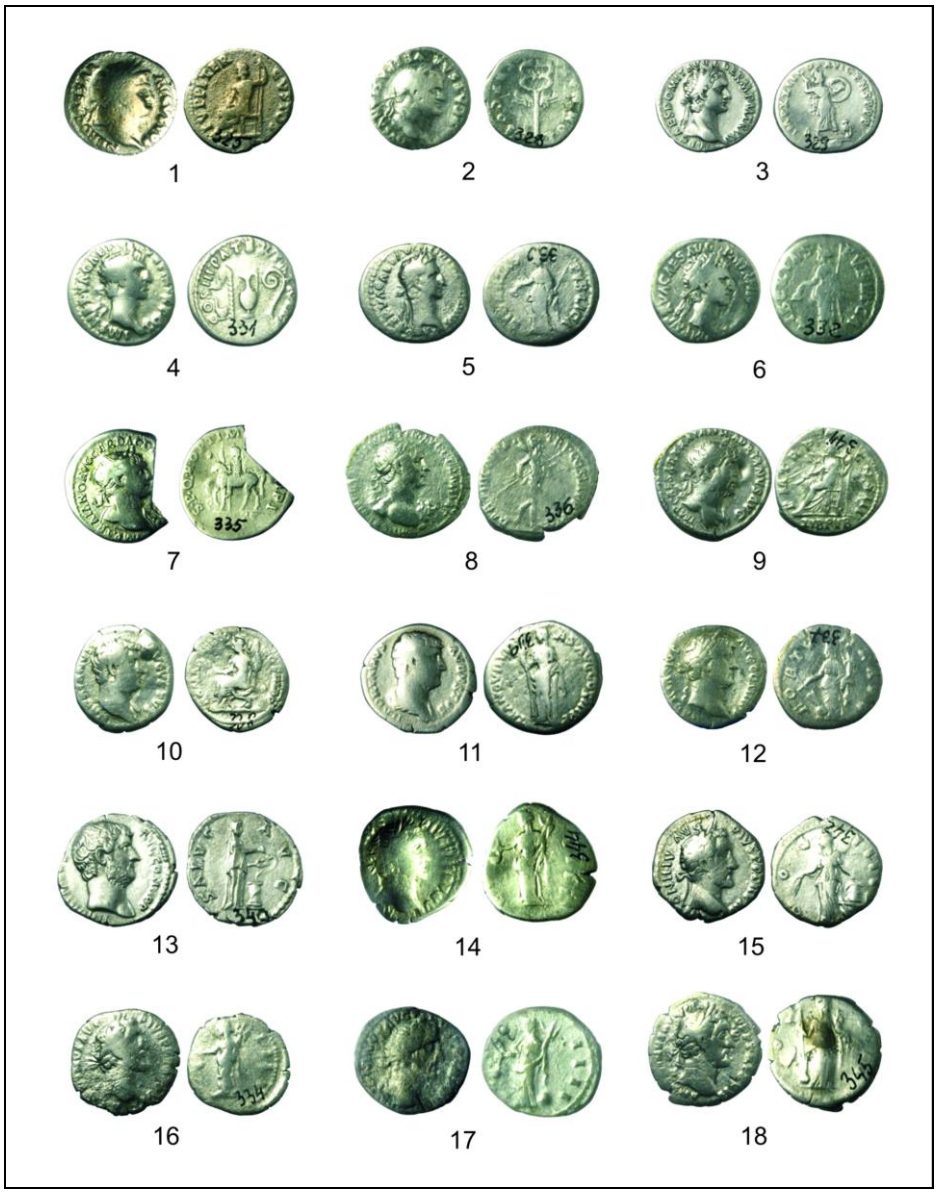

Pl. 2. The hoard from Iezer (coins from the VPMB collection) (nos. 1-18)

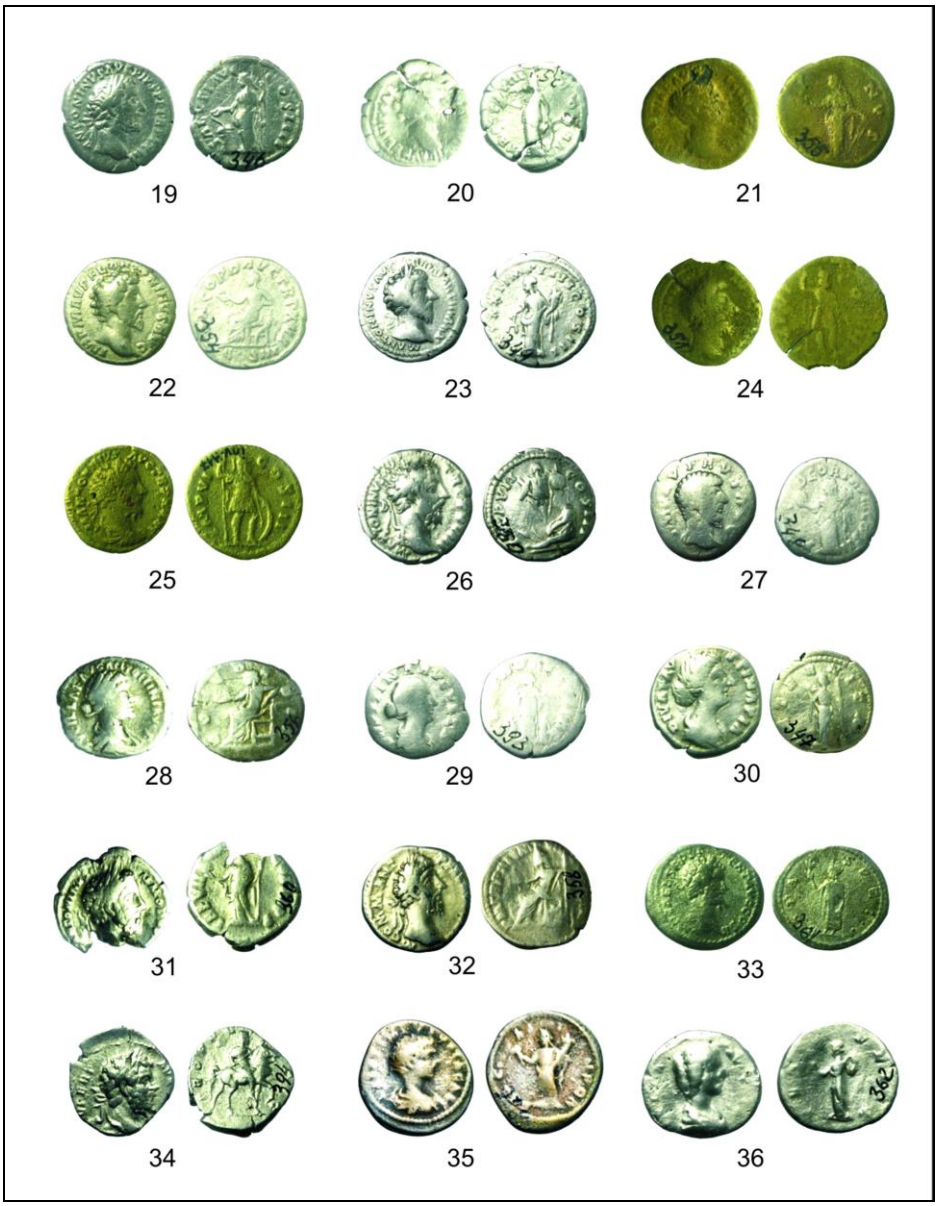

Pl. 3. The hoard from Iezer (coins from the VPMB collection) (nos. 19-36)

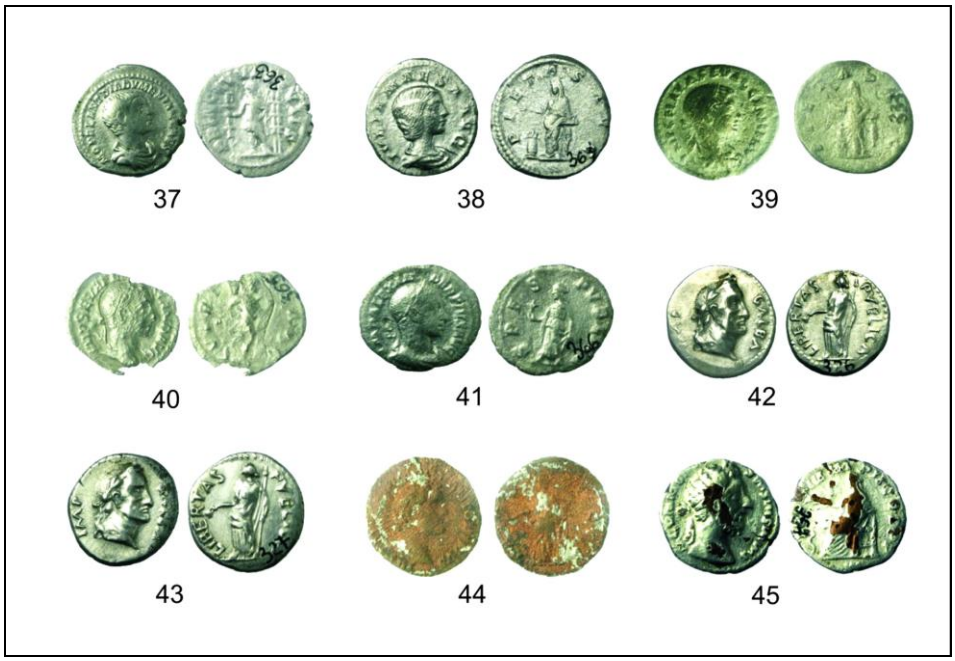

Pl. 4. The hoard from Iezer (coins from the VPMB collection) (nos. 37-45)

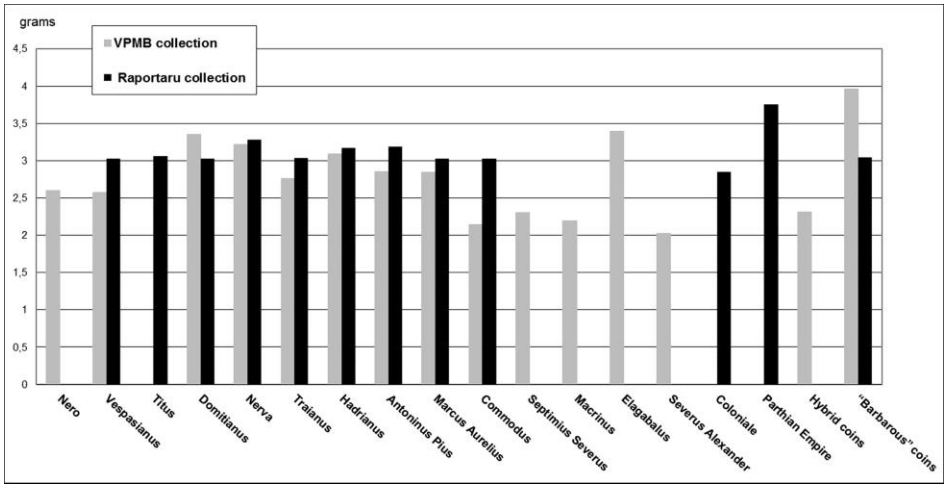

Pl. 5. The weights of coins in the hoard from Iezer
(batches from VPMB and Raportaru collections)

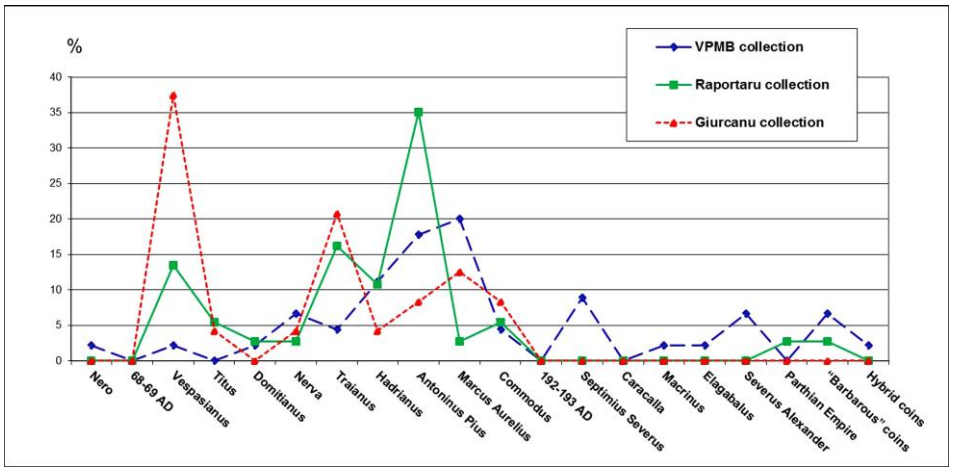

Pl. 6. The chronological structure of the hoard from Iezer
(batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections)

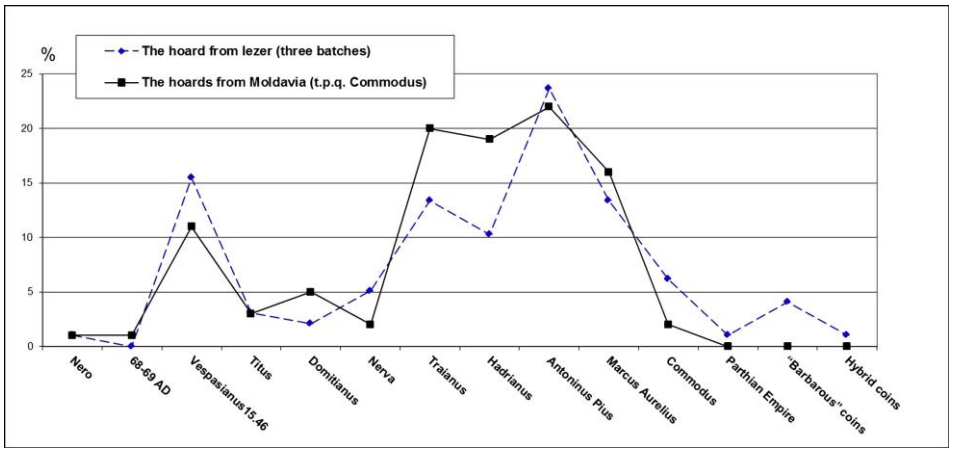

Pl. 7. The hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections)
*vs.*the hoards from Moldavia ending with coins of Commodus
(the chronological structure)

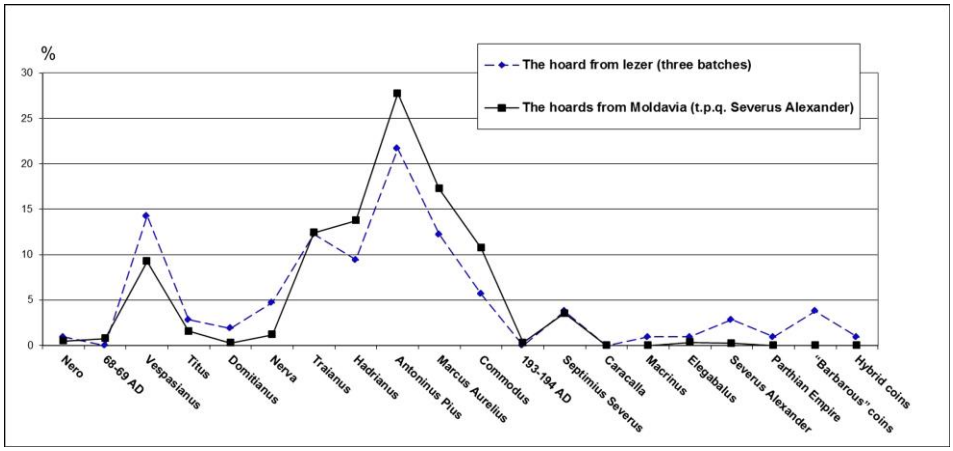

Pl. 8. The hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections) *vs.* the hoards from Moldavia ending with coins of Severus Alexander (the chronological structure)

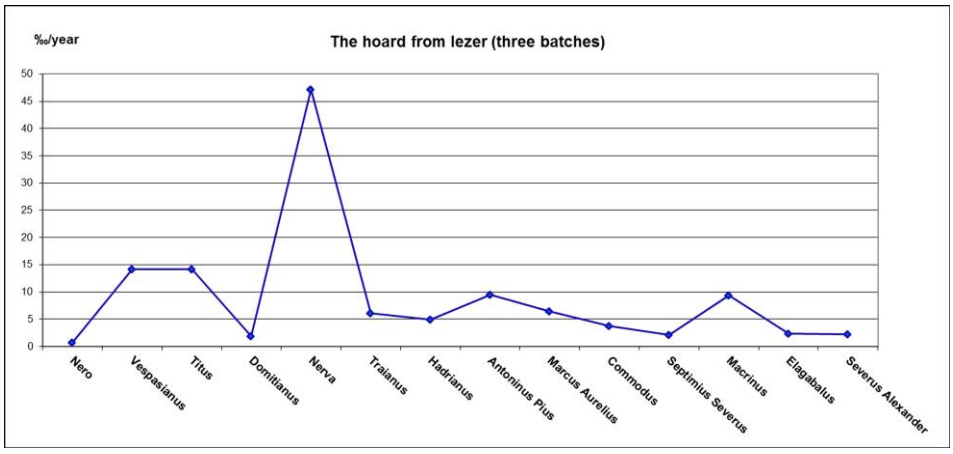

Pl. 9. The chronological structure of the hoard from Iezer (batches from Giurcanu, Raportaru and VPMB collections) (the monetary indexes)

GEORGE BILAVSCHI[*]

ARHEOLINGVISTICA SPAŢIULUI RURAL MEDIEVAL ROMÂNESC[**]

Introducere

Cunoaşterea terminologiei de specialitate ar trebui să reprezinte obiectivul fundamental al oricărui demers ştiinţific. Analiza morfologiei, a semasiologiei şi a semnificaţiei noţiunilor utilizate în cadrul structurilor rurale şi în agricultura arhaică românească (spaţiul rural privat şi colectiv, activităţi, munci agricole, unelte, tehnici de prelucrare agricole, animale etc.) este determinantă şi inductivă. Atunci când sursele istorice nu oferă informaţii satisfăcătoare, înţelegerea sensurilor unor termeni specifici poate induce cercetarea spaţiului rural medieval în direcţia de abordare corectă şi poate transmite date esenţiale referitoare la aspecte de viaţă social-economică şi culturală. Limbajul, lexicul sunt „organisme vii”[1], aflate în permanentă preschimbare, devin progresiv sisteme complexe, care evoluează morfologic şi semantic într-un amplu context al contactelor, al contaminărilor şi influenţelor reciproce.

Arheolingvistica operează cu instrumente diferite dar interdependente, plasându-se într-un context interdisciplinar între două domenii distincte: arheologia şi lingvistica. Arheolingvistica este domeniul ştiinţific care se preocupă cu investigarea lexicului arhaic, atunci când pentru obiectele desemnate avem susţinere arheologică. Domeniul în care devine operabilă analiza lingvistică prezentă este spaţiul rural, care reprezintă cadrul teritorial agro-pastoral şi mediul administrativ-juridic, social-economic şi cultural determinant pentru Evul Mediu din spaţiul intra- şi extra-carpatic românesc. Orice investigaţie ar trebui să pornească de la limbaj-termen, ar trebui stabilite noţiunile cu care operăm când evaluăm spaţiul agricol şi pastoral medieval românesc. Indiscutabil, satul cu locuitorii săi şi agricultura rurală au reprezentat indicatorii fundamentali ai lumii medievale autohtone.

Studiul satului medieval impune o percepţie amplă şi o metodologie bazată pe transferuri de concepte şi noţiuni dintre diverse discipline, invocată de complexitatea problematicii care îşi are originea, în principal, în caracterul lacunar şi ambiguu al surselor istorice. Investigaţiile privind agricultura medievală, în general, ori diferite aspecte ale vieţii cotidiene ale satului medieval (structura familiei, importanţa

---

[*] Cercetător ştiinţific, Institutul de Arheologie al Academiei Române – Filiala Iaşi.

[**] Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[1] Al. Bocănețu, *Terminologia agrară în limba română. Studiu filologic-istoric-cultural*, în *CC*, II-III, 1925 [1926], p. 121-122.

membrilor în societatea rurală, cutume şi practici corelate cu activităţile agrare şi pastorale, alimentaţia şi obiceiurile culinare, ecologia peisajului sătesc etc.), în particular, reprezintă direcţii de cercetare prioritare ale medievisticii naţionale şi internaţionale. Reconsiderarea rezultatelor obţinute până în prezent, revizuirea metodologiilor, interpretarea justă a surselor istorice şi utilizarea informaţiilor cercetărilor conexe disciplinei istorice determină viziunea pozitivă a cercetărilor actuale.

În momentul de faţă nu putem proceda aprioric devansând preocupările anterioare, care au adus contribuţii semnificative subiectului de faţă. Remarcăm astfel că unii specialişti (filologi, lingvişti, istorici şi etnografi) au identificat relaţii multiple între evoluţia terminologiei agrare româneşti şi prefacerile de ordin etnico-demografic, social-economic, politic, cultural şi confesional. Dacă până la sfârşitul secolului trecut lingviştii au fost preocupaţi de studiul aspectului fonetic şi semasiologia cuvintelor moştenite, în prezent studiile se concentrează mai mult pe determinarea morfologiei limbii române sub acţiunea factorilor externi şi stabilirea perioadelor de timp în care a fost posibilă contaminarea lingvistică cu idiomuri străine. Investigaţiile structurale prezintă o însemnătate specială pentru datarea relativă a împrumuturilor lexicale din limbile populaţiilor cu care autohtonii spaţiului intra- şi extra-carpatic românesc au convieţuit de-a lungul veacurilor. În general, specialiştii au dovedit şi argumentat *sui-generis* originea latină a limbajului agricol românesc, însă unii dintre ei au acceptat şi îmbogăţirea acestuia cu termeni proveniţi în principal din slavă, precum şi din limbile maghiară, germană, turcă, greacă etc.

Fără a ne propune aici să epuizăm întreaga problematică, considerăm oportun să facem câteva observaţii pe marginea terminologiei care desemnează noţiunile fundamentale ale universului rural românesc arhaic (structuri administrativ-juridice, unelte, anumite practici etc.).

Izvoare şi bibliografie

În Evul Mediu, eruditii, cărturarii şi cronicarii au acordat o atenţie sporită evenimentelor politice, militare şi religioase, fiind mai puţin receptivi la chestiunile ordinare, de viaţă social-economică şi culturală ţărănească. Tot ce ţine de casta politică, acţiunile şi actele diplomatice şi episoadele militare au prelevat în faţa realităţilor cotidiene, a îndeletnicirilor agricole şi, în general, înaintea universului satului.

În acest sens, informaţii lingvistice sumare se desprind din cronicile slavone din secolele XV-XVI, care oferă date insuficiente şi disparate referitoare la spaţiul rural şi economia medievală. Spre exemplu, Macarie şi Azarie au consemnat doar raidurile militare ale tătarilor în regiunea dintre Nistru şi Siret şi, implicit, marile distrugeri pricinuite aşezărilor, şocurile provocate populaţiei satelor şi târgurilor, precum şi obţinerea prin pradă a numeroase bunuri (cereale, obiecte de podoabă, unelte şi arme) şi animale (vite, cai, turme de oi)[2].

Revigorarea economiei agricole din timpul lui Vasile Lupu şi al urmaşilor săi (secolele XVII-XVIII), prin extinderea culturii cerealiere, a sporirii numerice a animalelor domestice pentru carne, lapte, piei, lână şi blănuri[3], a determinat participarea

[2] I. Bogdan, *Vechile cronice moldovenesci până la Urechia*, Bucureşti, Lito-tipografia Carol Göbl, 1891, p. 20; idem, *Letopiseţul lui Azarie*, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl" S-sor Ioan St. Rasidescu, 1909, p. 152, 157.

[3] Miron Costin, *Poema polonă*, în idem, *Opere*, ediţie îngrijită de P. P. Panaitescu, Bucureşti, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, 1958, p. 230-231.

tot mai intensă a marilor latifundiari (Domnia, boierii şi domeniile Bisericii) la comerţul extern. Prin urmare, cronicarii acelei perioade au înregistrat şi date referitoare la condiţiile de mediu (climă, regimul temperaturilor şi al precipitaţiilor, diverse aspecte topografice ale satelor) în conexiune cu lucrările agricole şi practica transhumanţei[4]. Totodată, au consemnat interesul crescând pentru mărirea numărului de animale, obţinerea unor exemplare superioare, grija pentru îmbunătăţirea şi proliferarea raselor de animale, starea de sănătate a acestora şi bolile contactate de animale din cauza subnutriţiei, a slabei îngrijiri sau a calamităţilor naturale. În analele acestora se desprind şi alte informaţii relevante privind necesitatea extinderilor terenurilor arabile, a braniştilor şi a stupinelor[5], privind implicarea ţăranilor dependenţi în diferite activităţi obligatorii, cum ar fi lucratul pământului, cositul şi transportul fânului. Aceste surse istorice oferă date importante referitoare la comerţul extern cu vite şi diverse produse animaliere orientat spre Imperiul Otoman, Transilvania ori Polonia. În textele acestora îşi fac loc şi menţiunile de tristă amintire a incursiunilor de jaf ale tătarilor, turcilor, cazacilor şi ale polonezilor, cu urmări nefaste asupra dezvoltării economice a ţării[6].

În relaţiile de călătorie ale peregrinilor străini se regăsesc consideraţii privind numărul animalelor, hrana şi condiţiile de adăpostire a acestora, precum şi informaţii referitoare la rasele indigene de vite, boi, cai şi oi. Aceste rapoarte, însemnări ori relatări constituie o sursă interesantă de informaţii pentru cunoaşterea lumii rurale şi a economiei medievale româneşti[7]. Totodată, izvoarele istorice menţionate (cronici, acte diplomatice, relaţii de călătorie, jurnale, rapoarte etc.) oferă date esenţiale cu caracter lingvistic, toponimic, etnografic, geografic, agronomic, cultural şi religios. În textele surselor documentare se disting termeni arhaici specifici celor două ocupaţii agricole de

[4] Gr. Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţie îngrijită de P. P. Panaitescu, Bucureşti, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, 1958, p. 40-41.

[5] Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţie îngrijită de Iorgu Iordan, Bucureşti, Editura Minerva, 1975, p. 199-200. Cronicarul menţionează întinsele branişti domneşti de la Bohotin şi Ţuţora, utilizate deopotrivă pentru stupărit şi creşterea vitelor. În schimb, Dimitrie Cantemir remarca faptul că solurile din Moldova nu erau „prea bune pentru cultura cerealelor", însă aici se găseau „întinse păşuni şi fâneţe naturale". Mai departe, eruditul domn nota că cea mai nutritivă iarbă din Carpaţii Orientali şi zonele învecinate creştea în zonele montane ale Câmpulungului şi ale Vrancei, dar şi în părţile centrale şi răsăritene ale Moldovei (Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guţu, introducere de M. Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de V. Mihăilescu, indice de I. Constantinescu, notă asupra ediţiei de D. M. Pippidi, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1973, p. 115).

[6] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 115-121.

[7] Vezi colecţiile de documente îngrijite şi editate de: N. Iorga, *Călători, ambasadori şi misionari în ţările noastre*, Bucureşti, 1899; idem, *Istoria românilor prin călători*, vol. I-IV, Bucureşti, 1928-1929; M. Găzdaru, D. Găzdaru, *Călători şi geografi italieni în sec. XVII. Referinţele lor despre ţările româneşti*, în „Arhiva", XLVI (1939); G. Pascu, *Călători străini în Moldova şi Muntenia în sec. al XVIII-lea: Carra, Bauer şi Struve*, Iaşi, 1940; Gh. Bezviconi, *Călători ruşi în Moldova şi Muntenia*, Bucureşti, 1947; M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Economia agrară a Ţării Româneşti şi Moldovei, descrisă de călătorii străini (sec. XV-XVII)*, în *RdI*, 21, 1968, 5, p. 851-857; *Călători străini despre Ţările Române* (în continuare, *Călători*), vol. I-X, editate de M. Holban împreună cu M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1968-2000; C. Istrati, *Dimitrie Cantemir despre agricultura Moldovei*, în „Cercetări Agronomice în Moldova", VI, 1973, 4, p. 143-148; P. Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (sec. XV-XVIII)*, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1973; idem, *Ţările Române în viziunea călătorilor englezi (a doua jumătate a sec. al XVII-lea şi primele decenii ale celui de-al XVIII-lea)*, în *SMIM*, VI, 1973, p. 111-114; M. Lazăr, *Călători străini despre creşterea animalelor în Moldova în sec. XV-XVIII*, în „Hierasus", I, 1978, p. 361-372; Dan A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol. I (1716-1789), Bucureşti, Editura Sport-Turism, 1985; vol. II (1789-1821), Bucureşti, 1986; *Izvoare străine pentru istoria românilor*, volum îngrijit de Ştefan S. Gorovei, Iaşi, Universitatea „Al. I. Cuza", 1988; etc.

bază (cultivarea plantelor şi creşterea animalelor)[8], care desemnează condiţiile mediului geografic şi climatic ori relaţiile de muncă şi obligaţiile juridice şi fiscale.

Termeni specifici economiei agricole şi lumii rurale medievale se regăsesc disparat în registrele şi codicele mănăstirilor, în actele cancelariei domneşti, în rapoartele şi hrisoavele diplomatice adunate în volumele de documente întocmite sau editate de E. Hurmuzaki[9], Gh. Ghibănescu[10], I. Bogdan[11], M. Costăchescu[12], M. Guboglu[13], A. Veress[14], I. Caproşu[15] etc. Cele mai importante colecţii de documente rămân însă cele editate sub egida Academiei Române, care sporesc numeric şi în prezent cu tomuri noi de acte laice şi mănăstireşti, identificate în arhivele de stat sau în fondurile instituţiilor religioase autohtone şi externe[16].

De regulă, aprecierile sunt exagerate şi generale, prezentând amănunte doar în privinţa tehnicilor de producţie agricolă utilizate pe domeniile domneşti, boiereşti şi mănăstireşti.

---

[8] Spre exemplu, Antonio Maria Graziani şi Paul de Alep consemnau în însemnările lor importanţa creşterii animalelor în detrimentul cultivării pământului. Unii dintre peregrinii care au călătorit prin Moldova, în secolele XVII-XVIII, au exagerat însă că suprafaţa cultivată era mult mai redusă în raport cu păşunile şi fâneţele, raportul fiind de 1/40 din teritoriul ţării. De asemenea, cei doi prelaţi susţin că lucrările agricole (cum ar fi aratul pământului) necesitau utilizarea unui număr mare de animale de tracţiune, fapt dovedit şi de iconografia religioasă (reprezentări picturale de pe pereţii bisericilor Sfântu Ilie şi Voroneţ, ctitorite de Ştefan cel Mare) (*Călători*, II, p. 381; *ibidem*, VI, p. 299: ţăranii români înhămau câte cinci-şase perechi de boi la plugurile grele).

[9] E. Hurmuzaki, *Documente privind istoria românilor*, vol. I-XXI, publicate de I. Slavici, C. Esarcu, N. Densuşianu, D. A. Sturdza, D. C. Sturdza, O. Lugoşianu, N. Iorga, N. Hodoş, I. Nestor ş.a., după copiile Academiei Române, Bucureşti, Editura Socecu & Teclu, 1876-1942.

[10] Gh. Ghibănescu, *Surete şi izvoade* (*documente slavo-române*), vol. I-XXIV, Iaşi, Editura Dacia, 1906-1930.

[11] I. Bogdan, *Documentele moldoveneşti din secolele XV şi XVI în Arhiva Braşovului*, Bucureşti, Editura Socec, 1905; idem, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, vol. I-II, Bucureşti, Editura Socec, 1913.

[12] M. Costăchescu, *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, vol. I, *Urice (ispisoace), surete, regeste, traduceri 1438-1456*; vol. II, *Documente externe, acte de împrumut, de omagiu, tractate, solii, privilegii comerciale, scrisori 1387-1458* (Supliment la *Documentele lui Ştefan cel Mare* de I. Bogdan), Iaşi, Editura Viaţa Românească, 1931-1932; idem, *Documente moldoveneşti de la Ştefan cel Mare. Urice (ispisoace), surete, regeste, traduceri* (Supliment la *Documentele lui Ştefan cel Mare* de I. Bogdan), Iaşi, Editura Brawo, 1933, 328 p.

[13] M. Guboglu, M. Mehmed, *Catalogul documentelor turceşti*, vol. I-II, Bucureşti, Direcţia generală a Arhivelor Statului, 1960-1965; vol. I, 683 p. + 20 facsimile; vol. II (1455-1829), 696 p.

[14] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, vol. I-IX, Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1922-1934.

[15] *Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi*, vol. I, *Acte interne* (*1408-1660*), editat de I. Caproşu, P. Zahariuc, Iaşi, Editura Dosoftei, 1999; vol. II-X, *Acte interne* (*1661-1800*), editate de I. Caproşu, Iaşi, 2000-2007.

[16] *DIR*, A. Moldova, *veacul XIV-XV*, vol. I (1384-1475); *veacul XV*, vol. II (1476-1500); *veacul XVI*, vol. I (1501-1550); vol. II (1551-1570); vol. III (1571-1590); vol. IV (1591-1600); *veacul XVII*, vol. I (1601-1605); vol. II (1606-1610); vol. III (1611-1615); vol. IV (1616-1620); vol. V (1621-1625), Bucureşti, Editura Academiei RPR, 1951-1957; *DRH*, A. Moldova, vol. I (1384-1448), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu, L. Şimanschi, Bucureşti, Editura Academiei RPR, 1975, 605 p. din care 75 planşe; vol. II (1449-1486), volum întocmit de L. Şimanschi în colaborare cu G. Ignat şi D. Agache, 1976, 648 p. din care 94 planşe; vol. III (1487-1504), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu şi I. Ciocan, 1980, 686 p.; vol. IX (1593-1598), întocmit de P. Zahariuc, M. Chelcu, S. Văcaru, 2014, 663 p.; vol. XIX (1626-1628), întocmit de H. Chircă, 1969, 799 p.; vol. XX (1629-1631), întocmit de I. Caproşu şi C. Burac, 2011, 1187 p.; vol. XXI (1632-1633), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu şi L. Şimanschi, 1971, 735 p.; vol. XXII (1634), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu şi L. Şimanschi, 1974, 487 p; vol. XXIII (1635-1636), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu, 1994, 685 p.; vol. XXIV (1637-1638), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu, 1998, 753 p.

Istoriografia

Primele studii de terminologie agrară românească îi aparţin filologului B. P. Hasdeu. Întemeietorul lingvisticii şi a filologiei române moderne insista asupra importanţei fondului autohton daco-getic, peste care s-a suprapus stratul lexical latin şi cel paleo-slav. În concepţia ilustrului cărturar, slava arhaică a avut un aport semnificativ în limba română. În studiile sale, B. P. Hasdeu discută pe larg geneza şi morfologia termenilor agricoli din limba română[17]. Opiniile sale nu au fost acceptate de către toţi specialiştii, acestea fiind amendate de istorici şi lingvişti precum A. D. Xenopol, P. Cancel, Al. Bocăneţu, S. Puşcariu, I. Iordan, Gh. Ivănescu, St. Dumistrăcel, Al. Ciorănescu[18] ş.a.

Spre exemplu, A. D. Xenopol susţinea însemnătatea factorului civilizator roman şi, implicit, caracterul preponderent latin al limbii vechi româneşti, fără a respinge coabitarea româno-slavă şi influenţele lingvistice şi culturale reciproce[19]. Acesta constata existenţa simptomatică în lexicul limbii române a termenilor de sorginte latină, care desemnează diverse noţiuni fundamentale pentru ocupaţiile tradiţionale, în detrimentul elementelor lexicale străine[20]. Naţionalismul vădit şi excesiv se profilează explicit în ideile aceluiaşi autor, ce susţine cu date istorice şi lingvistice absenţa deplină a înrâuririi maghiare asupra terminologiei economico-agrare şi politice româneşti[21], realitate emendată ulterior de specialişti.

---

[17] B. P. Hasdeu, *Originile agriculturii la români*, în „Columna lui Traian", V, 3, 1874, p. 49 şi urm.; idem, *Originile viniculturii la români*, în *ibidem*, 4, 1874, p. 157 şi urm.; idem, *Originile păstoriei la români*, în *ibidem*, 9, 1874, p. 234-235; idem, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicţionarul limbei istorice şi poporane a românilor*, I-III, Bucureşti, 1972-1976. Marele filolog susţine şi argumentează influenţa elementului slav asupra terminologiei instrumentarului agricol, asupra denumirii unor plante cerealiere, a unor legume şi a diverselor practici şi tehnici agrare.

[18] Al. Ciorănescu, *Dicţionarul etimologic al limbii române*, traducere de T. Şandru Mehedinţi şi M. Popescu Marin, Bucureşti, Editura Saeculum, 2001.

[19] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, II, *Năvălirile barbare, 270-1290*, Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1925, p. 65-69.

[20] Până în prezent au fost identificaţi o multitudine de termeni care desemnează realităţi fizico-geografice, economice, culturale şi social-juridice şi care provin din latină, precum: *câmp* (din lat. *campus*), *munte* (din lat. *mons*), *şes* (din lat. *sessum*), *sat* (din lat. *fossa, fossatum* = „înconjurat cu şanţuri", „loc întărit" sau „şanţ"), *curte* (din lat. *curtis* = *cohors*), *agru* (din lat. *ager*) etc.; la care se adaugă numeroase cuvinte ce definesc nume de unelte, diverse practici agrare, plante ori legume, animale domestice etc., cum ar fi: *aratru* (rădăcina *ar-* provine din lat. *arare*), *seceră* (din lat. *siculis*), *secure* (din lat. *securis*), *furcă* (din lat. *furca*), *sapă* (din lat. *sappa*), *moară* (din lat. *mola*), *a ara* (din lat. *arare*), *a culege* (din lat. *colligere*), *a săpa* (din lat. *sappare*), *a semăna* (din lat. *seminare*), *a secera* (din lat. *secerrare*), *a treiera* (din lat. *tribulare*), *a bate* (din lat. *battuere*), *a vântura* (din lat. *ventilare*), *a tăia* (din lat. *taliare*), *a măcina* (din lat. *machinare*), *a paşte* (din lat. *pascere*), *a adăpa* (din lat. *adaquare*), *a înjuga* (din lat. *in-jugare*), *a dejuga* (din lat. *di(s)jugare*), *a tunde* (din lat. *tondere*), *a mulge* (din lat. *mulgere*), *grâu* (din lat. *granum*), *mei* (din lat. *milium*), *orz* (din lat. *hordeum*), *părincul* (din lat. *panicum*), *secară* (din lat. *secalis*), *paie* (din lat. *palea*), *spic* (din lat. *spicum*), *grăunte* (din lat. *granucia*), *neghină* (din lat. *nigellina*), *făină* (din lat. *farina*), *pâine* (din lat. *panis*), *aiul* (din lat. *alium*), *ceapă* (din lat. *cepa*), *curcubetă* (din lat. *curcubita*), *curechi* (din lat. *coliclu*), *nap* (din lat. *napus*), *pepene* (din lat. *pepo*), *varză* (din lat. *viridia*), *cânepă* (din lat. *canipa* = *cannabis*), *nutreţ* (din lat. *nutricium*), *păşune* (din lat. *pastio, -onem*), *fân* (din lat. *fenum*), *bou* (din lat. *bos*), *taur* (din lat. *taurus*), *vacă* (din lat. *vacca*), *juncul, junca* (din lat. *juvencus, juvenca*), *junincea* (din lat. *junix*), *vită* (din lat. *vita*), *capră* (din lat. *capra*), *căprină* (din lat. *caprinus*), *cornute* (din lat. *cornutus*), *iedul, iada* (din lat. *haedus, haeda*), *cal* (din lat. *caballus*), *armăsar* (din lat. *armessarius*, care derivă din *admissarius*), *iapă* (din lat. *equa*), *asin* (din lat. *asen, asinus*), *porc* (din lat. *porcus*), *scroafă* (din lat. *scrofa*), *purcei* (din lat. *porcella*), *porcină* (din lat. *porcina*), *găină* (din lat. *gallina*), *ou* (din lat. *ovum*), *oaie* (din lat. *ovis*), *berbeci* (din lat. *vervex*), *miei* (din lat. *agnellus*), *mioare* (din lat. *agneliolla*), *turme* (din lat. *turma*), *păcuine* (din lat. *pecorina* ori *pecuina*), *staul* (din lat. *stabulum*), *lână* (din lat. *lana*), *păr* (din lat. *pilum*), *fir* (din lat. *filum*), *lapte* (din lat. *lacta*), *caş* (din lat. *caseus*), *chiag* (din lat. *coagulum*), *unt* (din lat. *unctum*), *păstor* (din lat. *pastorius* = „păstor"), *păcurar* (din lat. *pecorarius*) etc.

[21] A. D. Xenopol, *Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinţei românilor în Dacia Traiană*, Iaşi, Tipografia Naţională str. V. Alexandri, 1884, p. 7, 14-15; idem, *Une énigme historique. Les Roumains au moyen âge*, Paris, E. Leroux, 1885, p. 24-26, 36-38, 54.

Problema agriculturii arhaice româneşti a preocupat deopotrivă lingvişti, istorici, etnografi, dar şi geografi ori agronomi. Astfel, pe baza evidenţelor lingvistice şi etnografice, agronomii S. P. Radianu[22] şi Petru S. Aurelian[23] au dezbătut chestiunile legate de originea şi evoluţia lexicului agricol românesc.

Tot în prima parte a secolului trecut, P. Cancel a realizat o analiză riguroasă asupra instrumentarului agricol, concentrând aprecierile cu valoare istorică, lingvistică şi etnografică în jurul vechiului instrument de arat – *aratru*[24]. Lingvistul român susţine importanţa fundamentului arhaic traco-dacic şi roman, dar şi pătrunderea unor termeni agricoli din mediul slav-sudic, pe filieră sud-dunăreană (probabil de la bulgari, sârbi sau croaţi), proces derulat nu mai devreme de jumătatea secolului XIII, odată cu intensificarea importurilor de unelte agricole de la sudul Dunării[25].

Poate cea mai amplă analiză a terminologiei agricole româneşti, de până la perioada postbelică, îi aparţine lingvistului Al. Bocăneţu, însă unele dintre concluziile sale n-au rezistat cercetărilor şi observaţiilor critice ulterioare[26].

S. Puşcariu comentează geneza noţiunilor elementare din agricultura românească având la bază termeni latini, însă susţine şi contaminarea lexicului românesc specific cu cuvinte de factură slavă, explicată în contextul unui amplu proces de aculturaţie fondat pe convieţuirea comunităţilor româneşti vechi cu populaţiile de obârşie slavă arhaică[27].

Un amplu proiect de cercetare s-a derulat sub egida Academiei Române, fiind implicaţi specialişti precum Em. Petrovici, Ioan Petruţ şi Sextil Puşcariu, iniţiatorii lucrării monumentale *Atlasul lingvistic român*, structurat pe regiuni şi în mai multe tomuri, cunoscând până astăzi mai multe ediţii cu substanţiale adaosuri şi completări[28]. Lucrarea a stat la baza studiului filologul ieşean S. Dumistrăcel, care invocă necesitatea reluării discuţiilor referitoare la geneza şi evoluţia terminologiei agrare româneşti[29].

Al. Rosetti consideră la rându-i că lexicul de bază referitor la agricultura românilor conţine în principal termeni de sorginte latină şi, doar în subsidiar, o

---

[22] S. P. Radianu, *Din trecutul şi prezentul Agriculturei române*, partea întâia, *Raporturile agriculturei cu Societatea în diferitele ei faze de transformare*, Bucureşti, Tip. Clemenţa, Stab. de arte grafice, Ţăranu & Comp., 1906.

[23] P. S. Aurelian, *Economia rurală la români*, în „Analele Societăţii Academice Române", Secţia II, tom XI, 1884, p. 5-38; idem, *Despre sistemele de cultură şi raportul lor cu starea socială*, Bucureşti, 1891, 71 p.

[24] P. Cancel, *Termenii slavi de plug în daco-romană*, Bucureşti, Atelierele grafice Socec & Co., 1921, 63 p.

[25] *Ibidem*, p. 32.

[26] Al. Bocăneţu, *Terminologia agrară în limba română…*, p. 121-279.

[27] S. Puşcariu, *Limba română*, I, *Privire generală*, ediţia a II-a, prefaţă de G. Istrate, note, bibliografie de I. Dan, Bucureşti, Editura Minerva, 1976, p. 278.

[28] *Atlasul lingvistic român*, I, partea a II-a, *Suplement*, coord. Em. Petrovici, Sibiu/Leipzig, 1940-1942; *Atlasul lingvistic român*, I-II, seria nouă, coord. Em. Petrovici, Bucureşti, 1956; *Atlasul lingvistic român*, I-VII, seria nouă, redactor principal I. Pătruţ, Bucureşti, 1956-1972; *Atlasul etnografic român*, 3 vol., coord. I. Ghinoiu, Bucureşti, 2003-2006; *Micul atlas lingvistic român*, I-II, partea I, coord. S. Puşcariu, Cluj-Napoca, 1938; Sibiu/Leipzig, 1942; *Micul atlas lingvistic român*, I, partea a II-a, *Suplement*, sub conducerea lui Em. Petrovici, Sibiu/Leipzig, 1940-1942; *Micul atlas lingvistic român*, I, seria nouă, materiale culese de Em. Petrovici în anii 1929-1938, Bucureşti, 1956; *Micul atlas lingvistic român*, serie nouă, I-IV, partea a II-a, redactor principal I. Pătruţ, Bucureşti, 1956-1981; *Noul atlas lingvistic al României. Moldova şi Bucovina*, I, Bucureşti, 1987; *Noul atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova şi Bucovina. Texte dialectale*, I, partea 1, culese de S. Dumistrăcel şi publicate de D. Hreapcă şi I.-H. Bârleanu, Iaşi, 1993, 348 p. + 102 hărţi; *Noul atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova şi Bucovina. Texte dialectale*, I, partea 2, culese de S. Dumistrăcel şi publicate de D. Hreapcă şi I.-H. Bârleanu, Iaşi, 1995, 350 p. + 20 hărţi; *Noul atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova şi Bucovina. Texte dialectale*, II, partea 1, culese de I.-H. Bârleanu şi publicate de D. Hreapcă şi I.-H. Bârleanu, Iaşi, 1996, 284 p. + 92 hărţi.

[29] S. Dumistrăcel, *Terminologia uneltelor agricole în limba română pe baza ALR*, în *SCSI*, seria Filologie, XIII, 2, 1962, p. 167-208.

nomenclatură slavă (în principal, de origine sud-slavică), denumind părţi şi componente ale uneltelor agricole[30]. Al. Rosetti se înscrie astfel pe linia ideatică şi teoretică trasată de predecesorii săi: B. P. Hasdeu, O. Densuşianu[31], P. Cancel, Al. Bocăneţu, S. Puşcariu, St. Dumistrăcel, Gh. Mihăilă[32], V. Ştefănescu-Drăgăneşti[33] sau V. Arvinte[34], susţinători ai tezei originii latine a nomenclaturii agricole româneşti.

În 1975, V. Neamţu integrează analize lingvistice valoroase într-o amplă lucrare dedicată agriculturii şi instrumentarului specific arhaic românesc[35]. Regretatul istoric ieşean aduce în actualitatea istoriografică românească ample discuţii în ceea ce priveşte sorgintea şi morfologia unor termeni fundamentali precum *aratru, plug* etc., dar şi a unor cuvinte ce desemnează părţi ori componente ale instrumentelor de arat, ale uneltelor, unele activităţi agricole, plante cerealiere, legume ş.a.m.d. Până în prezent studiul său rămâne un instrument de lucru viabil şi un demers fără precedent în istoriografia românească.

Chestiunea nu a reprezentat doar o temă abordată exclusiv de filologi şi lingvişti, ci a preocupat deopotrivă şi pe istoricii şi etnografii români. Astfel, Dan Gh. Teodor include în studiile sale comentarii succinte referitoare la nomenclatura agrară românească[36]. În opinia sa, vocabularul elementar folosit în agricultura tradiţională este eminamente latin. Cu toate acestea, lexicul s-a îmbogăţit treptat cu numeroşi termeni de sorginte slavă, desemnând anumite îndeletniciri, practici agricole, părţi-componente ale uneltelor, obiecte de uz agrar, anumite plante, realităţi fizico-geografice şi social-juridice, într-un amplu proces de interacţiune etnică şi culturală. În schimb, alături de bogatul fond lexical latin au fost identificate o serie de cuvinte ce provin din substratul autohton traco-dacic[37]. Cel care a dezvoltat teza existenţei unor moşteniri certe din substratul tracic este reputatul tracolog I. I. Russu, care a identificat ca fiind de sorginte autohtonă următorii termeni legaţi de domeniul agrar românesc: *bordei, brânză, cătun, cârlig, copac, curpăn, ghimpe, ghioagă, grapă, mazăre, măgură, mătură, mânz, mugure, murg, păstaie, a scurma, sâmbure, ţăruş, urdă, vatră, zăr* ori *zer*[38].

---

[30] *Ibidem*, p. 299, 308-310.

[31] O. Densuşianu, *Păstoritul la popoarele romanice. Însemnătatea sa lingvistică şi etnografică*, Bucureşti, 1912, 34 p.; idem, *Istoria limbii române*, I-II, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1961.

[32] Gh. Mihăilă, *Împrumuturi sud-slave în limba română. Studiu lexico-semantic*, Bucureşti, 1960, p. 18-55.

[33] V. Ştefănescu-Drăgăneşti, *Romanian Continuity in Roman Dacia. Linguistic Evidence*, Miami Beach, 1986, p. 33-46.

[34] V. Arvinte, *Originea limbii şi poporului român în lumina cercetărilor recente*, în *ALIL*, 17, 1966, p. 13-30.

[35] V. Neamţu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIII^e siècle*, Bucureşti, Editura Academiei RSR, în colecţia „Bibliotheca Historica Romaniae", 1975, 269 p.

[36] D. Gh. Teodor, *Descoperiri arheologice în Moldova referitoare la agricultura din secolele VI-XI e.n.*, în „Terra nostra", 3, 1973, p. 223-232; idem, *Unele consideraţii privind încheierea procesului de formare a poporului român*, în *AM*, IX, 1980, p. 75-84; idem, *Probleme actuale ale etnogenezei poporului român,* în *AIIAI*, 17, 1980, p. 105-115; idem, *Date noi privind agricultura la est de Carpaţi în secolele IV-XI e.n.*, în vol. *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, coord. I. Toderaşcu şi I. Agrigoroaiei, Iaşi, Universitatea „Al. I. Cuza", 1983, p. 16-24; idem, *Quelques considérations sur la population daco-romaine et ancienne roumaine au Nord du Bas-Danube aux IV^e-X^e siècles*, în „Dacia", N.S., 38-39, 1994-1995, p. 357-363.

[37] Idem, *Tradiţii geto-dacice în cultura materială şi viaţa spirituală din secolele V-X e.n. de pe teritoriul României*, în vol. *Spaţiul carpato-danubiano-pontic în mileniul marilor migraţii*, Buzău, Editura Musaios, 2005, p. 35-36 şi nota 19. Autorul analizează noţiuni precum *ţarină, grapă, grunz, mărar, mazăre, păstaie, fasole, mălai, măr, curpen, mied*, *teasc, ravac, strugure* etc., considerând că provin din fondul lexical preroman şi anume din cel tracic de factură daco-getică.

[38] I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1967, p. 122, 123, 126, 129-130; idem, *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*, Bucureşti, Editura Academiei

Un studiu bine documentat este şi cel al etnografului N. Dunăre, care abordează tema îndeletnicirilor tradiţionale româneşti apelând la datele cercetărilor lingvistice şi istorice[39].

Mult mai recente sunt contribuţiile lingvistului ieşean A. Poruciuc, care dezbate problema morfologiei şi a semanticei pentru „topor" şi „sat"[40], şi studiile semnatarului acestor rânduri, care a reluat metodologic şi sistematic discuţiile referitoare la lexicul de bază specific economiei agricole şi spaţiului rural medieval românesc[41].

Tangenţial cu subiectul supus dezbaterilor noastre, istorici precum P. P. Panaitescu[42], A. Armbruster[43], L. Bârzu, St. Brezeanu[44], Şt. Olteanu[45], A. Paragină[46], V. Spinei[47], N. Edroiu[48] etc. au inclus în studiile lor consemnări succinte şi comentarii privitoare la geneza şi evoluţia terminologiei agrare arhaice româneşti.

RSR, 1970, *passim*; idem, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic şi componenta latino-romanică*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981, p. 106. Alte contribuţii pe aceeaşi temă sunt: C. Vaczy, *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides şi Pseudo-Apuleius*, în *AMN*, V, 1968, p. 59-74; VI, 1969, p. 115-129; VIII, 1971, p. 109-133; IX, 1972, p. 109-117; A. Vraciu, *Limba daco-geţilor*, Timişoara, Editura Facla, 1980; Grigore Brâncuş, *Vocabularul autohton al limbii române*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1983; C. Drăgulescu, R. Drăgulescu, *Contribuţii la cunoaşterea limbii geto-dacice. Denumirile dacice de plante*, Editura Universităţii Sibiu, 2000.

[39] N. Dunăre, *Interdependenţa ocupaţiilor tradiţionale la români, factor de stabilitate şi continuitate*, în „Apulum", VII, 2, 1968, p. 529-550.

[40] A. Poruciuc, *Topor and Baltag. Two Lexical Relics from the Copper-Bronze Age*, în „Kurier der Bochumer Gesellschaft für rumänische Sprache und Literatur", 15, Bochum, 1990, p. 195-208; idem, *Corespondenţe egipto-(indo) europene în vocabularul legat de toponimele isoglosei TAPA/TABA şi radicalul *tap- / Egypto-(Indo-) European Correspondences in Vocabulary which Has Connections with the Toponyms of the TAPA/TABA Isogloss and with the Radical *tap-*, în „Thraco-Dacica", XXII, 2001, 1-2, p. 5-14; idem, *Rom. „sat" ca derivat din termenul lat. „fossatus" folosit în arpentajul roman*, în vol. *Lucrările celui de-al treilea simpozion internaţional de lingvistică, Bucureşti, 20-21 noiembrie 2009*, ed. N. Saramandu, M. Nevaci, C. I. Radu, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti", 2010, p. 129-136; idem, *A New View on the Latin Origin of Romanian f(sat) (village), Aromanian „fsat" (ditch) and Albanian „fshat" (village)*, în *Balkanismen heute – Balkanisms Today – Балкнизмы сегодня*, Hg. Th. Kahl, M. Metzeltin, H. Schaller, Wien/Berlin, LIT Verlag, 2012, p. 221-243.

[41] G. A. Bilavschi, *Nomenclatura românească referitoare la uneltele şi utilajul agricol tradiţional*, în „Arheologia Medievală", VII, 2008, p. 9-36; idem, *Terminologia românească referitoare la practicile agricole şi pastorale tradiţionale*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei", VIII, 2009, p. 33-68; idem, *Dinamica economiei agricole din Moldova oglindită în izvoarele veacurilor XIV-XVII*, în *AM*, XXXVI, 2013, p. 119-151; idem, *Spaţiul rural şi agricultura – elemente organice ale economiei medievale: direcţii şi teme de cercetare*, în *AM*, XXXVII, 2014, p. 135-155.

[42] P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1969, p. 143-151; V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV-XVII)*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1957, p. 18, 27, 28-29, 38-45.

[43] A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1993, p. 36-42.

[44] L. Bârzu, S. Brezeanu, *Originea şi continuitatea românilor. Arheologie şi tradiţie istorică*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1991, p. 54, 93, 171.

[45] Şt. Olteanu, *Aspecte ale dezvoltării agriculturii pe teritoriul Moldovei şi Ţării Româneşti în secolele X-XIV*, în „Terra nostra", 2, 1971, p. 31 şi urm.; idem, *Agricultura la est şi sud de Carpaţi în sec. IX-XIV (I)*, în „Muzeul Naţional", 1, 1974, p. 35-55.

[46] A. Paragină, *Habitatul medieval la curbura exterioară a Carpaţilor în secolele X-XV*, Brăila, Muzeul Brăilei, Editura Istros, 2002, p. 50-56.

[47] V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, ediţia a III-a, Chişinău, Editura Universitas, 1994, p. 115-119 şi notele 157, 158 şi 169.

[48] N. Edroiu, *Despre apariţia plugului în ţările române*, în „Terra nostra", 2, 1971, p. 101-117; N. Edroiu, P. Gyulai, *Evoluţia plugului în ţările române în epoca feudală*, în *AMN*, 2, 1974, p. 307-344.

Realităţi istorice şi etnolingvistice

Limba română este rezultatul unui proces complex, care a durat câteva secole, aflându-se într-o permanentă transformare în funcţie de contextul etnico-demografic, economic, politic, cultural şi religios, şi de durata contactelor dintre comunităţile arhaice româneşti şi populaţiile străine. În linii generale, se pot identifica câteva etape principale ale evoluţiei limbii române. Astfel, fondul originar traco-dacic a fost substituit de latină, căreia i s-au adăugat influenţele lingvistice din alte limbi vorbite de populaţiile (sarmaţi, celţi, germanici) cu care au intrat în contact direct comunităţile locale[49]. Aportul cultural al elementului slav (începând cu veacurile VI-VII d. Chr.), la care se adaugă influenţele lexicale ale germanicilor, ale populaţiilor fino-ugrice şi turcice, se poate explica prin interferenţe inter-culturale permanente sau episodice în teritoriul menţionat. Dominaţia politică şi militară nu a subminat însă evoluţia etnico-lingvistică a autohtonilor ci, dimpotrivă, a contribuit la definirea elementului etnic şi la îmbogăţirea lexicului limbii române cu termeni şi forme lexicale noi, care desemnează anumite practici, tehnici şi realităţi social-economice inedite şi, uneori, mai nuanţate decât cele existente în acel moment în viaţa cotidiană a autohtonilor.

Sub impactul invaziilor şi raidurilor militare, aria locuirii s-a restrâns considerabil spre zonele înalte şi împădurite, care ofereau protecţie şi cele necesare traiului. Contrar teoriilor „migraţioniste", aceştia n-au părăsit spaţiul intra- şi extracarpatic, continuând să vieţuiască în mici structuri rurale, organizate după cutume şi obiceiuri anterioare şi în care bunurile erau deţinute în devălmăşie.

Cadrul restrâns al lucrării de faţă, precum şi lipsa unei pregătiri filologice sistematice în domeniu n-au permis dezvoltarea *in extenso* a subiectului. Ne-am propus doar prezentarea principalelor direcţii de abordare, insistând pe discutarea unor termeni de referinţă pentru spaţiul rural (*sat, obşte, moşie* – constituente fundamentale care definesc structurile teritorial-administrative, juridice şi culturale) şi agricultura medievală românească (*aratru, plug* – principalul instrument folosit în activităţile agricole arhaice), aflate într-o relaţie de interdependenţă desăvârşită. Cu plugul se trasau hotarele satului, limitele moşiei, se executau principalele lucrări agricole, se desţeleneau terenurile şi se extrăgeau rădăcinile copacilor (pe parcelele defrişate). Totodată, plugul era perceput în mentalul colectiv ca fiind elementul primordial care asigură transferuri ezoterice şi cardinale pe cele două axe, spaţiale şi temporale[50].

[49] I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, p. 140.

[50] Vezi practicile cultuale menţionate în sursele etnografice (colinde, urături, balade, cutume şi alte obiceiuri de iarnă cu rezonanţă greco-romană – spre exemplu „Pluguşorul", principalul obicei hibernal românesc, care a fost generat de vechile tradiţii agricole şi pastorale ale populaţiilor antice din sud-estul Europei; în realitate, fiind vorba de o sărbătoare de primăvara, când la sate bărbaţii „porneau plugurile grele", iar femeile le „sfinţeau" pentru ca recoltele să fie bogate; odată cu celebrarea Anului Nou, va fi transformată într-un rit simbolic, la care participau doar adulţii, când se trăgea o primă brazdă prin gospodăria celui colindat pentru sănătate şi belşug în noul an): P. Caraman, *Substratul mitologic al sărbătorilor de iarnă la români şi la slavi*, în „Arhiva", 33, 1931, 3-4, p. 1-70; idem, *Colindatul la români, slavi şi la alte popoare*, Bucureşti, 1983; idem, *Descolindatul în Orientul şi sud-estul Europei*, Iaşi, 1997. La unele popoare europene (englezii, francezii, germanii sau elveţienii), „pornirea plugului" avea aceleaşi semnificaţii (pentru belşug, fertilitatea solului, bunăstare şi sănătate). Pentru ca ritualul să fie complet, femeile stropeau cu apă sacră plugurile, înconjurându-le de trei ori, purtând pe braţe pâini, ovăz şi candele aprinse.

Discuţii referitoare la *sat, obşte, moşie*

Satul. În opinia majorităţii specialiştilor, sub stăpânirea romană vechile *dava*[51] s-au metamorfozat primind denumirea de *fossatum* (= teritoriu locuit apărat de şanţ şi, spre interior, cu val de pământ), generând în română „sat", în albaneză „psat" sau „fsat", iar la „fussaton"[52]. În opinia lui C. Daicoviciu, la romani, „fossatum" reprezenta un nucleu rural întărit[53], fiind prevăzut cu şanţuri şi val de apărare spre interiorul aşezării. În unele cazuri, capetele şanţului de apărare sau ale valului defensiv erau mărginite de ape sau alte elemente naturale (un sat cu astfel de şanţuri şi *caput fossae* a fost identificat la Barboşi, care a devenit ulterior *Caput Bovis* la Dimitrie Cantemir[54] şi Gh. Săulescu[55]. *Fossata* cu *fossae limitales* (şanţuri cu valuri defensive) au funcţionat şi în Evul Mediu, în Transilvania, fiind menţionate în diploma regelui Andrei al II-lea din 1231[56]. Termenul respectiv a înlocuit atât pe *dava*, cât şi ceilalţi termeni precum *pagus* (unitate rurală, juridic-administrativ şi teritorială, dependentă de aşezările urbane) şi *vicus* (comunitate rurală care avea în frunte *magistri* şi *quaestores*).

Însă, în accepţia lingvistului ieşean A. Poruciuc, românescul „sat" are corespondenţe în majoritatea limbilor balcanice (mai ales la albanezi, armeni, aromâni etc., întâlnit în formele *fsat, fshat*), provenind mai degrabă dintr-un indoeuropenism cu radical asemănător, decât din lat. *fossatum* (cu accepţie militară, de fortificaţie). Sensul lui *fsat* este de „şanţ", interpretat aici ca limită teritorială sau act întemeietor („a trage cu boii şi plugul şanţul satului" = a pune bazele unei aşezări)[57].

„Satul", în sens istoric, reprezintă un cadru de habitaţie complex, desemnând totodată populaţia, zona central rezidenţială = „vatra satului", cu dispunerea variată a gospodăriilor, cu un „trup de moşie" bine delimitat de repere fizice naturale sau artificial create (păduri, ape, văi, şanţuri, valuri de pământ, „brazde", „pietre de hotar" etc.)[58]. Satele

---

[51] E. Lozovan, *Du nom ethnique des Daces*, în „Revue internationale d'Onomastique", XIII, 1961, p. 27-32; N. Lascu, *Daos, Davos (Davus)*, în *AMN*, VII, 1970, p. 89. Cf. V. Pârvan, *Getica, o protoistorie a Daciei*, Cultura Naţională (în col. „Memoriile Secţiunii Istorice", seria III, tomul III, Mem. 2), Bucureşti, 1926, p. 255-272 şi N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. I.1, ediţie îngrijită de I. Ioniţă, V. Chirica şi V. Mihăilescu-Bîrliba, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1988, p. 65-66: denumiri de aşezări geto-dacice fortificate prezente în izvoarele scrise greceşti – *Buridava, Carsidava, Petrodava, Tamasidava, Utidava, Zargidava* etc.

[52] Mauricius, *Arta militară*, ediţie critică şi traducere de H. Mihăescu, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1970, p. 22, 36, 40, 94, 130-134, 152-154, 156; N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. I.1, p. 64-65. O aşezare fortificată cu astfel de elemente arhitectonice defensive a fost investigată la Hăbăşeşti [*Hăbăşeşti*: *monografie arheologică*, ed. D. Vlad, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmboviţa, N. Gostar, Bucureşti, Editura Academiei RPR, 1954, p. 19, 221, 495-545].

[53] C. Daicoviciu, *Fossatum – sat*, în „Dacoromania", V (1927-1298), 1929, p. 477-479. Vezi şi V. Bogrea, *Originea rom. „sat"*, în „Dacoromania", I (1920-1921), 1922, p. 253-257 şi M. Giuglea, *„Sat" – „Fsat"*, în „Dacoromania", X, 1941, p. 112.

[54] Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei româno-moldo-vlahilor*, prefaţă de Gr. Tocilescu, Bucureşti, Editura Carol Göbl, 1901, p. 248-249.

[55] Gh. Săulescu, *Descrierea istorico-gheografică a cetăţei Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina) a căriia ruine se află în apropierea Galaţiului*, Iaşi, 1837, reprodusă în „Foaie pentru minte, inimă şi literatură", I, 1838, p. 81-96, 99-102.

[56] *Bula de aur a regelui Andrei al II-lea (1222)*, în *Documente privind istoria României, veacurile XI, XII şi XIII*, C. Transilvania, I (1075-1250), Bucureşti, Academia RPR, 1951, p. 189-192 („*Ad secandas indagines et fossata facienda, ad hortos et quaecunque Regia aedificia, vel officinas, servientium vel ecclesiarum populos non cogemus"*).

[57] A. Poruciuc, *Rom. „sat" ca derivat din termenul lat. „fossatus"…*, p. 129-136; idem, *A New View on the Latin Origin of Romanian f(sat) (village), Aromanian „fsat" (ditch)…*, p. 221-243.

[58] Al. I. Gonţa, *Satul în Moldova medievală. Instituţiile*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1986, p. 36-48, 62-71, 102-106.

puteau fi deschise sau prevăzute cu elemente primitive de fortificare (şanţuri şi valuri de pământ şi, probabil, cu palisadă din lemn). Încă din veacul XIV cercetările arheologice au depistat sate întărite cu val de pământ[59]. Spre exemplu, în Moldova (dar şi în celelalte teritorii extracarpatice româneşti), în perioada premergătoare constituirii statului medieval, în contextul invaziilor militare repetate ale nomazilor eurasiatici, satele se concentrau pe terasele superioare ale văilor marilor râuri, în zona deluroasă şi subcarpatică, care dispunea de un fond forestier vast[60]. În amenajarea vetrelor satelor s-au luat în considerare trei criterii importante: cel al amplasării, al securităţii şi al funcţionalităţii viitoarelor nuclee de locuire[61]. Călătorii străini din secolele XV-XVIII ne oferă date destul de sumare cu privire la structura satului românesc medieval din spaţiul extracarpatic[62].

De obicei, o aşezare rurală era constituită din centrul satului (vatra), locuinţele cu livezi, grădini, vii şi arăturile private, atelierele meşteşugăreşti, biserica, piaţa (târgul), cârciuma, necropola precum şi din proprietatea comună a obştii (iazuri, vii, fâneţe, pajişti, păduri, prisăci)[63], toate aceste elemente constituind o moşie – moşia satului –, aflată într-o interdependenţă în raport cu aşezarea teritorial-administrativă[64]. Gospodăriile cu anexe şi dependinţe erau fie sistematizate în jurul vetrei, fie erau dispuse la distanţă apreciabilă de nucleul administrativ-juridic şi cultural-religios al aşezării rurale. Primele structuri rurale erau formate din două până la zece locuinţe, fiind de regulă denumite după acel „moş", întemeietorul fiecărei localităţi în parte. Membrii complexului de locuire se identificau cu structura de locuire comunală şi nu se distingeau ca identităţi separate de colectivitate[65]. Din punctul de vedere al ocupaţiilor tradiţionale principale, satele aveau un caracter bivalent, agro-pastoral. Spaţiul stăpânit de o singură

[59] Cf. N. Constantinescu, *Coconi: un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân*, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1972. Vezi şi fortificaţiile cercetate în nordul Moldovei (D. Gh. Teodor, *Aşezările întărite din regiunile est-carpatice ale României în secolele VIII-XI*, în „Hierasus", I, 1979, p. 198-207; E. I. Emandi, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei (din secolul IX până în prima jumătate a secolului XIV) în lumina cercetărilor istorice, arheologice, paleobotanice şi antropogeografice*, în „Suceava, Anuarul Muzeului Judeţean", VIII, 1981, p. 206-211).

[60] C. C. Giurescu, *Istoria pădurii româneşti din cele mai vechi timpuri până astăzi*, ediţia a II-a, Bucureşti, Editura Ceres, 1976, p. 29-85; V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 122, 251, 257-258; *Istoria românilor*, vol. III, *Genezele româneşti*, ediţia a 2-a, coord. R. Theodorescu, V. Spinei, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2010, p. 58-81, 157-233, 260-317, 365-408, 584-597; *Istoria românilor*, IV, *De la universalitatea creştină către Europa „patriilor"*, ediţia a 2-a, coord. Şt. Ştefănescu, C. Mureşanu, I-A. Pop, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2012, p. 59-69.

[61] E. I. Emandi, *Consideraţii istorico-geografice asupra aşezărilor medievale din depresiunea piemontană Rădăuţi (secolele XIV-XVII)*, în *SCIVA*, 30, 1979, 3, p. 377-392; idem, *Cercetări istorico-geografice privind transformarea şi modificarea peisajului în zona depresionară Liteni (secolele XIV-XVIII)*, în „Acta Moldaviae Meridionalis" (*AMM*), II, 1980, p. 177-196; idem, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei…*, p. 206-211. Cele 91 de puncte de locuire de pe suprafaţa a 91 de localităţi s-au organizat în funcţie de criteriul geomorfologic, topografic (pe grinduri, terase, cueste etc.), al securităţii oferite de elementele fizico-geografice naturale, al geostrategiei economice (în apropierea drumurilor comerciale, în apropierea fortificaţiilor etc.).

[62] M. Creţu, *Sate şi oraşe moldoveneşti în însemnările călătorilor străini (secolele XV-XVII)*, în *AIIX*, XXXIX-XL, 2002-2003, p. 221-246; G. Bilavschi, *Dinamica economiei agricole din Moldova…*, p. 119-151.

[63] V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *op. cit.*, p. 87; R. Popa, *Probleme de metodă a cercetării arheologice a satului medieval românesc*, în *SCIVA*, 30, 1979, 4, p. 555-563; M. D. Matei, *Cercetarea arheologică a satului medieval românesc în secolele XII-XIV: realizări, perspective, sarcini*, în *SCIVA*, 30, 1979, 3, p. 411-425; Şt. Olteanu, *Arheologia şi studiul structurilor medievale timpurii ale satului românesc*, în *SCIVA*, 30, 1979, 3, p. 403-409; S. Ştefănescu, *Date privind „moşiile bătrâne"*, în „Carpica", XXX, 2001, p. 55.

[64] Vezi mai jos discuţiile despre „moşie".

[65] P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova. Orânduirea feudală* (în continuare, *Obştea ţărănească…*), Bucureşti, Editura Academiei RPR, 1964, p. 42-53, 56-64; R. Rosetti, *Pământul, sătenii şi stăpânii în Moldova*, I, *Dela origini până la 1834*, Bucureşti, Atelierele grafice Socec & Co., 1907, p. 149-158.

familie era denumit *delniţă* sau *jirebie*, termeni preluaţi din slava arhaică[66]. Câteva sate sau zeci de sate formau un ocol distinct[67]. Satul „vatră" deţinea un rol important în cadrul acestei organizaţii complexe şi multistructurale din punct de vedere administrativ-teritorial, reprezentând spaţiul de rezidenţă a organelor de control instituţional-juridic ale comunităţilor rurale (locul de desfăşurare a adunărilor, judecăţilor şi de dezbatere a problemelor comunității)[68].

În cel mai fericit caz, cercetarea izvoarelor scrise, dar şi investigaţiile arheologice întreprinse în aşezări rurale pot transmite date referitoare la geneza şi evoluţia satului pe parcursul a câteva secole. Probabil, cele mai vechi aşezări rurale au fost întemeiate de un grup restrâns de familii (circa 1-4 familii), înrudite între ele[69], având în fruntea acestuia un „moş", un *veteranus* – un bărbat înţelept şi cu experienţă „de viaţă", care se regăseşte ulterior în componenţa adunărilor obştii rurale, cu rol consultativ şi decizional, privind organizarea şi binele comunităţii. Deşi încă incomplete pentru primul mileniu creştin, datele cercetărilor arheologice relevă aşezări cu câteva locuinţe care au aparţinut cel mai probabil grupurilor restrânse fondatoare ale satelor respective[70]. Un sat medieval

[66] P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească…*, p. 108-112; Şt. Ştefănescu, D. Mioc, H. Chircă, *L'évolution de la rente féodale en travail en Valachie et en Moldavie aux XIVe-XVIIIe siècles*, în „Revue Roumaine d'Histoire", I, 1962, 1, p. 39-60; D. Mioc, H. Chircă, Şt. Ştefănescu, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie aux XIV-XVIII-e siècles*, în *NedH*, II, 1980, p. 222-226.

[67] P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească…*, p. 101, 217-219; H. H. Stahl, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti*, vol. II, Bucureşti, Editura Academiei RPR, 1959, p. 31-37.

[68] G. Jawor, *Aşezările de drept valah şi locuitorii lor din Rutenia Roşie în evul mediu târziu*, trad. de G. Gavril-Antonesei, prefaţă de V. Spinei, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2012, p. 40.

[69] R. Rosetti, *op. cit.*, p. 31; A. D. Xenopol, *op. cit.*, III, p. 194; *DIR*, A, XV, II, doc. 148, p. 161. Cf. S. Ştefănescu, *Date privind „moşiile bătrâne"*, p. 60, nota 37: „[…] toţi se trag dintr-un moş comun", „[…] trebuia să fi fost un om care să fi pus întâi toporul […] care la început alcătuia singur şi cu familia lui locuitorii satului, îi dădu numele".

[70] Informaţii despre cercetările în mediul rural românesc din spaţiul est-carpatic se regăsesc la: V. Ursachi, *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Roman*, în „Carpica", I, 1968, p. 111-188; D. Gh. Teodor, *Unele probleme privind evoluţia culturii materiale din Moldova în secolele VI-IX e.n.*, în „Carpica", II, 1969, p. 253-307; idem, *Descoperiri arheologice în Moldova referitoare la agricultura…*, p. 223-232; idem, *Descoperiri arheologice din secolele VI-XI din judeţul Botoşani*, în *Din trecutul judeţului Botoşani*, I, 1974, p. 101-114; idem, *Descoperiri arheologice şi numismatice la est de Carpaţi în secolele V-XI*, Bucureşti, Muzeul Naţional de Istorie a României, 1997; idem, *Contribuţia cercetărilor arheologice la cunoaşterea istoriei spaţiului carpato-nistrian în secolele II-XIV*, în V. Spinei (ed.), *Spaţiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 1997, p. 219-232; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa, Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970; Al. Păunescu, P. Şadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al judeţului Botoşani*, vol. I-II, Bucureşti, Institutul de Arheologie Bucureşti, Institutul de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol" Iaşi, Muzeul judeţean Botoşani, 1976; I. Mitrea, *Cercetări arheologice privind secolele IV-XI e.n. în judeţul Vrancea*, în „Studii şi comunicări", Focşani, I, 1978, p. 45-50; G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al judeţului Vaslui*, Vaslui, 1980, *passim*; idem, *Cercetări arheologice în sudul Moldovei cu privire la secolele V-XI*, în *SCIV*, XX, 1969, 2, p. 287-314; idem, *Cercetări arheologice cu privire la secolele V-XI în sudul Moldovei (stepa colinară Horincea – Elan − Prut)*, în *AM*, VI, 1969, p. 277-315; idem, *Evoluţia culturii materiale din Moldova de Sud în lumina cercetărilor arheologice cu privire la secolele V-XIII*, în *MemAntiq*, III, 1971, p. 87-96; idem, *Noi cercetări arheologice cu privire la secolele V-XI în partea de sud a Moldovei,* în *AMM*, I, 1979, p. 28-45; M. D. Matei, E. I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Şomuzului Mare (secolele XI-XVII)*, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1982; M. D. Matei, E. I. Emandi, O. Monoranu, *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Şomuzului Mare şi al Moldovei (secolele XIV-XVII)*, Suceava, 1982; V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al judeţului Iaşi*, vol. I-II, Iaşi, Editura Junimea, 1984-1985; E.-M. Constantinescu, *Memoria pământului dintre Carpaţi şi Dunăre: nord-estul Munteniei şi sud-vestul Moldovei în veacurile IV-XI d. Hr.*, Bucureşti, Editura „Fiat Lux" (în colecţia „Biblioteca Mousaios", Muzeul Judeţean Buzău), 1999; idem, *Aspecte privind evoluţia nord-estului Munteniei în secolele II-XI d. Hr. Consideraţii bazate pe analiza unor descoperiri fortuite din judeţul Buzău*, în „Mousaios", V, 1999, p. 19-31; M. Andronic, *Cultura materială din secolele VIII-X din teritoriul nord-est carpatic*, în „Suceava", XXVI-XXVII-XXVIII

era constituit dintr-o serie de complexe de locuire într-un spaţiu bine delimitat, însă cercetarea acestuia în ansamblul său nu se poate realiza decât prin studierea componentelor. Fiecare element în parte reflectă existenţa şi morfologia unităţii administrativ-teritoriale respective. Atunci când unele constituente nu pot fi investigate (spre exemplu – vatra satului – datorită lipsei datelor din sursele scrise şi a amprentelor fizice), cercetarea altui obiectiv (necropole, depozite/gropi de provizii şi cu destinaţie menajeră, rămăşiţele unei biserici, a atelierelor meşteşugăreşti ori a altor complexe de locuire) poate induce demersurile ştiinţifice în direcţia corectă. Cercetările sistematice şi cele de suprafaţă din ultimele decenii au evidenţiat mai multe locuiri într-un areal dat. Pentru unele dintre ele, informaţiile din documente confirmă existenţa a două-patru sau chiar mai multe sate sau obşti săteşti între aceleaşi hotare (explicat în majoritatea cazurilor prin confirmarea posesiunilor – boiereşti sau mănăstireşti – ale unui singur proprietar). În schimb, pentru celelalte situaţii trebuie luat în calcul procesul de „roire" al comunităţilor rurale, determinat de diverşi factori (epuizarea nutritivă a solurilor, creştere demografică, incendii, inundaţii etc.) şi care au cauzat astfel de mişcări într-un teritoriu amplu a aceloraşi grupuri[71].

Analizele lingvistice au demonstrat că majoritatea termenilor slavi au pătruns în limba română în două mari etape: 1. în perioada de coabitare cu aceste populaţii (probabil în secolele VI-VIII); 2. în secolele XII-XIII, pe filieră sud-dunăreană, de la bulgari şi sârbi, când s-au intensificat transferurile de populaţii şi mărfuri de o parte şi alta a fluviului[72]. În urma convieţuirii cu comunităţile slavilor s-au întemeiat primele sate şi obşti săteşti, acest proces finalizându-se în secolele IX-X, când cercetările arheologice au identificat peste 1.000 de aşezări ale culturii Dridu (un mixt de elemente autohtone, germanice, turanice şi slave)[73], pentru ca în secolele XI-XIII să putem deduce existenţa unor uniuni de obşti (în zona Vrancei, a Câmpulungului Moldovenesc, a Maramureşului, a Neamţului etc.)[74]. În documentele secolului XV se consfinţesc limitele unor sate utilizându-se termeni precum „hotarele vechi", „pe unde au folosit din veac", „din veacul veacului"[75], din care deducem că aceste sate cu moşiile lor existau cel puţin în secolul XIII. Limita de două veacuri este admisă de specialişti (etnologi, lingvişti, etnografi, sociologi) ca fiind termenul limită de funcţionare a memoriei colective. Interpretările şi emiterea unor concluzii pentru evenimente ce devansează acest prag temporal poziţionează orice act ştiinţific, bazat pe aceste supoziţii, în categoria demersurilor derizorii şi inconsecvente.

Obştea provine din slavul „obištije" („obišti") = comunitate[76]. Obştea românească a luat fiinţă cel mai probabil prin contribuţia elementelor de organizare social-economică,

(1999-2000-2001), 2001, p. 219-282; idem, *Teritoriul nord-est carpatic în secolele V-X*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2003; A. Paragină, *op. cit.*; M. Petrescu-Dîmboviţa, V. Spinei (coord.), *Cercetări arheologice şi istorice din zona lacului de acumulare Bicaz*, Piatra Neamţ, Editura „Constantin Matasă", 2003, *passim*; etc.

[71] R. Popa, *Probleme de metodă a cercetării arheologice a satului medieval românesc*, p. 559.

[72] Al. Bocăneţu, *Terminologia agrară în limba română…*, p. 122 şi urm.; V. Neamţu, *La technique…*, p. 139, 140-141 şi urm.

[73] Vezi nota 69.

[74] D. Gh. Teodor, *Aşezările întărite din regiunile est-carpatice ale României…*, p. 198-207; E. I. Emandi, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei…*, p. 205-211.

[75] H. H. Stahl, *op. cit.*, I, p. 49-53, 59, 75, 101-103, 196; *DRH*, A. Moldova, III, *Sec. al XV-lea*, p. 188-191, 239-240.

[76] F. Miklosich, *Die slavischen Elemente im Rumunischen*, Wien, K. K. Hof- u. Staatsdruckerei, 1862, p. 33; A. Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, II, Francfurt am Main & Berlin & Bucarest, 1879, p. 223; termenul este prezent în bulgară şi sârbă sub forma „obšti".

administrativ-juridică şi politică din lumea tracico-dacică, romană, celto-scito-germanică şi slavă[77]. Această unitate teritorială poate fi definită prin totalitatea membrilor sau doar a unora dintre ei (de regulă bărbaţi veterani, independenţi juridic şi economic), care constituiau adunarea celor liberi şi care decideau în chestiunile importante ale întregii comunităţi rurale[78]. Ca formă de organizare social-economică, teritorială şi administrativ-juridică obştea era răspândită la slavi, germani, români şi alte popoare europene[79], geneza sa fiind pusă în conexiune cu restructurarea comunităţilor arhaice menţionate din veacurile IV-VI. La români, comunităţile rurale şi adunările membrilor lor şi-au menţinut autoritatea, manifestându-se autocratic şi autarhic (în chestiuni sociale, economice, de judecată, de împărţire prin tragere la sorţi a terenurilor, care ţin de posesiunile în devălmăşie şi organizarea muncii colective etc.) până la pierderea autonomiei juridice a acestora în contextul unor politici fiscale oneroase[80]. Acestea funcţionau după reguli şi cutume nescrise, moştenite de generaţii, care ar putea fi urmărite ipotetic până la întemeietorul satului. Modul de funcţionare a obştilor s-a bazat pe proprietatea privată, ereditară şi autonomă, precum şi pe posesiunile comune, stăpânite în devălmăşie[81].

E. I. Emandi susţine că uniunile de obşti trebuie să fi existat înainte de întemeierea statului medieval, aserţiune susţinută de semnalarea pe cale arheologică şi documentară a unor puncte fortificate (cetăţi de pământ şi lemn), în nordul Moldovei, în marginea vestică a Podişului Sucevei (Fundu Herţei, Dersca, Baranca, Cobâla, Ibăneşti, Tudora, Siret şi Volovăţ[82]). Aceste nuclee de putere deţineau funcţia de reşedinţe ale unor lideri politici locali şi cea de „fortăreţe" defensive pentru aşezările rurale din

---

[77] V. Costăchel, *Despre problema obştilor agrare în Ţara Românească şi Moldova în secolele XIV-XV*, în „Studii şi cercetări de istorie medie" (*SCIM*), 2, 1951, p. 108-125; P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească…*, p. 189-199.

[78] Cf. I. Bogdan, *Despre cnejii români*, în *AARMSI*, seria a II-a, XXVI, 1903, p. 9, 21; R. Rosetti, *op. cit.*, p. 23-40; N. Iorga, *Constatări istorice cu privire la viaţa agrară a românilor*, Bucureşti, 1908, p. 6-7; V. Costăchel, *Despre problema obştilor agrare în Ţara Românească şi Moldova…*, p. 108-125; P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească…*, p. 189-199.

[79] G. Jawor, *op. cit.*, p. 180. Contribuţii importante privind geneza şi evoluţia obştilor săteşti în spaţiul românesc şi european au adus V. Costăchel, *Dezagregarea obştii săteşti în ţările române în evul mediu. Săracii*, în *Studii şi referate privind istoria României*, partea I, Bucureşti, Editura Academiei RPR, 1954, p. 753-800; idem, *Obştea sătească*, în V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *op. cit.*, p. 77-108; H. H. Stahl, *op. cit.*, vol. I-III, 1958-1965; C. Cihodaru, *Contribuţii la cunoaşterea obştii ţărăneşti în Moldova*, în *SCSI*, an VII, 1956, p. 1-34; P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească…*; N. Constantinescu, *Satul medieval dispărut şi cercetarea europeană actuală*, în *SCIV*, 18, 1967, 2, p. 361-377; R. Popa, *Probleme de metodă a cercetării arheologice a satului medieval românesc*, p. 555-563; M. D. Matei, *Cercetarea arheologică a satului medieval românesc în secolele XII-XIV: realizări, perspective, sarcini*, în *SCIVA*, 30, 1979, 3, p. 411-425; Şt. Olteanu, *Arheologia şi studiul structurilor medievale timpurii…*, p. 403-409; idem, *Societatea carpato-danubiano-pontica în secolele IV-XI. Structuri demo-economice şi social-politice*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1997, 328 p.; G. Coman, *Contribuţii la cunoaşterea satului din teritoriul est-carpatic în perioada secolelor V-XI*, în *AMM*, II, 1980, p. 81-119; Eug. Zaharia, *Rolul istoric al obştilor săteşti. Contribuţie la cunoaşterea românilor în mileniul I. Închinare ţărănimei române*, în *AMM*, II, 1980, p. 133-154; Al. I. Gonţa, *op. cit.*, p. 399; D. Gh. Teodor, *Contribuţii la cunoaşterea obştii săteşti din mileniul marilor migraţii*, în „Carpica", XXVIII, 1999, p. 103-108; M. Creţu, *Sate şi oraşe moldoveneşti…*, p. 221-246; C. Istrati, *Săteni şi stăpâni în munţii Moldovei. La răscruce de veacuri*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2014, 259 p.; etc.

[80] P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească…*, p. 33-41, 271-274; V. Costăchel, *Despre problema obştilor agrare în Ţara Românească şi Moldova…*, p. 108-113. În sursele documentare aceste structuri teritoriale rurale erau denumite *sate, obşti, ocini de ocol* etc., iar membrii comunităţilor rurale erau desemnaţi prin termeni precum *frate, frate de ocină, megieş, moşnean* şi *vecin.*

[81] E. I. Emandi, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei…*, p. 205. Termenul de „ohabă" desemnează tocmai acea proprietate transmisă ereditar de la strămoşi.

[82] D. Gh. Teodor, *Aşezările întărite din regiunile est-carpatice ale României…*, p. 198-207.

jur[83]. Realităţile istorice semnalate au fost posibile doar după organizarea satelor medievale în obşti[84], unde se luau cele mai importante decizii pentru comunităţi şi se organiza efortul colectiv (oameni, unelte şi animale).

Moşia. Din punct de vedere lingvistic, termenul este prezent în multe dintre limbile indo-europene. Astfel, *moş*, *moşie*, *moşnean* sunt atestate în meglenoromână şi istro-română sub formă de *moş.* Acelaşi radical stă la baza formării ruteanului *mošul* = „bunic", *moša* = „bunică" şi „moaşă"[85]; precum şi a bulgarului *moš, mošija*[86], *mošierin*[87]; ori a maghiarului *mósuly* = „bătrân"[88]. „Moşia" reprezenta bunul transmisibil din generaţie în generaţie de la „moşi" (de la întemeietorii aşezării rurale). R. Rosetti susţinea că obştea „răzăşească" avea ca întemeietor un „moş comun", care „odinioară stăpânea întreg hotarul"[89]. Iar H. H. Stahl, citându-l pe N. Iorga, susţinea şi el că satul cu toţi membrii lui aparţin unei sau unor familii, care erau de fapt „scoborâtorii unuia şi aceluiaşi strămoş", şi că „pământul venea de la strămoşul dintâi"[90]. În *Civilizaţia vechilor sate româneşti*[91], autorii consideră că semnificaţia termenilor diferă de la o epocă istorică la alta. Cu alte cuvinte, la nivelul percepţiei cognitive şi a mentalului colectiv, semantismul expresiilor/noţiunilor/cuvintelor se află într-o permanentă transformare, îmbogăţindu-se cu forme şi conţinuturi distincte de sensurile iniţiale. Astfel, dacă în percepţia modernă prin „moşie" se înţelege un bun moştenit, care ar putea fi doar o bucată de pământ sau o gospodărie, prin „trup de moşie", omul medieval înţelegea suprafaţa întreagă a satului, moşia satului sau „hotarul satului"[92].

De fapt, „moşia" reprezenta suprafaţa de teren care îngloba atât nucleul satului (vatra satului, cu gospodării, livezi, grădini, vii), cât şi terenurile arabile, păşunile, fâneţele, iazurile, pădurile, prisăcile şi viile stăpânite în devălmăşie). Documentele medievale demonstrează că satele evoluează în strânsă conexiune cu moşiile aferente. Nu se disociază satul de moşie, fiecărei unităţi teritorial-administrative aparţinându-i o moşie. Astfel, se poate vorbi de o singură moşie a unui singur sat, care poate avea un singur nucleu sau mai multe vetre dihotomice, cu una-două sau chiar mai multe selişti[93]. Prin „trup de moşie" se înţelegea suprafaţa unitară a satului, noţiune înlocuită deseori cu accepţiunea „hotarul satului", aceasta desemnând nu numai limitele unităţilor administrative, ci şi cuprinsul acestora („un sat cu tot hotarul" = întreaga moşie). Cadrul satului era deseori trasat cu plugul, căpătând astfel o dimensiune şi o semnificaţie agrimensurală. Enumerarea elementelor naturale din documente (ex.: „din pădure…", „din câmp…", „din izlaz…", „din apă…", „din vatra…", „zarea dealului", „movilă", „gura văii", „obârşie", „pe deal la vale", „coasta dealului", „malul văilor", „marginea luncii" etc.[94]) substituie uneori sau nuanţează menţionările „din hotar în hotar", sau „de peste

[83] E. I. Emandi, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei…*, p. 205.
[84] *Ibidem.*
[85] I.-A. Candrea, O. Densuşianu, *Dicţionarul etimologic al limbii române. Elementele latine*, III, Bucureşti, Atelierele grafice Socec & Co., 1910, p. 408.
[86] Th. Capidan, *Elementul slav în dialectul aromân*, în *AARMSLit*, seria III, tom II, mem. 4, 1924, p. 232.
[87] I.-A. Candrea, O. Densuşianu, *op. cit.*, p. 404.
[88] Antal Edelspacher, *Dentek és magyarok; magyar-őstörténelmi vázlat*, Budapest, Pfeifer Ferdináng, 1878, p. 19.
[89] R. Rosetti, *op. cit*., p. 169.
[90] H. H. Stahl, *op. cit.*, I, p. 59-60, 66.
[91] H. H. Stahl, P. H. Stahl, *Civilizaţia vechilor sate româneşti*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1968, p. 5-99.
[92] *Ibidem*, p. 24-27, 67-71, 88.
[93] S. Ştefănescu, *Date privind „moşiile bătrâne"*, p. 55.
[94] *DRH*, A. Moldova, I, 1975, p. 3, 6, 8, 10, 17.

tot hotarul", ori „de pretutindeni". În unele situaţii erau prezentate ca repere şi alte elemente constitutive ale moşiilor, precum *balta, iazul, stufărişul, fâneţele, viile, vadurile de moară, grădinile, poienile, prisăcile* etc. Mai târziu, în contextul procesului de dezintegrare a aşezărilor rurale, se foloseau noţiuni diferenţiate precum: moşia „de sus", „de jos", „din vale", „din deal" etc., care deveneau astfel părţi ale moşiei satului/satelor nou/noi înfiinţat(e)[95].

Gradual, în funcţie de evoluţia factorilor social-economici, juridici şi politici, suprafeţele moşiilor (şi hotarele acestora) s-au metamorfozat prin divizarea lor în mai multe sate (sub incidenţa diverşilor factori: fracţionări între succesorii „moşului", roiri, întemeieri de alte vetre, calamităţi climatologice, schimbări ale statutului juridic, a proprietarilor etc.), comasarea ori înfiinţarea/desfiinţarea unor sate[96]. Ca urmare a dispariţiei unui sat, sensul primar de moşie se volatilizează, aceasta devenind trup sau tarlaua altei moşii cu sat[97]. Dacă în veacurile premergătoare constituirii statului medieval în exteriorul arcului carpatic aşezările rurale erau delimitate de elemente de topografie naturale (ape, văi, dealuri, păduri etc.), în secolele XV-XVII se întrevede o preocupare pentru marcarea exactă a limitelor teritorial-administrative cu „chietre la cheotori", „bouri" ori „movile săpate", care presupunea existenţa unor „specialişti topografi", în persoana celor mai seamă bărbaţi ai comunităţilor rurale, pe care istoricii i-au calificat ca făcând parte din „obştia obştiilor" sau „obştia mare"[98], acea „adunare a bătrânilor" ori „sfat popular".

Consideraţii despre *plug* şi *aratru*

A. G. Haudricourt şi M. Jean-Brunhes Delamarre consideră că plugul/aratru sunt unelte sacrosancte pentru că stabileau legături complexe între teluric şi celest, între material şi imaterial (din acest motiv unealta este întâlnită în toate creaţiile folclorice, eresuri, practici cultuale şi magico-religioase arhaice legate de activităţile agricole)[99].

Universalitatea, contactele culturale şi crearea unor reţele lingvistice s-au manifestat constant în toate epocile istorice. De aceea, în aproape toate limbile indo-europene este remarcată existenţa radicalului ***ar***, din care derivă numele celui mai eficient şi răspândit instrument de arat[100]. V. Neamţu considera că termenul românesc

---

[95] H. H. Stahl, *op. cit*., I, p. 66-67.

[96] Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, V$_2$, p. 93-106, 107-109. Datorită comasării unor sate precum Dumeştii, Slobozienii de SE, Meleşcanii ş.a., moşiile aferente acestora au devenit trupuri de moşie sau tarlale a noilor moşii formate.

[97] H. H. Stahl, *op. cit*., III, p. 420; S. Ştefănescu, *Date privind „moşiile bătrâne"*, p. 55. În veacul al XVII-lea, multe sate au dispărut fiind desfiinţate ori comasate în urma schimbării proprietarului şi a statutului juridic, acestea intrând în componenţa unor mari domenii boiereşti sau mănăstireşti (vezi *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, I. *Repertoriul istoric al unităţilor administrativ-teritoriale, 1772-1988*, partea I, A. *Unităţi simple (Localităţi şi moşii), A-O*, coord. Dragoş Moldovanu, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1991 şi *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, I. *Repertoriul istoric al unităţilor administrativ-teritoriale, 1772-1988*, partea a II-a, A. *Unităţi simple (Localităţi şi moşii), P – 30 Decembrie*; B. *Unităţi complexe*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1992).

[98] R. Rosetti, *op. cit.*, p. 107-108; H. H. Stahl, *op. cit.*, I, p. 97, 106; P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească…*, p. 33-41, 271-274; S. Ştefănescu, *Date privind „moşiile bătrâne"*, p. 66.

[99] A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre, *L'homme et la charrue à travers du monde*, Paris, Gallimard, 1955, p. 45-46; V. Neamţu, *La technique…*, p. 43.

[100] Conform H. Hirt, *Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur*, I, Strassbourg, Trübner Verlag, 1905, p. 352; R. Braungart, *Die Urheimat der Landwirtschaft aller Indogermanischen Völker an der Geschichte der Kulturpflanzen und Ackerbaugeräte in Mittel- und Nordeuropa nachgewiesen*, Heidelberg, C. Winter Verlag, 1912, p. 250; A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre,

nu a fost preluat din latina populară deoarece romanii au întâlnit o realitate deja instituită de câteva veacuri de existenţă a marii familii a neamurilor tracice[101]. Într-o continuitate logică a raţionamentului s-ar putea chiar deduce că romanii ar fi preluat termenul de la autohtoni, ipoteză care complică considerabil stabilirea morfologiei acestui cuvânt folosit de către comunităţile arhaice. Din acest motiv, cercetătorii l-au considerat a fi o rămăşiţă traco-dacică[102].

Cu toate acestea, în limba română s-a perpetuat denumirea latină *aratrum* = „aratru", regăsit în numeroase documente medievale din Transilvania[103]. Însă, odată cu apariţia şi utilizarea în spaţiul românesc a unor instrumente de arat mai evoluate, termenul îşi pierde utilitatea deopotrivă cu funcţionalitatea obiectului desemnat, devenind un arhaism lingvistic[104]. Dacă în veacul al XIX-lea, *aratru* mai era încă folosit în agricultura rurală cu caracter regional, începând cu secolul XX dispare treptat din gospodăria ţărănească, întâlnindu-se sporadic doar în câteva sate din Munţii Apuseni[105]. În prezent, termenul „arat" s-a perpetuat în limbajul aromânilor sud-dunăreni cu sensul de „plug"[106].

Probabil, odată cu stabilirea contactelor constante şi, mai ales, în urma convieţuirii cu populaţiile slave (secolele VI-VIII), comunităţile locale preiau o serie de unelte dar şi de termeni specifici, cum ar fi *ralo* ori *radlo*, care desemna un instrument de arat mai evoluat decât cel folosit în spaţiului intra- şi extra-carpatic românesc[107]. Cu toate acestea, V. Neamţu considera că slavii s-au stabilit în teritoriile locuite deja de urmaşii dacilor şi ai romanilor şi că primii ar fi preluat de la aceştia inclusiv termenul de *aratrum*, cât şi tehnicile rudimentare de lucrare a pământului[108], teorie uşor de amendat ţinând cont de experienţa anterioară a slavilor în domeniul economiei agricole. Unii

---

op. cit., p. 45-46; K. Birket-Smith, *Histoire de la Civilisation. Caractéristiques et conditions du développement des sociétés rustiques et préindustrielles du passé et du présent*, trad. de C. Desgoffe et J. L. Pelosse, Paris, Payot, 1955, p. 175; N. A. Demčenko, *Земледельческие орудия как материал для изучения этногенеза и этнической истории молдавского народа*, în „Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР", 23, 1964, p. 47; M. Lexer, *Mittelhochdeutsch Taschenwörterbuch*, Leipzig, Verlag von S. Hirzel, 1908, s. v.; *Der grosse Duden. Etymologie*, VI, Mannheim, Bibliographisches Institut, 1963, s. v., *apud* V. Neamţu, *La technique…*, p. 140. În urma analizelor lingvistice întreprinse de cei mai avizaţi specialişti se observă prezenţa radicalului – *ar* în majoritatea limbilor indo-europene: latinescul − *arare* şi *aratrum*; semiticul – *harath*; armeanul – *araur*; paleo-grecul – *άρατρον;* macedoneanul – *arl*; irlandezul – *arathar*; arhaicul islandez – *arthr* ori – *ardr*; lituanianul – *arklas*; norvegianul – *ard-plog*; suedezul – *ar,* − *aror* ori – *arder*; cehul − *radlo-pluh*; vechi slavul – *ralo* etc. În limba română arhaică s-a păstrat cuvântul *arătoriu*, ce derivă din latinescul *aratorius* = „arător", „care serveşte la arat", „referitor la agricultură". Conform V. Arvinte, D. Rusu, M. Bordeianu, *Glosar regional*, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1961, p. 14 şi V. Adăscăliţei, *Mioriţa, text la plug*, în „Revista de etnografie şi folclor" (*REF*), 1-2, 1960, p. 139, cuvântul era utilizat foarte rar în secolul XX de către locuitorii satelor de pe valea Suhăi, din zona Moldovei. Aceştia utilizau varianta *artor* – o formă arhaică. Cuvântul este prezent în italiană (*aratro*), franceză (*aratoire*) şi portugheză (*arado*).

[101] V. Neamţu, *La technique…*, p. 140.

[102] I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, p. 126, 130; idem, *Etnogeneza românilor*, p. 226, 276; V. Neamţu, *La technique…*, p. 140.

[103] N. Edroiu, *Despre apariţia plugului în ţările române*, p. 113-115.

[104] I.-A. Candrea, O. Densuşianu, *op. cit*., I, 1907, p. 11; G. Maior, *Politica agrară la români*, Bucureşti, 1906, p. 5; Al. Bocăneţu, *Terminologia agrară în limba română…*, p. 130-131; S. Puşcariu, *op. cit.*, p. 275; C. Lacea, *Aratrum*, în „Dacoromania", 6, 1929-1930, p. 339-340; V. Neamţu, *La technique…*, p. 141.

[105] *Istoria României*, II, *Feudalismul timpuriu, feudalismul dezvoltat, în condiţiile fărâmiţării feudale şi ale luptei pentru centralizarea statului, feudalismul dezvoltat, în condiţiile instaurării dominaţiei otomane (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)*, red. A. Oţetea, Bucureşti, Editura Academiei RPR, 1962, p. 20.

[106] S. Puşcariu, *op. cit.*, p. 275.

[107] P. Cancel, *op. cit*., p. 28-29.

[108] V. Neamţu, *La technique…*, p. 142.

specialişti susţin că *ralo/radlo* a intrat în limbajul arhaic românesc pe filiera sud-dunăreană, slavă meridională[109]. Noţiunile *raliţă, rariţă, arariţă* sunt derivate ale termenilor slavi şi cunosc o largă utilizare doar în Dobrogea, Moldova centrală şi de sud, în Muntenia şi Oltenia[110]. „Rariţă" începe să fie utilizat mai des odată cu intensificarea culturilor de porumb şi cartof (după secolul XVII), instrumentul dovedindu-se deosebit de util în cadrul lucrărilor de plivire („prăşire") a buruienilor şi de extragere a tuberculilor[111]. Astfel, semnificaţia verbului „a rariţa" este mai degrabă conexată cu lucrările de întreţinere a culturilor, sintagma nedesemnând activitatea efectivă de „a ara"[112].

Probabil, termenul de „rariţă" este preluat în limba română de la comunităţile slave sud-dunărene (de la bulgari) nu mai târziu de veacurile XII-XIII[113]. În sudul României, plugului fără cormană i se mai spunea şi *râmoc*, cuvânt cu origine incertă[114].

Cu certitudine, cele mai intense discuţii istorice şi lingvistice se concentrează în jurul radicalului „plug". Încă din secolul XIX lingviştii au investigat etimologia, morfologia acestui termen, însă fără ca datele obţinute să fi fost acceptate unanim, chestiunea reprezentând un subiect de dezbatere şi în prezent.

Plugul a jucat un rol esenţial în viaţa economică a societăţilor umane de pretutindeni şi de-a lungul epocilor istorice, cunoscând aspecte şi tipuri structurale distincte în funcţie de ariile climatice, zonele geografice, tipurile de soluri şi nivelul tehnologic.

Termenul este prezent sub variate forme în majoritatea limbilor indo-europene[115]. Limbile germanice şi slave folosesc termeni apropiaţi de forma românească de „plug" – *Pflug, plog, pluog, plough, plugŭ, plug* etc. Spre deosebire de arhaicul „aratru", noul atelaj era prevăzut cu brăzdar simetric sau asimetric şi cuţite din fier; iar cele mai evoluate dintre ele erau dotate cu cormană, deosebit de eficientă pentru răsturnarea brazdelor şi afânarea pământului. Originea, morfologia, precizarea etapelor evoluţiilor tehnice şi funcţionale, precum şi stabilirea epicentrului de difuziune au preocupat intens pe specialişti[116].

---

[109] P. Cancel, *op. cit.*, p. 28-29; Gh. Mihăilă, *op. cit.*, p. 21 şi nota 4; Fr. Damé, *Încercare de terminologie poporană română*, Bucureşti, Stabilimentul grafic I. V. Socecŭ, 1898, p. 37; B. P. Hasdeu, *Etymologicum…*, II, p. 1464.

[110] V. Neamţu, *La technique…*, p. 142.

[111] *Ibidem*; *Atlasul lingvistic român*, seria nouă, I, harta nr. 99. Conform atlasului menţionat, *rariţa* este nominalizat sub formele „plug de săpat cucuruz" şi „plug de prăşit barabule şi păpuşoi" în Banat, Transilvania şi nordul Moldovei.

[112] V. Neamţu, *La technique…*, p. 142.

[113] Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 288. Vezi bulgărescul *ralica*.

[114] G. Moraru-Popa, *Comentarii etnografice la arheologia plugului*, în *REF*, XII, 3, 1967, p. 147-148.

[115] A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre, *op. cit.*, p. 45-46, 349.

[116] Enumerăm aici doar unele studii care conţin date interesante: A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre, *op. cit.*; P. Leser, *Entstehung und Verbreitung des Pfluges*, Muster i. W., Verlag Standardwerk, 1931, 678 s. + 16 planşe; R. Braungart, *op. cit.*, 410 p.; V. Husa, J. Petráň, A. Šubrtová, *Homo Faber. Pracovní ve starých vyobrazeních*, Praha, 1986, 235 p.; V. Husa, *Der Mensch und seine Arbeit. Die Arbeitswelt in der bildenden Kunst des 11. bis 17. Jahrhunderts*, prima ediţie, Praha, 1967; a 2-a ediţie. Wiesbaden, 1971, 227 p.; G. Ostuni, *Les outils dans les Balkans du Moyen Âge à nos jours*, I, *Nomenclature et formes*, ed. A. Guillou, Paris, 1986, p. 1-380; II, *Planches*, p. 381-1080; J. Henning, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z.*, Berlin, Akademie Verlag, 1987, 176 p. + 56 planşe; P. Reigniez, *L'outils agricole en France au Moyen Age*, Paris, Errance, 2002, 446 p.; N. Bieleţchi, *Elementul slav în terminologia părţilor plugului*, în „Limba şi literatura moldovenească", 4, 1962, p. 38-68; N. Edroiu, *Despre apariţia plugului în ţările române*, p. 95-117; N. Edroiu, P. Gyulai, *Evoluţia plugului în ţările române în epoca feudală*, p. 307-344; G. Moraru-Popa, *Comentarii etnografice la arheologia plugului*, p. 147-148; idem, *Puncte de vedere în cercetarea etnografică a inventarului agricol arhaic românesc*, în *REF*, XIII, 3, 1968, 12 p.; idem, *Contribuţii la tipologia plugului românesc*, în *REF*, XV, 1970, 2, 13 p. + 1 hartă; idem, *Plugul de lemn în România la sfârşitul secolului 19 şi*

Izvoarele antice conţin informaţii despre utilizarea acestui instrument complex de arat de către celţi, în lumea romană. Astfel, istoricul antic Plinius cel Bătrân, menţiona în *Naturalis Historiae* folosirea unui atelaj pe rotile în Gallica Raetia[117]. Unealta a apărut în mediul roman, probabil în Gallia[118] ori în mediul germanic[119], ajungând să fie utilizată şi de către populaţia romanizată din Dacia[120]. Filologul german H. Holm Bielfeldt susţine originea germanică şi difuziunea plugului în întreaga lume romană în urma contactelor stabilite cu populaţiile germanice[121]. Unii specialişti îi atribuie o origine indo-europeană, bazându-şi opiniile pe analiza etnolingvistică a radicalului *dlogho*[122]. Însă cele mai substanţiale şi verosimile sunt teoriile lingvistice care îi atribuie noţiunii origini celtice[123], latine[124], germanice[125] ori slave[126].

---

prima jumătate a secolului 20, în „Terra nostra", 3, 1975, p. 132-148; Z. Mihail, *Din terminologia locuinţei. Din terminologia uneltelor agricole şi [unelte de săpat]*, în idem, *Etimologia în perspectivă etnolingvistică*, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, 2000, p. 57-66, 88-110; etc.

[117] Plinius, *Naturalis Historiae*, cartea XVIII, 172, ediţia C. Mayhoff, vol. III, Lipsiae, 1892, p. 48, 190. Cf. Fr. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin, Verlag Walter de Gruyter, 1963, p. 545: în textul autorului latin apare termenul eronat scris *planarati*, care pare o alterare a formulei *plohum-gum Reti*. După A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre, *op. cit.*, p. 349 şi J. le Goff, *Civilizaţia Occidentului medieval*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1968, p. 272-273, consideră că unealta la care face referire Plinius cel Bătrân nu este altceva decât o formă mai evoluată a vechiului *aratrum*, căruia romanii i-au ataşat două rotile pentru o mobilitate ridicată şi randament sporit în sol dens. J. le Goff considera că plugul medieval s-a dezvoltat din atelajul cu două roţi descris de istoricul Plinius cel Bătrân în secolul I e.n.; W. Meyer-Lübke, în dicţionarul *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, C. Winter Verlag, 1911, p. 495, discuta morfologia cuvântului pornind de la *plovum* = „plug", care provine din *ploum Raeti*, forma alterată a cuvântului *plaumoratum, -i*, menţionat în *Naturalis Historiae*. În prezent, au fost depistate moşteniri lingvistice în Lombardia, unde se foloseşte cuvântul *pio*, pentru a desemna instrumentul de arat; în Reggina, *pyod*; în Bologna, *pyo*; în Modena, *pyoda*; în Istria, *pyuveina*; în zona oraşului Trieste, *pluine, piovana*; în Tyrol, *plof*; iar pe arii extinse din Germania se foloseşte *pflug* etc. (vezi Al. Bocăneţu, *Terminologia agrară în limba română…*, p. 129-130).

[118] R. Braungart, *op. cit.*, p. 251-254; Fr. Kluge, *op. cit.*, p. 545; J. le Goff, *op. cit*., p. 273.

[119] D. Zelenin, *Russische-ostslawische Volkskunde*, Berlin/Leipzig, Walter de Gruyter Verlag, 1927, p. 11; A. G. Preobraženski, *Этимологический словарь русского языка* (*Etymological Dictionary of the Russian language*), Moskva, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958, p. 797-799.

[120] I. Glodariu, A. Zriniyi, P. Gyulai, *Le dépôt d'outils romains de Mărculeni*, în „Dacia", N.S., 16, 1970, p. 208, 231; idem, *Unelte agricole în depozitul roman de la Mărculeni (jud. Mureş)*, în „Terra nostra", 2, 1971, p. 76-77, 80, 87-88; fig. 1/1-2, fig. 6/1-3 (cu amendamentul că autorii consideră cele trei brăzdare ca fiind hârleţe) şi notele 3, 4, 5, 6, 7, 22, 23 şi 25; P. S. Aurelian, *Economia rurală la români*, p. 18; Al. Bocăneţu, *Terminologia agrară în limba română…*, p. 129 şi nota 1; D. Zelenin, *op. cit*., p. 11.

[121] H. Holm Bielfeldt, *Die Slawischen Wörter in der deutschen Sprache*, în vol. W. Göber, Fr. Herneck (Hrsg.), *Forschen und Wirken Festschrift zur 150. Jahrfeier der Humboldt Universität zur Berlin, 1810-1960*, III, Berlin, 1960, p. 276.

[122] A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre, *op. cit.*, p. 348-349; A. G. Preobraženski, *op. cit.*, p. 798. Lingvistul rus reia discuţiile avansate de Van Wajk, conform cărora cuvântul „plug" provine din termenul indo-european *dlogho*.

[123] R. Braungart, *op. cit.*, p. 251-254.

[124] Fr. Kluge, *op. cit.*, p. 545. Filologul german porneşte de la analiza radicalului *plohum, -gum*, în antiteză cu grecescul *πλοχενομ* şi latinescul *plaustrum* = „car de transport"; cei doi termeni desemnează „coşul carului" (loitra, draghina, panerul carului etc.). Conform lui P. Cancel, în Evul Mediu acest tip de atelaj era cunoscut sub denumirea de *pluginum* (vezi P. Cancel, *op. cit.*, p. 23).

[125] D. Zelenin, *op. cit.*, p. 11; A. G. Preobraženski, *op. cit*., p. 798; *Der grosse Duden*, *Etymologie*, VI, s. v; Fr. Kluge, *op. cit*., p. 545-546. În lucrarea sa, Fr. Kluge dezbate şi derivaţiile radicalului *Pflugh* şi în alte limbi precum: macedoneană – *pfluoc, -ges*; paleo-franceză – *plōg*; suedeză, norvegiană – *plōg, plōh*; engleză – *plough*; română – *plug*; aromână – *palişnìc*; paleo-slavă – *плоугъ*; rusă – *плугй*; bulgară – *плугъ*; sârbă şi croată – *plüg*; ucraineană – *плуг*; poloneză – *pług*; cehă – *pluh*.

[126] L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, II, *La civilisation*, Paris, Champion, 1926, p. 190-191; V. I. Dovženok, *Despre nivelul de dezvoltare a agriculturii în Rusia kieveană*, în „Probleme de istorie", 1, 1961, p. 170-171; N. A. Demčenko, *op. cit.*, p. 46 şi urm.; V. Machek, *Quelques mots slavo-germaniques*, în „Slavia", XX, 1951, 2-3, p. 206-212; *ibidem*, 21, 1953, p. 252 şi urm. Specialiştii pornesc în analizele lor de la

Comentarii interesante referitor la proveniența instrumentului de arat și a termenului care îl desemnează le aparțin cercetătorilor români[127]. Spre exemplu, N. Iorga reia principalele teorii privind originea cuvântului românesc „plug", însă nu exclude o posibilă sorginte iliră[128].

V. Neamțu considera că slavii nu cunoșteau la acea dată (secolele VI-VII) instrumentul de arat complex (prevăzut cu brăzdar simetric ori asimetric și cormană). Cel mai probabil, comunitățile arhaice din spațiul intra- și extracarpatic românesc au preluat plugul de la populațiile germanice (pe filieră romană ori, direct, de la grupurile de gepizi sau vizigoți, care au locuit în acest spațiu), cu atât mai mult cu cât, în aceste teritorii n-au fost descoperite brăzdare specifice atelajelor slavilor (cu excepția *raliței*, provenită din sudul Dunării, de la sârbi sau bulgari).

Cu reținerile inerente, admitem ideea regretatului V. Neamțu, care considera că plugul a apărut în lumea germană și că a fost preluat mai târziu de slavi, doar după separarea grupurilor lor etnice, în urma contactelor cu populațiile germanice. Acesta a fost folosit în paralel cu tradiționalul *sokha* (*ralo, šaban, lemeš* sau *palešnik*), vechiul instrument slav de arat, care treptat a fost substituit[129]. Se pare că răspândirea lui la comunitățile slave nu s-a produs uniform și în același interval temporal[130]. Populațiile slave au pătruns în zonele locuite de comunitățile sedentare ale Europei Centrale și de sud-est, care utilizau instrumentul de arat complex în acel interval de timp. Așa cum a susținut V. Neamțu, și noi considerăm că plugul a început să fie utilizat și de comunitățile slave de agricultori doar după disocierea lor pe zone geografice distincte și în urma contactelor culturale cu popoarele germanice, nu mai devreme de secolele XIII-XIV, când este atestat în centrul și estul Europei. Apariția acestuia poate fi pusă pe seama următorilor factori: creșterea demografică și, implicit, a suprafețelor agricole, inovații tehnologice, progresul în metalurgie și prelucrarea metalelor, apariția centrelor urbane și dezvoltarea zonei rurale adiacente acestora, intensificarea schimburilor comerciale și formarea piețelor consacrate, unde se tranzacționa un volum apreciabil de mărfuri și produse etc.

Concluzii

Cu siguranță, limba nu are un caracter monolitic, ci reprezintă o entitate aflată într-o permanentă redimensionare și prefacere a lexicului, morfologiei, etimologiei, semasiologiei, a sensurilor termenilor care o compun. Este vorba despre un proces istoric amplu, desfășurat pe parcursul a mai multe secolele. Fiecare nivel atins reprezintă o etapă de noi prefaceri și îmbunătățiri. În mentalitatea colectivă a fiecărui popor, limba reprezintă factorul determinant în cadrul procesului complex de constituire etnică și culturală.

---

formele diverse care derivă din verbul paleo-slav *pluhati*. V. Machek consideră că expresia arhaică *плоугъ* a fost preluată în germana veche sub formă de *ploga*.

[127] P. Cancel, *op. cit.*, p. 23-24; Al. Bocăneț, *Terminologia agrară în limba română…*, p. 129-130; S. Pușcariu, *op. cit.*, p. 278; Gh. Mihăilă, *op. cit*., p. 18; Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 290. Cei mai mulți dintre cercetători consideră că în urma schimburilor inter-culturale dintre populația autohtonă și comunitățile slave arhaice, primii au adoptat o serie de termeni (printre care și cel de „plug") pentru a desemna anumite unelte ori părți ale instrumentelor agricole.

[128] N. Iorga, *Histoire des Roumains et de leur romanité orientale*, II, Bucarest, Université de Bucarest, 1937, p. 251-253 cu notele de la subsol (istoricul român susține teza originii slave pentru „plug").

[129] V. Neamțu, *La technique…*, 143.

[130] *Ibidem*: datele investigațiilor arheologice infirmă utilizarea acestuia înainte de secolul VI.

Studiul terminologiei agricole şi pastorale româneşti ne relevă date substanţiale referitoare la vechimea limbii române, a ocupaţiilor tradiţionale, neîntrerupte de eventuali factori perturbatori (invazii, războaie, molime, boli, epidemii, dezastre naturale şi preschimbări climatice grave etc.). Supravieţuirea unui important număr de cuvinte din latina populară şi constituirea pe temeiul acestora a unui lexic de bază agricol românesc reprezintă argumente solide în favoarea continuităţii practicării activităţilor agricole şi pastorale, precum şi a traiului cotidian în structuri rurale, fundate pe vechi aşezări din perioada anterioară. Astfel, casa cu anexele, curtea, grădina, arătura, uneltele şi animalele domestice devin coordonate esenţiale ale sedentarismului şi ale permanenţei într-un cadru idilic arhaic.

Din convieţuirea cu celelalte populaţii, cum ar fi slavii şi germanii, românii au preluat o serie de termeni care au funcţionat în paralel cu lexicul aflat deja în uz, astfel încât, pentru anumite elemente specifice vieţii rurale şi agricole româneşti avem unul, doi ori chiar mai mulţi termeni. Cu timpul, o noţiune le substituie pe celelalte, fiind explicate prin prisma progresului tehnic, a diversificării utilajului, a practicilor agricole şi a universului casnic, agrar şi pastoral românesc. În urma contactelor inter-culturale şi a convieţuirii efective cu populaţiile slave s-a declanşat şi amplul proces de influenţare reciprocă la nivelul limbajului, a modului de viaţă ordinar, a tehnicilor de producţie economică, la nivelul politic şi cultural, începând chiar cu veacurile VII-XII. Chiar dacă la început (secolele X-XIII) contactele comerciale au fost inconsistente, comunităţile vechi româneşti au stabilit contacte culturale şi economice cu etniile slave sud-dunărene, aceste legături determinând şi contaminări la nivelul lexicului propriu fiecărui popor în parte. De la bulgari şi sârbi se pare că am preluat în secolele XI-XIII o serie de unelte, tehnici de producţie cerealieră, precum şi vocabularul aferent acestora.

Spre deosebire de realităţile din centrul şi vestul Europei, unde elementele moderne au distrus şi substituit cutumele, organizaţiile săteşti şi modul de viaţă arhaic, deţinem avantajul conservării lor în structurile rurale actuale, unele dintre ele fiind „blocate" într-un imobilism intransigent. Astfel, înţelegerea funcţionalităţii uneltelor şi atribuirea corectă a termenilor respectivi s-au realizat mai mult empiric, multe dintre acestea constituind încă inventarul agricol, pastoral şi casnic ţărănesc. Etnografii şi lingviştii secolului trecut au surprins o lume încremenită de cel puţin două veacuri, ducându-şi existenţa autarhic între limite geografice distincte[131]. Cu certitudine, instrumentarul specific folosit, noţiunile ce desemnează fiecare unealtă ori parte a ei, precum şi îndeletnicirile agricole şi pastorale sunt o moştenire a Evului Mediu. Modul de viaţă ordinar cu obiceiurile şi practicile cutumiare, limba, vestimentaţia şi credinţele popular-religioase, bunăoară şi arhitectura ţărănească din aceste zone ne transmit realităţile istorice ale Evului Mediu târziu.

Într-un context universal, unde procesele istorice nu se derulează izolat, ci în congruenţă cu factorii externi şi realităţile învecinate, credem că morfologia limbii

[131] Vezi comunităţile rurale închise, reduse ca număr de locuitori, din zonele muntoase ale Vrancei şi Apusenilor, semnalate şi investigate de T. Pamfile, V. Butură, N. Dunăre şi alţi etnografi (T. Pamfile, *Agricultura la români. Studiu etnografic, cu un adaos despre măsurătoarea pământului şi glosar*, Bucureşti, Librăriile Socec & Comp. şi C. Sfetea, 1915; idem, *Industria casnică la români, studiu etnografic*, Bucureşti, Librăriile Socec & Comp. şi C. Sfetea, 1927; V. Butură, *Adăposturile temporare în sud-estul Munţilor Apuseni*, în „Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1957-1958", Cluj-Napoca, 1958, p. 95-134; idem, *Etnografia poporului român. Cultura materială*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1978; idem, *Străvechi mărturii de civilizaţie românească: Transilvania – studiu introductiv*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1989; N. Dunăre, *Agricultura*, în *Ţara Bârsei*, vol. I, ed. N. Dunăre, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1972, p. 107-156; idem, *Forme de viaţă pastorală*, în *Ţara Bârsei*, vol. I, 1972, p. 157-242; etc.).

româneşti sub influenţa elementelor lexicale străine nu reprezintă un fenomen izolat ori neobişnuit, ci unul firesc, dependent de evenimentele istorice petrecute în centrul şi estul Europei, precum şi în zona vest-asiatică. Astfel, considerăm adecvată interpretarea fenomenelor etnice şi lingvistice complexe într-un cadru amplu (păstrând însă aceleaşi coordonate culturale şi spaţiale), pornind de la fundamentele lexicale traco-dacic şi latin, peste care s-au suprapus elementele lingvistice străine.

ARCHAEOLINGUISTICS APPROACH OF THE MEDIEVAL RURAL SPACE IN ROMANIA
(Summary)

Keywords: archaeolinguistic research, written sources, archaeology, Latin and Slavic language, rural medieval space, medieval agriculture, farming.

Studying agriculture in all its manifestations, over historical lapses, requires a different approach and a methodology, based primarily on an interdisciplinary research and invoked by the complexity of the theme, which has its origin, mainly, in the lacunar and ambiguous character of the historical sources.

The debates and conclusions from the linguistics, historical and ethnographical fields totalize dozens of books and studies. Closely connected to the achievements made so far, this legacy does not allow the use of the same data for extraordinary results, but only to determine an unbiased evaluation of the historiographical outcomes related to the genesis of rural space and medieval agricultural terminology.

However, our initiative proves to be a sustainable functioning apparatus, combining historical, archaeological, philological, linguistic, and ethnographical data and theories on agricultural terminology development, used in the Romanian lands. The significance of concepts disseminated and appropriated in Romanian historiography constitutes significant data to improve current research.

From the very beginning we emphasize our support for the ideas and arguments made so far by the majority of the Romanian specialists. However, we propose a methodology based on a comparative approach and the development of a thematic topic combining historical, archaeological, linguistic and ethnographical discoveries.

If until now, researchers focused more on surveying the phonetic and semantic features, an important aspect is to discover the morphological and chronological evolution under the impact of external factors (linguistic influences of foreign idioms under the action of the ethno-demographical, social-economic, political and cultural transmogrification). Phonetic and semantic surveys offer a special prominence to relative dating of the foreign words, borrowed from different languages used by populations that have culturally interacted with local communities over centuries. Regarding the agrarian and pastoral terminology research, Romanian and foreign linguists argued for a Latin origin of terms related to agriculture; in the same time, they accepted the enrichment with words coming mainly from the Slavonic languages, but also from German, Greek, Turkish, Hungarian etc.

Investigations have revealed a mixture of Latin and Slavic terms. It is challenging to stipulate which of them occurred as an outcome of technical improvements, but it can certainly be argued that a large part of these terms were borrowed from the newcomers lexicon to describe unknown historical and economic realities. Nevertheless, the new concepts gained deep roots in the Romanian agricultural and pastoral language only after a long period (at least three centuries) of coexistence with Slavic communities in the Carpathian-Danubian space.

Systematic villages and houses, yards, tilled soil, fields with crops, garden tools, and domestic animals stand as indicators of sedentary and agrarian life continuity into a rural structure, throughout the centuries. Living together with other populations (such as the Slavs), the

Romanians took over alien terms that were simultaneously used in the current vocabulary. Thus, for distinct features and matters of Romanian agrarian life have survived one, two, or even more terms. Gradually, one word substituted the others, strongly tied with the technical progress and readjustment of the tools, agricultural techniques and pastoral practices.

Likely, in 6th-9th centuries, under the impact of Slavic migration towards Western and Southern Europe, their culture influenced autochthonous way of life and vocabulary. Within the historical context, framed by economic, political and strategic interests of the "Great Powers" (the Byzantine Empire, Hungary, Poland, Golden Horde, Ottoman Empire, Habsburg, Russia), the Romanian language has got linguistic influences from Slavic, German, Turkish, Bulgarian, Serbian and Croatian, Greek, Hungarian, Russian, etc.

Political dichotomy was not linked up or followed by ethnic and linguistic disjuncture because the Romanians have continued to exist on both sides of the Carpathian Mountains and beyond conventional boundaries, being unified by language, traditions, culture and confessional affiliation. In these circumstances, the culture and language features of Romanians transcended over the centuries.

As we shall notice in this paper, language is not a given unit as an unabridged assembly as it had been back in its early stages of existence, but embodies an entity in a continuous regeneration and enrichment, always improving its vocabulary, morphology, etymology and the structural semantics of the terms. This language rises therefore to a broader historical process, spread out during several centuries. Each accomplished level represents, in its turn, the starting point for new changes and improvements.

ALEXANDRU SIMON[*]

PRINCIPELE DOMINIC, SECUII ŞI ŢARA DE JOS A MOLDOVEI[**]

Pe 12 aprilie 1327, papa Ioan XXII i s-a adresat din nou voievodului Basarab, punându-l în rând cu elita Regatului Ungariei[1]. Era vorba de noua enciclică[2], precum cea din urmă cu două luni, din 1 februarie[3]. În registrul papal[4], ca scrisoare-model era aşezată cea trimisă lui Toma Szécsényi[5], voievodul Transilvaniei, aşa cum în luna februarie modelul fusese dat de misiva adresată lui Salomon, comite de Braşov[6]. Alături de Szécsényi şi de Basarab, ca în februarie[7], papa Ioan XXII îi scrisese lui *Mikud*/

[*] Centrul de Studii Transilvane al Academiei Române − Filiala Cluj-Napoca; Centrul de Studiere a Populaţiei, Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca.

[**] Studiu finanţat prin proiectul ANCS, PN-II-PT-PCCA-2011-3-1153, *GENESIS* (2012-2016).

[1] *Acta Ioannis PP. XXII (1317-1334)* (=„Fontes", III, 7-2), editor Aloisie L. Tăutu, Roma, 1962, nr. 92a, p. 184.

[2] Vezi Beatrice Kelemen, Adrian Ioniţă, Al. Simon, *Între Negru Vodă şi Prinţul Negru al Ţării Româneşti: Mormântul 10 din Biserica Sfântul Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeş*, în *AIIX*, LI, 2014, p. 1-44, aici p. 33-34 (o nouă ediţie a documentului şi o analiză a contextului).

[3] Ediţii: Augustin Theiner, *Vetera Monumenta Hungariae Historica*, I. *Ab Honorio P.P. III usque ad Cementem P.P. VI*, Roma, 1858, nr. 788-790, p. 512-513 (*VMHH*); *DRH*, D. Relaţiile între Ţările Române, I. *1222-1456*, editori Ştefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad G. Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain, Bucureşti, 1977, nr. 17, p. 39-40 (doar scrisoarea către Basarab); *Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 92, p. 182-183. Prima scrisoare către Basarab a fost reluată şi de György Györffy (*Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a roman állam kezdeteihez* [Contribuţii la studiul istoriei de secol XIII a românilor şi la începuturile statului românesc] (II), în „Történelmi Szemle" [Revista Istorică], Budapest, VII (1964), 3, p. 537-568, Anexă, nr. 5, p. 550-551), el necunoscând însă recenta – pe atunci – ediţie a lui Tăutu a ambelor documente.

[4] Pentru acte: Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (ASV), Registra Vaticana (Reg. Vat.), [reg.] 82, f. 5^{r} (1 februarie 1327); 114, f. 61 (156)$^{r-v}$ (12 aprilie 1327). A doua scrisoare a papei către Basarab a fost găsită de Şt. Pascu (*Contribuţii documentare la istoria românilor în secolele XIII-XIV*, în *AIINC*, X (1945), p. 149-220, la p. 165). În mod interesant, aspectul a fost eludat de Tăutu în ediţia sa (1962). Nu poate fi lipsit de importanţă că în volumul editat de Tăutu nu se găsesc actul de refondare al Episcopiei Milkoviei (octombrie 1332) şi răspunsul papei Ioan XXII către Carol-Robert după Posada (august 1331), ambele documente fiind publicate, ulterior (1977), şi în *DRH*, D, I, nr. 21-22, p. 44-47.

[5] Pentru cariera şi activitatea acestui important pilon al puterii angevine, vezi Mór Wertner, *Szécsényi Tamás erdélyi vajda (1299-1354)* [Toma Szécsényi, voievodul Transilvaniei (1299-1354)], în „Erdélyi Múzeum" [Muzeul Ardelean], Kolozsvár, X (1893), p. 119-134; şi A. W. Kovács, *Szécsényi Tamás erdélyi vajda familiárisairól* [Asupra familiarilor lui Toma Szécsényi, voievod al Transilvaniei], în „Erdélyi Múzeum", LXVII (2005), p. 78-85.

[6] Scrisorile în comparaţie: ASV, Reg. Vat. 82, f. 5^{r} (1 februarie 1327); 114, f. 61 (156)$^{r-v}$ (12 aprilie 1327).

[7] Caracterul „colectiv" a fost remarcat şi de Maria Holban (*Contribuţii la studiul raporturilor dintre Ţara Românească şi Ungaria angevină*, în *SRdI*, XV (1962), 2, p. 315-348, la p. 320). Ea a continuat însă cu o serie de consideraţii care au „adumbrit" observaţia anterioară, neînsoţită – cum ar fi fost firesc – nici de discutarea celei de a doua scrisori semnalate de Pascu, aflat atunci din nou în „graţiile regimului" (vezi în comparaţie utilizarea Clarei *de Ungaria* descoperită tot de Pascu în Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Ţara Românească şi Moldova până în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1959, aici p. 159).

Mikcs Ákos, banul Slavoniei[8], şi lui Salomon[9], cei pe care papa îi numise *principi* câteva luni mai devreme[10]. Venea apoi scrisoarea către regele Carol-Robert de Anjou[11] şi cu aceasta, ca model, scrisorile către Alexandru[12], magistrul curiei, Nicolae[13], comite de Bratislava, Ioan[14], comite de Buda, Paul[15], ban de Mačva, Mihail[16], comitele secuilor, Egidiu[17], comite de *Borkoth*, şi *mutatis mutandis* [astfel în text] *dilecto filio nobili viro Domenico, Principi milicie ceterisque nobilibus Principatus Siculorum Regni Ungarie*[18].

Alături de faptul că papa Ioan XXII distingea între puternicii baroni *princiari* de frontieră ai regatului, Toma, Mikud, Basarab şi Salomon (cărora nu le mai amintea însă, ca în februarie, că stăpânirile lor se găseau în Regatul Ungariei)[19], şi acei nobili asupra cărora puterea regelui Carol-Robert era mai mare[20], Alexandru, Nicolae, Ioan, Paul, Mihail, Egidiu, Dominic[21], cel mai important element din seria de scrisori papale din 12 aprilie 1327 îl reprezintă apariţia – alături de comitele secuilor – a *principelui miliţiei celorlalţi nobili ai Principatului Secuilor din Regatul Ungariei*[22], în persoana acelui Dominic[23]. Existenţa a două figuri de conducere (Mihail şi Dominic)[24] şi a două entităţi administrative (comitatul şi principatul)[25] distincte ne arată două realităţi teritoriale deosebite controlate de către secui în numele lui Carol-Robert[26]. În mod obligatoriu, a

[8] Pentru el şi poziţia Slavoniei în cadrul frământărilor care au însoţit ascensiunea lui Carol-Robert: Éva Halász, *A szlavón hercegek és bánok 14. századi oklevéladó tevékenysége (1323-1381)* [Activitatea ducilor şi banilor Slavoniei de secol XIV ca emitenţi de documente (1323-1381)], teză de doctorat, Budapest, 2008, la p. 76-95.

[9] *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I. *1198-1341*, editori Franz Zimmermann, Carl Werner, Hermannstadt, 1892 (indici); Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457* [Prosopografia laică a Ungariei. 1301-1457], I-II, Budapest, 1996 [ediţie digitală 2000 (*sub voce*: comiţii de Braşov/Brassó)].

[10] Referitor cu evenimentele de la 1326 şi de la 1330, vezi datele şi observaţiile din A. Ioniţă, B. Kelemen, Al. Simon, *De la Biserica Argeş I la Biserica Argeş II: vremea Ţării Româneşti şi a Bisericii Sfântul Nicolae Domnesc*, în curs de publicare în *AIIX*, LII (2015), 58 p.

[11] ASV, Reg. Vat. 114, f. 61 (156)^{v} (12 aprilie 1327). Să notăm şi în acest caz ordinea înregistrării scrisorilor.

[12] Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája*, I-II, *sub voce*; i.e. Köcski Sándor (1324-1328).

[13] *Ibidem*, *sub voce*, i.e. Treutel Miklós (1323-1349).

[14] Castelan. *Ibidem*, *sub voce*, Druget János (din 1323).

[15] *Ibidem*, *sub voce*, i.e. Garai Pál (1320-1328).

[16] Absent însă din *ibidem*, *sub voce*, Székely ispán.

[17] Până şi funcţia este necunoscută (*ibidem*, *sub voce*).

[18] ASV, Reg. Vat. 114, f. 61 (156)^{v} (12 aprilie 1327). Acest personaj nu a fost remarcat nici de către Engel.

[19] ASV, Reg. Vat. 82, f. 5^{r} (1 februarie 1327). Dintre cei patru *principi*, Salomon a fost cel mai neglijat.

[20] P. Engel, *Az ország újraegyesitése, I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310-1323)* [Reunificarea ţării. Lupta lui Carol I contra oligarhilor (1310-1323)], în „Századok" [Secole], Budapest, CXXII (1998), 1-2, p. 89-146.

[21] Cadrul în care autoritatea lui Carol-Robert trebuia să reziste: Gyula Kristó, *Erdély 1315-ben* [Transilvania la 1315], în *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára* [*Festschrift* Zsigmond Jakó la împlinirea vârstei de 80 de ani], editori András Kovács, Gábor Sipos, Sándor Tonk, Kolozsvár, 1996, p. 333-342; Tudor Sălăgean, *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán (1294-1315)*, Cluj-Napoca, 2007, p. 178-185.

[22] ASV, Reg. Vat. 114, f. 61 (156)^{v}. Înţelesurile *miliţiei* sunt de oaste de campanie, de corp expediţionar.

[23] Calitatea *princiară* a lui Dominic exclude evident un raport de subordonare între el şi *comitele* Mihail. Mai curând Mihail ar fi urmat să-i fie subordonat lui Dominic, comandantul *celorlalţi nobili ai Principatului Secuilor*.

[24] Din nou, avem pe de o parte, *comitatul* (stabil) din regat şi *principatul secuilor* care se extinde cu regatul.

[25] Separaţia – sub dominanta secuiască şi sub autoritate regală ungară – rezultă şi din sensurile *miliţiei* care individualizează teritorial acţiunea de expansiune în raport cu Secuimea, cea de la Apus de Carpaţii Orientali.

[26] Chiar dacă l-a ridicat (la fel ca pe Salomon, Toma, Mikud şi Basarab în precedenta sa scrisoare) la rang de principe pe Dominic, papa Ioan XXII nu a pus nici o clipă la îndoială apartenenţa principatului la regatul ungar.

doua era diferită de Secuimea propriu-zisă[27] şi aşezată în afara spaţiului intracarpatic[28]. Ea era baza *ungară* a viitoarei *Ţări de Jos* a Moldovei[29] şi a ceangăilor[30].

Originea imediată a expansiunii la est de pasul Oituz[31] se găsea în campaniile (1324-1325) conduse de Phynta de Mende[32], predecesorul lui Mihail ca şi comite al secuilor[33]. Refacerea Episcopiei Milkoviei solicitată de Carol-Robert şi aprobată în toamna lui 1332 de către papa Ioan XXII[34], după eşecul campaniei ungare în Ţara Românească în urmă cu doi ani[35], indică faptul că „marca secuiască de apărare”[36] a avut semnificativ de suferit în urma înfrângerii lui Carol-Robert de către Basarab[37], chiar dacă un reviriment ungar parţial – în anul 1331[38] − este de presupus datorită solicitării regelui de refacere a Episcopiei Milkoviei[39]. În orice caz, pe termen mediu (cu excepţia unei posibile acţiuni pe la 1339[40] ca urmare a reconcilierii ungaro-*valahe* din a doua parte a deceniului[41]), marea ofensivă a regatului ungar la est de Oituz a fost blocată până

[27] Altminteri, distincţiile operate de papă între autorităţile lui Mihail şi Dominic nu ar fi avut vreun sens.

[28] O expansiune în interiorul Transilvaniei se putea realiza numai în detrimentul saşilor şi al nobililor ungari, contravenind – fie şi numai în plan papal – sensului misionar avut de scrisorile lui Ioan XXII din acel an 1327.

[29] Ultima contribuţie pe această delicată temă îi aparţine lui Şerban Papacostea, *Moldova: desăvârşirea unui stat, Ţara de Sus şi Ţara de Jos*, în *SMIM*, XXIX (2011), p. 9-25.

[30] Recent: Ferenc Pozsony, Péter Csermely, *The Hungarian Csangó of Moldova*, Budapest, 2006, p. 20-29.

[31] După tulburările aduse de morţile lui Ladislau IV *Cumanul* şi Nogay la trecerea dintre secolele XIII şi XIV, o primă expansiune – în raport mai ales cu linia Siretului – poate să fi avut loc chiar în vremea lui Ladislau Kan, în primul deceniu al noului veac. Urmările ei nu au fost însă de durată (vezi Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chişinău, 1994[3], p. 233, 257; care se îndoieşte de această posibilitate, altfel atrăgătoare în acel context).

[32] A se vedea în acest context şi studiul lui Constantin Cihodaru, *Constituirea statului feudal moldovenesc şi lupta pentru realizarea independenţei lui*, în *SCSI*, XI (1960), 1, p. 61-80, aici la p. 77.

[33] Pe lângă datarea campaniei de bază a lui Phynta în vara anului 1324 la care subscriem (V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 185-186), datorită naturii conflictelor din regiune şi a atacului tătar din 1326 (Peter de Duisburg, *Cronica terre Prussie*, ediţie Max von Töppen, în *Scriptores Rerum Prussiacarum*, Leipzig, I (1871), p. 21-219, la p. 183), trebuie să presupunem o nouă acţiune militară regală ungară al est de pasul Oituz şi în cursul anului 1325.

[34] *DRH*, D, I, nr. 22, p. 45-47 (4 octombrie 1332). Datorită distanţelor, solicitarea regală data de prin vară.

[35] Vezi şi datele (mai puţin analiză) din Nicolae Stoicescu, Florian Tucă, *Posada – 1330*, Bucureşti, 1980.

[36] Ca în cazul ulterior al „căpităniei lui Dragoş” (pe larg: Ştefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iaşi, 2014[2], p. 100-101) este – în cadru regal ungar – termenul firesc pentru expansiunea secuilor.

[37] Obţinută, conform lui Carol-Robert, şi cu sprijin din partea tătarilor (vezi aici şi prezentarea şi discutarea surselor din Virgil Ciocîltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries* (*=East-Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450*, XX), Leiden/ Boston/Köln, 2012, p. 275-278).

[38] Pe lângă recuperarea măcar a câtorva poziţii în zonă pe care să se bazeze episcopia, ne referim deopotrivă la pregătirile de război ale lui Carol-Robert din primăvara anului 1331 (*DIR*, C. Transilvania, secţiunea *Veacul XIV*, III. *1331-1340*, editori Zsigmond Jakó, Francisc Pall, David Prodan, Bucureşti, 1954 nr. 9, p. 7) şi la mişcările dunărene ale tătarilor de la sfârşitul acelui an (Karl Jireček, *Zur Würdigung neuentdeckten Bulgarischen Chroniken*, în „Archiv für Slawische Philologie”, Heidelberg, XIV (1892), p. 255-277, la p. 257). Tensiunile şi conflictele regionale din 1330 s-au prelungit în cursul anilor 1331 şi 1332.

[39] Este poate de prisos să repetăm că aserţiunile coroanei regale ungare nu erau obligatoriu exagerări şi falsuri.

[40] Alexandru I. Gonţa, *Afirmarea existenţei statului moldovean şi luptele dintre catolici şi ortodocşi până la întemeierea voievodatului lui Dragoş*, în *MMS*, XXXVI (1960), 9-12, p. 555-571, la p. 567 (cu rezervele impuse de tonul „prozelit” al articolului, dar cu perspectivele deschise de încă prea-puţin studiatele acţiuni turco-bizantine şi tătăreşti din zona Gurilor Dunării, la trecerea dintre deceniile patru şi cinci).

[41] Aspect menţionat în Ioniţă, Kelemen, Simon, *De la Biserica Argeş I la Biserica Argeş II* (în curs de apariţie).

la campaniile din vremea lui Ludovic I, de la mijlocul anilor 1340[42]. Acestea au dus la o nouă refondare a Episcopiei Milkoviei la 1347[43], dovadă sigură pentru pierderile suferite din nou de Sfânta Coroană în regiune, în timpul scurs de la precedenta reaşezare episcopală[44].

În contextul repetatelor eforturi de menţinere şi extindere şi al frecventelor prăbuşiri ale structurii schiţate în jurul Episcopiei Milkoviei, pe baza vechii Episcopii a Cumaniei[45], titlul de principe al lui Dominic din aprilie 1327 şi emergenţa unui Principat al Secuilor în cadrul Regatul Ungariei[46] au o valoare deosebită şi în plan *valah* transalpin[47]. Ne referim la calitatea princiară deja conferită în februarie de papa Ioan XXII lui Basarab, voievodul transalpin, împreună cu Toma Szécsényi, voievodul Transilvaniei, Mikcs Ákos, banul Slavoniei, şi Salomon, comitele Braşovului[48]. Datorită fundamentelor ecleziastice implicate de această calitate[49], titlul princiar al lui Dominic exclude un control al lui Basarab asupra teritoriului Episcopiei Milkoviei[50] şi, implicit, şi posibilitatea ca rangul princiar al lui Basarab să se fi fundat pe episcopia de la est de Oituz[51]. Expansiunea Ţării Româneşti pare să fi fost direcţionată de regatul ungar spre Dunăre, spre mare, de dinainte de acordurile de la 1336-1339, 1343-1344 ori 1346-1347[52].

Rangul princiar al lui Basarab poate fi explicat doar prin existenţa unei episcopii pe teritoriul său[53] ori prin existenţa unei relaţii speciale de subordonare în raport cu

---

[42] Pentru politica răsăriteană a lui Ludovic I şi rolul Transilvaniei în cadrul acesteia, a se vedea şi datele din András W. Kovács, *Voievozii Transilvaniei în perioada 1344-1359*, în *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneşan*, editori Rudolf Gräf, Dumitru Ţeicu, Adrian Magina, Cluj-Napoca, 2011, p. 37-65.

[43] *DRH*, D, I, nr. 34, p. 63-64. Act ulterior reconcilierii dintre Ludovic I şi Alexandru Basarab.

[44] La 1334, episcopul numit de Ioan XXII pentru Milkovia, Vito de Monteferro, era episcop de Nitra (László Makkai, *A Milkói (Kún) püspökség és népei* [Episcopia *Milkoviei* (Cumaniei) şi populaţia sa], Debrecen, 1936, p. 46), sugerând un atac asupra poziţiilor extracarpatice ungare înainte de cel asupra Transilvaniei din 1336 (*DIR*, C, XIV-3, nr. 261, p. 366; George Michael Gottlieb von Hermann, *Das alte Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadt-und Landesgeschichte bis 1800*, editori Bernhard Heigl, Thomas Şindilariu, Köln/Weimar/Wien, 2010, p. 30).

[45] Pentru mai multe informaţii, vezi V. Spinei, *The Cuman Bishopric: Genesis and Evolution*, în *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans* (=*East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450*, II), editori Florin Curta, Roman Kovalev, Leiden/Köln/Boston, 2007, p. 413-454.

[46] Pentru perspective echilibrate în acest subiect, dar fără folosirea cazului lui Dominic: Denis Deletant, *Moldavia between Hungary and Poland, 1347-1412*, în *SEER*, LXIV (1986), 2, p. 189-211; Robin Baker, *Magyars, Mongols, Romanians and Saxons: Population Mix and Density in Moldavia, from 1230 to 1365*, în *BS*, XXXVII (1996), 1, p. 63-76; idem, *On the Origin of the Moldavian Csángos*, în SEER, LXXV (1997), 4, p. 658-680.

[47] Trecând peste orice forme de dispute şi păreri preconcepute, este limpede că la acel moment Basarab făcea parte din sistemul politic angevin, în care se şi încadrase uniunea sa voievodală (Ş. Papacostea, *Prima unire românească. Voievodatul de Argeş şi Ţara Severin*, în *SMIM*, XXVIII (2010), p. 9-24).

[48] *VMHH*, I, nr. 788-790, p. 512-513; *DRH*, D, I, nr. 17, p. 40 (nota editorilor unde este citat şi Tăutu).

[49] Vezi astfel şi Al. Simon, *Moldova între Vilnius şi Moscova. Anii trecerii de la Roma la Constantinopol (1386-1388)*, în *SUBB, Historia*, XLVIII (2003), 1-2, p. 3-56.

[50] Ipoteză desprinsă din prezenţa politică valahă în zona viitoarei Dobroge în anii 1320-1330 (*Géographie d'Aboulféda*, ediţie Joseph Toussaint Reinaud, William Mac Guckin, II-1, Paris, 1848, p. 316; Maria Matilda Alexandrescu-Dersca, *L'éxpedition d'Umur Beg d'Aydin aux bouches du Danube (1337/1338)*, în „Studia et Acta Orientalia", Bucarest, II (1959), p. 3-23), dar poate şi mai mult dintr-o dorinţă de <prea>mărire a lui Basarab.

[51] Posibilitate derivată din ipotetica expansiune încă din vremea lui Basarab în zona – în continuare neclară – a *părţilor tătăreşti* din titulatura lui Mircea (vezi aici V. Ciocîltan, *Către părţile tătăreşti din titlul voievodal al lui Mircea cel Bătrân*, în *AIIAI*, XXIV (1987), 2, p. 349-355).

[52] Pentru acestea: Ioniţă, Kelemen, Simon, *De la Biserica Argeş I la Biserica Argeş II* (în curs de apariţie).

[53] Preexistenţa unei structuri ecleziastice de rit *grec* (prin aşa-numitul *exarhat al plaiurilor*, atestat abia la sfârşitul veacului XIV) între Dunărea de Jos şi zona Carpaţilor Meridionali, a fost presupusă de

Papalitatea[54], precum în cazul saşilor[55]. Prima posibilitate este susţinută de autoritatea sa certă asupra Severinului la acea dată[56], dar slăbită de contestarea existenţei unei episcopii de rit *latin* la Severin înainte de anii 1380[57]. A doua ipoteză este sprijinită de subordonarea *Vlahiei* autorităţii episcopului Transilvaniei de dinainte de 1360[58], dar vulnerabilizată de data informaţiei şi de schimbările intervenite în relaţiile ungaro-*valahe* sub regele Ludovic şi Alexandru Basarab[59]. Pe moment, neexcluzând nici existenţa unei structuri de rit *grec* – de condiţie episcopală – pe teritoriul Ţării Româneşti[60], trecută sub ascultare pontificală în acea vreme[61], cum a fost cazul Bisericii Argeş I[62], trebuie să acceptăm că nici una dintre posibilităţi nu poate fi eliminată complet[63]. Există totuşi un uşor avantaj – mai ales pe baza Bisericii Argeş I[64] şi a ostilităţii regale ungare vizavi de noi creaţii statale cu fundamente misionare romane în regiune[65] – pentru ideea unei

Ion Donat (*The Romanians South of the Carpathians and The Migratory Peoples in the Tenth-Thirteenth Centuries*, în *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, editori Miron Constantinescu, Şt. Pascu, Petre Diaconu, Bucharest, 1976, p. 277-292, la p. 288-290). Atenţia ar trebui însă aşezată pe *pseudo-episcopii* de la 1234 (*DRH*, D, I, nr. 9, p. 20-21) şi pe datarea – în special cea târzie (spre trecerea dintre secolele XIII şi XIV) – Bisericii Argeş I (cel devreme în anii 1230).

[54] Cum a fost mai apoi – printr-o episcopie de Siret însă – cazul Moldovei (Şt. Pascu, *Contribuţii documentare*, p. 183-187) şi cum Papalitatea îşi dorea de fapt – de mai bine de un secol – să normeze raporturile în acele zone de frontieră (vezi aici pe larg Şerban Turcuş, *Sfântul Scaun şi românii în secolul al XIII-lea*, Bucureşti, 2001).

[55] Paul Philippi, *800 Jahre Ecclesia Theutonicorum Ultrasilvanorum*, în *800 Jahre Kirche der Deutschen in Siebenbürgen*, editor Thomas Nägler, Innsbruck, 1991, p. 15-40, la p. 17-22. Nominal saşii – organizaţi într-o prepozitură (de Sibiu, nu de Braşov) – ţineau de Arhiepiscopia de Esztergom, dar, în fapt, direct de Papalitate.

[56] Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni*, Bucureşti, 2008, p. 268-275.

[57] În această mai veche problemă, vezi încă Carol Auner, *Episcopia catolică a Severinului*, în „Revista Catolică", Bucureşti, II (1913), p. 47-62; idem, *Episcopia catolică a Argeşului*, în „Revista Catolică", III (1914), p. 439-451.

[58] ASV, Registra Avenionensia (Reg. Aven.), [reg.] 144, f. 473^{r}; Şt. Pascu, *Contribuţii documentare*, p. 176.

[59] Pentru principalele trăsături, vezi Ş. Papacostea, *O întregire documentară la istoria întemeierii Moldovei*, în *AIIAI*, XXI (1984), p. 111-117; idem, *Orientări şi reorientări în politica externă românească: anul 1359*, în *SMIM*, XXVII (2009), p. 9-24.

[60] Pe lângă problematică soartă a Vicinei şi a Dobrogei în acele vremuri (Vitalien Laurent, *La domination byzantine aux bouches du Danube à l'époque des premiers Paléologues*, în *RHSEE*, XXII (1945), p. 199-223; idem, *Le métropolite Macaire et la prise de la ville par les Tartares*, în *RHSEE*, XXIII (1946), p. 225-232), datarea târzie a Bisericii Argeş I şi legarea ei de contextul regional din primul deceniu al veacului XIV (Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge, MA, 1972, p. 206-210) ar îndreptăţi presupunerea.

[61] O condiţie *sine qua non* pentru statutul pontifical, locul cruciat şi rangul princiar al lui Basarab de la 1327.

[62] După cum o dovedeşte nedistrugerea bisericii în timpul campaniei lui Carol-Robert (spre deosebire de „curtea domnească") şi „sigilarea" Mormântului 10 (Ioniţă, Kelemen, Simon, *Între Negru Vodă şi Prinţul Negru*, p. 6).

[63] Aspect derivat nu doar din logică, ci – mai ales – din lipsa surselor şi a caracterului lacunar al celor cunoscute.

[64] Mai ales – repetăm – în condiţiile ridicării ei la trecerea dintre secolele XIII-XIV (vezi astfel aici şi Denis Căprăroiu, *Scurte consideraţii privitoare la câteva aspecte ale începuturilor reşedinţei domneşti de la Argeş*, în *Arheologie şi istorie în spaţiul carpato-balcanic*, editor D. Căprăroiu, Târgovişte, 2011, p. 147-158, la p. 153).

[65] Pentru această politică regală (arpadiană), a se vedea aici şi Robert L. Wolff, *The Second Bulgarian Empire: Its Origin and History to 1204*, în „Speculum", Cambridge, MA, XXIV (1949), p. 167-206; Gerhard Podskalsky, *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865-1459*, München, 2000, p. 360-361.

subordonări speciale – via Transilvania – a Ţării Româneşti, de rit *grec* până nu demult[66], în raport cu Sfântul Scaun[67].

La 1327, în cadru misionar şi cruciat anti-tătar[68], papa Ioan XXII[69] şi – de voie, de nevoie – Carol Robert[70] au promovat un sistem de *principate* integrate Regatului Ungariei[71], întins de la Adriatica, de-a lungul Dunării de Jos şi al Carpaţilor, până spre Prut, Gurile Dunării şi Marea Neagră[72]. Format din Slavonia[73], Transilvania[74], Ţara Românească[75] şi – individualizate în raport cu voievodatul – din comitatul saşilor[76] şi

[66] Indiferent de cum interpretăm şi datăm opţiunile familiei lui Basarab ori privim propaganda regală după lupta de la Posada, Biserica Argeş I, „încadrarea *schismatică*" a tatălui său şi aliaţele *schismatice* de la sfârşitul anilor 1310 ale lui Basarab lasă puţin loc de îndoială în această privinţă (vezi şi *DRH*, D, I, nr. 18, p. 41; nr. 25, p. 49-52). Pentru „flexibilitatea" confesională a vremii merită reţinut şi că, în urma reconcilierii de după Posada dintre Ţara Românească şi Ungaria, petrecută între 1336 şi 1339 prin căsătoria lui Alexandru Basarab cu Clara de Ungaria, conducerea Ţării Româneşti a rupt nu doar relaţiile cu Buda, ci şi a „recăzut în *schismă*": fie chiar înainte de moartea lui Carol-Robert (1342), fie după aceasta, la succesiunea lui Ludovic I; începutul „revenirii" la „adevărată credinţă *romană*" se petrecea cu cel puţin un an şi jumătate înainte de apariţia acelor binecunoscuţi *Olachi Romani* ai papei Clement VI în toamna lui 1345 (*DRH*, D, I, nr. 32, p. 60-61). Situaţia *valahă* nu avea cum să fie mult diferită în deceniul trei.

[67] Legătura transilvană se fundează pe aşezarea – în august 1360 – în dioceza transilvană a *Clarei de Ungaria, Wayuodissa Vlachie* (ASV, Reg. Aven. 144, f. 473^{r}) şi pe actul lui Vladislav din noiembrie 1369, prin care le cerea supuşilor săi de rit latin să asculte, ca în vremea predecesorilor săi, de episcopul Transilvaniei şi de vicarul trimis de acesta pentru ei (*DRH*, D, I, nr. 56, p. 98-99). Caracterul special al raportului dintre Ţara Românească şi Sfântul Scaun provine din caracterul monarhic al Clarei de Ungaria (ASV, Reg. Aven. 144, f. 34^{r}, 473^{r}) şi din limitarea impusă de Ludovic I lui Vladislav I, care în documentul amintit era voievod *din mila lui Dumnezeu şi a regelui Ungariei* (*DRH*, D, I, nr. 56, p. 98). Ţinând cont, pe de o parte, că această situaţie este ulterioară vremii lui Basarab şi provine din înţelegerile lui Alexandru Basarab cu Ludovic I de la 1346-1347 (*DRH*, D, I, nr. 38, p. 69-70), iar pe de altă parte de faptul că Basarab era socotit deja la 1327 *principe* de papa Ioan XXII după reconcilieri (post 1319 − ante 1324, 1325-1326) şi conflicte (ante 1324 şi 1325-1326) cu Carol Robert (*DRH*, D, I, nr. 15-18, p. 36-41; nr. 25, p. 49-52), este firesc să considerăm că raportul ecleziastic transilvan a fost stabilit sub Basarab. Prin relaţia de vasalitate cu coroana ungară, el era îmbunătăţit sigur prin Papalitate sub Alexandru Basarab, dacă nu deja prin Basarab, în urma atacului tătar asupra Transilvaniei de la 1326 (Peter de Duisburg, *Cronica terre Prussie*, p. 183), care a facilitat renegocierea acordului său ungar după disputa din 1325 (*DRH*, D, I, nr. 17, p. 37).

[68] Evident mai ales în actele din februarie (*VMHH*, I, nr. 788-790, p. 512-513; *DRH*, D, I, nr. 17, p. 40).

[69] Pentru personalitatea sa, foarte deschisă spre „răsăriteni", a se vedea şi analiza din Patrick Nold, *Pope John XXII and His Franciscan Cardinal: Bertrand de la Tour and the Apostolic Poverty Controversy*, Oxford, 2003.

[70] Dincolo de tradiţionala ostilitate regală ungară faţă de completări statale misionare de rit *latin* în zonă (vezi şi Stelian Brezeanu, *Imperator Bulgariae et Vlachiae. În jurul genezei şi semnificaţiei termenului Vlachia din titulatura lui Ioniţă Asan*, în *RdI*, XXXIII (1980), 4, p. 651-674), Carol-Robert nu avea cum să privească cu ochi buni ascensiunea papală *princiară* a voievodului Basarab, în condiţiile prelungitei sale lupte pentru supravieţuire regală în Ungaria (descrisă pe larg de Engel, *Az ország újraegyesitése*, p. 89-146).

[71] Fapt valabil deopotrivă (*Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 92-a, p. 182-184) pentru principatele din februarie 1327 (Transilvania, Slavonia, Ţara Românească/*Transalpina*, Comitatul Braşovului/„Săsimea"), cât şi pentru principatul din luna aprilie a aceluiaşi an (adică pentru acea „Secuime de peste munţi" a *principelui* Dominic).

[72] Corespunzând astfel extensiei sudice maximale a regatului ungar bine integrat politicii de cruciadă pe care Papalitatea trebuia să o promoveze din „exilul de la Avignon" (vezi astfel şi Norman Housley, *King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342-1382*, în *SEER*, LXII (1984), p. 192-208).

[73] În acest sens, vezi – cel mai recent – istoriografia şi datele din Halász, *A szlavón hercegek és bánok*, passim.

[74] În acest context, a se vedea pe larg analizele realizate de către T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregaţional*, Cluj-Napoca, 2003; idem, *Ladislau Kán*, passim.

[75] Pentru o perspectivă echilibrată asupra subiectului, vezi Ş. Papacostea, *Prima unire românească*, p. 9-24.

[76] ASV, Reg. Vat. 82, f. 5^{r} (1 februarie 1327). Nu ştim ca subiectul să se fi bucurat de atenţie istoriografică. Reţinem astfel contribuţia lui Robert-Marius Mihalache, *Aspectele transilvane ale legaţiei cardinalului Iacob de Preneste (1232-1234)*, în „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu»", Cluj-Napoca, LII (2013), p. 167-178, la p. 172-174 (problema decanatului Ţării Bârsei care pare să lege vremea teutonilor de cea a comitelui Salomon).

principatul secuilor[77], şi având ca anexe defensive banatele de Mačva[78] şi Severin[79] şi comitatul secuilor[80], sistemul părea funcţional, atât în plan politic[81], cât şi în plan misionar[82], împărţit între ordinul franciscan[83] şi sensibil mai tolerantul[84] ordin dominican[85], a cărui susţinere Ioan XXII o ceruse atât în februarie, cât şi în aprilie 1327[86]. Profitând de retorica misionară cruciată a Budei[87] şi de slăbiciunile puterii lui Carol-Robert[88], pe care Papalitatea îl sprijinise din plin pentru a ajunge pe tron[89], precum şi exploatând disensiunile dintre ramura ungară şi cea napoletană a Angevinilor[90], papa Ioan XXII, de la Avignon, fief al Angevinilor din Neapole[91], îşi construise de fapt

[77] ASV, Reg. Vat. 114, f. 61 (156)$^{r-v}$ (12 aprilie 1327). Consideraţia anterioară se aplică evident şi în acest caz.

[78] Vezi în acest context şi datele din Gy. Kristó, *I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310-1323)* [Luptele regelui Carol I cu domnii provinciali (1310-1323)], în „Századok", CXXXVII (2003), 2, p. 310-329.

[79] A se vedea cercetările lui Viorel Achim strânse în culegerea *Banatul în Evul Mediu. Studii*, Bucureşti, 2000.

[80] A se vedea şi culegerea îngrijită de Zoltán Kordé, *A középkori székelység: krónikák és oklevelek a középkori székelyekről* [Secuimea în Evul Mediu: cronicile şi documente despre secuii medievali], Csíkszereda, 2001.

[81] Este în mod sigur imaginea transmisă de actele papale din prima parte a anului 1327 (*Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 92-a, p. 182-184), care îşi găseşte susţinerea şi în cursul politic al lui Carol-Robert până la atentatul lui Felician Zah şi campania împotriva lui Basarab din primăvara şi respectiv din toamna anului 1330 (pe scurt, vezi Pál Engel, *Regatul Sfântului Ştefan. O istorie a Ungariei medievale (895-1526)*, ediţie Adrian Andrei Rusu, Ioan Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, p. 162-166). Se vede astfel cât de înşelătoare se putea dovedi liniştea – locală şi regională – care-i permisese la 1329 lui Carol-Robert să apere Belgradul de atacul lui Ştefan Uroş III Dečanski.

[82] Vezi şi perspectivele din Alexandru Ciocîltan, *Prope Turcos et inter Scismaticos. Conventurile ordinelor mendicante din Ţara Românească (secolele XIV-XVI)*, în „Historia Urbana", Sibiu, XVII (2009), p. 5-23, la p. 6.

[83] O sinteză şi în V. Achim, *Ecclesiastical Structures and Denominational Policies in the Balkan-Carpathian Space in the Thirteenth Century*, în „Quaderni della Casa Romena", Bucharest/Venice, III (2004), p. 151-176.

[84] Claudine Delacroix-Besnier, *Les Dominicains et la Chrétienté grecque aux XIV^{e} et XV^{e} siècles*, Rome, 1997.

[85] Reţinem atât cazul Episcopiei *de Multo* de la 1278, încredinţată de Roma franciscanilor (*DRH*, D, I, nr. 12, p. 29), cât şi numele principelui de la 1327, *Dominic* (ASV, Reg. Vat. 114, f. 61 (156)^{v}), ce rezonează evident cu *Ordo Praedicatorum*, cu dominicanii cărora le fusese încredinţată Episcopia Cumaniei în urmă cu un secol (Şerban Turcuş, *Sfântul Scaun şi românii*, p. 88-91, 110-115); episcopie transformată apoi – sigur în vremea lui Carol-Robert la 1332 – în Episcopia Milkoviei (*DRH*, D, I, nr. 25, p. 45-47). Dat fiind că actele papale din februarie şi aprilie 1327 (*Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 92-a, p. 182-184) erau destinate susţinerii dominicanilor, iar refacerea Milkoviei după 1330 are loc sub franciscanul Vito de Monteferro, capelanul regelui Ungariei (László Makkai, *A Milkói (Kún) püspökség és népei* [Episcopia *Milkoviei* (Cumaniei) şi populaţia sa], Debrecen, 1936, p. 46), iar acel Dominic trebuie să fi fost un om în putere, fiind născut cel târziu la trecerea dintre secolele XIII şi XIV, este de presupus că, până la 1330-1332, operaţiunea misionară din zona Oituzului a fost gestionată monastic şi ecleziastic de către dominicani. De altfel, Carol-Robert nu ar fi „aşteptat Posada" pentru a-şi impune capelanul ca episcop într-o zonă cheie a politicii sale. Şi din această perspectivă, identitatea *Multo-Mylko* este greu de admis.

[86] ASV, Reg. Vat. 82, f. 4^{r}-5^{r}; 114, f. 61 (156)^{r}. Succesiunea scrisorilor papale din 1 februarie fusese: către Ordinul Dominican (OFP) din Ungaria, către regele Carol-Robert, către *principii* săi (Salomon, Mikud, Toma, Basarab).

[87] Vezi astfel deja datele din Ş. Turcuş, *Sinodul general de la Buda (1279)*, Cluj-Napoca, 2001, p. 83, nota 72.

[88] În relaţie directă cu situaţia din Carpaţi, vezi şi analiza lui Tudor Sălăgean din *Ladislau Kán*, p. 56-72.

[89] Vezi în acest context şi analiza lui Ovidiu Cristea, *Captivitatea lui Otto de Bavaria. Câteva consideraţii*, în *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de români*, editor Adrian Andrei Rusu, Cluj-Napoca, 2006, p. 61-78.

[90] Vinni Lucherini, *The Journey of Charles I, King of Hungary, from Visegrád to Naples (1333): Its Political Implications and Artistic Consequences*, în „Hungarian Historical Review", Budapest, II (2013), 2, p. 341-362.

[91] Sophie Menache, *Clement V*, Cambridge, 1998, p. 23-29. Papalitatea a cumpărat Avignonul abia la 1348.

propriul sistem, cu un rege (Carol-Robert) ca principal instrument[92] şi cu cinci *principi* „zonali" (Salomon, Mikud, Toma, Basarab şi Dominic) ca mecanisme politice de control regional[93].

Este de înţeles de ce papa Ioan XXII a evitat să accepte versiunea lui Carol-Robert asupra evenimentelor de la 1330[94], care-i năruiseră planurile orientale, cel puţin jumătate[95], dacă nu chiar toţi *principii* papei de la 1327[96] fiind implicaţi în conflictele anului 1330[97]. Atunci, întrucât şi Carol trimisese deja oaste în sprijinul regelui polon, Vladislav I *Łokietek*[98], totul a început cu decizia lui Basarab de a-l abandona pe ţarul bulgar Mihail Şişman[99] şi de a-l sprijini pe Ştefan Uroş III Dečanski[100] al Serbiei (care cu un an în urmă atacase Belgradul regelui Carol-Robert[101]); ceea ce a dus la campania ungară din Ţara Românească[102] şi la atacul împăratului bizantin, Andronikos III

---

[92] Este poziţia firească pe care prin rang şi prin documente Carol-Robert o ocupa în politica Papalităţii.

[93] Sunt poziţiile normale pentru aceşti dregători (pentru rege) şi principi, vasali ai regelui (pentru papă).

[94] Acest aspect fundamental a fost bine surprins în ultima perioadă atât de S. Iosipescu, *Bătălia de la Posada (9-12 noiembrie 1330). O contribuţie la critica izvoarelor de început a Principatului Ţării Româneşti*, în *RI*, NS, XIX (2008), p. 59-82, la p. 64-65, cât şi de Ş. Papacostea, *Prima unire românească*, p. 21.

[95] Este vorba sigur de Toma, care a şi contribuit la declanşarea campaniei regale din Ţara Românească, evident de Basarab, şi foarte probabil – prin tulburările iscate între saşi, respectiv printre cele provocate în zona Oituzului – de Salomon şi Dominic, netrebuind uitate nici „reglările de conturi" produse în Transilvania între nobili care erau oficial fideli de marcă ai regelui (*DRH*, D, I, nr. 36, p. 66). Din acest punct de vedere, cazul lui Lack, fondatorul „dinastiei" Lackfi, este demn de interes (András W. Kovács, *Voievozii Transilvaniei*, p. 42-43). În timp ce fiul său, Ştefan, se distingea în luptele de la sud de Carpaţi, Lack, devenit comite al secuilor la 1328, îi ataca pe fidelii regelui rămaşi în provincia transilvană. Dată fiind şi dregătoria sa (păstrată până la 1343), atitudinea lui Lack a influenţat probabil şi poziţia secuilor *principelui* Dominic de la est de Oituz, o zonă cheie (V. Spinei, *The Cuman Bishopric*, p. 440-446) în raport cu poziţiile dunărene şi pontice ale Hoardei de Aur, protectoarea şi apoi adversara lui Basarab din anii 1320 (Alexandru Ciocîltan, *The Mongols and the Black Sea Trade*, p. 272-278).

[96] ASV, Reg. Vat. 82, f. 4^{r}-5^{r}; 114, f. 61 (156)^{r} (acte editate în *Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 92-a, p. 182-184). Mikud, fidel de marcă al lui Carol-Robert (vezi şi Damir Karbić, *Defining the Position of Croatia during the Restoration of Royal Power (1345-1361)* şi István Petrovics, *The Fading Glory of a Former Royal Seat: The Case of Medieval Temesvár*, în *...The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways: Festschrift in Honor of János M. Bak*, editori Balázs Nagy, Márcell Sebök, Budapest, 1999, p. 520-526, la p. 522, respectiv p. 527-538, la p. 530), putea doar să aibă poziţia regelui său la greaua frontieră cu ostila Serbie a lui Dečanski.

[97] Din nefericire, cele două planuri, sudic (Velbujd) şi nordic (Posada), au fost disjunse în analiza acelui an sau legătura creată s-a mărginit la explicaţia că înfrângerea lui Basarab la Velbujd (iulie) a dus la declanşarea în grabă a campaniei lui Carol-Robert împotriva voievodului (septembrie), presupus a fi slăbit după victoria sârbă. Era o corelaţie falsă, creată de exagerările glorificatoare ale fiului lui Dečanski, Ştefan Duşan, de la 1349 şi 1354.

[98] Vezi şi *Chronicon pictum Vindobonense* (=„Fontes Historiae Daco-Romanorum", XI), ediţie Gheorghe Popa-Lisseanu, Bucureşti, 1937, p. 108-109. Aspect remarcat anterior, dar nevalorificat în raport cu cadrul balcanic.

[99] La fel au procedat înainte de bătălia de la Velbujd şi fratele (Belaur) şi nepotul (Ioan Alexandru) lui Mihail Şişman (vezi Aleksandăr Burmov, *История на България през времето на Шишмановци, 1323-1396 г.* [Istoria Bulgariei sub Şişmanizii. Anii 1323-1396] (I), în „Годишник на Софийския Университет: историко-филологически факултет" [Anuarul Universităţii din Sofia: Facultatea de Istorie şi Filosofie], LXIII (1946-1947), p. 1-58, aici la p. 50-51, 54-55).

[100] Pentru principalele coordonate: George C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Emperor Stephen Dusan (1331-1355) and his Successors*, Washington, DC, 1984 [1966], p. 2; István Vásáry, *Cumans and Tartars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge, 2005, p. 90, 123-126, 150.

[101] Engel, *Regatul Sfântului Ştefan*, p. 162. Iar papa Ioan XXII nu a rupt relaţiile cu regele Serbiei, dimpotrivă.

[102] Vezi aici Ilie Minea, *Războiul lui Basarab cel Mare cu regele Carol-Robert (noiembrie 1330)*, în *CI*, V-VII (1929-1931), p. 324-343, la p. 327-334; S. Iosipescu, *Românii din Carpaţii Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-1243) până la consolidarea domniei a toată Ţara Românească*, în *Constituirea statelor feudale româneşti*, editor Nicolae Stoicescu, Bucureşti, 1980, p. 41-95, aici la p. 69-77.

Paleologul[103], aliatul deja răposatului Şişman[104], asupra Bulgariei[105], al cărei coregent devenise ginerele lui Basarab, Ioan Alexandru, viitor ţar[106]. În pofida aparenţelor ortodoxe[107], fusese şi o „răfuială catolică”[108], îngăduită şi de politica tot mai tolerantă – din raţiuni pragmatice – a lui Ioan XXII[109] pe lângă Basarab, *principele* de la 1327[110]. În „răfuială”, au fost implicaţi Ştefan Dečanski, cu care Ioan XXII continuase să negocieze (1323-1329)[111] în pofida opoziţiei lui Carol[112], şi Ioan Alexandru, fiul ducesei Cărvunei, creştina de rit *latin* Kerana Petriţa[113], nefiind exclus ca Ana, sora lui Dečanski şi prima soţie a lui Şişman[114], coregentă a Bulgariei împreună cu Ioan Alexandru, soţul Teodorei[115], după bătălia de la Velbujd[116], să fi fost deja *unită* cu Biserica Romei[117].

---

[103] Pentru „ascensiunea sa bulgară”, vezi aici şi Ursula Victoria Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam, 1965, p. 26-29.

[104] Pentru perspective mai vechi şi mai recente, vezi Konstantin Jireček, *Geschichte der Serben* (=„Geschichte der europäischen Staaten”, XXXVIII), I. *Bis 1371*, Gotha, 1911, p. 361-363, 370; Toma Tomov, *Към въпроса за Велбъждката битка* [În problema bătăliei de la Velbujd], în „Анамнеза” [Memoria], Sofia, I (2006), 3, p. 34-48.

[105] Pentru evenimente şi neglijate atacuri simultane din toamnă: Ivan Božilov, Vassil Gjuzelev, *История на средновековна България VII-XIV век* [Istoria Bulgariei medievale. Secolele VII-XIV], Sofia, 1999, p. 564-568.

[106] Pentru mai multe informaţii, vezi Ioniţă, Kelemen, Simon, *De la Biserica Argeş I la Biserica Argeş II* (în curs de apariţie).

[107] Este imaginea pe care o lasă şi unele sinteze de largă circulaţie (John V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, 1987[1], p. 272; Jelisaveta Stanojevich Allen, *Velbužd*, în *Oxford Dictionary of Byzantium*, editor Alexander Kazhdan, III, Oxford, 1991, p. 2165).

[108] Exprimarea este îngăduită de coordonatele documentare de mai jos, în parte cunoscute deja, dar neglijate.

[109] Vezi astfel şi *Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 106, p. 199; nr. 115, p. 219-221 (august 1328 − decembrie 1329).

[110] Iar *principe* dintre *valahi* va mai fi apoi doar Nicolae de Remetea la 1345, cel aşezat de papa Clement VI sub Alexandru Basarab, în pofida opoziţiei fiului lui Carol-Robert, Ludovic I (*DRH*, D, I, nr. 32, p. 60-61).

[111] Pentru date: *Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 73-b, p. 137-144; nr. 76a-b, p. 155-157, nr. 115, p. 219-221.

[112] Pe lângă considerentele strategice rămase din vremea Arpadienilor, Carol-Robert îl şi sprijinise pe Ştefan Vladislav II, fratele bun al Anei Neda şi vărul primar al lui Dečanski, refugiat în Ungaria (din 1322-1323) până la moartea sa pe la 1325-1326 (pentru complexele aranjamente dinastice ale Serbiei, vezi în aceste coordonate şi Elisabeth Malamut, *Les reines de Milutin*, în „Byzantinische Zeitschrift”, München, XCIII (2000), 2, p. 490-507).

[113] *Acta Benedicti PP. XII (1334-1342)* (=„Fontes”, III, 8), editor A. L. Tăutu, Roma, 1958, nr. 18-19, p. 37-39.

[114] I. Božilov, *Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография* [Familia Asăneştilor (1186-1460). Genealogie şi prosopografie], Sofia, 1994, p. 125-127. Fiul ei şi al lui Şişman, Ioan Ştefan, a fost întronat ţar după Velbujd, având-o – în pofida vârstei – pe mama sa şi pe Ioan Alexandru, nepotul lui Şişman, drept regenţi.

[115] Pentru principalele coordonate matrimoniale, vezi Alberto Alberti, *Ivan Aleksandăr (1331-1371). Splendore e tramonto del secondo impero bulgaro*, Firenze, 2010, p. 39-43; John V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans*, p. 272-273.

[116] John V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans*, p. 273; Božilov, Gjuzelev, *История на средновековна България*, p. 564.

[117] Pentru ea, vezi pe larg V. Gjuzelev, *Imperatrix Bulgariae Anna-Neda (1277 − c. 1346)*, în „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta” [Lucrările Institutului de Studii Bizantine], Beograd, L (2013) [=*Mélanges Ljubomir Maksimović*, editori Bojana Krsmanović, Srđan Pirivatrić], p. 617-626. Folosim *unită* şi nu *convertită* la ritul *latin* (o nuanţă care s-ar impune şi în cazul Keranei) datorită distincţilor operate ulterior între statutul fiului ei, Lodovico, ajuns în exil la Neapole ca şi ea (după 1337), de *catecumen*, înainte de rebotezarea la începutul anilor 1360 (Ian S. R. Mladjov, *The Bulgarian Prince and would-be Emperor Lodovico*, în „Bulgaria Mediaevalis”, Sofia, II (2011), p. 603-618); rebotezare pe care şi Kerana era dispusă să o accepte la 1337 (*Acta Benedicti PP. XII*, nr. 19, p. 38).

La 1330 s-a prăbuşit în fapt, pentru aproximativ 15 ani[118], atât extensia secuiască a regatului de la est de Oituz[119], cât şi relaţiile dintre Avignon şi Argeş[120] şi dintre Buda şi *Valahia*[121]; şi aceasta în pofida revirimentului care a dus la refacerea – sub franciscani[122] – a Episcopiei Milkoviei (1332-1334)[123] şi a reconcilierii temporare dintre Ungaria şi *Valahia* din a doua parte a deceniului patru[124]. S-ar putea ca – în ciuda succeselor regale şi papale din vremea lui Ludovic şi a lui Alexandru Basarab[125], care au dus la o nouă renaştere a Milkoviei (1347)[126] – 1330 să fi slăbit, poate decisiv, în durată atât expansiunea orientală a Budei[127], cât şi cea *valahă* a Avignonului[128], înlesnind geneza dinspre Nord spre Sud a Moldovei[129] şi impunerea durabilă a autorităţii Patriarhiei

[118] Adică până la 1344-1347, interval marcat de acordul, conflictul şi noua înţelegere dintre regele Ludovic I şi Alexandru Basarab şi de campaniile anti-tătare care au dus şi la reapariţia Episcopiei Milkoviei în 1347, după *pacea* dintre Ludovic şi Alexandru (György Györffy, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez* (II), Anexă, nr. 31, p. 561). Coincidenţa dintre reconcilierea survenită între Alexandru şi Ludovic şi reapariţia Milkoviei (*DRH*, D, I, nr. 34, p. 63) ridică întrebarea dacă un acord similar între Carol-Robert şi Basarab nu a premers deciziei pontificale de refacere a aceleiaşi episcopii în toamna anului 1332 (*DRH*, D, I, nr. 22, p. 45). Actele regale de după primirea aprobării papale şi prizonierii ungari de marcă, ţinuţi încă de Basarab la începutul acelui an, ne îndreaptă spre un răspuns negativ în acest caz (*DRH*, D, I, nr. 25, p. 49; István Balogh, *A Báthori család négy oklevele* [Patru documente ale familiei Báthory], în „Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyv" [Anuarul Muzeului Comitatului Szabolcs-Szatmár-Berge], Nyíregyháza, XIII (1999), p. 107-132; în acest caz: nr. 2, p. 117-119).

[119] După cum o arată şi ofensivele din 1344-1345 (V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 310-314, 320-321).

[120] De unde şi necesitatea reluării ei instituţionale subliniate de papa Clement VI (*DRH*, D, I, nr. 32, p. 60).

[121] Ceea ce rezultă cel mai clar din cronicile ungare (vezi [Ioan de Târnave (Kükülö), *Vita Ludovici*, în] Ioan Thuróczy, *Chronica Hungarorum*, I. *Textus*, ediţie Erzsébet Galántai, Gy. Kristó, Budapest, 1985, p. 161-165).

[122] Este o schimbare fundamentală de paradigmă, înlocuirea dominicanilor cu franciscanilor dovedindu-se, ulterior, mai curând în detrimentul interesului misionar roman: după cum o sugerează – prin opoziţie – reuşitele dominicanilor din Moldova propriu-zisă şi eşecurile franciscanilor din Ţara Românească, mai ales după 1370 (vezi aici Raymond J. Loenertz, *La Société des Frères Pérégrinants. Étude sur l'Orient dominicain*, I, Rome, 1937, p. 37, 46-47). În fapt, singurul succes franciscan de anvergură pare să fi fost în rândul *valahilor* din Ţara de Jos, fiind astfel de remarcat şi că primul episcop de rit *latin* de Argeş cunoscut, Nicolae Anton (1381), era un dominican şi nu un franciscan (sub acest raport, vezi şi datele şi discuţiile din Andrei Pippidi, *Mănăstire dominicană la Târgovişte?*, în *SMIM*, XXVII (2009), p. 333-334; Şt. Pascu, *Contribuţii documentare*, p. 166-167, 174). În orice caz, actele pontificale din 1327 ne obligă să datăm conventurile dominicane *transalpine*, mai ales în cazul Câmpulungului şi chiar în al Argeşului (datorită Bisericii Argeş I), înainte de 1330, nu la mijlocul anilor 1340 (pentru istoriografia mai veche şi mai recentă: Al. Ciocîltan, *Comunităţile germane la sud de Carpaţi în Evul Mediu (secolele XIII-XVIII)*, Brăila, 2014, p. 207-214, 223-224). La acel moment, dacă nu deja din urmă cu aproape un deceniu, din vremea nunţii Clarei cu Alexandru, îşi făcuseră apariţia franciscanii, favoriţii Clarei (pentru ei, vezi şi V. Achim, *Ordinul franciscan în Ţările Române în secolele XIV-XV. Aspecte teritoriale*, în *RI*, NS, VII (1996), 5-6, p. 391-410).

[123] Interval delimitat de numirea lui Vito de Monteferro, ca episcop al Milkoviei şi apoi, la 1334, ca episcop de Nitra, evident o dioceză incomparabil mai uşor de păstorit (vezi şi László Makkai, *A Milkói (Kún) püspökség*, p. 45).

[124] Reamintim aici şi dispariţia Posadei din documentele ungare după noiembrie 1336 şi până la moartea regelui Carol, în iulie 1342 (vezi actele regestate în ultimul deceniu din *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301-1387*, editor-general Gyula Kristó, XX. *1336*, editor Ferenc Pitti, Szeged, 2004, XXI. *1337*, editori László Blazovich, Lajos Géczi, Szeged, 2005; XXII. *1338*, editor F. Pitti, Szeged, 2012; XXIII. *1339*, editor F. Pitti, Szeged, 1999; XXIV. *1340*, editor F. Pitti, Szeged, 2001; XXV. *1341*, editor Ferenc Sebök, Szeged, 2004; XXVI. *1342*, editor F. Pitti, Szeged, 2007).

[125] În general: Ş. Papacostea, *O întregire documentară*, p. 111-117; idem, *Orientări şi reorientări*, p. 9-24.

[126] ASV, Reg. Aven. 88, f. 435^{r-v} (29 martie 1347; documentul a fost editat şi în *DRH*, D, I, nr. 34, p. 63-65).

[127] Pentru soarta expansiunii angevine, a se vedea Ş. Papacostea, *Domni români şi regi angevini: înfruntarea finală (1370-1382)*, în *AIIAI*, XXIII (1986), 2, p. 571-581.

[128] Strict sub raport documentar pontifical, vezi sursele din Şt. Pascu, *Contribuţii documentare*, p. 163-188.

[129] Al. Simon, *În jurul Carpaţilor. Formele şi realităţile genezei statelor româneşti*, Cluj-Napoca, 2002, p. 381.

Ecumenice de pe malul stâng al Dunării[130], cum după 1330 şi-a făcut loc tot mai mult în politica pontificală negarea validităţii botezului de rit *grec*[131], cerându-se rebotezarea şi acelora care, altminteri, acceptaseră autoritatea papală[132]. Pe de altă parte, apariţia *valahilor* din aria secuiască a *principelui* Dominic[133], în care, la 1327, sigur nu erau o dominantă politică[134], emergenţă care a dus la apariţia coroanei *Ţării de Jos* a Moldovei[135], s-a realizat în anii 1370[136], tot prin recursul la Papalitate[137] şi ostilitate – inclusiv lingvistică[138] – faţă de politicile Ungariei Angevine[139]; indiferent dacă aceşti *valahi* erau nativi din zonă[140], veniseră cu secuii din acea *Ţară a Oltului*[141], erau urmaşii oştenilor lui Basarab trimişi contra tătarilor după 1323-1324[142] ori descindeau din *valahii* care se opuseseră politicilor lui Basarab şi Alexandru Basarab[143], luând drumul Ungariei, mai ales în prima parte a anilor 1330[144] şi pe la mijlocul anilor 1340[145]. În acel stadiu, „lucrurile" par departe de a fi fost tranşate[146].

---

[130] Pentru perspectivele devenite tradiţionale, a se vedea şi Ş. Papacostea, *Orientări şi reorientări*, p. 20-22.

[131] Această problemă s-a agravat odată cu trecerea anilor (vezi astfel Oskar Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des Églises et pour la défense de l'Empire d'Orient*, Warsaw, 1930).

[132] Reamintim, ca exemplu, doar cazul mamei lui Ioan Alexandru (*Acta Benedicti PP. XII*, nr. 19, p. 38-39).

[133] Cazul său solicită noi cercetări, utile nu doar în raport cu geneza statală românească, ci şi cu structura şi funcţionarea societăţii secuieşti, teoretic egalitare, dar – cum se vede din actul papei Ioan XXII din aprilie 1327 – riguros organizată ierarhic nobiliar şi chiar *princiar* (pentru mai multe date asupra lor: Károly Vekov, *Structuri juridico-militare şi sociale la secui în Evul Mediu*, Cluj-Napoca, 2003, p. 44-51, 77-84, 110-118, 199-208).

[134] Şi – am putea adăuga – nu erau nici o dominantă demografică. Altfel, ei ar fi trecut în prim plan în actele papale, aşa cum a fost cazul cu *Olachi Romani* două decenii mai târziu, în vremea pontificatului lui Clement VI.

[135] A se vedea cu precădere menţiunea (1562) din P. P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc. Contribuţie la studiul finanţelor feudale în Ţara Românească şi în Moldova*, în *SRdI*, XIV (1961), 1, p. 49-85, p. 64.

[136] Sub acest raport, studiul fundamental este Ş. Papacostea, *Aux débuts de l'état moldave. Considérations en marge d'une nouvelle source*, în „Revue Roumaine d'Histoire", Bucarest, XII (1973), 1, p. 139-158, la p. 144-145.

[137] Vezi şi datele din Al. Simon, *În jurul Carpaţilor*, p. 380-384; idem, *Între Moscova şi Vilnius*, p. 9-14.

[138] *Acta Gregorii P.P. XI (1370-1378)* (=„Fontes", III, 12), editor A. L. Tăutu, Roma, 1966, nr. 118-119, p. 223-225. Papa l-a numit episcop special pentru aceşti *valahi* pe Antonio din Split deoarece le cunoştea limba.

[139] Pentru contextul anilor (1373-1375), a se vedea Ş. Papacostea, *Domni români şi regi angevini*, p. 122-123.

[140] În acest subiect a se vedea şi „orientările şi reorientările" din studiul lui S. Iosipescu, *Vrancea, Putna şi Basarabia. Contribuţii la evoluţia frontierei sudice a Moldovei în secolele XIV-XVI*, în *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la optzeci de ani*, editori Paul Cernovodeanu, Ionel Cândea, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 205-224.

[141] „Cu accent" pe cursul inferior al Oltului: Constantin C. Giurescu, *Oltenii şi Basarabia. Colonizări muntene în sudul Moldovei în veacurile XIV şi XV*, în *RIR*, X (1940), p. 130-139.

[142] Rămâne o opţiune care trebuie luată în calcul ţinând cont şi de contextul vasalic al relaţiilor de peste munţi.

[143] Acest aspect a fost din păcate frecvent minimalizat în raport cu toate teritoriile locuite şi de către *valahi*.

[144] Vezi „cazul clasic" al voievodului Bogdan (1334-1335): D. Căprăroiu, *Din nou despre originea oltenească a voievodului Bogdan I*, în *Românii în istoria Europei*, editor D. Căprăroiu, Târgovişte, 2013, p. 70-86.

[145] *DRH*, D, I, nr. 40, p. 73-74 (1359). Aceşti *valahi*, aşezaţi apoi în Banat, l-au însoţit pe rege şi în Dalmaţia.

[146] Să amintim doar că în anii 1390 (înainte de apariţia Ordinului Dragonului în 1408) Ţara Românească avea ordinul ei de cavaleri, în el fiind primit de Mircea I şi nobilul morav Heinrich (Jindrich) Rohlik, venit în Ţara Românească să lupte cu *turcii* (conform inelului aflat în proprietate privată cu inscripţia: *MIRCZA WOG WAL ROHLIKOWI RYT †* […]*XC* […]; parte din inscripţie a fost deteriorată la o operaţiune „de curăţare" a inelului, iar restul textului necesită o nouă cercetare; semnalarea inelului cu descrierea acestuia se găseşte la Heinz Rohlik, *Rohlik*, în „Deutsches Geschlechterbuch", Limburg an der Lahn, LX (CCXIX) (2007), p. 155-174, la p. 166).

Cel puţin problema secuiască şi *valahă*[147] din teritoriile *principelui* Dominic, intrate ulterior în componenţa Ţării de Jos[148], s-a prelungit până în vremea lui Ştefan III cel Mare (1467-1471)[149], el însuşi, şi prin mama sa, Oltea[150], un produs al Ţării de Jos[151], încă *orientate spre Ungaria*[152], la peste 140 de ani după ascensiunea *princiară* a secuilor trecuţi peste munţi[153].

După ce Polonia a încercat să ridice din nou problema Ţării de Jos[154] în vremea disputatei succesiuni a lui Ştefan III (1504)[155], cu sprijinul Ţării Româneşti[156], cealaltă

[147] Ajungându-se chiar la deportări de secui după 1467 (Ş. Papacostea, *Ţara de Sus şi Ţara de Jos*, p. 18-19).

[148] A se vedea şi vechiul studiu al lui Radu Rosetti, *Despre unguri şi episcopiile catolice din Moldova*, extras din *AARMSI*, seria II, XXVIII, 1908, p. 40-43.

[149] Vezi aici în special Ş. Papacostea, *Politica externă a lui Ştefan cel Mare: opţiunea polonă (1459-1472)*, în *SMIM*, XV (2007), p. 13-28; idem, *Ţara de Sus şi Ţara de Jos*, p. 21-23.

[150] Leon Şimanschi, *Formarea personalităţii lui Ştefan cel Mare*, în *RA*, LII (1975), 1, p. 3-36. Numele ei duce spre oltenii din regiune, dar şi spre o contragere din vechiul nume maghiar Sarolta.

[151] Care l-a şi adus pe tron în primăvara anului 1457 (vezi *Cronica moldo-germană*, în *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, ediţie P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 28-37, la p. 28).

[152] Ş. Papacostea, *Un épisode de la rivalité polono-hongroise au XV^e siècle: l'expédition de Matia Corvin en Moldavie (1467) à la lumière d'une nouvelle source*, în „Revue Roumaine d'Histoire", VIII (1969), 6, p. 967-979.

[153] Cazul acestor secui ridică numeroase analogii – cel puţin la nivelul tradiţiei *descălecatului* – cu istoria *comitelui* Negru Vodă, *domnul cel negru* în textul arab, învoit de craiul *Ţării Ungureşti*, în care locuiau *valahii în puterea craiului*, să-i alunge pe tătari din ţinutul *nelocuit* stăpânit de ei. Amintim astfel ultima şi cea mai completă ediţie a unui text devenit clasic. „[Câmpulung] Este un oraş mare unde nădăjduiam să cercetăm o mănăstire măreaţă care se află acolo cu hramul Adormirii Maicii Domnului. Înţelesul numelui *Kūnbūlūnkī* în valahă este *câmpul cel lung* şi i se spune astfel pentru că oraşul este foarte lung. Prin mijlocul lui trece un râu. Ne-au spus că în vechime scaunul domnilor Ţării Valahiei s-a aflat în acel oraş, căci aceşti valahi locuiau în Ţara Ungurească, în puterea craiului, fiind conduşi de un comite [*qūmiş* în originalul arab] dintre ei, care a venit să-şi lase caii la păscut în acest ţinut, fiind el în mâna tătarilor, nelocuit. Atunci a cerut învoire de la craiul şi a mers cu ajutorul lui Dumnezeu şi i-a alungat <pe tătari> din acest ţinut, apoi şi-a întărit <stăpânirea> şi a domnit asupra acestei ţări. Îl numeau *Nākrū fuwīfūdā*, adică *domnul cel negru*. El a înălţat această mănăstire. De atunci şi până în vremea răposatului Matei Basarab ea s-a surpat, şi atunci el s-a ostenit şi a înnoit-o, fiind acum mare şi falnică. Toată zidirea ei este nouă. Biserica are patru stâlpi frumoşi şi o clopotniţă foarte mare şi înaltă această mănăstire este o chinovie [de rânduială cenobitică] şi încă din vechime." Vezi Paul din Alep, *Jurnal de călătorie în Moldova şi Valahia*, ediţie Ioana Feodorov, Bucureşti/Brăila, 2014, p. 331-332; o exprimare identică la patriarhul Macarie III; I. Feodorov, *La chronique de Valachie (1292-1664). Texte arabe du Patriarche Macaire Za'īm*, în „Mélanges de l'Université Saint-Joseph", Beirut, LII (1991-1992 [1995]), p. 3-71, aici la p. 40.

[154] Vezi *Acta Alexandri Regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae, etc. (1501-1506)* (=„Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia", XIX), editor Fryderik Papée, Kraków, 1927, nr. 256, p. 424-426. Afinitatea invocată de diplomaţia polonă dintre elita Ţării de Jos şi domnia Ţării Româneşti trebuie privită „radial" în relaţie cu ostilitatea boierilor buzoieni şi râmniceni faţă de Ştefan (O. Cristea, Marian Coman, *„O scrisoare pierdută": Ştefan cel Mare şi boierii de margine ai Ţării Româneşti*, în „Analele Putnei", Putna/Suceava, IX (2013), 1, p. 23-52) şi corelată cu „înghiţerea statală moldavă" a coroanei Ţării de Jos de către Suceava, în condiţiile în care autoritatea domnească transalpină asupra propriei zone de frontieră (buzoiene, râmnicene) cu Moldova apare drept predominant formală (vezi M. Coman, *Putere şi teritoriu. Ţara Românească medievală (secolele XIV-XVI)*, Iaşi, 2013), fiind greu de presupus că a fost vreodată mai puternică asupra ariei Ţării de Jos. Se naşte în schimb, în mod legitim, întrebarea dacă buzoienii, râmnicenii şi Ţara de Jos nu au format la un moment dat o singură unitate politică de evidentă funcţionalitate geopolitică angevină (bine descrisă de liniile teritoriale ale privilegiului lui Ludovic I pentru Braşov din 1358; *DRH*, D, I, nr. 39, p. 72), o unitate „împărţită" apoi între Moldova şi Ţara Românească. Un răspuns îl va putea da analiza raporturilor lui Ludovic cu Alexandru.

[155] Cu accent pe problema internă a succesiunii lui Ştefan, a se vedea analiza lui Virgil Pâslariuc, *Raporturile politice dintre marea boierime şi domnie în Ţara Moldovei în secolul al XVI-lea*, Chişinău, 2005, p. 22-30.

[156] A se vedea şi Al. Simon, *Descreşterea Moldovei sub Bogdan III şi ridicarea Ţării Româneşti sub Neagoe Basarab*, în *Sfântul voievod Neagoe Basarab. 1512-2012*, editor Nicolae Caba, Bucureşti, 2012, p. 431-460.

putere interesată de controlul Ţării de Jos[157] şi mai ales de cel al legăturilor directe dintre Transilvania şi Gurile Dunării prin pasul Oituz (motiv pentru care părţi din Ţara de Jos[158] au şi intrat temporar de-a lungul vremii fie în componenţa Ungariei[159], fie în cea a Ţării Româneşti[160]), stările de lucru din Ţara de Jos s-au liniştit progresiv prin prăbuşirea Ungariei Jagiellone după bătălia cu turcii din 1526[161]. Ea a redus interesul şi presiunea din zonă, desăvârşind căderea Chiliei şi a Cetăţii Albe la 1484[162], care a adus puterea Porţii peste doritul punct terminus al expansiunii angevine[163]. Iar „undeva" în tot acest tumult se risipiseră secuii lui Dominic şi stăteau să „apară" ceangăii[164].

Locul şi rolul unei miniaturi, a unei ţări şi a unui comitat

Cunoscuta imagine merită amintită şi în contextul secuilor *principelui* Dominic din aprilie 1327 şi al *valahilor* care au ajuns la 1374 să domine viitoarea *Ţară de Jos* a Moldovei. Fără a insista prea mult pe semnificaţiile reprezentării[165], să reţinem că – la poate nici cinci ani după încheierea cu succes a campaniilor sale anti-tărare (1344-1354)[166] – Ludovic I de Anjou se prezenta ca fiind ascultat atât de Occidentul creştin (cavalerii, cu săbiile scoase din teacă, din stânga regelui), cât şi de Orientul *infidel* (nobilii, cu arcuri şi săbii curbate, aflaţi în dreapta monarhului angevin), care se regăseau în regatul său al

[157] Vezi astfel şi Ş. Papacostea, *Un episode de la rivalité*, p. 974-976; idem, *Opţiunea polonă*, p. 20-24.

[158] Miza nu era atât zona montană a Ţării de Jos, cât drumul prin pasul Oituz, după cum o arată şi atacul lui Ştefan din 1482 asupra fortificaţiei muntene de la Crăciuna (vezi şi textul din *Cronica moldo-germană*, p. 35). Din acest motiv, considerăm că o mare parte a Ţării de Jos *moldave* i-a rămas lui Alexandru I în urma acordului de la întronarea sa cu Mircea I (1400). Acţiunile sale de „erodare" (prin husiţi) ale regiunii (pro-*latine* şi pro-ungare) după dispariţia lui Mircea la 1418 (Ş. Papacostea, *Ţara de Sus şi Ţara de Jos*, p. 11, 21) nu se justificau în cazul unui teritoriu recent preluat prin forţă în condiţiile tulburărilor care au cuprins Ţara Românească după moartea lui Mircea (vezi în acest caz şi situaţia de la Gurile Dunării la V. Ciocîltan, *Competiţia pentru controlul Dunării inferioare (1412-1420)*, I-II, în *RdI*, XXXV (1982), 10, p. 1090-1100; 11, p. 1191-1203).

[159] Pe lângă situaţia de după campania lui Matia de la 1467, privilegiile emise de Sigismund după expediţia sa din Moldova (1395) indică intrarea unor părţi din Ţara de Jos sub control regal, măcar până la compromisul cu Ştefan I (ante 1398), care a primit domenii în Transilvania (*DRH*, D, I, nr. 88-89, p. 142-143; nr. 102, p. 169).

[160] Mai ales ca un preţ al întronării lui Alexandru I de către Mircea, motiv pentru care, la 1475, Matia dorea – în versiunea ungară a acordului său cu Ştefan – aşezarea frontierei dintre Moldova şi Ţara Românească în limitele convenite de Mircea şi Alexandru (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II [*1493-1503; 1458-1503*], Bucureşti, 1913, nr. 146, p. 335). Întrucât avea nevoie de Ştefan împotriva Porţii şi a Poloniei, solicitarea regelui nu putea implica o amputare teritorială majoră, care risca să-l îndepărteze pe domn, ci se mărginea, profitând de necesităţile ungare ale lui Ştefan de după căderea Caffei, la un „partaj" al legăturii dintre Transilvania şi Gurile Dunării, partea regală fiind administrată prin Ţara Românească, care trebuia preluată – după cum prevedea tot versiunea ungară a tratatului de la Iaşi/Buda – de către Vlad III, recent căsătorit cu vara primară a regelui, Jusztina Szilágyi/Pongrácz (a se vedea aici Al. Simon, *Soţiile ungare ale lui Vlad III Ţepeş: rolul, impactul şi receptarea unor alianţe şi rivalităţi medievale*, în *AIIX*, XLVIII (2011), p. 5-12).

[161] Vezi în continuare I[oan] Ursu, *Die auswärtige Politik des Peter Rareş, Fürst von Moldau*, Wien, 1908.

[162] Pentru cele mai noi cercetări ale acestui dilematic subiect, a se vedea Naghi Pienaru, O. Cristea, *Campania otomană din 1484. Mărturia lui Ibn Kemal*, în „Analele Putnei", Putna/Suceava, VIII (2012), 1, p. 43-58, la p. 44.

[163] Sunt astfel demne de o cercetare aparte şi numeroasele documente din Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, din fondurile *Hungarica* ori *Turcica*, privind încercările moldave de după anul 1538 de recucerire a porturilor.

[164] Ferenc Pozsony, Péter Csermely, *The Hungarian Csángó of Moldova*, Budapest/Buffalo/Toronto, 2006.

[165] Sper că o va face curând profesorul Martyn Rady, care ne-a şi dat sugestia, pentru care-i mulţumim.

[166] Mai multe date la Gy. Kristó, *Az Anjou-kor háborúi* [Războaiele epocii angevine], Budapest, 1988, p. 97; V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 311-313; András W. Kovács, *Voievozii Transilvaniei*, p. 44-45, nota 34.

Ungariei, a cărui istorie trebuia redată prin acea cronică[167]. Mesajul nu era unul conflictual, deşi victoriile sale şi retorica anti-*schismatică* şi anti-*păgână* folosită pe larg de rege ar fi îngăduit-o pe deplin[168], iar în plus, mai ales în vremea tatălui său, coroana ungară îşi atrăsese deja violente reproşuri din partea „puritană" a Bisericii Romei pentru felul în care se „amestecau" *drepţii* cu *nedrepţii* în administrarea statului[169]. Este greu de crezut că raporturile erau mai „pure" şi mai „nete" în sudul şi estul provinciei regale a Transilvaniei şi în special pe cel mai scurt drum care trebuia să lege regatul de Gurile Dunării, cu bizantini, bulgari, genovezi, tătari ori *valahi*[170].

Fig. 1. Ludovic I şi supuşii săi *cruciaţi* şi *orientali* pe pagina de titlu a *Cronicii Pictate de la Viena*
(Országos Széchényi Könyvtár [Biblioteca Naţională Széchényi], Budapest, CLMae 404)

O arată poate cel mai bine reacţiile regelui de la 1366, când „amestecul" i-a scăpat de sub control, cu sârbii, în sud, şi *valahii*, în est, în fruntea „răutăţilor"[171]. Opt ani mai târziu, din spaţiul aflat în grija secuilor lui Dominic în urmă cu nici cinci decenii, s-au ridicat *valahii*, fără a rupe legătura cu Papalitatea, dimpotrivă mergând spre ea, cu condiţia să li vorbească în graiul lor, nu în *ungară*[172]. S-ar putea zice că, fără reacţiile

[167] A se vedea, ca exemplu, şi traducerea în maghiară din *Képes Krónika*, ediţie L. Geréb, Budapest, 1993.

[168] *Acta Innocentii PP. VI (1352-1362)* (=„Fontes", III, 10), editor A. L. Tăutu, Roma, 1961, nr. 86, p. 161-162.

[169] Vezi aici şi *Acta Ioannis PP. XXII*, nr. 32-a, p. 62-64; *Acta Benedicti PP. XII*, nr. 36-37, p. 70-73.

[170] Să amintim şi numai faptul că *pescarii ungari* erau – chiar şi în vremea care a urmat victoriei lui Baiazid II – a doua comunitate după *valahi* la Gurile Dunării (Nicoară Beldiceanu, *Ştiri otomane privind Moldova ponto-dunăreană (1484-1520)*, în *AIIX*, XXIX (1992), p. 85-117, aici la p. 90).

[171] Pe larg despre acest subiect controversat: A. Magina, *Răufăcători sau… schismatici? Statutul ortodocşilor bănăţeni în jurul anului 1400*, în *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin şi Occidentul latin). Studii în onoarea Profesorului Victor Spinei*, editori D. Ţeicu, Ionel Cândea, Brăila, 2008, p. 283-293; I.-A. Pop, *From the Hands of the Schismatic Wallachians… The Romanians and Power in the Medieval Kingdom of Hungary. The 13th-14th Centuries*, New York/Oxford/Frankfurt-am-Main/Basel/Wien, 2013, p. 414-419, 427-434, 457-478.

[172] ASV, Reg. Vat. 266, f. 55r, 61r (13 octombrie 1374; scrisorile papei către Ludovic şi ambii arhiepiscopi din Ungaria, de Esztergom şi Kalocsa, au fost editate şi în *Acta Gregorii P.P. XI*, nr. 118-119,

Budei (unele justificate)[173], sistemul angevin nu i-ar fi pierdut pe *valahi* care – precum acei *Olachi Romani* de la 1345 – ajunseseră să ocupe poziţii-cheie în acesta[174].

Formarea *Ţării de Jos* se leagă deopotrivă de geneza Moldovei (de „transferul papal" al *Vlahiei* din 1370 de la Argeş la Siret[175] şi dificila succesiune a lui Ladislau-*Laţcu* de la 1374-1375[176]) şi – poate mai ales – de cea a Ţării Româneşti (de la *principii* Basarab şi Dominic din 1327[177], trecând prin disputele şi prin înţelegerile dintre Ludovic I şi Alexandru din anii 1340[178], pentru a ajunge la mutaţiile confesionale şi politice din următoarele două decenii[179], când s-a ridicat şi Moldova[180]). Înainte de a deveni partea a unui ansamblu *latin* întins pe Siret[181], *Ţara de Jos* a fost ţinut de luptă şi de cooperare, aşezat la limita necunoscutului[182]. O arată prima oară chiar actele lui Ioan XXII din aprilie 1327. Mihail nu este cunoscut drept comite al secuilor[183], şi cu

p. 223-225). De reţinut (Şt. Pascu, *Contribuţii documentare*, p. 190, nota 158) este că un scrib – medieval – a socotit actele ca datând din vremea lui Inocenţiu VI, din 1356/1357 (*anul IV*; sub rezerva erorii, luăm astfel ambii ani în calcul, noul papă urcând pe tron la 18 decembrie 1352) şi le-a aşezat – sub aceeaşi zi şi lună – între documentele pontificatului său (Reg. Vat. 244G, f. 78^{v}). Greşeala apare suficient de flagrantă pentru a fi complet lipsită de orice temei, cealaltă dată a actelor fiind şi ulterioară menţionării *păcii* dintre Ludovic şi *voievodul nostru* Alexandru din februarie 1355, respectiv imediat anterioară „privilegiului brăilean" al regelui din iunie 1358 (*DRH*, D, I, nr. 38-39, p. 70-72).

[173] Ceea ce este evident, fie şi „doar" în ideea acceptării „perpetuei iredente române" (ca la M. Holban, *Pe marginea unor ipoteze şi deducţii. Problema pretinsului omagiu al lui Nicolae-Alexandru (din 1344!) ca prim pas al presupusei colaborări româno-ungare contra tătarilor din 1345*, în *AIIAI*, XXII (1985), suppl., p. 685-692; titlul este elocvent în privinţa „opţiunilor" cu care se opera şi încă se lucrează).

[174] ASV, Reg. Vat. 139, f. 130^{v} (17 octombrie 1345; ediţii: *Acta Clementis PP. VI (1342-1352)* (=„Fontes", III, 9), editor A. L. Tăutu, Roma, 1960, nr. 60, p. 100-101; *DRH*, D, I, nr. 32, p. 60-61; cu traducerea în română).

[175] ASV, Reg. Vat. 250, f. 70^{v}; 129^{v}-131^{r} (8 aprilie, 24 iulie 1370; editate în *VMHH*, II, nr. 191, p. 97-98; nr. 197-198, p. 99-101; *Acta Urbani PP. V* (*1362-1370*) (=„Fontes", III, 11), editor A. L. Tăutu, Roma, 1964, nr. 193, p. 327; nr. 204-205, p. 337-341). De la Vladislav *Wayvode Vlachie*, Papalitatea trece, în doar trei luni, la *Lacko, dux Moldaviensis partium seu nationis Vlachiae*.

[176] Este vorba de „ciudatul" episod Iurie Koriatović (vezi Alexandru Boldur, *Die Herrschaft des litauischen Fürsten Jurij Koriat in der Moldau (1374-1379)*, în „Süd-Ost Forschungen", München, XXXII (1973), p. 9-32; cu critica din Ştefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei*, p. 164-166). Cazul trebuie rediscutat în relaţie cu Margareta *de Siret*.

[177] Pentru sursele în original: ASV, Reg. Vat. 82, f. 5^{r} (1 februarie 1327); 114, f. 61 (156)$^{r-v}$ (12 aprilie 1327).

[178] Repere: ASV, Reg. Aven. 144, f. 473^{r}; *DRH*, D, I, nr. 32, p. 60; nr. 38, p. 69; György Györffy, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez* (II), Anexă, nr. 31, p. 561; Ioan de Târnave (Kükülö), *Vita Ludovici*, p. 162-165.

[179] Principalele momente au fost discutate în Ş. Papacostea, *Domni români şi regi angevini*, p. 571-581.

[180] Denis Deletant, *Moldavia between Hungary and Poland*, p. 189-211; Ştefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei*, passim.

[181] La nord de Roman, în *Ţara de Sus*, la aproximativ 130 km de Rădăuţi, biserica din Săbăoani (Berindeşti) din a doua jumătate a veacului XIV avea cam aceleaşi dimensiuni cu necropola domnească de la Rădăuţi (circa 19 m × 12 m; prima biserică – de lemn – de la Rădăuţi avea 5 m × 5 m pentru naos şi 2,4 m × 3,2 m pentru altar, adică aproape jumătate din dimensiunile primei biserici – tot de lemn – de la Baia de sub Biserica Sfintei Fecioare), fiind însă mai mică decât actuala Biserică Sfântul Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeş (circa 23,5 m × 14,5 m), dar practic dublă faţă de prima biserică de la Curtea de Argeş, funcţională sigur până în anii 1350 (Vasile Ursachi, *Monografia arheologică Săbăoani*, I-II, Iaşi, 2007-2010; Gheorghe Sion, *Despre arhitectura bisericilor de la Rădăuţi*, în Lia-Adrian Bătrîna, *Biserica Sfântul Nicolae din Rădăuţi. Cercetări arheologice şi interpretări istorice asupra începuturilor Ţării Moldovei*, Piatra Neamţ, 2012, p. 281-294, aici la p. 282-283).

[182] După o vădesc şi numeroasele discuţii privind natura raporturilor şi a populaţiei din această regiune.

[183] Demn de remarcat este că, pe 4 iunie 1327, în documentele interne ungare apărea în continuare (de la 1320) Simon Kacsics drept comite al secuilor, dregătoria fiind apoi preluată de Lack înainte de 21 septembrie 1328 (Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája*, variantă CD, I-II, *sub voce*, Székely ispán). Întrucât, de la 1322, Kacsics era, printre altele, şi comite de Bistriţa, explicaţia cea mai plauzibilă este că, în contextul

atât mai puţin Dominic ca *principe* al lor[184]. În plus, nici comitatul de *Borkoth*, condus de Egidiu, nu apare în lista comitatelor ştiute ale regatului[185]. Aceasta face succesiunea din document – Mihail, Egidiu şi *mutatis mutandis*[186] Dominic – cu atât mai interesantă. *Borkoth*-ul trebuie astfel plasat în mod firesc tot în zona Carpaţilor Orientali[187], cu deschidere spre aria alanilor/ iaşilor[188], spre *târgul filistenilor*[189] şi *Iaţco Prisăcarul*[190]. Cum şi prima cerere, aprobată de Papalitate[191], a *valahilor* de la est de Oituz pentru o episcopie a lor pare să dateze din 1356-1357[192], trebuie reprivit atât acel *Re di Prosclavia*, supus lui Ludovic (1352)[193], cât şi tot anul 1359[194] (când şi *Cronica pictată* – care se încheia chiar cu bătălia *de la Posada* din 1330[195] – comandată de Ludovic era

luptelor cu tătarii, funcţia de comite a fost dublată, fiind nevoie de un dregător care să fie prezent în permanenţă în teren, precum Phynta de Mende (V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 185-186) înainte de acest necunoscut Mihail.

[184] Realităţile secuieşti din acea vreme apar astfel drept sensibil diferite de cele înfăţişate în mod obişnuit.

[185] Nu am putut identifica nici o posibilă analogie – prin corupere – între comitatele cunoscute ale regatului. Numele pare să fie de origine orientală, ceea ce ar corespunde şi ţintei prutene a expansiunii regale ungare.

[186] Sunt trei poziţii-cheie prin identificarea geografică sigură a secuimii şi ramificaţiile acesteia de la 1327.

[187] Logic şi prin analogie cu celelalte comitate menţionate de papă, statutul de comitat presupunea o anumită vechime, cel puţin din punctul de vedere al apariţiei administrative a *Borkoth*-ului. Este tentant să-l legăm, în egală măsură, de centrul de la Bâtca Doamnei de dinainte de 1241 (V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 70) şi de rezistenţa transilvană la campania tătară din 1285 (Tudor Sălăgean, *Ladislau Kán*, p. 21), poate mai degrabă prin Neamţ decât lângă Baia. În orice caz, se impune rediscutarea *valahilor* romani lui Ladislau IV din *Cronica Moldo-Rusă*.

[188] V. Ciocîltan, *Les Alains et le commencement des États roumains*, în „Studia Asiatica", Bucharest, I (2000), p. 47-76. Întrucât situaţia de la 1327 nu a cunoscut modificări până la 1330, se ridică o întrebare firească privind deplasarea alanilor (iaşilor) la bătălia de la Velbujd, ca parte a coaliţiei anti-sârbe: au avut ei acordul autorităţilor regale ungare pentru aceasta? Răspunsul trebuie să fie pozitiv, altfel mişcarea lor era imposibilă. În plus, Carol-Robert avea tot interesul ca Serbia să fie ştearsă de pe hartă (şi împărţită între Bulgaria, Imperiul Bizantin şi Regatul Ungariei), aşa cum plănuiau împăratul Andronikos III Paleologul şi ţarul Mihail Şişman. Ştefan Dečanski tocmai atacase Belgradul lui Carol. În aceste condiţii, trebuie să remarcăm şi că un anumit *statu-quo* pare să se fi instalat în zona Prutului între coroana ungară şi Hoarda de Aur, înainte de 1330. Decizia lui Belaur, Ioan Alexandru şi Basarab de a nu trimite trupele la Velbujd, în lupta contra lui Dečanski, a pus capăt *statu-quo*-ului, salvând Serbia şi determinând campaniile ungare (împotriva infidelei Ţări Româneşti) şi bizantine (contra trădătoarei Bulgarii, conduse acum de Ioan Alexandru, ginerele *principelui* Basarab, şi Ana, sora lui Dečanski).

[189] Vezi Petronel Zahariuc, *Despre începuturile oraşului Iaşi. Dovezi vechi şi interpretări mai noi*, şi Liviu Pilat, *Observaţii privitoare la formula „forum Philistenorum"*, în *AIIX*, XLV (2008), p. IX-XIV, XV-XVIII. Repetăm o observaţie deja făcută: în latină, „pentru uz intern", Ştefan III folosea *Jassy/Jassmarch* pentru Iaşi; în relaţia directă cu suzeranul său, Matia Corvin, utiliza însă *forum philistenorum*.

[190] A se vedea între aceste coordonate Petre Ş. Năsturel, *D'un document byzantin de 1395 et de quelques monastères roumains*, în „Travaux et Mémoires", Paris, VIII (1981), p. 345-351; Matei Cazacu, *À propos de Iaţco de Suceava: entre le mythe et la réalité*, în *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, editori Gabriel Bădărău, Leonid Bociu, Lucian Nastasă, Iaşi, 1994 [1998], p. 97-114.

[191] Este un aspect fundamental care trebuie subliniat pentru înţelegerea importanţei deciziei pontificale.

[192] Vezi eroarea imposibilă semnalată deja de Şt. Pascu (*Contribuţii documentare*, p. 190, nota 158; el pare să fi evitat să o exploateze) şi discutată în nota 172. În plus, Inocenţiu VI nu a fost un papă tolerant (vezi chiar din anii 1356-1357 sursele din *Acta Innocentii PP. VI*, nr. 82, p. 147-148; nr. 86-87, p. 160-163; nr. 101, p. 188-189), exceptând concesiile făcute, inclusiv în Transilvania, la 1352-1353 în vederea luptelor cu tătarii şi *turcii*.

[193] Matteo Villani, *Istorie*, ediţie Lodovico Antonio Muratori, în „Rerum Italicarum Scriptores", Milano, XIV, 1729, coloanele 1-770, la coloana 237. *Prosclavia* ar trebui astfel căutată nu în Moldova propriu-zisă ori şi mai spre nord pe lângă Halici sau „în" Ţara Românească, ci – poate mai curând – în zona sudică („pruteană") a viitoarei Moldove.

[194] Un an neglijat în cazul Moldovei, respectiv supralicitat în cazul Ţării Româneşti, mai ales în ultima vreme.

[195] *Chronicon pictum Vindobonense*, passim. Ceea ce evidenţiază mesajul care se dorea transmis de Ludovic.

deja gata[196]), începând cu „coridorul brăilean”[197], trecând prin apariţia Mitropoliei Ungrovlahiei[198] şi sfârşind cu tulburările din Moldova, înăbuşite de Buda prin fidelii regali din Maramureş[199]. O mare luptă a fost, în final, pierdută la colţul Carpaţilor[200].

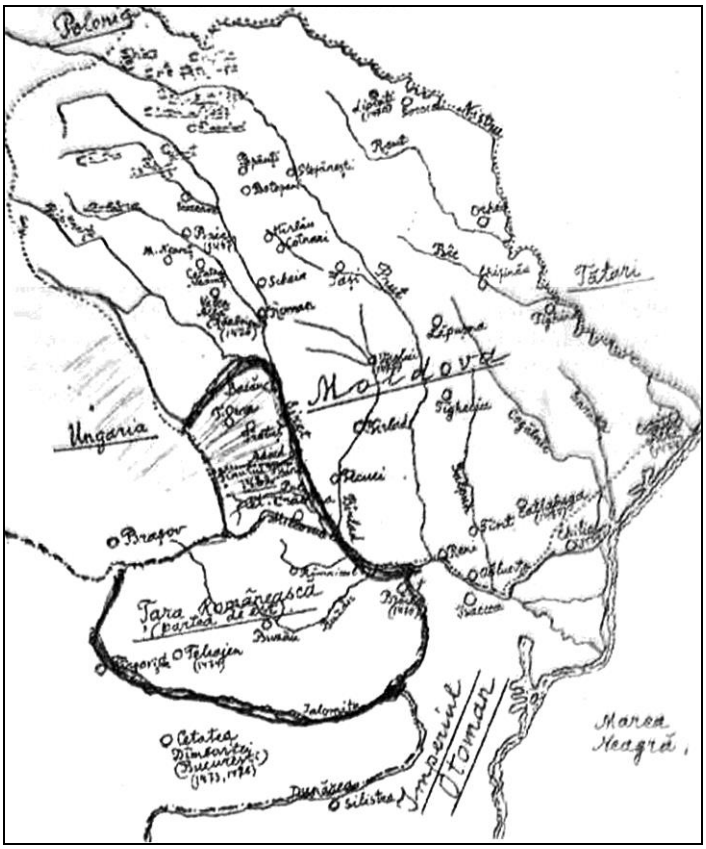

Fig. 2. *Ţara de Jos* a Moldovei în opinia lui Şerban Papacostea
(„Studii şi Materiale de Istorie Medie”, XXIX (2011), p. 24)

Se poate observa cum „aria ceangăilor”, *principatul* lui Dominic, sprijină dinspre sud Comitatul *Borkoth*, susţinând expansiunea spre nord-est a administraţiei regale. Iese

[196] În acest context, A. Pippidi, *La originile Ţării Româneşti*, în *RI*, NS, XIX (2008), 1-2, p. 5-20.

[197] Structurarea teritorială a privilegiului (*DRH*, D, I, nr. 39, p. 72) arată că regele Ludovic controla pasul Oituz.

[198] Din cauză că, la 1355, era încă *pace* între Ludovic I şi Alexandru Basarab (*DRH*, D, I, nr. 38, p. 69), iar la 1356-1357 se ridicau alţi *valahi* ai Papalităţii în vecinătatea Ţării Româneşti şi a Mitropoliei de la Vicina.

[199] *DRH*, D, I, nr. 41, p. 75. Fără a mai insista aici asupra faptului că Jan Długosz nu avea cum să se înşele asupra anului conflictului „ungaro-polon” dintre rivalii locali din Moldova (V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 296), cât şi asupra realităţii campaniei polone în Moldova la 1368 (Ştefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei*, p. 153).

[200] Ceea este valabil pentru toate părţile implicate (Ungaria, Moldova, Ţara Românească, Ţara de Jos şi tătarii), întrucât legătura cea mai scurtă dintre Transilvania şi Gurile Dunării nu a putut fi vreodată valorificată la maxim.

astfel în evidenţă – în relaţie cu datele de la 1327 – aparenta „neactivare" regală a marmureşenilor. Două explicaţii sunt posibile: 1) s-a mizat în primă fază pe secui („centru-sud"), pe o expansiune centrată pe Oituz, maramureşenii fiind aduşi ca soluţie ofensivă abia după prăbuşirea sistemului de la 1327; 2) *Cronica Moldo-Rusă* are mai mult decât un sâmbure de adevăr şi Ladislau IV *Cumanul* (*Laslău Craiul*) a declanşat într-adevăr o campanie anti-tătară după 1285, cu maramureşeni ca vârf de lance. Ipotezele nu se exclud reciproc, datorită prăbuşirii sistemului arpadian de frontieră la 1290, respectiv a celui angevin la 1330. Cel mai probabil, explicaţiile se completează din cauza existenţei la 1327 a *Borkoth*-ului cu rang de comitat, nu de principat recent fondat prin acţiunea *miliţiei* cruciate a nobililor secui, conduşi de către Dominic.

PRINCE DOMINIC, THE SZEKLERS AND THE LOWER COUNTRY OF MOLDAVIA
(Summary)

Keywords: Szeklers, Dominic, Moldavia, Csangós, Papacy.

Several studies were devoted to the most delicate issues of the origins of the Moldavian Csangós and the roots of the so-called *Lower Country* of Moldavia. A source in the Vatican Archives, also edited half a century ago, but apparently ignored until now, enables a different approach. In April 1327, Pope John XXII addressed not only King Charles-Robert of Hungary, the count of Braşov, the ban of Slavonia, the voivodes of Transylvania and Wallachia, as well as high ranking officials of the Angevine Hungarian system, but also *mutatis mutandis dilecto filio nobili viro Domenico, Principi milicie ceterisque nobilibus Principatus Siculorum Regni Ungarie*. Dominic was deemed a prince alike Salomon, count of Braşov, Mikud, ban of Slavonia, Thomas, voivode of Transylvania, and Basarab, voivode of Wallachia, and ruled over a territory different from proper Szeklerland, under the authority of count Michael, one of the other parties addressed by the pope in that spring. After combats with the Tartars, a new missionary crusader system in South-Eastern Europe seemed to be in the making under the suzerainty of Charles-Robert and Papal command. The system collapsed in the second half of 1330 following the battles north and south of the Lower Danube, in particular due to the changes in the policy of Basarab of Wallachia. Attempts to revive the system were made chiefly through various Hungarian-Wallachian compromises in particular in the 1340s but failed to secure long term results for Buda. In return, in the 1370s, in area east of the Oituz pass, previously under the rule of Dominic, the Wallachians emerged receiving an own bishop and a crown from Pope Gregory XI, the crown of the so-called *Lower Country* of Moldavia, preserved in the princely treasure in Suceava (in the so-called *Upper Country* of Moldavia or Moldavia proper) well into the 16th century. The *Lower Country* of Moldavia remained a major problem for the rulers in Suceava until the 1470s when after combats, deportations (of Szeklers in particular) and compromises the matter was settled in the favour of Suceava, who secured control over this vital strategic area that connected Transylvania to the Danube Mounds (and hence had been a lasting object of conflict not only between Hungary and Moldavia, but also between Moldavia and Wallachia, the other competitor in the area, thus changing hands – primarily parts of it – throughout the decades). Still, after the death of Stephen III of Moldavia (1504) in the context of his disputed succession, Poland attempted to revive – with support from Wallachia – the question of *Lower Country.* The matter was in effect far from being settled until the Ottoman collapse of Jagiellonian Hungary removed pressure and interest from the disputed area.

PETRU-COSMIN COVRIG[*]

STUDIU DE CAZ ASUPRA UNUI DOCUMENT MEDIEVAL PRIVITOR LA VECHIMEA ROMÂNILOR DIN REGATUL UNGARIEI[**]

Cercetarea istorică românească modernă şi contemporană a abordat cu o anumită consecvenţă problema originii românilor din Transilvania şi a celorlalte părţi ale Regatului Ungariei medievale locuite de ei, în special prin prisma continuităţii lor pe aceste meleaguri; însă nu s-a prea ocupat de crearea unui studiu care să prezinte o istorie a imaginarului politic al românilor acelor vremuri, a felului în care îşi percepeau ei înşişi originea şi vechimea în raport cu ceilalţi locuitori. Este o carenţă datorată sărăciei materialului documentar şi faptului că, neapucând să se constituie într-o stare proprie în cadrul Regatului, ei au devenit subiect neglijat, secundar. Astfel, cercetarea de faţă îşi propune să schiţeze o ipoteză de lucru în acest sens, prin aducerea în prim-plan a unui document coroborat cu informaţiile din cronicile maghiare, dar ţinând cont de ideea originii la alte grupuri din acea perioadă temporară. Desigur, prin exprimarea unui etnonim (români, maghiari, saşi) nu mă refer la întreaga masă a populaţiei, ci doar la partea de suprafaţă a acesteia, la elita nobiliară.

Documentele medievale emise de cancelaria regală a Ungariei sau de alte foruri competente ale timpului (conventuri, capitluri, alte *loca credibilia*) au un rol major în identificarea unor evenimente, construcţii sociale, politice, identitare contemporane lor, fiind considerate de către mulţi istorici drept surse primare de o veridicitate mai mare decât cronicile oficiale; ele furnizează mai multe date[1], care de obicei prezentau punctul de vedere al regelui sub al cărui patronaj se scriau. Documentele juridice, în special cele care se ocupă de lucruri concrete (moşteniri, posesiuni, hotare), sunt considerate mult mai obiective din punctul de vedere al acurateţei informaţiei transmise decât cele narative (cronici, geste, epistole, descrieri); însă şi acestea pot avea o puternică încărcătură ideologică în concordanţă cu spiritul timpului, acest lucru putându-se citi printre rânduri. Fiind nişte acte cu caracter juridic, care rezolvă diferite diferendumuri, ele nu au scopul de a transmite urmaşilor nişte fapte din trecut. Nici nu au pretenţia de a crea o ideologie care să legitimeze o anumită parte, ci doar o transpun, transcriind totodată nişte stări de fapt existente deja, cunoscute şi acceptate de părţile implicate[2].

[*] Doctorand, Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca.

[**] Cercetare finanţată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi post-doctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[1] Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London/New York, 2001, p. XVI.

[2] Pentru mai multe informaţii în ceea ce priveşte înfiinţarea şi funcţionarea locurilor de adeverire, vezi Martin Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, New York, 2000, p. 66-70, şi Vekov Karoly, *Locul de adeverire din Alba Iulia (secolele XIII-XVI)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 63-132.

Astfel, cercetarea de față are ca element principal tocmai expunerea unui astfel de caz, surprins într-un document datat în anul 1452.

Acest act, emis la 5 iunie 1452, emitenții fiind banii Severinului, Mihail de Ciorna (*Csarna*) și Petru Danci (*Dants*) de Sebeș, are în vedere o dispută asupra unei posesiuni, Dobregoste de Jos (*Also Dobrogos*t), dintre familiile nobiliare[3] de origini cneziale, de Mâtnic (*Mothnok*) și de Măcicaș (*Matskas*)[4]. Procesul era câștigat de către cei din urmă, respectiv nobilul Iacob, cu frații săi Ladislau și Dumitru, cu toate că și cei din familia Mâtnic avuseseră cândva drepturi asupra moșiei disputate, cel mai probabil fiind inițial stăpânită de ambele familii în devălmășie[5].

Din punctul de vedere al conținutului, documentul nu este o excepție în comparație cu alte înscrisuri oficiale din aceeași perioadă, fiind cunoscut și studiat de către cercetători[6]. Este ieșit din comun doar prin faptul că, spre deosebire de celelalte documente emise în aceeași perioadă, în momentul în care se menționează vechimea stăpânirii acestor români asupra posesiunii disputate, nu se formulează sintagmele folosite frecvent în documentele de acest gen, cum ar fi: *ab antiquo, divi et katholici reges Hungariae, divos reges Hungarie* (sfinții regi ai Ungariei, care au dobândit cu timpul o aură legendară, ținând cont că au fost printre cei care au fondat, susținut și întărit instituția regalității și creștinismul); sau, și mai concret (în cazul în care una din părțile implicate în aceste procese avea act de confirmare a posesiunii de la rege), numele respectivului rege și împrejurările în care dobândise posesiunea în litigiu. Astfel, acest document folosește un termen aparte, mai puțin întâlnit, și anume, sintagma „o mie de ani": „in dominium… ab annis Domini millenis" (*în stăpânire… de la Domnul, o mie de ani*). După cunoștințele noastre, nu știm să mai existe vreun document contemporan sau anterior acestuia, care să conțină această formulă. Respectiva sintagmă a fost până acum explicată drept un „clișeu mental al imemorialului, prezent în conștiința publică și care demonstra că românii erau considerați stăpâni dintotdeauna"[7]; deci doar o formulă standard, ca oricare alta din cele enumerate mai sus, pentru a întări credibilitatea vechimii drepturilor românilor pe teritoriul stăpânit de regalitatea maghiară. Este evident că avea și acest rol, însă credem că dezolta o conotație mult mai profundă și mai complexă, pe care vom încerca să o prezentăm mai jos.

Interesant este că printr-un simplu calcul matematic, scăzând o mie de ani de la data redactării documentului, se obține cu exactitate același număr care corespunde tocmai perioadei în care hunii au stăpânit zona bazinului carpatic sub conducerea lui Attila, considerat în sursele medievale drept strămoșul regilor Ungariei[8]. Întrebarea care se impune în acest caz este tocmai cum de s-a ajuns ca, într-un conflict între membrii micii nobilimi românești, să se ia ca reper această perioadă, și de ce? Cheia răspunsului (corelată cu începuturile influențelor Umanismului) credem că se află tocmai în raportarea lor față de instituția legitimatoare a regalității, față de felul cum își justificau drepturile,

[3] Familia de Matnic a fost înnobilată încă de la 1375, destul de devreme față de restul familiilor românești care au ajuns la această poziție, devenind o putere pe plan local, în timpul lui Iancu de Hunedoara și a domniei fiului său, Matia; se vor găsi în diferite relații, fie de concurență, precum în acest caz, fie matrimoniale, cu familia Măcicășenilor, care − deși se poate compara cu a Mâtnicenilor − nu a ajuns să aibă aceeași forță (vezi Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, București, 2000, p. 287-290).

[4] Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, ed. Nicolae Densușianu, tom II, vol. 2 (1451-1510), București, 1890, doc. X, p. 14-15.

[5] Ioan-Aurel Pop, *Din mâinile valahilor schismatici*, București, 2011, p. 64.

[6] *Ibidem,* p. 64-67.

[7] *Ibidem.*

[8] Pál Engel, *op. cit*., p. 2.

acestea fiind acordate de stăpânire ca urmare a respectării unui set de valori: vechime, fidelitatea față de rege și prestarea de „credincioase servicii" (în special militare).

Umanitatea (atât la nivel de individ, cât și de grup) a fost preocupată în permanență de legitimarea unei stări de fapt a prezentului prin recurgerea la întâmplările trecutului. Era, de altfel, un fenomen frecvent întâlnit în toată Europa, fiind o metodă folosită în perioada medievală de toate regatele nou-fondate de „barbari" (și nu numai, ținând cont că până și Imperiul de la Constantinopol își justifica puterea – pe lângă vocația sa creștină, de răspândire și menținere a credinței în Hristos – de la gloria Romei; papalitatea și-a arogat și ea componenta temporală – pe lângă cea spirituală, care decurgea prin primatul Sfântului Apostol Petru, recurgând la trecut prin celebra *Donatio Constantini*). Astfel, cristalizarea unei autorități centrale (de obicei în combinație cu un proces de creștinare) în cadrul unui regat recent format era urmată imediat de un program ideologic care să justifice și să susțină legitimitatea stăpânirii; de aceea, s-au căutat genealogii cât mai îndepărtate, inițial în lucrările istorice ale anticilor greci și romani, iar mai apoi chiar în Biblie. În alte cazuri, s-au făcut comparații cu alte popoare antice, considerate mult mai nobile: de exemplu, istoricii goților, Iordannes și Isidor de Sevilla, vorbesc în operele lor despre măreția romanilor și a Imperiului lor, însă numai ca fundal al istoriei goților. Și aceasta pentru că, învingându-i pe primii, goții au devenit astfel noii eroi ai istoriei, dovedindu-și superioritatea și dovedind că ei sunt aleșii Providenței[9].

După descălecarea în Pannonia și crearea regatului odată cu Ștefan cel Sfânt, maghiarii nu au făcut nici ei o excepție, procedând în același fel. Fiind reprezentați de regalitate, ei au fost indicați în întreaga istoriografie medievală drept continuatorii tradiției hunice[10]. Cronicarii apuseni se întemeiau pe faptul că, în vechile descrieri antice ale romanilor, hunii nu se asemănau cu nici o altă populație cunoscută până la ei; iar maghiarii, prin raidurile lor deosebit de violente (întocmai ca în vechile descrieri ale atacurilor întreprinse de predecesorii lor geografici), inițiate din aceeași bază de operațiuni (Câmpia Pannoniei), profitau de confuzia creată de consonanța numelor *hun – hungar*[11], asemănându-se din punctul de vedere al identității cu hunii lui Attila. Astfel, preluând această idee din mediul intelectual occidental, cronicarii din spațiul Ungariei au susținut că Arpad și căpitanii săi nu au făcut altceva decât să își revendice moștenirea stăpânirii Pannoniei. Nu a mai contat că în acele zone au fost și alte stăpâniri după retragerea hunilor, deoarece, chiar dacă Regatul Ungariei era o creație istorică nouă, el își extrăgea legitimitatea din pretenția că era restauratorul unei vechi tradiții. Prin urmare, cei care controlaseră regiunea după decăderea hunilor nu fuseseră decât niște uzurpatori[12].

Tradiția descendenței hunice aparține timpului istoric profan, fiind precedată și de o tradiție a timpului istoric sacru, înrădăcinată în cuvintele cărții sfinte a creștinismului − Biblia; pentru a putea să-și aroge o origine veche, nobilă și legitimatoare, nu era îndeajuns ca poporul maghiar să se identifice cu un popor anterior, ci trebuia să își găsească strămoșii în cartea care a constituit, pe durata întregului Ev Mediu, referința de bază a spiritualității religioase europene (și nu numai). Astfel, în prima scriere istorică redactată la curtea regalității ungare, în care se vorbește despre originea biblică, *Gesta Hungarorum* a lui Anonymus, găsim capitolul „Scythia", unde autorul îl pomenește ca

[9] Stelian Brezeanu, *Identități și solidarități medievale: controverse istorice*, București, 2002, p. 163.
[10] Pál Engel, *op. cit.*
[11] Patrick J. Geary, *Mitul națiunilor*, Târgoviște, 2007, p. 133.
[12] *Ibidem*, p. 134.

strămoș biblic pe Magog[13]: „Magog, filius Japhet et gens illa a Magog rege vocata est Moger”[14]. În următoarea lucrare din punct de vedere cronologic, *Chronicon Hungaricum* a lui Simon de Keza, scrisă la curtea regelui Ladislau al IV-lea Cumanul, urmează întrucâtva această direcție trasată anterior. Maghiarii se trag din stirpea lui Iafet, însă asemănarea se oprește aici, deoarece se abandonează pista raportării ca strămoș comun a lui Magog − cel mai probabil datorită culorilor sumbre cu care sunt pomenite țara și poporul lui Magog în cartea lui Ezechiel, dar mai ales în Apocalipsa lui Ioan[15]; astfel, maghiarii sunt acum urmașii uriașului Menroth, fiul lui Thana (fiul lui Iafet) și tatăl a doi copii, Hunor și Magor, strămoșii eponimi ai hunilor și maghiarilor: „Menrot gygans filius Thana ex semine Iafeth… et ibi duos filios Hunor scilicet et Mogor ex Eneth sua coniuge generauit, ex quibus Huni sive Hungari sunt exorti”[16].

Totuși, legenda conform căreia maghiarii sunt urmașii hunilor a avut întâietate față de cea de inspirație biblică (aceasta trecând în plan secund), ideea continuității hunice constituind tradiția savantă și fiind perpetuată în mediul cult prin cronicile oficiale (dar și de scrierile externe). Un exemplu ar fi aceea a lui Simon de Keza, folosită mai apoi ca sursă de inspirație pentru alte scrieri ulterioare[17], precum *Chronicon Budense, Chronicon Posoniense, Chronicon Pictum Vindobonense* sau cronica lui János Thuróczi. Era acceptată ca literă de lege până în perioada modernă, când Jozsef Budenz, un foarte bun cunoscător al limbilor indo-europene și turanice, a realizat că există mult mai multe legături ale limbii maghiare cu limbile finice decât cu cele turanice[18]. Maghiarii (mă refer la clasa conducătoare a acestora) și-au asumat această identitate hunică destul de repede și au folosit-o pentru a se defini ca grup, fiind universal acceptată la toate palierele societății din regat, din mediile culte trecând inclusiv în mediile populare. Devenea, cu vremea, o tradiție orală[19], ale cărei ecouri răzbat și în actele de cancelarie – indirect, chiar și în documentul de față, după cum vom arăta.

Totuși, în Regatul Ungariei existau mai multe grupuri participante la regimul de stări, dar care nu își puteau revendica poziția socială prin apartenența la tradiția hunică (în afară de secui, care erau parte integrantă a tradiției). Acesta era și cazul comunităților de coloniști, în special germani (dar și valoni, flamanzi, francezi, italieni, spanioli − numiți în acte *hospites*), care aveau propriile legi (conform legilor carolingiene, devenite model, prin care unor persoane/grupuri li se recunoșteau dreptul la folosirea legilor din locul de baștină în noile colonii/orașe fondate[20]); de aceea, în documente regele le recunoștea privilegiile deținute și perioada pentru care le primeau. Cu

[13] Magog este pomenit în Geneză (10:2) drept fiu al lui Iafet și în Întâia carte a Cronicilor (1:5); „țara lui Magog” mai era pomenită și în Ezechiel (38:2, 39:6), ultima referință fiind în Apocalipsa lui Ioan (20:8); am consultat *Biblia sau Sfânta Scriptură a vechiului și Noului Testament*, traducere de Dumitru Cornilescu (1924), București, 2012.

[14] *Scriptores Rerum Hungaricarum Tempore Ducum Regumque stirpis Arpadianae Gestarum*, ed. Emericus Szentpetery, vol. I, Budapestini, MCMXXXVII, (în continuare, *SRH*), p. 35.

[15] *Biblia*, Apocalipsa lui Ioan (20:7-8): „Când se vor împlini cei o mie de ani, Satana va fi dezlegat și va ieși din temnița lui, ca să înșele neamurile care sunt în cele patru colțuri ale pământului, pe Gog și pe Magog, ca să-i adune pentru război”; se poate observa, din acest citat, de ce tradiția biblică nu a primat, în beneficiul celei hunice!

[16] *SRH*, p. 143-144.

[17] *Ibidem*, p. 269, 279, 281; vol. 2, p. 25, 30.

[18] Judith Winternitz, *The ‘Turanian’ Hypothesis and Magyar Nationalism in the Nineteenth Century*, în *Culture and Nationalism in 19th Century Eastern Europe*, editori Roland Sussex, J. C. Eade, Ohio, Columbus, 1985, p. 143-155.

[19] Stelian Brezeanu, *op. cit.*, p. 185-186.

[20] Patrick J. Geary, *op. cit*., p. 198.

timpul, odată cu pierderea documentelor și sub influența Umanismului, în cazul sașilor transilvăneni se impune teoria conform căreia ei sunt urmașii direcți ai dacilor, bazându-se pe eroarea din opera lui Iordannes, care a făcut confuzia dintre geți și goți; această descendență îi făcea pe ei să fie cei mai vechi locuitori ai spațiului transilvănean, teorie care, la sfârșitul secolului XVI, nu era contestată de nimeni din cadrul Principatului[21]. A mai circulat în istoriografia de sfârșit a Evului Mediu ideea conform căreia sașii sunt urmașii saxonilor învinși de Carol cel Mare, pe care acesta i-ar fi mutat în Transilvania, dar aceasta nu a pătruns în conștiința populară[22]; credem că tocmai din cauză că ar fi făcut din ei o populație înfrântă, care ar fi ajuns în spațiul pe care îl locuia după așezarea hunilor, deci poziția lor putând fi chestionabilă.

Luând un exemplu din afara Regatului Ungariei, cazul Poloniei este unul similar: deși în scrierile cronistice medievale cu caracter narativ (*Gesta principium Polonorum*) Polonia este descrisă drept parte a Slavoniei, care începe ca întindere de lângă sarmați[23]; mai circula și legenda lui Lech, Cech și Rus, care îi prezenta ca provenind dintr-un trunchi comun cu celelalte două popoare din legendă (boem și rus), fiind un fapt acceptat în epocă similaritatea limbilor slave; dar sub influența sarmatismului (care ia avânt în special în perioada Umanismului), *szlachta* polonează își reneagă originea comună cu ceilalți slavi, marșând pe originea nobilă a anticilor sarmați[24]. Deși ideea sarmatismului polonez a înflorit odată cu Umanismul[25], aceasta rezida în acest spațiu de mai mult timp – dovadă fiind folosirea ca semne heraldice a motivelor găsite pe anticele sigilii *tamga* încă din secolul XI, motive care se vor înmulți în perioada secolelor XV-XVIII[26]. O altă populație din interiorul stăpânirii polone, aceea a cazacilor, a fost și ea influențată de sarmatism, căutând să-și găsească înaintași cât mai vechi și oprindu-se astfel asupra originii khazare[27].

La nivel individual sau de familie existau personaje cu influență sau chiar putere, care nu aveau posibilitatea de a-și justifica poziția socială prin originea hunică, prin coborârea dintr-o familie ilustră din momentul descălecării, din cauză că nu erau maghiari de origine, ci veniseră din afara spațiului la invitația unor regi. De aceea, în eventualitatea că nu se asimilau, se motivau prin relația personală pe care o aveau cu regalitatea: se poate observa, de exemplu, că peste o treime din nobilii trecuți în anexa cronicii lui Simon de Keza sunt de origine străină[28]. În ceea ce privește persoanele nobile, atât Simon de Keza, cât și autorul anonim al *Cronicii Pictate de la Viena* lasă să se întrevadă ostilitatea vechii aristocrații maghiare față de noii veniți, care le amenințau pozițiile; însă, cu timpul, majoritatea elementelor alogene au fost integrate și asimilate de aristocrația de limbă maghiară, asumându-și aceeași origine ca și ea; asimilarea se producea aproximativ după a treia generație, dacă este să ne luăm după registrul antroponimic, care arată părăsirea numelor inițiale în detrimentul celor maghiare[29]. În

[21] Thomas Nägler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992, p. 73.

[22] *Ibidem*, p. 80.

[23] *Gesta principium Polonorum (The Deeds of the Princes of the Poles)*, eds. Paul W. Knoll & Frank Schaer, Budapest/New York, 2003, p. 12-14.

[24] P. M. Barford, *The Early Slavs*, London, 2001, p. 28.

[25] Tadeusz Sulimirsky, *The Sarmatians*, New York, 1970, p. 167.

[26] *Ibidem*, p. 154.

[27] Serhii Plokhy, *The Origins of Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus*, Cambridge, 2006, p. 263.

[28] Erik Fügedi, *The Aristocracy in Medieval Hungary. Theses*, în idem, *Kings, Bishops, Nobles and Burghers in Medieval Hungary*, ed. J. M. Bak, London, 1986, p. 6.

[29] *Ibidem*, p. 7.

cazul familiilor nobiliare mai influente se alcătuia o genealogie bine pusă la punct, reală sau fictivă. Aceasta preciza împrejurările în care strămoşii lor se aşezaseră în regat, arătându-se şi meritele pentru care fuseseră răsplătiţi.

Totuşi, cei care nu fuseseră asimilaţi încă (printre care şi românii) trebuiau să îşi justifice apartenenţa la regimul stării nobiliare din cadrul Regatului Ungariei prin alte metode. Astfel, în actele de cancelarie (diplome de confirmare ale unor posesiuni, acte de danie, împuterniciri, decizii juridice etc.) este transcris, uneori, felul cum şi-au dobândit poziţia şi împrejurările în care au reuşit acest lucru, adică acele specificări constituind o modalitate de a-şi dovedi calitatea de nobil. Dar în cazul în care îşi revendicau un statut doar pe baza tradiţiei − chiar dacă aveau o diplomă de confirmare a stării nobiliare, dar nu existau indicii care să arate în urma căror merite au dobândit-o −, cum îşi justificau condiţia? Ţinând cont că Transilvania era considerată un ţinut cucerit, iar românii erau locuitorii ei, logic ar fi fost să-şi piardă drepturile prin cucerire.

În cazul comunităţilor mai mici sau a nobililor de mai mică importanţă, care nu aveau acte care să ateste vechimea drepturilor lor, se foloseşte frecvent sintagma *ab antiquo*[30] – un termen care nu dă o dată precisă, dar care capătă valoare tocmai datorită faptului că este confirmat de către un for superior (cancelaria regală, loc de adeverire etc.). Tot în aceste cazuri se mai folosesc expresiile *divi et katholici reges Hungariae*[31] şi *divos reges Hungarie*[32], care plasează dobândirea drepturilor odată cu „fondarea ţării", momentul în care începea ordinea juridică. La descălecarea lor în câmpiile arcului carpatic, maghiarii erau păgâni, deci legile lor nu aveau valoare din punctul de vedere al dogmei creştine (ţinând cont că Evul Mediu este o perioadă profund religioasă, în care spiritualul se îmbină frecvent cu temporalul); doar odată cu creştinarea se poate vorbi despre o „fondare" veridică a stăpânirii, cei care au adus ordinea creştină în haosul păgân fiind „regii sfinţi" Ştefan I, ducele Emeric şi Ladislau I; şi este evident că sfinţenia lor era un argument în plus pentru veridicitatea drepturilor celor care clamau această vechime.

Pentru a reveni la întrebarea de la început − de ce a fost folosită sintagma „o mie de ani" în acest document care îi desemnează ca subiect central pe români, după un excurs despre formarea identităţii în cadrul Regatului Ungariei? −, trebuie menţionat că, în cronica lui Simon de Keza, în capitolul IV, partea 1, acesta vorbeşte despre români, afirmând: *Blackis, qui […] fuere pastores et coloni, remanentibus sponte în Pannonia*[33]; iar mai apoi în acelaşi capitol, partea 6, în care vorbeşte despre urmaşii direcţi ai hunilor (secuii), spune *sed cum Blackis în montibus confinii sortem habuerunt*[34]. Aceste informaţii, care cel mai probabil trebuie să fi circulat şi în tradiţia orală, par să fie la originea sintagmei „o mie de ani". Românilor li s-a creat astfel această tradiţie, de stăpânitori străvechi, care se îmbina cu tradiţia oficială maghiară, influenţată şi de ideile umaniste despre originea limbii lor (asemănătoare pentru străini cu limbile latine); le asigura vechimea pe teritoriile stăpânite (încă din timpul hunilor) şi le dovedea statutul de oameni fideli ai stăpânirii hunice: de bună voie ar fi rămas sub conducerea hunilor (deci a înaintaşilor maghiarilor), iar mai apoi au împărtăşit aceeaşi soartă cu secuii, nefiind în poziţia unui popor cucerit. Respectiva concluzie are şi o anumită logică, deoarece românii − popor care locuia într-un teritoriu intrat sub autoritatea regalităţii pe parcursul secolelor XI-XIII − nu ar fi putut să-şi creeze o tradiţie care să le ateste şi să le

[30] De exemplu, în *DRH*, seria C, vol. XI (1356-1360), 1981, doc. 158, p. 148-150.
[31] De exemplu, în Hurmuzaki, *op. cit.*, tom I, vol. 2 (1346-1450), doc. CCCCIV, p. 491.
[32] *DRH*, vol. XIII (1366-1370), 1994, doc. 208, p. 330-332.
[33] *SRH*, vol. 1, p. 157.
[34] *Ibidem*, p. 162-163.

justifice drepturile şi apartenenţa la starea nobiliară în cadrul Regatului Ungariei, bazându-se pe imaginea unui popor care s-a împotrivit cu armele şi şi-a pierdut drepturile în luptă împotriva acestuia; pentru că un eventual conflict i-ar fi făcut nu numai să nu aibă ce drepturi să pretindă, dar şi să fie socotiţi drept o stare „reacţionară", nedemnă de încredere, capabilă oricând să se răscoale ca să-şi recupereze drepturile pierdute. Această posibilitate a românilor de a-şi exercita în continuare drepturile (care contravenea regulii aplicate popoarelor cucerite, căzute în servitudine) − cu toate că nu se aflaseră printre populaţiile care veniseră sub conducerea lui Arpad − poate fi explicată prin situaţia din timpul anterior vehiculării în mediul maghiar a originii hunice: pentru a se explica statutul românilor, circula ipoteza înţelegerii dintre mai-marii ţării cu căpeteniile maghiare de la Esculeu, idee existentă în cronica notarului anonim al regelui Bela[35].

Se poate ridica şi întrebarea dacă sintagma „o mie de ani" nu este transpusă doar de către instituţia care a elaborat documentul, fiind imaginea pe care aceasta o avea asupra românilor, ca terţă persoană: acest fapt, credem noi, susţine cele expuse mai sus, pentru că mitul ce justifică apartenenţa la starea nobiliară, cu drepturi depline în cadrul Regatului Ungariei, era acceptat şi recunoscut şi de forurile înalte, fără alte obiecţii; cel mai probabil, era o idee elaborată, cunoscută şi susţinută de către mediul cultural din care ea provenea, adoptată fiind şi de vârfurile populaţiei româneşti, întrucât li se potrivea în procesul de integrare în elita politică a regatului.

Bineînţeles că nu se poate vorbi despre o realitate istorică a colaborării românilor cu hunii (nefiind nici măcar formaţi ca popor şi limbă în secolul V!). Cel mai probabil, au fost cazuri de împotrivire la pătrunderea maghiarilor pe teritoriul Transilvaniei, nealăturându-se neapărat de bunăvoie lor[36]; dar acestea nu au contat pentru elita românească a secolului XV, care s-a adaptat şi integrat în tradiţia mitului hunic, pentru a beneficia de recunoaşterea drepturilor sale. În plus, nu ştim dacă emitenţii documentelor cunoşteau cu exactitate data aşezării hunilor în Pannonia, pentru a adăuga o mie de ani, însă era o trimitere relativă care, din punct de vedere temporal, se situa între „dintotdeauna" şi „reîntoarcerea" maghiarilor pe locurile stăpânite anterior de huni. Aşadar, această viziune era un mit, ceea ce nu înseamnă că nu era credibil, deoarece, după cum afirmă şi istoricul Alexandru Madgearu, „[…] mitul nu înseamnă nici minciună, nici fals […], este tot o realitate, dar una imaginară"[37].

Oricum, indiferent de proporţiile pe care putem ghici că le avea această construcţie în mentalul colectiv al românilor aflaţi sub coroana regală maghiară, trebuie luat în considerare faptul că puteau să existe mai multe teorii ale originii, cel mai probabil neexistând o viziune comună care să fie acceptată de către toate comunităţile româneşti. În primul rând, nu toată societatea îşi punea problema originii pentru a o corela cu situaţia contemporană, ci doar vârfurile ei; numai ele aveau contact într-un fel sau altul cu cercurile politice ale regalităţii şi cu mediile culte ale epocii, cu care îşi corelau discursul. În al doilea rând, societatea medievală nu era unitară, ci una intens fragmentată, refractară la tendinţele centralizatoare, spaţiul transilvănean nefiind în nici un caz o excepţie. Aici, pentru a exemplifica diferenţa dintre două viziuni distincte

[35] *Ibidem*, p. 67-68.

[36] După cum apreciază lingvistul maghiar Ambrus Miskolczy, legăturile de colaborare ale românilor cu maghiarii ar fi început chiar de la primele lor contacte. Aşa s-ar explica de ce denumirile militare maghiare de *gyula* şi *kende* au supravieţuit în numele unor localităţi locuite de români (Giuleşti) sau ale unor familii nobiliare (Cândea), deşi acestea au fost abandonate de maghiari în secolul X (vezi Ambrus Miskolczy, *Romanians in Historic Hungary*, New Jersey, 2008, p. 12).

[37] Studiul introductiv al lui Alexandru Madgearu, în Patrick J. Geary, *op. cit*., p. 9.

asupra originii în cadrul aceleiaşi etnii, se pot compara argumentele expuse mai sus, cu legenda lui Roman şi Vlahata, despre originea românilor maramureşeni[38]. Deşi îşi revendică rădăcinile la „Râm" (cu specificaţia că se pune un accent pe antagonismul dintre vechea şi noua Romă), din punctul de vedere al timpului ocupării spaţiului geografic locuit şi asupra căruia îşi revendicau dreptul de posesiune, situaţia este indiscutabil diferită: au fost aşezaţi în zona Maramureşului, ca urmare a luptelor cu „tătarii", cu acordul lui „Vladislav craiul" (personaj identificat istoric cu Ladislau cel Sfânt, probabil datorită tradiţiei recurgerii la nominalizarea unui rege „sfânt"); aşadar, după aşezarea maghiarilor în Pannonia şi după constituirea regatului creştin al lui Ştefan. În ceea ce priveşte motivul pentru care li se cuvenea stăpânirea, se evidenţia lupta maramureşenilor împotriva tătarilor, pentru apărarea regatului, deci pentru credincioase fapte. Dar să nu uităm că această din urmă viziune a originii, una mai recentă, este scrisă într-un alt context, cu un alt scop şi în alt spaţiu, în afara Ungariei.

Un ultim aspect ar mai fi de menţionat înainte de încheiere: deşi se insistă pe contextul în care au ajuns să-şi stăpânească posesiunile în raport cu regalitatea maghiară, sub a cărei oblăduire se aflau, nu planează nici un dubiu asupra latinităţii românilor. Este şi firesc cumva, ţinând cont că idei despre originea latină a românilor circulă nu numai în mediul aulic maghiar (după cum am văzut în primele lor cronici cunoscute nouă), ci şi la nivel mai extins, încă din secolul XII, iradiind din mediul înalt educat din Constantinopol, de la cărturari precum Ioan Kynnamos. Ajungeau apoi în perioada Renaşterii să fie promovate de personalităţi precum Poggio Bracciolini şi Enea Silvio Piccolomini. Accentul cade însă pe colaborarea lor timpurie cu hunii, antecesorii ducilor maghiari, deci implicit ai regalităţii.

CASE STUDY UPON A MEDIEVAL DOCUMENT REGARDING THE ORIGINS OF ROMANIANS FROM THE KINGDOM OF HUNGARY
(Summary)

Keywords: document, origins, ancestry, imaginary, Romanians, Hungarians, Huns.

In the present study we intend to add a working hypothesis in which we speak about the way that Romanians from the Kingdom of Hungary perceived their ancientness and their origin, in relation with the way Hungarians perceived themselves, from the perspective of the Hunic origin, considering that we don't know the existence of such studies in the Romanian historiography. Origin and age were two important elements in the medieval mentality, being sources of rights and legitimacy. This is, however, quite difficult, due to particular lack of written sources on this subject, so that the analysis will be done on a single document that contains a different phrase, not found in other documents, the syntagma "a thousand years". As a working method we used cross-checking the information from the document with hungarian Chronicles and comparison with the image of origins of another groups from that period.

[38] Petre P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române editate de Ioan Bogdan*, Bucureşti, 1959, p. 158-159.

MIHAI SAFTA[*]

ANALIZA CONCEPTULUI DE „STAT MODERN" ŞI POSIBILELE SALE ORIGINI. DESPRE FORMELE DE AGREGARE TERITORIALĂ ŞI SOCIALĂ DIN SPAŢIUL ITALIAN MEDIEVAL[**]

Există două perspective referitoare la naşterea statului modern. Prima pleacă de la decadenţa ce a urmat măreţiei nedepăşite a „libertăţilor comunale", iar statul este văzut ca o dezvoltare din degenerarea libertăţilor şi din emergenţa tiraniei şi a despotismului. Conform acestei premise, statul poate fi înţeles deseori ca având rolul de a repara sau renova acele libertăţi străvechi. Aceasta s-a întâmplat îndeosebi în „liberalul" secol XIX, în care istoricii au conceput tema „libertăţilor comunale", nu din hazard, ci din motive ideologice bine definite[1]. A doua perspectivă este aceea de a citi aceleaşi evenimente nu ca o decădere urmată de o redempţiune, ci ca un rezultat al concretizării unui principiu universal aparţinând ideologiei hegeliene târzii[2]. Un astfel de principiu poate fi *raţionalitatea*, de exemplu, în sensul weberian[3], într-o versiune populară distorsionată. Altul ar putea fi *civilizarea*, în sensul de *cultură istorică*, înţeles de Burckhardt şi Lamprecht, care a avut mult succes în Statele Unite[4]. Ambele sunt controversate, deşi conştientizăm cu toţii că o formă de teleologie este inevitabilă în orice tentativă de a înţelege statul ca un fenomen unitar, ce se dezvoltă după un singur dinamism, din Evul Mediu până în timpurile noastre.

Pentru a continua sunt necesare două observaţii. Prima este aceea că, prin expresia de „stat modern în Italia", termenul „modern" nu trebuie înţeles ca un concept periodic ce denotă ceva diferit de cel „antic" sau „contemporan". Trebuie receptat în sensul istoriei culturii, cu referinţe la valorile exprimate în noţiunile modernităţii. Problema de bază a istorismului este că el conduce la identificarea modernităţii cu ideea de *Kultur*, în

---

[*] Doctorand al Universităţii „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca.

[**] Cercetare finanţată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi postdoctorală", cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[1] Ideea este prezentată în lucrarea *Italia e Germania: Immagini, modelli, miti fra due popoli nell'Ottocento: Il Medioevo / Das Mittelalter. Ansichten, Stereotypen und Mythen zweier Völker im neunzehnten Jahrhundert: Deutschland und Italien*, editori Reinhard Elze, Pierangelo Schiera, Bologna/Berlin, Il Mulino-Duncker & Humblot, 1988.

[2] Stephen Houlgate, *An Introduction to Hegel. Freedom, Truth, and History*, Oxford, Blackwell, 2005.

[3] George Ritzer, Jeffrey Stepnisky, *Contemporary Sociological Theory and Its Classical Roots: The Basics*, New York, McGraw-Hill, 2013[4], p. 32.

[4] Anthony Molho, *Gli storici americani e il Rinascimento italiano: Una ricognizione*, în „Cheiron", VIII (1991), p. 9-26.

sensul material şi constituţional pe care l-a avut în istoria politică a Europei din Evul Mediu până în prezent. O a doua observaţie priveşte „Italia" ca un context originar al statului modern. De fapt, de la începutul secolului XIII, au fost cel puţin trei Italii unde formarea statului poate fi discutată, fiecare cu particularităţile sale: şi anume Regatul Siciliei şi sudul, teritoriile din centru, şi oraşele-comune ale nordului. Toate trei se aflau în criză datorită evidentei probleme a tutelajului inadecvat al puterii papale şi imperiale, toate căutând un decisiv element al „modernităţii", pentru a menţine un spaţiu politic plauzibil în procesul istoric aflat atunci în derulare. Marsilius de Padova a fost printre puţinii care au înţeles această situaţie. Va servi ca un ghid, neuitând că el însuşi a dat o definiţie ce se potriveşte cu schema tripartită sus-menţionată a situaţiei italiene a statului − numit *regnum* în varianta originală latină a lucrării din 1324 şi *reame* în varianta traducerii franco-florentine din 1363. El scrie:

> Termenul stat are multe sensuri. Într-un sens indică un număr determinat de oraşe (*civitatum*) sau provincii aflate în componenţa unui anume regim, şi în acest sens statul este acelaşi cu oraşul atâta cât priveşte elementele constitutorii, diferind doar în cantitate. În alt sens, un stat poate să consiste dintr-un singur oraş sau din diverse oraşe, cum s-a întâmplat de fapt în perioada emergenţei comunităţilor civice, având adesea un rege pentru fiecare oraş. Al treilea şi cel mai familiar sens este o combinaţie a primului şi secundului. În al patrulea sens, stat semnifică ceva ce fiecare regim temperat are în comun, fie compus dintr-un singur oraş sau din mai multe oraşe[5].

Vom insista pe acest ultim sens, expresia „ceva ce fiecare regim temperat are în comun" apropiindu-se de un ideal tipic. Este semnificativ că termenul *civitas* folosit de Marsilius înseamnă exact acelaşi lucru ca şi *commonwealth*, folosit de Hobbes cu trei secole mai târziu, nu doar lexical ci şi cu profunde afinităţi contextuale. Regăsim astfel simptome, dacă nu caracteristici ale „statului nou născut", după drumul indicat de Marsilius, în toate condiţiile variate ale Italiei din acea epocă. Marsilius caută elementul comun folosind tehnicile moderne ale unui cercetător experimentat.

> Toţi oamenii ce nu sunt deformaţi sau dezabilitaţi de alte cauze naturale doresc o viaţă suficientă şi fug de orice ar periclita aceasta[6]. [Din nou,] omul se naşte cu componente contrare, şi de fapt tocmai această contradicţie a acţiunilor şi a pasiunilor, parte din substanţa sa este distrusă continuu […] (omul) se naşte gol şi fără apărare împotriva aerului şi restului de elemente din jurul său, după cum ne învaţă ştiinţa naturală[7]. [Concluzia sa este aceea că] oraşul este o comunitate construită pentru ca oamenii ce îi aparţin să trăiască şi să trăiască bine[8].

Din acest motiv, Marsilius vedea pacea internă, pe care el în mod pragmatic o definea ca absenţă a discordiei, a conflictului şi a luptelor interne[9], drept obiectiv primar al oraşului şi al statului:

> Relaţia dintre oraşe şi părţile lor şi *tranquillità* vor apărea deci similare cu relaţiile dintre un animal şi părţile sale şi sănătatea […] [în sensul că] sănătatea este dispoziţia optimă a

[5] Marsilio da Padova, *Il difensore della pace*, ediţie Cesare Vasoli, Torino, UTET, 1960, p. 114.
[6] *Ibidem.*
[7] *Ibidem.*
[8] *Ibidem*, p. 120-124.
[9] În traducerea din 1363, titlul lucrării este *Il libro del defenditore della pace e tranquillità* şi foloseşte deseori ultimul cuvânt în text, pentru a empatiza dimensiunea internă civică şi operativă a păcii.

> unui animal conform propriei naturi şi similar, *tranquillità* este dispoziţia optimă a statului fondat pe principiul raţiunii[10].

Acesta nu este însă scopul studiului de faţă, de a analiza raţiunea lui Marsilius sau de a oferi o evaluare a importanţei sale în contextul padovan, bavarian şi imperial unde se manifestă şi se dezvoltă. Oricine doreşte să demareze o astfel de cercetare este pe bună dreptate tentat să realizeze o comparaţie transtextuală a raţiunii sale cu marea frescă a *Bunului Guvernământ*, aflată în Pallazo Pubblico din Siena, pictată în aceeaşi ani (care incidental sunt şi anii lui Bartolus). Este evident că Marsilius oferă un rezumat al celor mai puternice şi mai comune motive ale noului curent de legitimare a ceea ce abia lua formă. Fondat pe aristotelism, acest curent exploata fundamentalele învăţături pragmatice din tradiţia augustiniană, amestecând cele două ingrediente într-o concepţie a unei lumi etice în conotaţie, dar cu o bază mult mai laică şi raţională; este vorba de învăţăturile stoicilor, însuşite prin Seneca şi Cicero, dar şi prin filiera sofisticatei culturi arabe, pe care Marsilius şi alţii le-au asimilat prin intermediul lui Averroes.

Înainte de a trece de la etapa legitimării, abia exemplificată de Marsilius, spre etapa instituţională, care a servit drept adevăratul şi clasicul loc de formare a statului modern, considerăm necesară o mică incursiune în acest domeniu nou creat. Şi putem începe cu un citat din Giovanni Villani, care oferă o schemă a situaţiei constituţionale a Florenţei din timpul traducerii „în florentină” a lucrării *Defensor Pacis*. În acel moment, oraşul era încă deschis cultivării demult abandonatelor idealuri, cu originea în Padova, dar general prezente în tot nordul Italiei. Villani scrie:

> Înainte ca ducele Atenei să conducă, cei mai de seamă oameni conduceau. Au făcut aceasta rău, după cum ai văzut; dar ducele a reuşit să-şi asume puteri tiranice datorită defectelor acestora. După expulzarea ducelui, oamenii de seamă au condus din nou împreună. Acum artizanii şi oamenii de rând conduc […][11].

Similar este şi comentariul lui Cipolla din secolul XIX despre situaţia sus-menţionată din Florenţa. El citează un paragraf dintr-o nuvelă de Sacchetti care deduce, din facţiuni şi insurecţii civile, că *balia* a condus spre *signoria*; unde, pentru Machiavelli, *poţi deveni prinţ pe suportul fie al oamenilor de rând, fie al celor de seamă.* Cipolla comentează: „[…] în aceste pasaje a celor doi florentini stă originea signoriei şi naturii sale, demonstrând de ce au fost la început nesiguri, suspicioşi şi cruzi”[12]. Se pune întrebarea dacă originile italiene ale statului modern sunt doar iluzii? Şi apoi o alta, în termeni weberieni, dacă naşterea statului, în mijlocul unei crize politice şi constituţionale a papalităţii şi a imperiului, este sau nu una legitimă?

Cu respect faţă de constituţia comunală, această ilegitimitate ar consta, din nou în concordanţă cu Weber, exact în efortul „ilegitim” de a stabili o nouă legitimitate, şi anume în baza revoluţionară pe care comuna a fost fondată. În acest sens, fiecare nouă putere constituentă este ilegitimă prin faptul că este creată cu scopul de a fonda ceva nou, ca o alternativă la ceea ce deja există. Dar ideea este că fiecare nouă „constituire” comunală, odată fondată, trebuie să dobândească legitimitate. Datorită modului prin care a fost fondată − anume ilegitim – nu poate dobândi legitimitatea prin referinţă la elementele constituente, care erau, pe de o parte, cetăţenii ce depuseseră jurământul şi,

[10] Marsilio da Padova, *Il difensore della pace*, p. 115.
[11] Giovanni Villani, *Cronica*, [ediţie Pietro Massai, Ignazio Moutier], Firenze, Magheri, 1823, p. 15.
[12] Carlo Cipolla, *Storia delle signorie italiane dal 1313 al 1530*, Milano, F. Vallardi, 1881, p. 142.

pe de altă parte, scopurile şi interesele materiale cuprinse în jurământ. Criza comunală nu a fost una a legitimităţii: a fost adaptarea istorică a noului stabilit criteriu la rapidele schimbări exigente. Acelaşi lucru poate fi spus despre alte împrejurări istorice existente în Italia, în perioada timpurie a Evului Mediu, în special în Regatul Siciliei, în sud şi în teritoriile Bisericii din centru. În aceste cazuri, de asemenea, se poate vorbi de o originală „ilegitimitate", deşi mult mai de succes şi acompaniată de noi instituţii şi mijloace de disciplinare. Se poate vorbi şi de o criză a adaptării cu rezultate variabile. Dar nu se poate nega contribuţia esenţială a acestor două experienţe la formarea statului modern. Regatul lui Frederic al II-lea a fost deseori numit prima formă de stat, fiind oferită şi o analiză, chiar dacă discutabilă, ale originilor papale a suveranităţii moderne statale[13]. Problema este însă că atât Regatul Siciliei, cât şi Statele Papale erau în moduri diferite mult prea intens corelate cu cele două perspective universale, una imperială şi cealaltă papală. Nu puteau astfel să susţină impulsurile formării statului modern, bazate pe dorinţa şi capacitatea unei comune organizate de a găsi în sine scopurile şi forţele necesare pentru a-şi procura pacea şi *tranquillità*.

Ceea ce a dictat primii paşi ai transformării *autonomiei* în *suveranitate* în comunele italiene a fost o mentalitate, o direcţie a gândului, o orientare psihologică. Acesta este sensul care trebuie atribuit laitmotivului de disciplină, ca şi imediata adaptare la o comandă, din partea cetăţeanului. Sensul civic al Italiei comunale nu era mai mare decât în cele două părţi, contrar recentelor studii excesiv ideologizate[14]. În schimb, disciplina comunală era mai mare decât cea pontificală sau siciliană, garantând astfel un alt tip de dezvoltare şi instituţionalizând o legitimitate obţinută ilegitim.

Vechea literatură despre despotism este destul de umbrită de literatura civică sau de aceea a republicanismului civic, care preferă să vorbească de *buni supuşi* şi nu de *buni prinţi*. Dar vechea literatură ne învaţă că acei signori au fost mereu instrumentele preferate ale „dictatoriatului facţionar", deşi instrumentele profitau adesea de „facţiunile" înseşi[15]. De asemenea, sugerează că succesul lor nu era bazat pe un simplu noroc, ci pe anumite condiţii obiective. Tranziţia de la *cap al facţiunii* la *prinţ* avea de fapt două cerinţe: o metodă mai integrată de guvernământ şi un program general mai atractiv decât cele caracteristice „nobilimii feudale"[16]. Aceste caracteristici puteau ajuta un *signore* să obţină mai uşor ceea ce el dorea cel mai mult, anume suportul determinat şi spontan al cetăţenilor pentru a fonda un regim stabil. Dar pentru ca o asemenea stabilitate să fie posibilă, puterea recent obţinută trebuia însoţită de un titlu de drept; aici avem din nou o trăsătură distinctivă a variatelor încercări ale signoriei de a acapara puterea, detaşându-se în acest mod de un simplu statut *de facto*, acela de signorie, şi inaugurând drumul ce va conduce la statul modern[17].

Legitimitatea etico-filosofică trebuia să fie urmată de legitimarea juridică, pregătind drumul pentru o eventuală dezvoltare a unui discurs „politic" autonom. Dar

---

[13] Paolo Prodi, *Il sovrano pontifice. Un corpo e due anime, la monarchia papale nella prima eta moderna*, Bologna, Il Molino, 1982, p. 32-34.

[14] Robert D. Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ, University Press, 1993.

[15] Daniel M. Bueno de Mesquita, *The Place of Despotism in Italian Politics*, în *Europe in the Late Middle Ages*, editori Johm R. Hale, John Roger Loxdale Highfield, Beryl Smalley, London, Faber & Faber, 1965, p. 315.

[16] *Ibidem.*

[17] Ernesto Sestan, *Le origini delle Signorie cittadine: un problema storico esaurito?*, în *La crisi degli ordinamenti comunali e le origini dello Stato del Rinascimento*, editor Giorgio Chittolini, Bologna, Il Mulino, 1979, p. 53.

trecerea nu a fost automată, nici în plan doctrinal şi nici în acela teoretic. A fost, într-adevăr, „doctrinală”, într-un sens diametral opus celui modern, şi foarte asemănător cu sensul medieval original.

În aşa-numitul oraş modern, condiţiile nu au fost niciodată favorabile pentru exerciţiul unei doctrine înţelese ca o învăţătură, ca o inducţie concretă comportamentală, ca o aplicare practică a principiilor şi teoriilor – ca o premisă, în alte cuvinte, pentru disciplină. Pe de altă parte, este imposibil de investigat acum acest aspect, din moment ce nu există o istoriografie care să observe viaţa medievală civică într-un mod coerent şi organic.

Trebuie luate în calcul practicile disciplinare ale ghildelor şi ale corporaţiilor, apoi rolul eminent şi încă subestimat al universităţilor, cu propriul tribunal jurisdicţional, până la multiplele roluri disciplinare ale Bisericii, în special în viaţa civică (predicarea şi tot sistemul de „munci caritabile” etc.). Aceste aspecte pot realiza un tablou aproximativ al modului în care disciplina se impune în lumea civică, o lume fondată în special pe învăţătură şi pe efectul de recurs al cuvântului scris − primul fenomen de masă în societatea modernă. Prin urmare, fundaţiile obligaţiilor politice în signorie sunt aceleaşi pe care le-am văzut în scurta incursiune în lucrările lui Marsilius: procurarea a *pax et quies* de către prinţ, comportament de *boni subditi* a cetăţenilor. Rezultatul este acelaşi şi este identificat cu *civilis felicitas*: supuşii buni erau de fapt aceia care ascultau, se purtau decent (*costumatamente*) şi căutau uniune şi concordie într-o viaţă virtuoasă (*vita civile*).

În Lucca secolului XIV însă, *civitas* era descrisă ca o *conversatio populi assidua ad jure vivendum collecti*[18], pentru care, într-un limbaj tipic ciceronian, *omnium civitatum homines, maxime principalium, omnia civiliter atque honeste agere oportet et decet*[19]. O reconstituire istorică arată că prinţul/signore nu deţine un titlu al puterii, decât cel provenit din eficacitatea sa, care constă în disciplinarea cetăţenilor subiecţi în directă relaţie cu obligaţiile lor de supunere. Ambele căi, legitimitatea şi disciplina − *evident monastice şi ecleziastice la origini, dar totodată decisiv influenţate de mediul civic* –, au condus în cele din urmă la *civilitas* a lui Erasmus, pe de o parte; iar pe de altă parte, la fenomenul curţii care, de asemenea, era european, dar de origine italiană. Se cuvine menţionată şi recuperarea neo-stoică a romanului *disciplina militaris* al lui Justus Lipsius[20]. Dar cele mai multe dintre aceste căi conduc la eficacitatea machiaveliană, la care ne-am referit indirect, atribuind titlul de discurs autonom unui gând politic şi titlul de instituţie autonomă a unei realităţi practice pe care acel gând o exprimă – anume, *statul*.

După ce am menţionat cele două aspecte ale suprastructurii, legitimitatea şi doctrina sau disciplina, vom trece la aspectul instituţional. Aici, de asemenea, dorim să susținem posibilitatea unei origini „ilegitime” a statului modern în Italia. În ce măsură acest argument este valid, vom încerca să demonstrăm, invocând contextul statelor signoria, dar și teza lui Weber[21] despre originea comunelor şi a oraşului modern.

Se prezintă oportunitatea de a aduce în discuţie excelenta descriere a lui Ezzelino da Romano, din începutul lucrării clasice a lui Jacob Burckhardt:

---

[18] Francesco Ercole, *L'origine francese di una nota formula bartoliana*, în „Archivio Storico Italiano”, LXXIII (1915), 2, p. 241-294; idem, *Studi sul diritto pubblico e sulle dottrine politiche di Bartolo* (extras din „Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche”), Roma, 1917.

[19] Francesco Ercole, *L'origine francese*, p. 254.

[20] Christopher Brooke, *Philosophic Pride: Stoicism and Political Thought from Lipsius to Rousseau*, Princeton NJ, University Press, 2012, p. 12-36.

[21] Wolfgang J. Mommsen, *The Political and Social Theory of Max Weber*, Chicago, University of Chicago Press, 1992, p. 81.

> He stands as the representative of no system of government or administration, for all his activity was wasted in struggles for supremacy in the eastern part of upper Italy; but as a political type he was a figure of no less importance for the future than his Imperial protector Frederick […]. Here for the first time the attempt was openly made to found a throne by wholesale murder and endless barbarities, by the adoption, in short of any means with a view to nothing but the end pursued. None of his successors, not even Cesare Borgia, rivaled the colossal guilt of Ezzelino; but the example once set was not forgotten, and his fall led to no return of justice among the nations, and served as no warning to future transgressors[22].

Ipoteza unei origini „ilegitime" a statului în Italia din secolele mijlocii ale Evului Mediu poate fi testată şi prin aducerea în discuţie a conceptului de vicariat[23], care până acum a fost interpretat eronat şi subestimat. F. Ercole l-a folosit ca să-şi confirme teza conform căreia, în secolul XIV şi în mare parte din veacul XV, aproape nici un guvernământ al Italiei centrale şi nordice nu a reuşit să exercite puterea valid şi legitim; aceasta a fost obținută numai *de facto*, excepţia fiind recunoaşterea şi confirmarea din partea împăratului, dar exceptând exercitarea puterii judiciare în numele său[24]. Ercole confirma astfel opiniile lui Bartolus, că „aceste civitates nu pot fi considerate *sibi principes* sau având *in se ipsas imperium* […]"[25]; şi astfel nega faptul că aceste entităţi conţineau nucleul statului modern. Teza abia enunțată demonstrează că este necesar mult mai mult decât prezenţa *civitates* pentru a garanta existenţa unui „stat", iar vicariatul, imperial în cazul de față, putea furniza acest element, începând un proces de altfel imposibil la nivel civic.

Pentru de Vergottini, un alt adept al vicariatului, problema este uşor diferită, dar în cele din urmă produce acelaşi rezultat. Pentru el, uzul imperial al vicariatului a fost un semn evident al eşecului lui Henric VII în încercarea de a produce o birocraţie reorganizată şi centralizată pentru regatele italiene, admițând astfel că signoriile Lombard şi Veneto nu puteau fi suprimate[26]. De Vergottini vorbeşte şi de comune ca *organisme particulariste*, prezentând un conflict între situaţia universalismului imperial aflată deja în criză şi noua şi incoerenta perspectivă, „statul". Pentru el, problema era următoarea: concesiunea vicariatului putea precede şi suplini alegerea lui *signore* de către comună[27]. Dilema este însă una mai complexă. Era vicariatul capabil să ofere propria sa legitimitate, în afară de aceea implicată în concesiunea signoriei de către comună?

Cu alte cuvinte, putea fi văzut vicariatul ca un stagiu al evoluției particularismului local către achiziţia suveranităţii prin utilizarea unei semnificative urme de putere „superioară", chiar dacă delegată. Evident, generalizările sunt imposibile. Fiecare caz se cerea luat în sine şi, oricum, signorul sau vicarul trebuia mereu să cadă de acord cu „forţele locale" şi cu superiorul său. O ipoteză în acest sens este aceea că jumătatea superioară a secolului XIV este marcată de diminuarea ambiţiei imperiale de a exercita direct puterea în Italia, în condițiile în care signoriile deveneau mai puternice. Conform lui de Vergottini, *decadenţa progresivă a bazei democratice şi comunale a signoriei* a

---

[22] Jacob Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance*, Oxford/London, Phaidon Press, 1945, p. 15.

[23] Însuși Burckhardt empatizează rolul lui Ezzelino ca *vicario* când prezintă dramatica sa caracterizare: „At the side of the centralizing Emperor appeared a usurper of the most peculiar kind, his vicar and son-in-law, Ezzelino da Romano" (*ibidem*, p. 13-15).

[24] Pentru o prezentare mai amplă a acestei idei, vezi F. Ercole, *Pensiero politico di Dante*, Milano, Alpes, 1927.

[25] Idem, *L'origine francese*, p. 254.

[26] Giovanni de Vergottini, *Vicariato imperiale e signoria*, Milano, Giuffre, 1941, p. 20-25.

[27] *Ibidem.*

fost urmată de *transformarea lor în state autocratice, în principate*. Iar fenomenul, afirmă el, este evident legat de recunoaşterea deplină a titulaturii imperiale[28]. Dacă asumpția sa este corectă pentru vicariatul imperial, care este atunci situaţia variantei papale a aceleiaşi instituţii?

Începutul pare similar: papa Ioan al XXII-lea acordă în cele din urmă vicariatul apostolic familiei Este în Ferrara (1329), doar după eşecul de a realiza aici o centralizare şi o guvernare directă a Bisericii. Dacă pentru imperiu mijlocul secolului XIII a fost o perioadă nefavorabilă, pentru Biserică a fost una benefică, semnalând o schimbare înspre bine. Abandonând visul universalist, Biserica Catolică a început să se orienteze spre o soluţie „modernă” în soluţionarea problemelor sale teritoriale, prin încercarea de a-şi asuma rolul de stat. În 1351, cu papa Clement al VI-lea, Statele Bisericii Catolice erau încă într-o criză a suveranităţii papale. Din 1360, cu Inocenţiu al VI-lea, restaurarea Albornoz a avut deja loc. Uzajul papal al vicariatului urmează aceste evenimente politice şi, în mod cert, a servit ca un stimul. Este metoda prin care papa a reuşit să exercite puterea centrală şi să unească forţele dizidente ce au fost activate în prima jumătate a secolului XIV.

De asemenea, după stabilirea stăpânirii temporale asupra teritoriilor sale, principala problemă a fost menţinerea păcii şi a liniştii în cadrul comunităţilor supuse. Din nou, comunele doreau pace internă, iar papalitatea însăşi a invocat atât pacea internă cât şi externă ca justificare pentru interferenţele sale în afacerile civile: *The question was who, the pope or the aspirant to despotism, was to profit by this need*[29]. Cel din urmă a câştigat, parţial din cauză că signorii locali se simţeau mai abili în a păstra legătura cu administrația Bisericii decât cu aceea a Imperiului.

> There was a permanent administration in the papal states, papal government was never reduced to merely theoretical claims, and the papal vicars were never wholly immune to its control. It was otherwise with the vicars of the empire, as their duties declined their rights were progressively extended[30].

În ciuda diferitelor rezultate, există multe similitudini în evoluţia vicariatului în teritoriile imperiale şi ecleziastice. Ne gândim mai ales la „titlul” juridic conferit de vicariat signorului: era acelaşi, indiferent dacă investirea juridicțională era vicarială ori comunală. Această dovadă este decisivă pentru argumentul studiului. Se adaugă şi Bartolus, teoreticianul ce considera guvernămintele civice ilegitime datorită lipsei „titlului”. Problema „titlului” nu era doar găsirea unui loc în lumea imperială, papală, feudală, civică sau orice altă lume unde să poată fi situată noua figură a cetăţeanului/*signor*-ului. Întreg sistemul iniţial a fost pus la încercare: aparent, signorul reprezenta ceva nou, cu respect însă pentru sistemele civice sau feudale şi pentru elementele aparţinând vechiului sistem; teoretic, toate au fost exploatate pentru a creşte forţa noii instituţii în curs de formare. S-a instituit o dialectică între vechea idee universalistă şi noua dimensiune teritorială *signoria*, favorizând expandarea modernității

[28] *Ibidem*, p. 26.

[29] Philip J. Jones, *The Vicariate of the Malatesta of Rimini*, în „English Historical Review”, LXVII (1952), 7, p. 321.

[30] *Ibidem*, p. 324. El continuă: „Finally well before the end of the fourteenth century, the imperial vicariate had evolved from a terminable grant *ad beneplacitum* into what was virtually a perpetual privilege, though always subject in theory to the will of the king. The papal vicariate was to follow a similar development; but more slowly, less obviously to the profit of the signori, and with the important difference that it finally succumbed to the restoration of direct government by the pope”.

orășenești, ca și legitimizarea ilegitimității originare a orașului, rezultând o tendință spre principat. Se poate presupune că, prin mijloace instituționale, conform dialecticii signorie − vicariat − principat, vechea legitimitate civică (ilegitimă în termeni weberieni) poate fi transformată într-un nou tip de legitimare, specifică statului modern[31].

Din punct de vedere instituțional, vicariatul aparține unui stagiu intermediar între decăderea vechiului universalism și afirmarea unui nou particularism. Putea deveni numitorul comun pentru cele două, dar din motive diferite și adesea opuse pentru fiecare caz. Dar cum noi vrem să găsim urmele modernității în procesul dezvoltării statale, credem că gândirea lui Bartolus, preocupat de relația vicariatului cu despotismul și cu tirania, ne oferă o utilă ipoteză de lucru[32].

Se poate afirma că statul modern s-a dezvoltat datorită conexiunilor între aspectele menționate mai sus. Această ipoteză privește statul ca punct de intersecție între aspectul instituțional al organizării puterii, aspectul ideologic privind legitimitatea funcției vizavi de subiecți și aspectul disciplinar, determinant pentru comportamentul colectiv al supușilor. Pe de altă parte, etimologia cuvântului „stat" exprimă un sens de durată, conectat cu noțiunea unui „mecanism unde anumite norme comportamentale (în special prohibiții) create de oameni într-o perioadă anterioară devin asimilate ca fiind legi naturale și irezistibile"[33]. Totul s-ar înscrie în tendințele inerente politicilor moderne. *Cum poate această acuzație să fie înlăturată?* Bartolus se refugiază în conceptul de *bonum commune*[34]. Dar dacă acesta este echivalentul lui *buongoverno*, și anume suveranitatea, unde este atunci diferența între bunul guvernământ (suveranitatea sau statul) și despotism?

A spune că diferența stă în prezența sau absența „bunului comun" pare tautologic, doar dacă acest bun poate fi conectat cu relațiile dintre ordine și pluralitate, adică dintre public și privat. În acest caz, ideea de disciplină, alături de aspectele individuale sau colective conținute în definiția ei sociopolitică pot fi adăugate întregii dimensiuni de ordine regulară[35]. Diferența este atunci în dorința a „mai multor minți" de a se plasa și menține „în unitate", configurând multe sfere de viață în același timp: de la teritorialitate și durată la disciplină și autodisciplină și de la legitimitate la doctrină. Toate acestea ar putea fi combinate în dimensiunea fizică a bazei teritoriale, nediscutată încă datorită legăturii strânse cu politica și cu organizarea acesteia. Este necesară invocarea unei discuții asupra aspectului teritorial deoarece statul (sau bunul comun) are nevoie de o conexiune continuă a părților componente ce are ca rezultat concordia; marea noutate este crearea și funcționarea unei rețele de comunicații, interne și externe, ce se transformă în coordonare[36]. Fără aceste cerințe, noua „mașină decizională", statul modern, nu poate fi construită. Problema este de a combina simultan cerințele necesare și suficiente pentru existența „mașinăriei" – în alte cuvinte, de a avea propria constituție. Este esențial de găsit momentul de emergență. La un moment dat nu exista, ca apoi să

[31] Eric J. Hobsbawm, *The Age of Empire, 1875-1914*, London, Pantheon Books, 1987, p. 152.

[32] Diego Quaglioni, *Politica e diritto nel Trecento italiano: il „De Tyranno" di Bartolo da Sassoferrato (1314-1357)*, Firenze, 1983, p. 57.

[33] Gianfranco Miglio, *Genesi e trasformazioni del termine-concetto* Stato, Milano, Vita e Pensiero, 1981, p. 15-17.

[34] Diego Quaglioni, *Politica e diritto*, p. 37.

[35] Pierangelo Schiera, *Il Bonum commune fra corpi e disciplina: Alle radici della politica nel medioevo*, în „Democrazia e diritto", [XXI] (1991), 4, p. 29-51.

[36] Giuseppe Sergi, *Le istituzioni politiche del secolo XI: Trasformazioni dell'apparato pubblico e nuove forme di potere*, în *Il secolo XI. Una svolta?* (=„Annali dell'Istituto Storico Italo-Germanico", XXXV), editori Cinzio Violante, Johannes Fried, Bologna, Il Mulino, 1993, p. 73-97 [studiu publicat inițial în 1978].

apară totuşi. Existenţa „maşinăriei” este conectată cu o tehnologie adecvată şi disponibilă de informaţii şi comunicaţii[37]. Această idee cere însă o reevaluare a rolului comunicării în aspectul doctrinal-disciplinar al statului. Modelul poate fi înțeles folosind indicii de la Habermas[38], Luhman[39] ori Webber[40].

S-a spus că termenul „stat” la Machiavelli semnifică, în termeni concreţi, combinaţia de oameni şi mijloace, adică resurse, în jurul cărora orice regim trebuie organizat. Statul este astfel constituţia materială, adică unitatea politică a comunităţii organizate. Ipoteza lui Miglio porneşte de la acest concept. El sugerează că prin stat Machiavelli înţelege o realitate capabilă să îmbine vechiul sens de poziţie cu cel modern de „ordine abstractă”. Deşi exagerează în explicaţiile sale, ipoteza sa este validă, pentru că identifică în doctrina „raţiunii statului” o mişcare spre conceptul abstract al statului.

> Principala dificultate a fost transformarea interesului privat şi personal al prinţului şi al suitei sale în interesul unei entităţi externe şi obiective prinţului şi deci abstractă. Această dificultate a fost depăşită de invenţia a ceea ce noi numim acum stat modern[41].

În concluzie, dacă entitatea particulară cunoscută ca „stat modern” s-a dezvoltat prin corelarea celor trei aspecte ale căii spre unitate ale „mai multor minţi”, anume legitimitatea, disciplina şi instituţiile, atunci originile italiene sunt veridice. Pentru că aceste trei ingrediente au cunoscut o dezvoltare simultană doar în cadrul umanismului italian, deşi în forme prea înguste şi chiar despotice, pentru a se afirma aici la capacitate maximă. A fost nevoie de câteva secole pentru ca această mixtură de ingrediente să atingă consistenţa adecvată şi pentru ca formula finală a statului să se desăvârşească. Se poate spune că statul modern a apărut în Italia medievală cel puţin din punctul de vedere al elementelor primare componente şi al nucleului modernităţii sale – omul cetăţean – sau mai bine spus oamenii-cetăţeni, acele „mai multe minţi” despre care am vorbit. Istoria vicariatului, în special cel papal (din moment ce vicariatul imperial îşi pierde importanţa odată cu declinul Imperiului), pune această chestiune într-o altă lumină. Apărut ca un remediu pentru controlul despotic al signorului, şi astfel ca un prim răspuns la dorinţa de legitimitate a cetăţenilor comunali, a dispărut în acelaşi mod, conducând, unde a fost posibil, spre forme mai sigure şi paşnice de organizare a puterii – cazul papal, prin manifestarea „Statelor Papale”. Adevăraţii protagonişti ai acestor episoade au fost cetăţenii şi nu signorii. Carlo Cipolla avea dreptate când ne amintea că *florentinii secolului al XIV-lea ce au expulzat pe ducele de Atena, nu puteau vedea altceva decât partea urâtă a signoriei. Dar nici nu puteau compara tiranul italian cu cei din alte ţări realizând astfel cât de mult ai lor erau capabili de a favoriza progresul intelectual*.[42] Dar acum putem înţelege că originea statului modern nu a fost doar *instituţională*, adică centrată pe construcţia unui *aparatus*, ci şi culturală conectată cu legitimitatea; şi *comportamentală*, conectată cu doctrina şi cu disciplina.

---

[37] Hans de Vries, *Essai sur la terminologie constitutionnelle chez Machiavel (Il Principe)*, 'S-Gravenhage, Excelsior, 1957, p. 11-14.

[38] Gregg Daniel Miller, *Mimesis and Reason: Habermas's Political Philosophy*, New York, SUNY Press, 2011; Thomas McCarthy, *The Critical Theory of Jürgen Habermas*, Cambridge MA, MIT Press, 1978.

[39] A se vedea Niklas Luhmann, *A Sociological Theory of Law*, London, Routledge, 1985; idem, *Law As a Social System*, ediţie Fatima Kastner, Richard Nobles, David Schiff, Klaus A. şi Rosamund Ziegert, Oxford, University Press, 2003.

[40] George Ritzer, Jeffrey Stepnisky, *Contemporary Sociological Theory*.

[41] Gianfranco Miglio, *Genesi e trasformazioni*, p. 30-31.

[42] Carlo Cipolla, *Storia delle signorie italiane*, p. 98.

THE CONCEPT OF "MODERN STATE" AND ITS POSSIBLE ORIGINS. A STUDY OF THE TERRITORIAL AND SOCIAL FORMS CREATED IN THE MEDIEVAL ITALY
(Summary)

Keywords: origin of modern state, medieval history, philosophy, Marsilius of Padova, Bartolus, Dante, sovereign, vicariate, human rights and condition, Florence, signoria.

The paper discusses several possible points of origin for the concept of *state*, emphasized in the works of several of the great medieval philosophers: Marsilius, Bartolus, Dante. I bring arguments in the favor of an objective, law centered study, to clarify certain historiography theories for and against the original birth place of the state. I will discuss the legitimacy of the state, and the origin in the Italian space, possible influences and theories about the intended purpose. Another focus of the research is the legitimacy of power and the legal applicability of canonical and imperial doctrines, and a presentation of the vicariate, territorial sovereignty, and the new man emerging at the turn of the 13th century.

IULIAN MARCEL CIUBOTARU[*]

CONSIDERAŢII REFERITOARE LA REGIMUL JURIDIC AL MĂNĂSTIRILOR PERSONALE DIN MOLDOVA (SECOLELE XV-XVI)[**]

Încă de la apariţia sa, monahismul a fost receptat ca un fenomen extrem de complex, care a generat profunde mişcări sociale, cauzele acestora regăsindu-se în doctrina creştină, precum şi în ideile promovate de părinţii Bisericii din veacul al IV-lea[1]. În acest sens, rolul precumpănitor în reglementarea vieţii monastice a revenit Bisericii, instituţie care, în Ţările Române, a preluat masiv dreptul canonic bizantin[2], cu toate că, la origine, „substanţa instituţiilor creştine nu era exclusiv bizantină. Rădăcinile lor veneau, pentru un mare număr dintre ele, dintr-o lume care precedase Bizanţul şi, chiar după secolele IV-VI, forţe nebizantine însufleţiseră şi alimentaseră Biserica ecumenică”[3]. În acest sens, s-au exercitat influenţe orientale sau siriene, detectabile în diverse practici, printre care specialiştii au identificat legile agrare[4].

Cu privire la situaţia din Moldova secolelor XV-XVI, trebuie precizat că nu poate fi exclus specificul local[5], care a dat o notă distinctă practicilor bisericeşti, înţelese şi aplicate de autorităţile eclesiastice într-o manieră individuală. În acest sens, s-a observat că doar în Biserica Moldovlahiei s-a manifestat fenomenul numit *haristikarios* sau *haristikion*, preluat din Bizanţ, unde a apărut în secolul XI[6], însă a încetat să existe două veacuri mai târziu[7]. Spre deosebire de Moldova, acest fenomen este aproape inexistent

---

[*] Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi.

[**] Cercetare finanţată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[1] I. D. Ştefănescu, *Instituţia monahismului*, Tipografia Sfintei Monasteri Neamţu, [1937], p. 14.

[2] Maria Crăciun, *Semnificaţiile ctitoririi în Moldova medievală. O istorie socială a religiei*, în vol. *Naţional şi universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Şerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1998, p. 138.

[3] Valentin Al. Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, Editura Academiei, 1980, p. 74.

[4] *Ibidem.*

[5] Igor Sava, *Dreptul de ctitorie în Ţările Române la sfârşitul secolului al XIV-lea – secolul al XVI-lea: tradiţie bizantină şi specific local*, în „Tyragetia”, Chişinău, s.n., tom I (XVI), nr. 2, 2007, p. 79-80, 84.

[6] Michel Kaplan, *Les monastères et le siècle à Byzance: les investissements des laïques au XI^e^ siècle*, în „Cahiers de civilisation médiévale”, 27^e^ année, nr. 105-106, janvier-juin 1984, p. 71-83; Paul Lemerle, *Un aspect du rôle des monastères à Byzance: les monastères donnés à des laïcs, les Charisticaires*, în „Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres”, 111^e^ année, nr. 1, 1967, p. 9-28, cu precizarea: „Ces termes [haristikion − n.n.] n’apparaissent pas avec leur valeur technique, autant que je sache, avant le tournant des X^e^-XI^e^ siècles” (*ibidem*, p. 10).

[7] Tit Simedrea, *Mănăstiri vândute şi dăruite în secolul al XV-lea în Moldova*, în *BOR*, anul LXVII, nr. 1-2, ianuarie-februarie 1949, p. 80; V. Laurent, *Charisticariat et commende à Byzance. Deux fondations patriarcales en Épire aux XII^e^ et XIII^e^ siècle*, în „Revue des études byzantine”, tome 12, 1954, p. 100-113.

în Ţara Românească. Totuşi, la 25 aprilie 1593, în vremea lui Alexandru cel Rău, este atestată Mănăstirea Tisău, moştenită de Mitrea, fost mare vornic, şi de soţia sa, Neaga. În uric se precizează că mănăstirea fusese „*moştenire* [s.n.] zidită şi făcută de bunicii jupaniţei Neaga vorniceasa”[8]. Din punct de vedere istoriografic, singura investigare a problemei în cauză aparţine mitropolitului Tit Simedrea, deşi referinţe nu au lipsit nici în lucrările unor istorici care s-au ocupat de actul de ctitorire, precum Valentin Al. Georgescu[9], Gheorghe Cronţ[10], Vasile V. Muntean[11], Voica Puşcaşu[12] sau Paul Brusanowski[13].

Aşadar, este vorba de existenţa doar în acest spaţiu a mănăstirilor personale, ctitorii boiereşti (aşa cum a fost iniţial însăşi Mănăstirea Voroneţ, probabil ctitorie a familiei din care provenea boierul Stan Bârlici[14], şi chiar Mănăstirea Dragomirna[15]) de care aceştia puteau dispune după cum le era voia sau nevoia. În cele mai multe cazuri, aceste aşezăminte monahale erau comercializate, fiind vândute sau cumpărate alături de satul, moara sau prisaca lângă care fuseseră construite. Din acest punct de vedere, s-a făcut remarca că aceste mănăstiri nu reprezentau aşezăminte monahale în adevăratul sens la cuvântului, neavând personalitate juridică proprie[16].

Practica vinderii unor aşezăminte monastice, aflată în directă legătură cu dreptul de ctitorire, a fost condamnată de Patriarhia ecumenică de-a lungul timpului. Astfel, în vremea împăratului Nicefor Focas (963-969) s-au luat măsuri contra acelor persoane care nu asigurau ctitoriei lor mijloacele de existenţă[17], stipulându-se ca mănăstirile şi bisericile să fie supuse doar autorităţilor eclesiastice superioare[18]; deşi, în realitate, aceste lăcaşuri monahale erau mici biserici şi mănăstiri de sat. Alţi împăraţi care au reglementat viaţa monastică din Imperiu au fost Vasile al II-lea şi Alexios I Comnenul, cel din urmă influenţat de ideile lui Nicolas Grammatikos, primat al Bisericii constantinopolitane, căruia i se datorează anularea practicilor abuzive, printr-o novelă emisă în 1096[19]. Împotriva charisticariatului s-au pronunţat şi înalte feţe bisericeşti, precum patriarhii Ioan Oxites al Antiohiei (secolul XI)[20] şi Sisinios II al Constantinopolului

[8] *DIR*, B. Ţara Românească, veacul XVI, vol. VI (1591-1600), 1953, nr. 80, p. 69.

[9] Vezi *supra*.

[10] Gh. Cronţ, *Dreptul de ctitorie în Ţara Românească şi Moldova. Constituirea şi natura juridică a fundaţiilor din Evul Mediu*, în *SMIM*, IV, 1960, p. 108-111.

[11] Vasile V. Muntean, *Bizanţul şi românii. Cercetare comparativă privind organizarea mănăstirilor*, Iaşi, Editura Trinitas, 2005, p. 87-91, precum şi 31-32 (pentru trimiterile bibliografice privitoare la situaţia din Imperiul Bizantin).

[12] Voica Puşcaşu, *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Ţara Românească şi Moldova până la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, Editura Vremea, 2001, p. 151 ş.u.

[13] Paul Brusanowski, *Dreptul ctitoricesc*, în *Monahismul ortodox românesc. Istorie, contribuţii şi repertorizare*, vol. I, *Istoria monahismului ortodox românesc de la începuturi până în prezent*, lucrare publicată la iniţiativa şi cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, Editura Basilica, 2014, p. 543-572.

[14] Andrei Eşanu, Valentina Eşanu, *Mănăstirea Voroneţ. Istorie, cultură, spiritualitate*, Chişinău, Editura Pontos, 2010, p. 10.

[15] Maria Magdalena Székely, *Mănăstirea Dragomirna – ctitorie boierească*, în *Dragomirna şi ctitorii ei*, carte tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Dragomirna, 2014, p. 441, 446.

[16] Voica Puşcaşu, *op. cit.*, p. 151.

[17] Valentin Al. Georgescu, *op. cit.*, p. 159.

[18] *Ibidem*, p. 165.

[19] Hélène Ahrweiler, *Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux X^e^-XI^e^ siècles*, în idem, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, préface de Paul Lemerle, London, Variorum Reprints, 1971, p. 2, 21.

[20] Paul Gautier, *Réquisitoire du patriarche Jean d'Antioche contre le charisticariat*, în „Revue des études byzantines”, tome 33, 1975, p. 77-132. Cu privire la biografia patriarhului Ioan Oxites al Antiohiei,

(996-998). Urmaşul lui Sisinios II, Sergios, a aprobat însă fenomenul dăruirii mănăstirilor (1016), fapt acuzat de patriarhul Alexios Studitul în cadrul unor sinoade întrunite în 1027, precum şi în anul următor[21]. Deşi acest fenomen a ajuns să fie considerat echivalentul unei instituţii antireligioase, nu a putut fi abolit în totalitate, întrucât charisticariatul a existat până la sfârşitul Imperiului; însă forma acestuia s-a modificat în favoarea Bisericii, laicii pierzând, treptat, privilegiul însuşirii unor aşezăminte monahale[22], în scopul exploatării lor.

În ciuda acestor dispute teologice, documentele emise de cancelaria Moldovei atestă numeroase cazuri de mănăstiri personale, ridicate pe domeniile proprii ale boierilor, multe dintre ele lăsate moştenire, vândute, cumpărate sau dăruite unor persoane laice. Valoarea acestor mănăstiri era apreciată, de regulă, numai alături de ocina pe care erau situate, cele două fiind într-o stare de interdependenţă. Se cunosc cazuri când domnii Moldovei acordau unor persoane laice terenuri pe care urmau să fie construite mănăstiri personale, care, atunci când moştenirea era împărţită între urmaşi, se divizau în două sau chiar mai multe părţi. Prezentul text se concentrează asupra unor astfel de situaţii, aşa cum acestea sunt reflectate de uricele emise de cancelaria Ţării Moldovei în veacurile XV-XVI, până la domnia lui Alexandru Lăpuşneanu, când acest fenomen începe, treptat, să dispară.

Mănăstiri personale puse sub ascultarea unor aşezăminte domneşti

La 6 februarie 1431, atunci când stareţ la Mănăstirea Bistriţa era Vasilie, Alexandru cel Bun a oferit ctitoriei sale câteva privilegii deosebit de importante, precum vama de la Tazlău şi patru prisăci, alături de mănăstirea cu hramul Sfântul Nicolae, „unde a fost Huba”[23]. În uric de precizează că mănăstirea lui Huba avea în jurul ei un sat, o moară şi o selişte, toate urmând să facă parte, alături de aşezământul monastic menţionat, situat pe Nechid, din patrimoniul material al Bistriţei. Nu se cunoaşte când a fost întemeiată această mănăstire din ţinutul Neamţ. Iniţiativa înfiinţării ei a aparţinut celui care deţinea teritoriul respectiv, boierul Huba, care, foarte probabil, a devenit monah în mănăstirea cu hramul „Sfântul Nicolae”. De asemenea, nu deţinem informaţii despre cum a intrat în patrimoniul domnesc satul, moara, selişteа şi mănăstirea lui Huba. Deducem că acest personaj a murit fără urmaşi, numai astfel explicându-se dania lui Alexandru cel Bun către Mănăstirea Bistriţa din februarie 1431. Mănăstirea lui Huba trebuie să fi fost un lăcaş monastic de importanţă redusă, dat fiind că, precum s-a văzut, a devenit metoc al Bistriţei. Un secol mai târziu, mănăstirea cu hramul „Sfântul Nicolae” exista încă. Aflăm aceasta din uricul emis de cancelaria Moldovei la 4 iunie 1519. La această dată, Ştefan cel Tânăr întăreşte Mănăstirii Tazlău, acolo unde egumen era Paisie, domeniile sale, dat fiind că vechile privilegii au fost arse de secuii care au prădat aşezământul de la Tazlău. Printre stăpânirile întărite la 4 iunie 1519 s-a numărat şi mănăstirea „unde a fost Huba”, dăruită, spune uricul, de Ştefan cel Mare, care o cumpărase, alături de satul, moara şi selişteа de pe Nechid, pentru 150 de zloţi tătărăşti, de la Mănăstirea Bistriţa. Documentul precizează că tranzacţia a avut loc în vremea

vezi studiul aceluiaşi autor, *Jean V l'Oxite, patriarche d'Antioche. Notice biographique*, în „Revue des études byzantines”, tome 22, 1964, p. 128-157.

[21] Vasile V. Muntean, *op. cit.*, p. 89.

[22] Hélène Ahrweiler, *op. cit.*, p. 13.

[23] *DRH*, A. Moldova, vol. I (1384-1448), întocmit de Constantin Cihodaru, Ioan Caproşu şi Leon Şimanschi, 1975, nr. 101, p. 150.

arhimandritului Grigorie[24], despre care ştim, din alte acte, că a condus Bistriţa în ultimul deceniu al secolului XV şi că era încă în demnitatea de egumen la 22 martie 1500[25]; aşadar, în acest interval mănăstirea lui Huba a trecut din patrimoniul Bistriţei în cel care aparţinea de Mănăstirea Tazlău.

Acelaşi voievod a înzestrat Tazlăul cu încă o mănăstire, reîntărită de Ştefăniţă Voievod prin acelaşi uric emis la 4 iunie 1519. Este vorba despre Răcătău, ctitorie a lui Petru Huhulea, al cărui fiu, pe nume Isaia, a vândut-o, pentru 40 de zloţi tătărăşti, lui Ştefan cel Mare care, precum s-a văzut, a dăruit-o Tazlăului[26]. Hotarele mănăstirii de pe Răcătău atestă încă un aşezământ monahal aflat în zona Horgeştilor. Este vorba despre Gorjeşti, lăcaş monastic despre care nu ştim să se fi păstrat alte documente. Mănăstirea de pe Răcătău este atestată după mai bine de şase decenii (la 8 decembrie 1581), în contextul în care Iancu Sasul întăreşte lui Condrea Bucium, mare vornic al Ţării de Jos, satul Năneşti cu iazuri şi mori, domenii cumpărate de la Ionaşco Huhulea şi surorile lui, Magdalina şi Varvara, copiii lui Petru Huhulea, nepoţi ai postelnicului Huhulea şi strănepoţi ai lui Isaia. De asemenea, voievodul întăreşte marelui vornic şi soţiei sale, Antemia, „o mănăstire ce este pe Răcătău, în hotarul Horjeştilor şi cu două poieni, pe amândouă părţile Răcătăului, din privilegiul de schimb ce a avut tatăl lui, Bucium, de la părintele domniei mele, Petru voievod”[27]. Precum se observă, în urma unor acţiuni juridice ce nu ne sunt cunoscute, dar despre care ştim că s-au petrecut în vremea lui Petru Rareş, ctitoria familiei Huhulea de la Răcătău a trecut din stăpânirea Mănăstirii Tazlău în cea a familiei Bucium, fiind întărită, în decembrie 1581, boierului Condrea Bucium şi soţiei sale. De altfel, uricul din 1581, deja menţionat, atestă unul din ultimele cazuri prezente în Moldova, când se vorbeşte despre vinderea sau moştenirea unei mănăstiri.

Întrucât aminteam de patrimoniul Mănăstirii Bistriţa, trebuie precizat că ea avea în subordine alte lăcaşuri monastice: precum era Mănăstirea Bohotin, pusă sub ascultarea ctitoriei lui Alexandru cel Bun încă de la 6 ianuarie 1411[28], fapt reconfirmat de Ştefan cel Mare la 15 septembrie 1462[29]. Cu privire la momentul dispariţiei sale, a fost emisă ipoteza potrivit căreia lăcaşul monahal din braniştea domnească şi-a încetat existenţa în secolul XIX, odată cu secularizarea averilor mănăstireşti[30] (acelaşi autor militează însă, în cadrul aceleiaşi lucrări, pentru 1830 drept an al desfiinţării mănăstirii în cauză[31]). Atunci când unii istorici s-au referit la ruinele acestei mănăstiri[32], bazându-se pe textul lui George Ioan Lahovary, din *Marele dicţionar*

[24] *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I (1501-1550), 1953, nr. 130, p. 142; *Documente moldoveneşti de la Ştefăniţă voievod (1517-1527)*, editate de Mihai Costăchescu, Iaşi, 1943, nr. 23, p. 111.

[25] *DRH*, A. Moldova, vol. III (1487-1504), întocmit de Constantin Cihodaru, Ioan Caproşu şi Nicolae Ciocan, 1980, nr. 256, p. 459.

[26] *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 130, p. 142.

[27] *DRH*, A. Moldova, vol. VII (1571-1584), întocmit de Ioan Caproşu, 2012, nr. 420, p. 505; *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. III (1571-1590), 1951, nr. 233, p. 178.

[28] *DRH*, A. Moldova, vol. I, nr. 29, p. 42.

[29] *Ibidem*, vol. II (1449-1486), întocmit de Leon Şimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat şi Dumitru Agache, 1976, nr. 107, p. 153. Printre stăpânirile Mănăstirii Bohotin se număra şi o prisacă, situată în apropierea acestui lăcaş monahal, în braniştea domnească de la Bohotin, fapt atestat de uricul emis la 29 august 1455 (vezi *ibidem*, nr. 52, p. 75).

[30] Marcu-Marian Petcu, *Mănăstiri şi schituri din Moldova, astăzi dispărute*, cu o prefaţă de Ioan Moldoveanu, Bucureşti, Editura Bibliotecii Naţionale a României, 2010, p. 54-55.

[31] *Ibidem*, p. 440.

[32] Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităţilor şi monumentelor medievale din Moldova*, Bucureşti, Direcţia Patrimoniului Cultural Naţional, Biblioteca Monumentelor Istorice din România, 1974, p. 148.

geografic al României[33], au făcut o confuzie, pentru că din lectura atentă a textului reiese că nu este vorba despre vechea mănăstire, ci despre o biserică aflată în incinta aceleia noi din Bohotin, a cărei construcţie nu a mai fost finalizată şi care datează de circa şapte decenii.

Dat fiind că Bistriţa a fost mult timp cea mai importantă mănăstire a Moldovei, atribuindu-i-se chiar drepturi şi venituri episcopale, avea în subordine mănăstiri mai mici, unele dintre ele atestate şi în uricul pus în circulaţie la 15 septembrie 1462, citat mai sus. Este vorba despre mănăstirea cu hramul „Sfântul Bogoslov", despre a cărei localizare nu s-a transmis nici o informaţie, mănăstirea de pe Bahlui şi moara acesteia (plasată în document, din punct de vedere geografic, incert) şi Mănăstirea Bohotin, cu moara şi prisaca din apropiere[34].

În directă relaţie cu Mănăstirea Bistriţa este încă una dintre situaţiile neobişnuite din punctul de vedere al aplicării dreptului canonic în Moldova epocii lui Ştefan cel Mare. La 11 iunie 1466, Ştefan din Tămaş vinde Bistriţei mănăstirea aflată „din sus de Tămaş, unde a fost Marta călugăriţa, de ceia parte de Siret, alături de o baltă, anume Martina"[35]. Atât mănăstirea călugăriţei Marta cât şi balta Martina, împreună cu „tot venitul ce să vinia aceii mănăstiri", sunt cumpărate de egumenul Teodor al Bistriţei pentru şaizeci de ughi. Menţionăm că unul din martorii acestei tranzacţii economice a fost însuşi mitropolitul Teoctist. Acelaşi reprezentant al Bisericii, însă alături de episcopul de Roman şi de egumenii marilor mănăstiri din Moldova participă, la 2 octombrie 1468, la acţiunea prin care Ştefan cel Mare a cumpărat de la Marena, paniţa panului Ivanco al lui Brae, fiica lui Iaţco Branici, jumătate din satul Maneuţi, aflat în ţinutul Sucevei, jumătate din mănăstire şi jumătate din tot hotarul, cu tot venitul, pentru 130 de zloţi tătărăşti[36]. Ştefan cel Mare a dăruit aceste bunuri Mănăstirii Putna, transformând astfel Mănăstirea Maneuţi într-un metoc al Putnei. Trebuie remarcat însă că aşa cum Marena lui Brae a vândut voievodului doar jumătate din satul Maneuţi, mănăstirea a fost vândută tot pe jumătate, cealaltă parte a ei rămânând în continuare în stăpânirea Marenei.

La 16 martie 1490, Ştefan cel Mare a cumpărat de la copiii lui Hărman, Bogdan de la Voitin, Ion Miciorna şi surorile lui, Ilca şi Muşa, satul Voitin, pentru care Hărman avea uric de întărire de la Alexandru cel Bun (documentul a fost pus în circulaţie la 18 august 1427[37]). Acest sat era locul unde atât Hărman cât şi tatăl său, Iaţco, au construit nu doar curţile boiereşti, ci şi mănăstirea familiei, alături de „fânaţul lor cel vechi"[38]. La 16 martie 1490, mănăstirea era însă ruinată sau poate nu se mai păstra nimic din ea, cu excepţia amintirii, întrucât în uric se face trimitere de două ori la locul „unde a fost mănăstirea lor"[39]; fără îndoială, o ctitorie de familie, administrată de Hărman însuşi, care a decăzut atunci când copiii şi-au stabilit traiul în alte locuri, înstrăinând vechile ocine strămoşeşti, puse de Ştefan cel Mare sub ascultarea ctitoriei sale, Mănăstirea Putna.

---

[33] George Ioan Lahovary, *Marele dicţionar geografic al României, alcătuit şi prelucrat după dicţionarele parţiale pe judeţe*, vol. I, Bucureşti, 1898, p. 507.

[34] *DRH*, A. Moldova, vol. II, nr. 107, p. 153.

[35] *Ibidem*, nr. 136, p. 194.

[36] *Ibidem*, nr. 155, p. 229; *Documentele lui Ştefan cel Mare*, vol. I, editate de Ioan Bogdan, Bucureşti, 1913, nr. LXXVII, p. 132.

[37] *DRH*, A. Moldova, vol. I, nr. 65, p. 95; *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, editate de Mihai Costăchescu, vol. I, Iaşi, 1931, nr. 61, p. 188; *Domeniul mănăstirilor din Bucovina în secolele XIV-XVIII. Inventar de documente*, volum editat de Mihai-Ştefan Ceauşu şi Marius Chelcu, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2007, nr. 13A, p. 134.

[38] *DRH*, A. Moldova, vol. III, nr. 77, p. 151.

[39] *Ibidem.*

Tot în aceeaşi zi (16 martie 1490), Ştefan cel Mare a cumpărat de la Stanciul şi fraţii lui, Ivanco şi Isaico, fiii lui Fedca Stărostescul, satul Macicătăuţi, alături de „mănăstirea satului aceluia”[40], pentru 400 de zloţi tătărăşti, pe care le transferă sub autoritatea aşezământului de la Putna, condusă la acea vreme de arhimandritul Paisie cel Scurt.

Documentele emise în secolele XV-XVI de cancelaria Moldovei atestă numeroase cazuri de locuri „unde a fost mănăstire”. Aceste domenii, vândute sau cumpărate, erau raportate, în permanenţă, la aşezământul monastic care existase acolo, fapt care contribuia la o mai bună plasare topografică a ocinei în cauză. De exemplu, la 14 decembrie 1458, este atestată Maruşca, fiica lui Andrei Slujăscul, soţia lui Negrilă, care face unele danii importante către Mănăstirea Bistriţa, printre care şi locul situat la fântâna Horgului, „unde au fost mănăstirea tătâne-său”[41]. Un caz asemănător se întâlneşte la 20 decembrie 1518, când nepoţii lui Petru Oarţă (Trif, fiul Marenei, şi vărul său, Vasco, şi surorile lui, Cârstina, Gaftia, copiii Anei, fiica Sorei) vând mitropolitului Teoctist al II-lea o parte din moşiile pentru care aveau uric de la Alexandru cel Bun, respectiv o prisacă „unde a fost mănăstire şi o poieniţă mică, ce ascultă de mănăstire”[42]. Situate pe râul Topliţa, cele două bunuri sunt achiziţionate de arhiepiscopul Sucevei pentru suma de optzeci de zloţi tătărăşti[43].

Vânzarea şi cumpărarea de mănăstiri a fost o practică întâlnită mai cu seamă în epoca lui Ştefan cel Mare. Uricelor la care am făcut trimitere până acum li se adaugă şi cel emis la 15 octombrie 1491, atunci când Duma, fiul lui Manea de la obârşia Ialanului, şi nepoţii lui de soră (Dragotă Cremene şi Ţintea) vând satul Măneşti, acolo „unde a fost casa tatălui lor, Manea, şi mănăstirea, unde loveşte pârâul din deal până în pădurea lor”[44]. Aceste bunuri sunt cumpărate de Petru Silişteanul pentru 75 de zloţi tătărăşti. Spre deosebire de aşezământul de la Voitin, Mănăstirea Măneşti exista încă la data vinderii ei, fapt care nu a contat prea mult atunci când s-a stabilit preţul de vânzare a bunurilor care aparţineau urmaşilor lui Manea; întrucât satul şi mănăstirea au fost cumpărate cu doar 75 de zloţi tătărăşti, pe când Voitinul, alături de poiană şi de locul unde a fost fânaţul au fost achiziţionate de Ştefan cel Mare cu 500 de zloţi tătărăşti.

Tot în aceeaşi perioadă este vândută şi mănăstirea de la Oideşti, „unde a fost jude Voina”[45]. Despre existenţa acestui lăcaş monastic aflăm dintr-un uric emis la 5 martie 1493, prin care Ştefan cel Mare a întărit lui Albul Voinescul şi surorilor lor (Vasilica şi Ana) satul Oideşti, cumpărat, pentru 60 de zloţi tătărăşti, de la Lazor, fiul lui Petrică Negrilescul, şi de la vara lui, Nastea, fiica lui Ion Negrilescul[46].

O situaţie asemănătoare se întâlneşte şi la 21 iunie 1466, atunci când Comuz, stăpân al satului Roşiori din ţinutul Cârligătura, vinde lui Ivan Geamănul şi fiului său, Sima, jumătate din moşia Roşiori, pentru 150 de zloţi tătărăşti[47]. Partea de sat vândută avea însă pe teritoriul său o moară şi o mănăstire, care trec în acest fel în stăpânirea lui

---

[40] *Ibidem*, nr. 76, p. 148.

[41] *Ibidem*, vol. II, nr. 79, p. 115.

[42] *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 122, p. 130; *Documente moldoveneşti de la Ştefăniţă voievod*, nr. 16, p. 75; *Catalogul documentelor moldoveneşti din Arhiva Istorică Centrală a Statului* (în continuare, *CDM*), vol. I (1387-1620), Bucureşti, 1957, nr. 306, p. 88.

[43] Locul unde a fost mănăstirea lui Petru Oarţă este amintit şi la 29 ianuarie 1522 (vezi *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 169, p. 191; *Documente moldoveneşti de la Ştefăniţă voievod*, nr. 63, p. 315; *CDM*, vol. I, nr. 324, p. 95).

[44] *DRH*, A. Moldova, vol. III, nr. 99, p. 197-198.

[45] *Ibidem*, nr. 122, p. 239.

[46] *Documentele lui Ştefan cel Mare*, vol. II, editate de Ioan Bogdan, Bucureşti, 1913, nr. IV, p. 13.

[47] *DRH*, A. Moldova, vol. III, nr. 137, p. 195.

Ivan Geamănul. Să observăm că statutul juridic al mănăstirii nu era cu nimic diferit faţă de moara amintită în cuprinsul acestui document. Similară cu această întâmplare este şi acţiunea petrecută la 27 noiembrie 1460: Ivul Voinescul primeşte uric de întărire de la domnul ţării pentru satul Voineşti şi pentru mănăstirea aflată pe teritoriul acestuia, ambele cumpărate de la Ion şi de la Petrică, pentru cincizeci de zloţi[48]. Se remarcă şi în acest caz că mănăstirea este tratată ca o anexă a stăpânirii boiereşti, statutul său juridic fiind identic cu acela al unei mori sau al unei bălţi.

Acelaşi regim l-a avut şi mănăstirea care a precedat biserica lui Ştefan cel Mare de pe apa Dobrovăţului, ctitorie a lui Ivan Damianovici[49], ridicată pe moşiile sale, pentru care avea uric de întărire de la Alexandru cel Bun. Nepoţii lui Ivan Damianovici, Crâstina, fiica lui Voislav, şi nepoata ei de soră, Nastia, şi vara lor, Vasutca, fiica lui Mihul, au vândut însă lui Ştefan cel Mare, la 7 octombrie 1503, mănăstirea în cauză, alături de cinci sate aflate pe Dobrovăţ, în schimbul cărora au primit 1.500 de zloţi tătărăşti[50]. Mănăstirea de pe Dobrovăţ, cu hramul Schimbării la Faţă, este amintită şi la 26 noiembrie 1499, atunci când a fost înzestrată de domn cu trei sate, primite de Ştefan cel Mare de la nepoţii lui Ivan Damianovici în schimbul altor patru localităţi[51]. Aşa cum s-a interpretat în istoriografie, la 26 noiembrie 1499 a avut loc o schimbare a statutului juridic al Mănăstirii Dobrovăţ, din aşezământ proprietate privată ea transformându-se într-unul cu personalitate juridică proprie[52].

La 26 decembrie 1518, Ştefan cel Tânăr a dăruit uric Mănăstirii Neamţ pentru mai multe domenii, printre care şi Mănăstirea Brusturi, care în trecut se chemase a Turbatului, după numele întemeietorului ei[53]. Această mănăstire, situată pe Cracău, a fost cumpărată de postelnicul Cozma Şarpe, alături de un sat, „unde a fost Oancă" şi dăruită, precum s-a văzut, Mănăstirii Neamţ. Uricul în cauză aduce câteva precizări deosebit de importante cu privire la istoria acestei mănăstiri. Întemeiată de către Turbatul, un dregător care a trăit în vremea lui Alexandru cel Bun, aşezământul a fost vândut ulterior, de către nepoţii ctitorului, Alexa şi Mihnea. Cumpărător a fost, într-o primă fază, Paşco Hăciugă. Fiul acestuia, ajuns pârcălab (care însă nu mai era în funcţie la 26 decembrie 1518, întrucât în uric i se spune „fost pârcălab"), a vândut lui Cozma Şarpe mănăstirea care între timp luase un alt nume, explicaţie care trebuie căutată tocmai în schimbarea stăpânitorului ei. Aşadar, Mănăstirea Brusturi, una dintre cele mai vechi din Moldova, fusese vândută de două ori, pentru ca în vremea lui Ştefan cel Tânăr să ajungă sub directa ascultare a Mănăstirii Neamţ.

Tot în prima jumătate a secolului XVI este atestat şi satul Calieneşti cu mănăstirea care se afla pe teritoriul său. Aceste bunuri, care aparţinuseră unui personaj pe nume Dragomir, au fost cumpărate de către înaintaşii panului Cozma în vremea lui Iliaş şi

---

[48] *Ibidem*, nr. 96, p. 137.

[49] Voica Maria Puşcaşu, *Biserica Dobrovăţ − date istorice*, în *MMS*, anul LIII, nr. 1-3, ianuarie-martie 1977, p. 169; Maria Crăciun, *op. cit.*, p. 164 (aici se cuvine făcută şi o scurtă îndreptare: prezenţa lui Bogdan al III-lea în tabloul votiv de la Dobrovăţ (1529) nu se datorează faptului că Bogdan „era asociat la domnie în acel moment [construcţia bisericii − n.n.]", ci pentru că în vremea sa a fost terminată edificarea aşezământului monastic).

[50] *DRH*, A. Moldova, vol. III, nr. 295, p. 528; *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 36, p. 40; *CDM*, vol. I, nr. 271, p. 79 (în această ultimă colecţie actul este datat la 6 octombrie 1503).

[51] *DRH*, A. Moldova, vol. III, nr. 247, p. 445.

[52] Voica Maria Puşcaşu, Nicolae N. Puşcaşu, *Mănăstirea Dobrovăţului. Monografie arheologică şi istorică*, Putna, Editura Mitropolit Iacov Putneanul, 2012, p. 76.

[53] *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 123, p. 131-132; *Documente moldoveneşti de la Ştefăniţă voievod*, nr. 18, p. 84; Gh. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, vol. I, Iaşi, 1906, nr. 54, p. 258.

Ştefan, aşadar în prima jumătate a veacului al XV-lea. La 4 iunie 1521, panul Cozma a dăruit însă satul şi aşezarea monastică de la Calieneşti Mănăstirii Bistriţa, condusă de egumenul Siluan[54].

Într-un uric din vremea lui Petru Rareş (1533), păstrat într-o traducere târzie, este amintit satul Condreşti, situat pe Telejina, alături de mănăstirea existentă pe teritoriul acestei localităţi. Jumătate din Condreşti, alături de jumătate din mănăstire îi sunt întărite lui Luca şi neamurilor sale, iar cealaltă parte din mănăstire revine altor rude[55]. Documentul în cauză este important, întrucât atestă statutul juridic al Mănăstirii Condreşti, care se confunda cu satul împărţit de nepoţii lui Neculai Totoescul.

Marile lăcaşuri monahale aveau în subordine altele mai mici, probabil un fel de schituri, pe care însă documentele le numesc tot mănăstiri. Fenomenul subordonării a fost preluat din Bizanţ şi poartă titlul de *epidosis*[56]. De exemplu, Mănăstirea Boişte, acolo „unde a fost chilia vlădicăi Iosif", a fost pusă, la 6 iunie 1446, sub ascultarea Mănăstirii Neamţ[57]. Ceea ce surprinde este faptul că Boişte era un lăcaş despre care documentul precizează că „[acolo − n.n.] sunt călugăriţe"; deci o mănăstire de maici, unde se mai păstra totuşi chilia primului mitropolit al Moldovei, a fost pusă sub ascultarea unei mănăstiri de călugări, aşa cum a fost şi a rămas până în zilele noastre aşezământul de la Neamţ. Tot sub ascultarea acestuia este pus şi satul Băloşeşti, alături de Mănăstirea Hangu, fapt care s-a petrecut în domnia lui Ştefan cel Mare, la 13 februarie 1458[58].

Încă un caz de *epidosis* este întâlnit în cuprinsul unui uric emis la 24 februarie 1460/1461: Ştefan cel Mare a întărit Mănăstirii Moldoviţa balta Leonta, situată pe Nistru. Documentul menţionează că această baltă a fost dăruită Moldoviţei „de la gură până la obârşie, unde este mănăstirea, cu toate prisăcile şi cu toate gârlele şi cu şomuldoacele"[59]. Actul în cauză atestă existenţa unei mănăstiri, având, cel mai probabil, statutul unui schit, situat pe Nistru şi aflat în subordinea Moldoviţei.

Locuri dăruite pentru întemeierea de mănăstiri

Alexandru cel Bun a dăruit lui Toader şi Lie, la 9 octombrie 1424, „un loc la Tazlău, la obârşia Frumoasei, unde iese din pădure, mai sus de Meteşti, ca să-şi pună şi să-şi aşeze mănăstire, să le fie uric şi ctitorie neclintită, lor şi copiilor lor şi întregului lor neam, în veci"[60]. De asemenea, la 25 mai 1434, Ştefan al II-lea a dăruit popei Ioil un loc pustiu din ţinutul Cârligătura, „unde este fântâna de lângă Balosin, peste Diba, să-şi facă mănăstire"[61]. Fiul popei Ioil se numea Giurgiu şi avea, la rândul său, alţi copii, nenumiţi însă în uricul de la 25 mai 1434. Voievodul mai precizează cu privire la mănăstirea care urma să fie întemeiată: „şi sub uric să nu dăm această mănăstire altuia nimănui, niciodată în veci"[62]. Douăzeci de ani mai târziu, la 18 februarie 1456, mănăstirea popei Ioil, atestat cu titlul de protopop, fusese înfiinţată, întrucât la această dată Petru al II-lea

[54] *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 163, p. 184; *Documente moldoveneşti de la Ştefăniţă voievod*, nr. 102, p. 476.

[55] *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 315, p. 348.

[56] Vasile V. Muntean, *op. cit.*, p. 90; Igor Sava, *Dreptul de ctitorie*, p. 81.

[57] *DRH*, A. Moldova, vol. I, nr. 267, p. 379.

[58] *Ibidem*, vol. II, nr. 67, p. 99.

[59] *Ibidem*, nr. 91, p. 131.

[60] *Ibidem*, vol. I, nr. 59, p. 85.

[61] *Ibidem*, nr. 130, p. 184; *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, vol. I, nr. 125, p. 392; *CDM*, vol. I, nr. 42, p. 21.

[62] *DRH*, A. Moldova, vol. I, nr. 130, p. 184.

a întărit lui Ioil şi fiului său, grămăticul Giurgea, mai multe sate şi moşii, printre care şi „Oneşti, la Cârligătură, pe amândouă părţile pârâului şi prisaca pe care a întemeiat-o Giurgiu Negru, şi mănăstirea lor, şi loc de prisacă în acelaşi hotar”[63]. Mănăstirea de pe teritoriul satului Oneşti este amintită şi la 30 iunie 1456, atunci când a fost întărită din nou, de Petru al II-lea, însă acum numai pisarului Giurgiu, fiul protopopului Ioil[64].

Tot la jumătatea secolului XV este atestat şi popa Toader din Bârlad, care a primit, la 18 iunie 1444, de la Ştefan al II-lea, o moară ce aparţinuse fratelui său, popa Draghie, alături de alte bunuri, printre care şi un loc situat pe Lahova, „unde a fost mănăstirea fratelui său”[65]. Respectivul lăcaş monastic nu mai exista la data emiterii uricului, întrucât se precizează că locul „unde a fost mănăstire” trecuse, alături de alte bunuri (o moară şi o vale), în stăpânirea popei Toader din Bârlad. Totuși, editând documentul, episcopul de Huşi Ioan Antonovici nota: „Mănăstirea de care se vorbeşte în acest document cred că este aceia de la Recea, din fundul satului Banca (jud. Tutova), păstrându-i-se numirea topică de mănăstire până astăzi în gura sătenilor din partea locului”[66]. Uricul în discuție este important şi pentru că atestă că demnitatea clericală era răspândită printre membrii acestei familii. Totodată, este emblematic că preoţii de mir au făcut parte dintre întemeietorii de lăcaşuri monahale, situație identificată şi în alte cazuri[67].

Mănăstiri întărite şi vândute

Precum s-a observat mai sus, au existat numeroase cazuri de mănăstiri vândute de ctitorii lor, alături de alte bunuri materiale. În acest sens, merită amintite şi alte exemple, aşa cum sunt reflectate de uricele emise de cancelaria Moldovei.

La 25 aprilie 1420, Alexandru cel Bun a întărit vornicului Oană mai multe sate aflate pe Bâcovăţ, al căror hotar începea de la Mănăstirea lui Vărzar[68]. Se cunoaşte faptul că, ulterior, această mănăstioară, întemeiată pe terenurile personale ale unui laic, se va dezvolta, preluând numele întemeietorului (Vărzăreşti). De asemenea, la 7 februarie 1437 este atestată mănăstirea lui Dragomir, care exista pe teritoriul satului şi în apropierea viei de pe Cobâle[69]. Cu această ocazie, mănăstirea a fost întărită, alături de celelalte bunuri, lui Dragomir şi Simion.

La 5 martie 1446, Ştefan al II-lea a întărit lui Dragomir Oţel satul Boziani, situat la obârşia Albânei, alături de mănăstirea existentă aici. În uric se precizează că satul şi mănăstirea de pe teritoriul său au fost vândute de Stanciul Cormohuz şi sora lui, Negrita, pentru 130 de zloţi tătărăşti[70]. Stanciul Cormohuz şi Negrita erau veri ai lui Dragomir Oţel: aşadar a intervenit, în acest caz, dreptul de preempţiune. Din uricul pomenit mai sus mai aflăm că vânzătorii erau copiii popei Iliaş, unchi al lui Dragomir Oţel. Mănăstirea de pe teritoriul satului Boziani este atestată şi de uricul pus în circulaţie la 27 iunie 1519. La această dată, Ştefan cel Tânăr a întărit lui Jurj Oţel şi

[63] *Ibidem,* vol. II, nr. 56, p. 82.
[64] *Ibidem,* nr. 61, p. 92.
[65] *Ibidem,* vol. I, nr. 248, p. 351.
[66] *Documente bârlădene*, editate de Ioan Antonovici, episcopul Huşilor, vol. IV, Bârlad, 1924, nr. II, p. 4.
[67] Bogdan-Petru Maleon, *Clerul de mir din Moldova secolelor XIV-XVI*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, 2007, p. 341.
[68] *DRH,* A. Moldova, vol. I, nr. 47, p. 67; *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, vol. I, nr. 45, p. 136.
[69] *DRH,* A. Moldova, vol. I, nr. 167, p. 234.
[70] *Ibidem,* nr. 265, p. 376.

surorii sale, Ana, copiii lui Dragomir Oţel, satul Boziani, aflat la obârşia Albânei, alături de mănăstirea existentă încă din prima jumătate a veacului al XV-lea. Uricul din iunie 1519 confirmă că satul şi mănăstirea au fost cumpărate de către Dragomir Oţel de la verii lui, Stanciul şi Negrita, sora acestuia din urmă, copiii popei Iliaş[71].

O altă mănăstire risipită odată cu trecerea timpului este atestată la 8 decembrie 1466[72]. Prin uricul emis în această zi, Ştefan cel Mare a dăruit lui Bodea un loc pustiu, cumpărat de la Tatul de la Bârzota. Locul achiziţionat la 8 decembrie 1466 de Bodea, pentru a-şi face sat şi prisacă, era situat „unde a fost mănăstirea", aşezământ despre care nu s-a păstrat nici o altă informaţie. Fiii lui Tatul din Bârzota sunt atestaţi de uricul emis la 24 ianuarie 1489: Toma, Dobrăcean şi Burul. La data menţionată, Ştefan cel Mare a dat acestora uric de întărire pentru satele Cerţăşti, Făuriei şi Şchiupeni, situate la gura Sacăi. Despre satul Făuriei, se precizează că avea pe teritoriul său o mănăstire[73], întărită, de asemenea, fiilor lui Tatul din Bârzota.

La 15 iunie 1448, cancelaria lui Petru al II-lea a emis uric de stăpânire lui Cernat Ploscar şi fratelui său, Ştefan, asupra mai multor domenii, printre care sunt enumerate şi două mănăstiri, una situată pe Cracău, „unde sunt juzi Dragan şi Nasoe", iar cealaltă aflată la gura pârâului Bârlăjiţei, afluent al Bârladului, „unde este Agapie"[74]. Acest din urmă toponim trădează vieţuirea unui sihastru în locul indicat. De asemenea, la 10 septembrie 1452, Alexandru al II-lea a întărit postelnicului Ignat moşiile sale, printre care şi „Socii cu mănăstiri"[75], semn că pe teritoriul satului amintit existau nu unul, ci două lăcaşuri monastice; iar la 9 februarie 1469 Ştefan cel Mare a întărit lui Petrea şi fraţilor săi, Oană şi Duma, ocinile moştenite de la strămoşii lor, printre care şi satul Andrieşti, aflat pe Bârlad, alături de mănăstirea şi moara acelui sat[76].

Mănăstiri dăruite unor laici

La 5 aprilie 1445, Ştefan al II-lea a dăruit logofătului Mihai şi fratelui său, postelnicul Duma, „satele [de] pe Bârzetea, anume unde este Ciunca Stan şi unde a fost Ciunca Giurgiu şi mănăstirea lui Ciunca Stan şi un loc din pustie, aproape de graniţa leşească"[77]. Se observă că mănăstirea lui Ciunca Stan a trecut, la data menţionată, în stăpânirea logofătului şi a fratelui său, regimul juridic al acestui lăcaş nefiind cu nimic diferit faţă de un sat sau o selişte.

O situaţie asemănătoare întâlnim şi la 21 februarie 1449, atunci când Maruşca lui Stroe, deci soţia unui boier, a primit de la Alexandru al II-lea uric de întărire pentru Mănăstirea Boişte, situată lângă Graşi. Această mănăstire a fost ridicată în cinstea „Naşterii Născătoarei de Dumnezeu" şi a fost dăruită Maruşcăi lui Stroe de mama lui Drăguş, alături de poiana aflată în apropierea aşezământului monahal[78].

La 13 septembrie 1473, Ştefan cel Mare a dăruit şi întărit lui Corlat satul Berchişeşti, „alături de o topliţă şi moara de pe topliţă şi Poiana Muncelul cu mănăstirea"[79]. Acest uric

[71] *DIR*, veacul XVI, A. Moldova, vol. I, nr. 143, p. 147; *Documente moldoveneşti de la Ştefăniţă voievod*, nr. 101, p. 473.
[72] *DRH*, A. Moldova, vol. II, nr. 142, p. 205; *Documentele lui Ştefan cel Mare*, vol. I, nr. LXVII, p. 112.
[73] *DRH*, A. Moldova, vol. III, nr. 48, p. 89.
[74] *Ibidem*, vol. I, nr. 280, p. 398.
[75] *Ibidem*, vol. II, nr. 20, p. 22.
[76] *Ibidem*, nr. 156, p. 231.
[77] *Ibidem*, vol. I, nr. 254, p. 359.
[78] *Ibidem*, vol. II, nr. 1, p. 1.
[79] *Ibidem*, nr. 193, p. 290.

este deosebit de important, întrucât atestă lăcaşul monahal din Poiana Muncelului, ridicat pe terenurile boierului Corlat, care putea dispune după cum îi era voia de mănăstirea care îi aparţinea. Din această situaţie deducem că *aşezământul în cauză, ca atâtea alte mănăstiri personale, nu era supus nici unei autorităţi eclesiastice superioare*, episcopul sau mitropolitul locului neavând vreun amestec în ceea ce priveşte administrarea lăcaşului, numirea egumenului etc.; aceasta cu atât mai mult cu cât stăpânul poienii, deci şi al mănăstirii, se putea schimba oricând, printr-o simplă vânzare, validată de domn şi, precum s-a văzut, chiar de mitropolit. La 11 aprilie 1533, Corlat, care ajunsese probabil la o vârstă venerabilă, a vândut lui Petru Rareş satul Berchişeşti, alături de mănăstire, pentru 480 de zloţi tătărăşti[80]. Voievodul a dăruit aceste bunuri Mănăstirii Moldoviţa, condusă la vremea aceea de ieromonahul Ştefan, transformând mănăstirea boierului Corlat într-un metoc al Moldoviţei, ceea ce nu a rămas multă vreme aşa. Dintr-un uric emis la 27 mai 1546, aflăm că Ştefan Lăcustă a scos satul şi Mănăstirea Berchişeşti de sub administrarea Moldoviţei, motiv pentru care Petru Rareş, în a doua sa domnie, a fost nevoit să repună în drepturi o situaţie perturbată de „acel voievod, numit Lăcustă”[81].

O situaţie similară se întâlneşte şi la 15 martie 1490, când domnul Moldovei a dat uric de întărire lui Isaiu de la Răcătău şi nepotului lui de soră, Petru Farcaş, şi surorii lui, Marta, fiii Stanei, şi nepotului lui de frate, Toma, şi surorii lui, Ana, fiii lui Danciul. Toţi aceştia şi-au împărţit stăpânirile, printre acestea figurând şi satul Gălăşeşti, „situat la gura Răcătăului, şi mănăstirea care este la gura Dieneţului şi cu toate poienile care ascultă de ea”[82]. *Tocmeala dintre rude a făcut însă ca mănăstirea să fie împărţită în două*, aşa cum s-a întâmplat şi cu satul Gălăşeşti, divizat între Petru Farcaş şi sora lui, Marta, şi, pe de altă parte, Toma şi sora lui, Ana. După mai bine de jumătate de veac, fiicele Anei (amintită în uricul din martie 1490), Marta şi Mica, au primit uric de întărire de la Petru Rareş, la 15 aprilie 1546. Celor două surori le-a revenit a patra parte din Gălăşeşti, precum şi a patra parte din mănăstirea aflată pe teritoriul satului[83]. La 20 aprilie 1546, Mănăstirea Gălăşeşti este amintită din nou, în contextul în care fiii lui Oană Huru, nepoţii lui Petru Huhulea, îşi împart mai multe ocine între ei, printre care şi Gălăşeştii, cu mănăstirea despre care s-a vorbit aici[84]. De asemenea, acelaşi lăcaş este atestat şi în cuprinsul documentului emis la 6 iulie 1546, tot în contextul împărţirii moşiei Gălăşeşti[85].

Un alt aşezământ monahal rămas moştenire şi pentru care a fost necesară emiterea unui uric de întărire, la 21 aprilie 1546, a fost Mănăstirea din Luncă[86], situată în apropierea satului Bucureşti, întemeiat de Bucur Dan. Strănepoţii acestuia, Mihăilă, fiul lui Gligor, şi vara lui, Todosia, fiica Maruşcăi, şi Mărie, fiica Nastei, toţi nepoţii Anuşcăi (aceasta din urmă, înţelegem din document, era fiica lui Bucur Dan), au fost beneficiarii documentului la care am făcut trimitere.

De asemenea, o mănăstire dăruită este amintită într-un document din 1525, prin care Ştefan cel Tânăr a întărit medelnicerului Bogdan satul Găiceni, situat la obârşia

---

[80] *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 330, p. 364; vezi şi *Documente privitoare la istoria românilor*, colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki, vol. II, partea a IV-a (1531-1552), culese, adnotate şi publicate de Nic. Densuşianu, Bucureşti, 1894, nr. XXVI, p. 43-44.

[81] *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 472, p. 525; *Documente privitoare la istoria românilor*, colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki, vol. II, partea a IV-a (1531-1552), ed. cit., nr. CCXXXII, p. 387.

[82] *DRH*, A. Moldova, vol. III, nr. 72, p. 133.

[83] *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 419, p. 463.

[84] *Ibidem*, nr. 425, p. 470.

[85] *Ibidem*, nr. 487, p. 544.

[86] *Ibidem*, nr. 430, p. 476.

Topoloveţului, alături de mănăstirea de pe teritoriul său[87]. Documentul precizează că localitatea Găiceni fusese cumpărată de medelnicerul Bogdan de la Gliga şi fraţii lui, Lazor şi Petrea, fiii lui Toma Mitiutel. Deşi în uric se arată că doar moşia Găiceni a fost cumpărată, înţelegem că şi mănăstirea şi-a schimbat stăpânul odată cu satul, dat fiind că cele două bunuri erau în directă legătură unul cu celălalt[88].

Şi mănăstirea egumenului Chiprian a fost dăruită de domnul ţării unei persoane laice, chiar dacă, în acest caz, este vorba despre soţia voievodului, doamna Marena. Precum se ştie, mănăstirea lui Chiprian era situată la obârşia Vişnevăţului şi, conform ultimelor cercetări, era situată pe alt loc decât cel pe care există astăzi Mănăstirea Căpriana[89].

Întemeietorul acestei vetre monastice – Chiprian – a fost un monah cunoscut al vremii sale. Numele său va deveni, odată cu trecerea timpului, sinonim cu al mănăstirii pe care a ctitorit-o. Prima dată, acest personaj este amintit la 25 aprilie 1420, atunci când Alexandru cel Bun a dăruit şi întărit sfetnicului său, Oană, un domeniu alcătuit din 10 sate, pentru credincioasă slujbă[90]. Arătând hotarele acestor sate se precizează printre limite poiana lui Chiprian, alături de poiana Târnaucii şi Mănăstirea lui Vărzar (cel mai vechi centru monahal dintre Prut şi Nistru atestat documentar), care mai târziu se va numi Vărzăreşti, după numele întemeietorului, caz identic cu al Căprianei[91].

Precum s-a observat, poiana lui Chiprian atestă localizarea acesteia în apropierea râului Işnovăţ[92], viitorul Vişnevăţ. De altfel, la începutul existenţei sale, aşa cum reflectă uricul din 10 februarie 1429, mănăstirea a purtat numele acestui mic râu[93]. Următoarea atestare a lui Chiprian, de data aceasta în calitate de egumen, este la 10 februarie 1429, când aflăm că era conducătorul spiritual al mănăstirii de pe râul Vişnevăţ. Cu această ocazie, Alexandru cel Bun, considerat în istoriografie ctitor al mănăstirii de pe Işnovăţ[94] (opinie pe care nu o împărtăşim), a dăruit soţiei sale, cneaghina Marena, şi copiilor ei câteva sate, alături de robi ţigani[95]. Referitor la actul din 10 februarie 1429, formula care a suscitat cel mai mult interesul este „hotarul cneaghinei”, adică hotarul cneaghinei Marena, soţia voievodului, fiica boierului Marin şi sora boierului Bratul[96]. Cel mai probabil, odată cu moartea boierului Oană, petrecută cândva în deceniul trei al secolului XV, mai exact după 25 aprilie 1420, dar înainte de 10 februarie 1429, o parte din satele date de vodă acestuia au revenit Marenei. Deducem astfel că edificarea mănăstirii de pe Vişnevăţ a fost sprijinită de doamna Marena, deşi iniţiativa aparţinuse lui Chiprian, pe ale cărui domenii a fost ridicat acest aşezământ monahal.

---

[87] *Ibidem*, nr. 197, p. 223; *Documente moldoveneşti de la Ştefăniţă voievod*, nr. 97, p. 460.

[88] Satul şi Mănăstirea Găiceni sunt amintite şi în uricul emis la 22 martie 1528 (*DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 245, p. 279-280).

[89] Vlad Ghimpu, *Biserici şi mănăstiri moldoveneşti în Basarabia anilor 1457-1600*, în „Tyragetia”, IV-V, 1997, p. 22; Sergius Ciocanu, *Mănăstirea de pe Vişnevăţ şi Căpriana – aşezăminte monastice distincte. Poiene şi prisăci*, în „Tyragetia”, s.n., vol. I (XVI), nr. 2, 2007, p. 31-43.

[90] Satele au fost următoare: Corneşti, Miclăuşeşti, Loznova, Săcăreni, Vorniceni, Dumeşti, Ţigăneşti, Lavreşti, Sadova şi Horniceşti (vezi *DRH*, A. Moldova, vol. I, nr. 47, p. 68).

[91] Bibliografia referitoare la istoria Mănăstirii Căpriana a fost sintetizată în lucrarea întocmită de Dora Caitaz şi Valentina Eşanu, *Mănăstirea Căpriana. Bibliografie*, ediţie îngrijită de Nadejda Pădure şi Andrei Eşanu, Chişinău, 2003, 48 p.

[92] Gheorghe Postică, Nicolae Constantinescu, *Căpriana – repere istorico-arheologice*, Chişinău, Editura Ştiinţa, 1996, p. 18.

[93] *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, vol. I, nr. 81, p. 250.

[94] G. Filip-Lupu, *Mănăstirea Căpriana – ctitorie a voievodului Alexandru cel Bun*, în „Revista de istorie a Moldovei”, anul II, 1991, nr. 4 (8), p. 39-43; Vlad Ghimpu, *O ctitorie domnească în Basarabia: Mănăstirea Căpriana*, în „Anuarul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei”, Chişinău, II, 1995, p. 214.

[95] *DRH*, A. Moldova, vol. I, nr. 84, p. 124.

[96] Ştefan S. Gorovei, *Muşatinii*, Bucureşti, Editura Albatros, 1976, p. 44.

Poiana lui Chiprian este aceea care va deveni cu timpul centrul mănăstirii cu acelaşi nume. S-a apreciat că acest Chiprian şi-a dedicat averea domniei călugărindu-se, mai apoi formându-se pe terenurile sale un aşezământ monastic[97]: la început schit, iar odată cu trecerea timpului şi cu sprijinul familiei voievodale, mănăstire[98]. Unii autori au subliniat situaţia neobişnuită a mănăstirii lui Chiprian, care a fost dăruită unei persoane de către Alexandru cel Bun, respectiv soţiei sale, şi nu închinată altei mănăstiri[99], aşa cum există multiple exemple. Cu toate acestea, apare întrebarea, ridicată şi de Andrei şi Valentina Eşanu: potrivit cărui drept a făcut Alexandru cel Bun această danie soţiei sale din moment ce mănăstirea nu era ctitorie domnească[100]? Cel mai probabil, aşa cum s-a menţionat, terenurile pe care a fost ridicată mănăstirea, precum şi cele din preajma ei au trecut, în urma unor acţiuni juridice ce nu ne sunt cunoscute, în posesia familiei voievodale. În aceste condiţii şi ţinând cont de domeniile personale ale Marenei, Alexandru cel Bun a acţionat în conformitate cu legea moldovenească.

Chiprian este atestat în patru documente din secolul XV: cel din 1420, când este numit simplu *Chiprian*; în actul din 1429, când este desemnat cu titulatura *egumenul Chiprian*; iar celelalte două menţiuni sunt în urice emise în a doua jumătate a secolului XV[101], când acesta era de multă vreme mort. Ambele documente emise în vremea lui Ştefan cel Mare reprezintă cărţi de întărire de la marele domn pentru Mănăstirea Neamţ, pentru prisaca lui Chiprian şi mănăstirea de la obârşia Vişnevăţului, în ultimul precizându-se numele Chiajnei, fiica lui Alexandru cel Bun şi a Marenei, moştenitoarea averilor mamei sale. La 7 mai 1470, ea va dărui personal Neamțului prisaca lui Chiprian. Ştefan cel Mare va pune mănăstirea întemeiată de Chiprian sub ascultarea aceleia de la Neamţ, transformând ctitoria de la Vişnevăţ într-un metoc al Neamţului. Faptul că mănăstirea egumenului Chiprian a fost pusă sub ascultarea lăcaşului monahal de la Neamţ atât de Ştefan cel Mare (la 1 aprilie 1470), cât şi de Chiajna, fiica Marenei şi a lui Alexandru cel Bun (la 7 mai 1470), a făcut să se vorbească, pe bună dreptate, despre un conflict existent între Ştefan cel Mare şi mătuşa lui[102], aceasta din urmă fiind posesoarea averilor moştenite de la mama ei, printre care şi mănăstirea de la Vişnevăţ. Aşadar, la 1 aprilie 1470, Ştefan cel Mare nu avea nici un drept să pună mănăstirea lui Chiprian sub ascultarea Neamţului, dat fiind că lăcaşul monastic din apropierea Bâcului se afla în stăpânirea rudei sale, care, precum s-a văzut, trăia încă.

---

[97] Gheorghe Postică, *Mănăstirea Căpriana. De la întemeiere până în zilele noastre*, Chişinău, 2000, p. 16.

[98] Andrei şi Valentina Eşanu precizează referitor la acest aspect: „Această mănăstire [a lui Chiprian − n.n.], la fel ca şi mănăstirea lui Vărzar […], nu a fost întemeiată, credem, de vreunul dintre voievozi, ci mai curând de careva feţe bisericeşti, călugări stabiliţi în aceste părţi, formându-se treptat din sihăstrii sau mici schituri. Unul dintre aceştia putea fi popa Chiprian". Vezi *Ştefan cel Mare şi Mănăstirea Căpriana*, în „Sud-Est", Chişinău, 2001, nr. 3, p. 126, studiu republicat în volumul celor doi autori, *Moldova medievală. Structuri executive, militare şi ecleziastice*, Chişinău, Editura Arc, 2001, p. 186-211 (în continuare, trimiterea se va face la paginaţia din „Sud-Est").

[99] Andrei Eşanu, Valentina Eşanu, Nicolae Fuştei, Valentina Pelin, Ion Negrei, *Mănăstirea Căpriana (secolele XV-XX). Studiu istoric, documente, cărţi, inscripţii şi alte materiale*, Chişinău, Editura Pontos, 2003, p. 110.

[100] Vezi *Ştefan cel Mare şi Mănăstirea Căpriana*, p. 127. Considerăm nefondată opinia autorilor potrivit căreia această situaţie (dăruirea unei mănăstiri către o persoană laică) este „nemaiîntâlnită în istoria Ţării Moldovei" (*ibidem*). Precum s-a observat din cuprinsul acestui text, uricele emise de cancelaria Moldovei atestă şi alte cazuri similare, precum este acela al Maruşcăi lui Stroe, care a primit de la Alexandru al II-lea, la 21 februarie 1449, Mănăstirea Boişte (vezi *supra* în text).

[101] *DRH*, A. Moldova, vol. II, nr. 163, p. 241-243; nr. 165, p. 245-247.

[102] Vlad Ghimpu, *Biserici şi mănăstiri moldoveneşti în Basarabia*, p. 20.

După cum precizam, de la 1420 la 1429 statutul social al lui Chiprian a suferit o transformare radicală. Nu cunoaştem care era acest statut la 1420, poate acela de monah retras într-o poiană, care însă îi aparţinea, aşa cum documentele relevă pentru secolul XV şi alte cazuri de călugări trăitori în propriile poieni. Astfel, într-un document, care poate fi datat între 7 iulie 1438 şi 2 august 1442, este amintită „poiana unde a fost Coste călugărul”[103].

Faptul că numele lui Chiprian rămâne acelaşi, fără a fi schimbat, chiar şi când ştim sigur că făcea parte din clerul monahal, ne determină să credem că la 1420 Chiprian era deja monah, poate sihastru; şi că schimbarea numelui, obligatorie până astăzi pentru cei care îmbracă haina monahală, şi care simbolizează moartea vechiului om şi renaşterea lui spirituală, care-l supune pe cel în cauză unor canoane şi reguli valabile până la sfârşitul vieţii, se petrecuse în acest caz înainte de 1420. Oricum, Chiprian devine întâistătătorul monahilor adunaţi în mănăstirea ridicată pe propriile terenuri înainte de 1429, pentru că la această dată apare cu titlul de *egumen*.

Posteritatea lui Chiprian şi a mănăstirii sale

Egumenul Chiprian a fost una dintre personalităţile de seamă ale monahismului moldonenesc din veacul al XV-lea şi, de asemenea, un cărturar important al vremii sale. El a compus versuri şi muzică religioasă, alcătuind o lucrare hagiografică privitoare la Sfântul Mucenic Varvar, intitulată *Viaţa şi petrecerea cuviosului părinte Varvar, izvorâtorul de mir din muntele Pelagoniei*, căruia i-a dedicat câteva versuri, pe care le-a anexat la aceeaşi lucrare, scrisă în jurul anului 1435[104]. Deşi manuscrisul are un caracter compilativ, a fost inclus de Gavril Uric într-un *Codice miscelaneu* realizat în 1448[105]. Trebuie însă precizat că unii istorici au aşezat sub semnul probabilităţii identitatea dintre egumenul Chiprian de la Vişnevăţ şi scriitorul de limbă slavonă din Moldova primei jumătăţi a secolului XV[106], opinie care, foarte probabil, nu corespunde realităţii, dat fiind că nu există în Ţara Moldovei atestat un alt personaj, în această vreme, care să poarte numele Chiprian. Mai mult, un asemenea cărturar nu putea proveni decât dintr-un centru monahal, ştiut fiind că doar în mănăstiri a apărut şi s-a dezvoltat, iniţial, cultura scrisă.

Aşa cum aminteam, odată cu trecerea timpului, numele acestui egumen a fost preluat de mănăstirea în care a vieţuit, din secolul XVI numindu-se Căpriana. Potrivit unei însemnări de pe o *Evanghelie* dăruită de Petru Rareş şi doamna sa, Elena, acestei

---

[103] *DRH*, A. Moldova, vol. I, nr. 186, p. 263.

[104] Vezi *Antologia poeziei vechi moldoveneşti*, prefaţă, selecţie, traducere şi note de Nicolae Dabija, Chişinău, Literatura artistică, 1987, p. 52 (în această lucrare, Chiprian este considerat pe nedrept „întemeietorul *legendar* [s.n.] al schitului Căpriana – important centru de cărturărie din Moldova medievală”); Nicolae Dabija, *Poezia noastră de până la Varlaam*, în „Literatura şi arta”, nr. 11 (2171), 12 martie 1987, p. 8 (acest titlu a fost greşit citat de către Andrei Eşanu, Valentina Eşanu şi Nicolae Fuştei, în lucrarea *Trecut şi prezent la Mănăstirea Căpriana din Basarabia*, Paris, Editura Căpriana, 1997, p. 28, nota 12, unde figurează „Poezia *moldovenească* [s.n.] de până la Varlaam”); Nicolae Dabija, *Căpriana – centru de cultură medievală moldovenească*, în „Literatura şi arta”, nr. 51 (2211), 17 decembrie 1987, p. 8; Nestor Vornicescu, arhiepiscop şi mitropolit al Olteniei, *Vechi centru de spiritualitate românească. Schiţe istorice despre Mănăstirea Căpriana*, în „Literatura şi arta”, nr. 50 (2418), 12 decembrie 1991, p. 6.

[105] Andrei Eşanu, *Chiprian de la Vişnevăţ (anii 80-90 ai secolului XIV – anii 70 ai secolului XV)*, în idem, *Cultură şi civilizaţie medievală românească. Din Evul Mediu timpuriu până în secolul XVII*, Chişinău, Editura Arc, 1996, p. 189-190; Ion Negrei, *Activităţi cultural-bisericeşti la Mănăstirea Căpriana*, în Andrei Eşanu (coordonator), *Valori şi tradiţii culturale în Moldova*, Chişinău, Editura Ştiinţa, 1993, p. 145-146.

[106] Vlad Ghimpu, *O ctitorie domnească în Basarabia*, p. 213.

mănăstiri[107], în a doua domnie a acestui voievod aşezământul purta numele Căpriana. Tot Petru Rareş este cel care, potrivit lui Grigore Ureche, dar şi pisaniei din secolul XIX, alcătuită însă după vechea pisanie din 1542[108], va reconstrui mănăstirea lui Chiprian, numărându-se, astfel, printre ctitorii vechiului lăcaş. Referindu-se la a doua domnie a lui Petru Rareş, cronicarul precizează următoarele: „[…] iară dacă să întoarse Pătru vodă de la Ţara Ungurească, într-aceia laudă au sfârşit mănăstirea Pobrata, carea era zidită de dânsul şi o au sfinţit. Aşijderea şi mănăstirea Râşca au început. Şi Dobrovăţul încă au săvârşit, *de la Căpriiana mănăstirea au lucrat* [s.n.], încă şi alte lucruri bune multe să află făcute de dânsul, cumu-i la mitropoliia de Roman şi la mitropoliia de Suceava şi la mănăstirea de Bistriţă şi biserici de piatră în Hârlău şi în Bae şi încă şi alte lucruri bune multe să află în ţară de dânsul făcute”[109].

Ridicarea Mănăstirii Căpriana de către Petru Rareş a fost interpretată de unii istorici ca o reparare, necesară în urma invaziei turceşti din 1538, nicidecum ca o ridicare din temelii a bisericii acestei mănăstiri, fapt pus pe seama lui Ştefan cel Mare şi datat, pe baza pomelnicului mănăstirii, între 1491-1496[110]. În acest sens, s-a atras atenţia că expresia din cronică, „nou ridicată”, poate însemna atât reparată, cât şi clădită din nou[111]. De asemenea, în vremea lui Alexandru Lăpuşneanu, mănăstirea va beneficia de consistente danii, întărite de voievod prin uricul emis în aprilie 1559, prin care 11 sate, alături de vii, păduri şi fâneţe, au intrat în patrimoniul Căprianei[112].

Egumenul Chiprian a murit, cel mai probabil, la jumătatea secolului XV[113], trecerea mănăstirii sale sub ascultarea aceleia de la Neamţ, în vremea lui Ştefan cel Mare, petrecându-se după moartea monahului; deşi unii istorici plasează moartea lui Chiprian în jurul anului 1470, considerând că abia astfel a apărut problema proprietăţilor mănăstirii. Cu toate acestea, nu putem omite că în deceniul trei al secolului XV Chiprian era deja egumen şi întemeietor de mănăstire, deci acumulase experienţă, care nu putea fi dobândită decât după o perioadă de lungă asceză. Din nefericire, momentul morţii egumenului Chiprian nu este cunoscut cu certitudine, iar documentele nu lasă să se întrevadă data la care s-a întâmplat acest fapt.

Chiprian a fost un personaj remarcabil din istoria monahismului moldovenesc de la începutul secolului XV; un egumen – foarte probabil – de viţă nobilă, cărturar prin

---

[107] Pentru însemnarea de pe această Evanghelie, vezi Ştefan Berechet, *Mănăstirea Căpriana*, în „Comisiunea Monumentelor Istorice. Secţia din Basarabia. Anuar”, II, Chişinău, 1928, p. 89-90, precum şi idem, *Mănăstirea Căpriana*, în *Basarabia − monografie*, sub îngrijirea lui Ştefan Ciobanu, Chişinău, 1926, p. 211.

[108] Vlad Ghimpu, *Biserica Adormirea Maicii Domnului de la Mănăstirea Căpriana*, în „Tyragetia”, III, 1996, p. 33, 36.

[109] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţie îngrijită, studiu introductiv, indice şi glosar de P. P. Panaitescu, Bucureşti, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, 1955, p. 155.

[110] Andrei Eşanu, Valentina Eşanu, *Ştefan cel Mare şi Mănăstirea Căpriana*, p. 138-140.

[111] Ştefan Gr. Berechet, *Mănăstirea Căpriana*, în *Basarabia − monografie*, p. 211.

[112] Şt. Berechet, *Documente privitoare la Mănăstirea Căpriana*, în „Luminătorul”, Chişinău, LVIII, 1 noiembrie 1925, nr. 21, I, p. 14-17; Arhimandrit V[isarion] Puiu, *Monăstirile din Basarabia*, Chişinău, Tipografia de Editură Naţională „Luceafărul”, 1919, p. 19.

[113] Andrei Eşanu, Valentina Eşanu, Nicolae Fuştei, *Trecut şi prezent la Mănăstirea Căpriana*, p. 9. Atunci când autorii au întocmit „Lista rezumativă a egumenilor Mănăstirii Căpriana”, l-au plasat pe Chiprian în „prima jumătate a secolului XV” (*ibidem*, p. 24). De asemenea, Nicolae Dabija afirma privitor la acest subiect: „[…] faptul că lucrarea despre viaţa Sfântului Varvar a fost inclusă de Gavril Uric, la 1448, în al său *Codice miscelaneu*, ne îndeamnă să credem că la acea oră Chiprian nu mai trăia” (vezi *Poezia noastră de până la Varlaam*, p. 8).Trebuie precizat că o listă cu egumenii Căprianei a fost întocmită şi de Victor Ladaniuc, fiind inclusă în lucrarea *Mănăstiri basarabene*, coordonată de Antonina Sârbu şi Victor Ladaniuc, Chişinău, 1995, p. 19-20; numele egumenului Chiprian nu apare în lista menţionată. Conform acestei lucrări, primul conducător al mănăstirii a fost arhimandritul Antim, atestat la 1775!

realizările sale culturale, întemeietor de mănăstire şi cel care va da numele său lăcaşului căruia i-a fost întâistătător. Faptul că acest lucru s-a întâmplat, deşi mănăstirea în cauză a mai avut şi alţi egumeni după Chiprian, dovedeşte maniera în care era perceput acest personaj de contemporani, dar şi de către urmaşi. Autoritatea de care se bucura era foarte mare, încât pentru aceştia Chiprian simboliza, prin însăşi existenţa şi modul său de viaţă, nu un simplu monah; era văzut în ipostaza omului sfânt, a celui în care voinţa lui Dumnezeu se împlineşte mai mult decât în alţii. Astfel, istoria de început a Mănăstirii Căpriana este strâns legată de numele acestui egumen, care ilustrează un model uman, al omului pentru care scopul suprem este *imitatio christi*, prototip atât de răspândit în epoca în care a trăit.

*

Precum s-a observat în paginile de mai sus, în Moldova veacurilor XV-XVI mănăstirile mici, construite de boieri pe domeniile personale, puteau fi vândute, lăsate moştenire şi, după caz, împărţite între urmaşi. Relevant este, din acest punct de vedere, uricul de la 14 aprilie 1558, păstrat doar într-un rezumat din secolul XVIII. Prin acest document, Alexandru Lăpuşneanu a întărit Tudorei şi surorilor sale, Neaga, Palaghie, Anuşca, Magda şi Gafie, satul Căşoteni, situat la gura Lohanului, alături de Mănăstirea Tecuceştilor, „care este tot împotriva Lohanului şi trece peste apa Crasnii până în zare dealului, în Fauri şi merge în Vovrilata, unde au şedzut Vălce şi până în matca Ghighişoe, unde au fost satul şi peste de[a]l, la puţul Ialpoholui împotriva Căşotenilor”[114]. Acest uric reprezintă singura atestare a Mănăstirii Tecuceşti, plasată din punct de vedere geografic în ţinutul Vaslui.

O situaţie asemănătoare se întâlneşte şi la 18 aprilie 1558, într-un act prin care Alexandru Lăpuşneanu a întărit satul Drăgeşti nepoţilor lui Petru, Tudora, Nestor şi surorilor lui, Ghinda şi Bisuca, fetele Anuşcăi, lui Oană, Mihul Averescul şi Vasilie. Acestor trei personaje din urmă, despre care documentul precizează că erau feciorii Muşei, le revine partea din jos a satului Drăgeşti, „cu loc de moară şi cu mănăstire în hotarul acela”[115].

Un document emis la 13 aprilie 1560 atestă o mănăstire confiscată de către domnie, odată cu alte domenii ale celui care se arătase hiclean faţă de voievod. Este vorba despre Lupu Huhulea, fost paharnic, feciorul Dionisiei călugăriţa şi nepot al logofătului Ioan Tăutu. Mănăstirea în cauză purta numele Trestiana, având în jurul său o moară, prisăci şi poieni. Era situată pe teritoriul satului Popeşti, domeniu care aparţinuse lui Ioan Tăutu, cel care a ctitorit mănăstirea în cauză[116]. Prinzând răsculaţii, Alexandru Lăpuşneanu a omorât căpetenia acestora, pe Lupu Huhulea, confiscându-i proprietăţile, pe care le-a dăruit Mănăstirii Râşca[117]. Un deceniu mai târziu, Bogdan Lăpuşneanu a reconfirmat dania părintelui său către Mănăstirea Râşca, emiţând în acest sens un uric la 6 iulie 1570[118].

Un statut asemănător cu ctitoria egumenului Chiprian, la care s-a făcut referire în rândurile precedente, trebuie să fi avut şi Mănăstirea Sălăgeni, întemeiată de monahul

---

[114] *DRH*, A. Moldova, vol. VI (1546-1570), întocmit de Ioan Caproşu, 2008, nr. 227, p. 417; *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. II, nr. 105, p. 114.

[115] *Ibidem*, nr. 108, p. 117-118.

[116] Ştefan S. Gorovei, *Mănăstirea Trestiana*, în *MMS*, anul XLIV, nr. 9-10, septembrie-octombrie 1968, p. 563.

[117] *DRH*, A. Moldova, vol. VI, nr. 278, p. 499; *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. II, nr. 141, p. 149.

[118] *Uricaru sau colecţiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, vol. XXII, editat de Theodor Codrescu, Iaşi, 1893, p. 62-63.

Evloghie pe teritoriul satului omonim, domeniu care a aparţinut ctitorului de la Sălăgeni încă din perioada când era un cunoscut boier în Sfatul Domnesc al lui Ştefăniţă Voievod, fiind vistiernic şi purtând numele Ieremia. Fiu al comisului Galeş, nepot al lui Vlaicu, fratele doamnei Oltea-Maria, aşadar nepot al lui Ştefan cel Mare[119], Ieremia apare ca vistiernic încă de la 20 noiembrie 1499. Ştefan cel Mare îi dăruia atunci satul Giuleşti, situat în ţinutul Neamţ, cumpărat de voievod de la Lupşe din Sireţel pentru 130 de zloţi tătărăşti[120]. Ieremia a îndeplinit misiunea de sol al lui Bogdan al III-lea la Veneţia, motiv pentru care vistiernicul s-a aflat şi în graţiile fiului lui Ştefan cel Mare[121].

În vremea lui Ştefan cel Tânăr dispare din Sfatul Domnesc, mai exact după momentul 1523 (fiind implicat în răscoala contra lui Ştefăniţă[122]), atunci când fostul dregător este atestat sub numele Evloghie călugărul (la 16 martie 1527 a vândut lui Armeanu jumătate din satul Tatomireşti, pentru 30 de zloţi[123]). Nu cunoaştem cu exactitate momentul intrării în monahism a înaltului dregător. La 12 februarie 1525, într-un uric prin care a făcut o danie Mănăstirii Moldoviţa, Ieremia nu mai îndeplinea nici o funcţie, întrucât este arătat ca fost vistier[124]. Totuşi, în document el nu este menţionat cu numele de monah, semn că încă nu se călugărise. Precum s-a văzut, el apare întâia oară ca Evloghie monahul la 16 martie 1527, dovadă că intrarea sa în monahism se petrecuse după 12 februarie 1525, dar înainte de 16 martie 1527. După cum atestă uricele şi însemnările de pe vechile cărţi bisericeşti, monahul Evloghie a întemeiat Mănăstirea Sălăgeni numai după ce şi-a pierdut înalta dregătorie. El a înzestrat „mănăstioara" sa cu sate şi obiecte necesare cultului liturgic, îndeplinind rolul unui stareţ la Sălăgeni[125]; apoi a închinat aşezământul monastic pe care l-a ctitorit Mănăstirii Moldoviţa, acolo unde fostul dregător şi-a pregătit, în viaţă fiind, mormântul.

*

Exemplele oferite de noi atestă cât se poate de clar că în Moldova veacurilor XV-XVI charisticariatul a jucat un rol important, chiar dacă prezenţa sa a constituit un abuz în ceea ce priveşte dreptul de ctitorire[126]; totodată, şi exercitarea prerogativelor clerului superior erau considerabil diminuate în această manieră. Credem că *acest fenomen s-a dezvoltat tocmai pe fondul unei precare ierarhii bisericeşti în această provincie eclesiastică*. Nu putem omite că demnitatea de mitropolit a fost exercitată, în prima jumătate a secolului XV, de către greci, exceptând, firește, păstoria mitropolitului Iosif I. Or, despre mitropoliţii greci ai Moldovlahiei se ştie că au rezidat fie puţin, fie deloc în scaunul de la Suceava. Nu cunoaştem, deocamdată, nimic despre existenţa unor episcopi sufragani, cu excepţia informaţiei lapidare despre mitropolitul Calist al

[119] Ştefan S. Gorovei, *Addenda et corrigenda. Din nou cu privire la Mateiaş*, în *AIIAI*, XVIII, 1981, p. 687 (cu precizarea că logofătul Mateiaş, ctitorul de la Coşula şi Horodniceni, era nepot de soră al vistiernicului Ieremia).

[120] *DRH*, A. Moldova, vol. III, nr. 243, p. 432.

[121] Nicolae Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova (secolele XIV-XVII)*, Bucureşti, Editura Enciclopedică Română, 1971, p. 304.

[122] Virgil Pâslariuc, *Raporturile politice dintre marea boierime şi Domnie în Ţara Moldovei în secolul al XVI-lea*, Chişinău, Editura Pontos, 2005, p. 69.

[123] *DIR*, A. Moldova, veacul XVI, vol. I, nr. 212, p. 240.

[124] *Ibidem*, nr. 198, p. 224.

[125] Ioan Caproşu, Elena Chiaburu, *Însemnări de pe manuscrise şi cărţi vechi din Ţara Moldovei. Un corpus editat de ~*, I (1429-1750), Iaşi, Casa Editorială Demiurg, 2008, p. 46.

[126] Hélène Ahrweiler, *op. cit.*, p. 12; Gheorghe Cronţ, *Dreptul de ctitorie în Ţara Românească şi Moldova*, p. 108.

Romanului, atestat într-un uric emis la 30 septembrie 1445[127]. Numai astfel ne putem explica atribuţiile de factură episcopală acordate de domn Mănăstirii Bistriţa, precum şi titulatura de *arhimandrit* rezervată, într-o primă fază, doar egumenului de la necropola lui Alexandru cel Bun.

Şi totuşi, vinderea, cumpărarea, dăruirea, împărţirea sau moştenirea unor mănăstiri a fost un fenomen care a existat mult timp chiar şi după ce structura administrativă a Bisericii din Moldova a fost completată, atât prin numirea de ierarhi, cât şi prin crearea unor noi eparhii. Precum s-a observat, comercializarea mănăstirilor personale este atestată tot mai puţin după domnia lui Alexandru Lăpuşneanu, ultimul caz identificat de noi fiind cel din 8 decembrie 1581, prin care se întăreşte lui Condrea Bucium şi soţiei sale, Antemia, Mănăstirea Răcătău[128].

Valentin Al. Georgescu aprecia că dispariţia mănăstirilor personale s-a datorat reducerii privilegiilor acestora de către puterea domnească, precum şi sărăcirii ctitorilor[129]. Cele două tendinţe au contribuit şi ele la dispariţia fenomenului amintit, însă cred că rolul principal revine aplicării dreptului canonic şi reprezentanţilor Bisericii, care au fost interesaţi să controleze aceste „mănăstioare”. În paralel, o parte din ele au fost cumpărate de puterea domnească şi puse sub ascultarea ctitoriilor voievodale. Este cazul mănăstirii egumenului Chiprian, care a ieşit de sub ascultarea Neamţului, devenind, în prima jumătate a secolului XVI, în condiţii cu totul neclare, mănăstire independentă, bucurându-se de atenţia deosebită a lui Petru Rareş, ctitor şi înzestrător al Căprianei.

Astfel de exemple, despre care Tit Simedrea afirma, pe bună dreptate, că „pe cât sunt de evidente, pe atât sunt greu de interpretat”[130], reprezintă excepţii în ceea ce priveşte aplicarea canoanelor Bisericii, care interzic vânzarea, cumpărarea sau dăruirea mănăstirilor. În acest sens, la cel de-al IV-lea Sinod ecumenic s-a hotărât ca „mănăstirile, odată consfinţite după socotinţa episcopului, să rămână pentru totdeauna mănăstiri şi bunurile care se cuvin lor să se păzească şi să nu se mai facă lăcaşuri lumeşti. Iar dacă cineva ar voi să facă aceasta, să fie supus certărilor prevăzute în canoane”[131].

Potrivit unor opinii, în ciuda hotărârilor patriarhale, fenomenul charisticariatului nu a dispărut niciodată, întrucât eforia sau epitropatul reprezintă „la forme la plus atténuée de l’attribution d’un couvent à une personne laïque”[132]. Conform legislaţiei bizantine, titlul de *ctitor* nu putea fi şi nu trebuie să fie confundat cu acela de *proprietar*[133]. Acelaşi ierarh mai sus citat a identificat un caz de dăruire a unei mănăstiri în Galiţia, în 1424, sugerând că modelul urmat de Alexandru cel Bun şi urmaşii săi trebuie căutat în acest spaţiu[134]. Aceste analogii sunt binevenite, însă vânzarea, dăruirea,

[127] *DRH*, A. Moldova, vol. I, nr. 259, p. 367.

[128] Târziu de tot, la 1822, în Basarabia, este atestat un caz asemănător. În acest an, arhimandritul Irineu, profesorul Mănăstirii Curchi, cere, printr-un raport, permisiunea de la Dicasteria Chişinăului de a vinde prima biserică a mănăstirii, aceea din lemn, unui locuitor din Chişinău, Marco Zagori. Raportul în cauză a fost aprobat de Dimitrie Sulima, arhiepiscopul Chişinăului (vezi, în acest sens, Valeriu Bubulici, Mihai Onilă, *Mănăstirea Curchi. Istoricul şi rezultatele cercetărilor arheologice de salvare din anul 2006*, în „Tyragetia”, s.n., vol. I (XVI), nr. 2, 2007, p. 169).

[129] Valentin Al. Georgescu, *op. cit.*, p. 172.

[130] Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 71.

[131] Ieromonah Nicodim Sachelarie, *Pravila bisericească*, ediţia a II-a, tipărită cu binecuvântarea Prea Sfinţitului Calinic, episcopul Argeşului, Valea Plopului-Prahova, 1996, p. 51, 142.

[132] Hélène Ahrweiler, *op. cit.*, p. 23.

[133] Gheorghe Cronţ, *op. cit.*, p. 83.

[134] Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 80.

moştenirea şi împărţirea unor mănăstiri moldoveneşti trebuie privite în contextul în care s-au petrecut, echivalent cu nesocotirea canoanelor şi cu abuzul faţă de principiile dreptului ctitoricesc.

CONSIDERATIONS ON THE JURIDICAL REGIME OF PERSONAL MONASTERIES IN MOLDOVIA (15th-16th CENTURIES) (Summary)

Keywords: charisticariat, Monastery Vişnevăţ, Alexander the Good, Byzantium, canon law, Monastery Răcătău.

This study investigates, based on documents kept, the charisticariat phenomenon in medieval Moldovia, process by which the Church has sanctioned the existence of personal monasteries, that could be given to secular persons, inherited, divided with the village or mill around which there were, sold or even confiscated in case of treason (representative of this point of view is the case of Trestiana Monastery). The documents issued by the office of Moldovia in the 15th and 16th centuries attests many cases of charisticariat, among the most famous being the Vişnevăţ Monastery, given by Alexander the Good, at 1429, to his wife. This phenomenon was first developed in Byzantium, but has ceased to exist because some emperors, under the influence of the Church, have issued laws (novele) in this sense. In Moldovia, the charisticariat appeared in the time of Alexander the Good, peaked during Stephen the Great, and then gradually disappeared from the specific customs of this area, because its practice was an abuse of the right of founding. The last case of charisticariat in Moldovia identified is from 1581, in this year dating a document by which Condrea Bucium, with his wife, becomes the owner of the Răcătău Monastery.

ROMEO GABRIEL MOLDOVAN[*]

BUNURI MOBILE ŞI IMOBILE ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI XVII. STUDIU DESPRE RELAŢIA DINTRE „LEGI" ŞI INTERESE ÎN TESTAMENTELE MAGHIARE[**]

Testamentul „organizează" ultimele gânduri ale omului în raport cu urmaşii, „clarifică" problemele personale, dar şi „programează" viaţa moştenitorilor pentru mai multe generaţii. Profund subiectiv, actul este pentru istoric unul dintre cele mai obiective surse: nimeni nu se joacă cu propria moarte[1]. Iniţial sursă doar pentru istoria dreptului, testamentul a devenit un important instrument de lucru şi pentru istoria socială. Abundenţa datelor furnizate de testamente a condus la reconstituiri ale arborelui genealogic, la studierea strategiilor de stratificare a societăţii şi de constituire a averilor, la monografii urbane, la analize privitoare la religie, la căsnicie[2]. Cercetarea amănunţită a acestor acte de ultimă voinţă a dus spre o aprofundare a istoriei morţii, Thanatos devenind un şantier de lucru în întreaga lume. În paginile următoare, vom căuta să-l privim dintr-o perspectivă transilvană.

I. Legi şi cutume

Perioada de interes este cea a bine documentatului – mai ales pentru comunităţile şi elitele maghiare – secol XVII. Pentru a-l putea înţelege în diversitatea sa, trebuie pornit de la situaţia de astăzi. În raport cu legislaţia în vigoare, trebuie percepute interesele şi sensibilităţile unor vremuri distincte.

I.1. De la cadrul juridic modern la contextul legal al Transilvaniei de secol XVII

Legislaţia actuală nu operează o distincţie clară între bunurile mobile şi bunurile imobile. Autorii noului Cod Civil (NCC) nu au considerat necesară definirea noţiunilor de *mobil* şi *imobil*. Astfel, apelăm în continuare la noţiunile din doctrină:

> […] Bunurile imobile sunt acele bunuri care au o aşezare fixă şi stabilă, cum sunt: pământul, clădirile şi în general tot ce este legat de sol; pământul este prin excelenţă bun

---

[*] Doctorand Şcoala Doctorală *Istorie. Civilizaţie. Cultură*, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca.

[**] Cercetare finanţată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi postdoctorală", cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[1] Ildkó Horn, *Testamentele maghiare din Transilvania premodernă*, în „Caiete de Antropologie Istorică", Cluj-Napoca, III (2004), 1-2, număr special: *Oamenii şi moartea în societatea românească*, p. 107-118, la p. 107.

[2] T. Nicoară, *Istoricul şi moartea: un itinerar*, în „Caiete de Antropologie Istorică", III (2004), 1-2, p. 11-24, la p. 11.

> imobil, el este în realitate singurul bun imobil prin natura sa. Bunurile mobile sunt bunurile care nu au o aşezare fixă şi stabilă, fiind susceptibile de deplasare dintr-un loc în altul, fie prin ele însele, fie cu concursul unei forţe străine, cum sunt: animalele, lucrurile separate de sol, bunurile incorporale etc.[3].

Bunurile mobile pot fi mobile prin natura acestora sau prin anticipaţie (conform articolelor 539-540 din NCC), fiind eliminată categoria bunurilor mobile prin determinarea legii (reglementată anterior în articolul 474 C. civ. 1864). Deşi drepturile patrimoniale nu mai sunt calificate bunuri, ele sunt supuse regulilor referitoare la acestea (aici art. 542 din NCC). Faţă de celelalte clasificări ale bunurilor, unde voinţa proprietarului sau a părţilor actului juridic are un rol important în încadrarea bunului într-o anumită categorie, în cazul distincţiei mobile-imobile rolul voinţei este limitat.

> Voinţa privată nu are influenţă asupra clasificării mobile-imobile făcute de Codul Civil. Natura mobiliară sau imobiliară a unui bun este definită prin lege şi are caracter de ordine publică. Aşadar, o persoană nu poate să numească, de exemplu, un aparat de radio drept imobil pentru a-l face susceptibil de ipotecă şi nici o clădire drept mobil pentru a face obiectul unui dar manual[4].

În comparaţie cu epoca noastră, în Transilvania secolului XVII dreptul succesoral cunoscuse o amplă reglementare, având o structură complexă, atât în normele cutumiare cât şi în legislaţia scrisă, ceea ce a dus – de fapt – la absenţa unei legislaţii unitare, aplicabile tuturor categoriilor sociale. „Legislaţia" se diferenţia în funcţie de privilegiile oraşelor, breslelor ori ale etniilor. Legea scrisă şi cutuma au coexistat, ele întâlnindu-se în decrete, codici, patente ori în alte acte normative[5]. Deşi neridicat la nivel de lege şi lipsit de prevederi (date) clare privind forma şi modalitatea de întocmire a testamentului (el variind – „de fapt şi de drept" – după contextul, locul şi chipul scrierii lui şi al autorului testamentului), *Tripartitul* lui Werbőczy a fost un etalon major pentru redactarea testamentelor transilvane (mai ales în mediul maghiar), altminteri marcate de străduinţa – firească – a testatorilor ca textele să fie cât mai autentice. Se preciza numele exact a testatorului, figurând, totodată, semnătura şi sigilul său. Se insista pe sănătatea mintală şi libera voinţă[6], precum şi pe prezenţa martorilor[7] (în cazul martorilor, dreptul canonic era împletit cu cel roman, numărul lor fiind astfel de minimum 2 şi de maximum 7; s-au păstrat însă şi testamente care nu au respectat „regula")[8]. De cea mai

---

[3] D. Alexandresco, *Explicaţiunea teoretică şi practică a dreptului civil român*, III-1, Bucureşti, 1926, p. 142.

[4] O. Ungureanu, C. Munteanu, *Eseu asupra clasificării bunurilor în dreptul civil*, XV, Bucureşti, 2010, p. 81.

[5] R. G. Moldovan, *Aspecte generale cu privire la testamente şi succesiunea testamentară în Transilvania secolelor XVI-XVII*, în „Anuarul Şcolii Doctorale «Istorie. Civilizaţie. Cultură»", Cluj-Napoca, VI (2012), p. 115-123.

[6] „Eu, Almandi Gáspár Zaway, luând în seamă nesiguranţa acestei lumi, bolile mele multe de fiecare zi cu care Dumnezeu m-a vizitat, vreau să dau un testament fiului meu iubit, Almandi Bálint, încă cu mintea şi sufletul întreg, chiar dacă sunt bolnav […] (*Erdély Nemesek és Föemberek Végrendeletei 1600-1660* [Testamente de nobili şi conducători transilvăneni. 1600-1660], editor Kinga S. Tűdős, III, Marosvásárhely, 2008, doc. 1).

[7] „Să fie lăudat numele Sfânt al Domnului şi să fie slăvit cel care a purtat cauza noastră, căci sunt plin cu dureri trupeşti, iar mintea şi sufletul meu încă nu au fost luate de Domnul Dumnezeu, aşa că fiindcă nu ştiu rânduiala sfatului Domnului Dumnezeu despre mine, am scris acest mic testament în faţa acestor persoane, pe ziua de 9 a lunii Februarie, anul 1602: predicator Rakossy János, Vargiasy Gieőrgy Deák" (*Végrendeletei*, doc. 4; Gáspár Wesselényi).

[8] Ildkó Horn, *op. cit.*, p. 111.

mare importanţă era provenienţa bunurilor, clasificate în bunuri proprii, dobândite prin donaţie ori achiziţionate în diferite feluri, după aceste categorii stabilindu-se reguli devolutive. Împărţirea pe tipuri de provenienţă face ca bunurile succesorale să nu apară ca un patrimoniu unitar, ca o universalitate juridică, formând un ansamblu inseparabil al drepturilor şi datoriilor defunctului[9].

I.2. Cazurile nobililor, orăşeni şi ţărani

În cazul nobililor, bunurile imobile se moşteneau conform prevederilor succesiunii legale. Bunurile primite prin donaţie se împărţeau conform actului de donaţie. Bunurile achiziţionate în timpul vieţii se puteau transmite prin testament. În lipsa acestuia, ele se devoluau[10] tot după regulile succesiunii legale. Se disting trei categorii de moştenitori: descendenţi, ascendenţi şi colaterali[11]. În caz de legitimare prin act regal, copiii naturali moşteneau la fel cu cei legitimi, dreptul cutumiar acordându-le drept egal de moştenire la bunurile achiziţionate. Fetele puteau moşteni în mod egal cu băieţii atunci când era vorba despre *praefectio*[12] ori despre bunuri achiziţionate în timpul vieţii testatorului. Totuşi, în cazul bunurilor avitice[13], acestea le reveneau fetelor partea conform *ius quartalitium*.

Prin *Ius quartalitium*/*quarta puelaris* (nume strâns legat de principiul masculinităţii) se urmărea menţinerea bunurilor imobile în familiile nobililor decedaţi. Fetele excluse astfel de la moştenirea bunurilor respective aveau dreptul la un sfert din valoarea moştenirii, însă numai în bani. Sfertul se cuvenea tuturor fetelor dintr-un anumit grad şi nu fiecăreia în parte. Oricare dintre fete putea însă pretinde separat partea ei din sfertul comun[14]. În lipsa unor descendenţi, moşteneau ascendenţii, iar în absenţa lor colateralii, cu excluderea gradelor mai depărtate de către cele mai apropiate.

Succesiunea la moştenirile orăşenilor era fie *ab intestat*, fie prin testament. Potrivit succesiunii *ab intestat*, copiii legitimi, de ambele sexe, moşteneau toate bunurile mobile şi imobile ale părinţilor decedaţi. În cazul predecesului[15] unui copil, descendenţii săi moşteneau *in stirpem*, în virtutea dreptului de reprezentare. Altfel decât în cazul nobililor – ai căror copii naturali (legitimaţi prin act regal) moşteneau la fel ca şi cei legitimi –, în cazul orăşenilor, copiii naturali o moşteneau doar pe mamă. Cei incestuoşi şi adulterinii nu puteau moşteni. Primeau numai alimente[16]. În lipsa descendenţilor, moşteneau ascendenţii, apoi colateralii. Validitatea testamentului şi inatacabilitatea acestuia (de către alte persoane) era dependentă de respectarea câtorva condiţii, precum: vârsta minimă pentru redactarea unui testament (14 ani la băieţi, 12 la fete, în afara cazurilor când erau excluşi datorită unor incapabilităţi), deplinătatea minţilor (la momentul întocmirii testamentului) ori dispoziţiile speciale din statutele oraşelor (Statutul oraşului Sibiu din 1698 avea o dispoziţie specială cu privire la

[9] *Istoria dreptului românesc*, editor-general Vladimir Hanga, I, Bucureşti, 1980, p. 529.

[10] Devolua = a transmite, din latinescul *devolo* (cu sensul, în acest caz, de transmitere a bunurilor către urmaşi).

[11] *Ibidem*, p. 530.

[12] Procedeu prin care, în actul juridic, fetele erau considerate băieţi pentru a putea moşteni.

[13] Avitic = caracterul inalienabil al proprietăţii (imobile) nobile, pe baza unei tradiţii tribale maghiare (din latinescu *aviticitas*).

[14] István Werbőczi, *Corpus juris hungarici, seu decretum generale, inclyti regni Hungariae, partiumque eidem annexarum, in tres tomos* (1696), I.89 (vezi şi *Istoria dreptului românesc*, p. 530).

[15] Predeces = situaţia în care un copil moare înaintea părintelui său, având însă la momentul decesului urmaşi.

[16] *Istoria dreptului românesc*, p. 532.

moştenirea străinilor: ei puteau moşteni bunurile mobile, însă cele imobile nu le puteau moşteni în natură; ele trebuiau să fie vândute unui cetăţean al oraşului, lor revenindu-le banii încasaţi)[17].

La ţăranii liberi, moştenirea nu avea o legislaţie clară. Varia în funcţie de loc şi de etnie. La secui exista privilegiul masculinităţii, neutralizabil prin prefacerea juridică a fetei în fecior. În anumite cazuri, cum nu puteau prelua bunuri imobile, fetele primeau și contravaloarea bunului moştenit.

> Dacă s-ar găsi moşteniri libere ale principilor dărăbanţilor, care s-ar fi stins în linie bărbătească, pe acelea oficialii în nici un chip să nu le lase să fie făcute sau menţinute cu drept de faţă moştenire iobăgească; dar ca moştenirile privind fetele de principi sau de dărăbanţi să nu fie nule, o asemenea moştenire să fie evaluată de oameni juraţi de bună credinţă, iar ruda bărbătească cea mai apropiată de sub drapelul acelei fete sau femei să depună preţul după evaluarea adevărată (a bunului) şi să fie a lui acea moşie[18].

În cazul saşilor, succesiunea se realiza după regulile similare celor din statutele oraşelor de care ei aparţineau. Se cuvinte amintit astfel un exemplu, din zona Râşnovului, oferit de către Nicolae Iorga:

> Anume, la 18 august 1679 se înfăţişează la Braşov un jude al Râşnovului, pentru ca să arate că, faţă de numărul mare al românilor care s-au aşezat la dânşii de mulţi ani, bieţii saşi cred de nevoie să ia măsuri în privinţa dreptului de moştenire al acestor conlocuitori neplăcuţi asupra pământului ce l-au dobândit, parte prin cumpărătură şi schimb şiret, parte l-au moştenit şi de la părinţii lor. Căci despre aceasta, e de ştiut de ţară şi de oraş că această naţie barbară e un popor foarte amestecat şi în legături de înrudire cu românii din ţările vecine, Moldova şi Ţara Românească, aşa că, murind dintre cei dintâi, în lipsa copiilor, prin împărţirea averii imobile, s-ar putea întâmpla foarte ciudate şi minunate amestecători în fundul regal[19].

Moştenirea iobagilor rămânea urmaşilor legitimi. În absenţa acestora, ei puteau dispune prin testament. Doar bunurile mobile puteau fi lăsate prin testament. La cele imobile exista următoarea diferenţiere: bunurile avitice rămâneau stăpânului moşiei, din bunurile achiziţionate iobagul putea testa jumătate, cealaltă jumătate trecea stăpânului[20]. Văduvei iobagului i s-a recunoscut dreptul la a treia parte a bunurilor mobile. Restul bunurilor mobile, împreună cu totalitatea bunurilor imobile reveneau stăpânului moşiei. Fetele moşteneau numai hainele, dar stăpânul le putea oferi mai mult[21].

---

[17] *Ibidem.*

[18] *Constituţiile aprobate ale Transilvaniei (1653)*, editor Liviu Marcu, traducători Alexandru Herlea, Romul Pop şi Valeriu Şotropa, Cluj-Napoca, 1997, p. 169 (III.76,12,4).

[19] Nicolae Iorga, *Sate şi preoţi din Ardeal*, Bucureşti, Editura SAECULUM I.O., 2007, p. 91.

[20] István Werbőczi, *op. cit.*, II.30.

[21] *Constituţiile aprobate*, p. 129 („Femeile şi fetele care se mărită cu legea lui Dumnezeu şi a ţării, care nu se mărită furate, ci după obiceiul obştesc adoptat, stăpânii de pământ să nu le împiedice sub pedeapsă de 100 de florini; iar dacă s-ar afla dintre acelea care ar săvârşi aceasta în secret sau prin fugă, să fie pedepsite cu aceeaşi pedeapsă. Cu toate acestea, văduvele iobagului răposat au numai a treia parte a averii lui mobile, două părţi sunt ale stăpânului de pământ; stăpânul nu este dator să elibereze pe băiatul de iobag, decât cu chezăşia cu care se arată mulţumit, iar fetelor, fără învoirea stăpânului, nu li se pot da alte bunuri decât hainele lor; iar bunurile imobile sunt întru totul ale stăpânilor lor de pământ, exceptându-se de la aceasta locurile privilegiate şi obiceiul consfinţit prin practică”).

II. Oameni şi testamente

„Unitatea în diversitate" a cadrului legal merită verificată prin câteva testamente, grupate pe criterii de familie[22]. Sunt testamente conţinând conflicte şi interese care puteau împiedica aplicarea „legii". Prin detaliile lor, documentele „personale" arată modul de funcţionare al mecanismelor unei epoci.

II.1. Testamentele familiilor Haller de Hallerkő şi Barkóczi

Testamentul olograf al lui Zsigmond Haller a fost scris în Albeştii Bistriţei, pe când avea 22 de ani.

> [Acesta] îi roagă pe Haller Győrgy şi István să se îngrijească ca în fiecare zi de sărbătoare a Fecioarei Maria să se celebreze şapte slujbe religioase şi să dea de pomană pentru sufletul lui. Înmormântarea să nu fie fastuoasă, ea să aibă loc conform credinţei catolice în grădina mănăstirii din Alba Iulia, iar deasupra mormântului să fie ridicată o capelă în care să se oficieze slujbe. Nu menţionează în amănunt bunurile mobile, deoarece le-a lăsat în totalitate soţiei sale, Kendi Krisztina, iar după moartea acesteia să fie împărţite între Haller Győrgy şi István. Aceştia sunt rugaţi să fie protectorii soţiei şi să vegheze ca trupul ei să fie îngropat la Lona, lângă mama acesteia, Patóczy Kata. Succesiunea averii să fie făcută conform prevederilor contractului încheiat între cei doi soţi în faţa capitolului de la Cluj, toate bunurile patrimoniale sau dobândite (cetatea Beclean şi moşiile acesteia, castelul din Albeşti, cu moşiile aferente, conacul din Lona) să rămână în stăpânirea viageră a soţiei, Kendi Krisztina, şi a lui Kendi Sándor, iar dacă femeia se va recăsători, proprietăţile să intre în posesia rudelor testatorului, cu excepţia moşiei de la Lona, cu proprietăţile aferente: Răscruci, Dăbâca, Antăş, Băbdiu, Hăşmaş, Ceaca, Morău, Livada, Ineu, pe care să o stăpânească până la moarte. Dacă soţia lui nu se va recăsători, succesiunea averii după moartea acesteia să se facă în felul următor: Haller István primeşte proprietăţile din Albeşti, Langodar, Idiciu, Dărlos, Zoltan, cetatea Beclean, cu toată muniţia sa ce se va afla acolo, şi cu proprietăţile: Căianul Mare, Căianul Mic, Figa, Enciu, Liban, Codor,Tărpiu, Jichişul de Jos, Muncelul Mic, Maia. Haller Győrgy primeşte Lona, împreună cu pământurile amintite. Condiţia este ca aceste proprietăţi să se transmită exclusiv pe linie masculină. Lasă moşiile din Cherechiu, Păingeni, Meşcreac şi Săcel lui Haller Péter şi urmaşilor săi de sex masculin. Dacă nu va putea fi înmormântat acolo unde doreşte, atunci veşmintele preoţeşti, destinate capelei sale funerare, să fie donate capelei Sf. Francisc din Beclean[23].

Mai bogat în detalii în privinţa bunurilor imobile posedate şi lăsate moştenire este testamentul comun al lui Péter III Hallerkői şi al soţiei sale, Ilona Lónyai[24]. În cazul în care murea fără urmaşi, Péter lăsa soţiei casele din Ocna Sibiului şi Blăjel. Dacă rudele doreau să moştenească cele două case, trebuiau să plătească soţiei 12.000 de florini. În cazul în care din căsătoria lor avea să se nască un băiat, jumătate din averea lăsată soţiei trebuia să-i revină acestuia.

Ilona Lónyai lasă „toate posesiunile ei de pretutindeni, banii, lucrurile din aur şi argint, lucrurile cu mărgele şi pietre, toate animalele, soţului ei". Aici putem observa din nou apariţia principiului masculinităţii. Femeile puteau testa doar bunurile mobile ori bunurile primite ca dotă în momentul căsătoriei sau cele cumpărate în timpul vieţii (şi în testamentul comun al lui Péter IV Hallerkői, comite de Târnave, şi al soţiei sale,

[22] Pentru corectitudinea redării şi deoarece ne găsim în epocă modernă timpurie deja, redăm numele persoanelor amintite în aceste testamente în forma lor maghiară.

[23] Rezumat al testamentului publicat în *Végrendeletei*, doc. 29.

[24] *Végrendeletei*, doc. 55.

Erzsébet Péchi, bunurile mobile – aur, argint, bani, animale etc. – apar în posesia soţiei). Pe de altă parte, dacă Péter şi Ilona nu urmau să aibă un moştenitor, iar soţul ei murea, Ilona dispunea ca domeniile din Ungaria să intre în posesia fiicei lor, Erzsébet Kákoni.

Bunurile testate sunt descrise amănunţit şi în testamentul văduvei lui István Haller, Annamaria Barkóczi, scris pe 28 iunie 1658, la Beclean. Ea lăsa bunurile sale mobile (bijuterii, covoare, carpete de mătase), dar şi cetatea din Beclean, cumpărată din veniturile ei, în valoare de 18.000 de taleri, copiilor ei: János, Boris şi Jutka Haller, fratelui ei László Barkóczi, precum şi copiilor acestora[25]. Fratelui ei László îi lăsa harnaşamentul şi zorzoanele pentru doi cai mai mici. Domnului István Tarkány îi lăsa o cupă mare cu un cal înaripat. Lui Zsigmond Barkóczi îi lăsa 1.000 de forinţi şi un harnaşament pentru un cal. Lui Katalin Barkóczi lăsa două fuste de culoarea trupului şi cele de culoarea părului. Hainele primite de către Annamaria la cununia cu primul ei soţ, care fusese sărac, îi reveneau lui Zsigmond Barkóczi. Veniturile posesiunilor cumpărate din Gellyenes şi Rapi (ambele în Ungaria) erau împărţite în mod egal între Gyurica Barkóczi şi copiii fratelui ei. Posesiunea din Beclean, împreună cu castelul, îi revenea lui István şi Zsigmond Barkóczi, cu condiţia ca terenurile şi clădirile vechi lăsate slujitorilor ei (pentru care preciza nominal valoarea lor) să nu fie afectate (Boris Balas, Gyärgy Csekei, István Nemet, Pál Nagy şi György Hallosi primiseră în valoare de 100 de forinţi fiecare, iar Mihály Szabados în valoare de 200 de forinţi). În continuare, testamentul Annamariei Barkóczi descria – în cele mai mici detalii – bunurile mobile pe care le testa.

Din punct de vedere juridic, testamentul Annamariei Barkóczi respecta legislaţia, ea testând bunurile mobile aflate în posesia ei şi bunurile imobile cumpărate în timpul vieţii (posesiunile din Gellyenes şi Rapi). Sub raport istoric, se remarcă amănuntele despre istoria cetăţii Beclean, despre proprietarii acesteia, precum şi datele privind componenţa şi relaţiile familiilor Haller şi Barkóczi.

II.2. Testamentele Krisztinei Bethlen

Primul testament a fost redactat în Păuca, pe 25 august 1648. Al doilea a fost scris în casa fiilor ei din Buneşti, pe 11 mai 1652. Iar al treilea a fost întocmit tot în Buneşti, pe 16 mai 1656, din dorinţa Krisztinei Bethlen de a evita noi certuri între copiii ei, apărute după moartea tatălui lor.

În primul testament, băieţii ei primeau câte 150 de florini (Zsigmond şi Bagi), respectiv 200 de florini (István), fata Kató, primind deja două rochii scumpe. Înmormântarea avea să fie plătită din banii împrumutaţi de soţ, biserica, în care urma să se ţină slujba, trebuind să primească 25 de florini. Alte bunuri mobile (obiecte de argint, covoare, veşminte) erau lăsate membrilor familiei. Veniturile moşiei din Păuca trebuiau împărţite între cei trei băieţi. Toate moşiile din comitatul Turda trebuiau date copiilor, deoarece acestea fuseseră recuperate din banii ei proprii. Pe de altă parte, Káto nu avea parte egală la moştenire, deoarece creşterea şi căsătoria ei necesitaseră multă cheltuială.

În al doilea testament, Zsigmond şi István moşteneau caii. Zsigmond primeşte o treime, iar István două treimi din venitul anual al moşiei. Mezina Margit Horváth mai beneficia de încă două iepe, pe lângă cele primite deja. Cei trei fraţi, Zsigmond, István şi Bagi, trebuiau să împartă în mod egal animalele domestice, iar fetele (Kató şi Margit) recolta de grâu şi vinul (mai tânăra Margit primea numai o treime din grâu, restul revenindu-i lui Kató, dar două treimi din vinul de Reghin).

[25] *Ibidem,* doc. 68.

În al treilea testament, toate animalele (vaci, oi, boi, cai) se împărţeau între Zsigmond (două treimi) şi fete, Kató şi Margit (o treime împreună), aceeaşi proporţie aplicându-se şi în cazul banilor şi a obiectelor de argint (numai lanţurile de argint trebuiau date ultimei biserici). Deoarece Kató primise un cercel, mama lăsa cercelul primit ca zestre lui Margit. În schimb, deşi Kató îi provocase multe supărări, îi fusese şi de ajutor, locuind mai aproape de Krisztina decât Margit. Kató primea jumătate din moşia de la Păuca şi rochia de nuntă, dar dacă ea se certa (din nou) cu Zsigmond, toate aveau să-i rămână fiului. Am putea spune că neschimbată, în raport cu precedentele testamente, a rămas – practic – doar respectarea legislaţiei, bazată pe principiul masculinităţii şi *quarta puelaris.*

„Legile", sfârşitul şi începutul

Împărţirea bunurilor mobile se realiza cu o mare precizie. Se căuta realizarea unor părţi egale pentru copiii de ambele sexe. Dacă unul primea – spre exemplu – mai multe obiecte de aur, se încerca completarea moştenirii celuilalt prin obiecte din argint sau prin diverse sume de bani. Pe lângă datele privind structura familiei şi disputele din sânul ei, testamentele oferă informaţii despre situaţia materială a testatorului, despre valorile şi bunurile lui. Testamentele sunt totodată şi printre puţinele surse care oferă amănunte despre raporturile de proprietate ale femeilor. Imobile multe sau deosebit de valoroase erau înşirate şi se explica modul în care ele intraseră în posesia testatorului. Prin acest procedeu, testatorul nu justifica dreptul la proprietăţile respective, ci dreptul şi legalitatea actului de moştenire. În general, bunurile mobile sunt mult mai bine descrise în testamentele feminine. Uneori valoarea acestora era stabilită de testator, însă în cele mai multe cazuri era precizată numai cantitatea. Însumat, bunurile mobile şi imobile din aceste acte de ultimă voinţă erau un bilanţ din punct de vedere material şi, totodată, un nou început pentru beneficiari.

MOVABLE AND IMMOVABLE PROPERTY IN SEVENTEENTH CENTURY TRANSYLVANIA. A STUDY ON THE RELATION BETWEEN "LAWS" AND INTERESTS IN HUNGARIAN TESTAMENTS
(Summary)

Keywords: death, will, movable and immovable assets, property, law, inheritance.

In his will, the man facing death communicates to his offsprings his last thoughts, he clarifies and solves his spiritual problems and gives some last teachings. Through these last words he gets to "schedule" the lives of heirs for generations. Although is marked by a particular subjectivity, paradoxically for historic it is one of the most objective document, because nobody plays with his own death. Compared to other classifications of assets, where the will of the owner or parties of the legal act have an important role in framing the asset in a certain category, in the case of movable-immovable distinction the role of the will is limited. In the eighteenth century a very great importance had the source of the assets. Classification of the assets was: own, acquired by donation or purchased in various ways, thus establishing devolutive rules by these categories. Due to this division by types of source, succession assets do not appear as an unified heritage, as a legal universality forming an inseparable combination of rights and debts of the deceased. Wills, in addition to information on family structure or on conflicts within it, gives us information about the distribution of assets that provide information about the financial status of the testator, of valuables that were in use. It is also among the few sources that provide us with details about the property relations of women.

IULIANA STAVARACHI[*]

CÂTEVA CONSIDERAȚII PRIVIND APARIȚIA MAHALALEI MUNTENIMII DIN IAȘI ÎN SECOLUL XVII[**]

Mahalaua – din Imperiul Otoman în Țările Române

Apărute târziu, în etapa finală a fenomenului de urbanizare din Europa[1], orașele din Țările Române au avut un parcurs specific, datorat în mare parte contextului politic, social și economic al spațiului geografic în care s-au dezvoltat. Într-o perioadă în care orașele Europei de Apus și Centrale și-au schimbat înfățișarea, pășind spre modernitate, spațiul urban românesc a dobândit noi trăsături care i-au particularizat evoluția și l-au apropiat, începând cu secolul XVII, de orașele specifice spațiului oriental. Lipsa fortificațiilor, dezvoltarea uneori necontrolată, subordonarea orașului puterii domnești, dar și controlului exercitat de factorul religios, sprijinit de acela politic − au fost elemente care au încurajat această tendință.

Evoluția centrelor urbane din Țările Române în prima etapă de dezvoltare, încadrată secolelor XIV-XVI, a dus la apariția unor noi realități, menite să răspundă necesităților orășenilor; dintre acestea, un loc important era ocupat de nevoia de structurare și de organizare a spațiului fizic, aflat într-o continuă schimbare. Extinderea perimetrului urban și dinamizarea vieții sociale din această epocă au solicitat o atenție sporită din partea autorităților locale, obligate să se preocupe de feluritele împărțiri teritoriale. Începutul secolului XVII găsea orașele de la est de Carpați[2] într-o etapă incipientă de ordonare și împărțire a spațiului administrativ, formată din structuri de tipul unor parohii sau al unor ulițe și târguri, cu zonele aferente de locuire[3]. Aglomerarea

---

[*] Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

[**] Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[1] Laurențiu Rădvan, *At Europe's Borders – Medieval Towns in the Romanian Principalities*, Leiden, Editura Brill, 2010, p. 22. O analiză a sistemului urban din partea centrală și estică a continentului la Bariša Krekić, *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, Berkeley, Los Angeles and London, University of California Press, 1987, 169 p.

[2] În Țara Românească situația era una asemănătoare, orașele fiind împărțite, din punct de vedere administrativ, în enorii și parohii, cele două structuri urbane intersectându-se pe toată perioada secolului XVII și desemnând, de cele mai multe ori, aceeași realitate spațială. Vezi Adriana Scripcaru, *Evoluția zonei Mântuleasa din vremea mahalalei până astăzi*, în „Bucureşti. Materiale de istorie şi muzeografie”, Bucureşti, vol. XVII, p. 377; N. Iorga, *Istoria Bucureştilor*, Bucureşti, Editura Vremea, 2008, p. 73-75.

[3] În Iași, până la jumătatea secolului XVII, sunt atestate Târgul de Jos, Târgul de Sus sau Târgul Nou, Târgul lui Barnovschi în *Documente privitoare la istoria orașului Iași* (în continuare, *Documente Iași*), vol. I, *Acte interne (1408-1660)*, ed. Petronel Zahariuc, Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 1999, p. 484, nr. 425; 186, nr. 136; p. 425, nr. 355; p. 397-340, nr. 319. Această împărțire era valabilă și pentru restul orașelor din

centrelor urbane medievale după secolul XVII − fenomen necontrolat în unele zone, dezvoltat de domnie în altele – a obligat administrațiile orășenești să caute măsuri de eficientizare a folosirii spațiului.

Acesta este contextul în care *parohia* (structură atribuită mai mult unei organizări sociale și religioase și într-o mai mică măsură uneia teritorial-administrative[4]) și *ulița* (sintagmă folosită în special pentru încadrarea teritorială și pentru desemnarea căilor de comunicație urbană[5], începând cu perioada de dominație a puterii otomane în zonă) au fost înlocuite treptat de o nouă structură urbană, și anume *mahalaua*. Originea ei era Imperiul Otoman, acolo unde desemna principala moleculă urbană și structură administrativ-teritorială a orașului[6]. Influența turcă tot mai accentuată la nord și sud de Dunăre, începând cu secolele XV-XVI[7], a dus la răspândirea acestei structuri, mai întâi în Peninsula Balcanică și apoi, începând cu secolul următor, și în Țările Române, acolo unde procesul de urbanizare era încă în desfășurare[8].

Adoptarea mahalalei în noile regiuni − indiferent de tipul relațiilor de putere dintre Imperiul Otoman și provinciile sale − a presupus păstrarea elementelor ei definitorii, precum și suprapunerea unor noi trăsături, datorate specificului local. Prin definiție, mahalaua a pătruns în provinciile Imperiului Otoman având două atribuții majore. Prima era cea administrativă, mahalaua fiind parte a unei localități urbane, bine delimitată, ce avea ca punct central lăcașul de cult (moscheea sau biserica) și reunea o populație eterogenă din punct de vedere socio-profesional sau al statutului social, însă omogenă din perspectivă etnică sau religioasă[9]. O exemplificare a acestei prime atribuții ne este oferită de împărțirea administrativă a orașului Belgrad la 1560, care cuprindea 16 mahalale musulmane, 11 mahalale creștine și o mahala evreiască[10]; iar acesta este doar un exemplu[11]. A doua atribuție era cea socială, mahalaua fiind cadrul de agregare comunitară, de încurajare și dezvoltare a sentimentului identitar și de păstrare a securității colective[12]. Mahalaua oferea comunității un cadru fizic pentru manifestarea activităților ei de zi cu zi, consolidând securitatea și controlul social, apartenența

---

Țara Moldovei, toponimia urbană fiind una asemănătoare, mai ales în cazul structurilor de târg organizate în aceste centre urbane.

[4] Sanda Voiculescu, *Parohia − spațiu de agregare religioasă, socială și urbanistică*, în „Secolul XX", vol. 385-387/1997, nr. 4-6, p. 147.

[5] Marius Chelcu, *Uliție și mahalale: sensuri urbanistice (secolele XVII-XVIII)*, în *AIIX*, XLIX/2012, p. 77.

[6] Ayşe Sema Kubat, *The Morphological History of Istanbul*, în „Urban Morphology. Journal of the International Seminar on Urban Form", Birmingham, UK, 3, nr. 1, 1999, p. 28-41.

[7] Bogdan Murgescu, *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*, Iași, Polirom, 2012, p. 54.

[8] Vjeran Kursar, *Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th Centuries)*, în *OTAM* (Journal of The Center for Ottoman Studies), Ankara University, 34/2013, p. 150.

[9] Feyzi Baban, *Community, Citizenship and Identity in Turkey*, în *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences*, ed. E. F. Keyman, A. Içduygu, London, Routledge, 2005, p. 53.

[10] Ludá Klusáková, *Between Reality and Stereotype: Towns Views of the Balkans*, „Urban History", Cambridge, 28, 3/2001, p. 364.

[11] Pentru o privire de ansamblu asupra orașului din această parte a continentului, a se consulta E.A. Gutkind, *International History of City Development*, I, *Urban development in Central Europe*, New York, The Free Press of Glencoe, 1964; Lajos Fekete, *Buda and Pest under Turkish Rule*, în „Studia Turco-Hungarica", Budapest, Lorand Eötvös University, III, 1976, p. 23-45. O privire comparativă asupra orașelor din această parte a continentului găsim la Jaroslav Miller, *Urban Societies in East-Central Europe, 1500-1700*, Aldershot, Ashgate, 2008, p. 2-31; Nikolai Todorov, *The Balkan City 1400-1900*, Seattle and London, University of Washington Press, 1983, 616 p.; Ines Aščerić-Todd, *Dervishes and Islam in Bosnia. Sufi Dimensions to the Formation of Bosnian Muslim*, Leiden, Brill, 2015, p. 75 și următoarele.

[12] Hülya Canbakal, *Some Questions on the Legal Identity of Neighborhoods in the Ottoman Empire*, în „Anatolia Moderna. Yeni Anadolu", X/2004, p. 131.

identitară și relațiile de vecinătate[13], precum și un cadru de manifestare a colectivităților sociale din oraș[14] și a tuturor solidarităților, în vederea soluționării problemelor de ordin edilitar[15].

Locuitorii mahalalei (în forma ei originală) se identificau cu ea, dezvoltând un puternic sentiment identitar în cadrul unui sistem social specific, a cărui bază era reprezentată de elementul confesional. Gruparea și conviețuirea orășenilor în comunități religioase, alături de buna organizare a activităților economice erau definitorii pentru mahalaua otomană[16]. În acest sens, reperul central era edificiul religios, în jurul căruia mahalaua căpăta un profil aparte[17]. Lăcașul de închinăciune îndeplinea, pe lângă rolul său primordial, și pe acela de reper topografic sau de element de coagulare socială. Pe lângă lăcașul de rugăciune, locul liber din mahala lua forma unei piețe – *meydan* − și reprezenta locul public de adunare a mahalagiilor atât cu scop social, dar și economic, lui adăugându-i-se și școlile sau băile publice[18]. Dezvoltarea acestei structuri urbane prin integrarea noilor veniți presupunea ca ei să respecte anumite cutume, conduita lor fiind atent supravegheată de autohtoni, mahalagiii asigurându-se astfel că liniștea locului nu avea să fie perturbată. Locuitorii mahalalei din Imperiul Otoman aveau o libertate de acțiune considerabilă față de puterea centrală orășenească, trăgând la răspundere și luând măsuri contra celor care încălcau regulile interne. Astfel, mahalaua (comunitatea) își proteja locuitorii, exercitând asupra lor un mecanism de ordonare și disciplinare socială[19] asemănător celui din spațiul urban occidental, sub formă de „gute Policey" sau „bonne police"[20].

Un alt element determinant era conceptul de *răspundere* comună, adică responsabilizarea tuturor locuitorilor pentru acțiunile unuia dintre ei. Garantarea colectivă a comportamentelor adecvate era o sarcină a tuturor, iar rezolvarea oricărui conflict depășea rareori granițele mahalalei, ajungând cu greu la autoritățile orașului sau la domnie. Funcționând ca o unitate efectivă, mahalaua era reprezentată în fața autorităților de un conducător ales dintre locuitorii ei mai bătrâni sau dintre îndrumătorii spirituali[21].

Mahalaua otomană pare o formă de împărțire a spațiului fizic al unui oraș, însă ea s-a dezvoltat, așa cum caracteristicile o dovedesc, mai mult ca o formă de organizare

---

[13] *The Oxford Handbook of Cities in World History*, ed. Peter Clark, Oxford, Oxford University Press, 2013, p. 124; Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul. Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap Ilyas Mahalle*, State University of New York Press, 2003, p. 4; Alexandre Popovic, Asma Rashid, *The Muslim Culture in the Balkans (16th-18th Centuries)*, în „Islamic Studies", Islamabad, vol. 36/1997, nr. 2/3, Special Issue, *Islam in the Balkans*, p. 178.

[14] Ebru Boyar, Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul*, New York, Cambridge University Press, 2010, p. 123.

[15] Ilber Ortayli, *The Evolution of the Spatial Pattern of Istanbul*, în „Turkish Public Administration Annual", 5/1978, p. 188.

[16] Ludá Klusáková, *op. cit.*, p. 361; Borislav Puljić, *Mahalles in the City of Mostar; Topography, Origins and Urban Features*, în „Prostor. A Scholarly Journal of Architecture and Urban Planning", 19/2011, nr. 1 (41), p. 171.

[17] Mary Sparks, *The Development of Austro-Hungarian Sarajevo, 1878-1918: An Urban History*, London, Bloomsbury Publishing, 2014, p. 22; Ilber Ortayli, *op. cit*., p. 190.

[18] Cem Behar, *op. cit*., p. 3-4.

[19] Hayri Erten, *Neighborhood Consciousness as a Social Control Mechanism According to the Ottoman Judicial Records in the 17th and 18th Centuries (The Case of Konya)*, în „Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi", 2012/62, p. 121.

[20] Maria Pakucs-Willcocks, *Sibiul în veacul al XVI-lea: ordine și disciplină în vremea premodernității*, în *Lumea orașului – cercetări de istorie urbană*, coord. Simion Câlția, București, Editura Universității din București, 2013, p. 72-73.

[21] *The Oxford Handbook of Cities in World History*, p. 124-125.

socială[22]. Întâietatea comunității în fața individului era o constantă a mahalalei otomane, prin aceasta urmărindu-se eliminarea oricărui diferent neconcordant cu valorile ei[23]. Denumită adeseori după numele unui personaj local, după o trăsătură a populației cuprinse, după o formă de relief sau după un reper topografic al zonei, ea a avut rolul de a închega aglomerări urbane din zeci sau sute de case[24], dughene, fântâni și piețe adunate în jurul unui lăcaș de cult și a unei căi principale de acces[25]. Fiind o entitate mai degrabă socială decât una administrativă, mahalaua conținea trei elemente definitorii: viața de familie, comunitatea religioasă și vecinătățile[26]. Altfel spus, cercetătorii nu s-au sfiit să o compare cu un oraș otoman la o scară mai mică[27].

Mahalaua din Țările Române și-a păstrat elementele definitorii din zona de proveniență, însă, așa cum a fost cazul și altor centre urbane din Balcani, aceste trăsături au fost adaptate noilor arii socio-culturale în care își făcea apariția. Pentru o mai bună înțelegere a mahalalei din Țările Române, trebuie să avem în vedere câteva din elementele lor definitorii, și anume lipsa fortificațiilor, a zidurilor înconjurătoare, distribuirea neordonată a proprietăților intravilane, subordonarea orașului puterii princiare. Și în cazul provinciilor românești, mahalaua a desemnat, de la începutul secolului XVII până la începutul celui de-al XIX-lea, o structură urbană de tip cartier, ce putea fi așezată central sau periferic în cadrul orașului[28]. Ea cuprindea biserica, element topografic esențial în solidarizarea socială, un perimetru liber pentru piață, un drum de acces principal însoțit de altele secundare, precum și alte repere comunitare, cum era cazul cișmelei. În funcție de mărimea teritoriului ocupat din suprafața orașului, numărul acestor elemente care formau universul mahalagiilor − în special bisericile − era unul variat, putând ajunge până la patru sau cinci, odată cu extinderea granițelor mahalalei și cu apariția unor noi necesități ale locuitorilor, în special cele religioase[29].

Apariția unor trăsături specifice mahalalei românești completa trăsăturile enumerate mai sus, variind de la un oraș la altul. Așa se explică existența unei răspunderi colective pentru fapta unui membru al comunității sau rolul juridic oferit locuitorilor mahalalei, chemați să ofere mărturii privind locurile, casele sau dughenele răzeșe[30]. Locuirea într-o mahala aducea cu sine și o bună cunoaștere a vecinătăților, o lipsă a delimitării spațiului public de cel privat și un cadru prielnic de formare a solidarităților. Gradul de autonomie a mahalagiilor era totuși unul ridicat, atât în stabilirea

[22] *The City in the Islamic World*, vol. 2, ed. Salma Jayyusi, Renata Holod, Attilio Petruccioli, André Raymond, Leiden, Brill, 2008, p. 62, 88, 476.

[23] Feyzi Baban, *op. cit.*, p. 3.

[24] Ludá Klusáková, *op. cit*., p. 361. În 1560, în Belgrad, mahalaua evreiască cuprindea cinci proprietăți, iar mahalaua creștină și cea musulmană un număr de 93, respectiv 360 de locuințe.

[25] *Ibidem*, p. 365-368.

[26] Marius Chelcu, *op. cit*., p. 73.

[27] Ilber Ortayli, *op. cit*., p. 198.

[28] Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, Editura Academiei Române, 1967, p. 99.

[29] Simion Câlția, *Așezări urbane sau rurale? Orașele din Țările Române de la sfârșitul secolului al 17-lea la începutul secolului al 19-lea*, București, Editura Universității din București, 2011, p. 432). Cazul mahalalei Muntenimii − apoi al celor trei zone în care a fost împărțită: Muntenimea de Jos, de Mijloc și de Sus − dovedește că edificiile religioase puteau fi mai multe, uneori numărul lor trecând de cinci.

[30] Într-o societate, precum cea medievală, în care informațiile orale și mărturiile suplineau lipsa documentelor juridice, numeroasele acte privind proprietățile din spațiul urban, începând din secolul XVI, sunt întocmite în baza datelor oferite de mahalagiii în vârstă, numiți adesea „oameni buni și bătrâni”, sau de locuitorii aflați în vecinătatea unui perimetru disputat. Vezi *Documente Iași*, vol. I, p. 383-384, nr. 301; p. 507, nr. 450; *ibidem*, vol. II, *Acte interne (1661-1690)*, Iași, Editura Dosoftei, 2000, p. 55, nr. 52.

regulilor vieții interne[31], cât și în relaționarea cu puterea domnească. Liniștea și pacea mahalagiilor reprezentau o preocupare constantă pentru domnie, una care trecea uneori chiar și înaintea intereselor boierești[32], deoarece bunăstarea mahalalei asigura securitatea socială a întregului oraș. Conturată în primul rând teritorial, mahalaua cultiva un sentiment de apartenență, integrând o populație diversificată social; locuitorii ei erau numiți cu toții *mahalagii*, indiferent de statutul social deținut (boier, negustor, simplu orășean sau femeie săracă), această amalgamare sporind importanța respectivelor cartiere[33].

Dacă în privința pătrunderii termenului *mahala* pe teritoriul nostru răspunsul este mai lesne de oferit, calea de acces fiind asigurată de imigrația populației de la sud de Dunăre − o populație citadină în special[34], încurajată de puterea domnească prin privilegii pentru activitățile economice desfășurate[35] −, nu la fel de simple sunt răspunsurile legate de geneza lor în spațiul românesc. Sursele cunoscute până în acest moment nu ne arată dacă procesul de adoptare a mahalalei a fost unul spontan sau a reprezentat o măsură de organizare impusă de domn[36]. Prima mențiune a termenului este atestată în Țara Românească, acolo unde a înlocuit, în secolul XVI, enoria și parohia[37]. În Moldova, mahalaua a găsit un mediu urban flexibil: aici, singura împărțire administrativă era oferită de căile de acces, de ulițe, noua configurație urbană suprapunându-se principalelor drumuri ale orașului moldovenesc sau unor așezări semiurbane aflate la marginea urbei[38]. Așa se explică și folosirea concomitentă, în documentele din secolul XVIII, a celor doi termeni, *mahala* și *uliță*, acesta din urmă fiind utilizat atât pentru a desemna calea de acces, cât și pentru a indica o anumită zonă a orașului[39]. Un prim exemplu în acest sens îl întâlnim în Iași, unde zona Trăpezănească (Tărbujenească) este identificată în documente atât cu denumirea de „mahalaoa Trăpăzăniască", cât și cu cea de Ulița Trăpezenească[40].

Un alt termen folosit în secolul XVI, alături de cel de *uliță* și *mahala*, este cel de *popor*[41]. El acoperea în fapt aceeași realitate urbană, fiind întâlnit atât înainte, cât și după apariția mahalalei, fără a fi înlocuit de acesta, ci folosit concomitent. Într-un act de danie din 1674, frații Lupașco și Vasile dăruiau o casă preotului Gligoraș care „iaste în popor la S(ven)ti Ioan Zlataust"[42]; așa cum era și cazul localizării folosite de Ștefan zugrav, atunci când lăsa prin diată, soției sale Anița, o casă „în pupur la Curelari"[43]. Folosirea concomitentă a celor doi termeni a continuat și în secolul următor, moment din care,

---

[31] Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În șalvari și cu işlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, București, Editura Humanitas, 2011, p. 83.

[32] *Documente Iași*, vol. VI, *Acte interne (1756-1770)*, ed. Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2004, p. 627, nr. 720: „[…] domnia mea de-a pururea voim și poftim odihna locuitorilor pentru ca să nu se supere mai mult oroșenii aceștia care sunt trăitori cu casele lor pe locul domnesc în acele două mahalale".

[33] Simion Câlția, *op. cit.*, p. 424.

[34] Marius Chelcu, *op. cit.*, p. 74.

[35] N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. V, București, 1903, p. 105.

[36] Idem, *Istoria Bucureștilor*, p. 73.

[37] Constantin G. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, ediția a II-a, București, Editura Sport-Turism, 1979, p. 300; Adriana Scripcaru, *op. cit.*, p. 377-378.

[38] Marius Chelcu, *op. cit.*, p. 75.

[39] *Documente Iași*, vol. III, *Acte interne (1691-1725)*, ed. Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2000, p. 277, nr. 302; p. 337, nr. 379.

[40] *Ibidem*, vol. I, p. 384, nr. 301.

[41] *Ibidem*, vol. II, p. 120, nr. 119; p. 170, nr. 122; p. 295, nr. 218 etc.

[42] *Ibidem*, p. 385, nr. 421. Casa este vândută la 1685 de preot lui Enache lăcătușul, fiindu-i descrisă amplasarea astfel: „[…] o casă ci iasti în poporul lui Sv(en)ti Ioan" (*ibidem*, p. 541, nr. 613).

[43] *Ibidem*, p. 503, nr. 567.

pentru orașul Iași, aveau să fie folosiți mai rar. Este cazul hotărniciei făcute unui loc de casă în 1731, când reprezentanții trimiși de domn caută să facă dreptate jăluitorului, chemând „preoți mahalagii de popor de la besereca de la Curălari şi neguțători mahalagii care sunt iscăliți mai gios şi aşa am socotit cu toți mahalagii şi poporănii împreună”[44]. Acest document este cu atât mai elocvent cu cât ne dovedește că suprapunerea mahalalei peste structurile locale existente, deși ne este evidențiată, printre altele, și de toponimia urbană, nu a fost una totală. Așa se explică și un alt exemplu întâlnit într-un act de vânzare dat de Elisafta călugărița, care vindea o casă aflată în „Muntenimea de Mijloc la poporul Blagoveștenilor”[45]; în acest document, termenul de *popor* era folosit pentru a denumi zona din preajma bisericii, parohia de care aparținea.

Asemenea mahalalelor din Imperiul Otoman, în Țările Române, numele acestor zone urbane au avut ca punct de reper, deseori, hramurile unor biserici, numele unor personaje locale sau anumite elemente de identificare ale spațiului: activitățile economice, apartenența etnică a mahalagiilor sau specificitățile ce defineau, nu rareori, populația din perimetrul cu pricina[46]. Printre cele mai utilizate nume oferite mahalalelor se numărau cele care făceau referire la compoziția etnică a zonei, așa cum erau mahalaua armenilor, a grecilor (Grecimea) sau a țigănimii din Botoșani[47]; la activitatea profesională a locuitorilor (mahalaua Blănarilor sau a Cojocarilor din Suceava[48], Curelarilor din Iași[49]); la hramurile unor biserici (mahalaua Sf. Nicolae din Suceava[50], Sf. Ilie din Iași[51], Sf. Ioan din Botoșani[52]) etc. Uneori, mahalalele preluau numele satelor din jur; erau transformate în structuri urbane marginale, așa cum era cazul Tătărașilor[53], Rufenilor[54] sau a Muntenimilor din Iași[55], odată cu extinderea târgului.

În Țările Române, termenul de mahala a fost folosit de locuitori sau autorități într-o măsură mai mică, ce e drept, la încadrarea în geografia simbolică a orașului a unui loc sau imobil aflat în zona rezidențială; în acest caz, încadrarea se concretiza prin sintagma *la mahala*. Astfel, expresia amintită împărțea simbolic orașul în două: zona comercială, de târg (*la uliță, în târg*) și zona rezidențială, de locuit (*la mahala*)[56], diferențiere

[44] *Ibidem*, vol. IV, *Acte interne (1756-1770)*, ed. Ioan Caproșu, Iași, 2004, p. 94, nr. 129 „(…) am mers acolo la mahala și am chemat preoții mahalagii de popor”.

[45] *Ibidem*, vol. VI, nr. 265, p. 228. Un alt exemplu este cel de la 1708, din Muntenime, unde „poporenii de la svânta beserică de Preapodobna Paraschiva” dăruiau un loc de casă preotului Alexe de la biserica Banului (*ibidem*, vol. III, p. 299, nr. 332).

[46] Pentru o analiză complexă a toponimiei urbane și pentru procesul de evoluție și transformare, vezi Adrian Rezeanu, *Studii de toponimie urbană*, Baia Mare, Editura Universității de Nord, 2009; Iorgu Iordan, *Toponimie românească*, București, Editura Academiei Române, 1963. A se vedea și Josiane Teyssot, *La rue médiévale: un espace nommé et délimité*, în *L'Historien en quête d'espaces*, édité par Jean-Luc Fray, Céline Pérol, Presse Universitaires Blaise-Pascal, 2004, p. 317-328.

[47] Artur Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, Fălticeni, 1926, p. 55-56; Eugenia Greceanu, *Ansamblul urban medieval Botoșani: Botoșanii care s-au dus*, Iași, Editura Demiurg, 2009, p. 62-65.

[48] Emil Ioan Emandi, Mihai Ștefan Ceaușu, *Să nu dărâmi dacă nu știi să construiești*, Rădăuți/Iași, Editura Glasul Bucovinei, 1991, p. 78.

[49] *Documente Iași*, vol. II, p. 503, nr. 567.

[50] Emil Ioan Emandi, Mihai Ștefan Ceaușu, *op. cit.*, p. 72.

[51] *Documente Iași*, vol. III, *Acte interne (1691-1725)*, ed. Ioan Caproșu, Iași, 2000, p. 4, nr. 7.

[52] Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 34.

[53] C. Cihodaru, Gh. Platon, *op. cit.*, p. 69.

[54] *Documente Iași*, III, p. 216, nr. 254.

[55] Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 273.

[56] Gavril fiul Saftei covrigeasa își făcea la 1740 casă pe loc părintesc, obligându-se, în fața mahalagiilor, să-i cumpere un loc de casă mamei sale, „de la de(a)l de aceasta, ca la mahala” (*Documente Iași*, vol. IV, p. 312, nr. 411; p. 94, nr. 129; *ibidem*, VI, p. 20, nr. 22; *ibidem*, VII, *Acte interne (1771-1780)*, ed. Ioan Caproșu, Iași, 2005, p. 664).

importantă mai ales din perspectiva sistemului de impozitare sau de evaluare a proprietăților urbane. Procesul de modernizare a accelerat evoluția mahalalei de la începutul secolului XIX, ceea ce a presupus noi realități urbane, precum: lărgirea perimetrului urban, pătrunderea tot mai pronunțată a zonei funcționale a orașului în spațiul celei rezidențiale, dezvoltarea rețelei stradale, sistematizarea și adoptarea unor măsuri edilitare, precum și schimbarea mentalității asupra spațiului urban (public și privat). Toate aceste schimbări au solicitat noi mecanisme de structurare socio-administrativă. Astfel înțelegem schimbarea semantică și atribuirea unui înțeles negativ termenului de *mahala*, în perioada modernă de după 1830. Ea ajungea să desemneze periferiile sărace ale orașului[57], mai întâi din punct de vedere spațial; apoi, spre finalul secolului XIX, peiorația intra și în geografia simbolică a urbei, denotând o zonă a comportamentelor vulgare și o sinteză a tuturor contrastelor[58].

Târgul de Sus și Uliţa din Afară – limitele nordice ale Iașilor din secolul XVII

Pentru a scrie istoria urbanității ieșene la începutul celei de-a doua etape a evoluției sale[59], trebuie precizat că dezvoltarea ei a cunoscut un real impuls odată cu ridicarea unei curți domnești, în primele decenii ale secolului XV, în timpul domniei lui Alexandru cel Bun[60]. Folosirea tot mai frecventă a reședinței domnești de la Iași pe tot parcursul secolului[61] a dus la o creștere a rolului deținut de acest oraș, în plan politic, economic și comercial; iar stabilirea treptată a scaunului țării, la Iași, în secolul următor, a fost urmată de o evidentă dezvoltare a urbanizării de la Est de Carpați. Noile realități economice, sociale sau culturale au solicitat orășenilor o lărgire considerabilă a teritoriului orășenesc. Raportată la perioada anterioară de evoluție, extinderea se producea în scurt timp, mărirea teritoriului desfășurându-se sub influența reliefului local, care decidea și așezarea principalelor repere urbane apărute în această perioadă[62].

Aruncând o privire asupra Iașului − menționat în documente sau identificat în baza săpăturilor arheologice efectuate – de la sfârșitul secolului XVI și începutul celui următor[63], șanțul orașului (hindichiu) trecea prin preajma mănăstirii Golia, de-a lungul

[57] Adrian Majuru, *Bucureştii mahalalelor sau periferia ca mod de existenţă*, București, Editura Compania, 2009, p. 8.

[58] Georgiana Sârbu, *Istoriile periferiei. Mahalaua în romanul românesc de la G. M. Zamfirescu la Radu Aldulescu*, Bucureşti, Cartea Românească, 2009, p. 6.

[59] Caracteristicile oraşelor din Țările Române și influențele diferitelor culturi urbane exercitate asupra lor împart procesul de evoluție a centrelor urbane medievale românești în două etape. Prima etapă este plasată între secolele XIV și XVI și coincide cu formarea oraşelor în care specificului local îi sunt adăugate influențele din centrul continentului, oraşul românesc fiind încadrat într-o tipologie specifică acestui spațiu european. Cea de-a doua etapă, cuprinsă între secolul XVII și sfârșitul secolului XVIII, este una orientală, în care oraşul de la Est și Sud de Carpați preia din trăsăturile oraşului otoman, răspândite pe întreg cuprinsul Peninsulei Balcanice (N. Iorga, *Ce a fost, ce este, ce poate fi Iaşul*, Iași, 1935).

[60] Laurențiu Rădvan, *Oraşele din ţările romane în Evul Mediu*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2011, p. 537.

[61] V. Neamțu, *Stabilirea capitalei Moldovei la Iași*, în *AŞUI*, a. Istorie, XIV, 1968, p. 124-126.

[62] Laurențiu Rădvan, Mihaela Rădvan, *Cu privire la organizarea spațiului urban în Țara Moldovei în evul mediu*, în *AŞUI*, s.n., Istorie, LIX, 2013, p. 81.

[63] Nu vom insista aici asupra primei perioade din cronologia oraşului Iași, informații referitoare la evoluția lui din primele secole putând fi consultate, printre altele, în lucrările: Alexandru Andronic, *Iașii până la mijlocul secolului al XVII-lea*, Iași, Editura Junimea, 1986; C. Cihodaru, Gh. Platon, *Istoria oraşului Iași*, vol. I, Iași, Editura Junimea, 1980; C. Cihodaru, *Începuturile vieții urbane la Iași*, în *AŞUI*, a. Istorie, XVII, 1971, fasc. 2, p. 31-42; N. A. Bogdan, *Oraşul Iași*, ediția a II-a, Iași, 1913; Constantin G. Giurescu, *op. cit.*; N. Iorga, *Ce a fost, ce este, ce poate fi Iaşul*.

străzii ce pleca din viitoarea Piață a Unirii și ducea spre Târgul Cucului; era cunoscută sub denumirea de „ulița ce mergea spre Golia”[64]. Ctitorie a familiei Golăi din secolul XVI și refăcută de Vasile Lupu la începutul veacului XVII[65], Golia a reprezentat, pentru acea perioadă, principalul reper urban de la granița de nord a Iașului[66].

Despre locul ocupat de lăcaș în topografia urbană în deceniul șapte al secolului XVI, aflăm că era în „târgul Iașilor, la margine”[67]. Atribuindu-se Iașului rolul de reședință domnească permanentă și apoi de capitală, s-a încurajat procesul de așezare a unor noi locuitori, de stabilire a familiilor și a curților boierești, precum și a populației rurale așezate dincolo de hotarul târgului, atrasă de noile posibilități economice ale lumii urbane[68]. Drept urmare, a avut loc o creștere a sporului demografic în vatra veche a orașului, apoi lărgirea perimetrului urban prin apariția unor noi ulițe sau târguri, alături de cele care existau deja[69]. Extinderea orașului în primele decenii din secolul XVII a avut un ritm foarte alert și a impus o nouă direcție de lărgire spre Dealul Copoului, în zona de platou, alături de cea veche, dezvoltată pe terasa râului Bahlui.

Prin configurația și constituția terenului, partea de nord era mai avantajoasă pentru locuire, deoarece nu exista pericolul inundării terenurilor, așa cum se întâmpla pe lunca râului din sudul orașului, unde terenul era mlăștinos; nu erau posibile nici alunecările de teren, inerente pe toată marginea terasei ce însoțea drumul Păcurarilor[70]. Noua zonă urbană a orașului primise denumirea de Târgul Nou sau Târgul de Sus, oferită ca o contrapondere la Târgul de Jos din „dricul” Iașului; prima lui atestare o întâlnim în 1610, sub denumirea de Târgul Nou[71], apoi în 1620, într-un act de stăpânire asupra unui loc de dugheni al lui Marmură uricar, aflat în Târgul de Sus[72] − denumire folosită cu o mai mare frecvență în documentele epocii. Actul de atestare și numele primit ne arată că zona luase de la înființare forma unui spațiu comercial, cu o activitate economică intensă, ce răspundea necesităților celor așezați pe noile terenuri de pe versantul Dealului Copou.

Un bun reper pentru evoluția Iașilor la hotarul de nord, în primele decenii ale secolului XVII, este reprezentat de aceeași mănăstire Golia: dintr-o biserică situată la marginea orașului, în 1631 era deja poziționată în mijlocul Iașului[73]. Noua încadrare topografică era și punctul de plecare pentru mai multe uliți din zonă, printre cele mai vechi fiind atestate Ulița Strâmbă „în Târgul Năou”[74] și Ulița Nouă[75], numită apoi

[64] Al. Andronic, *op. cit*., p. 53.

[65] Gerd Franck, *Un ctitor și o ctitorie: Ion Golăi și mănăstirea Golia*, în Laurențiu Rădvan (ed.), *Orașul din spațiul românesc între Orient și Occident – tranziția de la medievalitate la modernitate*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2007, p. 45.

[66] Marius Chelcu, Cătălina Chelcu, *Mănăstirea Golia: reper al organizării spațiului urban*, în *AIIX*, tom XLVIII, 2011, p. 223-239.

[67] *Însemnări de pe manuscrise şi cărţi vechi din Ţara Moldovei. Un corpus*, I (1429-1750), editat de I. Caproşu şi E. Chiaburu, Iaşi, Editura Demiurg, 2008, p. 86-87.

[68] Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, *Contribuții la istoria orașului Iași*, în *MA*, nr. VI-VIII (1981), p. 193.

[69] Până la sfârșitul secolului XVI, orașul se dezvoltase în jurul reședinței domnești, de-a lungul axului opus ei și în spatele acestui ax, spre nord, și cuprindea ulița Târgului de Jos, ulița Trapezenească, Ulița Sf. Vineri, Ulița Cizmăriei, Ulița Armenilor (Armenimea), ulița Podului Vechi (Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 35-36).

[70] Victor Tufescu, *Iaşii şi oraşele din nordul Moldovei*, Chișinău, Tipografia Cartea Românească, 1932, p. 10.

[71] *Documente Iași*, vol. I, p. 129-130, nr. 93.

[72] *Ibidem*, p. 186, nr. 136.

[73] Sever Zotta, *Mănăstirea Golia*, în *IN*, 1925, fasc. 5/1925, p. 37.

[74] *Documente Iași*, vol. I, p. 201, nr. 150.

[75] *Ibidem*, p. 328, nr. 428; p. 364, nr. 285.

Ulița sau Podul Hagioaiei; ea pleca din spatele mănăstirii Golia, nou reconstruită[76], și mergea spre Copou. Această din urmă uliță este atestată documentar începând cu anul 1634[77], sub numele de Ulița Nouă, apoi din 1665 cu cea de ulița Hagioaiei[78]; și se număra la acel moment printre căile de acces importante ale orașului, fapt dovedit de podirea ei[79], impusă, cel mai probabil, de intensificarea locuirii, a tranzitului și a negoțului.

Amenajarea zonei comerciale din fața mănăstirii Golia, în uliță, apoi pe podul Chervăsăriei[80], construirea unui han al mănăstirii, ridicarea de dughene de o parte și de alta a Podului Hagioaiei[81] și folosirea acestuia ca rută de acces pentru ieșirea din oraș spre nordul țării au făcut ca așezarea noilor locuitori din zonă să depășească hindichiul săpat la mijlocul secolului XVII[82] și să înglobeze o altă uliță nou formată: Ulița din Afară[83]. Astfel, direcția de extindere a orașului era clară, fiind dovedită și de toponimia noilor zone cuprinse în perimetrul urban: Ulița Nouă, Târgul Nou, Ulița din Afară[84].

Pentru a doua jumătate a secolului XVII, mai ales în ultimele decenii, când dezvoltarea teritorială a orașului s-a efectuat în același ritm, bisericile au continuat să fie repere topografice și urbanistice în jurul cărora s-au coagulat anumite comunități, desprinse din populația urbană existentă în regiune. Urmând același exemplu amintit mai sus, putem surprinde dezvoltarea spațială a Iașilor mergând pe axa trasată de bisericile ridicate în această zonă, la marginea orașului, în mijlocul unor comunități restrânse. Acest traseu pleca din Târgul Făinii[85], cotind prin spatele uliței Târgului de Sus spre biserica cu hramul Sfinților Teodori[86] și se oprea la un alt lăcaș ridicat în această perioadă (1672), cu hramul Sfântului Nicolae: numit și biserica Sf. Nicolae cel Sărac sau de Sus, construită la marginea orașului de Luca, pârcălabul de Chișinău[87].

---

[76] Petronel Zahariuc, Florin Marinescu, *O manifestare neobservată a moștenirii bizantine în diplomatica medievală moldovenească și câteva note despre biserica Mănăstirii Golia*, în *SMIM*, XXIII/2005, p. 79-101.

[77] *Documente Iași*, vol. I, p. 328, nr. 248.

[78] Informațiile documentare din această perioadă, puține la număr, nu ne ajută să identificăm personajul de la care provine denumirea uliței. Probabil, numele venea de la soția unui negustor grec care își avea acolo casa sau dughenele de uliță. Pentru o detaliere a acestei opinii, a se vedea Sorin Iftimi, *Vechi planuri privitoare la Ulița Târgului de Sus din Iași (Bld. Independenței)*, în „Monumentul. Tradiție și viitor", vol. XI/2009, partea 1, p. 39-67.

[79] *Documente Iași*, vol. II, p. 74-75, nr. 76.

[80] Marius Chelcu, Cătălina Chelcu, *op. cit.*, p. 233.

[81] Printre primii proprietari ai dughenelor și caselor de pe noua uliță se numărau mănăstirile care primeau și scutiri de taxe. Mănăstirea Aron Vodă stăpânea o dugheană și o pivniță în 1659, pe Ulița Nouă (*Documente Iași*, vol. I, p. 522, nr. 469), iar mănăstirea Pângărați − o casă primită danie de la Andronis și Sora, soția lui, în 1641 (*ibidem*, p. 383, nr. 300). Vecinătatea uliței cu mănăstirea Golia poate fi un argument solid și pentru existența unor dughene sau alte construcții comerciale ale lăcașului pe această uliță, după obiceiul altor mănăstiri din oraș, care dețineau în apropiere numeroase construcții cu caracter comercial (Marius Chelcu, Cătălina Chelcu, *op. cit.*, p. 230).

[82] Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 88.

[83] *Documente Iași*, vol. II, p. 64, nr. 62.

[84] Practica toponimică menționată aici (Târgul Vechi − Târgul Nou/Târgul de Jos − Târgul de Sus) este întâlnită și în alte centre urbane, printre care Suceava, Botoșani, Roman etc.; Emil Ioan Emandi, Mihai Ștefan Ceaușu, *op. cit.*, p. 79-83; Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 33; idem, *Structura urbană a orașului Roman, mărturie a trecutului istoric*, în „Revista Muzeelor și Monumentelor. Seria Monumente Istorice și de Artă", XLIV, nr. 2/1975, p. 35-36.

[85] *Documente Iași*, vol. II, p. 274, nr. 294. Târgul Făinii s-a format în secolul XVII, în documentele interne ale orașului fiind menționat frecvent, începând cu a doua jumătate a secolului. Târgul − locul unde se vindea făina − a fost organizat în preajma mănăstirii Golia și a bisericii Curelari, reprezentând un loc de întâlnire pentru mai multe ulițe: Hagioaiei, Sărăriei, Mutenimii etc. Denumirea sa a fost înlocuită, treptat, de la sfârșitul secolului XVIII, cu numele de Târgul Cucului. O explicație a toponimului la Mircea Ciubotaru, *Lexic și toponimie din Moldova*, în *ALIL*, t. XLVII-XLVIII/2007-2008, p. 311-317.

[86] *Documente Iași*, vol. II, p. 233, nr. 263.

[87] *Ibidem*, p. 585, nr. 665.

Traseul bisericilor ctitorite în această perioadă de boieri sau mahalagii se suprapune pe traseul Uliței din Afară, aflată la acel moment, așa cum toponimia o dovedește, într-o zonă semiurbană; și care, alături de șanțul orașului, despărțea Iașii de satele din hotarul nordic al târgului. Ulița pleca de la baza dealului Copou, locul unde își încheiau traseul alte două străzi, Ulița Sârbească și Podul Hagioaiei, urmându-și calea prin fața bisericii Sf. Nicolae (amplasată pe locul actualei Case de Cultură a Studenților), care apare în documente ca fiind așezată „pe ulița din afară de oraș”[88]. Traseul continua apoi spre sud, pe locul actualei străzi Vasile Conta, spre biserica Sfinții Teodori, ce era zidită la deal de uliță, și ajungea în Târgul Făinii trecând prin fața bisericii Curelari[89]. În economia tramei stradale a orașului, Ulița din Afară a avut rolul de a permite circulația carelor cu mărfuri grele și a transporturilor ce soseau din nordul țării venind de la Ștefănești sau Botoșani și care, datorită greutății încărcăturilor, pricinuiau mari stricăciuni ulițelor din oraș, în special Podului Hagioaiei[90]. Printre transporturile efectuate pe această rută s-au aflat și cele de sare; ceea ce explică dispariția denumirii uliței din memoria colectivă a orășenilor, la începutul secolului XVIII, prin suprapunerea ei cu o parte din traseul Drumului Sării, care intra în Iași prin Păcurari și se unea cu traseul vechii ulițe din afară, după ce mărginea locul și cimitirul bisericii Sf. Nicolae de Sus[91].

O nouă mahala în partea de nord a Iașilor: Muntenimea

În Iași, mahalaua a fost adoptată și impusă ca structură administrativ-teritorială în secolul XVII, acest veac însemnând, cu mici excepții[92], o etapă de progres, îndeosebi teritorial[93]. La fel ca în alte orașe din Țările Române[94], mahalaua ieșeană nu a ținut cont, în momentul apariției sale, de poziția geografică a zonei încorporate și nici de gradul ei de dezvoltare urbană. Așa se explică de ce întâlnim situații în care mahalaua s-a suprapus unor zone urbane, semiurbane sau chiar rurale, acaparate de procesul de lărgire a orașului, fapt ce ne ajută să grupăm mahalalele ieșene în două categorii: cele formate în spațiul urban (mahalalele din interior) și cele adăugate orașului prin alipirea unor zone semiurbane (mahalalele exterioare). În prima categorie intră acele zone existente în Iașii secolului XVII sub formă de parohii (popoare) din jurul unor biserici, precum Sf. Ilie și Sf. Ioan[95], sau a unor ulițe cu zona aferentă acestora, așa cum au fost Ulița Trăpezenești[96], Brăhăria[97] sau Căcaina[98].

În ceea ce privește cea de-a doua categorie, observăm în documentele epocii că satele aflate în hotarul Iașului, în imediata apropiere a spațiului urban[99], care-i asigurau

[88] *IN*, fasc. 5/1925, p. 122; *Documente Iași*, vol. II, p. 585, nr. 665.
[89] Eugen Pavelescu, *Economia breslelor din Moldova*, București, 1939, p. 278 (hartă).
[90] C. Cihodaru, Gh. Platon, *Istoria orașului Iași*, vol. I, p. 103.
[91] Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 273.
[92] Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de Iorgu Iordan, București, Editura Minerva, 1975, p. 88;
[93] C. Cihodaru, Gh. Platon, *op. cit*., p. 91-95.
[94] Adrian Majuru, *op. cit*., p. 7.
[95] *Documente Iași*, vol. III, p. 263, nr. 294.
[96] *Ibidem*, vol. I, p. 384, nr. 301.
[97] Uliță și mahala, denumirea veche a Uliței Măjilor, locul unde s-a stabilit piața de pește din Iași și care făcea legătura între Ulița Mare și Târgul de Sus (*Documente Iași*, vol. II, p. 472, nr. 528; „măhălaoa Brăhării”; p. 348, nr. 375, p. 458, nr. 515).
[98] Uliță aflată în preajma Podului Mesercilor, în partea de nord-est a orașului, ce și-a preluat numele de la pârâul din zonă (*ibidem*, p. 351, nr. 399).
[99] Este important să facem această distincție referitoare la apropierea satelor de zona urbană, deoarece este cunoscut că hotarul Iașilor a avut o întindere considerabilă în această perioadă, în care puține astfel de

și aprovizionarea, au fost încorporate acestuia sub forma unor mahalale. Deși procesul urbanizării lor a început la sfârșitul secolului XVII, ele au fost integrate efectiv, în special din punct de vedere fiscal, spre jumătatea secolului XVIII[100]. Din primul ciclu de formare a mahalalelor exterioare, patru zone rurale din hotarul târgului au intrat în procesul de urbanizare în secolul XVII, și anume: Broșteni, Tătărași, Rufeni și Muntenimea. Broștenii sunt menționați, începând cu a doua jumătate a secolului XVII[101], în partea sudică a Iașului, ca periferie locuită de țiganii robi ai domniei[102]. Tătărașii menționați în aceeași perioadă[103] aparțineau slujitorilor domniei, printre ei numărându-se olăcarii și călărașii[104]. Rufenii[105] și Muntenimea erau situate în partea de nord-est a orașului, fiind despărțite de pârâul Căcaina, în jurul căruia se formase și o zonă de locuire[106]. Dintre cele patru mahalale menționate, cea care s-a evidențiat prin parcursul său a fost mahalaua Muntenimii, cunoscând un proces rapid de urbanizare prin stabilirea de legături economice cu orașul, odată cu care s-a dezvoltat.

Mahalaua Muntenimii s-a format în zona nord-estică a Iașului, după Podul Hagioaiei, în noul spațiu comercial apărut la începutul secolului XVII − Târgul de Sus −, pe flancul său drept; acapara o parte a satului Munteni, aflat la granița de nord a orașului, sat din hotarul târgului ce aparținea domnului țării. Satul Munteni din ocolul Iașilor fiind atestat frecvent și după formarea mahalalei, ne arată că mahalaua nu s-a suprapus întregii așezări rurale, ci a acaparat partea mai apropiată de spațiul urban, la care s-a adăugat ocuparea zonei libere dintre oraș și satul Munteni, despărțire realizată fie prin zid[107], fie printr-un

---

așezări rurale sau de loturi fuseseră oferite de domnie boierilor săi. Daniile făcute de domn din hotarul târgului erau realizate din satele mai îndepărtate, aflate la capătul hotarului, și aceasta pentru că satele ce limitau spațiul orașului reprezentau, de obicei, zona de locuire pentru slujitorii curții domnești, pentru marii boieri sau pentru cei care asigurau aprovizionarea orașului cu diferite produse alimentare (legume, lactate etc.). Vezi C. Cihodaru, Gh. Platon, *op. cit.*, p. 69.

[100] Laurențiu Rădvan, Mihaela Rădvan, *op. cit.*, p. 88.

[101] În 1669, sunt menționați în câteva acte de vânzare a unor proprietăți din Iași, ca martori, preoții de la biserica din Broșteni: „[…] preutul Niculae de la besiarică din Broșteni” (*Documente Iași*, vol. II, p. 195, nr. 221; p. 202, nr. 231; p. 498, nr. 559).

[102] *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), București, Editura Științifică, 1971, p. 183.

[103] În catastiful unei dughene din Iași, la data de 25 august 1679, apar menționați Condre, Costandin, Pătrașco și Nedele, locuitori ai Tătărașilor (*Documente Iași*, vol. II, p. 462-466, nr. 520). Tătărașii sunt menționați pentru întâia oară în 1628, când sunt întăriți noii mănăstiri ridicate, cu hramul Sf. Ioan, mai mulți țigani (*ibidem*, p. 249, nr. 183).

[104] În Tătărași, locuiau și robii țigani cumpărați de la tătari (*ibidem*, p. 249, nr. 183), denumire întâlnită și pentru cartierele mărginașe și din alte orașe: Suceava, Vaslui, Piatra (C. Cihodaru, Gh. Platon, *op. cit.*, p. 69).

[105] În lucrarea monografică a Iașilor, N. A. Bogdan menționează că Rufeni a fost zona ocupată de populația rusească stabilită aici (N. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 83). Dintr-un act de la începutul secolului XVIII (1702), aflăm că satul era o parte a moșiei mănăstirii Copou, după ce Constantin Duca judecă pricina asupra acestuia dintre mănăstirea Copou și mănăstirea Trei Ierarhi (*Documente Iași*, vol. III, p. 174, nr. 204). Despre locuitorii Rufenilor aflăm că erau dintre oamenii mănăstirii mutați de Vasile Lupu de pe locul mănăstirii Copou și trimiși în Rufeni, precum și oameni străini, Mihail Racoviță împuternicind mănăstirea de a „strânge și a ține oameni străini făr’ de bir domnesc, numai să fie tocmiți cu rupta la visterie […] la satul anume Rufeni” (*ibidem*, p. 216, nr. 253). Rufenii și Tătărașii s-au unit în prima jumătate a secolului XVIII, atunci când este atestată și noua mahala formată în urma procesului de unificare (Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 268).

[106] În partea de sud-est, la vale de Golia și de Târgul Făinii, s-a format, la sfârșitul secolului, Ulița Căcaina, cu o zonă aferentă de locuire, una intermediară între Rufeni și Muntenime, de dimensiuni reduse, în preajma Podului Mesercilor (vechea măcelărie). Vezi Ștefan Olteanu, Constantin Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în Evul Mediu*, București, Editura Academiei Române, 1969, p. 184.

[107] Deși informațiile sunt foarte rare în privința existenței unui zid de apărare la granița orașului, acesta este amintit uneori în documentele din secolul XVII, pentru zona de nord-est sau nord-vest: „[…] casă ce are dumnealui (n.r. Solomon Bîrlădeanul) aicea în târg despre zidu” (*Documente Iași*, vol. I, p. 448, nr. 384); „[…]

șanț de apărare[108]. Satul Munteni și-a continuat existența în partea de nord, făcând hotar comun cu moșia mănăstirii Copou și cu zona sa de vie (Podgoria Copou), fapt dovedit în prima jumătate a secolului XIX de unirea satului Podgoria Copou și a Cătunului Copou cu Muntenii, sub denumirea compusă de „Munteni cu Podgoria Copou”[109]. La jumătatea secolului XIX, un alt sat a fost adăugat asocierii așezărilor rurale[110], iar până la finalul secolului XIX toate acestea erau parte a comunei Copou[111]. Un prim document ce probează realitatea spațială a zonei după formarea mahalalei Muntenimii datează de la începutul secolului XVIII (1707), atunci când Iacob, nepotul lui Hilotei, călugăr la schitul Zagavei din ținutul Iași, dădea o mărturie pentru satul Munteni lui Ștefan, preot la biserica Sf. Nicolae de Sus, una din primele biserici în jurul căreia s-a dezvoltat mahalaua Muntenimii[112].

Cum mahalaua s-a suprapus unui spațiu de locuire deja format, preluarea numelui satului s-a înscris într-un proces firesc de transferare a memoriei colective a locuitorilor, noua realitate urbană primind denumirea de mahalaua Muntenimii. Toponimul este unul des întâlnit în epocă, întâi în spațiul rural impus, apoi și în perimetrul urban. Prima atestare a termenului pentru desemnarea unei așezări din Moldova datează din secolul XVI (1503)[113], fiind întâlnit ulterior ca nume al satului Munteni de pe Prut[114]; mai apar și alte așezări din veacurile următoare, precum: Muntenii de Jos[115] și Muntenii de Sus[116] din ocolul târgului Vaslui, Muntenii din Târgul Frumos[117], Muntenii din Roman[118], iar exemplele pot continua.

În ceea ce privește semnificația numelui există două direcții de analiză, ambele trimițând la originea geografică mahalagiilor. Prima se referă la populația sosită din așezările de la munte – muntenii –, iar a doua conține și o semnificație politică oferită termenului, desemnându-i pe cei veniți din Țara Românească, din *Muntenia*; era un termen folosit în Moldova acelei perioade pentru desemnarea provinciei de la sud de Carpați[119]. În cazul Muntenimilor ieșene, tindem să credem că toponimul indică venirea

---

o casă din Iași de la Ulița Sârbească, la Zidu” (*ibidem*, vol. II, p. 91, nr. 93); „[…] un loc de case, de la Zid” (*ibidem*, p. 118, nr. 130); locul mișeilor din Iași „în capul Târgului de Sus, despre Zidiu” (*ibidem*, p. 545, nr. 618).

[108] Deși existența unui șanț de apărare este plasată mult mai devreme (la Alexandru Andronic, *op. cit.*, p. 38), în sursele vremii este atestată săparea hindichiului în 1739 (*Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, ed. Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, Editura Academiei Române, 1965, p. 455). Din deceniul al patrulea, în documentele interne ale orașului, șanțul de apărare începe să fie menționat frecvent (*Documente Iași*, vol. VI, p. 10, nr. 13; p. 35, nr. 44; nr. p. 84-85, nr. 97 etc.).

[109] *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, volumul I, *Repertoriul istoric al unităților administrativ-teritoriale*, partea 1 A, *Unități simple (localități și moșii), A-O*, coord. Dragoș Moldovanu, București, Editura Academiei Române, 1991, p. 755.

[110] „[…] Rediul lui Tătar cu Munteni ot Copou”, în *ibidem*, p. 756.

[111] *Ibidem*.

[112] *Documente Iași*, vol. II, p. 286, nr. 315.

[113] *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române. 1374-1600*, redactor responsabil Gh. Bolocan, București, Editura Academiei Române, 1981, p. 149.

[114] *Cronicari munteni*, I, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu, București, Editura pentru Literatură, 1961, p. 310.

[115] „[…] satul Munteni ce este pe Bârlad, în ținutul Vaslui […] sat domnesc” (*Documente Iași*, vol. II, p. 14-15, nr. 15). Acesta era închinat de Miron Barnovschi ctitoriei sale din Iași cu hramul Adormirea Maicii Domnului (*ibidem*, vol. I, p. 239-244, nr. 178).

[116] *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, vol. cit., p. 754.

[117] *Documente Iași*, vol. IV, p. 41-43, nr. 56.

[118] *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, vol. cit., p. 757.

[119] Pentru această a doua variantă există și o mărturie documentară din secolul XVII; este vorba de satul Munteni sau Țigănești Noi din ținutul Tecuciului, unde locuitorii au fost aduși de Dabija Vodă din Muntenia (Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 297). Denumirea de Muntenia sau Țara Muntenească folosită de locuitorii Moldovei pentru a desemna Țara Românească este utilizată și de cronicari (*Cronicari munteni*, I, p. 24).

locuitorilor din satele de la munte sau din localități aflate pe traseul unui drum orientat spre o zonă muntoasă; iar așezarea lor în apropierea orașului poate să fi avut loc odată cu folosirea Iașilor ca reședință domnească. Atribuirea toponimului plecând de la originea montană a populației poate fi explicată prin formarea satului fie prin așezarea simplă a noilor locuitori, fie prin proporția lor numerică mai mare în raport cu cea locală. Un argument în acest sens poate fi și faptul că populației locale din orașele Țării Moldovei i-a fost adăugată de puterea domnească, prin oferirea de privilegii, o populație străină, sub forma unor grupuri (în unele cazuri etnice sau profesionale) aduse de la sud sau vest de Carpați[120]. Tiparul enunțat poate fi cu atât mai plauzibil cu cât în satul alăturat Muntenilor, în Rufeni, sat de pe moșia mănăstirii Copou, domnia oferise mănăstirii privilegiul de a „strânge și a ține oameni străini făr' de bir domnesc"[121], satul fiind format atât din localnici, cât și din locuitori străini aduși din alte zone.

Prima atestare a mahalalei datează din 30 iunie 1669, când ea apare într-un act de mărturie privind vânzarea unei treimi din satul Bârlădești din ținutul Lăpușna, hatmanului Neculai Racoviță. Locul vândut aparținea lui Andrei Bozagiul „din târgu din Ieși, din Muntenimi"[122], așa cum arătau marii boieri chemați să dea mărturie. La această dată, localizarea Muntenimii în spațiul orașului ne îndreptățește să susținem formarea mahalalei cu cel puțin două-trei decenii înainte, în prima jumătate a secolului XVII, imediat după apariția Târgului de Sus, în zona lui estică de locuire. Despre Andrei Bozagiul, primul locuitor cunoscut al Muntenimii, aflăm că era căsătorit cu Irina și avea doi copii, Ioan și Tudora. Printre rude se numărau și Enachi și Neculau, verii lui, alături de care stăpânea satul Bârlădești[123]. Motivația care a stat la baza vânzării locului este și ea prezentată pe larg, în actul de mărturie arătându-se că Andrei căzuse „la robi între tătari și, neavând cu ce se răscumpăra", împrumutase 36 de galbeni de la Vasili Chiosoiul, „surchicinul" lui Mehmet agă „de s-au plătit din robie". Pentru recuperarea banilor, Vasile Chiosoiul primise de la Andrei un zapis prin care acesta din urmă se obliga să-i plătească în termen de trei luni, „iar de n-ar avea banii la zi să margă Chiosoiul să vânză a treia parte din sat de Bârlădești"[124]. Pe lângă proprietatea din Muntenimi, Bozagiul mai deținea un loc în oraș, lângă Feredee, pe care familia lui îl vinde în 1667 lui Toderașco, mare spătar[125], absența proprietarului din actul de vânzare arătând că, în acel an, Andrei Bozagiul nu mai era în viață, actul fiind dat de fiul său.

Deși în sursele documentare nu identificăm prea multe repere pentru a trasa limitele Muntenimii în primii ani ai atestării sale, informațiile oferite de următorul act, în care este menționată, corelate cu cele oferite pentru zonele din jur, în special cea a Târgului de Sus, ne ajută să propunem o localizare precisă a acestei mahalale. Cu toate că primele mențiuni documentare o integrează în spațiul urban ieșean, din punct de vedere fiscal, Muntenimea avea să rămână o mahala exterioară pentru aproape încă un secol[126]. Următoarea mențiune documentară păstrată datează din mai 1689, un deceniu

[120] Constantin G. Giurescu, *op. cit*, p. 82.
[121] *Documente Iași*, vol. III, p. 216, nr. 253.
[122] *Ibidem*, vol. II, p. 238-239, nr. 267.
[123] *Ibidem*.
[124] *Ibidem*, vol. II, p. 238-239, nr. 267.
[125] *Ibidem*, p. 156, nr. 176.
[126] În primul document fiscal al orașului Iași, întocmit la jumătatea veacului XVIII (Catagrafia din 1755), Muntenimile nu sunt menționate, mahalagiii nefiind plătitori de taxe în visteria orașului, ci în *ciastă*, așa cum era obiceiul satelor și al mahalalelor exterioare. Din punct de vedere fiscal, ele au fost integrate după această catagrafie și până la 1774, când următorul document statistic a inclus și plățile efectuate de locuitorii acestei mahalale (*Documente statistice privitoare la orașul Iași*, ed. Ioan Caproșu, Mihai-Răzvan Ungureanu, vol. I (1755-1820), Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 1997, p. 121-127).

mai târziu, atunci când un mahalagiu al Muntenimilor, Calodi zlătar dăruia preotului Simion de la biserica de mahala Sf. Athanasie „o casă ce-au făcut și au avut Maria, fimeie mea, o casă din Muntenime, lângă mormântul turcilor”[127]. Din actul de danie aflăm două noi repere spațiale ale mahalalei, care ne ajută să cunoaştem aria geografică ocupată: biserica Sf. Athanasie și Chiril și mecetul. Astfel, țesutul urban al mahalalei era legat de câteva repere mărginaşe, care limitau zona Muntenimilor, și în jurul cărora, în deceniile următoare, s-au format noi insule de aşezare. În partea de sud, principalul reper era reprezentat de bisericile Sfinții Teodori[128] și Sf. Atanasie și Chiril, cu zonele de locuire ale poporenilor. Urcând spre nord, spre dealului Copou, traseul mergea pe extremitatea estică și ajungea abia la baza dealului, acolo unde se afla biserica Sf. Nicolae de Sus[129] și de unde începea Ulița din Afară[130]. „Mecetul turcesc” era amplasat pe latura sud-estică, iar spre vest țesutul mahalalei se desfășura de-a lungul zonei de locuire a Târgului de Sus și a Podului Hagioaiei[131].

Alături de reperele menționate aici, dezvoltarea mahalalei Muntenimii a fost favorizată și de două drumuri din preajma Târgului de Sus, Ulița din Afară și Ulița Muntenimii. În cazul celei dintâi, Ulița din Afară, putem afirma că Muntenimea și-a construit țesutul urban în jurul ei, ulița respectivă păstrând în deceniile următoare și un rol simbolic, folosit la identificarea vechii trame stradale a zonei. Cea de-a doua, Ulița Muntenimii, menționată documentar în 1706, cu o zonă de locuire la fel de veche precum mahalaua, pleca de la capătul Târgului de Sus, din apropierea mănăstirii Golia[132], la deal[133], pe lângă biserica Curelarilor[134] și ducea în Muntenime spre biserica Sfinții Teodori și Sf. Athanasie, legând mahalaua de perimetrul târgului. Ulița mai era denumită în epocă și Ulița de la Deal sau Ulița Nouă[135], iar zona pe care o străbătea era considerată vatra mahalalei Muntenimii.

Începând cu ultimul deceniu din secolul XVII, mahalaua Muntenimii este tot mai des întâlnită în sursele epocii, ajungând, la începutul secolului următor, să fie principala structură urbană din categoria mahalalelor exterioare, formate în urmă cu doar câteva decenii. Acest fapt s-a datorat elementelor definitorii dobândite pe întreg parcursul existenței sale, începând cu cele referitoare la evoluția și extinderea teritorială și sfârșind cu cele de ordin social, ce denotau o anumită diversificare și dinamică, ușor de observat pe toată durata existenței sale, de la sfârșitul secolului XVII și până spre jumătatea secolului XIX.

[127] *Documente Iași*, II, p. 675, nr. 655.

[128] Biserică construită ante 1669, atunci când popa „Gligor di la S(ven)ti Teodor(i)” este menționat ca martor la o vânzare a unui loc de prisacă din apropiere, din satul Rediul lui Tătar (*Documente Iași*, vol. II, p. 233, nr. 263).

[129] Biserică menționată documentar pentru întâia oară la 1690, într-un act de danie a unui loc de casă „la sv(â)nta besiarică Neculaiu […] care iaste pe Ulița din Afară” (*ibidem*, p. 585-586, nr. 665).

[130] „Ulița din Afară în capul Târgului de Sus al Iașilor” (*ibidem*, p. 490, nr. 549).

[131] *Ibidem*, p. 27, nr. 31.

[132] Locul de intersectare a ulițelor Ciobotarilor, Podului Vechi, ulița Goliei sau ulița lui Picioroagă (vezi C. Cihodaru, Gh. Platon, *op. cit*., Anexa 1, *Planul Orașului Iași în secolul al XVII*).

[133] *Ibidem*, vol. IV, p. 173, nr. 242.

[134] *Ibidem*, vol. II, p. 277, nr. 302.

[135] *Ibidem*, vol. IV, p. 173, nr. 242.

SEVERAL CONSIDERATIONS REGARDING THE EMERGENCE OF "MUNTENIMEA" MAHALLE FROM IAȘI IN THE 17th CENTURY
(Summary)

Keywords: ottoman city, urban structure, mahalle, "Muntenimea", Iași.

In the case of the Romanian Principalities, the features that the political, economic and geographical contexts imposed on the urban areas brought forth their particularities, the cities in this part of Europe having "their own history". The elements that the Romanian provinces borrowed from the Western area in the 14th and 15th centuries, adapting them to the local specificity and transforming them according to the 16th and 17th century Ottoman influences, led to a specific evolution of the urban communities from this zone. Along with the existence of the mahalles (which appear in the Romanian Countries in the 16th, with the accentuation of Ottoman occupation and influence in the area) further marks attest the oriental influence in the cities of the Romanian countries such as: the lack of fortifications, uncontrolled expansion of the space, the subordination of the city to the princely power, but also the power held by the Church in the urban space. The sources of that time present a layered urban world in mahalle, diverse and having its own rules, often unwritten, starting from those regarding the territorial expansion, to those concerning social life and the economic, cultural or urban development.

PETRONELA PODOVEI[*]

LOCUL EDIFICIILOR RELIGIOASE DE ZID DIN JUDEŢUL BOTOŞANI ÎN ARHITECTURA ECLEZIASTICĂ DIN MOLDOVA (SECOLELE XV-XVIII)[**]

Studierea arhitecturii de zid, îndeosebi în cazul edificiilor religioase, contribuie la cunoașterea stilurilor artistice şi a tehnicilor de construcție, relevând, în același timp, diverse aspecte care privesc sfera istoriei sociale, politice şi economice. Investigația propusă aici se va focaliza asupra manierei în care au fost ridicate unele monumente, cu scopul de a pune în evidență atât rolul principal avut de biserică, cel spiritual, dar şi diverse alte aspecte precum funcția defensivă asumată de unele construcţii religioase. De aceea, ne-am concentrat asupra bisericilor şi mănăstirilor de zid din actualul județ Botoşani.

Ne propunem o analiză a monumentului atât pe temeiul mărturiilor documentare, cât şi pe baza examinării arhitecturii şi picturii, în vederea încadrării edificiului în iconografia şi arhitectura epocii în care a fost ctitorit. De asemenea, precizăm locul monumentului în arhitectura ecleziastică moldovenească, în vederea identificării asemănărilor şi deosebirilor existente. Vom stabili ulterior parcursul arhitectural şi iconografic urmat în spaţiul geografic avut în vedere. Realizarea unei recuperări monografice care să cuprindă un istoric al monumentului încă din anul în care a fost construit şi până în prezent − pentru a stabili locul pe care îl ocupă monumentul în arhitectura ecleziastică de zid din Moldova − este necesară, deoarece un astfel de studiu nu a fost încă întocmit.

În rândurile de mai jos vom expune cinci micromonografii din cele opt existente pentru această perioadă, prin care vom susţine obiectivele enumerate. Acestea vor cuprinde edificii religioase de zid ridicate între secolele XV şi XVIII, ordonate în text după criteriul cronologic. Sunt atât biserici parohiale, cât şi monahale, unele construite pe temelia altor biserici de lemn sau la o distanţă foarte mică de o altă vatră religioasă. O parte dintre ele sunt ctitorii domneşti, iar celelalte boiereşti; unele au fost construite în mijlocul localităţilor pentru a servi nevoilor spirituale ale sătenilor, iar altele au fost înălţate la marginea localităţilor, în interiorul curţilor domneşti.

---

[*] Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi.

[**] Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

1. Biserica Sf. Nicolae din Dorohoi (fig. 1)

Ctitoria lui Ştefan cel Mare a fost construită în târgul Dorohoi, un important centru comercial, dezvoltat pe fondul relaţiilor dintre negustorii moldoveni cu cei din oraşele Podoliei şi Poloniei[1]. Istoricul Constantin Giurescu este de părere că Dorohoiul a existat ca aşezare mai însemnată, ca târg, înainte de întemeierea statului moldovean, fiind un centru de schimb între numeroasele şi vechile sate de pe podişul Dorohoiului[2].

Aşezământul păstrează pe partea dreaptă de la intrare pisania dăltuită cu caractere slavone, din care se pot citi următoarele: „Binecinstitorul şi de Hristos iubitorul Io Ştefan Voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Ţării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, a zidit acest hram întru numele celui între sfinţi, părintele nostru, arhierarhul şi făcătorul de minuni Nicolae; şi s-a săvârşit în anul 7003, luna octombrie 18, iar al domniei lui al 39-lea curgător”[3]. Aşadar, domnul Moldovei ridică în târgul Dorohoi, în anul 1495, o biserică de zid, cu hramul Sf. Nicolae. Biserica domnească este menţionată şi în mărturiile documentare păstrate până la noi. Astfel, într-un document din decembrie 1628, „popa Iordachie cel domnescu şi diaconul Ştefan” din „târg de Dorohoi” sunt prezenţi la vinderea unui sălaş de ţigani[4]. Se observă importanţa pe care o aveau preoţii în acea perioadă. Mai mult chiar, se spune că cei de la bisericile domneşti beneficiau de privilegii suplimentare[5].

Fig. 1. Biserica Sf. Nicolae din Dorohoi

Ctitoria a trecut prin mai multe etape de restaurare, o parte dintre ele fiind consemnate în mărturiile vremii. În anul 1828, se afla într-o stare avansată de degradare, fiind reparată cu fonduri financiare strânse de localnici, în vederea salvării construcţiei

[1] N. Iorga, *Surete şi izvoade*, vol. XII, *Dorohoiul. Studiu şi documente*, Iaşi, 1924, p. 2. În acest sens, vezi şi Laurenţiu Rădvan, *Oraşele din Ţările Române în Evul Mediu*, Iaşi, 2011, p. 519-521.

[2] C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1997, p. 230.

[3] N. Iorga, *Inscripţii botoşănene*, Bucureşti, 1905, p. 17.

[4] *DRH*, A. Moldova, vol. XIX, volum îngrijit de Haralambie Chircă, 1969, p. 604-605, nr. 441.

[5] Bogdan-Petru Maleon, *Clerul de mir din Moldova secolelor XIV-XVI*, Iaşi, 2007, p. 327.

lui Ştefan cel Mare[6]. Mai târziu, în anul 1896, prefectul judeţului Dorohoi înaintează ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice o cerere prin care solicită ajutor financiar, afirmând că edificiul are „absolută necesitate de reparaţiuni", însă „reparaţiuni făcute cât mai neîntârziat"[7]. Cu toate acestea, ajutorul din partea Ministerului întârzie să vină; astfel că, doi ani mai târziu, în mai 1898, primarul judeţului Dorohoi insistă în acest sens, argumentând că „această biserică ameninţă ruine", iar „dacă mai trece câteva luni riscăm să pierdem monumentul"[8]. Două luni mai târziu, în iulie 1898, încep lucrările de restaurare la biserica Sf. Nicolae. Astfel, se comandă „arama învelitoarei care necesită cel puţin şase săptămâni pentru aducerea ei din străinătate"[9]. Tot în vederea restaurării acoperişului este alocată suma de 3.000 lei pe data de 3 aprilie 1899, când se doreşte „aramă şi cruce şi bază de aramă sub crucea mare de la Biserică"[10]. Totodată, un an mai târziu, în iunie 1900, este înaintată o cerere prin care se solicită acordul în vederea achiziţionării a „10.000 cărămizi din fabrica Ciurea, calitatea I, fiind necesare pentru restaurarea şi repararea bisericii"[11]. În anul 1915, într-o scrisoare adresată ministrului Cultelor, parohia mulţumeşte anumitor persoane care, „cu mijloace proprii", au „spălat catapeteasma, au reînnoit iconostasul şi au vopsit podeaua din sfântul altar şi stranele"[12]. În anul 1996, în vederea restaurării monumentului, s-au început săpăturile arheologice sub îndrumarea arheologului Virgil Polizu. În urma cercetărilor, s-a constatat că, la o adâncime de 0,30 m, a apărut o fundaţie anterioară bisericii actuale[13]. A fost un aşezământ din piatră ale cărei construcţii depăşeau 1,70 m de la nivelul de săpare, datând de la sfârşitul domniei lui Alexandru cel Bun, din jurul anului 1430[14].

Începând cu anul 1999, după multe cereri adresate Ministerului Culturii şi Cultelor, biserica primeşte avizul pentru începerea lucrărilor de consolidare şi restaurare. După patru ani, în 2003, au început lucrările: a fost consolidată turla şi partea superioară a exteriorului, întreaga biserică a fost acoperită cu tablă de cupru, s-au refăcut tencuielile exterioare şi s-a consolidat temelia. Totodată, în interior, pardoseala a fost înlocuită cu cărămidă, iar soclul bisericii a fost de asemenea înlocuit. Din anul 2014, biserica a primit aprobare pentru restaurarea picturii bisericii[15].

Deşi a trecut prin mai multe procese de restaurare, biserica nu a fost afectată din punct de vedere arhitectural. Planul, specific perioadei ştefaniene, are stilul treflat cu pronaosul supralărgit şi turlă pe naos. În interior, edificiul este împărţit în naos, pronaos şi altar. Naosul este despărţit de pronaos printr-un perete care cuprinde o uşă îngustă. *Este printre puţinele biserici orăşeneşti care păstrează acest perete sub formă de zid* şi singura din acest studiu de caz. Pronaosul este boltit cu o calotă sferică, sprijinită pe patru arce, două longitudinale, iar celelalte două transversale. Naosul este dreptunghiular, cu abside laterale pronunţate, semicirculare atât la interior cât şi la exterior,

[6] Dumitru Furtună, *Biserica Sf. Nicolae din Dorohoi*, în *MMS*, 1961, nr. 9-12, p. 685.
[7] ANB, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 299/1897, f. 2.
[8] Idem, dosar 283/1898, f. 1.
[9] *Ibidem*, f. 2.
[10] *Ibidem*, f. 14.
[11] *Ibidem*, f. 20.
[12] Arhivele Naţionale Botoşani (în continuare, ANBt), fond Parohia Sf. Nicolae Dorohoi, dosar 26/1915, f. 85.
[13] Mircea D. Matei, *Cercetări arheologice la biserica lui Ştefan cel Mare „Sf. Nicolae" din Dorohoi (1)*, în „Forum cultural", Botoşani, 2004, nr. 2, p. 10.
[14] *Ibidem*, în loc. cit., nr. 4, p. 9.
[15] Informaţiile sunt furnizate de către actualul preot paroh, în timpul căruia s-au derulat aceste intervenţii asupra monumentului istoric.

fiind boltit cu o calotă sferică, sprijinită pe două arce transversale şi două longitudinale. Cele patru arce ale naosului susţin tamburul cilindric al turlei. Altarul are, de asemenea, o absidă semicirculară la interior şi exterior, iar la cele două extremităţi se află proscomidiarul şi diaconiconul, obţinute din grosimea zidurilor.

Catapeteasma, respectând tipologia aşezării icoanelor pe iconostas, cuprinde la partea inferioară registre de dimensiuni mari, cu cele mai însemnate personaje biblice: Iisus Hristos, Maica Domnului, Sf. Ioan Botezătorul, precum şi icoana sfântului căruia îi este închinată biserica, Sf. Nicolae. Pe acelaşi palier sunt încadrate şi cele două uşi din centrul iconostasului, cunoscute sub denumirea de *Uşile Împărăteşti*, precum şi reprezentările arhanghelilor Mihail şi Gavriil, unul pictat pe uşa proscomidiarului şi celălalt pe uşa diaconiconului. În partea superioară, sunt aşezate, pe mai multe rânduri, icoane mici care înfăţişează, în ordine cronologică, scene din viaţa lui Iisus şi a Fecioarei Maria. De asemenea, se găsesc şi imagini ale sfinţilor din calendar. Stilul folosit în pictarea icoanelor este cel bizantin[16], culorile utilizate fiind albastru, roşu, verde şi alb. Acestea sunt de nuanţe pale, simbolizând imaterialitatea lumii sfinte. Icoanele sunt despărţite între ele de colonete decorate cu motive vegetale.

Deşi este într-un stadiu avansat de degradare, pictura murală păstrează unele scene cu valoare importantă. O parte dintre istoricii de artă care s-au ocupat de interpretarea acesteia o datează ca fiind din secolul XV; însă alţii lansează ipoteza conform căreia pictura respectivă a fost realizată mult mai târziu, după terminarea construcţiei, undeva în secolul XVI. Astfel, I. D. Ştefănescu este convins că iconografia din naosul bisericii s-ar fi realizat în secolul XV, imediat după terminarea construcţiei[17]. De aceeaşi părere este şi arhitectul Gheorghe Balş, care consideră că „pictura, rămasă numai în naos, este probabil cea de la început, cu toate că a fost retuşată, iar în unele părţi chiar refăcută. De asemenea, chipul lui Ştefan cel Mare este în parte refăcut”[18]. Istoricul de artă Virgil Vătăşianu atrage însă atenţia că iconografia bisericii de la Dorohoi nu este contemporană cu întemeierea bisericii, deoarece, în altar, în partea de nord-est a absidei, s-au descoperit urmele unui strat inferior, împodobit cu o imitaţie de parament din cărămizi colorate şi alternate, roşii şi albastre[19]. După opinia istoricului de artă Sorin Ulea, biserica domnească din Dorohoi este primul monument de pictură care se păstrează din secolul XVI, iconografia fiind realizată din porunca lui Ştefan cel Tânăr, între anii 1522 şi 1525[20]. Ulea a ajuns la această concluzie în urma studierii tabloului în repetate rânduri. Deşi se credea că cel care încheie friza ctitorilor este Petru Rareş, Sorin Ulea este de părere că, în realitate, ar fi Petru, fratele cel mai mic al lui Ştefăniţă[21]. Totodată, el observă că celelalte personaje sunt de aceeaşi înălţime, doar Petru fiind redat la mici dimensiuni. Mai mult, celelalte personaje au costume de brocart somptuos înflorat şi brodate cu galoane bogat ornamentate, pe când Petru poartă un costum de brocart mai modest şi brodat cu galoane mai simple. Celelalte personaje bărbăteşti au titulatura de voievod, Petru fiind singurul care nu beneficiază de ea[22]. Pictura murală interioară (naos şi

[16] Constantine Cavarnos, *Ghid de iconografie bizantină*, Bucureşti, 2005, p. 17-20.

[17] I. D. Ştefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. Nouvelles recherche*, vol. I, Paris, 1929, p. 116.

[18] Gh. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1926, p. 41.

[19] Virgil Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Ţările Române*, vol. I, Bucureşti, 1959, p. 819.

[20] Sorin Ulea, *Arta în Moldova de la mijlocul secolului al XV-lea până la sfârşitul secolului al XVI-lea*, în *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, Bucureşti, 1968, p. 360.

[21] Idem, *Datarea ansamblului de pictură de la Sf. Nicolae-Dorohoi*, în *SCIA*, seria Artă Plastică, tom XI, nr. 1, 1964, p. 74.

[22] *Ibidem.*

altar) continuă tradiţiile picturii moldoveneşti din timpul lui Ştefan cel Mare, însă are şi câteva elemente stilistice noi. Este considerată un element de legătură între epoca lui Ştefan cel Mare şi aceea a lui Petru Rareş[23].

Zugravul bisericii domneşti respectă, cu mici excepţii, registrele iconografice găsite şi la biserica Sf. Nicolae − Popăuţi din Botoşani. Însă în dreptul absidelor laterale sunt pictate alte scene religioase. În partea de nord, vedem scena *Intrării Maicii Domnului în Biserică*, iar la sud, *Ospitalitatea lui Avraam*. Fiind un monument cu dimensiuni mari, zugravul sporeşte considerabil dimensiunile personajelor, pentru a armoniza arhitectura cu iconografia. Totodată, scena *Patimilor* este pictată pe un întreg registru, lipsind brâul cu medalioanele sfinţilor. Începând cu acest monument, pictorii secolului XVI vor prelua modelul de supraînălţare a scenelor religioase, considerat caracteristica dominantă a acestei etape. Friza *Patimilor*, pictată pe o porţiune de 2 metri lungime, face din ansamblul pictural de la Dorohoi una din cele mai de seamă creaţii ale picturii moldoveneşti[24]. În partea de miazăzi se află friza ctitorilor, unde pictura diferă faţă de alte tablouri votive. Iisus este pictat în partea stângă, iar Sf. Nicolae la dreapta. Pe peretele vestic se află ctitorul împreună cu doamna Maria, Bogdan, Ştefăniţă şi Petru[25]. În 1921, din cauza unei furtuni, biserica a rămas fără acoperiş. Tot atunci ea reintra în atenţia Comisiunii Monumentelor Istorice, aceasta analizând îndeaproape pictura murală prin restauratorul trimis special acolo. În urma cercetărilor, specialistul era de părere că „pictura în frescă a acestei biserici este o adevărată podoabă ca frumuseţe şi poate fi considerată din punct de vedere istoric şi artistic ca una din cele mai reprezentative şi caracteristice opere a epocii lui Ştefan cel Mare […], ca un adevărat muzeu de artă religioasă din acea epocă, iar pentru oraşul Dorohoi singurul şi adevăratul său muzeu”[26]. De aceeaşi opinie era şi istoricul de artă Vasile Drăguţ, care încadra scenele de pictură în domnia lui Ştefăniţă; cel mai probabil între anii 1522-1525, considerând că, în acest caz, se preluase schema iconografică de la Popăuţi.

În schimb, spre deosebire de pictura de la Popăuţi, meşterul de aici preferase o imagine mai amplă[27]. Din ceea ce se mai poate observa printre stratul de fum aşezat de-a lungul timpului, pictura aminteşte de arta secolului XV, fiind totuşi mai complexă. Personajele sunt create cu o deosebită grijă pentru raporturile dintre lumini şi umbre, cu o tratare nuanţată a expresiilor. Aceste calităţi picturale par a îndrepta zugrăveala bisericii spre o epocă mai târzie, indicată şi de includerea lui Petru Rareş în tabloul votiv[28]. Contrar acestor opinii privind scena tabloului votiv, Teodora Voinescu crede că acest tablou votiv prezintă mai puţin interes decât celelalte registre unde apare chipul ctitorului; zugravul nu a mai fost preocupat de compoziţie, iar persoanele sunt aşezate în friză sub mici arcade. Voievodul nu mai păstrează aici decât o asemănare vagă cu tânărul voievod surprins pe evangheliarul de la Humor[29]. I. D. Ştefănescu este de părere că friza ctitorilor este aceeaşi ca în biserica din Dolheştii-Mari, biserica chivot pe care o închină Ştefan cel Mare lui Hristos având un acoperiş format din cinci elemente, aşa cum era cel moldovenesc din secolul XVI. Acelaşi istoric adaugă că elementele picturale

[23] Sorin Ulea, *Arta în Moldova…*, p. 360.
[24] *Ibidem.*
[25] Virgil Vătăşianu, *op. cit.*, p. 820.
[26] Ioan Opriş, *Comisiunea Monumentelor Istorice*, Bucureşti, 1994, p. 41-42.
[27] Vasile Drăguţ, *Arta românească*, Bucureşti, 1982, p. 264.
[28] *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 119.
[29] Teodora Voinescu, *Portretele lui Ştefan cel Mare în arta epocii sale*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1964, p. 475.

încadrează construcţia în tradiţia şi stilul decorurilor lui Ştefan cel Mare[30]. Lăsându-se ghidat de ultimul personaj din tablou, Petru N. Iorga afirma că tabloul votiv nu este contemporan perioadei lui Ştefan cel Mare ci mai târziu, din epoca lui Petru Rareş[31]. În completare, aducem şi teoria lui Vasile Drăguţ, care insistă pe diferenţa dintre tablourile votive realizate în vremea lui Ştefan cel Mare şi cele ulterioare. Dacă în timpul primei perioade, în tabloul votiv primează ideea de grup familial, în pictura de aici, fiecare membru al tabloului este bine individualizat[32].

La exterior, turla este aşezată pe două baze suprapuse: cea de jos este octagonală, iar cealaltă are formă de stea cu opt vârfuri. Turla dispune de patru ferestre şi de un acoperiş rotunjit; iar la partea superioară, sunt discurile de ceramică colorate în nuanţe de galben şi verde, cu rol decorativ, precum şi 12 firide alungite. Absida altarului este alipită naosului, iar în dreptul arcului sunt construiţi doi contraforţi. Faţada exterioară este din piatră brută, iar deasupra soclului se află un registru format din cărămizi smălţuite, galbene, verzi şi sinilii. Deasupra uşii se află un alt registru format din trei fâşii de cărămidă roşie şi de alte culori, iar la baza ocniţelor mari sunt cărămizi roşii şi albastre. De jur împrejur sunt discuri verzi care se găsesc printre ocniţe. Iar deasupra ocniţelor vedem trei brâie decorate cu discuri smălţuite, aşezate printre rânduri de cărămidă roşie. Absidele laterale sunt şi ele prevăzute cu firide alungite şi cu discuri smălţuite[33]. Datorită arhitecturii şi programelor iconografice, ctitoria domnească din Dorohoi este considerată un element de legătură între pictura moldovenească din vremea lui Ștefan cel Mare și aceea a lui Petru Rareș.

2. Biserica mănăstirii Sf. Nicolae − Popăuţi (fig. 2)

A fost ridicată în anul 1496, aşa cum reiese din inscripţia cu caractere slavone: „Io Ştefan Voievod, cu mila lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, a zidit acest hram întru numele celui între sfinți părintelui nostru arhierarhul şi făcătorul de minuni Nicolae, la anul 7004, iar al domniei sale al patruzecilea curgător, luna septembrie, 30”[34]. Pe atunci, oraşul Botoşani era unul dintre cele mai importante puncte comerciale, fiind situat pe drumul prin care se făcea schimbul de mărfuri între Polonia şi Turcia[35]. În timp, din mărturiile păstrate, cunoaştem că târgul s-a dezvoltat şi „lângă această biserică au fost şi curţi domneşti a Domnului Ştefan, din care acum temeliile se cunosc ceva”[36]. Totuşi, curtea a fost plasată la o distanţă mare faţă de spaţiul urban medieval, astfel încât cu greu se poate stabili scopul pentru care a fost construită[37].

La începutul construcţiei, biserica a fost înălţată ca fiind una de mir, însă, în prima domnie în Moldova a lui Constantin Racoviţă (august 1749 − iulie 1753), mai exact în anul 1751, ea primeşte statutul de mănăstire şi este închinată Patriarhiei de la Antiohia[38]. Toate s-au întâmplat pe fondul situaţiei politice nefaste, când, la începutul

[30] I. D. Ştefănescu, *Arta feudală în Ţările Române. Pictura murală şi icoanele de la origini până în secolul al XIX-lea*, Timişoara, 1981, p. 183.
[31] N. Iorga, *Portretele domnilor români*, Sibiu, 1930, p. VI.
[32] Vasile Drăguţ, *op. cit.*, p. 264.
[33] *Repertoriul monumentelor şi obiectelor…*, p. 116.
[34] N. Iorga, *Inscripţii…*, p. 18.
[35] Artur Gorovei, *Monografia oraşului Botoşani*, 1938, p. 7.
[36] Theodor Codrescu, *Uricarul sau colecţiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, vol. VIII, Iaşi, 1886, p. 19.
[37] Laurenţiu Rădvan, *op. cit*., p. 493.
[38] N. Iorga, *Studii şi documente*, vol. V, Bucureşti, 1903, p. 654.

secolului XVIII, mănăstirile neînchinate din Bucovina au fost prădate de polonii şi cazacii stabiliţi aici[39]. Deşi închinată Patriarhiei de la Antiohia, starețiii „se învoiau cu ostaşii şi hoţii străini pentru a jefui mănăstirile", printre care şi mănăstirea Popăuţi[40]. Până la secularizarea averilor mănăstireşti, aşezământul îşi păstrează statutul de mănăstire, dar, odată cu această hotărâre, ea redevine biserică parohială[41]. După anul 1990, mitropolitul Moldovei şi Bucovinei, Daniel Ciobotea, decide ca edificiul religios să redevină mănăstire de călugări[42], statut pe care îl deţine şi în prezent.

De la ctitorire şi până în prezent, mănăstirea domnească este menţionată în documentele de danie sau în cele care descriu starea materială a edificiului. Astfel, într-un document din 1751, mănăstirea Popăuţi primeşte de la Constantin Racoviţă „24 sălaşe de ţigani şi 20 de posluşnici", iar ca milă, „100 de lei pe an"[43]. Domnul Moldovei închină mănăstirea, înzestrând-o cu bunuri materiale după cum vedem şi în documentul din septembrie 1752. Biserica era „descoperită şi surpată de zidurile ei" şi, dorind a o aduce la o mai bună stare, a ridicat-o în rândurile mănăstirilor; mai mult, „a mai înnoit cele surpate şi a îngrădit-o făcând chilii şi a împodobit-o cu toată podoaba atât pe înăuntru, cât şi din afară şi au înzestrat-o cu ţigani şi moşii"[44].

Ulterior, la 30 iulie 1816, Nicolae Hrisoverghi dă „din drepte dughenile mele ce am în oraşul Botoşanilor […] până în locul mănăstirii Sfântului Nicolae"[45]. Aflată la marginea târgului şi având statutul de biserică domnească, mănăstirea era folosită ca punct de reper în stabilirea moşiilor. Mai târziu, în anul 1840, când biserica era administrată de călugării greci, lăcaşul religios se afla „într-o stare de ruină, ploaia distrugând încetul cu încetul biserica"[46]. Douăzeci de ani mai târziu, în luna martie a anului 1865, Comisia Monumentelor Istorice constată „starea de ruină" a monumentului şi stabileşte ca, pe lângă restaurarea necesară, să se anexeze un pridvor, „fie de piatră, fie de scândură"[47], cu rolul de a proteja. În acelaşi an, pe 7 aprilie, locuitorii oraşului Botoşani susţineau dărâmarea aşezământului şi „înfiinţarea pe locul ei a unui cimitir de care urbea ar avea nevoie"[48]. Ca ripostă la doleanţele lor, cei ce doreau păstrarea aşezământului trimiteau o cerere prin care solicitau următoarele: „refacerea catapetesmei, reconstituirea veşmintelor, reparaţia turnului bisericii, precum şi celorlalte clădiri din jurul acesteia"[49].

Câţiva ani mai târziu, în mai 1871, lăcaşul era în aceeaşi stare avansată de degradare, cerându-se „a se face tot posibilul de a se repara catapeteasma, acareturile şi veşmintele necesare spre a nu veni în ruină"[50]. În plus, se mai avea în vedere repararea turnului clopotniţă, „care este ruinat"[51]. Deşi sunt întocmite şi trimise mai multe

[39] Daniel Niţă-Danielescu, *Războaiele dintre ruşi şi turci din secolul al XVIII-lea şi implicaţiile lor asupra Bisericii Ortodoxe Române din Moldova*, Iaşi, 2009, p. 22.

[40] N. Iorga, *Istoria Bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, Iaşi, 2001, p. 383-384.

[41] Al. H. Simionescu, *Biserica creştină ortodoxă din judeţul Botoşani în anul 1932*, în *Botoşanii în 1932*, Botoşani, 1932, p. 39.

[42] Luca Diaconu, *Mănăstirea „Sfântul Nicolae" Domnesc Popăuţi*, în „Forum cultural", Botoşani, 2004, nr. 2, p. 38.

[43] N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 247.

[44] *Ibidem*, p. 247-248.

[45] N. Iorga, *Documente botoşănene*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României", Bucureşti, 1929, vol. VIII, p. 11, nr. 7.

[46] Ştefan Ciubotaru, *Istoria Bisericii Ortodoxe botoşănene*, Botoşani, 2000, p. 16.

[47] ANB, fond Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, dosar 971/1865.

[48] Idem, dosar 1070/1864, f. 52.

[49] *Ibidem*, f. 259.

[50] Idem, dosar 327/1871, f. 86.

[51] *Ibidem*, f. 92-93.

memorii cu privire la restaurarea monumentului istoric, în anul 1897, edificiul religios „se află în cea mai mare ruină […], serviciul divin nu se mai poate efectua în ea din cauza catapetesmei care ameninţă cădere". Totodată, se aduce la cunoştinţă că „nu mai poate suferi multă întârziere, fiindcă catapeteasma este toată putredă, mâncată de carii şi chiar a căzut o parte din ea, pereţii interiori sunt stricaţi şi înnegriţi de fum, pe jos piatra este stricată, făcându-se chiar groapă". Mai mult chiar, „clopotniţa se află în cea mai proastă stare, fiind chiar descoperită şi o parte din boltă căzută"[52]. În urma repetatelor sesizări, ministrul Cultelor aprobă bugetul de restaurare a bisericii; prin urmare, ea intră în reparaţie sub supravegherea Comisiunii Monumentelor Istorice. O altă intervenţie consemnată este cea din anii 2001-2002, când s-au executat lucrări de restaurare a picturii prin curăţarea acesteia[53]. Astfel s-au înlăturat depunerile groase de praf şi fum, ajungându-se la pictura originală.

Biserica mănăstirii Popăuţi face parte din stilul moldovenesc, cu un plan treflat, fiind împărţită în naos, pronaos şi altar. Pronaosul se prezintă sub o formă dreptunghiulară şi este mai larg decât naosul, fiind boltit cu o calotă sferică, sprijinită pe două arce transversale şi două longitudinale. Naosul este de dimensiuni mai mici, dar lărgit prin cele două abside laterale. De asemenea, sistemul de boltire este acelaşi ca în pronaosul construcţiei: o calotă sferică sprijinită pe două arce transversale şi două longitudinale care, de această dată, susţin cu ajutorul celor patru pandantivi formaţi de arce, un tambur cilindric. Alte patru arce aşezate pe tambur sprijină, prin patru pandantivi mai mici, turla. În interior, turla are o formă cilindrică, iar pe exterior prezintă o formă poligonală. Peretele despărţitor dintre naos şi pronaos a fost înlăturat în secolul XVIII; a fost înlocuit cu un arc mare care simbolizează trecerea dintr-o încăpere în alta. Respectiva intervenţie este considerată de arheologi, arhitecţi şi istorici de artă ca fiind una dintre cele mai însemnate modificări aduse monumentului istoric. În acest registru era pictat tabloul votiv[54], iar odată cu înlăturarea peretelui, scena a fost distrusă, iar structura arhitecturală modificată.

În ceea ce priveşte catapeteasma, unii arheologi consideră că iconostasul actual ar data din secolul XIX, fiind situat cu 50 cm spre vest faţă de amplasamentul original[55]. Suntem de acord cu afirmaţia Voicăi Puşcaşu, deoarece numeroasele documente din secolul XIX amintesc de starea avansată de degradare a catapeteasmei, care „ameninţa cu căderea". Respectând tipologia aşezării icoanelor pe iconostas, partea inferioară a catapetesmei cuprinde registre de dimensiuni mari, cu cele mai importante personaje: Iisus Hristos, Maica Domnului, Sf. Ioan Botezătorul, precum şi icoana sfântului căruia îi este închinată biserica, Sf. Nicolae. Pe acelaşi palier sunt încadrate şi cele două uşi din centrul iconostasului, cunoscute sub denumirea de *Uşile Împărăteşti*, precum şi reprezentările arhanghelilor Mihail şi Gavriil, unul pictat pe uşa proscomidiarului, iar celălalt pe uşa diaconiconului. În partea superioară sunt aşezate pe mai multe rânduri icoane mici care înfăţişează în ordine cronologică scene din viaţa lui Iisus şi a Maicii Domnului. De asemenea, se găsesc şi reprezentări ale sfinţilor din calendar. Stilul folosit în pictarea icoanelor este cel bizantin, sfinţii fiind surprinşi atât sub formă de bust, cât şi în întregime. Culorile folosite sunt de nuanţe pale, cele mai des întâlnite

[52] Idem, dosar 284/1897, f. 1.

[53] Carmen Cecilia Solomonea, *Biserica „Sf. Nicolae" Popăuţi din Botoşani (7)*, în „Forum cultural", Botoşani, 2006, nr. 1, p. 24.

[54] Dumitru Agachi, *Biserica Popăuţi − sinteză şi inovaţie (1)*, în „Forum cultural", Botoşani, nr. 4, p. 32.

[55] Maria Voica Puşcaşu, *Biserica „Sfântul Nicolae" a mănăstirii Popăuţi din Botoşani (5)*, în „Forum cultural", Botoşani, 2005, nr. 4, p. 6.

fiind albastru, roşu, verde şi alb[56]. Icoanele sunt despărţite între ele de colonete decorate cu motive vegetale.

Fig. 2. Biserica Sf. Nicolae − Popăuţi, oraşul Botoşani

În ceea ce priveşte pictura murală, unii istorici de artă au încadrat-o în perioade diferite de timp. Astfel, potrivit lui I. D. Ştefănescu, pictura ansamblului de la Popăuţi datează din secolul XVI, pentru că unele imagini din dreptul naosului sunt des întâlnite la bisericile zugrăvite în acest secol[57]. Fiind de acord cu ipoteza istoricului de artă amintit mai sus, Paul Henry încadrează pictura interioară în anii 1540-1550; deşi, totodată, crede că pictura pronaosului ar fi de la începutul secolului XVI[58]. O altă părere este cea a Anei-Maria Musicescu, ea considerând că picturile de la mănăstirile Popăuţi şi Pătrăuţi ar fi fost realizate în a doua jumătate a secolului XV[59]. Arhitectul Gheorghe Balş este mai categoric, afirmând că „pictura ar fi cel puţin de la sfârşitul secolului XVI”[60]. În completarea acestor ipoteze vine şi opinia lui Virgil Vătăşianu, care consideră că pictura bisericii este din timpul lui Ştefan cel Mare şi afirmă că „ansamblul de la Popăuţi nu prezintă un interes artistic relativ, fiindcă a suferit nenumărate restaurări”[61]. Cel care situează ansamblul pictural cât mai aproape de realitatea zugrăvirii şi cu care suntem de acord este istoricul de artă Sorin Ulea, care arată că biserica domnească a fost pictată imediat după terminarea construcţiei; şi, totodată, spune că „examinarea de aproape şi integrală a ansamblurilor menţionate dovedeşte că teza repictărilor trebuie părăsită, aceste repictări fiind, în realitate, foarte puţine şi reducându-se aproape exclusiv la primul registru de jos”[62]. De aceeaşi opinie este şi restauratoarea Carmen Cecilia Solomonea, convinsă că pictura mănăstirii datează de la sfârşitul secolului XV, fiind totodată

[56] Constantine Cavarnos, *op. cit.*, p. 17-20.
[57] I. D. Ştefănescu, *L'evolution…*, p. 24.
[58] Paul Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord*, Paris, 1930, p. 225.
[59] *Repertoriul monumentelor…*, p. 40.
[60] G. Balş, *Bisericile lui Ştefan…*, p. 47.
[61] Virgil Vătăşianu, *op. cit.*, p. 819.
[62] Sorin Ulea, *Gavril ieromonahul, autorul frescelor de la Bălineşti*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, p. 421.

elementul intermediar între secolul trecut şi cel viitor[63]. Pe lângă respectarea sistemului decorativ tradiţional şi preluarea inovaţiilor lui Gavriil ieromonahul, din pictura murală a bisericii de la Bălineşti[64], zugravul mănăstirii Popăuţi reuşea o importantă inovaţie de ordin decorativ.

Fiind o construcţie relativ mai înaltă decât cele din epocă (de exemplu, Biserica Sf. Ilie din Pătrăuţi), zugravul a dorit să acorde registrului dedicat *Patimilor* un spaţiu mai amplu. Astfel, el renunţa la registrul al treilea de sus, în care la alte edificii (de exemplu, la biserica din Milişăuţi sau Pătrăuţi) erau redate scene din viaţa lui Iisus, şi extindea suprafaţa dedicată Săptămânii Mari. Totodată, pentru a nu exagera înălţimea acestei picturi, zugravul plasează deasupra un brâu cu medalioane (cu serafimi în altar şi cu busturi de sfinţi în naos)[65]. Această inovaţie de la mănăstirea domnească Popăuţi va juca un rol hotărâtor în evoluţia ulterioară a picturii murale moldoveneşti. Zugravii secolului XVI vor adopta acest stil ca pe o formulă definitivă, de la care nu se vor abate decât în perioada de declin a fenomenului: atunci începea un proces invers, de micşorare şi de înmulţire a scenelor religioase, după cum se poate observa la registrul *Patimilor* din cadrul ansamblului pictural de la Suceviţa[66].

Zugravul de la Popăuţi a sesizat necesitatea de a aduce unele modificări sistemului decorativ tradiţional. Prin urmare, el reuşea să ţină pictura murală în pas cu dezvoltarea arhitecturii, înţelegând să pună în evidenţă funcţia monumentală a picturii de zid[67]. Respectând canoanele bisericeşti, în cupolă este Iisus Pantocrator cu părul şi barba neagră, cu chipul serafic şi obrajii supţi, cu ochii trişti, privirea blândă, nobilă şi pierdută în depărtări[68]. Pe cei opt pandantivi sunt pictaţi cei patru evanghelişti, precum şi praznicele cele mari: *Buna Vestire, Naşterea lui Iisus, Botezul lui Iisus, Schimbarea la Faţă, Învierea lui Lazăr* şi *Floriile*, potrivit canoanelor iconografice stabilite de bizantini[69]. În absida altarului, pe boltă, se găseşte Fecioara Maria, îngeri şi prooroci. Proscomidiarul este împodobit cu o pastorală inspirată din *Jertfa lui Avram*, unde unul dintre servitori este urcat într-un copac cu frunziş verde, iar celălalt cântă din fluier. Realismul tabloului, precum şi detaliile picturii caracterizează lucrarea unui zugrav din secolul XVI[70]. În naos, pe bolţile absidelor laterale s-au pictat *Înălţarea* şi *Rusaliile*. Pe pereţi sunt rânduite scene din *Patimile lui Iisus* şi sfinţi militari. În pronaos, sunt secvenţe de la sinoadele ecumenice şi acatistul Sfântului Nicolae, hramul bisericii. Cele din urmă sunt considerate de unii istorici de artă ca aparţinând picturii tradiţionale moldoveneşti din secolul XV[71]. O altă noutate este tehnica folosită pentru pictarea turlei. Astfel, în tamburul acesteia se regăseşte un spaţiu generos unde pictorul aşază două registre suprapuse reprezentând *Cete îngereşti* şi nu unul singur, după cum se obişnuise până atunci[72].

---

[63] Carmen Cecilia Solomonea, *Le concept de la première décoration de l'église Saint Nicolas de Popăuţi − Botoşani. La reconstitution de l'image antérieure à la réalisation de la peinture murale*, în „Revue Roumaine d'Histoire de Art", Bucureşti, tom 45, 2008, p. 51.

[64] Ieromonahul Gavril a adăugat şi dezvoltat schema tradiţională a picturii; a ajuns la un sistem decorativ complex, care va fi adoptat de toţi zugravii până în a doua jumătatea a secolului XVI. Vezi Sorin Ulea, *Gavril ieromonahul*…, p. 424.

[65] Idem, *Arta în Moldova…*, p. 358-359.

[66] Idem, *Gavril ieromonahul*…, p. 429.

[67] Idem, *Arta în Moldova…*, p. 358-359.

[68] I. D. Ştefănescu, *Iconografia artei bizantine şi a picturii feudale româneşti*, Bucureşti, 1973, p. 56.

[69] Vasile Drăguţ, *op. cit.*, p. 185.

[70] I. D. Ştefănescu, *Arta feudală…*, p. 179.

[71] *Ibidem.*

[72] Carmen Cecilia Solomonea, *Biserica „Sf. Nicolae" Popăuţi din Botoşani (I)*, în „Forum cultural", Botoşani, 2004, nr. 3, p. 32.

Pictura murală interioară şi-a pierdut din intensitate odată cu trecerea timpului; însă în 1926 biserica a fost repictată în interior de către zugravii Şt. Stroini şi V. Galin, sub supravegherea şi îndrumarea pictorului Comisiunii Monumentelor Istorice, I. Mihail[73]. Deşi totul s-a petrecut sub supravegherea arhitectului, substanţele chimice folosite de restauratori au pătruns în tencuială şi au distrus o parte din chipurile sfinţilor[74]. De asemenea, tabloul votiv pictat pe peretele despărţitor dintre naos şi pronaos s-a şters în secolul XVIII, odată cu intervenţia lui Constantin Racoviţă[75].

La exterior, faţada bisericii este din cărămidă roşie, iar partea inferioară este acoperită cu piatră fasonată, dispusă geometric. Piatra este întreruptă de trei registre, cu câte trei rânduri de cărămizi aparente, cele din mijloc fiind smălţuite cu galben şi verde. În partea superioară sunt două rânduri de ocniţe, iar la abside doar unul singur, alături de firide lungi. Pe cele 12 laturi ale turlei se găsesc firide lungi, câte una pe latură, deasupra două rânduri de ocniţe şi un brâu de discuri smălţuite[76]. După opinia istoricului Alexandru Papadopol-Calimah, biserica ar fi fost zugrăvită şi în exterior: sfinţi în partea superioară, deasupra uşii de la intrare scena *Schimbării la Faţă*, iar mai jos chipul Sf. Nicolae[77]. În anul 1908, arhitectul Constantin Băicoianu restaurează partea exterioară a monumentului şi intervine cu propriile idei, schimbând stilul decorativ folosit de zugravul bisericii. Băicoianu înlocuieşte vechiul parament din piatră şi parţial cărămidă, tencuit subţire şi zugrăvit, pe care se detaşa decorul ceramic smălţuit, cu un nou înveliş din piatră făţuită şi cărămidă aparentă, împodobit cu discuri ceramice refăcute în întregime[78].

Graţie săpăturilor arheologice derulate aici, s-au descoperit mormintele unei necropole folosite la începutul secolului XV. În unul dintre acestea, celui înhumat îi fusese distrusă partea inferioară a gambelor de către actuala fundaţie a zidăriei, mai exact de absida de nord. De asemenea, în spaţiul pronaosului actual au fost identificate alte două morminte, unul dintre ele confirmând o persoană importantă, caracteristică stabilită în urma realizării inventarului: vestimentaţia defunctului se încheia prin nasturi mari, filigranaţi şi din aur masiv[79]. S-a ajuns la concluzia că, în perioada secolelor XVI-XIX, pronaosul bisericii a fost folosit şi ca spaţiu de înhumare, atât pentru laici, cât şi pentru monahi, stabilindu-se un total de 16 morminte, dintre care cinci în amenajări funerare din zidărie şi 11 în groapă simplă[80]. Înhumările în interiorul bisericii s-au practicat în trei etape: prima este cea de dinaintea construirii bisericii, de când se păstrează cele câteva morminte cuprinse ocazional în actuala construcţie; a doua cuprinde înhumările din secolele XVI-XVII; dar ultima etapă începe odată cu a doua jumătate a secolului XVIII[81]. Totodată, s-au făcut cercetări arheologice şi în partea exterioară a construcţiei; coroborate cu săpăturile din partea de nord a bisericii, ele conduc către existenţa unei clădiri

[73] Protoiereul Nicula, *Redeschiderea Bisericii din Popăuţi-Botoşani*, în „Mitropolia Moldovei”, Iaşi, 1927, nr. 10, p. 241.

[74] I. D. Ştefănescu, *Arta feudală…*, p. 178.

[75] Gheorghe Buzatu, *Biserica Sf. Nicolae din Popăuţi-Botoşani*, în *MMS*, 1974, p. 107-108.

[76] *Repertoriul monumentelor…*, p. 126.

[77] Alexandru Papadopol-Calimach, *Notiţă istorică despre oraşul Botoşani*, Bucureşti, 1887, p. 33.

[78] Eugenia Greceanu, *Ansamblul urban medieval Botoşani*, ediţia a II-a, Iaşi, 2009, p. 74.

[79] Maria Voica Puşcaşu, *Biserica „Sf. Nicolae” a mănăstirii Popăuţi din Botoşani (2)*, în „Forum cultural”, 2005, nr. 1, p. 10.

[80] Idem, *Biserica „Sf. Nicolae” a mănăstirii Popăuţi din Botoşani (5)*, în „Forum cultural”, 2005, nr. 4, p. 8.

[81] Idem, *Biserica „Sf. Nicolae” a mănăstirii Popăuţi din Botoşani (6)*, în „Forum cultural”, 2006, nr. 1, p. 7.

de mari dimensiuni, prevăzută la primul nivel cu pivnițe[82]. Aşadar, în urma campaniei s-a constatat că această ctitorie domnească a fost ridicată pe locul unei alte biserici mai vechi, care avea, după cum era şi obiceiul, un cimitir în jurul ei. Datorită iconografiei interioare, biserica de la Popăuți este unul din momentele inovatoare ale picturii moldoveneşti de la sfârşitul secolului XV şi începutul secolului XVI, având un rol hotărâtor în evoluţia ulterioară a picturii.

3. Biserica mănăstirii Sf. Nicolae din Coşula (fig. 3)

Edificiul este situat în partea centrală a satului, lângă şoseaua care leagă comuna Cristeşti de comuna Coşula. Construcţia a fost ridicată din dorinţa boierul Mateiaş în anul 1535: „Cu bunăvoia Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi săvârşirea Sfântului Duh, a binevoit pan Mateiaş mare vistiernic să zidească hram Sfântului Nicolae la mănăstirea sa, pe Miletin. S-a început în aprilie 23 şi s-a sfârşit în acelaşi an, 7043 <1535>, septembrie 8 zile”[83]. Mateiaş a fost întâi vistiernic şi apoi logofăt în timpul domniei lui Petru Rareş. Frate a lui Sima vistiernic şi fiu al Mariei şi al lui Dolh, el a fost căsătorit cu jupâneasa Anastasia, apoi cu Anghelina şi a avut doisprezece copii. Mateiaş este şi ctitorul bisericii de la Horodniceni[84].

Mănăstirea Coşula este amintită în documentele de danii încă de la începutul secolului XVII. Astfel, într-un act din 20 iulie 1610, din timpul lui Constantin Movilă, „un om anume Lupul şi surorile lui au vândut dreapta lor ocină […] satul Iteşti, lângă mănăstirea Coşula”, „rugătorilor noştri călugări de la mănăstirea Coşula, care acum se numeşte Malul”[85]. Într-un alt document din martie 1621, un oarecare localnic lasă danie „parte me ce se află de sat din Iacobeni”, „am dat mănăstirei Coşula”. Săteanul mai lăsa şi satul Coşteni părinţilor bisericii ca să nu fie „această puţină danie”[86]. În această perioadă, mănăstirea Coşula se afla într-o stare bună, având în vedere că îşi îmbogăţea vizibil patrimoniul funciar. Mai târziu, în aprilie 1634, stareţul mănăstirii Coşula dorea, spre binele mănăstirii, să mute un iaz care era proprietatea lui Mihalcea Meica din Vicoleni, deoarece, „îneca locul mănăstirii”[87]. Şi mai amintim că, la începutul lui 1643, în ianuarie, Lupul din Tocileni şi cu Meica „s-au jeluit pe călugării coşuleni”, deoarece aceştia „le împresoară o moşie a lor şi altor răzeşi unde se cheamă hotarul Tocilenii”[88]. Mănăstirea Coşula este întâlnită în jurnalul călătorilor străini care au trecut prin Moldova. Astfel, în anul 1671, misionarul Vito Piluzzi din Vignanello notează în chestionarul său mănăstirile şi bisericile din Moldova, printre care menționează şi mănăstirea Coşula, situată la trei leghe depărtare de oraşul Suceava[89].

La începutul secolului XVIII, după devastarea de către polonezi şi cazaci a mănăstirilor din Moldova, stareţii acestora întreprind demersuri către patriarhia rusă de

[82] Idem, *Biserica „Sf. Nicolae” a mănăstirii Popăuţi din Botoşani (7)*, în „Forum cultural”, 2006, nr. 2, p. 5.

[83] ANBt, fond Protoieria Botoşani, dosar 8/1953-1954, f. 8. Pisanie tradusă de Gh. Balş, *Bisericile şi mănăstirile…*, p. 61.

[84] Maria Magdalena Szekely, *Sfetnicii lui Petru Rareş*, Iaşi, 2002, p. 80-119.

[85] *DIR*, A. Moldova, veac XVII, vol. II, 1953, p. 310-311, nr. 413.

[86] *Ibidem*, vol. V, 1957, p. 20-22, nr. 23.

[87] *Ibidem*, vol. XXII, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu, L. Şimanschi, 1974, p. 118-119, nr. 106.

[88] *Ibidem*, vol. XXVII, volum întocmit de Petronel Zahariuc, Cătălina Chelcu, Marius Chelcu, Silviu Văcaru, Nistor Ciocan, Dumitru Ciurea, 2005, p. 23, nr. 19.

[89] *Călători străini despre Ţările Române*, vol. VII**,** volum îngrijit de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1980, p. 92**.**

la Moscova, cerând ajutor în vederea restaurării bisericilor. Astfel, în anul 1709 este pomenit şi stareţul „Gavriil de la Coşula”[90]. Biserica avusese de suferit în urma invaziilor, necesitând o restaurare urgentă. Cu toate acestea, în 1785, o parte dintre călugării schitului mare din Galiţia au venit în Moldova, în special la mănăstirea Coşula[91].

Ca orice monument istoric, şi biserica mănăstirii Coşula a trecut prin mai multe restaurări. În anul 1835, într-o scrisoare de întărire, mitropolitul îi reaminteşte egumenului că, în limita fondurilor primite, trebuie să îndeplinească următoarele obiective: „[…] să strice pridvorul ce este lipit de biserică şi clopotniţa şi în locul pridvorului să se facă clopotniţă care să aibă un pridvor sub ea, să se facă de jur împrejur sub streaşină un brâu care să fie acoperit cu draniţă, să tencuiască şi să văruiască biserica, iar în interior să refacă din temelie catapeteasma, peretele despărţitor dintre naos şi pronaos să fie înlăturat şi să rămână un chenar simplu”[92]. Era doar o parte din obligaţiile pe care stareţul trebuia să le respecte în urma întăririi daniilor.

O altă intervenţie consemnată a avut loc în 1858, când lăcaşul a fost reparat şi acoperişul a fost înlocuit cu tablă, adăugându-se, pe lângă turnul principal, încă două turnuri de scândură. În acelaşi an, biserica primeşte o nouă anexă, pridvorul[93], iar fresca interioară este acoperită de o pictură în ulei[94]. Mai târziu, în 1868, noul egumen află monumentul „mai aproape de ruină”[95]. Prin urmare, el înaintează către Ministerul Cultelor o serie de cereri prin care cere insistent acordarea unui deviz şi a unui buget pentru realizarea unei intervenţii asupra bisericii. În 1869, personalul mănăstirii hotărăşte să intervină cu bani proprii pentru o reparaţie la acoperiş, deoarece „era distrus şi ploua în încăpere”[96]. Nu mult după această intervenţie, în 1870, egumenul obţine devizul pentru o intervenţie mai complexă asupra monumentului istoric. Pe lângă alte reparaţii obligatorii, biserica va fi refăcută pe exterior; iar pe interior, pardoseala va fi acoperită cu lespede de piatră şlefuită[97].

Doi ani mai târziu, în vara lui 1872, Ministerul Cultelor primeşte o altă adresă prin care călugării lăcaşului solicită o nouă intervenţie asupra complexului mănăstiresc, deoarece, după spusele egumenului, biserica „a început a se ruina din cauza ploilor, lemnul este putred şi plouă prin acoperiş”[98]. După cinci ani, în martie 1878, după deplasarea sa la mănăstirea Coşula, agentul silvic al judeţului Botoşani constată că acest complex mănăstiresc nu are nevoie de reparaţiile solicitate de egumen; el crede că „călugării nu caută decât a-şi crea o viaţă cu mult mai comodă decât le prescrie sfintele canoane”[99]. Şi totuşi, la doar un an, în septembrie 1879, ministrul Cultelor primeşte o scrisoare de la egumenul mănăstirii, prin care monahul descrie starea avansată de degradare în care se află mănăstirea, „mult mai ruinată decât am găsit-o eu”, deşi a înaintat mai multe cereri în acest sens[100]. În anul 1880, se cere ca măcar „punerea în

[90] G. Bezviconi, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, Bucureşti, 1962, p. 124-125.

[91] Petronel Zahariuc, *Informaţii genealogice în pomelnicul Schitului Mare din Galiţia*, în idem, *De la Iaşi la Muntele Athos. Studii şi documente de istorie a Bisericii*, Iaşi, 2008, p. 199.

[92] Constantin Turcu, *Ştiri despre Mănăstirea Coşula*, în *Facultatea de Teologie din Suceava. Institutul de Istorie. La 5 ani de existenţă. Dare de seamă şi comunicări*, Suceava, 1947, p. 66-67.

[93] ANBt, fond Protoieria Botoşani, dosar 8/1953-1954, f. 6.

[94] Octavian Liviu Şovan, *Mănăstirea Coşula − o bijuterie a artei medievale româneşti*, în „Forum cultural”, Botoşani, 2002, nr. 1, p. 29.

[95] ANB, fond Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, dosar 682/1868, f. 22.

[96] *Ibidem*, f. 17.

[97] *Ibidem*, f. 35.

[98] *Ibidem*, f. 74.

[99] *Ibidem*, f. 126.

[100] ANBt, fond Mănăstirea Coşula, dosar 5/1879, f. 1.

reparaţie în vara anului curent cel puţin a acoperământului bisericii şi a chiliilor din curtea aceea". Nu după mult timp, în documente apare proiectul de reparaţie a bisericii, cu o listă detaliată privind lucrările ce aveau să aibă loc aici. De exemplu, se schimbau ferestrele, uşile, acoperişul etc.[101].

Zece ani mai târziu, este formulată o altă cerere în vederea restaurării monumentului. În martie 1898, ministrului Cultelor i se reaminteşte că întreg complexul mănăstiresc se află în stare de ruină, că „interiorul bisericii trebuie reparat"; iar dacă se întârzia, „toată o să se ruineze", după cum s-a constatat în urma devizului efectuat cu un an înainte, în martie 1897[102]. Pentru această intervenţie se primeşte, în octombrie 1898, suma de 1.500 de lei, cu care s-au vopsit turnurile exterioare, clopotniţa şi interiorul bisericii rămânând să fie reparate în următoarea tranşă[103]. De asemenea, personalul mănăstirii trimitea lista cu lucrările efectuate, în vederea obţinerii sumei de bani promise. Aşadar, acoperişul a fost învelit cu tablă, turnurile mici şi pereţii turnului mare fiind răzăluiţi de tencuială şi varul coşcovit etc.[104].

După un an, în iulie 1899, mănăstirea primeşte 2.000 de lei pentru reparaţia bisericii. Din aceşti bani, „s-a refăcut acoperişul bisericii cu scândură şi tablă şi s-a pus un rând de ferestre exterioare". Totodată, stareţul mănăstirii cere încă 2.000 de lei pentru „a se repara exteriorul, o parte din interior, podeaua pe jos şi un alt rând de ferestre"[105]. Mai târziu, în anul 1900, egumenul primeşte, în vederea restaurării monumentului, suma pentru „cele mai stricte necesare şi care nu mai pot suferi amânare"[106]. După un timp mai îndelungat, în anul 1925, Comisiunea Monumentelor Istorice hotărăşte să intervină asupra monumentului pentru a-l readuce la forma iniţială. Astfel, cele două turnuri adăugate în anul 1858 au fost înlăturate, iar biserica a fost acoperită cu draniţă[107].

Monumentul religios a fost ridicat după modelul acelora din secolul XVI, având planul triconc şi fiind împărţită în naos, pronaos şi altar. În interior, naosul şi pronaosul au acelaşi sistem de boltire. Deasupra altarului se află o boltă cilindrică cu baza pe trei contraforţi mici. Ca şi în cazul celorlalte biserici construite în aceeaşi perioadă, edificiul religios a fost lipit ulterior construcţiei, de peretele despărţitor dintre naos şi pronaos, acestea fiind legate între ele de un arc în stilul secolului XVIII. Datorită săpăturilor arheologice, s-a identificat fundaţia zidului despărţitor, lată de 1,20 m şi adâncă de peste 2 m[108]. Catapeteasma are două părţi principale, aceea inferioară conţinând icoane de dimensiuni mari, unde sunt pictaţi: Iisus Hristos, Maica Domnului şi Sfântului Ioan Botezătorul, precum şi a patronului bisericii, Sf. Nicolae. În acelaşi registru se află şi uşile împărăteşti, precum şi imaginea Arhanghelilor Mihail şi Gavriil, cea din urmă fiind găsită pe uşile diaconiconului şi proscomidiarului.

În partea superioară sunt aşezate, pe mai multe rânduri, icoane mici care înfăţişează, în ordine cronologică, scene din viaţa lui Iisus şi a Maicii Domnului, având la mijloc *Cina cea de Taină*. În rândul de mai sus se observă şi reprezentări ale sfinţilor din calendar, fiind împărţiţi câte doi în fiecare icoană. La nivelul următor, se găsesc profeţi din Vechiul Testament, puşi şi aceştia câte doi în fiecare icoană. Catapeteasma

[101] ANB, fond Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, dosar 682/1868, f. 189 şi 191.
[102] Idem, dosar 349/1898, f. 2.
[103] *Ibidem*, f. 9.
[104] *Ibidem*, f. 10.
[105] Idem, dosar 428/1900, f. 1.
[106] *Ibidem*, f. 7.
[107] ANBt, fond Protoieria Botoşani, dosar 8/1953-1954, f. 7.
[108] Alexandru Rădulescu, *Mănăstirea Coşula − jud. Botoşani*, în „Forum cultural", 2005, nr. 3, p. 11.

se încheie cu o cruce pe care este răstignit Iisus, iar de o parte şi de alta se găsesc apostolul Ioan şi Fecioara Maria. Stilul folosit în pictarea icoanelor este bizantin, culorile fiind de nuanţe pale, simbolizând dematerializarea lumii sfinte. Cel mai des sunt folosite culorile albastru, roşu, verde şi alb[109]. Icoanele sunt despărţite de colonete decorate cu motive vegetale.

Fig. 3. Biserica Sf. Nicolae, sat Coşula, judeţul Botoşani

Biserica mănăstirii a fost pictată atât în interior, cât şi pe exterior. Prima pictură este datată de istoricul de artă Virgil Vătăşianu, care o încadrează în anul 1538[110]. Mai târziu, în anul 1858, picturile murale au fost acoperite cu var, repictându-se deasupra un decor fără interes artistic. După o curăţare integrală a picturii murale au fost descoperite câteva scene importante pentru pictura moldovenească. De exemplu, sfinţii militari au fost imaginați în posturi marţiale, pe când Maica Domnului cu pruncul Iisus în braţe este înconjurată de Arhanghelii Mihail şi Gavriil într-o poziţie de adorare[111]. În anul 1930, pictorul Ştefan Stroini intervine, prin spălare, asupra picturii interioare şi semnalează în stânga altarului un strat de frescă asemănătoare celei de la Popăuţi[112]. Iar cel care s-a ocupat de interpretarea vechii fresce a fost pictorul Ioan Mihail. În opinia lui, vechea pictură − aflată sub un strat de pictură în ulei executată în secolul XIX − datează din secolul XVI. În cele câteva locuri în care s-a putut curăţa, au fost scoase la iveală fragmente din vechea pictură care pare să aibă aceeaşi valoare ca pictura bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău. Ioan Mihail adaugă că e posibil ca cele două biserici să fi fost pictate de acelaşi zugrav[113]. Cercetând mai amănunţit, Ioan Mihail găseşte în podul bisericii o frescă pe 10-12 m cu scene din *Judecata de Apoi*, care de obicei se zugrăvea în întregime pe peretele de la intrarea în lăcaş. Acest fapt s-a întâmplat din cauza anexării pridvorului ulterior construcţiei. Respectivul pridvor are bolţile construite mai jos decât nivelul streşinii

[109] Constantine Cavarnos, *op. cit.*, p. 17-20.

[110] Virgil Vătăşianu, *Istoria artei europene. Arta din perioada Renaşterii*, Bucureşti, 1972, p. 202.

[111] Dumitru Agachi, *Îngerul emblematic de la Coşula*, în „Monumentul”, vol. VII, coord. Silviu Văcaru şi Aurica Ichim, Iaşi, 2006, p. 523.

[112] Ioan Opriș, *op. cit*., p. 40.

[113] *Ibidem*, p. 41.

vechi, până unde se întindea pictura, aceasta rămânând în pod[114]. În opinia lui Sorin Ulea, pictura exterioară a mănăstirii a fost făcută între anii 1536 şi 1538, fiind una dintre bisericile cu pictură exterioară din timpul domniei lui Petru Rareş[115].

La exterior, biserica este acum tencuită fără urme de zugrăveală. Se mai pot vedea câteva rânduri de cărămizi aşezate orizontal între partea inferioară a firidelor şi soclu[116]. Ferestrele din partea altarului, dar şi cele laterale au câte cinci firide şi deasupra lor ocniţe. De asemenea, de jur împrejurul bisericii se observă un şir de ocniţe. Turla construită deasupra pronaosului este şi ea acoperită de jur împrejur de ocniţe şi firide. Acoperişul din şindrilă are formele în pante. Pictura exterioară s-a realizat în timpul primei domnii a lui Petru Rareş (1527-1538). De aceeaşi părere este şi istoricul Ion Solcanu, care include mănăstirea Coşula între aşezămintele cu pictură exterioară din secolul XVI[117]. Însă, cu timpul, aceasta a fost îndepărtată de pe ziduri, rămânând doar la partea superioară a peretelui de apus scena *Deisis*, apostolii şi câteva detalii din scena *Judecăţii de Apoi*[118]. La acest edificiu remarcăm tencuială aplicată pe zidărie de piatră şi decorată prin imitaţia unor cărămizi aparent smălţuite − tehnică întâlnită în Moldova încă din secolul XV[119]. Mai mult, se observă seriile de arcade lombarde, mai lungi jos şi sus mai scurte[120]. În timp, la partea exterioară, s-au adăugat pilaştri şi pridvor de modă apuseană, care, după părerea lui Nicolae Iorga, denaturează stilul arhitectural pe care îl avea până în acel moment construcţia. De asemenea, turnurile au fost făcute amestecându-se stilul muntean din secolul XIX şi cupolele ruseşti în formă de bulb. Totodată, istoricul consideră că „urâtul acoperiş de tablă fără straşină este cu totul împotriva caracterului nobilei clădiri de la început”[121].

Edificiul religios a funcţionat ca mănăstire până în anul 1902, când s-a hotărât trecerea lui la statutul de biserică parohială. A rămas sub această formă până în 1990, când redevine aşezământ monahal[122]. În patrimoniul său se găsesc câteva obiecte de cult (un acoperământ pentru disc, unul pentru potir şi altul pentru sfintele vase), obiecte pe care tradiţia le atribuie cneaghinei Anghelina, soţia vistiernicului Mateiaş, din timpul primei domnii a lui Petru Rareş[123]. Elementele arhitectonice păstrate la Coşula încadrează biserica în specificul arhitecturii ecleziastice din secolul XVI. De asemenea, ea este una dintre puţinele ctitorii care a avut pictură interioară şi exterioară.

4. Biserica Duminica Tuturor Sfinţilor din satul Corni (fig. 4)

Ea nu păstrează inscripţia în baza căreia s-ar stabili cu certitudine data şi ctitorul. Însă cercetările arheologice efectuate în zona Moldovei plasează construcţia în secolul XVIII. Astfel, Voica Maria Puşcaşu a emis ipoteza conform căreia construcţia aparţine familiei

---

[114] *Ibidem.*

[115] Sorin Ulea, *Originea şi semnificaţia ideologică a picturii exterioare moldoveneşti (I)*, în *SCIA*, 1963, p. 68.

[116] Gh. Balş, *Bisericile şi mănăstirile moldoveneşti din veacul al XVI-lea*, Bucureşti, 1928, p. 61.

[117] Ion Solcanu, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure (II). Pictura exterioară. Începuturile picturii esterioare din Moldova*, în *AIIAI*, XVIII, 1981, p. 167.

[118] I. D. Ştefănescu, *Arta feudală…*, p. 210.

[119] Cristian Moisescu, *Decoraţia exterioară zugrăvită pe tencuială a monumentelor din Ţara Românească (secolele XIV-XVII)*, în *RMM*, seria Monumente istorice şi de artă, 1974, nr. 1, p. 56.

[120] N. Iorga, *Mănăstirea Coşula*, în *BMI*, 1926, p. 71.

[121] Idem, *Din tesaurul de artă botoşăneană*, Botoşani, 1939, p. 4.

[122] Ioan-Augustin Guriţă, *Quelques aspects de l'histoire du monastère de Coşula*, în „The Romanian Journal of Modern History”, vol. III, 2012, p. 38.

[123] Victor Brătulescu, *Ţesături şi broderii din secolul XVII de la biserica Coşula*, în *MMS*, 1963, nr. 5-6, p. 260.

Cananău, mai exact a Mariei Cananău, şi datează din anul 1780[124]. Maria Cananău, soţia răposatului Iordachi Cananău, este amintită împreună cu fiii săi în anul 1775, când au dat mănăstirii Voroneţ trei munţi[125]. C. Sion este de părere că familia Cananău este originară din ţinutul Botoşani[126], iar Ioan Opriş susţine ipoteza Voicăi Puşcaşu prin verificarea rapoartelor întocmite pentru biserica din satul Corni; astfel, în „Anuarul Casei Bisericii", în dreptul anului de ctitorire, apare 1780[127].

Fig. 4. Biserica Duminica Tuturor Sfinţilor, sat Corni, judeţul Botoşani

Monumentul istoric, păstrat până în prezent, a fost supus unor restaurări repetate. Una dintre cele mai importante intervenţii este din anul 1830, când familia Cananău ridică turnul clopotniţă, adaugă pridvorul şi pardoseşte interiorul bisericii cu piatră[128]. Mai târziu, în anul 1853, biserica este acoperită cu şindrilă de către Ana Balş, proprietara moşiei Corni din acea perioadă. Câţiva ani mai târziu, în anul 1867, primăria Corni decide renovarea bisericii, atât în partea interioară, cât şi în cea exterioară. La începutul secolului XX, mai exact în anul 1905, în documente este înregistrat un nou proces privind restaurarea edificiului. Boierul Ghica Dumbrăveanu intervine şi repară monumentul[129], în vederea unei mai bune conservări. O altă reparaţie este consemnată douăzeci de ani mai târziu, în jurul anului 1926, când biserica este pictată în interior, în ulei, de pictorul Victor Galin[130]. Cu timpul, din cauza tehnicii folosite, pictura a fost grav afectată, ceea ce a dus la o nouă zugrăvire şi repictare. Din „Anuarul Arhiepiscopiei Iaşilor" pe anul 1930 aflăm despre biserica din satul Corni că „se află într-o stare bună"[131].

Biserică de zid ridicată în secolul XVIII, ea are planul triconc şi este împărţită în altar, naos, pronaos şi pridvor adăugat ulterior, după cum am menţionat şi mai sus. Pronaosul are deasupra cafasul sprijinit pe patru nervuri ale plafonului ce are formă de

[124] Voica Maria Puşcaşu, *Actul de ctitorire*, Bucureşti, 2001, p. 289.
[125] Eugen Neculau, *Sate pe Jijia de Sus*, vol. II, Iaşi, 2005, p. 67.
[126] C. Sion, *Arhondologia Moldovei*, Bucureşti, 1973, p. 106.
[127] Ioan Opriş, *op. cit.*, p. 132.
[128] *Cultul ortodox din judeţul Botoşani în 1906*, Botoşani, 1906, p. 89.
[129] *Ibidem.*
[130] Ioan Siminiceanu, *Biserica satului Corni − file de monografie*, Botoşani, 2010, p. 48.
[131] „Anuarul Arhiepiscopiei Iaşilor", 1930, p. 101-102.

calotă sferică; iar naosul are deasupra o turlă sprijinită pe un arc şi formează cei patru pandantivi. În dreptul absidei de nord se află un amvon la care se accede prin altar. Pe partea stângă a pronaosului, se găseşte un mormânt acoperit cu o piatră funerară de formă dreptunghiulară. La partea superioară, sunt gravate un heruvim, o cruce, soarele, luna şi iniţialele lui Iisus Hristos. Apoi, mai jos, cu litere slavone ne spune că „sub această piatră odihneşte trupul robului Dumnezeu Şerban Cananău, biserica Duminica Tuturor Sfinţilor s-au sevârşit la anul 1811 febr. 30. Soţia sa, Balaşa”[132].

Catapeteasma este din lemn de tei şi alcătuită din mai multe registre. În prezent, icoanele din partea superioară a iconostasului sunt restaurate, iar cele din partea inferioară sunt încă acoperite de fum. Aşadar, se pot observa, în primul rând, icoanele de dimensiuni mari, care conţin cele mai importante personaje: Iisus Hristos, Maica Domnului, Sf. Ioan Botezătorul, precum şi icoana hramului, Duminica Tuturor Sfinţilor. Tot în acest registru, pe uşile diaconeşti sunt pictaţi sfinţii arhangheli Mihail şi Gavriil, iar pe uşile împărăteşti este pictată scena *Buna Vestire* în partea de mijloc, iar deasupra şi dedesubt sunt icoane cu cei patru evanghelişti. Registrul de aici este realizat în tehnica zigzag. Deasupra icoanelor împărăteşti se află 12 icoane mai mici, enumerând o parte din praznicele religioase. În al treilea rând sunt aşezate icoane care reprezintă Sfinţii Apostoli care încadrează icoana *Dumnezeu binecuvântând*. Mai sus este pictată Fecioara Maria şi proorocii Vechiului Testament, iar pe ultimul rând se află Crucea cu Răstignirea Mântuitorului, ce are de o parte pe Maica Domnului, iar de partea cealaltă chipul lui Ioan. Icoanele sunt despărţite de colonete acoperite cu diferite motive vegetale. În anul 2000 s-a început tencuirea bisericii, iar în 2005 s-a început pictura, activitate care a ajuns până în naos inclusiv, urmând a fi pictat pronaosul.

La exterior, construit din piatră şi cărămidă, edificiul religios are două turle: una dintre ele este sub formă de prismă pătrată aflată deasupra pronaosului, fiind totodată şi clopotniţa bisericii; iar cea de-a doua este situată deasupra naosului şi are o formă octogonală, cu opt ferestre. Acoperişul bisericii a fost făcut din draniţă, apoi din tablă zincată, iar din vara anului 2008 este din tablă ondulată. Pridvorul construit de actualul preot paroh, Radu Pomparău, are un acoperiş din tablă vopsită, având în partea superioară crucea. Tot în dreptul pridvorului, pe pereţi, sunt opt panouri care încep de la soclu şi sfârşesc către partea superioară cu capiteluri corintice. Deasupra acestor panouri pridvorul este înconjurat de un brâu în şase muluri. Lăcaşul din satul Corni se încadrează arhitecturii ecleziastice de zid de secol XVIII, fiind una dintre bisericile construite pentru a servi localnicilor din punct de vedere spiritual şi pentru a transmite mai departe memoria familiei Cananău.

5. Biserica Sf. Parascheva din oraşul Ştefăneşti (fig. 5)

Nu păstrează inscripţia sau un document care să ateste anul ridicării sale, însă unii cercetători, în urma analizei lăcaşului din punct de vedere arheologic şi arhitectonic, l-au plasat fie în perioada lui Ştefan cel Mare, fie în aceea imediat următoare. Astfel, Gh. Ştefănescu identifică ctitoria ca fiind din timpul lui Ştefan cel Mare, mai exact din anii 1500-1502[133]. El analizează sistemul de boltire, ajungând la concluzia că vechimea bisericii este „mai adâncă de secolul al XVII-lea”[134]; şi, de aceea, o plasează între aceşti

[132] Scrierea de pe piatra de mormânt este acoperită de fum, dar Ioan Siminiceanu a publicat transcrierea şi interpretarea ei. Vezi Ioan Siminiceanu, *op. cit.*, p. 35.

[133] Gh. Ştefănescu, *Târgul Ştefăneşti,* în *MMS*, 1961, p. 572-576.

[134] Idem, *Biserica „Cuvioasa Paraschiva” din oraşul Ştefăneşti. Studii asupra datei bisericii*, în „Mitropolia Moldovei”, nr. 11, 1930, p. 289-292.

ani. Arhitectul N. Ghika-Budeşti crede că această construcţie a fost ridicată în timpul lui Ştefan cel Mare, apoi reclădită în secolul XVII, aproximativ după stilul Mirăuţilor, cu firide înguste în faţadă şi cu brâul orizontal, în genul celor de la bisericile muntene[135]. Arhitectul Gh. Balş contrazice datarea lui Ştefănescu, susţinând că sunt puţine elemente arhitectonice ce o pot plasa în această perioadă. Balş este de părere că edificiul ar fi fost construit în timpul lui Ştefan Tomşa al II-lea[136]. Ana Dobjanschi şi Victor Simion consideră că biserica datează din timpul lui Ştefan cel Mare, dar a fost refăcută în secolul XVII[137]. Analizând decorul exterior, Vasile Drăguţ plasează construcţia ca fiind „ante 1620”[138]. O idee recentă privind datarea bisericii aparţine cercetătorului C. Asăvoaie, care în urma săpăturilor arheologice întreprinse aici, între anii 1992 şi 1993, consideră că monumentul a fost iniţiat pe locul unei biserici mai vechi, probabil la sfârşitul secolului XV[139]. La rândul său, istoricul Gheorghe Pungă analiza informaţiile scrise despre monument şi confirma ipoteza ştefaniană, „coroborând aceste informaţii cu descoperirile arheologice ce urmează a fi publicate putem accepta ipoteza conform căreia prima biserică a fost construită de Ştefan cel Mare”[140]. În documentele oficiale, preoţii domneşti din Ştefăneşti apar în secolul XVII. Astfel, în documentul din 15 martie 1614, „popa Ştefan cel domnesc” era de faţă la o tocmeală dintre doi fraţi[141]; iar într-un alt act din 26 februarie 1638, „popa cel domnescu din Ştefăneşti” era prezent la împărţirea unei danii[142].

Târgul Ştefăneşti este menţionat în mărturiile din secolul XVI, când Grigore Ureche ne spune că „leşii […] au intrat fără veste în ţară, de unde au prădat Cernăuţii, Dorohoiul, Botoşanii, Ştefăneştii, neavând cine să-i oprească, că Bogdan Vodă […] au lăsat oastea pe acasă (10 iulie 1509)”[143]. C. C. Giurescu opinează că Ştefăneşti existase cu statutul de târg încă din timpul domniei lui Ştefan cel Mare, căruia îi atribuie şi construcţia bisericii[144]. De aceeaşi părere era şi Gh. Pungă, care afirma că Ştefăneştii se constituiseră drept târg încă din timpul lui Ştefan cel Mare[145].

Târgul Ştefăneşti este menţionat frecvent de călătorii aflaţi în drum spre Imperiul Otoman; toţi subliniază importanţa acestuia, mai ales că, pentru mulţi, el servea şi ca loc de popas. Însoţindu-l pe negustorul Ivan Matveevici Mişenin, diacul Trifon Korobeinikov ajunge, în 1593, în Ştefăneşti, notând că „aici sunt trei biserici”[146]. E foarte posibil ca, printre cele trei biserici, să se fi aflat şi biserica „Sf. Parascheva” sau o altă biserică pe locul căreia s-a ridicat actuala construcţie. Doi ani mai târziu, în jurnalul expediţiei lui Zamoyski în Moldova, din anul 1595, se scrie despre târgul Ştefăneşti că „era ars din temelie de către cazaci”[147]. În urma acestui eveniment, este posibil ca şi

[135] N. Ghika-Budeşti, *Înrâuririle reciproce între arhitectura din Muntenia şi cea din Moldova*, în *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 184.

[136] G. Balş, Radu Bolomey, *Biserica Sf. Paraschiva din Ştefăneşti − Botoşani*, în *BCMI*, XIX, 1926, p. 35.

[137] Ana Dobjanschi, Victor Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, Bucureşti, 1979, p. 35-36.

[138] Vasile Drăguţ, *op. cit.*, p. 348.

[139] Costică Asăvoaie, *Elemente istorice şi arheologice necesare întocmirii Proiectului de restaurare a bisericii „Cuvioasa Parascheva” din Ştefăneşti, judeţul Botoşani*, în „Forum cultural”, anul III, 2003, p. 8.

[140] Gheorghe Pungă, *Noi informaţii documentare privitoare la biserica Cuvioasa Paraschiva din Ştefăneşti − Botoşani*, în „Monumentul”, vol. IV, 2002, p. 68.

[141] *DIR*, veac XVII, vol. III, 1954, p. 162, nr. 253.

[142] *DRH*, vol. XXIV, volum întocmit de C. Cihodaru şi I. Caproşu, 1998, p. 232-233, nr. 249.

[143] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţia a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 140.

[144] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 299.

[145] Gh. Pungă, *Contribuţii documentare privind evoluţia târgului Ştefăneşti (sec. XV-XVII)*, în *AIIAI*, XV, 1978, p. 285.

[146] *Călători străini despre Ţările Române*, vol. III, 1971, p. 352.

[147] *Ibidem*, p. 644.

biserica să fi avut de suferit. Urmând itinerariul de la Hotin la Iaşi în 1613, Tommaso Alberti, agentul unei case de comerţ veneţiene, care întreţinea legături comerciale cu Imperiul Otoman şi cu Polonia, a descris Ştefăneştii drept un „târg mare”[148]. Aici se găsea „o biserică mare, clădită din piatră, dar neînzestrată cu cele de trebuinţă”[149]. Este posibil ca Tommaso Alberti să fi descris biserica Sf. Parascheva. Mai târziu, în relatarea anonimă a soliei lui Jerzy Krasinski (1636), se arată că „acest orăşel înainte vreme era însemnat după cum se vede din aşezarea lui şi după biserica de zid frumos clădită, dar acum ruinată, pentru restaurarea căreia acum se cară pietre şi alt material”[150]. Călătorul străin descrie biserica Sf. Parascheva deoarece, în acelaşi an, Vasile Lupu recurge la ample lucrări de refacere[151]. Mai târziu, între 1656 şi 1658, în trecerea sa prin Moldova, solia suedeză descrie localitatea Ştefăneşti ca fiind „tare ruinată”[152]. La fel, solia condusă de Ioan Gninski, pe care polonezii au trimis-o la Poartă pentru a ratifica pacea de la Zurawna (16 octombrie 1676), a ales tot traseul de pe malul drept al Prutului. La 23 iunie 1677 ajungea în „oraşul” Ştefăneşti, despre care se arată că „era odinioară destul de mare, are o biserică de zid, cu acoperişul ars”[153] (Sf. Parascheva). Trecând prin Moldova în 1686, inginerul militar Philippe le Masson du Pont menţionează, la rândul său, oraşele „ruinate şi distruse şi pline de bălării”, printre care şi Ştefăneşti[154].

Fig. 5. Biserica Sf. Parascheva, oraş Ştefăneşti, judeţul Botoşani

Monumentul a cunoscut mai multe etape de restaurare, unele dintre acestea fiind consemnate şi păstrate în mărturiile vremii. Astfel, în 1794, cu cheltuiala vornicului Constantin Paladi, proprietarul moşiei Ştefăneşti, biserica „veche şi stricată” este refăcută atât în interior, cât şi în exterior. Meşteri au fost Ştefan Stărcea şi calfă Sandu, după cum citim din inscripţia cu caractere chirilice de deasupra uşii de la intrarea în

[148] *Ibidem*, vol. IV, 1972, p. 364.
[149] *Ibidem*, p. 362.
[150] *Ibidem*, vol. V, 1973, p. 113. Vezi şi P. P. Panaitescu, *Călători poloni în Ţările Române*, Bucureşti, 1930, p. 23.
[151] Ana Dobjanschi, Victor Simion, *op. cit.*, p. 36.
[152] *Călători străini despre Ţările Române*, vol. III, p. 601.
[153] *Ibidem*, vol. VII, p. 351.
[154] *Ibidem*, p. 295.

biserică: „Această sf(â)ntă besearică ce să numeşte hramul Prepadoamna Parascheva fiind veache şi stricată şi rămăind toată moşie tărgului Ştefăneştii supt stăpănire dum[nealui] Costandin Păladi vel vo[rnic], au binevoit de au merimetisito cu toată cheltuiala dum[nealui] toată pe dinlăuntru cât şi pe dinafară în zilele preînălţatului domn Miha[i]l Costand[in] Suţu V[oe]vod. Vechil lucrului au fost Ştefan Stărce şi calfă Sandul 1794 iun."[155].

Atribuită iniţial epocii lui Ştefan cel Mare, biserica se prezintă ca un monument din secolul XVII: pridvor cu turn deasupra, arcade de jur împrejur, brâu median la exterior; fapt care duce la presupunerea că a suferit modificări substanţiale, fiind vorba de o refacere a bisericii din temelie. Construcţia este considerată una dintre marile realizări ale meşterilor lui Vasile Lupu, un moment de sinteză între elementele arhitecturale moldoveneşti cu cele munteneşti[156]. De altfel, se ştia că Vasile Lupu a acordat o atenţie deosebită restaurării monumentelor din timpul lui Ştefan cel Mare.

Biserica este de tip triconc, cu interiorul împărţit în pridvor, pronaos, naos şi altar. Naosul este boltit cu o calotă în formă sferică, sprijinită pe cei patru pandantivi. Catapeteasma este din lemn şi concepută pe două părţi, partea superioară şi cea inferioară. Icoanele din partea inferioară sunt de dimensiuni mari şi reprezintă personajele biblice importante: Iisus Hristos, Maica Domnului, Sf. Ioan Botezătorul, precum şi icoana hramului, Sf. Parascheva. Tot în acest registru, pe uşile diaconeşti sunt pictaţi Sfinţii Arhangheli, iar pe uşile împărăteşti sunt redate mai multe scene, printre care şi *Buna Vestire*. Deasupra icoanelor împărăteşti se află 12 icoane mai mici, cu praznicele religioase, despărţite la mijloc de icoana *Cina cea de taină.* În al treilea rând, sunt icoane de dimensiuni mici înfăţişând *Patimile lui Iisus Hristos.* Cu un registru mai sus sunt pictaţi cei doisprezece apostoli, câte unul în fiecare registru, iar în centru se află Iisus Hristos cu Fecioara Maria şi Sf. Ioan. Pe următorul nivel, în mijloc, apare Mântuitorul, încadrat de proorocii Vechiului Testament, iar pe ultimul rând se află Crucea cu *Răstignirea Mântuitorului*, ce are de o parte pe Maica Domnului, iar de partea cealaltă chipul lui Ioan. Icoanele sunt despărţite de colonete acoperite cu diferite motive vegetale.

Unii istorici acordă edificiului religios din Ştefăneşti un rol defensiv. Astfel, turnul vestic al bisericii a avut încă de la început patru nivele: „[…] deasupra tindei se afla o cameră prevăzută cu ferestre de tragere pe laturile de nord şi sud. Accesul la cameră este asigurat de o scară practicată în grosimea zidului […], bolta camerei de refugiu s-a prăbuşit, lăsând să se vadă că deasupra fusese rezervată o tainiţă"[157]. Fiind plasată de unii istorici în epoca lui Ştefan cel Mare, iar de alţii în perioada imediat următoare, biserica Sf. Parascheva a avut, pe lângă rolul spiritual, şi un rol de apărare, fiind cel mai vechi monument religios din Moldova adaptat unor rosturi cvasi-militare.

*

De dimensiuni aproximativ egale, oscilând între 17 şi 20 metri lungime, bisericile de zid din judeţul Botoşani au acelaşi tip de plan triconc, de formă dreptunghiulară şi cu abside laterale. De asemenea, edificiile religioase prezentate aici sunt boltite în stilul moldovenesc. Cele din secolele XV-XVI au deasupra naosului o boltă sprijinită pe două rânduri de arce, iar pronaosul este boltit cu o calotă sprijinită pe pandantivi. Celelalte monumente, construite în secolele XVII-XVIII, au deasupra naosului turla sprijinită pe un singur arc, iar în dreptul pronaosului dispun de o calotă sferică.

---

[155] Inscripţie fotografiată şi transcrisă în urma deplasării la monumentul religios din Ştefăneşti.
[156] *Călători străini despre Ţările Române*, vol. VII, p. 295.
[157] Vasile Drăguţ, *O epocă artistică uitată: epoca lui Miron Barnovschi*, în *BMI*, 1973, nr. 1, p. 18.

Pictura murală realizată în diferite perioade de timp este de stil bizantin. La toate bisericile, în turla naosului se păstrează Iisus Pantocrator, iar în dreptul pronaosului sunt scene din viaţa Mântuitorului. Catapeteasma respectă canoanele bisericii, având în partea inferioară icoanele de mari dimensiuni, reprezentându-i pe Iisus Hristos, Fecioara Maria, Sf. Ioan Botezătorul, Sf. Arhangheli şi Sfântul protector, iar în centru *Uşile Împărăteşti*. Deasupra icoanelor împărăteşti se află 12 icoane mai mici, ilustrând o parte din praznicele religioase. În al treilea rând, sunt aşezate icoane ce reprezintă Sfinţii Apostoli care încadrează icoana lui *Dumnezeu binecuvântând*. Mai sus este pictată Fecioara Maria şi proorocii Vechiului Testament, iar pe ultimul rând se află Crucea cu *Răstignirea Mântuitorului*, ce are de o parte pe Maica Domnului, iar de partea cealaltă pe apostolul Ioan.

O parte din aceste edificii reprezintă momente cheie în evoluţia arhitecturii şi picturii murale moldoveneşti: cum este, de exemplu, biserica Sf. Nicolae − Popăuţi, unde meşterul a impus o importantă inovaţie de ordin decorativ, cu un rol hotărâtor în evoluţia ulterioară a picturii. Nu uităm nici cazul bisericii Sf. Nicolae din Dorohoi unde, după opinia istoricilor de artă, pictura este elementul de legătura dintre perioada lui Ştefan cel Mare şi aceea a lui Petru Rareş.

Coroborând datele din colecţiile de documente cu cele din fondurile arhivistice, cu izvoarele narative şi cu cercetarea de teren, am ajuns la o recuperare monografică a monumentelor, plecând din anul ctitoririi şi ajungând până în prezent. Totodată, am recurs la o evaluare complexă din punct de vedere artistic şi arhitectural. Încă din secolul XV, bisericile au fost concepute ca fiind fără pridvor, însă, odată cu secolul XVIII, o mare parte dintre ele primesc această anexă. Pridvorul era construit pentru a extinde lăcaşul sau pentru a proteja construcţia, motiv pentru care majoritatea aşezămintelor religioase deţine acum o astfel de încăpere. Hramul cel mai des întâlnit la bisericile din zona Botoşanilor este Sfântul Nicolae, patru dintre aceste lăcaşe având-l ca ocrotitor. În urma invaziilor sau a incendiilor, o parte din aceste monumente religioase au fost afectate. De exemplu, în urma invaziei polonezilor şi cazacilor, biserica Sf. Nicolae din Coşula a fost jefuită.

THE PLACE OF RELIGIOUS MASONRY STRUCTURES FROM BOTOŞANI COUNTY IN THE ECCLESIASTICAL ARCHITECTURE FROM MOLDAVIA (15th-18th CENTURIES) (Summary)

Keywords: the ecclesiastical architecture, historical monument, Botoşani county, architecture and iconography.

The studying of architectural masonry, especially regarding the religious edifices, contributes to the learning of artistic styles and techniques and brings into light some aspects of economical, political and social issues. We decided upon a detailed research of masonry churches from the current Botoşani county. Through this study we highlighted the importance of various architectural elements and the particularities of the mural paintings. Starting from these two ideas, we included the churches in a specific period and thus, we contributed to the determination of their painting's paternity. The current study proposes a research of the monument, based not only on the written sources , but also on the actual analysis of its architecture and painting to determine the period of time when it was built, taking into consideration its architecture and iconography. Moreover, we want to figure out what place does the monument occupies in the Moldavian ecclesiastical architecture to highlight their similarities and differences. In order to support our objectives we took as examples, five of the masonry churches built not only for their religious role, but also for their defensive role that some of them had played.

COSMIN MIHUȚ[*]

UN DOCUMENT INEDIT DESPRE EXILAREA LUI ION CÂMPINEANU (1840)[**]

La Biblioteca Academiei Române din Bucureşti, în fondul *Ghica Alexandru Dimitrie*, distinct de *Arhiva Alexandru Ghica VV*, în care este păstrată o bogată corespondenţă politică a domnitorului, se găseşte un document intitulat *Informaţii contimporane în limba franceză cu privire la colonelul Ioan Câmpineanu, extrase din: „Gazette de Cologne"* [s.a.]. Pe plicul în care se află, mai sunt notate observaţiile arhivarului: „Interesante informaţii, unele chiar puţin cunoscute", apoi menţiunea că „semnătura manuscrisului a fost distrusă prin ruperea colţului ultimei pagini", dar şi preţul cu care Academia a achiziţionat manuscrisul (50 de lei).

Textul, întins pe patru pagini şi jumătate de dimensiunea A4 (două file de dimensiune A3, împăturite, nepaginate), reprezintă ciorna unei scrisori, scrisă cu cerneală neagră. Conţine câteva corecturi[1]. Documentul are o parte introductivă, urmată de două secţiuni intitulate *Correspondance moldo-valaque* şi *Correspondance valaque*. Această structură este similară celei folosite adesea de consulii străini din Principate. Pentru a-şi argumenta concluziile la care ajungeau sau pentru a întări unele observaţii, ei anexau rapoartelor lor informaţii confidenţiale, adunate de la tot felul de informatori ai consulatului sub titlul generic de *Correspondance*, cu scopul de a proteja identitatea surselor.

În prima parte a documentului citim o ştire despre care se precizează că ar fi apărut „recent" în „Gazette de Cologne": la Bucureşti, autorităţile descoperiseră o societate secretă al cărei şef era „colonelul Câmpineanu". Pornind de la această informaţie, autorul ciornei construieşte o demonstraţie pentru a-i infirma validitatea, calificând-o drept „o încercare a guvernului valah" de a-l face suspect pe Câmpineanu şi a motiva astfel arestarea lui. Acuzând acest „truc" al domnitorului Alexandru Dimitrie Ghica, autorul afirmă răspicat: „[…] vă asigur că Ion Câmpineanu nu este şeful nici unei organizaţii secrete şi nici nu există vreuna în Valahia", explicând, totodată, apariţia unei asemenea informaţii în publicaţia „Gazette de Cologne" prin complicitatea Prusiei, care „trădează şi spionează la Constantinopol în favoarea Rusiei, aşa cum face şi pe malurile Rinului"[2].

---

[*] Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi.

[**] Cercetare finanţată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi postdoctorală", cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[1] Deşi manuscrisul nu a fost paginat la intrarea sa în arhiva Bibliotecii Academiei, am ales să numerotăm cele patru pagini de text pentru a putea localiza fiecare pasaj analizat.

[2] BAR, fond Ghica Alexandru Dimitrie, A 1634, dosar 1 (*Informaţii contimporane în limba franceză cu privire la colonelul Ioan Câmpineanu, extrase din: „Gazette de Cologne"*), [f. 1].

În continuare, autorul ciornei arată motivele pentru care Câmpineanu, om cu „mare influenţă” în Principat, „era persecutat”. Evitând să se refere prea mult la activitatea politică a colonelului muntean, la care face puţine trimiteri, categorisindu-l drept „reformator moderat” şi „conservator al drepturilor poporului, opus Rusiei”, autorul argumentează în favoarea integrităţii şi a onorabilităţii acestuia, subliniind contribuţia lui Câmpineanu la „revigorarea sentimentului naţionalităţii în inimile concetăţenilor săi”; dar, mai ales, faptul că nu făcuse niciodată „compromisuri când a fost vorba de onoarea sa şi de datoria faţă de naţiune”[3]. În cele din urmă, această primă parte a manuscrisului adaugă ştirea exilării deputatului muntean: „[…] în ciuda drepturilor naţionale ale Principatului, Turcia a fixat ca loc de exil pentru Câmpineanu oraşul Philippopolis, iar Austria l-a arestat şi încarcerat”; cu menţiunea autorului că, „împotriva acestor atentate, Adunarea are datoria să protesteze în faţa Europei”; în caz contrar, „se va umple de ruşine şi Valahia şi-ar merita soarta ce i se pregăteşte”[4].

În secţiunea intitulată *Correspondance moldo-valaque*, autorul menţionează o scrisoare ajunsă în Moldova pe 15 ianuarie 1840, conţinând informaţia că Ion Câmpineanu fusese „arestat în Transilvania de către guvernul austriac pentru a fi condus la Viena, unde va fi reţinut până la noi ordine”[5]. Această parte este de dimensiuni reduse (jumătate de pagină) şi nu face decât să reia cele prezentate în prima parte a documentului. Autorul le completează cu relatarea unui eveniment „periculos” prin care Ion Câmpineanu trecuse în timpul călătoriei sale din 1839 şi asupra căruia vom reveni, deoarece oferă un indiciu important cu privire la persoana celui ce redactase manuscrisul.

Mult mai întinsă ca dimensiuni (pe două pagini şi jumătate) şi deţinând o serie de amănunte inedite este secţiunea *Correspondance valaque.* În acest fragment, autorul redă două pasaje lungi dintr-o scrisoare datată 5 decembrie 1839, primită de la Bucureşti, fără să facă vreo referire la identitatea informatorului său; menţionează doar că informaţiile pe care le înaintează sunt „din surse sigure”[6]. Ambele pasaje sunt însoţite de comentariile şi afirmaţiile autorului, în care noi reperăm alte indicii cu privire la identitatea sa.

Primul pasaj conţine o relatare a modului în care noul consul francez, Adolphe Billecocq[7], proaspăt sosit la Bucureşti, în toamna anului 1839, şi-a luat în primire postul. Folosind un limbaj foarte acid, informatorul arată cum colonia de francezi din Ţara Românească „e sacrificată şi pusă la discreţia” noului consul, care transformase angajaţii consulatului în „intendenţi” şi „vânători” şi îşi făcuse următorul program de lucru: „luni şi vineri curier pentru Franţa, nu sunt pentru nimeni; marţi, miercuri, sâmbătă vânătoare; joi curier pentru Iaşi sau Constantinopol, nu sunt pentru nimeni; duminica sunt pentru miniştri, dacă nu sunt la vânătoare”[8]. Anonimul foloseşte aceste informaţii, vădit exagerate, pentru a-şi argumenta propriile opinii cu privire la situaţia consulatului de la Bucureşti, pe care şi le exprimă astfel: „[…] am avut de multe ori ocazia să semnalăm abandonul în care sunt lăsaţi compatrioţii noştri din străinătate. Componenţa consulatului Franţei la Bucureşti lasă încă mult de dorit. Totul este o joacă, dragomanul are şi slujba de cancelar. Pe seama acestui om, semnalat deja în hârtiile noastre, noul consul a abandonat toate afacerile”[9].

[3] *Ibidem.*
[4] *Ibidem.*
[5] *Ibidem*, [f. 1v.].
[6] *Ibidem*, [f. 2].
[7] Adolphe Etienne Billecocq, consul la Bucureşti între septembrie 1839 şi mai 1846.
[8] BAR, fond Ghica Alexandru Dimitrie, A 1634, dosar 1 (*Informaţii contimporane în limba franceză…*).
[9] *Ibidem.*

Autorul documentului este aşadar un francez. Prin urmare, cine putea fi acest francez, pus la curent cu evenimentele politice din Bucureşti de către un informator care era, cel mai probabil, un apropiat al lui Ion Câmpineanu? Relaţia sa strânsă cu membrii Partidei naţionale se arată limpede în cel de-al doilea pasaj din scrisoarea informatorului, din care reiese poziţia acestora faţă de posibilitatea arestării lui Câmpineanu: „Se spune că ordinul pentru arestarea lui Câmpineanu, la întoarcerea în Valahia din călătoria sa în Franţa şi Anglia, a fost dat. Nu putem crede în această rezoluţie; chiar şi aşa sfidăm guvernul prinţului Ghica să pună în execuţie acest ordin”[10]. Din moment ce o astfel de atitudine a membrilor Partidei naţionale nu este înregistrată de sursele documentare din acei ani ca fiind una publică, putem bănui că reprezenta doar o primă reacţie, temperată apoi.

Legăturile autorului cu Partida naţională din Ţara Românească par a fi din cele mai profunde, din moment ce deţine informaţii despre „pericolele” de care Câmpineanu scăpase în timpul călătoriei sale; or, numai un număr limitat de persoane le-ar fi putut cunoaşte. De exemplu, în fragmentul *Correspondance moldo-valaque*, comentând ştirea arestării lui Câmpineanu, dă detalii despre un incident cu totul necunoscut până acum: „[…] s-a îmbarcat de la Constantinopol către Malta pe un pachebot francez, când un angajat de-al domnului Buteniev s-a prezentat la bord şi s-a adresat ofiţerului de serviciu cerându-i socoteală pentru că şi-a permis să îmbarce două persoane suspecte, referindu-se la colonelul Câmpineanu şi la însoţitorul său, Felix Colson. Ofiţerul i-a răspuns: Uitaţi că navigăm sub pavilion francez? Retrăgeţi-vă cât mai curând sau pun să vă arunce în Bosfor!”[11] Aceste amănunte puteau fi ştiute doar de câţiva dintre membrii Partidei naţionale, de consulul general britanic de la Bucureşti, Robert Colquhoun[12], şi de consulul francez de la Iaşi, Betrand Huber, care sprijiniseră demersul diplomatic al lui Ion Câmpineanu, din 1839. Textul nu poate aparţine unui membru al Partidei naţionale şi nici lui Robert Colquhoun. Iar singurul francez din Principate care putea să aibă astfel de informaţii, fie de la consulul britanic din Bucureşti − cu care Ion Câmpineanu purtase o corespondenţă regulată în timpul şederii sale la Constantinopol, Paris şi Londra −, fie direct de la Felix Colson, era Bertrand Huber.

De la preluarea postului de la Iaşi, în primăvara anului 1838[13], Huber s-a arătat interesat şi de situaţia politică din Ţara Românească, asupra căreia a atras, în mai multe

[10] *Ibidem*, [f. 2v.].

[11] *Ibidem*, [f. 1v.].

[12] Analiza corespondenţei pe care o întreţine cu superiorii săi din Londra şi Constantinopol, în perioada 1837-1840 (ANIC, Colecţia Microfilme Anglia, rolele 9, 10, 316, 317), relevă motivaţia pentru care Robert Colquhoun oferă nu doar suport moral Partidei naţionale, ci şi ajutor concret. Prin urmare, pe unii dintre membrii acestui grup politic i-a pus în legătură cu superiorii săi, încercând să atragă atenţia oamenilor politici britanici asupra pericolelor ivite din controlul strict pe care Rusia îl exercita la Dunărea de Jos. Din numeroasele rapoarte consulare trimise în perioada vizată de acest text, mai exact din modul în care se raportează la demersurile Partidei naţionale în faţa superiorilor săi, devin evidente raţiunile pentru care s-a implicat în sprijinirea eforturilor făcute de Ion Câmpineanu începând cu anul 1838. Dincolo de amiciţia care-l leagă de Câmpineanu (în timp ce pentru Alexandru Ghica avea o profundă antipatie), apropierea sa de Partida naţională s-a pliat pe direcţiile politicii londoneze, care urmărea contracararea crescândei influenţe ruseşti asupra Imperiului Otoman. Vezi ANIC, Colecţia Microfilme Franţa, rola 70 (*Moldavie et Valachie. 1828 à 1855. Mémoirs et documents*), f. 37.

[13] După I. C. Filitti, Huber era consul la Iaşi din 1836 (I. C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834-1848*, Bucureşti, Ediţiunea Academiei Române, Librăriile Socec, 1915, p. 503), ipoteză infirmată de faptul că prima sa depeşă trimisă după preluarea postului de la Iaşi este din data de 3 martie 1838 (*Documente privitoare la istoria românilor*, colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki, XVII, *Corespondenţă diplomatică şi rapoarte consulare franceze (1825-1846)*, publicate de Nerva Hodoş, Bucureşti, 1913, p. 697; Huber către Molé, 18 aprilie 1838, Iaşi). În perioada 1836-1838, Duclos era cel care semna rapoartele consulare de la Iaşi (cf. *ibidem*, p. 584-681).

rânduri, atenţia ministrului[14]. În timpul unei vizite la Bucureşti, în mai 1838, Huber aflase despre „o combinaţie imaginată de valahi, de a uni, într-o zi, Moldova şi Valahia, pentru a face un stat independent sub guvernarea unui prinţ străin, dacă nu se va găsi printre moldo-valahi un om potrivit”[15]. Cu această ocazie, stabilea relaţii apropiate cu Robert Colquhoun, consulul britanic din Bucureşti, care îi trimitea, în ianuarie 1839[16], *Actul de unire şi independenţă*, redactat de Partida naţională la 1/13 noiembrie 1838. Huber îl înainta, la rândul său, superiorilor săi de la Paris, eliminând ultimele trei articole[17]. Pasajele suprimate se refereau la intenţia semnatarilor de a aduce actul la cunoştinţa „celor mai întâi rumâni ai tuturor locurilor […] spre a dobândi din parte-le acturi de aderenţă” (art. 5); dar şi asumarea „prin giurământ asupra capului lor că până va sosi ceasul izbăvirii nu vor descoperi niciodată nimic din ceia ce s-a zis şi făcut în această adunare, nici din ceia ce să cuprinde în aceste acturi”[18], care ar fi putut părea, în ochii oficialilor francezi din minister, nişte practici secrete, de inspiraţie masonică. Astfel, Huber a putut să prezinte documentul contelui Molé ca o expresie a „dorinţei valahilor de a avea o altă guvernare, o guvernare care să le dea, odată cu independenţa, sentimentul de patrie”[19], în numele căreia Ion Câmpineanu urma să meargă la Paris şi să prezinte, într-o audienţă privată, ministrului Afacerilor Străine, interesele Principatelor, „chestiune vitală în afacerile Orientului”[20]. De altfel, în perioada ianuarie-martie 1839, trimite superiorului său de la Paris aproximativ un raport pe săptămână, în care îi dă informaţii despre Ion Câmpineanu şi despre sensul demersului său[21].

Consulul francez de la Iaşi se implicase efectiv în planurile Partidei naţionale din Ţara Românească, de a-l trimite pe Câmpineanu la Constantinopol, Paris şi Londra; acel turneu era susţinut de consulul britanic Robert Colquhoun, încă din februarie 1839. Şi datorită relaţiei bune pe care o avea cu domnitorul Mihail Sturdza, cu care adesea îşi petrecea serile, spre deosebire de agentul britanic din Iaşi − caracterizat de Sturdza drept „un om nul şi dezagreabil”, cu care evita să aibă de-a face[22] −, Huber îl ajută pe Felix Colson să aibă nişte întrevederi cu domnitorul[23]. Trimis de Câmpineanu, care ar fi

[14] Primul raport consular al lui Huber către Molé, ce conţine trimiteri la situaţia politică din Ţara Românească, datează din 28 iulie 1838 (*Documente privitoare la istoria românilor*, colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki, XVII, p. 712), însă în perioada ianuarie-aprilie 1839 trimite la Paris nu mai puţin de opt rapoarte despre activitatea şi planurile lui Ion Câmpineanu (*ibidem*, p. 723-742).

[15] *Ibidem*, p. 725 (Huber către Molé, 14 ianuarie 1839, Iaşi).

[16] Prin intermediul lui Samuel Gardner, consulul britanic de la Iaşi (*ibidem*, p. 727; Huber către Molé, 20 ianuarie 1839, Iaşi).

[17] *Ibidem.*

[18] Varianta completă a *Actului de unire şi independenţă*, în Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea naţională 1834-1849*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1967, p. 216-218.

[19] *Documente privitoare la istoria românilor*, colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki, XVII, p. 729 (Huber către Molé, 25 ianuarie 1839, Iaşi).

[20] *Ibidem.*

[21] *Ibidem*, p. 723 (10 ianuarie), p. 725 (14 ianuarie), p. 727 (20 ianuarie), p. 728 (25 ianuarie), p. 732 (1 februarie), p. 737 (28 februarie) şi p. 739 (22 martie).

[22] Ion Varta, Tatiana Varta, *Moldova şi Ţara Românească în timpul domniilor regulamentare. Documente inedite din arhivele din Federaţia Rusă, Ucraina şi R. Moldova*, Chişinău, Editura Cartdidact, 2002, p. 101 (Piotr Rückman, consul general al Rusiei, către contele Karl Nesselrode, 27 martie 1839, Iaşi).

[23] Încercând să arate că nu acţionase împotriva sfaturilor sale, Huber relatează marchizului Châteaugiron, într-o scrisoare din 17 ianuarie 1839, condiţiile în care Felix Colson îl întâlnise pe Mihail Sturdza: „Quoiqu'il en soit, M. C. [Colson] était muni de lettres des Boyards Valaques pour les Boyards Moldaves qui lui ouvraient la voie pour arriver à P… Il n'avait donc pas besoin de moi pour voir S. A. Il y avait plus, M. Colquhoun arrivait à M. M. Gardner que si je refusait à présenter M. C. au prince, il la prierait de la présenter lui-même à la Cour, ou qu'il aurait fait, s'il s'était trouvé à Jassy” (Cornelia Bodea, *Faţa secretă a mişcării prepaşoptiste române. Unitatea naţională*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2004, p. 368; Huber către Châteaugiron, 17 ianuarie 1839, Iaşi, *copie confidentielle*).

dorit să fie însoţit în călătoria sa şi de un „reprezentant" al Moldovei, Felix Colson reuşise, cu ajutorul lui Huber, să îl întâlnească de câteva ori pe Mihail Sturdza. Nedorind să își asume vreun risc, domnitorul doar „s-a angajat să-l delege" pe Câmpineanu, încredinţându-i misiunea de a prezenta guvernelor francez şi britanic situaţia Principatelor. Spera că acestea vor protesta împotriva „adăugării la Regulamentele Organice adaosurile întocmite la Constantinopol de către misiunea diplomatică a Rusiei"[24].

Bertrand Huber ignorase indicaţiile de la Bucureşti – ale consulului general de atunci, marchizul de Châteaugiron[25] – cu privire la „intrigantul" Felix Colson. Huber încercase să folosească „zelul" tânărului francez, oferindu-i, la nivel oficial, tot sprijinul său în culegerea de informaţii statistice despre Moldova, spre a le prezenta apoi Ministerului Afacerilor Străine din Franţa[26]. Încercând să-i explice importanţa acestui demers, Huber îi scria pe un ton de reproş superiorului său de la Bucureşti că „dacă aţi avea bunătatea să le examinaţi [motivele pentru care Colson venise la Iaşi] cu maturitate […] aţi reveni asupra impresiilor pe care le-aţi pus în scrisoarea dumneavoastră […] împotriva acestui tânăr care nu ar trebui niciodată să vă nemulţumească, dacă v-aţi deranja să fiţi mai bine informat cu privire la intenţiile sale"[27]. Convins că Châteaugiron se înşela în privinţa lui Colson, Huber îi furnizase acestuia şi lui Câmpineanu paşapoarte franceze, precum şi titlul de *Courriers du Consul de France*, ca să le faciliteze călătoria la Constantinopol; fapt ce a stârnit uimirea ambasadorului francez din capitala otomană, care nu-şi putea explica „cum şi de ce acest consul nu doar că l-a primit favorabil pe acest tânăr pe care superiorul său îl semnalează în termeni atât de dezavantajoşi, dar i-a şi încredinţat depeşele sale pentru Excelenţa Voastră [Ministrul Afacerilor Străine, contele Molé[28]] şi pentru mine [ambasadorul Roussin[29]], recomandându-mi să am încredere în el"[30].

În condiţiile în care marchizul de Châteaugiron avea o cu totul altă poziţie în raport cu Partida naţională şi, mai ales, faţă de Câmpineanu, prezentându-l ambasadorului de la Constantinopol şi Ministerului francez drept un om „ruinat, depreciat, fără autoritate, privit cu puţină consideraţie în ţară" – adică un intrigant care făcea dintr-o „schiţă de proiect" un instrument pentru „pasiunile şi ideile sale excentrice"[31] –, atitudinea oficialului francez de la Iaşi părea cel puţin bizară, frizând chiar insubordonarea. Nu întâmplător, Châteaugiron îl concediase pe Felix Colson din serviciul consulatului de la Bucureşti încă din august 1838, pentru că se făcuse neplăcut domnitorului Alexandru Ghica: disemina idei „subversive", învăţând „tineretul" să adopte „lecţia insubordonării şi dezordinii"[32] şi critica administraţia lui Ghica într-o serie de articole în ziarul francez „Le National"[33].

Întrebarea firească ce se ridică în urma acestor observaţii este dacă Bertrand Huber era autorizat să acţioneze în contradicţie cu superiorii săi de la Bucureşti şi

[24] ANIC, Colecţia Xerografii Viena, rola 11, pachet XXXV, c. 100 (Nesselrode către Dmitri Tatişcev, ambasadorul rus de la Viena, 21 martie 1839, St. Petersburg).

[25] Hippolyte de Châteaugiron, consulul Franţei la Bucureşti între august 1837 şi iulie 1839.

[26] *Documente privitoare la istoria românilor*, Colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki, XVII, p. 724 (Huber către Molé, 10 ianuarie 1839, Iaşi).

[27] Cornelia Bodea, *Faţa secretă a mişcării prepaşoptiste…*, p. 368.

[28] Louis-Mathieu, conte de Molé, ministru al Afacerilor Străine între 1836 şi 1839.

[29] Albin Reine Roussin, ambasadorul Franţei la Constantinopol în perioada 1832-1839.

[30] *Ibidem*, p. 371 (Roussin către Molé, 5 martie 1839, Thérapia).

[31] Ion Varta, Tatiana Varta, *op. cit.*, p. 97 (Rückman către Nesselrode, 19 martie 1839, Bucureşti, *très secret*).

[32] ANIC, Colecţia Xerografii Viena, rola 7, pachet XVII, c. 504 (Alexandru Dimitrie Ghica către Châteaugiron, 7 septembrie 1838, Bucureşti, confidenţial).

[33] ANIC, Colecţia Microfilme Anglia, rola 9, vol. 336 (1838), f. 128 (Colquhoun către Henry Temple Palmerston, Secretar al Foreign Office-ului, 21 august 1838 st. n., Bucureşti, confidenţial).

Constantinopol şi, în acest caz, de către cine? Corespondenţa diplomatică oficială purtată în această perioadă cu ministrul Afacerilor Străine nu oferă nici un indiciu cu privire la asumarea de către Huber a vreunui alt rol decât cel de observator, atribuit demult colegului său de la Bucureşti[34]. Totuși, Huber coresponda, mereu cifrat, scurtcircuitând traseul obişnuit al rapoartelor diplomatice oficiale (Iaşi – Bucureşti − Paris sau Iaşi – Bucureşti − Constantinopol), cu un înalt oficial din minister, Émile Desages[35], directorul Departamentului de Afaceri Politice. Huber încercase să obţină sprijinul lui Desages pentru demersul lui Ion Câmpineanu, punându-l la curent cu toate detaliile activităţii din Iaşi a lui Colson şi cu încercările acestuia, din martie 1839, de a-l atrage pe Mihail Sturdza în demersul Partidei naţionale[36]. Din acest motiv furniza informaţii ce nu puteau fi introduse în rapoartele consulare oficiale, cum ar fi, de pildă, detaliile despre agentul polonez Carol Verner (pe numele său adevărat Woronicz), care ajunsese în secret la Bucureşti, în octombrie 1838, cu misiunea de a culege informaţii despre situaţia din Principate şi despre Partida naţională[37].

În septembrie 1839, Huber începuse deja să regrete sprijinul pe care i-l oferise lui Colson, deoarece acesta se implicase, din august, într-o încercare a emigraţiei poloneze din Paris de a-l atrage pe Mihail Sturdza într-o „coaliţie antirusă", ocazie cu care îi ceruse lui Huber să facă o primire bună aceluiaşi agent secret polonez (Carol Verner); Verner era trimis în Moldova ca să sondeze opiniile lui Sturdza, propunându-i să fie „omul din conversaţia pe care am avut-o în februarie"; adică să fie pregătit să le reziste ruşilor „cu tot poporul său" şi astfel să devină regele moldo-valahilor[38]. Aflând că şi Robert Colquhoun începea să îşi retragă sprijinul pe care i-l oferise lui Colson, acuzându-l că se angajează în misiuni absurde pentru care nu-l autorizase[39], Huber scria, la 1 septembrie 1839, o scrisoare cifrată lui Desages. Îi prezenta informaţiile obţinute de la consulul britanic şi încerca să se disculpe, mărturisind că îşi reiterase sfatul dat acestuia la plecarea din Iaşi: să se limiteze la a descrie situaţia Principatelor, fără a face sau scrie nimic dacă nu avea acordul „celor din departament care vă dirijează"[40].

Totuși, gradul în care Émile Desages − personaj „iniţiat în toate actele, în toate secretele diplomaţiei franceze", aflat la conducerea departamentului din 1830[41] − s-a

[34] *Documente privitoare la istoria românilor*, colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki, XVII, p. 701 (Châteaugiron către Molé, 7 mai 1838, Bucureşti).

[35] Émile Desages (1791-1850) cunoştea îndeaproape situaţia Imperiului Otoman deoarece fusese prim secretar al Ambasadei Franţei din Constantinopol şi apoi însărcinat cu afaceri în timpul ambasadorului Armand Charles Guilleminot (1824-1831). A condus Direcţia Afacerilor Politice a Ministerului din 1830 până în 1848. Decorat, în 1838, cu ordinul Nichan Iftikhar, a fost implicat în negocierile pentru recunoaşterea independenţei Greciei. În general, era un bun cunoscător al problemelor Orientului („La Presse", 3 octombrie 1838, p. 3). La decesul său, în 1850, Edouard Thouvenel îi aducea un cald omagiu în „Jurnal de Débats", sugestiv pentru activitatea sa din Minister: „Timp de douăzeci de ani, dl Desages a fost iniţiat în toate actele, în toate secretele diplomaţiei franceze şi nu a fost un ministru al Afacerilor Străine al regelui Louis Philippe care să nu fie bucuros, la intrarea în funcţie, să găsească lângă el un consilier discret şi sigur, un colaborator inteligent şi neobosit" („Journal des Débats Politiques et Littéraires", 27 noiembrie 1850, p. 2).

[36] ANIC, Colecţia Xerografii Viena, rola 11, pachet XXXV, c. 151 (Huber către Desages, 1 septembrie 1839, Iaşi, cifrat).

[37] Rapoartele lui Woronicz, din 10 decembrie şi 13 decembrie 1838, în *ibidem*, p. 92-100, 100-101. Intenţia emigraţiei poloneze, susţinută chiar de Palmerston, era să lege „chestiunea românească" de cea polonă, pentru a le scoate de sub tutela Rusiei printr-o „ridicare la arme a naţiunilor subjugate" (*ibidem*, c. 96; Nesselrode către Tatişcev, 21 martie 1839, St. Petersburg).

[38] *Ibidem*, c. 152.

[39] *Ibidem*, c. 153.

[40] *Ibidem.*

[41] „Journal des Débats Politiques et Littéraires", 27 noiembrie 1850, p. 2.

implicat în sprijinirea lui Câmpineanu este dificil de stabilit, deşi ştim că îi plătise lui Felix Colson călătoria de la Constantinopol la Paris din banii Ministerului. Cert este că Huber îl ţinea la curent cu detaliile pregătirilor făcute de Partida naţională pentru călătoria lui Câmpineanu la Constantinopol, Paris şi Londra; de aceea, îi dădea informaţii secrete, pe care nu le oferea consulului general din Bucureşti ori ambasadorului francez de la Constantinopol.

Ţinând seama de aceste aspecte din manuscrisul pe care îl supunem analizei, considerăm că destinatarul scrisorii redactate de Huber era Émile Desages, directorul Departamentului de Afaceri Politice din Ministerul Afacerilor Străine. Cât priveşte motivul pentru care Huber se implicase în demersurile Partidei naţionale, rapoartele sale consulare, dar şi manuscrisul în discuţie ne permit formularea unor concluzii pertinente. Astfel, principalul său scop era informarea Ministerului despre „chestiunea moldo-valahă" ce prinsese contur la Bucureşti, deoarece consulul francez Châteaugiron se arăta incapabil să o facă, neavând decât „cunoştinţe incomplete […] despre combinaţiile ce sunt puse în joc în acest moment pentru paralizarea influenţei ruseşti"[42].

Pentru Huber, misiunea lui Câmpineanu era o oportunitate de a atrage din nou atenţia Parisului asupra intereselor economice franceze în Principate, mai degrabă ignorate de superiorul său de la Bucureşti. Considerând că Franţa neglijează potenţialul economic al zonei, Huber reiterează ideea şi o expune pe larg în mai multe rapoarte consulare adresate contelui Molé[43], dar şi în manuscrisul la care ne referim: „[…] în ciuda a tot ce s-a scris de ceva timp despre Principate, în Franţa încă sunt dubii cu privire la importanţa lor". Astfel, insista pe rolul lor comercial, ilustrat de progresul extraordinar înregistrat de porturile Galaţi şi Brăila „care în 1837 au expediat la Marsilia 2.456 de tone" de mărfuri, iar „în 1839 au expediat 11.958 tone, adică cu 10 mai mult decât Egiptul"[44]. În condiţiile în care Franţa îl sprijinea financiar şi militar pe Mehmed Ali de ani buni[45], iar Desages era foarte implicat în rezolvarea chestiunii egiptene[46], această comparaţie este foarte interesantă, deoarece evidenţiază, împreună cu datele furnizate, raţionamentul pe care Huber îl folosea pentru a sugera Ministerului o „altă linie de conduită cu privire la Moldo-Valahia". De asemenea, de aici reies motivele pentru care Huber a încercat să obţină, pentru Câmpineanu, sprijinul lui Desages, „un colaborator inteligent şi neobosit"[47] al ministrului francez, adesea mai bine informat decât titularul portofoliului[48]. În esenţă, valahul era prezentat ca un deputat de frunte în Obştească

[42] *Documente privitoare la istoria românilor*, colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki, XVII, p. 732 (Huber către Molé; 1 februarie 1839, Iaşi).

[43] Importanţa porturilor româneşti pentru comerţul francez în general şi pentru portul Marsilia în special este subliniată de Huber în repetate rânduri. Vezi, în acest sens, rapoartele sale publicate în *ibidem*, p. 715-716 (8 septembrie 1838, Iaşi), p. 726 (18 ianuarie 1839, Iaşi), p. 735-737 (22 februarie 1839, Iaşi).

[44] BAR, fond Ghica Alexandru Dimitrie, A 1634, dosar 1 (*Informaţii contimporane în limba…*), [f. 1v.].

[45] Pentru Franţa, concursul dat eforturilor lui Mehmed Ali de a ieşi de sub autoritatea sultanului reprezenta o încercare de a reveni pe scena „marii politici europene" şi de a ieşi din izolarea în care o împinseseră celelalte Puteri, în special Rusia. Totodată, prezenţa franceză în Egipt era motivată şi de nevoia de a recâştiga pieţe din Imperiul Otoman, pierdute după 1815 (Vernon John Puryear, *France and the Levant. From the Bourbon Restoration to the Peace of Kutiah*, Berkley/Los Angeles, University of California Press, 1941, p. 3).

[46] Pe 30 august 1839, Desages critica atitudinea ambasadorului francez de la Constantinopol, care, „la acelaşi diapazon" cu Palmerston, se arăta ostil lui Mehmed Ali, atitudine ce i-a adus şi înlocuirea, la 13 septembrie 1839 (Paul Thureau-Dangin, *Histoire de la monarchie de juillet*, tome quatrième, Paris, E. Plon, Nourrit et C^{ie}, 1887, p. 64, n. 1).

[47] „Journal des Débats Politiques et Littéraires", 27 noiembrie 1850, p. 2.

[48] Cf. Louis Blanc, *Histoire de dix ans, 1830-1840*, tome V, première a quatrieme édition, Paris, Pagnerre, 1844, p. 561.

Adunare şi membru al unei Partide naţionale, care urmărea să semnaleze autorităţilor franceze şi britanice avantajele creării unui stat tampon; mai precis, prin înlăturarea suzeranităţii otomane şi a protectoratului rusesc asupra Principatelor şi, în cele din urmă, prin unirea celor două. Un alt motiv pentru care Huber i se adresează lui Desages, rezidă în poziţia celui din urmă în cadrul Ministerului, condus, de pe 12 mai 1839, de Nicolas Jean-de-Dieu Soult. Mareşalul îşi declarase lipsa de experienţă în problemele Orientului, lăsându-le în sarcina lui Desages[49].

Iată de ce, la publicarea ştirii despre descoperirea unei societăţi secrete în Ţara Românească, al cărei şef ar fi fost Câmpineanu, Huber s-a grăbit să scrie lui Desages, aducând mai multe argumente care să sprijine ideea falsităţii ştirii. Asocierea sa la un astfel de demers i-ar fi adus, cel mai probabil, demiterea şi ar fi produs importante complicaţii Ministerului. De aceea, în ciorna scrisorii pentru Desages, subliniază ideea că reţinerea „unui onorabil deputat valah, în momentul în care, fidel mandatului său, se întorcea la Bucureşti pentru a-şi relua locul în Adunare”[50], reprezenta un abuz din partea Rusiei şi Turciei, dus la îndeplinire cu concursul Austriei[51]. Folosirea expresiei „fidel mandatului său” arată că, din punctul lui de vedere, Câmpineanu reprezentase la Paris şi Londra Obştească Adunare, percepută ca un fel de Parlament şi nu ca o obscură „societate secretă” sau „partidă antirusă”. De aici rezultă că, spre deosebire de oficialii britanici, care percep şi sprijină Partida naţională în logica echilibrului european de putere, Huber a înţeles demersul lui Câmpineanu din perspectiva noii culturi politice liberale, în care Parlamentul se bucura de legitimitate și autoritate politică.

Aşa cum reiese din manuscris, Huber considera că problema exilului ar trebui tratată ca o miză politică şi de către diplomaţia franceză, blamând modul în care consulul general Billecocq şi ambasadorul de la Constantinopol se raportaseră la firmanul ce încălca „drepturile naţionale” ale Ţării Româneşti, susţinând inconsistent interesele Franţei. Ultimul, adaugă Huber, mandatat „de şeful Direcţiei Politice să asigure respectarea […] tratatelor, nu a ieşit din letargia sa obişnuită”, în timp ce la Bucureşti, „consulul Franţei îşi petrece viaţa la vânătoare şi în senzualitate şi care nu are altă ocupaţie serioasă decât să obţină favorurile lui Ghica şi, cu siguranţă, nu va informa departamentul în legătură cu maniera ce trebuie adoptată pentru a lua o decizie serioasă”[52]. Iată, aşadar, alt motiv pentru care Huber redactează ciorna scrisorii adresate lui Desages. Criticându-şi colegul de la Bucureşti, nu pentru prima dată, Huber îşi asuma responsabilitatea, neglijată de superiorii săi, de a informa Ministerul cu privire la însemnătatea deciziei Porţii. Se referea indirect şi la eventualele măsuri pe care diplomaţia franceză ar fi putut să le ia în raport cu exilarea unui „deputat valah”, la mai

[49] Raymond Guyot, *La première entente cordiale*, Paris, F. Rieder et C[ie], 1926, p. 174.

[50] BAR, fond Ghica Alexandru Dimitrie, A 1634, dosar 1 (*Informaţii contimporane în limba franceză…*), [f. 1v].

[51] Câmpineanu a fost arestat, pe 14 decembrie 1839, la Orşova pentru a fi dus la Viena, unde i s-a dat de înţeles că poate să meargă oriunde, numai nu în Ţara Românească (ANIC, Colecţia Microfilme Anglia, rola 12, volum 400/1840, f. 45 (Colquhoun către Palmerston; 17 martie 1840 st. n., Bucureşti). Atitudinea autorităţilor austriece poate fi înţeleasă dacă luăm în considerare eforturile cancelarului Metternich pentru normalizarea relaţiilor dintre Marea Britanie şi Rusia (BAR, arhiva Alexandru Ghica V.V., Acte III, f. 499; baronul Philippsborn, „agent corespondent” al domnitorului, către Alexandru Dimitrie Ghica; 22 octombrie 1839, Viena). La momentul arestării lui Câmpineanu, negocierile dintre cele două Puteri erau încă nefinalizate, iar o exilare a acestuia – obţinută la presiunile Rusiei – ar fi putut duce la o nouă tensionare a raporturilor dintre Londra şi Petersburg; susţinerea pe care consulul britanic de la Bucureşti o arătase demersului lui Câmpineanu nu mai era un secret pentru Metternich.

[52] BAR, fond Ghica Alexandru Dimitrie, A 1634, dosar 1 (*Informaţii contimporane în limba franceză…*), [f. 2v].

puţin de jumătate de an de la vizita lui la Paris, unde încercase să obţină sprijin pentru „chestiunea moldo-valahă".

Ca să probeze afirmaţiile privitoare la netemeinicia politică şi juridică a condamnării lui Câmpineanu de către Poartă, fără judecată, Huber introduce un pasaj din scrisoarea informatorului său de la Bucureşti, din care reiese poziţia iniţială a membrilor Partidei naţionale din Ţara Românească faţă de firmanul de exilare: „Se vorbeşte de un firman venit din Turcia, dacă Turcia şi-a permis astfel de acte, ele sunt lipsite de legalitate şi, prin urmare, inexecutabile; din tratatele încheiate între Rusia şi Turcia dăm lectură acestui articol separat al convenţiei de la Akkerman: «Hospodarii nu vor putea urmări boierii, nici nu-i vor putea pedepsi dacă au comis greşeli cunoscute şi nu vor suferi pedepse decât abia după ce vor fi judecaţi conform legilor». Mai mult, uităm că Ion Câmpineanu este deputat, astfel că e nevoie de autorizarea prealabilă a Adunării, care este închisă şi nu dizolvată. Ori nici unul dintre noi în Valahia nu-l poate bănui pe colonelul Câmpineanu, deoarece este un cetăţean onorabil care nu se gândeşte decât la bunăstarea ţării sale. Dacă prinţul, care e duşmanul său personal, va vrea să execute acest ordin fără motiv, nu va găsi nici judecători, nici boieri onorabili pentru a vorbi împotriva unui om la fel de vinovat ca şi noi, dacă să-ţi iubeşti ţara poate fi o crimă"[53].

Importanţa acestui fragment este cu atât mai mare cu cât reprezintă, poate, singura mărturie concretă a argumentelor invocate de membrii Partidei naţionale pentru a demonstra nulitatea condamnării lui Ion Câmpineanu. Din păcate, rapoartele consulare nu le-au înregistrat decât în termeni generici, subliniind „nemulţumirea generală"[54]; iar sursele documentare provenind de la cei implicaţi direct nu s-au păstrat. Apelul la Convenţia de la Akkerman, la respectarea „tratatelor" dintre puterea protectoare şi cea suzerană − în fond, a prevederilor de drept internaţional în vigoare − şi la necesitatea respectării unei proceduri „conform legilor" în pedepsirea lui Câmpineanu, arată capacitatea celor din Partida naţională munteană de a face o politică având elemente de modernitate. Deşi invocată, onorabilitatea acuzatului, dovedită de eforturile sale pentru „bunăstarea ţării", este plasată în plan secund, argumentele de ordin legal, reglementate la nivel intern şi internaţional, fiind utilizate pentru a arăta că exilarea sa era lipsită de temei juridic.

Revenind, textul lui Huber, redactat înainte de întoarcerea lui Câmpineanu în Ţara Românească (a fost adus la Bucureşti la începutul lui martie 1840[55]), a fost pregătit pentru a fi cifrat. De aceea, nu conţine formulele de adresare şi de politeţe, diferite, totuşi, de cele folosite în corespondenţa diplomatică oficială a vremii, dar pe care Huber le utiliza cu alte ocazii în corespondenţa cu Émile Desages. Textul este orientat spre transmiterea informaţiilor, formulele de politeţe urmând a fi adăugate la cifrare; iar ruperea colţului ce conţinea semnătura lui Bertrand Huber s-a făcut, probabil, în momentul când ciorna „a părăsit", în condiţii necunoscute nouă, arhiva Consulatului francez din Iaşi.

---

[53] *Ibidem.*

[54] ANIC, Colecţia Microfilme Anglia, vol 363 (1839), rola 10, f. 139 (Colquhoun către Palmerston, 14 noiembrie 1839 st. n., Bucureşti); *Documente privitoare la istoria românilor*, colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki, XVII, p. 765-767 (Huber către ducele de Dalmaţia, mareşalul Soult, 31 ianuarie 1840, Iaşi).

[55] ANIC, *Colecţia Microfilme Anglia*, 12, volum 400/1840, f. 45v (Colquhoun către Palmerston; 17 martie 1840 st. n., Bucureşti).

AN UNPUBLISHED DOCUMENT ABOUT THE EXILE OF ION CÂMPINEANU (1840)
(Summary)

Keywords: exile, French consul, National Party, "secret society", National Assembly.

The starting point of this text is a manuscript, found at the Library of the Romanian Academy, that reveals new information regarding the circumstances of Câmpineanu's exile as well as the position of the National Party from Wallachia towards it and the arguments used in the attempt to prove its abusive and illegal character. The document is the draft of a letter, which I identified as belonging to Betrand Huber, the French consul from Iași, who addressed it to the Director of the Political Affairs from the French Minister of Foreign Affairs, Émile Desages. In order to validate his own statements concerning the exile of Câmpineanu, Huber inserted into his report fragments from a letter he received from a secret informant from Bucharest, which show the determination of the members of the National Party to fight against the Porte's order on legal grounds. The document sheds light on the manner in which Huber evaluated Câmpineanu's mission to Paris and London, in 1839, where he went as a representative of the National Assembly from Bucharest and not as a member of a "Secret Society".

ROXANA MONAH[*]

L'ORIENT (DÉ)FIGURÉ : LES PEINTRES FRANÇAIS DU XIX[e] SIÈCLE DEVANT LA VILLE ARABE[**]

L'interférence de la peinture et de la littérature a été l'une des prémisses de la constitution et du développement de l'orientalisme, mouvement artistique et de pensée qui se profile avec force en France au lendemain de la Campagne d'Egypte et qui expire lentement vers la fin du siècle. L'engouement pour la matière orientale est lié en grande mesure aux aléas de la vie politique et aux progrès techniques : si la Campagne d'Egypte fait tourner les yeux des Français vers l'Afrique, leur intérêt se nourrit sur les terres de la Grèce qui rêve de se libérer de l'occupation ottomane, et prend un nouvel essor après la prise d'Alger, en 1830. Si à l'occasion de l'ouverture du canal de Suez en 1869 l'inspiration semble tarir et l'orientalisme tomber en disgrâce en tant que mouvement artistique, le rêve oriental connaîtra un renouveau au XX[e] siècle, grâce à des artistes comme Matisse, Klee ou Kandinsky, qui interprètent les données du voyage en Orient dans un langage plastique nouveau.

Pendant les trois premières décennies du XIX[e] siècle, assez peu nombreux sont les peintres et les écrivains qui tentent l'aventure d'un voyage en Orient ; pourtant ceux qui subissent la fascination de ces terres à la fois lointaines (par les distances, les dangers de l'expédition, la langue) et proches (par les nouvelles qui en parviennent, par les souvenirs scolaires qu'elles raniment) sont beaucoup plus nombreux. S'ils partent, c'est d'habitude comme membres de missions scientifiques ou diplomatiques ; s'ils ne partent pas, c'est l'Orient qui vient vers eux par ses représentants (souvent refugiés des zones sanglantes) ou par les objets (costumes, bijoux) qu'on en rapporte, mais aussi, et surtout, par les relations (scientifiques ou littéraires) des voyageurs.

On a donc affaire tout d'abord à un orientalisme « made in France », qui tire son inspiration de ces sources secondes, suivi d'un orientalisme inspiré par la découverte sur place de contrées peu connues jusqu'alors. Dans un texte de 1876 où il s'apprête à dresser la pierre tombale de ce courant « qui a vécu », le critique d'art Jules-Antoine Castagnary n'hésite pas à ironiser sur cet Orient fantasmé et l'engouement qu'il suscite, renvoyant à ses deux représentants les plus notables, l'un peintre, l'autre écrivain : Eugène Delacroix et Victor Hugo.

---

[*] Doctorante, Faculté des Lettres, Université « Alexandru Ioan Cuza », Iași.

[**] Etude réalisée dans le cadre du projet « MINERVA − Coopération pour la carrière d'élite dans la recherche doctorale et postdoctorale », code contrat: POSDRU/159/1.5/S/137832, projet cofinancé par le Fond Social Européen dans le cadre du Programme Opérationnel Sectoriel pour le Développement des Ressources Humaines 2007-2013.

> Dans les conversations, il ne fut plus question que de Missolonghi, de Scio, de Stamboul et du grand Canaris. La jeunesse fut entraînée. Tout le monde se mit à faire de l'Orient d'intuition, sans l'avoir vu, sans le connaître. Delacroix, dans son atelier de la rue de Grenelle-Saint-Germain, peignit l'épisode enflammé du massacre de Scio (1824) ; Victor Hugo, en se promenant dans la pépinière du Luxembourg, rima les *Orientales* (1827)[1].

C'est surtout à partir des années 1830 que cet orientalisme des Parisiens, à dominante romantique et philhellène, commence à être remplacé par celui des voyageurs, car le voyage, grâce aux développements techniques et aux évolutions politiques, devient plus aisé et l'appel de l'Orient se fait plus fort, surtout suite à la prise d'Alger. On assiste à ce moment-là à un déplacement de l'intérêt du public des territoires grecs et turcs vers un Nord de l'Afrique de plus en plus francisé : la présence militaire et administrative française facilite l'accès et l'installation des plus hardis, tandis que la nouveauté des contrées alimente leur intérêt.

Les premiers artistes et écrivains partis, souvent en tant que membres des missions diplomatiques, militaires et scientifiques, l'émulation s'ensuit et les artistes, au nom du « j'ai vu » rendu possible par l'expérience personnelle et non-médiée de l'Orient prétendent en donner une représentation authentique. Nombreux sont ceux qui prennent la plume pour enregistrer leurs expériences de voyage : voyage et écriture sont intimement liés, car l'écriture devient d'une part un instrument d'enregistrement des faits et des sensations (le plus souvent notes qui côtoient les dessins, les croquis faits lors du déplacement), et d'autre part un relais − par le biais des lettres − entre le voyageur et ceux qui ne sont pas de l'aventure. Le passage de cet usage instrumental et personnel de l'écriture vers un usage littéraire est plutôt aisé car, d'une part, la forme primitive des récits est à portée de main, et d'autre part l'intérêt du public pour les récits de voyage et pour l'Orient ne cesse de s'agrandir, comme le montre le nombre croissant de revues spécialisées ou qui accordent une large place aux relations de voyage. Chez certains peintres, comme Eugène Delacroix, Eugène Fromentin ou Gustave Guillaumet, la littérature prend le relais de la pratique picturale car elle leur permet d'exprimer parfois ce que passe plus difficilement par les lignes et les couleurs. Si pour Delacroix ou Guillaumet la pratique littéraire reste secondaire, Fromentin, encouragé par le succès de ses récits algériens, lui accorde une place de plus en plus importante, devenant le peintre-écrivain par excellence.

Ainsi, Eugène Delacroix, dont le *Massacre de Scio* avait fait événement au Salon de 1824, et qui caressait dans sa jeunesse le rêve d'installer, à peu de frais, son atelier en Egypte, s'embarque pour le Maroc en 1832, à peine deux ans après la prise d'Alger, en tant que membre de la mission diplomatique du comte de Mornay. Il y fera, selon Michèle Hannosch, « l'expérience bouleversante de voir différemment, de constater qu'il avait vu, jusque-là par les yeux des autres[2] ». Il contribue ainsi à la transition de la peinture orientaliste romantique, réalisée surtout à partir des bribes de la civilisation orientale qui arrivaient en France, à l'orientalisme des voyageurs, plus attentif à la réalité des lieux vus et vécus. Dans les années 1840, il commence à écrire ses *Souvenirs d'un voyage dans le Maroc*, texte qu'il abandonne et qui ne sera publié que plus de cent ans après sa mort, en 1999, à partir de plusieurs manuscrits.

Si au moment du voyage Delacroix est déjà un peintre connu et reconnu, ayant marqué la manière de voir l'Orient, ce n'est pas le cas de l'autre Eugène, Fromentin, ni

[1] Jules-Antoine Castagnary, *Salons (1857-1870)*, Paris, Bibliothèque Charpentier, 1892, p. 248.

[2] Michèle Hannoosh dans la préface d'Eugène Delacroix, *Journal*, édition de Michèle Hannoosh, Paris, José Corti, 2009.

de Gustave Guillaumet, qui font le voyage en Afrique lorsqu'ils sont encore des peintres en herbe, et dont les voyages sont plutôt les fruits du hasard, mais qui mettront de manière définitive l'empreinte sur leur œuvre. Après un demi-échec au prix de Rome de 1862, Guillaumet part en Italie avec un ami, mais le mauvais temps les détermine à changer de destination et d'abandonner le rêve italien pour l'Algérie. Fromentin décide à son tour de partir en Algérie suite à l'insistance de ses amis. Il va en Algérie avec le sentiment que son court séjour lui donnera les moyens de devenir peintre. En vérité, il le deviendra, il deviendra pour beaucoup l'orientaliste par excellence, celui qui ne saura jamais se défaire de cette étiquette, étiquette qui, au bout d'un moment, commence à lui peser. Mais l'époque des voyages (il en fera trois) est marquée par l'espoir que « Malgré Marilhat et Decamps, l'Orient reste à faire ». De retour en France il publie deux récits de voyage (*Un été dans le Sahara* et *Une année dans le Sahel*) qui connaissent un succès remarquable et qui cimentent sa carrière de peintre, car il sait comme aucun autre à se faire connaître en tant que peintre à travers ses écrits.

La carrière de Gustave Guillaumet se trouve elle aussi complètement sous l'influence des voyages (onze au total) qu'il a effectués en Algérie et qui lui ont valu la renommée de peintre orientaliste et lui ont offert l'occasion de publier quelques textes dans la Nouvelle Revue, textes repris dans un recueil publié après sa mort, mais selon ses propres projets : *Tableaux algériens*.

Le XIX^e^ siècle représente une plaque tournante pour la présence de la ville dans la littérature et la peinture : son rôle s'accroît durablement suite aux mutations déterminées dans la société occidentale par le processus d'industrialisation. Les écrivains et les artistes commencent à accorder une attention spéciale à cette ville qui change sous leurs yeux et qui change également la vie de ses habitants. Ceci entraîne forcément des modifications dans le type de littérature pratiquée. La ville cesse d'être une simple toile de fond, un décor, elle devient protagoniste : les *Tableaux parisiens* de Baudelaire − remarque Françoise Chenet-Faugeras[3] − font événement dans ce sens, tandis que la fin du siècle enregistre avec *Bruges-la-morte* de Rodenbach (1892) la première occurrence de l'expression *paysage urbain*. Si les mutations que connaissent les grandes villes européennes – notamment Paris, qui devient, selon l'expression de Walter Benjamin, la capitale du XIX^e^ siècle – laissent leurs traces dans la littérature, il y a également un transfert d'image de la ville littéraire et/ou picturale, voire photographique, vers la ville réelle : on vit la ville, on la connaît et on l'expérimente à travers ses représentations, présentes et passées : « on ne *voit* peut-être la ville *réelle* contemporaine qu'à travers la description littéraire d'états passés de la ville[4] ».

Les villes prennent leur place naturellement dans les récits de voyage, où elles peuvent être le but du déplacement, ou bien des étapes de l'itinéraire, mais leur découverte représente toujours un moment fort dans la confrontation avec l'altérité, humaine et urbaine. Surtout dans les récits de voyage en Orient la ville est, par excellence, un lieu de la confrontation de ces deux civilisations qui s'y voient mises en présence, l'une conquérante − la civilisation européenne − l'autre en retrait, la civilisation orientale. La ville représente un point névralgique, car, de par sa position stratégique en tant que siège de l'autorité politique, militaire mais aussi culturelle, c'est elle qui se fait envahir, voire détruire, la première, dans sa matérialité comme dans son esprit. Dans les territoires qui entrent sous l'influence européenne, on assiste ainsi tout

[3] *L'invention du paysage urbain*, in « Romantisme », 1994, no 83, p. 27.
[4] Philippe Hamon, *Voir la ville*, in « Romantisme », 1994, no 83, p. 5.

au long du siècle à un processus plus ou moins rapide et intense d'altération des villes arabes qui deviennent des villes coloniales.

Les récits des peintres français témoignent souvent de cette destruction qui soulève chez le voyageur lettré du XIX[e] siècle des questions à la fois esthétiques et éthiques. Les voyages des Européens lettrés, dont l'intérêt pour l'Orient se nourrit de lectures et d'images, sont autant de quêtes des faces cachées et/ou perdues des espaces qu'ils expérimentent après les avoir parcourus par procuration grâce à la littérature, souvent savante et d'exploration, et à la peinture. La réalité de ces villes ne correspond pas à l'image qu'on s'en fait d'avance et les villes coloniales « réinscrivent les limites conceptuelles du colonisateur, incapable de cartographier réellement la cité qu'il tente de s'approprier en raison de sa dimension cachée, invisible − laquelle peut se perdre dans les méandres de l'histoire, oubliée ou refoulée, et dont le plus souvent seules les traces sont encore visibles, saisissables, palpables »[5]. Pour les voyageurs européens les villes maghrébines sont à la fois un terrain presque vierge et un feuilleté de souvenirs : les descriptions littéraires manquent presque complètement, ou sont de date trop récente (et relèvent de la littérature à visée informative) pour avoir pu donner naissance à une image mythique de la ville arabe maghrébine. Pourtant, les voyageurs semblent ressentir le besoin de trouver dans ce Maghreb encore peu connu un repère urbain, à l'exemple des repères mythiques comme Paris, Rome, Jérusalem ou Constantinople. La ville qui suscite le plus d'intérêt de la part des Français, la première à être découverte et la plus accessible, est Alger, dont la prise marque le commencement de la colonisation française dans le Nord de l'Afrique. A partir de là semble se construire le mythe d'Alger, *Alger la blanche*, comme le rappelle Fromentin à plus d'une reprise, la ville qui avait été pour les turcs *Alger la guerrière*, selon le témoignage de l'un de ses premiers chroniqueurs, Renaudot[6]. On trouve ainsi dans les récits de voyage les premiers éléments d'une tentative de bâtir un mythe de la ville arabe. Le meilleur exemple en est peut-être la description que propose Fromentin au début d'*Une année dans le Sahel* :

> Quelle ville, mon cher ami ! Les Arabes l'appelait *El-Bahadja, la blanche*, et comme elle est encore la bien nommée ! A vrai dire, elle est *déshonorée*, puisqu'elle est française. L'enceinte hautaine de ses remparts turcs, *cette vieille ceinture ardente et brunie, est brisée partout*, et déjà ne la contient plus tout entière ; la haute ville a perdu ses minarets, et peut-être y pourrait-on compter quelques toitures. […] N'importe, Alger *demeure toujours la capitale et la vraie reine* des Moghrebins. Elle a toujours sa casbah pour couronne, avec un cyprès, dernier vestige apparent des jardins du dey Hussein ; un maigre cyprès, pointant dans le ciel comme un fil sombre, mais qui, de loin, ressemble à une *aigrette sur un turban*. Quoi qu'on fasse, elle est encore, et pour longtemps, j'espère, El-Bahadja, c'est-à-dire la plus blanche ville peut-être de tout l'Orient. Et quand le soleil se lève pour l'éclairer, quand *elle s'illumine et se colore à ce rayon vermeil qui tous les matins lui vient de la Mecque*, on la croirait sortie de la veille d'un *immense bloc de marbre blanc*, veiné de rose. La ville est flanquée de ses deux forts, le fort Bab-Azoun, qui ne l'a pas défendue, et le fort de l'empereur, Bordji-Moulaye-Hassan, qui l'a fait prendre[7].

---

[5] *(In)visibles cités coloniales. Stratégies de domination et de résistance de la fin du XIX[e] siècle à nos jours*, sous la direction d'Aurélie Choné, Catherine Repussard et Laurence Granchamp, Orizons, 2014, p. 16.

[6] M. Renaudot, *Alger, Tableau du Royaume, de la ville d'Alger et de ses environs. Etat de son commerce, de ses forces de terre et de mer, description des moeurs et des usages du pays*, Paris, Imprimerie et fonderie de Fain, 1830.

[7] Eugène Fromentin, *Œuvres complètes*, Paris, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 1984, p. 192.

Fromentin sélectionne quelques éléments d'un mythe en train de se forger, et qu'il n'hésitera pas à reprendre à d'autres occasions, pour d'autres villes arabes : la ville-femme avilie par l'intervention des Européens (symbolisée par les toitures qui commencent à prendre la place des minarets), mais qui garde des vestiges de sa splendeur passée. Ces vestiges relèvent à la fois du patrimoine bâti et de la nature. Alger semble devenir le centre du monde maghrébin, en dialogue avec la ville symbole du monde musulman, La Mecque.

Même si suite à la colonisation et aux relations diplomatiques qui s'instaurent entre les Européens et les cités arabes, le Maghreb devient de plus en plus facile d'accès, il reste un monde qui ne se laisse pas facilement dévoiler. Le voyageur occidental ne sera jamais intégré, accepté par la ville arabe – une ville qui signifie, en plus d'une construction matérielle, de son architecture, une communauté régie par un certain esprit. Il gardera toujours une position extérieure : devant la ville, jamais dedans. Le peintre, plus que d'autres voyageurs, se retrouve devant la ville comme devant une toile. Ce « devant la toile » peut être compris dans deux sens complémentaires : devant la toile peinte, en tant que spectateur, portant un regard chargé d'attention esthétique, ou bien devant la toile à peindre en tant que créateur, artiste, portant un regard chargé d'intention esthétique. Devant le spectacle arabe, les peintres occupent ces deux postures à la fois : ils sont des spectateurs, mais spectateurs qui essaient de s'emparer des informations visuelles envoyées par l'environnement – urbain dans ce cas-ci – afin de les recomposer, de les adapter à l'esprit occidental, afin de les faire entrer dans les schémas de l'art moderne dans des toiles peintes à l'attention du spectateur occidental. Et cette tentative a quelque chose d'une gageure, car l'Orient semble se dérober, et le voyageur doit se contenter d'apparences. Eugène Fromentin essaiera de faire de nécessité vertu et de conjurer à sa manière cette impossibilité d'accéder à la substance : pour lui, trop pénétrer dans la ville arabe, surtout dans le rapport avec les femmes, relève d'une erreur esthétique : « Décrire un appartement de femmes ou peindre les cérémonies du culte arabe, est à mon avis plus grave qu'une fraude : *c'est commettre, sous le rapport de l'art, une erreur de point de vue* »[8].

La confrontation avec la ville arabe soulève la question du point de vue et de la distance juste – cette distance que requiert tout tableau afin de se montrer sous le meilleur jour, afin de laisser percevoir l'intention inscrite dans la combinaison des formes et des couleurs. Quelle serait cette distance juste par rapport à la ville arabe ? Elle semble devoir être, au moins pour quelqu'un peu habitué au monde arabe et à son esprit, assez grande. De loin, de la mer, d'en haut, la ville arabe se montre comme un ensemble composé qui fait pâlir les villes européennes. La découverte d'une ville arabe se fait généralement en ménageant la surprise, sous le mode de la révélation. Nombreux sont les auteurs qui choisissent de mettre en exergue dans un premier temps une vue panoramique qui fait ressortir l'unité de la ville. Mais une fois cette distance « juste » franchie, dans un mouvement similaire à celui du spectateur qui s'approche trop d'une toile, le paysage se défait, les détails que la distance gommait font irruption et saisissent le regard, laissant voir des ruines peu spectaculaires et peu à même de contenter le goût des voyageurs européens.

L'une des premières descriptions d'Alger, réalisée déjà en 1830 par Renaudot, officier de la garde du Consul de France à Alger, dans un texte qui n'a pas d'ambitions littéraires, mais plutôt informatives, montre la fortune littéraire de la vue de la ville depuis une certaine distance, qui permet à l'œil d'embrasser l'ensemble :

[8] *Ibidem*, p. 176.

> Lorsque le vaisseau qui me portait parut en face d'Alger, je fus frappé du *spectacle* qu'offre cette ville, dont les maisons *blanchies* s'élèvent en *amphithéâtre au fond d'une baie demi circulaire*. Les hauteurs environnantes, sur lesquelles la ville est *étagée*, et qui paraissent en beaucoup d'endroits *se rattacher aux maisons*, les nombreux vergers plantés de vignes, d'oliviers et d'orangers, dont elle est entourée, forment un *tableau* qui, *vu de mer*, ne manque ni d'*agrément* ni même de *majesté*. *Je* restai quelque temps sur le pont en *admiration*. Enfin, je descendis à terre, j'entrai dans la ville et *l'illusion dont j'avais joui se dissipa* tout entière en traversant des rues étroites et sombres, sales et tortueuses, où l'on respire difficilement et dans la plupart desquelles deux personnes auraient peine à marcher de front[9].

Ce passage pose déjà les repères qui reviendront dans la plupart des descriptions d'Alger depuis la mer, ou bien d'autres villes portuaires arabes, comme le Tanger de Delacroix : ville blanche construite en amphithéâtre, tableau majestueux etc. Mais la splendeur du paysage se défait dès qu'on pénètre dans la ville et qu'on découvre son altérité urbanistique. Pour Renaudot le choc sera plus grand que pour les peintres-voyageurs : même la blancheur des maisons, élément qui donne le cachet de la ville, devient, de près, dérangeante pour le regard de l'Européen qui la trouve trop monotone.

Pour rendre compte de ces deux hypostases du paysage, la distinction entre *paysage de ville* et *paysage urbain*, proposée par Marcel Roncayolo et Françoise Chenet-Faugeras[10], peut fournir des pistes d'analyse intéressantes. Selon Roncayolo, le paysage de ville se construit à travers « une vision globale de la ville et dépendrait, comme limite, de la forme d'ensemble, visible, soulignée par un périmètre de l'objet[11] », tandis que le paysage urbain, dont l'avènement est plus tardif dans l'histoire et représente une manifestation de la modernité porteuse d'industrialisation et d'urbanisation, se définit par la vision partielle qu'il offre, vision nécessairement fragmentée et limitée, qui se baserait sur une multiplicité de points de vue. Le paysage urbain correspondrait, selon Roncayolo à la ville, « fragmentée et éclatée d'aujourd'hui » et ne serait « en quelque sorte qu'un résidu, un démembrement du paysage de ville[12] ».

En général, les premiers paysages proposés par les peintres-voyageurs correspondent à ces paysages de ville qui donnent l'illusion de la totalité ; lors d'un voyage il s'agit tout naturellement du premier contact avec la ville. Dans ce sens le paysage de ville semble se décliner sous trois formes principales: il y a tout d'abord le paysage vu depuis la mer, il y a ensuite le paysage qui se déploie devant le spectateur qui se trouve à un point privilégié en dehors de la ville et enfin le paysage depuis un point élevé situé au cœur même de la ville.

C'est cette unité du paysage que met en exergue Delacroix à l'heure de parler de la vue de Tanger depuis le bateau qui le mène au Maroc. L'apparition de la ville devant les voyageurs impatients est presque toujours préparée et en même temps retardée pour attirer l'attention du lecteur sur le fait qu'il se trouve devant un moment clé du texte. Ainsi, Delacroix entrevoit Tanger tout d'abord à travers le brouillard du matin, ensuite, la ville se précise grâce à l'action du soleil qui dissipe le brouillard :

> Le soleil nous montra enfin le terme de notre traversée. Nous vîmes Tanger et sa casba placée comme en vedette au-dessus du port. De longues courtines crénelées en descendent

[9] M. Renaudot, *op. cit.*, p. 10.

[10] Pascal Sanson (dir.), *Le Paysage urbain. Représentations, Significations, Communication*, Paris, L'Harmattan, coll. Eidos, 2007.

[11] *Ibidem*, entretien avec Marcel Roncayolo, p. 15.

[12] *Ibidem*, p. 20.

> jusqu'à la ville qui est resserrée dans une petite vallée qui s'étend et se relève un peu en partant du bord de la mer[13].

La vue de Tanger depuis la mer donne au peintre l'occasion de procéder à une comparaison avec les villes portuaires européennes. La ville arabe − et le narrateur prend garde d'élargir l'analogie avec d'autres villes qu'il avait visitées lors de son voyage africain, parmi lesquelles Alger ou Oran − se caractérise par l'unité de forme et de couleur :

> L'aspect d'une ville mauresque a quelque chose de charmant. Elle n'est pas hérissée, comme les nôtres, d'affreux toits pointus comme autant de menaces vers le ciel, et les murs n'en sont point criblés de fenêtres et de lucarnes qui à une certaine distance n'offrent à l'œil que de la confusion. Arrivez par mer devant Brest, Fécamps, Le Havre, ou tout autre port d'Europe, vous apercevrez confusément un tas de maisons grisâtres dans lequel l'œil ne distingue aucune forme. Les villes mauresques, au contraire sont entourées de hautes murailles qui en dessinent l'assiette et n'offre point à l'œil ces faubourgs et ces constructions misérables attenantes à la ville même qui empêche d'en saisir l'ensemble et de voir jusqu'où elle s'étend[14].

Les mots clés de la description-synthèse de la ville portuaire arabe se trouvent dans le dictionnaire de la peinture : forme (simple et carrée), équilibre, couleur (blanc vif des bâtiments sur le vert ou le doré de la campagne, couleurs vives des étendards sur le blanc des maisons). Dans cette description le peintre semble se donner la tâche d'analyser la capacité de la ville de devenir paysage, paysage de ville évidemment sous le signe du panorama ou de la *veduta*.

C'est un paysage de ville intéressant par l'extrême simplification qu'offre le début d'*Une année dans le Sahel* : depuis le bateau qui le mène à Alger, le narrateur donne la formule la plus synthétique, presque abstraite, du paysage de ville : Alger devient « un triangle blanchâtre sur des plateaux verts » et le narrateur la « reconnaît » d'après son parfum. Il ne s'agit pas en fait ici d'un premier contact avec la ville, mais de reconnaissance d'une ville qu'il a déjà connue. Il s'agit de revoir et non plus de voir, revoir équivaut à voir la ville avec les yeux de maintenant et les souvenir d'autrefois, ce qui favorise la mélancolie, « sentiment moderne par excellence »[15]. Le narrateur semble passer à côté de l'occasion de donner une description développée de la ville qui le charme ; cette description, il la fera plus tard, mais en changeant le point de vue, en choisissant un point de vue plus personnel, la maison-observatoire dans laquelle il s'installe, à Mustapha d'Alger. Depuis ce point fixe le peintre peut surveiller, à tout moment de la journée et observer tous les changements liés au passage du temps, l'environnement dans lequel s'inscrit la ville :

> Alger se montre à l'autre extrémité du demi-cercle, au couchant, déployé de profil et descendant par échelons les degrés escarpés de sa haute colline. En avant, s'étendent les faubourgs, qu'heureusement je ne vois pas d'ici. Les bâtiments de la marine, jolie ligne architecturale animée de couleurs vives se reflètent avec des miroitements infinis dans des eaux du bleu le plus tendre, et je puis dire que je ne perds pas un seul trait regrettable de cette silhouette exquise[16].

---

[13] Eugène Delacroix, *Souvenirs d'un voyage dans le Maroc*, édition de Laure Beaumont-Maillet, Barthélémy Jobert et Sophie Join-Lambert, Paris, Gallimard, Art et artistes, 1999, p. 94.

[14] *Ibidem*, p. 95.

[15] Lombardo Patrizia, *Cities, Words and Images from Poe to Scorsese*, Palgrave Macmillan, 2003, p. 47.

[16] Eugène Fromentin, *op. cit*., p. 192.

Les récits de Fromentin offrent le nombre le plus important de paysages de ville, car le narrateur fait des promenades depuis Alger jusque dans des villes du Sahara. Le voyageur aime les moments où les villes – que ce soit Ain-Madhy, El-Aghouat ou Tadjemout − surgissent sur son chemin. C'est toujours une révélation, et il semble toujours découvrir les villes au bon moment, celui qui met en exergue leur splendeur et leur caractère. Il y a toujours, dans ce premier contact par le biais du genre de la *veduta*, une correspondance entre les attentes forgées lors de la rêverie sur la carte, ou sur les noms, et la réalité. Ainsi, le narrateur arrive à El-Aghouat, ville du désert, à midi, l'heure où l'ombre s'évanouit, comme il l'avait désiré, mais il ne se rend compte de cette heureuse coïncidence qu'après avoir eu « le temps de s'affermir un peu l'âme afin d'embrasser tout ce tableau d'un coup d'œil sûr, qui demeurât fidèle, et de s'en emparer pour toujours[17] ». Se dirigeant vers Tadgemout, dans sa route à Ain-Madhy, le peintre saisit le moment où la distance entre l'observateur et la ville est optimale et lui fait découvrir un panorama caractérisé par une « monochromie sérieuse » et des lignes élégantes (« Je ne connais pas de village arabe qui se présente avec plus de correction ni dans des conditions de panorama plus heureuses que Tadjemout, quand on l'approche en venant d'El-Aghouat[18]»). Tableau d'un moment car en s'approchant le panorama disparaît, pour laisser la place à une réalité qui n'a plus rien d'artistique, qui ne fait plus « paysage » :

> A mesure que nous approchions, tournant les jardins pour entrer par l'est, l'aspect de Tadjemout changeait, les montagnes s'abaissaient derrière la ville, et tout ce tableau oriental se décomposant de lui-même, il ne resta plus, quand nous fûmes tout près, qu'une pauvre ville, mise en ruine par le siège, brûlée, aride, abandonnée, et que la solitude du désert semblait avoir envahie[19].

Lorsqu'il s'agit de choisir soi-même son point d'observation, le peintre s'oriente, en général, pour ses heures de travail et d'observation, vers des lieux élevés, qui permettent au regard de porter loin :

> Dès le soir, je me suis hissé sur la terrasse pour assister au coucher du soleil […] de ce point élevé, et en me tournant de manière à regarder le nord, j'avais à mes pieds la place, avec la maison du commandant en face de moi, la fontaine et le lavoir ; par-dessus se déployait l'oasis[20].
>
> C'est sur les hauteurs, le plus souvent au pied de la tour de l'Est, en face de cet énorme horizon libre de toutes parts, sans obstacles pour la vue, dominant tout, de l'est à l'ouest, du sud au nord, montagnes, ville, oasis et désert, que je passe mes meilleures heures, celles qui seront un jour pour moi les plus regrettables[21].

Dans tous ces exemples sort en évidence l'insistance sur la position dans l'espace (les notations sont précises) du peintre, tout comme sur la manière dont il oriente son regard pour obtenir la meilleure perspective. Ce regard qui porte loin permet d'effacer les détails qui peuvent jurer dans l'ensemble, imprime souvent de la grandeur, offrant même les conditions pour la création de paysages héroïques.

---

[17] *Ibidem*, p. 76.
[18] *Ibidem*, p. 156.
[19] *Ibidem*, 157.
[20] *Ibidem*, p. 83.
[21] *Ibidem*, p. 224.

Lorsque la distance est franchie, les détails qu'elle estompait et qui pouvaient jurer avec ces images idéalisées, ces visions − comme les nomme Fromentin − refont surface, le tableau se défait pour laisser la place à une réalité parfois difficile à accepter : les villes arabes sont délabrées, l'architecture, très simple, peut désemparer le voyageur qui rêvait d'une image haute en couleurs. C'est le cas du Tanger de Delacroix comme du Tadgemout de Fromentin. Il revient au voyageur de palier la déception en modifiant son horizon d'attente. Il y a tout un travail à mener dans ce sens, travail qui suppose une modification de certains schémas artistiques qui ont modelé la vision du spectateur. Alain Roger essaie d'expliquer ce phénomène par la théorie de l'artialisation. Sans la médiation des lectures et de l'art, faute d'une schématisation artistique, le voyageur – ou, dans un sens plus large, toute personne confrontée à un espace nouveau, à une culture différente de la sienne – serait condamné à la difficulté de saisir un monde foncièrement autre, voire à la cécité, considère le promoteur de cette théorie[22]. Selon l'auteur du *Court traité du paysage,* toute expérience, qu'elle soit ou non esthétique, est « médiatisée, *informée* par des formes culturelles, *modelée* par des modèles artistiques »[23]. Ce besoin de modèles à projeter sur une réalité étrangère se fait ressentir d'autant plus lorsque l'on perd les repères culturels auxquels l'on est habitué. Le voyage se donne ainsi comme un processus, plus ou moins conscient et intentionné, de confrontation du monde qu'on regarde avec un modèle artistique préalable ; il s'agit d'un va-et-vient entre l'acquis (ce que l'on sait d'avance) et le vécu (ce que l'on apprend sur place). L'artialisation suppose un changement de qualité de l'objet (naturel) sur lequel elle opère : ainsi le *paysage* est, selon Alain Roger, le résultat de la projection d'un schème artistique sur le *pays*, qui représente « le degré zéro du paysage »[24].

L'artialisation du paysage revêt deux formes : il y a d'une part l'artialisation *in situ* – dont la forme canonique est le jardin – qui suppose une intervention effective sur le *pays*, qui vise à en modifier les données physiques afin de le rendre compatible avec le modèle artistique, une mise en ordre de la nature selon un schème pictural ; d'autre part il y a l'artialisation *in visu*, qui n'a besoin que d'un schème artistique et du relais du regard. C'est ce deuxième type d'artialisation qui travaille le regard des peintres-voyageurs. La posture d'énonciation adoptée par les narrateurs, à savoir celle de peintre, accroît l'intérêt de l'artialisation dans les récits mentionnés.

Dans sa recherche du caractère archaïque, non perverti du monde oriental, l'Européen lettré court le risque de se sentir « dépaysagé » lorsque, contre toute attente, contre le schème adopté et considéré comme adéquat, il se heurte à une réalité autre que celle qu'il avait imaginée. Au désespoir des voyageurs assoiffés d'Orient, celui-ci « meurt parce qu'il s'offre. A peine rencontré, il s'échappe déjà »[25]. Sous l'influence de la civilisation européenne qui s'y infiltre, les territoires maghrébins changent d'aspect, s'occidentalisent, perdent le cachet qui faisait leur charme. Les trois narrateurs reviennent à quelques reprises sur la dégradation de l'Orient, bien que Fromentin et Guillaumet semblent accepter ce mal esthétique. L'imposition du pouvoir politique français et l'installation des colons français et européens a comme conséquence une transformation du paysage : le schéma européen s'impose notamment dans l'organi-

[22] Alain Roger développe cette théorie notamment dans *Nus et paysages*, Aubier, 1978 et *Court traité du paysage*, Paris, Gallimard, 1997.

[23] Alain Roger, *Barbarus hic ego. Essai sur le dépaysement,* in György Tverdota (dir.), *Ecrire le voyage*, Paris, PSN, 1994, p. 18.

[24] Idem, *Court traité du paysage*, Paris, Gallimard, 1997, p. 18.

[25] Christine Peltre, *L'Atelier du voyage*, Paris, Gallimard, 1995, p. 56.

sation de l'espace urbain, menant à une sorte d'artialisation *in situ*, selon le schème dominant en Europe. Il y a une différence fondamentale entre la vision qui s'impose comme effet de la colonisation (l'imposition du modèle culturel européen) et celle des voyageurs cultivés, à la recherche de l'Orient de leurs rêves. Ce sont des changements qui déçoivent les voyageurs qui cherchent l'Autre, même si leur connaissance de l'Autre passe par une imprégnation de modèles culturels forgés toujours sur terre européenne.

Cette dualité occidentalisation-authenticité caractérise l'Alger de Fromentin, où uniquement la haute-ville a gardé sa spécificité africaine, surtout en ce qui concerne l'architecture. Et c'est vers ce vieux Alger que se dirigent les pas du narrateur, qui adopte, pour juger la situation, la posture du peintre qui juge le monde du point de vue pittoresque :

> On a donc oublié la haute-ville, et j'y reviens après un long détour. En devenant inutile, elle échappe aux projets qu'on aurait eus à la rendre française, et la voilà sauvée des démolisseurs et des architectes. Le vieux Alger n'est pas détruit ; à considérer les choses au point de vue pittoresque, ce qu'on avait de mieux à faire, c'était de respecter ce dernier monument de l'architecture et de l'existence arabes, le seul peut-être, avec Constantine, qui subsiste en Algérie, non pas intact, mais reconnaissable[26].

Le discours du second récit fromentinien se caractérise par une analyse plutôt froide des changements qui affectent le Nord de l'Afrique : Fromentin semble s'abstenir de porter de jugement d'ordre moral sur les changements qui ont lieu, il donne l'impression de les considérer comme inévitables, bien qu'ils puissent être à la source de certaines déceptions et d'une nostalgie qui semble s'accroître au fil du récit. Même lorsque l'européanisation ne suppose pas une destruction du monde ancien, elle affecte l'esprit de la ville arabe, car son architecture est en consonance avec les lieux et les mœurs, et les maisons désertées par les autochtones et occupées par les Européens sont vidées de leur signification profonde.

Ce thème du changement sera repris, d'une façon plus imagée, avec la ville de Blidah, qui, suite à la colonisation française, avait vu son paysage – mais aussi ses mœurs – subir des mutations essentielles. La lettre qui lui est consacrée commence sous le signe de la dégradation, de la perte de ce qui avait fait son charme. De la beauté passée de Blidah – elle avait été la ville des roses, des jasmins et des femmes – il ne reste qu'un distique qui l'assimile à une petite rose ; ce distique, qui résumait autrefois son caractère, n'est plus qu'une trace d'une époque expirée. Le présent de la ville est placé sous le signe du grotesque : le narrateur reprend la métaphore de la ville-femme qu'on a déjà évoquée à propos d'Alger et l'assimile à une Mauresque vieillie, convertie à la mode occidentale, dont les vêtements trahissent la dégradation physique, mais aussi celle morale :

> Blidah ressemble aujourd'hui, trait pour trait, à une Mauresque que je vois se promener dans la ville, qui a été belle et qui, n'étant plus, s'habille à la française avec un chapeau de mauvais goût, une robe mal faite et des gants fanés : plus d'ombre dans les rues, plus de cafés ; les trois quarts des maisons détruites et remplacées par des bâtisses européennes ; d'immenses casernes, des rues de colonies ; au lieu de la vie arabe, la vie des camps, la moins mystérieuse des toutes, surtout dans la recherche de ses plaisirs. Ce que la guerre a

[26] Eugène Fromentin, *op. cit.*, p. 200.

> commencé, la paix l'achève. Le jour où Blidah n'aura plus rien d'arabe, elle redeviendra une très jolie ville ; la nouvelle Blidah fera peut-être oublier l'ancienne le jour où ceux qui la regrettent auront eux-mêmes disparus. […] Ce qu'il y avait de délicieux dans ce lieu de plaisance étant évanoui, il faut bien se consoler par le spectacle de l'utile. L'avenir effacera le passé, je le répète ; mais surtout il excusera le présent, qui, cela soit dit sans injustice, a besoin d'être excusé[27].

La transition de la ville arabe à la ville construite selon le moule européen suppose une mise ensemble d'éléments incompatibles qui rendent méconnaissable la première et la seconde difficile à entrevoir. Le narrateur essaie de reconnaître dans les décombres la beauté passée, mais la nostalgie que celle-ci lui inspire ne l'empêche pas d'accepter l'avenir, auquel il concède, gracieusement, une possible splendeur, qu'il trouve, par contre difficile à imaginer à partir des bribes du présent : « En attendant, j'erre au milieu de la ville informe, ne voyant pas encore ce qu'elle sera, cherchant ce qu'elle a cessé d'être et ne l'imaginant plus qu'avec effort »[28].

La Blidah de Fromentin est une ville palimpseste qui rassemble les souvenirs de pierre et les souvenirs du voyageur. On retrouve ce même phénomène chez Guillaumet, qui dès le titre du tableau, qui clôt d'ailleurs de manière symbolique le recueil, *Djézair (Alger)*, suggère, par la mise ensemble des deux termes − la translitération du nom arabe et le nom utilisé par les Français −, la confrontation des deux civilisations. Comme le narrateur fromentinien, celui de Guillaumet revient dans une ville qu'il avait habitée presque vingt ans auparavant et erre déboussolé, « dépaysagé » dans un espace où il ne retrouve plus ses repères. Cette distance temporelle, qui relève d'un choix conscient des narrateurs, leur permet de prendre la mesure du désastre : s'ébauche une réflexion sur les ruines, sur la sur la mort d'une ville et ses possibilités de renaître. Il ne s'agit pas des ruines du temps, mais de celles de la guerre, et surtout de la paix. Le paysage de ville devient impossible, la seule modalité qui lui permet d'apparaître est celle du souvenir suscité par la promenade dans la ville fantôme : ce n'est plus un paysage de ville qu'on *regarde*, mais un paysage de ville qui *hante* le revenant. Guillaumet propose un paysage à vol d'oiseau, construit de souvenirs et réduit à sa formule essentialisée : ni l'espace qu'offrait le point de vue, ni la ville qui se déployait au regard du spectateur n'existent plus que dans la mémoire du promeneur : « Mon regard se reporte à la place qu'occupait dans ce vide un petit kiosque en forme de minaret, couronnant avec élégance la maison mauresque. De ce point, l'Alger d'alors, comparable à un immense bloc d'albâtre, échelonnait ses degrés jusqu'à la mer. »[29] Le narrateur déambule dans une ville morte, où il essaie de retrouver les traces du monde de jadis, un monde qui fait partie de son propre passé et que vingt ans ont suffi à rendre méconnaissable. Si le paysage de ville n'est plus possible dans ces conditions, la déambulation du narrateur assure les conditions de naissance du paysage urbain, chez Fromentin comme chez Guillaumet.

A partir des écrits de Delacroix, Fromentin et Guillaumet on peut suivre l'évolution de l'image de la ville d'Alger sur quelques décennies. La ville colonisée se caractérise par un développement, chaotique au moins dans un premier temps ; les trois peintres arrivent dans un Alger en plein processus de transformation, processus qu'ils surprennent à des étapes différentes. La ville apparaît comme un corps vivant, et souffrant ; elle est placée sous le signe du grotesque et de la dégradation : dégradation

[27] *Ibidem*, p. 263-264.
[28] *Ibidem*, p. 264.
[29] Gustave Guillaumet, *Tableaux algériens*, Paris, Librairie Plon, 1891, p. 270.

de l'architecture, des habits, mais aussi des mœurs. Ce développement introduit des besoins nouveaux dans la ville orientale, rompt le figement dans le temps, l'immobilité qui fait, selon les voyageurs européens, le caractère de la vie arabe. Ce développement se fonde sur l'urbanisation selon les règles des villes européennes. Selon Bertrand Lévy[30], l'urbanisme est avant tout un acte politique, urbaniser, c'est gouverner.

Même si le récit de Delacroix rend compte de son expérience marocaine, le souvenir de sa visite à Alger et des destructions qu'il y a observées, à peine un an et demi après la conquête, le font introduire un passage pamphlet qui avertit sur les répercussions de la systématisation abusive. La tonalité du texte de Delacroix ne laisse aucun doute, il condamne les destructions, au nom de la morale, au nom de l'esthétique mais aussi de l'(in)utilité pratique de ces changements :

> J'ai vu en 1832 à Alger […] les changements les plus bizarres : dans les superbes jardins du dey, les orangers avaient déjà la racine en l'air […]. On s'empressa surtout à percer partout des fenêtres à notre mode sans s'inquiéter de l'horrible chaleur et le papier peint commençait à s'étaler sur les murs à la place des peintures. […] La sape et la mine, ces instruments de progrès, ont fait justice des mosquées qui n'étaient bonnes qu'à encombrer la voie publique et on a eu le barbare courage et sous le même prétexte de bouleverser dans les environs des villes les cimetières maures […][31].

L'Alger de Fromentin est celui du milieu du siècle, lorsque la ville basse est déjà francisée et cosmopolite, tandis que la ville haute subsiste presque sans connaître l'intervention des Européens. « La ville est et a toujours un centre, elle possède et exulte une congruence »[32], rappelle Alexis Nouss ; la colonisation introduit dans un premier temps une duplication du centre et un remplacement. Il existe au début dans les villes colonisées des zones préservées, marginales pour les colonisateurs, mais qui deviennent centrales pour les voyageurs lettrés, tout en conservant leur centralité pour les indigènes. Entre les deux villes, considère Fromentin, il n'y a d'autres frontières que celles de la défiance et de l'antipathie, frontières plus puissantes que les murs et qui rendent la communication impossible : « La paix est faite en apparence, mais à quel prix ? Durera-t-elle ? et que produira-t-elle ? Grande question qui se débat en Algérie comme ailleurs, partout où l'Occident partage un pouce de territoire avec l'Orient, où le Nord se trouve, par des compétitions fortuites, face à face avec son éternel ennemi le Midi »[33]. Les premiers souvenirs algériens de Guillaumet datent des années 1860, tandis que le texte parle d'une visite effectuée vingt ans après, lorsque la ville haute, celle dont parle Fromentin, est en voie de disparition sous l'emprise des colonisateurs.

A cause de ce changement de paradigme urbanistique, on assiste à un processus de muséification de la ville arabe dans ce qui subsiste de ses éléments authentiques. Confronté aux destructions massives, le voyageur se promène dans la ville comme un spectateur dans un musée d'archéologie et d'ethnographie : il se donne la tâche d'accumuler des données, de jouir d'un spectacle qui ne se jouera peut-être plus jamais. Chez Fromentin et Guillaumet, à la différence de Delacroix, la visite de la ville se fait sous le signe du souvenir, et, donc, de la nostalgie. Les deux orientalistes choisissent de

---

[30] Bertrand Lévy, *L'image confisquée. Recherche sur le rôle de l'histoire, de la presse et du discours politique dans la formation de l'image psychologique de la ville*, thèse de 3ème cycle, Paris 8, 1983, p. 14.

[31] Eugène Delacroix, *op. cit.*, p. 110.

[32] Alexis Nouss, *Plaidoyer pour un monde métis*, Textuel, 2005.

[33] Eugène Fromentin, *op. cit.*, p. 198.

ne pas rendre compte du premier contact avec le monde arabe, mais d'un énième. Cela leur permet de mettre en miroir un temps et une ville de jadis – placés sous le signe de l'authenticité – et un présent – sous le signe de la nostalgie, nostalgie de la ville, mais aussi nostalgie de leur propre passé.

THE (DIS)FIGURED ORIENT: NINETEENTH CENTURY FRENCH PAINTERS FACED WITH THE ARAB CITY (Summary)

Keywords: travel literature, painters, landscapes, orientalism, Arab city, imaginary.

In the 19th century, the theme of the city becomes more and more important in literature, and travel literature speaks of this growing interest. This paper will set out to analyse the hypostases of the city in travel literature, starting from three case studies, three authors who are first of all painters: Eugène Delacroix, Eugène Fromentin and Gustave Guillaumet. Landscapes or descriptions which concentrate on only one aspect of the city, we will ask ourselves which are the elements retaining the attention of the painters? We will make the distinction between *paysage de ville* and *paysage ubain*, in order to show the place occupied by the Arab city in the European imaginary, this neuralgic point where these two cultures meet and confront to one another. Can we speak about the construction of a myth of the Arab city?

MARIA MĂDĂLINA IRIMIA[*]

IPOSTAZE ALE ANTISEMITISMULUI LA „JUNIMEA" DIN IAȘI: TITU MAIORESCU, MIHAI EMINESCU ȘI VASILE CONTA[**]

Schimbările politice spectaculoase prin care a trecut spațiul românesc în intervalul 1859-1879 au adus în dezbaterea publică probleme fundamentale ale noului stat modern, una dintre ele fiind construcția corpului cetățenesc. În cazul României, construcția statală a mers concomitent cu procesul de construcție a națiunii[1]; și, astfel, încercările de definire a identității românești au fost strâns legate de discuțiile despre modernizare și democratizare, despre economia și administrația modernă, despre problemele sociale și instituționale ale noului stat.

Așa cum se știe, definiția identitară se exprimă atât prin însumarea unor atribute văzute drept caracteristice pentru o națiune, cât și prin evidențierea *a ceea ce nu este o națiune*. Identitatea negativă obținută prin profilarea alterității este aproape la fel de importantă în procesul de construire a națiunii ca și identitatea pozitivă[2]. Or, în a doua parte a secolului XIX, evreii reprezentau, în discursul naționalist românesc, alteritatea absolută. Imigrația lor masivă pe teritoriile românești, în decursul secolelor XVIII-XIX, ponderea tot mai importantă în viața urbană, îndeosebi în domenii de activitate asimilate modernității, și perpetuarea diferențelor culturale i-au determinat pe oamenii politici și pe intelectualii publici să vorbească despre existența unei „probleme evreiești" care se cerea rezolvată.

„Problema evreiască" avea, de fapt, mai multe paliere[3]: unul *politic*, fiind dezbătută acerb posibilitatea acordării drepturilor cetățenești populației mozaice; altul *social*, în care disputele erau legate de oportunitatea și modalitățile includerii/excluderii

---

[*] Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iași.

[**] Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală", cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[1] Dietmar Müller, *Cetățenie și națiune 1878-1882. Evreii ca alteritate în dezbaterea cu privire la articolul 7 din Constituție*, în Venera Achim, Viorel Achim (coord.), *Minoritățile etnice în România în secolul al XIX-lea,* trad. Andrei Avram, București, Editura Academiei Române, 2010, p. 202.

[2] Naționalismul se construiește prin raportare la *celălalt*. În ultima parte a secolului XIX și în secolul următor, naționalismul a devenit *etnonaționalism*. Astfel, identitatea națională românească are la bază alteritatea; s-a născut prin opoziție cu *străinul* și s-a dezvoltat prin aducerea în prim-plan a argumentului vechimii și întâietății istorice în acest spațiu, adică a principiului *nativismului*. Mitul etnonaționalist apare sub forma unui confort psihologic și se ajunge la construirea unei imagini profund degradate a *out-groupului*, adversarul fiind tratat ca „semiuman sau neuman prin excelență". Vezi Victor A. Shnirelman, *An Ethno-Nationalistic Myth: General Features*, în „Xenopoliana", V, 1997, 1-4, p. 37.

[3] Leon Volovici, *Ideologia naționalistă și „problema evreiască" în România anilor '30*, București, Editura Humanitas, 1995, p. 19.

evreilor din corpul social; apoi palierul *economic*, în care erau puse în chestiune rolurile îndeplinite de evrei în dezvoltarea noului stat; şi, în fine, cel *cultural*, care se preocupa de compatibilitatea dintre cultura română, văzută ca expresie a unei etnii, şi etniile conlocuitoare.

Intervenţia în „chestiunea evreiască" a Junimii literare şi politice, ai cărei membri erau adepţii mişcării conservatoare, va marca decisiv procesul de emancipare a evreilor din ţara noastră. Junimea s-a legitimat ca o mişcare dedicată tradiţiei, ordinii şi moderaţiei, cu o forţă intelectuală care a făcut-o respectată de liberalii înşişi[4]. „Soluţiile" propuse la „problema evreiască" au fost alese toate din registrul conservator, dar cu diferențe importante, mergând de la moderat la radical, între diferiți intelectuali și/sau oameni politici junimiști.

„Problema evreiască" este un subiect istoriografic de o complexitate deosebită, încă de actualitate. Aceasta a beneficiat de o dezbatere reală în istoriografia noastră şi, prin urmare, numărul cărţilor şi articolelor publicate este impresionant. Despre Junimea şi „problema evreiască" s-a scris relativ puţin. De referinţă rămâne studiul Martei Petreu intitulat *„Chestiunea evreiască" la Junimea*[5], în care arată faţetele chestiunii evreieşti din secolul XIX şi redă atitudinile grupului junimist faţă de această problemă. Marta Petreu s-a axat pe relaţia dintre accesul la cetăţenie şi discursul xenofob al vremii, făcând un inventar al discursurilor antisemite din cadrul cenaclurilor de la Junimea. Autoarea îşi aprofundează studiul în volumul *„Evreofili"şi „Evreofagi". Şapte autori despre chestiunea evreiască*[6]. De asemeni, în acelaşi registru au scris şi Ovidiu Morar, *Intelectuali români şi „chestia evreiască"*[7], Liviu Neagoe, *Intelectuali români şi chestiunea evreiască. 1870-1910*[8] şi Lucian Butaru, în introducerea lucrării *Rasism românesc. Componenta rasială a discursului antisemit din România până la al Doilea Război Mondial*[9], unde face o analiză a antisemitismului românesc şi a evoluţiei sale. Deosebit de importantă ni se pare cartea istoricului William O. Oldson, *A Providential Anti-Semitism. Nationalism and Polity in Nineteenth Century Romania*[10], care abordează tema antisemitismului intelectual la Junimea. Cea mai amplă cercetare dedicată acestei teme este teza de doctorat a lui Ioan Pop[11], coordonată de Marta Petreu, *Junimea şi problema evreiască*, în care prezintă „chestiunea evreiască" atât ca filosofie politică de grup, cât şi ca opțiune individuală, făcând o analiză a intervenţiilor politice şi publice ale junimiştilor pe această temă: P. P. Carp, Titu Maiorescu, Mihai Eminescu şi Vasile Conta.

---

[4] Vezi lucrările lui Ioan Stanomir, *Junimismul şi pasiunea moderaţiei*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2011 şi *Spiritul conservator. De la Barbu Catargiu la Nicolae Iorga*, Bucureşti, Editura Curtea Veche, 2008.

[5] Marta Petreu, *„Chestiunea evreiască" la Junimea*, în Ladislau Gyémánt, Maria Ghitta *et al.* (coord.), *Dilemele convieţuirii: evrei şi neevrei în Europa Central-Răsăriteană înainte şi după Shoah*, Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane, 2006.

[6] Idem, *De la Junimea la Noica. Studii de cultură românească*, Iaşi, Editura Polirom, 2011.

[7] Ovidiu Morar, *Intelectualii români şi „chestia evreiască"*, în Aura Christi, Andrei Potlog (editori), *Problema evreiască*, Bucureşti, Editura Ideea Europeană, 2012.

[8] Liviu Neagoe, *Intelectualii români şi chestiunea evreiască. 1870-1910*, în Lucian Nastasă, Dragoş Sdrobiş (editori), *Politici culturale şi modele intelectuale în România*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2013.

[9] Lucian Butaru, *Rasism românesc. Componenta rasială a discursului antisemit din România până la al Doilea Război Mondial*, Cluj-Napoca, Editura Fundaţiei pentru Studii Europene, 2010.

[10] William O. Oldson, *A Providential Anti-Semitism. Nationalism and Polity in Nineteenth Century Romania*, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1991, capitolul *The Voice of Intelligentsia*, p. 99-138.

[11] Ioan Pop, *Junimea şi problema evreiască*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, Universitatea „Babeş-Bolyai", Facultatea de Istorie şi Filosofie, 2010.

Despre construcţia discursului identitar românesc în a doua jumătate a secolului XIX şi problematica emancipării evreilor, importante sunt articolele lui Constantin Iordachi, *The Unyielding Boundaries of Citizenship. The Emancipation of 'Non-Citizens' in Romania, 1866-1918*[12] şi Dietmar Müller, *Cetăţenie şi naţiune 1878-1882. Evreii ca alteritate în dezbaterea cu privire la articolul 7 din Constituţie*. În cele două studii, putem urmări cum se manifestă conceptualizarea ideii de cetăţenie în discursul public, bazată pe criteriul excluderii minorităţii iudaice sau, mai bine zis, pe definirea calităţii negative *de a fi evreu*.

Intenţia studiului de faţă este să ofere o nouă perspectivă în abordarea acestui subiect. Nu vom face un nou inventar al discursurilor şi reprezentărilor antisemite din viaţa culturală şi politică a Junimii. Din ceea ce s-a scris până acum, avem deja un portret al evreului din imaginarul Junimii. Ne interesează, în special, felul cum reprezentările privind evreitatea au jucat un rol în „soluţiile" şi politicile propuse pentru „rezolvarea problemei evreieşti". Prin urmare, studiul se concentrează pe o serie *de reacţii la problema emancipării politico-juridice a evreilor*. Încercăm să explicăm reticenţa unor intelectuali şi oameni politici la procesul de integrare şi asimilare, inventariindu-le argumentele şi soluţiile propuse.

De fapt, integrarea şi asimilarea nu au legătură exclusivă doar cu emanciparea, ele nu au doar condiţionări juridice, ci şi psihologice, sociale şi culturale. Abordarea acestor aspecte ne relevă că emanciparea politică şi civilă a evreilor din România nu a fost însoţită de *asimilarea* în corpul naţional român; în realitate, lipsa asimilării justifică escaladarea resentimentelor antievreieşti. În această direcţie, Carol Iancu propune o ipoteză interesantă: „[…] dacă, înainte de 1878, lipsa asimilării pare a fi ceea ce justifică ostilitatea faţă de evrei, după această dată, ceea ce explică gravele măsuri legislative luate împotriva lor, este mai curând teama că se vor asimila"[13].

Indubitabil, străinul este văzut ca un obstacol în calea realizării idealului naţional. Conform definiţiei lui Lucian Boia, „străin este de altfel […] un termen generic, înglobând, indiferent de componenta etnică, pe cel care reflectă un alt sistem de valori decât cel în genere acceptat sau impus"[14]. Evreul era prototipul străinului prin excelenţă, atât intern, pentru că nu se asimilase la societatea românească, cât şi extern, ca urmare a acuzaţiilor şi miturilor antievreieşti prezente în imaginarul colectiv, care perpetuau ideea unei conspiraţii a burgheziei evreieşti din România cu cea din alte ţări[15].

Legislaţia perioadei avută în vedere în acest studiu evidenţiază inferioritatea juridică a străinului în ansamblu, până la 1864, iar pentru necreştini – evrei şi musulmani – şi după aceea. Practic, odată cu noul regim instaurat în 1866 se deschide „era excluderii". Articolul 7 din Constituţia României din anul 1866 lansează discursul despre identitatea naţională românească bazat pe elemente xenofobe, legiferând că „numai străinii de rit creştin vor putea obţine naturalizarea"[16].

Pentru intelectualitatea românească, prejudecăţile împotriva evreilor au devenit tot mai puternice, fiind definite şi identificate cu esenţa culturii şi tradiţiei româneşti. Motivaţi de forţa emoţională a naţionalismului romantic, intelectualii români manifestă

[12] Constantin Iordachi, *The Unyielding Boundaries of Citizenship. The Emancipation of „Non- Citizens" in Romania, 1866-1918*, în „European Review of History. Revue Européene d'Histoire", vol. 8, nr. 2, 2001.

[13] Carol Iancu, *Evreii din România (1866-1919). De la excludere la emancipare*, trad. C. Litman, Bucureşti, Editura Hasefer, 1996, p. 235.

[14] Lucian Boia, *Istorie şi mit în conştiinţa românească*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2011, p. 253.

[15] Leon Volovici, *op. cit.*, p. 26.

[16] Constantin Iordachi, *op. cit.*, p. 168.

o ostilitate tot mai accentuată faţă de minoritatea evreiască[17]. După Congresul de la Berlin, „problema evreiască" se acutizează, în sensul apariţiei tezelor antisemite în discursul public. Acelaşi Carol Iancu arată că 1878-1879 sunt anii de vârf ai dezvoltării antisemitismului, „chestiunea evreiască" fiind subiectul principal în agenda politică românească, în presă şi în scrierile politice şi literare[18].

Este important de subliniat că vechile atitudini medievale sunt înlocuite de alte manifestări antievreieşti, pe care le numim generic antisemitism. Ca orice curent, el avea nevoie de o ideologie, iar în acest sens au lucrat trei mari teoreticieni ai rasei, care au dat antisemitismului un înveliş ştiinţific: Arthur de Gobineau, Friedrich Nietzsche şi Houston Steward Chamberlain[19]. Ideile lor vor fi adoptate necritic de unul din intelectualii junimişti, filosoful Vasile Conta, considerat întemeietorul antisemitismului românesc. În acest sens, el îşi propunea fundamentarea ştiinţifică a discriminării evreilor şi nu pe criterii socio-economice, ci derivate din *principiul naţionalităţilor* – expresie a unităţii de rasă şi religie – ce stă la baza construcţiei unui stat şi a unei naţiuni omogene[20].

Evreii din România s-au implantat rapid în structurile noastre economice datorită predilecţiei lor pentru capitalism, evreul întrupând perfect „omul economiei de schimb". Antisemitismul economic situează în epicentrul său această teză şi face profilul profesional al evreului; ca atare, vor circula în epocă o serie de clişee antisemite provenite din spaţiul literaturii populare, care se vor fixa în cel al literaturii culte. Evreii sunt denunţaţi ca provocatori de tulburări economice în sânul ţării în care trăiesc; mai sunt acuzaţi de practicarea comerţului speculativ, de îmbogăţirea prin orice mijloace, de practicarea neloială a concurenţei, de dispreţ pentru munca fizică, în special pentru cultivarea pământului[21], de lipsa simţului demnităţii şi ura contra tuturor popoarelor[22].

Apariţia şi evoluţia „chestiunii evreieşti" trebuie corelate, conform opiniilor exprimate de marea majoritate a istoricilor, cu împrejurările complexe în care s-a realizat statul naţional român modern. Această problemă poate fi explicată printr-o analiză factorială triplă (factorul social, economic şi politic). Mai ales aspectul social al problemei evreieşti are la bază intensa imigraţie evreiască în Principatele Române din secolul XIX. Carol Iancu menţionează următoarele cifre: „În 1803 existau în Moldova circa 30.000 de evrei, în 1848 circa 60.000, iar la 1859 − 118.922"[23], adică aproape 9% din populaţia Principatului.

Valul de imigranţi evrei a adus cu el probleme, cum ar fi aglomerările urbane şi, implicit, probleme de ordin economic. Aspectul economic este un efect al problemei sociale, care a contribuit şi el la conturarea unei *probleme evreieşti*. Este cunoscută ipoteza lui W. Sombart care susţine că evreii au fost întemeietorii capitalismului şi pionierii civilizaţiei moderne. În spaţiul românesc, apariţia burgheziei române trebuie corelată, după opinia lui Ştefan Zeletin, cu activitatea economică a evreilor, întrucât „cămătăria evreiască este cea care a desfiinţat vechea noastră boierime şi, odată cu ea, vechea orânduire socială, pregătind astfel trecerea la actuala organizare modernă"[24].

---

[17] William O. Oldson, *op. cit.*, p. 99.

[18] Carol Iancu, *op. cit.*, p. 235.

[19] Max I. Dimont, *Evreii, Dumnezeu şi istoria*, trad. Irina Horea, Bucureşti, Editura Hasefer, 1997, p. 332.

[20] Leon Volovici, *op. cit.*, p. 34.

[21] Hary Kuller, *Opt studii despre istoria evreilor din România*, Bucureşti, Editura Hasefer, 1997, p. 116.

[22] B. P. Hasdeu, *Industria naţională, industria străină şi industria ovreească faţă cu principiul concurenţei*, Bucureşti, 1866, p. 30.

[23] Carol Iancu, *op. cit.*, p. 49.

[24] Ştefan Zeletin, *Burghezia română. Originea şi rolul ei istoric (1925). Neoliberalismul. Studii asupra istoriei şi politicii burgheziei române*, ediţie alcătuită de Cristian Preda, Bucureşti, Editura Nemira, 1997, p. 69.

Astfel, mulţi evrei începeau să găsească modalităţi de câştig, prin comerţ sau alte practici ocupaţionale conforme cu nevoile modernităţii. Iar capitalismul de cămătă era, după părerea aceluiaşi autor, forma primitivă a capitalismului românesc şi avea un rol destructiv în societăţile agrare; mai grav, boierimea română devenea prada legitimă a cămătarilor evrei[25] şi, odată intrată în relaţii economice cu negustorimea evreiască, ea începea să se ruineze.

Fără îndoială, există o legătură între naşterea burgheziei române şi declanşarea ostilităţilor împotriva evreilor şi a retoricii antisemite. Corelaţia a fost remarcată de numeroşi teoreticieni şi istorici, printre care şi Bernard Lazare, în studiul său, *L'Antisémitisme. Son histoire et ses causes* (1894):

> La persécution officielle contre les Juifs ne commença qu'en 1856, lorsque la Roumanie se donna un régime représentatif et qu'ainsi le pouvoir tomba aux mains de la classe bourgeoise. C'est avec l'avènement de la bourgeoisie, je l'ai dit, que naquit l'anti-sémitisme, parce que cette classe bourgeoise, composée des commerçants et d'industriels était en concurrence avec les Juifs qui manifestaient exclusivement leur activité par le commerce et l'industrie, quand ce n'était par l'usure[26].

Populaţia evreiască, originară în cea mai mare parte din Polonia şi Rusia, a adus odată cu ea şi particularităţi cultural-religioase, adică practicile religioase tradiţionale iudaice, limba idiş şi portul vestimentar hasidic. Până în anii '50-'60 ai secolului XIX, putem vorbi de predominanţa tradiţiei, ceea ce a însemnat pentru comunităţile evreieşti o perioadă de autoizolare, disponibilitatea de a se integra în societatea majoritară fiind redusă, aproape inexistentă[27]. Însă negoţul şi meşteşugurile, ocupaţii preponderent evreieşti, obligau, în ciuda constrângerilor interne amintite mai sus (limbă, port vestimentar), la contactul cu societatea gazdă. Sub impactul ideilor modernizatoare ale Haskalei, intersectările cu spaţiul românesc devin tot mai frecvente, luând în special forma relaţiilor economice.

Această situaţie explică modul în care, în acest răstimp, evreii au devenit pilonii marilor schimbări petrecute la noi. După anul 1866, în România era vizibil un început de viaţă capitalistă. În perioada 1866-1878 şi după aceea, asistăm la un proces de urbanizare; evreii erau concentraţi îndeosebi la oraşe şi târguri din cauza expulzărilor de la sate. Nu intenţionăm să discutăm aici chestiunea legislaţiei antievreieşti din această perioadă; însă se cuvine menţionat că numărul legilor şi circularelor votate şi aplicate împotriva evreilor ajunge la 200, vizând în principal domeniul militar, şcolar şi economic[28].

În măsura în care se integra deplin în structurile sociale şi economice ale ţării, minoritatea evreiască îşi reclama drepturile de egalitate şi libertate civico-politice, ca în orice stat modern, ca drepturi ale omului. Tocmai prin implicarea în activităţile economice şi prin arta de a întrebuinţa creditul, în ciuda vexaţiunilor, evreii au adus contribuţii importante la dezvoltarea societăţii româneşti. Excluderea şi marginalizarea acestei minorităţi decurg tocmai din neîncrederea în capacitatea naţiunii române de a se dezvolta în direcţia capitalistă[29]. Alte acuzaţii vor fi exprimate în cercurile antisemite nu doar de elita politică românească, ci şi de elita culturală şi intelectuală a ţării.

---

[25] *Ibidem*, p. 116.

[26] Bernard Lazare, *L'Antisémitisme. Son histoire et ses causes*, Paris, Éditeur Léon Chailley, 1894, p. 206-209.

[27] Hary Kuller, *op. cit.*, p. 149.

[28] Carol Iancu, *op. cit.*, p. 215.

[29] Hary Kuller, *op. cit.*, p. 112.

Antisemitismul se consolidează ca un element al naţionalismului românesc şi va deveni, ca şi în Germania, o parte a istoriei intelectuale a ţării[30].

Diferitele poziţionări faţă de „chestiunea evreiască" exprimă aproape în unanimitate un refuz faţă de emancipare, conform cu articolul 44 al Tratatului de la Berlin. Pentru a schiţa mai bine această mutaţie, ne propunem o incursiune în mediul intelectual de la Junimea, asociaţie culturală conservatoare care i-a reunit pe cei mai importanţi intelectuali ai ţării din ultima treime a secolului XIX. Vom vedea cum o parte din membrii săi participă la răspândirea unei stări de spirit antievreieşti, unii dintre ei (cazul Vasile Conta) contribuind chiar la constituirea unei adevărate platforme ideologice a antisemitismului românesc. Tezele lor atrag atenţia asupra periculozităţii „factorului semit" ce ar rezulta din creşterea demografică masivă, pe fondul imigrărilor ilegale şi abuzive, acapararea structurilor economice ale statului etc. Și totuși, fruntașii junimiști Titu Maiorescu și P. P. Carp, în intervenţiile lor, au o atitudine înclinată spre umanism și toleranță susținând emanciparea evreilor.

Junimea, grupare politică

Junimea a fost cea mai importantă asociaţie culturală a secolului XIX, care a acţionat nu doar în spaţiul cultural, ci şi în cel politic. Zigu Ornea vorbeşte despre dubla ipostaziere a Junimii, atât ca un curent de idei complex (literar, ideologic, cultural, politic), cât şi ca stare de spirit a unei colectivităţi patronate de Titu Maiorescu[31]. Junimea a fost locul ideal pentru receptarea, recunoaşterea şi impunerea valorilor autentice[32] şi, după cum scria Panu, „era refractară la orice metodă impusă şi la orice disciplină bazată pe forme"[33].

La aceste imagini standard furnizate de teoreticienii junimişti, precum şi de criticii literari ai generaţiei postjunimiste se adaugă, în opinia lui Sorin Alexandrescu, şi o viziune din altă perspectivă; şi anume Junimea ca grup de presiune care acţiona politic şi cultural pentru a-şi impune vederile[34], miza fiind aceea de a ajunge la putere şi de a o menţine cât mai mult timp cu putinţă. Din perspectivă sociologică, conform aceluiaşi autor, Junimea apare ca grup intermediar între societate, politică şi cultură, care îşi plasează adepţii în domeniile importante ale vieţii publice.

Junimea i-a reunit pe cei mai importanţi intelectuali ai Moldovei, în frunte cu Titu Maiorescu, Petre P. Carp, Vasile Pogor, Iacob Negruzzi şi Teodor Rosetti, şi, după constituirea unei filiale la Bucureşti în 1876, cărturari reprezentativi pentru întreaga ţară. Mediul lor de formare şi şcolile de gândire din care au făcut parte au jucat un rol important. În acest sens, este cunoscut că mai toţi junimiştii şi-au făcut studiile în Germania (cu excepţia lui Th. Rosetti, în Austria şi Vasile Conta, în Belgia) şi s-au impregnat de atmosfera ideologică a epocii postrevoluţionare de acolo. Motivul care avea să-i unească pe aceşti tineri reveniţi în ţară era acela de a face din capitala Moldovei, un mediu cultural-ştiinţific și un centru de referinţă pentru societatea românească[35].

---

[30] Leon Volovici, *op. cit.*, p. 37.

[31] Zigu Ornea, *Junimea şi junimismul*, Bucureşti, Editura Eminescu, p. 10-11.

[32] *Ibidem*, p. 36.

[33] G. Panu, *Amintiri de la Junimea din Iaşi*, ediţie îngrijită, prefaţă şi tabel cronologic de Z. Ornea, Iaşi, Editura Polirom, 2013, p. 500.

[34] Sorin Alexandrescu, *Privind înapoi, modernitatea*, Bucureşti, Editura Univers, 1999, p. 47-48.

[35] Zigu Ornea, *op. cit.*, p. 32.

Junimiştii erau exponenţii unei doctrine conservatoare de factură modernă şi militau pentru evoluţia gradată a societăţii româneşti după modelul german (Germania era considerată, pe atunci, ţara evoluţiei lente)[36]; aşadar, *evoluţionismul* este baza concepţiei lor filozofice, politice şi culturale, constituind o schimbare de paradigmă inedită pentru contextul secolului XIX[37]. Rădăcinile ideologice ale junimiştilor erau, aşadar, occidentale, referinţele doctrinare provenind în principal din operele lui Goethe, Kant şi Engels. Ştim că ei au mai fost ataşaţi de evoluţionismul socio-elitist al lui Herbert Spencer, de filosofia materialistă propusă de Buckle şi de pesimismul etic al lui Schopenhauer[38].

Debutul Junimii a constat într-o serie de reuniuni periodice, care se desfăşurau, de regulă, la Maiorescu, Vasile Pogor şi rareori la Iacob Negruzzi, unde aveau loc dezbateri serioase pe teme de cultură, într-o atmosferă degajată şi jovială[39]. În cadrul acestor conferinţe, Titu Maiorescu a formulat teoria „formelor fără fond", ca urmare a discrepanţei dintre aparenţa şi esenţa democraţiei române moderne, instalate după adoptarea Constituţiei de la 1866. Deceniul 1866-1876 este important pentru constituirea junimismului politic; era axat pe critica formelor fără fond şi pe respingerea *antisemitismului* fracţionist, tendinţă ilustrată de articolul *Contra Şcoalei Bărnuţiu*[40].

Tudor Vianu, în studiul dedicat *Junimii*, afirmă că aceasta „n-a fost atât o societate, cât o comunitate"[41]. Considerăm că afirmaţia se susţine referindu-se doar la activitatea literară. În ceea ce priveşte activitatea politică a junimiştilor, lucrurile stau diferit. Este cunoscut că, odată cu implicarea în viaţa politică, alături de conservatori, grupul s-a fragmentat. Cercetarea noastră urmăreşte în principal acest aspect, adică viziunea junimistă în politică şi soluţiile oferite incomodei „chestiuni evreieşti".

George Panu, unul din biografii Junimii, şi-a redactat amintirile într-o notă predominantă critică. După cum remarcă Zigu Ornea, nu exactitatea l-a preocupat pe George Panu, ci atmosfera de acolo. Cu toate acestea, amintirile sale sunt o importantă sursă pentru istoria Junimii ieşene. Memoriile evocă şi tensiunea antisemită care a pătruns în interiorul grupului literar. Aflăm că „evreul era considerat o fiinţă periculoasă din toate punctele de vedere: religios, economic şi social"[42] şi că problema evreiască „dădea loc la discuţii de ceasuri întregi"[43].

„La Iaşi toţi eram mai mult sau mai puţin antisemiţi şi Junimea nu se deosebea în această privinţă"[44], spune G. Panu, căutând imediat să justifice această înclinaţie: „[…] era imposibil ca cineva să nu fie antisemit, punându-se din orice punct de vedere, fie acel al limbei şi culturei, fie din al curăţeniei moravurilor, fie din acel economic"[45].

Cu excepţia lui P. P. Carp, „singurul, absolut singurul partizan de pe atunci al evreilor"[46], toţi ceilalţi junimişti importanţi, spune Panu, debordau antisemitism:

---

[36] Bénédict Kanner, *La société littéraire Junimea de Iassy et son influence sur le mouvement intellectuel en Roumanie*, Paris, Éditeur Bonvalot-Jouve, 1906, p. 55.

[37] Lucian Boia, *op. cit.*, p. 96, subcapitolul *Paradigma junimistă: detaşarea de istorie*, p. 95-103.

[38] Zigu Ornea, *op. cit.*, p. 144-145, capitolul *Ideologia junimistă*, p. 119-214.

[39] Bénédict Kanner, *op. cit.*, p. 39.

[40] Ioan Stanomir, *Junimismul şi pasiunea…*, p. 49.

[41] Ş. Cioculescu, V. Streinu, T. Vianu, *Istoria literaturii române moderne*, Bucureşti, Editura Casa Şcoalelor, 1944, p. 159.

[42] G. Panu, *op. cit.*, p. 239.

[43] *Ibidem*, p. 235.

[44] *Ibidem.*

[45] *Ibidem*, p. 237.

[46] *Ibidem*, p. 235.

Eminescu, „natură impulsivă, era teribil când îl puneai pe această temă”; Maiorescu, care „rar îşi exprima în chestia evreiască”, îşi dovedeşte antisemitismul „cu ocazia revizuirii articolului 7”; Pogor, care „se dezinteresa de chestie, dar nu-i iubea pe evrei”; Alecsandri, care „era un antisemit vesel şi glumeţ”[47]; Negruzzi, care se individualiza ca „junimist antisemit pasionat, neastâmpărat”[48]; Vasile Conta, „un antisemit îndârjit”, „care avea idei aşa de absolute în această chestie” şi, deşi era conciliant de fel, „când venea vorba însă de evreu, nu-l mai cunoşteai, din bun şi blând el devenea rău”[49].

În cele ce urmează, trecem în revistă intervenţiile în dezbaterile publice şi politice pe tema „problemei evreieşti” avute de trei junimişti de prim rang: Titu Maiorescu, Mihai Eminescu şi Vasile Conta, punând accentul pe „soluţiile” propuse de ei pentru ieşirea din impas.

Titu Maiorescu

Titu Maiorescu, liderul şcolii literare Junimea şi membru influent al partidului conservator, a fost catalogat de Panu drept antisemit datorită atitudinii faţă de art. 7 din Constituţie. Însă, primele luări de poziţie ale lui Maiorescu sunt ferm orientate către principiile lumii moderne, umanitate şi liberalism. Este vorba de combaterea ideilor promovate de paşoptistul Simion Bărnuţiu, în numele unui naţionalism xenofob. Mişcarea iniţiată de şcoala bărnuţiană a avut o mare influenţă asupra maselor, întreţinând, după spusele lui Eugen Lovinescu, „cele două incendii locale: separatismul şi antisemitismul”[50]. Studiul *Contra Şcoalei Bărnuţiu*, primul model al polemicii maioresciene, combate fanatismul naţionalist al tezelor bărnuţiene şi antisemitismul fracţiunii libere şi independente din Iaşi. Textul este un model pentru întreaga schemă de gândire junimistă, care se raporta cu moderaţie la căile de dezvoltare ale naţiunii române în cadrul european. Una din tezele bărnuţiene atacă comerţul practicat de evrei şi ajunge să reclame chiar expulzarea acestora din ţară. În replică, Maiorescu susţine că „mulţimea străinilor şi în special a evreilor din ţara noastră este un simptom” datorat „unui mare rău”, adică „lipsa de activitate şi lipsa de ştiinţă a poporului român”. Eliminarea evreilor însemna, în opinia criticului literar, „a ataca simptomul şi a lăsa răul”, căci „evreii au fost reprezentanţii părţii celei bune, […] au susţinut la noi activitatea comercială” de care statul s-ar putea lipsi doar „atunci când vom fi tot aşa de activi ca şi dânşii”[51].

Maiorescu oferă o analiză *a formelor fără fond* pornind de la existenţa unor discrepanţe, anomalii şi contradicţii. El invocă faptul că românii sunt un „popor încă incult, […] cu un instinct ascuns, teluric, brutal” şi susţine că edificarea unei civilizaţii moderne se face prin „toleranţă şi ştiinţă”, „printr-o bună stare materială şi morală”[52]. În acest sens, el apelează la *inteligenţia* românească, văzută ca un aliat al procesului de modernizare: „Să nu ne atingem, să nu dezlegăm acest element diabolic! Apelul la acest instinct inamic naturei omeneşti − iată rezultatul fatal la care ne-ar duce Şcoala lui Bărnuţiu”[53].

[47] Exemplu edificator în cazul antisemitismului poetului Vasile Alecsandri este piesa *Lipitorile satelor*, care uzează de stereotipul negativ al evreului cârciumar, înşelător şi otrăvitor al ţăranului român.

[48] G. Panu, *op. cit.*, p. 238.

[49] *Ibidem*, p. 241.

[50] Eugen Lovinescu, *Titu Maiorescu*, Bucureşti, Editura Minerva, 1972, p. 173.

[51] Titu Maiorescu, *Contra Şcoalei Bărnuţiu*, Iaşi, Ediţiunea şi Imprimeria Societăţii Junimea, 1868, p. 103-104.

[52] *Ibidem*, p. 105.

[53] *Ibidem*, p. 106.

Maiorescu se declara public „evreofil" şi gândea chestiunea evreiască din perspectivă economică, recunoscând meritele populaţiei evreieşti în acest domeniu. Implicarea lui în chestiunea evreiască până în anul 1878 s-a produs, am putea spune, în mod indirect, deoarece ea viza polemica avută cu fracţiunea liberă şi independentă, care susţinea idei xenofobe şi avea ca program eliminarea evreilor din economie. După Congresul de la Berlin, problema evreiască se acutizează, întrucât recunoaşterea independenţei de stat a României depindea de respectarea principiului emancipării evreilor, stipulat în art. 44 al Tratatului de la Berlin. Maiorescu, devenit parlamentar în 1871, acuza antisemitismul liberalilor, exprimându-şi părerile în discursul din 28 septembrie 1878: „[…] în chestia israeliţilor am vederi radical deosebite de cele ale fracţiunii libere şi independente […] şi cred că sunt un bun patriot că le am aşa"[54].

Această atitudine favorabilă evreilor se va menţine până în anul 1879. Dovadă stă nota din jurnalul său intim, datată la 23 aprilie 1879, când spunea: „Eu însumi în Cameră sunt în situaţie nefavorabilă. În chestiunea evreiască sunt privit cu neîncredere în orice caz, ciudat. De fapt, eu nu cunosc şi nu pricep deloc ura ce o au oamenii în contra evreilor. Sentimentul lor naţional e foarte puternic când vorbesc de rău despre evrei, dar niciodată destul de tare ca să facă ceva pozitiv pentru români". Maiorescu concluziona cu amărăciune: „[…] din simplă negaţie nu se produce niciodată o evoluţie"[55].

Considerând articolul 7 din Constituţie drept o greşeală a guvernului liberal, care „nu era bine să figureze deloc în constituţiunea noastră", Maiorescu − ca şi P. P. Carp − solicita urgentarea punerii în aplicare a condiţiilor de la Berlin, motiv pentru care guvernul Brătianu avea să-l numească pe criticul literar „prieten al evreilor". Astfel, el cere suprimarea discriminării religioase din conţinutul Constituţiei. Următoarea dezbatere în „chestiunea evreilor" va fi în şedinţa Camerei din 7 februarie 1879, în care solicită aceeaşi „grabnică întrunire a Constituantei pentru revizuirea articolului 7"[56].

Discursul lui Maiorescu din 24 februarie 1879 tratează problema evreilor ca pe o polemică cu fracţiunea liberă şi independentă, care amâna revizuirea. Însă, odată cu dezbaterile parlamentare din toamna anului 1879, poziţia lui Maiorescu va fi una mai moderată, cum observă E. Lovinescu. Zigu Ornea, în schimb, cataloghează rezervismul său drept o schimbare cu 180 de grade faţă de vechea sa atitudine[57]. Maiorescu se arăta scandalizat de presiunile Alianţei Israelite Universale din străinătate, considerând că „astfel de acţiuni sunt greşite şi nu fac altceva decât să ne revolte sentimentul naţional"[58]. Autoproclamat „prieten al evreilor", criticul literar îi sfătuieşte pe evrei „să nu întindă coarda prea tare în momentul de faţă"[59]. Soluţia propusă de Maiorescu, în acord cu „sentimentul majorităţii ţării"[60], era naturalizarea anumitor categorii de evrei, nu prin liste, ci prin cerere prealabilă şi individuală. Doar astfel, considera Maiorescu, evreii puteau demonstra că solicită cetăţenia din voinţă proprie, şi nu sub presiune străină:

---

[54] Titu Maiorescu, *Asupra tractatului de la Berlin. Şedinţa Camerei de la 28 septembrie 1878*, în idem, *Discursuri parlamentare*, vol. II, *1876-1881*, Bucureşti, Editura Librăriei Socec & Co., 1897, p. 198.

[55] Idem, *Însemnări zilnice*, vol. I (1855-1880), cu o introducere, note, facsimile şi portrete de I. Rădulescu Pogoneanu, Bucureşti, Editura Librăriei Socec & Co., p. 325.

[56] Idem, *Asupra tractatului…*, p. 222.

[57] Zigu Ornea, *Viaţa lui Titu Maiorescu*, vol. I, Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1986, p. 397.

[58] Titu Maiorescu, *Chestia evreilor şi articolul 7. Şedinţa de la 10 septembrie 1879*, în idem, *Discursuri parlamentare*, vol. II, p. 367.

[59] *Ibidem*, p. 366-367.

[60] *Ibidem*, p. 369.

> Naturalizarea individuală implică în sine însăşi cererea evreilor, manifestarea dorinţelor lor de a fi cetăţeni români; prin ea se va împiedica din capul locului răul sentiment că au venit în mijlocul nostru ajutaţi de presiunea străină sau de alianţa israelită[61].

Gândind problema în termenii conceptului *formelor fără fond*, Maiorescu, printr-un apel la prudenţă, cere revizuirea legii fundamentale considerând că imposibila conciliere interetnică s-a datorat însuşi regimului politic inaugurat de Constituţia de la 1866. În cele din urmă, Parlamentul avea să voteze, la 6 octombrie 1879, modificarea articolului 7 cu formularea: „Deosebirea de credinţi religioase şi de confesiuni nu constituie în România o piedică la dobândirea şi exercitarea drepturilor civile şi politice”[62]. În continuare, articolul prevedea ca naturalizarea să se acorde individual şi în virtutea unei legi. Aşa cum se ştie, această prevedere nu a rezolvat „problema evreiască” şi a păstrat piedicile împotriva emancipării. Până la 1918, în total au fost naturalizaţi în total 1.000 de evrei, dintre care 883 de soldaţi care participaseră la Războiul de Independenţă[63].

Ca o primă concluzie, considerăm afirmaţia lui G. Panu exagerată, întrucât diferitele luări de poziţie ale liderului junimist faţă de „problema” evreilor relevă mai curând o atitudine ambivalentă, pe care o remarcă şi E. Lovinescu. Cel din urmă observă că motivele care ar fi declanşat atitudinea restrictivă a lui Maiorescu faţă de evrei sunt legate de contactul cu electoratul ieşean, în majoritate antisemit[64]; această *opţiune politică*, reprezentând vocea opiniei publice, a fost susţinută chiar de ultimele sale discursuri[65]. În schimb, criticul literar Constantin Popescu-Cadem arată că atitudinea prosemită a lui Maiorescu, pe care îl numeşte „permanentul filoiudeu”, era justificată de apartenenţa sa la loja francmasoneriei iudaice[66]. Totuşi, ne permitem să spunem că, alături de P. P. Carp, Maiorescu este unul din exemplele rezistenţei în faţa tentaţiilor antisemite şi xenofobe a epocii.

Mihai Eminescu

Dacă Maiorescu îşi arăta sentimentele sale filosemite cu o anumită consideraţie, Eminescu se situează la antipod de poziţia criticului literar[67]. Poetul se declară adversar al revizuirii articolului 7 şi ia o atitudine fermă împotriva evreilor. A scrie despre antisemitismul eminescian presupune o abordare mai amplă, care să permită încadrarea manifestărilor poetului în contextul socio-politic şi cultural al vremii. Numeroase studii[68] dedicate acestui subiect arată că atitudinile sale în chestiunea evreilor sunt ambigue, iar antisemitismul care se degajă din scrierile politice şi literare face parte, mai degrabă, din ideologia lui naţionalistă. Cum am stabilit în argumentarea studiului nostru, ne vom îndrepta atenţia asupra diagnosticelor, analizelor şi soluţiilor sale, bazate pe o bună cunoaştere a realităţilor vremii privind „problema evreiască”.

---

[61] *Ibidem*, p. 371.
[62] *MOf*, nr. 232 din 13 octombrie 1879, p. 6597.
[63] Carol Iancu, *op. cit.*, p. 191.
[64] Eugen Lovinescu, *op. cit.*, p. 331.
[65] Titu Maiorescu, *Chestia evreilor…*, p. 329.
[66] C. Popescu-Cadem, *Titu Maiorescu în faţa instanţei documentelor*, ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, Editura Biblioteca Bucureştilor, 2004, p. 214.
[67] *Ibidem.*
[68] Vezi D. Murărașu, *Naţionalismul lui Eminescu*, ediţie de Stancu Ilin, Bucureşti, Editura Atos, 1999; Marta Petreu, *„Evreofilii”şi „evreofagi”. Şapte autori despre chestiunea evreiască*, în idem, *De la Junimea la Noica. Studii de cultură românească*, Iaşi, Editura Polirom, 2011; Liviu Neagoe, *Intelectualii români şi chestiunea evreiască…*.

Problemă sensibilă, antisemitismul lui Mihai Eminescu impune o analiză riguroasă a concepţiei lui socio-politice. George Călinescu susţine că „ideile politice ale lui Eminescu sunt îndeosebi germane, naţional-conservatoare"[69], iar Zigu Ornea arată că Mihai Eminescu „a descoperit în criticismul maiorescian destule puncte de vedere pe care şi el le împărtăşea"[70]. Ioan Stanomir observă că gândirea socio-politică a lui Eminescu este emanaţia teoriei junimiste a *formelor fără fond* şi a conservatorismului, dar care se particularizează prin accentul pus în special pe critica modernizării[71]. Astfel, repertoriul creaţiei politice eminesciene se reduce la critica socială şi la obsesia conspiratorului alogen, acel *hospes hostis*, străinul din interior, ţapul ispăşitor prin excelenţă, eternul vinovat de toate relele, despre care scrie şi Oişteanu[72]. Evreul apare la Eminescu ca etalon al alterităţii absolute, abil infiltrat în economia statului. Vom judeca antisemitismul său în raport cu gândirea eminesciană, făcând o incursiune în publicistica sa, din care putem extrage diverse atitudini ideologice, sociale, culturale sau politice.

Eminescu era adeptul teoriei structurii statului de factură germană. Astfel, în viziunea eminesciană, statul era un organism cu două componente: corpul statului şi sufletul statului[73]. Sufletul statului se identifică cu poporul român, în special cu ţărănimea pentru care poetul nutrea sentimente nobile. Eminescu dezvoltă şi teoria păturii superpuse[74], „noţiunea cea mai importantă, crucială pentru înţelegerea lucrărilor, din analizele lui Eminescu"[75]. Pe scurt, poetul consideră că poporul român riscă să fie condus de elemente parazitare, care se întreţin din exploatarea muncii ţărănimii[76]; iar consecinţele acestui fenomen contribuie la degradarea biologică, declinul economic şi dezintegrarea cultural-spirituală a poporului român[77]. Critica eminesciană din cadrul acestei teorii se îndreaptă, în primul rând, asupra grecilor din Muntenia şi asupra evreilor, despre care scria că „elementul evreiesc, improductiv cu totul, […] e dintre toate cel mai uzurar, cel mai apăsător, cel mai corupător"[78]. Această teorie justifică de ce poetul tratează toate problemele interne ale statului şi în special „chestiunea evreiască" utilizând conceptul de muncă.

„Chestiunea evreiască", în epoca în care a fost dezbătută pe toate faţetele, a pus în mişcare şi talentul retoric eminescian. În studiul asupra problemei evreieşti, poetul nu doar descrie şi analizează nişte stări de fapt. Ceea ce-l diferenţiază pe Eminescu de majoritatea intelectualilor epocii, care îşi etalau discursurile acuzatoare la adresa evreilor, este faptul că poetul propune şi mijloace de soluţionare a „chestiunii evreieşti":

---

[69] George Călinescu, *Opera lui Mihai Eminescu*, vol. I, Chişinău, Editura Hyperion, 1993, p. 313.

[70] Zigu Ornea, *Junimea şi junimismul*, p. 479.

[71] Ioan Stanomir, *Spiritul conservator…*, p. 105.

[72] Andrei Oişteanu, *Inventing the Jew. Antisemitic Stereotypes in Romanian and Other Central-East European Cultures*, University of Nebraska Press, 2009, p. 66.

[73] Mihai Eminescu, *[Esprimată în termenii cei mai generali…]*, în „Timpul", 17 august 1878, în idem, *Opere. Publicistică. 1 noiembrie 1877 – 15 februarie 1880*, vol. X, studiu introductiv de Al. Oprea, ediţie critică de Perpessicius, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1980, p. 315.

[74] Într-un articol din „Timpul", M. Eminescu susţine că încă din copilărie a observat că asupra ţării s-a suprapus o pătură de venetici. Vezi Mihai Eminescu, *[Materiale etnologice privind în parte şi pe D. Nicu Xenopolus, criticul literar de la „Pseudo-Românul"]*, în „Timpul", 8 aprilie 1882, în idem, *Opere. Publicistică. 1882-1883; 1888-1889*, vol. XIII, ediţie critică întemeiată de Perpessicius, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1985, p. 56.

[75] Bădescu Ilie, *Sociologie eminesciană*, Galaţi, Editura Porto Franco, 1994, p. 269.

[76] Leon Volovici, *op. cit.*, p. 33.

[77] Bădescu Ilie, *op. cit.*, p. 107.

[78] Mihai Eminescu, *[Dacă maioritatea…]*, în „Timpul", 3 iulie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 286.

> A crea pentru evrei posibilitatea de-a ajunge la drepturi civile şi politice fără a compromite nici un interes naţional şi economic al românilor, a ridica piedeca absolută a religiei pentru a o-nlocui cu garanţii şi mai puternice, iată ţinta la care trebuie să aspirăm cu toţii[79].

Trebuie menţionat că articolele sale critice încă de la început conţin un substrat economic şi nu unul religios sau naţionalist. E de remarcat că, în articolele care ating problema evreiască, Eminescu preia viziunea şcolii istorice germane în cadrul căreia s-a format; de exemplu, în unele texte, poetul preia idei enunţate de Kant[80] cu privire la practicarea de către evrei a muncii neproductive şi a speculei. Însă cele mai importante repere în „chestiunea evreiască" provin din Şcoala lui Gustav Schmoller. Folosind ca instrument metoda comparativă, Eminescu îşi propune să demonstreze că în România valul de imigranţi evrei a adus cu el probleme de ordin social (aglomerări urbane) şi, implicit, probleme de ordin economic. Istoricul Leon Volovici arată că antisemitismul eminescian s-a născut la Viena, „unul din primele focare ale antisemitismului european modern", unde poetul şi-a făcut studiile, însă considerăm că această relaţie de cauzalitate nu poate fi probată dacă luăm în considerare că şi Titu Maiorescu studiase tot la Viena[81].

Ca şi Maiorescu, Eminescu gândea „problema evreiască" în termeni economici, atitudinea negativă având drept cauză fundamentală ocupaţiile neproductive ale evreilor. În percepţia sa, evreul nu trebuia să capete drepturi, întrucât „el e veşnic consumator, niciodată producător, […] el reprezintă concurenţa nesănătoasă a muncii rele, superficiale, cu munca dreaptă şi temeinică"[82]. Eminescu afirmă că evreii formau un „stat duşman existenţei noastre", iar sub influenţa ideilor lui Fichte, atrăgea atenţia asupra riscurilor ce rezultau din acordarea cetăţeniei. Avansa teoria „statului în stat" (tot de natură fichteană), care susţinea că evreii se foloseau de acţiuni subversive ca să eludeze legile în vigoare, subminând astfel autorităţile societăţii gazdă.

Acuzaţia de „stat în stat", care a ocupat un loc important în toate discursurile antisemite din Europa, a fost împrumutată şi de limbajul politic românesc; în şedinţa Camerei din 22 februarie/6 martie 1879, deputaţii Pantazi Ghica şi G. Misail prezintă pericolul evreiesc sub această formulare[83]. Conspiraţia mondială este un alt subiect preferat al antisemiţilor. Politica intervenţionistă a Alianţei Israelite Universale îl scandalizează şi pe jurnalistul politic, care trece la atac: „Cât pentru români, egala îndreptăţire a 600.000 de lipitori şi precupeţi este pentru ei o chestiune de moarte şi de viaţă"[84]. Eminescu recunoaşte că sunt şi evrei care merită cetăţenia, însă nu admite ca „pentru numărul mărginit de evrei folositori ţării, să dăm depline drepturi sutelor de mii de venetici neproductivi"[85].

Aşa cum arată Marta Petreu, pentru poetul nostru naţional, problema evreiască este şi o chestiune de *alteritate*[86], un rezultat al etnocentrismului autohton. În discursul său identitar, Eminescu recurge la imagini-stereotip ale evreului (evreul-cârciumar), care fac parte din imaginarul său tradiţional. Mărcile de identificare etnică ale

---

[79] Idem, *[Oare roadele demagogiei]*, în „Timpul", 8 iunie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 268.
[80] Vezi Leon Poliakov, *Istoria antisemitismului*, vol. II, Bucureşti, Editura Hasefer, 2007, p. 131-132.
[81] Leon Volovici, *op. cit.*, p. 32.
[82] Mihai Eminescu, *[Evreii şi conferinţa]*, în „Curierul de Iaşi", 9 ianuarie 1877, în idem, *Opere. Publicistică. 1870-1877*, vol. IX, studiu introductiv de Al. Oprea, ediţie critică de Perpessicius, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1980, p. 301.
[83] Carol Iancu, *op. cit.*, p. 237.
[84] Mihai Eminescu, *[Iarăşi evreii…]*, în „Curierul de Iaşi", 5 decembrie 1876, în *Opere*, vol. IX, p. 281.
[85] *Ibidem.*
[86] Marta Petreu, *„Chestiunea evreiască"*…, p. 82.

evreului – barba, perciunii sau costumul evreiesc tradiţional –, Eminescu le consideră elemente ale procesului de diferenţiere, singularizare şi de izolare ale etniei evreieşti. El nu este de acord cu sintagma „evreul român", întrucât acesta nu adoptase nici limba, nici obiceiurile noastre[87]. Un demers pentru obţinerea dreptului de naturalizare, credea el, era ştergerea acestor diferenţe identitare şi abandonarea ocupaţiilor economice care atentau la unitatea şi omogenitatea naţiunii. Singura modalitate admisibilă ca evreii să ajungă la egalitate cu cetăţenii statului român era ca aceştia să vorbească limba română şi să „intre în relaţii de căsătorie cu românii"[88].

Însă poetul se contrazice atunci când neagă că asimilarea s-ar putea realiza, deoarece el considera că evreii nu posedă niciun fel de înclinaţie psihoafectivă faţă de naţiunile în mijlocul cărora trăiesc. Istoricul William Oldson observă că această nesiguranţă a poetului arată că raţionamentul său faţă de asimilarea evreilor la cultura română comportă două dimensiuni diferite. În primul rând, poetul naţionalist a vrut să dea un avertisment contemporanilor săi, apreciind că pătrunderea evreilor în cultura română ar aduce cu sine o problemă gravă – „iudaizarea culturală". În al doilea rând, Eminescu credea că românii nu posedă abilităţile economice necesare pentru a concura cu această comunitate[89]. William Oldson observă că, „în ambele domenii, poetul credea că, din cauza abilităţii evreilor şi incapacităţii românilor, organismul naţional ar fi fost absorbit, dacă nu distrus"[90]. Atitudinea ambivalentă faţă de asimilarea evreilor era evidenţiată de neajunsurile româneşti, cât şi de cele evreieşti. Fundamentul „chestiunii evreieşti" era determinat de înapoierea economică şi de lipsa de orice iniţiativă antreprenorială a românilor înşişi[91]. Deşi partizan al discriminării evreilor pe motive economice, Eminescu nu a fost de acord cu persecutarea evreilor pe raţiuni rasiale sau religioase. Gazetarul îşi manifestă convingerea că:

> […] intoleranţa religioasă n-a existat niciodată în România. Acest considerat este de prisos, pentru că-l ştiu nu numai copiii, ci până şi Alianţa izraelită, căreia nu-i place a-l şti. […] Toate confesiunile creştine şi necreştine, posibile şi imposibile, s-au bucurat pururea de cea mai mare toleranţă religioasă pe pământul nostru[92].

Ba mai mult, într-o notă manuscrisă reprodusă de D. Murăraşu, Eminescu ia poziţie în favoarea emancipării evreilor, constatând cu tristeţe că, „din nefericire, nimeni n-are curajul să propună singura soluţie: tratarea pe picior egal a străinilor şi ştergerea deplină a deosebirilor de confesiuni"[93].

Eminescu s-a implicat şi în dezbaterile privind revizuirea Constituţiei în sensul solicitat la Congresul de la Berlin, considerând art. 44 din tratat „un amestec direct în afacerile interioare ale statului nostru"[94]. Cu toate că utilizează un ton precaut, întrucât era în joc recunoaşterea independenţei României, jurnalistul politic se declară împotriva acordării cetăţeniei evreilor în masă. Pornea de la premisa că efectele naturalizării evreilor ar fi profund disonante cu realităţile sociale şi economice ale vremii. În acest sens, Eminescu nota:

---

[87] Mihai Eminescu, *[Dacă proiectul maiorităţii…]*, în „Timpul", 7 iulie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 291-292.
[88] *Ibidem*, p. 291.
[89] William Oldson, *op. cit.*, p. 119.
[90] *Ibidem.*
[91] *Ibidem.*
[92] Mihai Eminescu, *[Deosebirea între aceste două declaraţii…]*, în „Timpul", 27 februarie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 201.
[93] D. Murăraşu, *op. cit.*, p. 163.
[94] Mihai Eminescu, *[Se ştie că noi…]*, în „Timpul", 17 februarie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 189.

> Dacă statul român ar fi puternic – ceea ce un stat liberal nu poate fi, căci el renunţă la puterile sale în favoarea individului – dacă naţia română ar fi economiceşte puternică – ceea ce o naţie agricolă nu poate fi, căci valoarea producerii ei e mărginită într-un mod fatal – atunci chestiunea izraelită n-ar fi un pericol, ba nu s-ar fi născut niciodată[95].

Eminescu îi găseşte pe evrei vinovaţi de sărăcirea ţăranilor şi mizeria claselor de mijloc şi ajunge la concluzia că declinul evident în care se află România este produsul unei politici greşite a guvernului liberal, nepăsător faţă de problemele ţărănimii exploatate. Poetul foloseşte termenul de „uzură", prin care se înţelege acumularea imorală şi ilegală de avere în detrimentul ţăranilor, pe care evreii îi constrâng să renunţe la propriile bunuri în favoarea lor. Despre situaţia critică a ţăranului român la sfârşit de secol XIX aflăm şi de la Moses Schwarzfeld:

> […] ţăranii, în zorul de a-şi achita împovărătoarele şi numeroasele contribuţii ce cădeau ades ca din senin, „de teama bătăiei şi a închisoarei", […] nu se mai gândesc, nu mai cercetează în ce condiţii iau banii cu împrumut. Ca să aibe câţiva lei, se îndatorează şi cedează cu anticipaţiune toate productele ce aşteaptă să culeagă anul acela […], nimic nu mai este al lor, orice product […] trece în mâinile nesăţiosului creditor[96].

Însă cronicarul precizează că nu evreii din Principate se dedau la activităţi de cămătă, ci negustorii greci şi epiroţi.

Într-un articol care constată realitatea sociologică a fenomenul imigraţiilor, Eminescu formulează întrebarea: „Este utilă, este necesară o rasă care, direct sau indirect, îţi nimiceşte poporul?"[97] El îşi expune temerea faţă de înmulţirea populaţiei evreieşti în raport cu scăderea natalităţii populaţiei autohtone: „[…] populaţia evreiască creşte în pătrat, a noastră dă îndărăt"[98] şi al „spiritului de exclusivism al rasei evreieşti"[99]. Numărul evreilor crescuse de la 30.000 în 1848, la 550.000 în 1879[100], mare parte din ei deţinând funcţii administrative în oraşe sau comerciale la sate. La final, poetul avertizează alarmant că, atunci când evreii vor căpăta drepturi cetăţeneşti depline, „Moldova nu mai are de trăit decât vreo zece ani, Ţara Românească, treizeci poate"[101].

După cum am văzut, atitudinea antisemită a poetului junimist avea un fundament economic şi social. Critica sa se îndrepta împotriva negustorilor evrei, care controlau comerţul şi finanţele ţării. Însă problema noastră nu este de a-l cataloga pe Eminescu drept antisemit, ci de a-i cunoaşte concepţia social-politică şi economică, ce trebuie încadrată în limitele viziunii conservatoare şi antiliberale.

Eminescu critică *politica evreiască* a guvernului liberal, care intenţiona să acorde drepturi civile depline unei importante părţi a minorităţii evreieşti, deoarece, spunea el, „nu drepturile politice acordate evreilor sunt periculoase, ci acel drept civil pe care nu-l aveau, acela de a cumpăra proprietăţi rurale"[102]. Posibilitatea de soluţionare a problemei evreieşti, Eminescu o întrevede prin rezolvarea problemei agrare, adică formarea unei

---

[95] Idem, *[Ieri şi alaltăieri Camera…]*, în „Timpul", 27 februarie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 200.

[96] *** *Evreii din România în texte istoriografice*, antologie, introducere, selectarea textelor, note şi comentarii, traduceri din limbile maghiară, germană şi franceză, bibliografie şi indici de Lya Benjamin, Bucureşti, Editura Hasefer, 2002, p. 246.

[97] Mihai Eminescu, *[De câte ori se discută…]*, în „Timpul", 1 noiembrie 1881, în idem, *Opere. Publicistică. 1 ianuarie − 31 decembrie 1881*, vol. XII, ediţie critică întemeiată de Perpessicius, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1985, p. 389.

[98] Idem, *[De când naţia…]*, în „Timpul", 24 iunie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 278.

[99] Idem, *[Dacă proiectul maiorităţii…]*, p. 291.

[100] Idem, *[Deosebirea între aceste două declaraţii…]*, p. 201.

[101] Idem, *[Vechea imputare…]*, în „Timpul", 19 iunie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 272.

[102] Idem, *[Dacă maioritatea…]*, p. 286.

clase ţărăneşti puternice, prin îmbunătăţirea stării lor materiale, morale şi intelectuale[103]. Poetul mai susţine că numai o organizare conservatoare a ţării ar putea impune măsuri protecţioniste împotriva concurenţei străine.

Sub aspect ideologic, Eminescu arată că „primejdia revizuirii art. 7 nu stă atât în însăşi cestiunea israelită, cât în starea în care ne aflăm când ni se pune această cestiune"[104]. Pentru Eminescu, remediile acestei boli, „mai mult acută decât organică", care era „chestiunea evreilor", nu puteau fi decât conservatoare. Odată administrate aceste remedii, evreii puteau fi siliţi să emigreze în alte ţări „unde semicivilizaţia e unită cu pseudoliberalismul", întrucât, spunea Eminescu, evreii „fug de civilizaţia adevărată şi de libertatea adevărată"[105].

În urma revizuirii art. 7 din Constituţie la 13 octombrie 1879, în sensul dorit de conservatori, Eminescu susţine iarăşi că rezolvarea problemei evreieşti nu se poate realiza decât în măsura în care e conformă cu interesele statului. Soluţia pe care o propunea la acel moment era ca statul să ia o serie de măsuri organice, conservatoare. Acuzaţiile poetului se îndreptau de această dată către C. A. Rosetti. Eminescu era îngrijorat de strategia liberalilor de a forma un partid „roşu" în Moldova, unde evreii înstăriţi ar fi putut deveni alegători în Colegiile I şi II, iar dat fiind numărul lor mare, ar fi putut înclina balanţa în favoarea liberalilor[106]. În legătură cu acest aspect, Lucian Butaru observă că „efectele antisemite sunt doar efecte secundare ale luptei pe care o purta cu interesele electoral-strategice, ascunse, ale liberalilor"[107].

Antisemitismul eminescian, „născut din panică şi din compasiune faţă de populaţia românească surclasată economic, iar nu din ură, se dovedeşte maleabil"[108] şi pro-asimilaţionist. Eminescu nu se împotriveşte intrării străinilor în ţară, atâta vreme cât fac o concurenţă pozitivă ocupaţiilor productive şi nu devin „elemente determinante, dominatoare în statul român". În căutarea unei soluţii definitive pentru problema evreiască, Eminescu a avut ca punct de plecare această idee, că românul trebuie să rămână elementul dominant al statului, precizând că modelul de dezvoltare urmat de statul nostru trebuia să pornească de la caracteristicile sale culturale, istorice şi etnice[109].

Concluzionând, se poate spune că afirmaţia lui G. Panu despre Eminescu este veridică, date fiind verva satirică şi patosul cu care a polemizat în chestiunea evreiască. Emoţionalitatea lui se înscrie într-un trend naţionalist aproape mistic. Articolele sale, scrise sub influenţa gândirii tradiţionaliste, sunt o mostră a limbajului argumentativ specific eminescian şi fac parte din logica discursului public construit într-o epocă de maximă tensiune socială. Aşa cum am văzut, poetul s-a implicat pasional în toate chestiunile interne ale statului român şi a propus soluţii pentru situaţia economică şi politică a ţării. Devenită un „serial" al publicisticii eminesciene, „chestiunea evreiască" a fost abordată în aceeaşi termeni. Deşi „cocheta" cu teoriile antisemite ale vremii, Eminescu a ales abordarea situaţiei evreilor din perspectivă culturalistă (socială şi economică)[110]. El însuşi declara că nu era dominat de ura faţă de evrei, ci era mai

[103] Idem, *[Camerele actuale de revizuire…]*, în „Timpul", 17 iulie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 301.
[104] Idem, *[Cu cât trec una după alta zilele…]*, în „Timpul", 23 iunie 1879, în *Opere*, vol. X, p. 277.
[105] Idem, *[Camerele actuale de revizuire…]*, p. 300-301.
[106] Idem, *[E cumplită starea de lucruri…]* , în „Timpul", 19 iunie 1881, în *Opere*, vol. XII, p. 281.
[107] Lucian Butaru, *op. cit.*, p. 72, subcapitolul I.3., *Despre naşterea unui stat şi despre problemele aferente. Mihai Eminescu şi Congresul de la Berlin (1878)*, p. 64-87.
[108] Marta Petreu, *„Chestiunea evreiască"…*, p. 83.
[109] William Oldson, *op. cit.*, p. 120.
[110] Lucian Butaru, *op. cit.*, p. 82.

degrabă îndrumat de instinctul de conservare al poporului român; care pentru el era „legea supremă”[111] a naţiunii române. Alternând mesajul de tip naţionalist cu cel de tip antisemit, deşi contradictoriu, discursul eminescian se diferenţiază, aşa cum am arătat, prin aceea că oferă o soluţie structurată pe armonizarea relaţiilor cu societatea gazdă, într-o formulă constructivă – asimilarea prin limbă şi stil de viaţă.

Vasile Conta

Dintre antisemiţii români ai jumătăţii de secolul XIX, filosoful şi profesorul universitar ieşean Vasile Conta reprezintă marea excepţie, întrucât a încercat să fundamenteze ştiinţific propria aversiune faţă de evrei, propagând-o în rândul maselor. Conform celor relatate de Panu, filosoful „avea idei aşa de absolute” în „chestiunea evreiască” încât, deşi era conciliant de fel, „când venea vorba însă de evreu, nu-l mai cunoşteai, din bun şi blând el devenea rău”. Nu era vorba de antisemitism intelectual sau instinctual, ci de unul fundamentat pe „un vast material în contra evreilor” şi „o doctrină implacabilă” pe care o construise după modelul sistemului său filosofic[112].

Trebuie spus din capul locului că Vasile Conta nu a reprezentat punctul de vedere junimist faţă de „chestiunea evreiască”, deşi aceasta devenea o problemă capitală a gândirii sale socio-politice. Disensiunile de opinii apar pe tema revizuirii faimosului articol 7 din Constituţie. Alături de Xenopol, V. Conta are puncte de vedere diferite de ale conducătorilor Junimii politice[113]. Amândoi se înscriu în mişcarea liberală disidentă[114], fapt care a accelerat sfârşitul colaborării cu Junimea, unde nu erau prea simpatizaţi. Atitudinea lui Vasile Conta era justificată de convingerea că emanciparea evreilor ar avea efecte fatale pentru naţiunea română şi, în acest sens, considera articolul 7 din Constituţia de la 1866 o formă legitimă de autoapărare. Dar înainte de a lua în discuţie atitudinile sale antisemite, considerăm că este necesar să evidenţiem anumite aspecte legate de mediul său de formare, care ar fi putut contribui la dezvoltarea reacţiilor sale antievreieşti.

Cu studii în Belgia, la Anvers, Bruxelles şi Gand, V. Conta a devenit licenţiat în drept, filosofie şi economie politică. După ce şi-a luat şi doctoratul în Drept la Bruxelles, Conta a mai frecventat mediile academice din Anglia, Italia şi Germania până la 1874, după care s-a întors la Iaşi, făcând parte din gruparea culturală Junimea şi scriind în „Convorbiri literare”[115]. În perioada studiilor în străinătate, filosoful român a luat contact cu operele lui Spencer, Darwin, Buckle, J. S. Mill, A. Comte[116], devenind adeptul materialismului şi evoluţionismului[117]. Cât despre atitudinea ostilă faţă de evrei, nu există informaţii care să susţină ipoteza că a existat o şcoală care l-a influenţat în acest sens. Probabil şi-a conturat această aversiune în timpul petrecut în mediul ieşean, oraş despre care ştim, din relatările lui G. Panu, că era impregnat de antisemitism la vremea aceea. O altă posibilă motivaţie ar putea fi şi descendenţa acestuia dintr-o familie de preoţi moldoveni, ceea ce poate însemna că avea deja un bagaj de stereotipuri religioase

[111] William Oldson, *op. cit.*, p. 116.
[112] *Ibidem*, p. 241.
[113] Zigu Ornea, *op. cit.*, p. 78.
[114] *Ibidem.*
[115] C. Săteanu, *Figuri din „Junimea”: cu 45 clişee şi autografe; M. Eminescu, T. Maiorescu, P. P. Carp, I. Negruzzi, V. Pogor, G. Hurmuzache, ş.a.*, Bucureşti, Editura Bucovina, s.a., p. 201.
[116] Alexandru Zub, *Junimea. Implicaţii istoriografice. 1864-1885*, Iaşi, Editura Junimea, 1976, p. 247.
[117] Zigu Ornea, *op. cit.*, p. 138-139.

pe care le-a „popularizat" ulterior[118]. Cert este că antisemitismul „tranşant şi ireductibil" al lui Conta l-a impresionat pe Panu, întrucât acesta scrie despre filosof că „nu se dădea înapoi înaintea oricărei soluţii, oricât de extreme, numai ca să poată scăpa ţara de evrei; căci Conta, neadmiţând nici asimilare, nici măcar împăcare cu evreii, propunea ca singură soluţie alungarea în masă, pe care el o credea posibilă"[119].

Vasile Conta a intrat la Junimea „pe la 1876, când elementul antisemit a căpătat o mare forţă"[120] şi „era un om deja copt şi format cu ideile proprii în toate chestiile, aşa că era refractar la orice influenţă nouă"[121], ne relatează G. Panu. De asemenea, aflăm că V. Conta nu s-a bucurat de prea multă simpatie în cercul Junimii maioresciene, deoarece filosoful „şi-a păstrat toată independenţa şi libertatea de cugetare la Junimea"[122]. Atitudinea „glacială" a junimiştilor faţă de V. Conta se explică prin faptul că aceştia nu acceptau decât filosofia corifeului junimist: Titu Maiorescu aparţinea şcolii idealismului filosofic, pe când „viul cugetător Conta" era adeptul şcolii filosofice materialiste şi pozitiviste. Mai mult, viziunea fanatică în „chestiunea evreilor" îl îndepărtează pe Conta de ideologia şi gruparea junimistă. Activitatea sa culturală şi politică a durat opt ani, timp în care şi-a scris opera filosofică şi a luat parte la viaţa politică, fiind ales deputat de Iaşi din partea fracţiunii libere şi independente şi, timp de un an, ministru al Instrucţiunii Publice. Tot în acest interval de timp, V. Conta a fost şi profesor la Facultatea de Drept din Iaşi.

Despre concepţia social-politică a filosofului se poate spune că este extracţia filosofiei sale materialiste, o îmbinare a celor două teorii emise de el: *Teoria fatalismului* şi *Teoria ondulaţiunii universale*, ambele fiind mai întâi dezbătute în cadrul cenaclurilor de la Junimea şi publicate în mare parte în „Convorbiri literare"[123].

În *Teoria fatalismului*, Conta încearcă să explice fenomenele psihice, sociale şi cultural-spirituale în cadrul unui determinism universal, pe care îl numeşte *fatalism*. În analiza fenomenelor sociale, vădit influenţat de operele lui Comte şi Buckle[124] (de la Buckle preia ideea legităţii în viaţa socială), foloseşte ca sursă de inspiraţie atât statistica, cât şi faptele istorice. Conta preia ideea că geneza unei naţiuni este produsul mediului în care ea trăieşte, printre cauzele determinante aflându-se şi *rasa*, care „nu e decât o modificare a speciei care prin mediul în care a trăit mai mult sau mai puţin timp"[125]. Conta atribuie naţiunii legea fatalităţii pe care o va dezvolta în *Teoria ondulaţiunii universale*, arătând condiţiile de manifestare a fatalităţii în cadrul unei naţiuni. Printr-o expunere logică, Conta avansează ideea că întreaga existenţă este supusă *mişcării ondulatorii*, aceasta fiind subiectul *metamorfozei infinite* şi *progresului*. Formele materiale vechi pot fi înlocuite de forme materiale noi; astfel, naţiunile, ca şi fenomenele sociale, dacă urmează calea ascendentă sau „curba suitoare", se conservă şi evoluează, însă dacă parcurg calea descendentă sau „curba coborâtoare", ele dispar. În capitolul *Emigraţiunea*, Conta dezvoltă aceste idei, susţinând că rasele şi naţiunile lumii

[118] Cătălin Turliuc, *Vasile Conta şi modificarea articolului 7 al Constituţiei din 1866*, în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, *Modernizare şi construcţie naţională în România. Rolul factorului alogen, 1832-1918*, Iaşi, Editura Junimea, 2002, p. 278.

[119] G. Panu, *op. cit.*, p. 241.

[120] *Ibidem.*

[121] *Ibidem*, p. 227.

[122] C. Săteanu, *op. cit.*, p. 202.

[123] Al. Zub, *op. cit.*, p. 213.

[124] Vasile Conta, *Teoria fatalismului. Teoria ondulaţiunii universale*, postfaţă de Petre Dumitrescu, Iaşi, Editura Junimea, 1995, p. 8.

[125] *Ibidem.*

trebuie să emigreze într-un alt spaţiu sau să se încrucişeze cu altele pentru a urma „curba suitoare”, altminteri riscă să dispară şi să fie înlocuite cu noi rase sau naţiuni.

Junimistul continuă elaborarea sistemului său filosofic prin *Încercări de metafizică*, apărută în 1879, care este o completare a celor două teorii cu argumente de ordin religios. Conta atinge problema iudaismului şi susţine că religia iudaică este una exclusivistă şi inferioară, în raport cu creştinismul, pentru că încurajează moralitatea şi umanismul doar între membrii acelei religii. El vrea să sublinieze caracterul ascuns al religiei iudaice, făcând aluzie la pactul lui Dumnezeu cu Avram, şi susţine că evreii au

> […] un Dumnezeu naţional care duşmăneşte pe toate naţiile, afară de rasa evreiască pentru care păstrează toate favorurile sale […]. Ceea ce caracterizează mai cu seamă pe acest Dumnezeu naţional este că el făgăduieşte să supuie într-o zi toată lumea sub dominaţiunea rasei ovreieşti ce va rămâne tot exclusivistă şi în capul căreia se va găsi atunci Mesia cel aşteptat[126].

Conta încearcă să arate pe baze ştiinţifice că lupta împotriva iudaismului este o necesitate, deoarece religia lor nu este decât un sistem de legi politice şi sociale impuse de Dumnezeul lor particular. Conta mai spune că neamestecul evreilor cu alte etnii (prin căsătorie) este dovada respectării preceptelor divine conform pactului, în schimbul căruia Dumnezeu le garantase cucerirea lumii.

Acestea sunt principalele caracteristici ale concepţiei socio-politice a lui Vasile Conta, referitoare la evrei, în acord cu limbajul său filosofic. El atrage atenţia că rasa românească „prea puţin viguroasă” a început să parcurgă „curba scoborâtoare” şi riscă să piară, drept pentru care propune elaborarea unei strategii comune pentru revitalizarea naţiunii române. Prevăzând o catastrofă, Conta devine din teoretician un activist militant împotriva evreilor. El înfiinţează în 1875, la Iaşi, o societate secretă, numită Liga Română „Viaţa”, a cărei misiune era „lupta împotriva cotropirii economice jidoveşti”[127].

Prima şedinţă are loc pe 5 octombrie 1875. Conta invocă „un mare pericol care ameninţă viitorul ţării noastre”, apărut pe fondul ascensiunii „industriei jidoveşti”, şi declară că Liga are ca scop „a combate prin toate mijloacele morale şi economice comerţul şi industria jidovească şi a susţine şi-n multe pe aceea românească”. În expunerea de motive, Conta semnalează cauzele acestui „dezastru”. Ca şi Eminescu, filosoful se arată îngrijorat de „mulţimea de evrei care au năvălit în ţară”, mijloacele imorale şi ilegale prin care au ajuns să posede bunuri, „uneltirile perfide pentru apăsarea şi sustragerea avuţiilor naţionale, împiedicând dezvoltarea comerţului şi industriei indigene”[128]. Având în vedere această stare de lucruri, se concepe Pactul Ligii Române „Viaţa”, alcătuit din 16 articole, în care se prevăd mijloacele de combatere a problemei „jidovimii acaparatoare”. Strategia era direcţionată spre sabotarea comerţului evreiesc şi conservarea industriei româneşti. Astfel, Conta recomanda membrilor de propagandă să-şi procure articole de comerţ exclusiv de la comercianţii români sau străinii de rit creştin. Liga miza pe faptul că, odată slăbiţi în puterea lor financiară, evreii n-ar mai fi emigrat în număr atât de mare pe teritoriul românesc[129], cu alte cuvinte, s-ar fi pus capăt imigrărilor excesive. Deşi cu o scurtă durată de activitate, Liga Română „Viaţa” a fost un important mijloc de propagare a imaginarului antisemit şi a temelor sale predilecte, promovate de filosof.

---

[126] Idem, *Încercări de metafisică materialistă*, Iaşi,Editura Librăriei Şcoalelor Fraţii Şaraga, p. 77-78.
[127] Theodor Naum, *Antisemitismul lui Vasile Conta*, Bucureşti, Editura „Faclei Româneşti”, f.a., p. 41.
[128] *Ibidem*, p. 44-45.
[129] *Ibidem*, p. 46-47.

Rezolvarea „chestiunii evreieşti" în viziunea lui Conta era combaterea ei. Începută ca o teoretizare cu „date ştiinţifice", continuată pe teren economic, prin înfiinţarea unui organ de propagandă antievreiască, „lupta" închipuită de Conta ajunge şi în Parlament. El şi-a expus „doctrina implacabilă" în faimoasele sale discursuri rostite în Adunarea Deputaţilor pe tema revizuirii art. 7 din Constituţie, fiind împotriva revizuirii. Argumentele aduse pentru a-şi susţine poziţia provin din interpretarea sa asupra principiului naţionalităţilor şi a ideii de rasă, utilizate frecvent în discursul identitar european. Istoricul Dietmar Müller consideră că la baza discursului aripii radical-antisemite (din care fac parte alături de V. Conta şi alţi deputaţi precum D. Rosetti Teţcanu, Nicolae Blaremberg şi senatorul V. Alecsandri) stătea *alteritatea* evreilor faţă de români, cu un profund caracter etnic şi ontologic[130].

Deputatul Conta, adoptând un stil obiectiv, didactic, încearcă să explice justeţea redactării articolului 7, spunând că acesta „este conform cu ideile cele mai pure, cu principiile cele mai sănătoase, de drept şi de umanitate, în acord cu ştiinţa"[131]. Încă de la început enunţă condiţia imperios necesară pentru fondarea, existenţa şi continuitatea unui stat: „[…] cea dintâi condiţie pentru ca un stat să poată exista şi prospera este ca cetăţenii acelui stat să fie din aceeaşi rasă, din acelaşi sânge"[132]. Astfel, principiul sângelui încadra norma de organizare a unui stat, iar ereditatea odată împământenită, cât şi stabilirea unei linii descendente etnice creau premisele unei coexistenţe ce conducea spre o absolută evoluţie. Această teorie este contrară celei enunţate în *Teoria ondulaţiunii universale*, ale cărei idei le-am surprins la începutul acestui studiu.

Discursul lui Conta se leagă de potenţialele evoluţii de natură să pericliteze viitorul naţiunii române în contextul unei dezvoltări continue a minorităţii evreieşti; astfel că, inevitabil, se putea produce o ciocnire, un conflict de interese între naţiunea dominantă şi cea minoritară. Singurul principiu în baza căruia putea admite cetăţenia este ca „acei străini să se amestece cu totul, aşa încât la urma urmei să rămâie în Stat tot unul şi acelaşi sânge"[133]. Aşadar, V. Conta întrevedea posibilitatea de rezolvare a naturalizărilor numai prin legăturile de căsătorie cu indigenii, rezultând ulterior legături de sânge.

Mai departe, Conta analizează articolul 7 din Constituţie şi afirmă că motivul pentru care nu se acordă cetăţenia străinilor de rit necreştin, mai cu seamă evreilor, pe care îi numeşte în sens depreciativ „jidani", este cel invocat mai sus: „[…] nu se contopesc cu noi şi nu s-au contopit niciodată"[134]. El mai susţine că evreii sunt o naţie distinctă şi neasimilabilă, pe motiv că sunt mult prea încorsetaţi în preceptele religiei lor, care s-a metamorfozat într-o „organizare social teocratică"[135]. Conta face referire la aşa-zisa exclusivitate negativă a poporului evreu, despre care vorbeşte şi în *Încercările de metafisică materialistă*. Priveşte cu scepticism ipoteza ca „jidanii cetăţeni" „să facă şi să execute legile în ţara noastră"[136], întrucât, spune el, ei sunt mult prea ataşaţi de organizarea şi solidaritatea lor socială. Desigur, sunt binecunoscute prescripţiile religioase ale evreilor − care ar împiedica o astfel de căsătorie mixtă − şi nicidecum o apetenţă specială pentru segregare sau autoexcludere. Dar această situaţie nu este lipsită

[130] Dietmar Müller, *op. cit.*, p. 215.
[131] Vasile Conta, *Cine sunt jidanii. Primejdia jidovească. Discursul lui Vasile Conta rostit în şedinţa Adunării Deputaţilor din 4 şi 5 septembrie 1879*, Iaşi, 1914, p. 10.
[132] *Ibidem*, p. 2.
[133] *Ibidem*, p. 5.
[134] *Ibidem*, p. 6.
[135] *Ibidem*, p. 9.
[136] *Ibidem*, p. 10.

de excepţii, întrucât, în calea spre naturalizare, numeroşi evrei din Iaşi au ales calea convertirii la creştinism.

Conta îşi continuă argumentaţia „ştiinţifică” în cel de-al doilea discurs, la şedinţa din 5 septembrie 1879, când pune accent pe „primejdia” pe care evreii o reprezintă pentru naţiunea română. Filosoful dezvoltă ideile cuprinse în *Încercări de metafisică*, adresând interogaţia retorică: „Ce sunt jidanii, domnilor?”. Răspunsul său se concentrează asupra conceptelor de rasă, naţiune şi iubirea de patrie: „[…] sunt un popor deosebit, cu patrie deosebită, pe cât timp vor continua să rămână jidani”[137]. Toate aceste elemente particulare îi împiedică să manifeste ataşament faţă de o anumită patrie şi să se asimileze. Făcând apel la această teorie a distinctivităţii poporului iudaic, Conta mai susţine că scopul lor este să creeze o „împărăţie jidovească”, Palestina, pe un teritoriu ideal, care poate fi România. De aceea, spune Conta, evreii au folosit ca strategie principiile pe care le promova Revoluţia Franceză: libertate, egalitate, umanitate, ei rămânând în continuare fideli propriei jurisdicţii civile şi politice. Conta face referire la faptul că emanciparea evreilor francezi s-a bazat pe declaraţii mincinoase, încât să se ajungă la o conciliere a interdicţiilor religioase cu acordarea drepturilor cetăţeneşti. Deputatul liberal afirmă că emanciparea din Franţa a fost un plan bine instrumentat de evrei, folosind presa ca mijloc de manipulare şi exploatare a guvernului şi opiniei publice. El argumentează că, în acest scop, a fost creată şi Alianţa Israelită Universală, „care nu este decât un guvern al poporului jidovesc”[138]. Această imputare nu este una nouă, după cum se ştie, toţi antisemiţii percepând această organizaţie ca pe un nucleu al conspiraţiei evreieşti universale. Conta confirmă şi el ipoteza vehiculată în presă, cum că unul din planurile imediate ale Alianţei este să restabilească acea „Palestină mult aşteptată şi anunţată de Talmud”, în România. După opinia lui, acest plan avea sustenabilitate, spunând că „România, prin caracterul poporului său, prin starea sa economică, prin micimea ei ca stat, oferă multe avantaje pentru alianţa israelită […], pe când celelalte din Europa sunt prea mari şi jidanii relativ prea puţini […]”[139].

În ceea ce priveşte ameninţarea pe care evreii o reprezintă pentru existenţa naţională, Conta apelează la aceleaşi argumente de ordin economic ca şi predecesorii săi, Hasdeu şi Eminescu, invocând concurenţa neloială practicată de ei şi manoperele frauduloase prin care reuşesc să acapareze economia. Conta prevesteşte alarmant că, dacă evreii ar beneficia şi de forţa politică, „numărul lor ar deveni din ce în ce mai mare. Atunci vor ajunge să ocupe poziţiunile cele mai înalte, funcţiile publice cele mai mari şi să puie mâna pe puterea legislativă, încât […] ţara să devină jidovească”[140]. Prin urmare, este de părere că şi principiile au o structură ierarhică, iar principiul conservării naţiunii ar trebui să primeze în faţa principiilor umanitare lipsite de temei, cum ar fi libertatea şi egalitatea. Astfel, în numele prezervării identităţii naţionale, Conta respinge revizuirea.

Plecând de la aceste premise ale antisemitismului pe care l-a promovat filosoful Vasile Conta, putem spune că acesta converge cu filosofia sa deterministă şi cu rasismul ce-l caracterizează. Discursul lui formulat preventiv, în termeni militari, exprimă viziunea lui fatalistă: „[…] noi dacă nu vom lupta în contra elementului evreiesc, vom dispărea ca naţiune”. G. Panu spunea că, prin acest discurs pasional, V. Conta a devenit

[137] *Ibidem* (şedinţa din 5 septembrie 1879), p. 13.
[138] *Ibidem*, p. 27.
[139] *Ibidem*, p. 30.
[140] *Ibidem*, p. 33.

idolul Iaşului, câştigând simpatia publicului în dauna fracţioniştilor[141]. Cert este că acest discurs, precum şi opera sa i-au conferit filosofului junimist titlul de teoretician al antisemitismului, primul cu o doctrină coerentă şi având ca ingredient principal ura pe criterii rasiale.

Spre deosebire de Eminescu, care operează impropriu cu noţiunea de rasă, V. Conta îşi formulează întreaga argumentaţie pe teoria rasei şi a purităţii sângelui, reciclată pe fondul unei tradiţii antisemite care se împleteşte cu formarea statului român modern. Concluzia discursului lui Vasile Conta nu exclude însă posibilitatea ca, uneori, interesele celor două elemente componente ale naţiunii să conveargă spre un ideal ce ar fi putut reuni crezul amândurora; însă această ipoteză poate fi susţinută mai ales cu specificarea condiţiei de includere etnică, socială şi religioasă. Viziunea sa aminteşte cazul celorlalte minorităţi prezente pe teritoriul statului român; după una, două sau trei generaţii acestea se autoasimilaseră, de regulă, prin intermediul căsătoriilor, dar şi dintr-o atitudine de propriu voluntariat. Abordarea „chestiunii evreieşti" în viziunea lui V. Conta nu defineşte foarte clar soluţia, ci mai degrabă eventualele repercusiuni în cazul unei continue latenţe a unui veritabil *cotropitor*.

Concluzii

Congresul de la Berlin părea că va schimba soarta evreilor din România şi le va permite emanciparea. Însă dezbaterile intense pe tema modificării art. 7 din Constituţia de la 1866, atât pe scena politică, precum şi în spaţiul public, nu doar că au amplificat „chestiunea israelită", ci au generat tipul de discurs identitar românesc bazat pe antiteza cu minoritatea evreiască.

Mulţi dintre politicienii şi cărturarii vremii au amânat procesul de emancipare, văzut ca o subminare a interesului naţional. Rezistenţele privind recunoaşterea evreilor ca cetăţeni egali în drepturi demonstrează evoluţia fenomenului antisemit, argumentul rasial intrând pentru prima dată în discursul naţionaliştilor români. Pentru elitele politice şi intelectuale, criteriul excluderii a căpătat preponderenţă în stabilirea apartenenţei la naţiune şi în instituirea condiţiilor de acordare a cetăţeniei, din considerentele prezervării specificului naţional. Junimea, asociaţia culturală şi politică conservatoare, era eterogenă în materie de opinii privind „chestiunea evreiască". Chiar dacă nu toţi s-au raportat la fel faţă de acest subiect sensibil, este cert că a fost o preocupare unanimă. Pentru unii (P. P. Carp şi Maiorescu), rezolvarea chestiunii evreilor era o prioritate, pentru alţii (Eminescu şi Conta), un obstacol în realizarea idealurilor naţionale. Chiar şi opiniile moderate merg pe o definiţie etnicistă a naţiunii, evreii fiind alteritatea afectată de discursul excluderii. În rezolvarea „problemei evreieşti", Maiorescu lăsându-se dus de valul majorităţii, formula o soluţie de compromis; iar Eminescu, care gândea în termeni de asimilare, era dispus să le acorde cetăţenia dacă „se vor preface trup din trupul nostru". În schimb, pentru „antisemitul îndârjit" Vasile Conta, acceptarea evreilor în corpul naţiunii române era prevăzută numai de situaţia în care evreul şi-ar fi schimbat esenţa fiinţei, renunţând la *a fi evreu*.

Diferenţele de poziţionare, de la cele moderate la cele radicale, prefigurează diferitele tipuri de discursuri naţionaliste din secolul XX. Personalităţile politice şi culturale pe care le-am abordat în acest studiu vor fi luate ca referinţe în dezbaterile din secolul XX. Conta, Hasdeu, Eminescu vor fi citaţi de radicali, inclusiv de legionari, în timp ce P. P. Carp şi Maiorescu vor fi amintiţi de moderaţi.

[141] G. Panu, *op. cit.*, p. 242.

VOICES OF ROMANIAN ANTISEMITISM IN LATE 19th CENTURY: THE CASE OF LITERARY SOCIETY „JUNIMEA" IN IAŞI
(Summary)

Keywords: Romania, Jews, citizenship, Congress of Berlin (1878), "Jewish problem", Junimea.

Modern Romania was created in the mid of the 19th century, after the union of Moldova and Muntenia (1859) and the publication of a Constitution (1866). This significantly impacted the life of the important Jewish community of the new state. Article 7 of the Constitution precluded Jews to gain citizenship. Thus "a Jewish problem" was created, nationally and internationally. During the Congress of Berlin, the European Powers conditioned the recognition of Romania's sovereignty with the emancipation of the Romanian Jews. The recommendations of the Congress, which requested citizenship rights for Jews, triggered fierce public and political debates in Romania. Different versions of nationalist discourses emerged, with few favorable to the idea of granting political rights to Jews. In these debates, "Junimea", a very prestigious and influential cultural and political group, played an essential role. The members of Junimea were conservatives, but its leaders viewed the solution to "the Jewish problem" in different ways.

MARIUS CHELCU[*]

ORIGINEA, EVOLUŢIA ŞI FINALITATEA UNEI IDEI: DREPTUL DE STĂPÂNIRE A MOŞIILOR DE CĂTRE ARMENII DIN MOLDOVA[**]

Soarta unui manuscris

Avocatul ieşean Grigore Buiucliu, membru al Junimii[1], a cărui carieră a atins apogeul în anul 1894, când a fost ales membru al Înaltei Curţi de Casaţie şi Justiţie, a murit în luna decembrie 1912. Prin testament, el desemna Academia Română ca legatară universală, instituţia fiind liberă să dispună de o parte a fondurilor sale băneşti. Sumele de bani urmau să fie folosite de înaltul for pentru achiziţii de obiecte de patrimoniu şi pentru burse şi recompense de care urmau să beneficieze, cu prioritate, cei interesaţi de limbile orientale: armeană, arabă, turcă şi persană. Studiile orientale erau considerate de Grigore Buiucliu folositoare cunoaşterii istoriei ţărilor române, dar constata, cu regret, că spre acestea erau atraşi prea puţini tineri[2]. În plus, Academia Română a mai fost înzestrată şi cu o parte din biblioteca testatorului, cu scopul ca aceasta să fie un început pentru alcătuirea unui fond de carte orientală[3].

În anul 1914, a fost publicat, sub egida Academiei Române, un volum intitulat *Grigore M. Buiucliu 1840-1912*. Cartea a fost coordonată de Ion Bianu şi era un omagiu adus memoriei generosului donator. La sfârşitul volumului era publicat şi *Catalogul Bibliotecii Armeneşti Gr. M. Buiucliu*, conţinând două capitole: A. *Cărţi în limbi europene*[4], majoritatea fiind studii de istorie şi civilizaţie armeană şi B. *Cărţi în limbi orientale*, ultimul fiind redactat de Levon Lanis[5]. Catalogul oferea o imagine a valorii patrimoniului dăruit Academiei, iar volumul, în cuprinsul căruia a fost integrat şi studiul lui N. Iorga, *Armenii şi românii: o paralelă istorică*, era un îndemn spre studiile armeneşti şi orientale, aşa cum sperase Grigorie M. Buiucliu că va rodi generozitatea sa.

La Biblioteca Academiei Române din Bucureşti, în fondul de Manuscrise se păstrează câteva documente legate într-un caiet voluminos, intitulat *Documente Buiucliu*

---

[*] Cercetător ştiinţific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iaşi.

[**] Cercetare finanţată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi postdoctorală”, cod contract: POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[1] Gh. Panu, *Amintiri de la Junimea*, Bucureşti, 1908, p. 107-108.

[2] *Grigore M. Buiucliu 1840-1912. Testament – Biografie. Familia Buiucliu. Armenii şi românii: o paralelă istorică de N. Iorga. Catalogul Bibliotecii Armeneşti*, Bucureşti, 1914, p. 2.

[3] *Ibidem*, p. 3.

[4] *Ibidem*, p. 78-92.

[5] *Ibidem*, p. 93-113.

privitoare la biserica armenească din Moldova. 1671-1898[6]. Conţinutul acestora, care sunt în fapt cinci memorii redactate în perioada 1833-1856, a reprezentat suportul cercetării de faţă. Caietul în care sunt adunate documentele prezentate în continuare nu a ajuns în patrimoniul Academiei Române imediat după moartea lui Grigore M. Buiucliu, aşa cum s-a întâmplat cu biblioteca acestuia. Manuscrisul a fost primit de Academia Română abia în şedinţa din 10/23 octombrie 1918, în urma unei donaţii făcute de Ioan Buiucliu, fratele lui Grigore M. Buiucliu[7]. Donaţia a fost anunţată încă de la 28 aprilie 1917, printr-o scrisoare pe care Ioan Buiucliu o expedia lui Petru Poni, preşedintele de atunci al Academiei Române. În scrisoare se preciza că, printre hârtiile rămase de la răposatul său frate, Ioan Buiucliu a aflat o mapă cu însemnarea: *Lucrările lui Iacob Buiucliu în interesele comunităţii armene*. Mapa respectivă purta semnătura lui Grigore M. Buiucliu şi menţiunea „a se da Academiei”[8]. În aceeaşi scrisoare, Ioan Buiucliu enumera piesele de arhivă ce urmau să fie donate, între care se regăseau şi *lucrări scrise şi adunate de Iacob Buiucliu privitoare la indigenatul comunităţii armene*. Cuprinsul acestor lucrări privitoare la drepturile cetăţeneşti ale comunităţii armene ne-au oferit calea pentru a descoperi originea, evoluţia şi finalitatea unei idei: dreptul de stăpânire a pământului de către armenii din Moldova.

Înainte de a trece la analiza celor cinci memorii, menţionăm că autorul studiului *Familia Buiucliu*, publicat în volumul apărut în anul 1914, întru amintirea lui Grigore M. Buiucliu, mărturisea în prima notă că informaţiile despre membrii acestei familii armeneşti au fost preluate după datele şi documentele adunate de căminarul Iacob Buiucliu; şi că acele documente au fost consemnate în memoriile pe care acesta le-a lăsat urmaşilor săi[9]. Aşadar, autorul studiului a cunoscut cuprinsul documentelor pe care le prezentăm acum înainte ca mapa cu acte moştenite de Grigore M. Buiucliu de la tatăl său, Iacob Buiucliu, să fie depuse la Academie în anul 1918[10]. Mai târziu, istoricul H. Dj. Siruni, în lucrarea *Armenii în viaţa economică a Ţărilor Române*, publicată în anul 1944, în paragraful în care prezenta situaţia armenilor din Moldova în veacul al XVIII-lea, cita câteva pasaje din memoriile aflate în manuscrisul de la Biblioteca Academiei[11]. Siruni nu aminteşte cine a fost autorul memoriilor, utilizându-le conţinutul pentru a susţine că armenii ar fi avut dreptul de a stăpâni moşii până în timpul domniei lui Alexandru Mavrocordat Firaris (1785-1786), când acest drept le-a fost anulat din pricina concurenţei economice a grecilor şi influenţei acestora pe lângă domnii fanarioţi[12].

---

[6] BAR, Manuscrise, A. 3081.

[7] *Ibidem.* Manuscrisul cuprinde, aşa cum a fost înregistrat în foaia de primire, nouă capitole, în cuprinsul cărora au fost ordonate documentele. Începe cu scrisoarea lui Ioan Buiucliu către Petru Poni, preşedintele Academiei Române, prin care se face donaţia. Cel de-al treilea capitol cuprinde *Actele indigenatului comunităţii armene în Principatul Moldovei. 1671-1857*, apoi *Eforia centrală a comunităţii armene din Iaşi. 1855-1857*.

[8] *Ibidem*, f. 1-2.

[9] *Grigore M. Buiucliu 1840-1912*, p. 24, n. 1.

[10] În acel volum a fost realizat un medalion şi pentru Iacob Buiucliu, socotit, aşa cum o dovedesc actele rămase de la el, cea mai însemnată figură a generaţiilor armene din secolul XIX, fiind iniţiatorul şi liderul mişcării de emancipare a acestei comunităţi (*ibidem*, p. 24-38).

[11] La data la care a fost consultat de către istoricul armean, manuscrisul avea cota Mss. nr. 4604, cu denumirea *Documente Buiucliu* (H. Dj. Siruni, *Armenii în viaţa economică a ţărilor române*, Bucureşti, 1944, p. 64-65).

[12] *Ibidem*, p. 63.

Mişcarea de emancipare: protagonişti, evoluţie, urmări

Indiscutabil, aşa cum a fost notat şi pe copertă, autorul manuscrisului de la Biblioteca Academiei a fost Iacob Buiucliu, nimeni altul decât tatăl avocatului Grigore Buiucliu şi al lui Ioan Buiucliu. Prin avere, educaţie şi prestigiu Iacob Buiucliu, sprijinit de fratele său mai mare, Măgărdici[13], a ajuns, în perioada regulamentară, în fruntea comunităţii armene din Moldova; contribuia astfel la procesul de reorganizare a comunităţii prin alcătuirea unui statut menit să dea mai multă coerenţă acţiunilor acestei minorităţi. Statutul a fost redactat în anul 1840 şi a fost aprobat de către comunitate la 3 martie[14]. Iacob Buiucliu a fost şi iniţiatorul acţiunii de organizare a învăţământului în limba armeană şi a includerii acestuia în sistemul de învăţământ public, demersul său aflând sprijin din partea lui Gheorghe Asachi[15]. Noua formă de organizare a şcolilor armene din Moldova a primit încuviinţarea şi din partea domnului Mihail Sturza la data de 8 noiembrie 1841[16]. Ca o întregire a acestor acţiuni de organizare a comunităţii şi învăţământului în limba armeană, Iacob Buiucliu s-a angajat cu energie şi stăruinţă în mişcarea de dobândire a drepturilor civile şi politice pentru coreligionarii săi[17].

Primul memoriu din dosarul aflat în fondul Bibliotecii Academiei Române a fost redactat la Iaşi în luna ianuarie a anului 1833. Textul reprezintă varianta scrisă în limba română cu caractere chirilice[18] însoţită de o copie ulterioară cu litere latine[19]. Autorul memoriului, a variantei cu litere chirilice, după duct şi conţinut, este Iacob Buiucliu. Textul era formulat în numele întregii naţii armene, locuitori ai Principatului Moldovei, şi era adresat generalului Pavel Kiseleff, preşedinte plenipotenţiar al Divanurilor Moldovei şi Ţării Româneşti. În cuprinsul actului, a cărui formă finală a fost tradusă, probabil, în limba franceză, pentru a fi înmânată generalului rus, se menţiona, de la început, vechimea locuirii armenilor în Moldova. Vechimii locuirii i s-a adăugat vechimea drepturilor acordate armenilor de domnii acestui principat. Între privilegiile istorice ale armenilor din Moldova era amintită libertatea cultului, dovedită prin ridicarea de biserici şi mănăstiri, şi dreptul de a deţine imobile şi moşii. Pentru veridicitatea dreptului deplin al armenilor de a stăpâni pământ, autorul memoriului aduce ca probă deţinerea de către bisericile armeneşti din Suceava a unor moşii cu care fuseseră înzestrate de către ctitorii lor armeni[20]. Alături de drepturile civile recunoscute din vechime armenilor din Moldova, autorul memoriului susţine că aceştia ar fi beneficiat şi de drepturi politice, afirmând că voievozi precum Aron Tiranul şi Gaşpar Graţiani ar fi fost armeni. Mai mult, sora celui din urmă domn ar fi fost ziditoarea uneia dintre bisericile armene din Iaşi[21].

---

[13] *Grigore M. Buiucliu 1840-1912*, p. 29.

[14] *Ibidem.*

[15] *Ibidem*, p. 31-33.

[16] *Colecţia documentelor atingătoare de comunitatea armeană în Prinţipatul Moldovei, de la 1841-1852*, Iaşi, 1853, p. 3-8.

[17] O schiţă a activităţii lui Iacob Buiucliu a fost publicată în *Grigore M. Buiucliu 1840-1912*, capitolul intitulat *Familia Buiucliu*, p. 23-38.

[18] BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 64 r.-65 v.

[19] *Ibidem*, f. 66 r.-67 r.

[20] Pentru trecutul comunităţii armenilor din Suceava, studiilor lui N. Grămadă, *Aspecte de viaţă din trecutul oraşului Suceava*, în *MMS*, 10-12, 1857 şi Ştefan S. Gorovei, *Note de istorie medievală suceveană*, în „Suceava. Anuarul Muzeului Judeţean", X, 1983, li s-a adăugat, de curând, cel al lui Alexandru Pânzar, *Note şi observaţii despre armenii din Suceava. Vechiul cimitir armenesc de la Sf. Simeon*, în *Pro Bucovina. Repere istorice şi naţionale*, volum coordonat de Mihai-Bogdan Atanasiu şi Mircea-Cristian Ghenghea, Bucureşti, 2010, p. 49-75.

[21] Face referire la biserica cu hramul Grigore Luminătorul, ridicată în secolul XVII, atunci când se constată o sporire a numărului membrilor comunităţii armenilor din Iaşi, pe fondul diminuării importanţei

Iacob Buiucliu afirma, în acelaşi memoriu, că armenii şi-au pierdut drepturile civile şi politice din pricina vicisitudinilor istoriei: sărăcia provocată de răscoale şi războaie şi lipsa vechilor acte pe care se întemeia dreptul lor de a stăpâni moşii. La toate acestea s-ar fi adăugat, profitând de slăbiciunea la care ajunsese comunitatea armeană, o hotărâre a boierilor din 28 decembrie 1785, prin care armenii din Moldova ar fi fost oficial deposedaţi de dreptul lor mai vechi de a cumpăra şi deţine moşii.

Acest memoriu a fost alcătuit în contextul în care Adunarea Obştească a Moldovei era convocată în vederea completării Regulamentului Organic, ce urma să devină baza organizării Principatului. Armenii solicitau drepturi civile şi politice, aşa cum beneficiau, la acea dată, armenii din Rusia, Austria sau Anglia. În ciuda argumentaţiei şi intervenţiei pe lângă Pavel Kiseleff în medierea acestui subiect, statutul juridic al comunităţii armene din Moldova nu s-a modificat în perioada regulamentară, singurele câştiguri fiind aprobarea în 1840 de către domn a noului statut al organizării comunităţii şi integrarea învăţământului confesional armenesc în sistemul public. Cu toate acestea, Iacob Buiucliu nu s-a descurajat şi, alături de acţiunea de reorganizare a comunităţilor şi şcolilor armene, nu a încetat să întocmească memorii în care să susţină temeinicia acordării drepturilor depline pentru armenii din Moldova.

Cel de-al doilea text este o ciornă, redactată în limba franceză, a unui memoriu despre situaţia morală şi materială a armenilor din Moldova. Aici, Iacob Buiucliu îşi etala cunoştinţele despre trecutul emigraţiei armene venite în spaţiul de la nordul Mării Negre în trei valuri succesive. Primul val de emigraţie a fost, potrivit autorului, cel din anul 1046, fiind provocat de invadarea Armeniei de către împăratul bizantin Constantin Monomahul. Următorul val a fost provocat în anul 1064 de invazia perşilor, iar cel de-al treilea, în 1342, de părăsirea capitalei Ani, în contextul pierderii oricărei speranţe de eliberare de sub asuprirea perşilor[22]. De asemenea, este amintită prigoana contra armenilor din anul 1551, din timpul domniei lui Ştefan Rareş, ca moment de altfel unic în persecutarea libertăţii cultului în Moldova[23].

Prezentând situaţia comunităţii armene, Iacob Buiucliu preciza în memoriu că aceasta era formată, la data redactării documentului, din 800 de familii ce împărtăşeau ritul armean oriental practicat în şapte biserici. Funcţionau două biserici la Botoşani, una datând din anul 1350, una la Iaşi, ridicată în stil gotic, construită în 1395, alta la Roman, una la Târgu Ocna şi tot câte una la Focşani şi Galaţi. Autorul memoriului mai consemna că la Iaşi se mai aflau, la acea dată, şi ruinele unei biserici incendiate în 1821[24].

Autorul deplângea starea materială şi morală deplorabilă în care a ajuns comunitatea armeană din această ţară în perioada fanariotă. Această situaţie a fost parţial

economice a Sucevei şi apoi a tulburărilor de la sfârşitul acelui veac, care au afectat grav viaţa urbană din partea nordică a Moldovei (Marius Chelcu, *Cauze ale părăsirii Moldovei de către armeni la sfârşitul secolului XVII*, în *Istorie şi societate în spaţiul est-carpatic (secolele XIII-XX*, volum editat de Dumitru Ivănescu şi Marius Chelcu, Iaşi, Editura Junimea, 2005, p. 80-81).

[22] BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 68 r.-69 r.

[23] Este interesant că în memoriul lui Grigore Buiucliu nu apare şi referirea la pretinsa persecuţie a armenilor din timpul celei de-a doua domnii a lui Gheorghe Duca (Marius Chelcu, *Cauze ale părăsirii Moldovei*, p. 77-78).

[24] Iacob Buiucliu indică anul 1821 ca moment al distrugerii bisericii cu hramul Sf. Grigore Luminătorul. Potrivit altor surse, dezastrul s-a produs în timpul marelui incendiu din 1827, care a mistuit o parte importantă a oraşului Iaşi. În ciuda unor repetate încercări de restaurare eşuate din lipsa fondurilor, municipalitatea a decis, în 1899, dărâmarea acelor ziduri ca măsură de protecţie a trecătorilor ameninţaţi de prăbuşirea lor iminentă (N. A. Bogdan, *Oraşul Iaşi. Monografie istorică şi socială, ilustrată*, ediţia a II-a, Iaşi, 1913-1915, p. 240; Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităţilor şi monumentelor medievale din Moldova*, Bucureşti, 1974, p. 433).

ameliorată după 1840, atunci când comunitatea a primit un nou regulament. Prin noul statut, donaţiile şi veniturile bisericii armene au fost mai bine gestionate, ca dovadă fiind notate şi sumele în galbeni aflate în vistieria lăcaşurilor de cult. Iacob Buiucliu punea, aşadar, în evidenţă contribuţia sa la îmbunătăţirea stării materiale şi culturale a comunităţii prin gestionarea fondurilor bisericii şi prin înfiinţarea şcolilor armene şi includerea lor în sistemul de învăţământ public. Dincolo de aceste realizări, pe baza vechimii locuirii şi a contribuţiei lor la starea materială şi spirituală a principatului, armenii, chiar dacă apreciau protecţia de care beneficiau din partea guvernului local, îşi doreau totuşi obţinerea de drepturi similare cu cele ale moldovenilor. După conţinut, această ciornă, care nu conţine vreo dată de redactare, putem bănui că a fost scrisă de către Iacob Buiucliu în climatul anului revoluţionar 1848.

Un al treilea memoriu a fost redactat în luna ianuarie 1853[25]. La fel ca în cazul documentului precedent, în dosar s-a păstrat o ciornă în limba franceză a unui text care urma să fie adresat domnitorului Grigore Al. Ghica. În numele comunităţii armene, Iacob Buiucliu îşi punea nădejdea că, prin bunăvoinţa acestui domn înclinat spre fapte modernizatoare, se vor obţine, în sfârşit, drepturi cetăţeneşti depline pentru armeni. Erau reluate argumentele istorice bazate pe vechimea comunităţii şi existenţa unor vechi privilegii recunoscute de voievozii Moldovei, dar încălcate de domnii fanarioţi şi de boierii greci. Iacob Buiucliu amintea domnului că menţinerea îngrădirilor juridice pentru armeni contravine nu doar drepturilor legitime ale acestora, dar şi principiilor moderne la care au aderat ţările civilizate şi chiar Valahia; fiindcă în ţara soră de peste Milcov armenii aveau dreptul să cumpere şi să deţină moşii. Oricât de binevoitor ar fi fost Grigore Al. Ghica şi de înclinat către aplicarea ideilor înnoitoare, el nu a dat totuşi curs solicitării comunităţii armeneşti.

Iacob Buiucliu nu a abandonat cauza, tenacitatea acestui armean fiind cunoscută în epocă. El a arătat perseverenţă nu doar în susţinerea drepturilor comunităţii, ci şi în afacerile particulare, unde a urmărit cu încăpăţânare să-şi afle dreptatea, timp de aproape două decenii, într-un proces cu logofătul Iorgu Ghica[26]. Iar la dosarul obţinerii drepturilor cetăţeneşti pentru armeni el a continuat să adune noi dovezi şi să-şi construiască mai bine discursul. Nu a greşit fiindcă, după câţiva ani, stăruinţa îi va fi deplin răsplătită. Următoarea ocazie pentru înfăţişarea dorinţelor armenilor s-a ivit la întrunirea Divanurilor ad-hoc, atunci când s-a pus în discuţie inclusiv problema acordării de drepturi depline locuitorilor Moldovei aparţinând altor confesiuni decât cea ortodoxă. În acel context al dezbaterii drumului pe care avea să-l urmeze Moldova sub oblăduirea Puterilor Garante şi profitând de abolirea cenzurii, memoriul lui Iacob Buiucliu era publicat în „Buletin. Foaie oficială”[27]. Este al patrulea text, avându-şi rădăcina în cele anterioare, începând cu cel adresat generalului Kiseleff în anul 1833; şi din acest motiv este şi cel mai amplu şi mai bine documentat[28]. Este o tipăritură pe două file,

[25] BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 74 r.-78 v.

[26] *Grigore M. Buiucliu 1840-1912*, p. 35-37.

[27] BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 197 r.-198 r. Din raţiuni ce ţin de calitatea imaginii, oferim în anexă transcrierea după o tipăritură care se păstrează la ANI, Documente, CDLII/21.

[28] Acest document a fost semnalat şi comentat prima dată de Sergiu Selian, *Un document necunoscut despre armeni şi argumentele lui istorice*, în *RI*, tom VIII, 1997, nr. 1-2, p. 95-107. Autorul publică integral documentul descoperit într-un „Buletin. Foaie oficială” din noiembrie 1857 al şedinţelor Adunării ad-hoc a Moldovei, însoţindu-l de note generoase în care reperează sursele istorice folosite, fără a identifica autorul memoriului. Independent de cercetarea lui Sergiu Selian şi dintr-o altă perspectivă, dar având la bază aceeaşi tipăritură identificată de noi la ANI, Documente, CDLII/21, am susţinut comunicarea *Dreptul de stăpânire a pământului de către armenii din Moldova în perioada de dinaintea Unirii Principatelor* la *International*

textul imprimat fiind structurat în două părţi. Prima secţiune este un manifest intitulat: *Memoriu despre temeiurile care necontestat îndrituiesc pe Naţia Armeană a avea toate drepturile civile şi politice şi de a cumpăra moşii de veci în Principatul Moldovei*. Actul a căpătat forma unei declaraţii prin care comunitatea armeană din Moldova solicita, în cuprinsul a zece puncte, să fie recunoscută membrilor ei egalitatea în drepturi civile, politice şi economice. Cele zece puncte ale manifestului sunt urmate de un paragraf intitulat *Supliment*, ce cuprinde trimiteri la sursele bibliografice şi documentare pe care se întemeiază cererile din memoriu[29]. Apoi, într-o *Anexă* sunt enumerate datele unor acte domneşti acordate armenilor din Moldova, cel mai vechi datând din anul 1743, iar cel mai recent din 1820: mărturii documentare care, la data redactării memoriului, se aflau în posesia unor membri ai comunităţii[30]. Cea de-a doua secţiune a tipăriturii o reprezintă o scrisoare adresată de patriarhul din Constantinopol catolicosului (întâistătătorul) tuturor armenilor. Este o epistolă prin care patriarhul ecumenic recunoştea apropierea dintre cele două biserici, iar reproducerea acestui text se dorea, de bună seamă, a fi proba supremă prin care armenii din Moldova încercau să arate că segregarea lor pe temei religios nu-şi avea rostul.

Dar iată, pe scurt, ce conţineau cele zece puncte ale acestui memoriu, pe care îl putem considera cel mai bine alcătuit din şirul celor redactate de către Iacob Buiucliu. În primul paragraf se invoca vechimea coloniei armene din Moldova, stabilită aici înaintea apariţiei statului medieval. În cel de-al doilea punct, pentru a-şi întemeia cererea de a li se acorda depline drepturi civile şi politice, era amintită loialitatea de care au dat dovadă armenii de-a lungul istoriei Moldovei, iar al treilea argument era folosul pentru societate pe care l-au avut dintotdeauna ocupaţiile pe care armenii le-au practicat: comerţul, agricultura, precum şi sprijinul pe care l-au acordat statului membrii mai înstăriţi ai comunităţii în momentele mai dificile. Făcând aici o paranteză, constatăm că apelul la trecut pentru revendicarea unor drepturi nu s-a manifestat doar în timpurile moderne. În Polonia secolului XVII, armenii din Liov au adunat mărturii istorice pentru a proba că strămoşii lor au sprijinit Coroana polonă în lupta cu Ordinul Teutonic. Tot acel discurs bazat pe fapte de odinioară era menit să demonstreze patriotismul armenilor din Polonia şi, în definitiv, să le justifice solicitarea unor drepturi egale cu ale catolicilor[31].

La mijlocul secolului XIX, armenii din Moldova socoteau cu atât mai îndreptăţită solicitarea drepturilor civile şi politice , fiindcă în cel de-al patrulea punct al *Memoriului* se invocau vechi drepturi, egale cu ale moldovenilor, care însă le-ar fi fost ştirbite în

---

Conference on Romanian – Armenian Cultural Heritage, care a avut loc la Bucureşti, la 29-30 octombrie 2013, textul comunicării urmând a fi publicat în limba engleză în volumul conferinţei.

[29] În cuprinsul suplimentului, pentru a certifica vechimea comunităţii armene, sunt făcute trimiteri la lucrări de istorie, geografie şi statistică, aflate în circulaţie în timpul redactării memoriului. Între aceste lucrări, cea a prusacului J. F. Naigebaur, fost consul la Iaşi, apare cel mai frecvent în cuprinsul *Suplimentului* (vezi Johann Ferdinand Neigebaur, *Beschreibung de Moldau und Walachei*, 2. Aufl, Breslau, Kern, 1854). De altfel, putem bănui că informaţiile generoase pe care Naigebaur le oferă despre armeni în cuprinsul lucrării sale au fost preluate chiar de la Iacob Buiucliu şi de la alţi fruntaşi ai comunităţii în perioada misiunii sale la Iaşi (despre activitatea lui Neigebaur vezi: Victor Papacostea, *Un observator prusian în Ţările Române acum un veac*, Bucureşti, 1942; şi *Călători străini în ţările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, IV, *1841-1846*, vol. editat de Daniela Buşă, Paul Cernovodeanu, Adriana Gheorghe, Adrian-Silvan Ionescu, Bogdan Popa, Marian Stroia, Raluca Tomi, Şerban Rădulescu Zoner, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2007, p. 234-236).

[30] Cu menţiunea că, de-a lungul vremii, multe acte s-au pierdut sau au fost distruse în incendii, iar unele dovezi asemănătoare erau, la acea dată, publicate în colecţia *Uricariul* fondată de Theodor Codrescu.

[31] Alexandr Osipian, *The Lasting Echo of the Battle of Grunwald: the Uses of the Past in the Trials between the Armenian Community of Lemberg and the Catholic Patricians in 1578-1631*, în „Russian History", 38, Brill, 2011, p. 243-280.

1785. De altfel, acest an este văzut ca un adevărat dezastru. În ciuda restrângerii drepturilor, armenii au continuat, susţine Iacob Buiucliu în *Memoriu*, să fie devotaţi ţării prin ocupaţii aducătoare de prosperitate şi prin faptele de cultură pe care le-au săvârşit în timpul din urmă.

În cel de-al şaselea punct al memoriului, ca o concluzie a stării de fapt descrise în paragrafele anterioare, pornind de la vechime, folos public, existenţa unor drepturi anterioare şi, peste toate, uzând de dreptul natural şi moral, modern, al unei comunităţi de a se bucura drepturi egale, armenii solicitau dreptul de a cumpăra moşii. Împărtăşirea de către armeni a dreptului deplin de proprietate − susţinea mai departe alcătuitorul documentului − ar fi fost şi în interesul statului care obţinea astfel sprijinul lor deplin.

Pentru a da consistenţă acţiunii, Iacob Buiucliu menţiona că armenii moldoveni au înştiinţat puterile europene, de la care aveau nădejdea că vor primi susţinere pentru a schimba situaţia în care se aflau[32]. Se mai amintea că, prin voinţa puterilor europene, la *Conferinţa de la Constantinopol*, din februarie 1856, au fost ridicate unele interdicţii în domeniul proprietăţii pentru străinii ce locuiesc în Principate. Anularea restricţiilor se referea la catolici. Situaţia aceasta îi îndemna pe armeni, ca locuitori ai ţării, să solicite cu şi mai multă fermitate recunoaşterea aceloraşi drepturi pentru ei.

În ultimele două paragrafe ale *Memoriului* se menţionează că armenii au dovezi care le certifică statutul special pe care l-au avut până în anul 1785, iar ca argument suprem, în ultimul paragraf se afirma că religia armeană este recunoscută de Biserica Ortodoxă, fiindcă armenii se închină numai dogmelor răsăritene.

Întemeindu-se pe cererile din *Memoriu*, Iacob Buiucliu s-a adresat unor membri ai Divanului, pentru a le cere ajutor pentru cauza armenilor. Având ca bază textul memoriului, membrii Divanului Ad-hoc au luat în discuţie cererile armenilor în zilele de 12 şi 13 noiembrie 1857. O dovadă a intensităţii dezbaterilor din acel for este şi conţinutul unui discurs rostit de Mihail Kogălniceanu, la 12 noiembrie 1857. Cu acel prilej, Kogălniceanu afirma că etnia şi credinţa nu trebuiau să fie motiv pentru obţinerea cetăţeniei române şi pentru exercitarea drepturilor politice. Totuşi, în acelaşi discurs, Kogălniceanu, recunoscut ca un susţinător al cauzei armenilor, critica tendinţele autonomiste ale unor grupuri, dând exemplul pretinsei „naţiuni armene”[33]. Aşadar, formula de „naţiune armeană”, aşa cum apare şi în titlul memoriului redactat de Iacob Buiucliu, tipărit şi încredinţat spre dezbatere adunării consultative moldovene, îi provoca lui Kogălniceanu, dincolo de convingerile înnoitoare pe care le împărtăşea, o anume îngrijorare şi chiar o stare de nemulţumire. Cu acelaşi prilej şi în aceeaşi măsură, mâhnire îi stârnea lui Kogălniceanu şi atitudinea comunităţii evreieşti, fiindcă o parte a membrilor ei se prevalau, într-un mod excesiv, considera omul politic român, de statutul de supuşi străini. Cunoscându-le cererile, inclusiv prin intermediul unor memorii de felul documentului redactat de către Iacob Buiucliu, Mihail Kogălniceanu pretindea celor două grupuri etnico-religioase, fără a le nega legitimitatea obţinerii drepturilor

[32] Se referea la cererea adresată în luna ianuarie a anului 1833 „de toată naţia armenilor” administraţiei de ocupaţie ruseşti. În contextul Războiului Crimeii şi a consecinţelor acestuia, la 11 ianuarie 1853 armenii înaintau domnului Moldovei un memoriu (BAR, A/3018, f. 74-78). Textul a fost redactat în limba franceză şi este foarte asemănător cu cel aflat în discuţia noastră. În acel protest erau amintite vechile drepturi politice şi civile, dar şi cele de stăpânire a pământului, care s-ar fi păstrat până în anul 1792 (sic!) (H. Dj. Siruni, *Armenii în viaţa economică*, p. 65-66).

[33] Aceste idei au fost incluse în programul paşoptist *Dorinţele partidei naţionale în Moldova*, la întocmirea căruia rolul lui Mihail Kogălniceanu este recunoscut (Dumitru Vitcu, *Emanciparea evreilor români în gândirea şi practica politică kogălniceniană*, în *SAHIR*, II, Bucureşti, 1997, p. 127).

civile, deplină loialitate, spunând că: „şi pentru unii şi pentru alţii, eu nu am drepturi politice. Şi unora şi altora, eu le zic: dacă sunteţi naţiune armeană, n-aveţi nimic de-a face cu drepturile naţiei române!”, pentru ca evreilor să le reproşeze, tot atunci: „Voi, care în timpuri nenorocite n-aţi luat parte la durerile noastre, ci v-aţi tras sub steaguri străine, voi pentru mine nu puteţi fi pământeni”[34]. Reiese limpede din această reacţie că, în acel moment, chiar şi pentru Kogălniceanu, dobândirea deplinei egalităţi în drepturi şi calitatea de cetăţean pentru armeni şi evrei urma să fie condiţionată de o deplină asimilare, iar paralela între condiţia armenilor şi cea a evreilor era încă de neocolit. Kogălniceanu era atunci purtătorul de cuvânt al unei poziţii politice bine conturate în dezbaterile din jurul acordării de drepturi civile şi politice locuitorilor Principatelor: aceea de a cere tuturor celor care aspirau la calitatea de cetăţean să facă paşi concreţi către integrare în corpul social, prin renunţare la elementele care îi diferenţiau, de la port, până la statut juridic privilegiat oferit de calitatea de supus străin, garantându-le în schimb libertatea de exprimare religioasă, drepturi civile şi politice.

Iacob Buiucliu a reuşit, într-o oarecare măsură, să-i atragă de partea sa pe Mihail Kogălniceanu şi pe Costache Negri, care au susţinut pentru armeni egalitatea în drepturi cu moldovenii, şi îndeobşte pentru toţi creştinii, dar cu condiţia ca armenii să nu se mai denumească „naţiune armeană” şi să renunţe la protecţia vreunei puteri străine[35]. Discuţia, în general favorabilă cauzei, a durat două zile întregi şi s-a încheiat prin rezoluţia din 14 noiembrie 1857, după care, cu o majoritate de 39 voturi contra 35, Divanul ad-hoc a amânat rezolvarea chestiunii, găsind că ea este mai mult de competenţa celei dintâi Adunări Legislative[36].

Părea o nouă înfrângere, dar nici de această dată Iacob Buiucliu nu a renunţat. Memoriul l-a reformulat în limba franceză şi cu el a plecat la Paris, pentru a-l înmâna reprezentanţilor Puterilor Garante[37]. Acesta este cel de-al cincilea şi ultimul act redactat în favoarea legitimităţii acordării de drepturi cetăţeneşti armenilor din Moldova. La 7/19 august 1858, conferinţa încheia convenţia cuprinzătoare a principiilor de organizare a Principatelor Unite Moldova şi Valahia. Între aceste principii, la Art. 46 se afla următoarea dispoziţie: *Moldovenii şi Valahii de orice rit creştin se vor bucura deopotrivă de drepturile politice*.

Lua sfârşit, aşadar, după un sfert de veac, un anevoios drum în care Iacob Buiucliu, aflat în fruntea comunităţii armenilor din Moldova prin calităţile şi realizările sale în organizarea modernă a comunităţii şi a şcolii, a dovedit deplină stăruinţă în aspiraţia de a obţine pentru coreligionarii săi, ca locuitori vechi şi folositori acestei ţări, drepturi depline.

Nu vom încheia demersul nostru înainte de a încerca să lămurim un detaliu prezent în toate cele cinci texte redactate între anii 1833 şi 1857: invocarea dreptului pe care l-ar fi avut armenii din Moldova de a stăpâni moşii înaintea anului 1785, când acel drept, printr-un abuz al boierilor şi domnului fanariot, le-ar fi fost retras.

Dreptul armenilor de a cumpăra moşii, între aspiraţie şi realitate

Dreptul de a cumpăra şi stăpâni moşii era, de bună seamă, în şirul drepturilor civile, cel mai râvnit de către armeni. Solicitarea acelui privilegiu se întemeia pe invocarea existenţei acestuia înaintea anului 1785, dublată de utilitatea publică a

[34] M. Kogălniceanu, *Discursuri parlamentare în epoca Unirii*, ediţia a VI-a, Bucureşti, 1959, p. 30 şi urm.
[35] Idem, *Texte social-politice alese*, volum coordonat de Dan Berindei, Bucureşti, 1967, p. 207-209.
[36] *Grigore M. Buiucliu 1840-1912*, p. 34.
[37] BAR, Manuscrise, A. 3081, f. 214 r.- 215 v.

ocupaţiilor pe care armenii le practicau dintotdeauna şi de calitatea de creştini recunoscută de Biserica Ortodoxă. Vom încerca să vedem dacă doleanţele armenilor, exprimate în memoriile redactate de Iacob Buiucliu, în privinţa dreptului de a cumpăra moşii, sunt adevărate sau realităţile istorice şi dovezile la care s-a făcut trimitere au fost inventate sau interpretate forţat.

Dar înainte de a analiza veridicitatea afirmaţiilor din memorii, credem că este utilă identificarea mai atentă a originilor preocupării lui Iacob Buiucliu pentru obţinerea de către armeni a dreptului de a cumpăra moşii. Privind trecutul familiei Buiucliu, vom descoperi că atenţia acordată de Iacob Buiucliu acestei teme are rădăcini mai adânci. Tatăl său, negustorul Hagi Manciuc Asfadur (Bogdan) Buiucliu, a părăsit oraşul natal Rusciuc în timpul războiului ruso-turc dintre anii 1809-1812, pentru a se stabili la nord de Dunăre, mai întâi în Ţara Românească; pentru ca apoi, trecând prin Moldova, să se statornicească în Bucovina austriacă[38]. Alegerea Bucovinei nu a fost întâmplătoare, fiindcă acolo armenilor li se recunoştea dreptul de a cumpăra moşii, spre deosebire de Ţara Românească, unde acest drept putea fi dobândit cu condiţia renunţării la orice altă protecţie străină, şi de Moldova, unde acest drept nu le era îngăduit armenilor decât cu condiţia renunţării la ritul lor şi trecerea la ortodoxie. Stabilit în Bucovina, Hagi Manciuc a vrut să cumpere de la administraţia austriacă fosta moşie a mănăstirii Sfântul Ilie de lângă Suceava, unde intenţiona să practice sericicultura şi să înfiinţeze o fabrică de mătase. Diferite piedici puse de funcţionarii care preferau ca acea moşie să nu fie vândută, ci exploatată în regie, au făcut ca tranzacţia să nu mai aibă loc. Din acel moment, Hagi Manciuc a renunţat să mai cumpere moşii; dar aceste încercări nereuşite şi piedicile întâmpinate au rămas cu siguranţă vii în memoria familiei, devenind pentru Iacob Buiucliu tema centrală în solicitarea de drepturi civile pentru armeni.

Înainte de toate, în memoriile redactate de el, am văzut că anul 1785 pare hotărâtor în schimbarea destinului comunităţii armeneşti, pretinzându-se că atunci au fost anulate drepturile vechi, egale cu ale ortodocşilor, inclusiv în domeniul stăpânirii pământului[39]. Totuşi, ne întrebăm dacă au avut într-adevăr armenii, înaintea Unirii Principatelor, drepturi depline în domeniul stăpânirii pământului, aşa cum susţinea Iacob Buiucliu în memoriile sale. Toate mărturiile vechi, documentare sau narative, contrazic această afirmaţie. Armenii s-au bucurat într-adevăr de drepturi de stăpânire, dar restrictive, nu depline, şi în nici un caz în domeniul stăpânirii moşiilor. Dacă totuşi au existat câteva cazuri, atunci acelea au fost excepţii, născute tocmai din calitatea deosebită a celor care au primit o derogare de la regula generală; dar şi acele excepţii sunt greu de dovedit fără să fi existat, în prealabil, o convertire la ortodoxie.

Până în epoca Unirii Principatelor armenii au avut cu adevărat dreptul de a cumpăra bunuri imobiliare situate în cuprinsul oraşelor, un drept de care s-au bucurat în permanenţă, la fel ca toţi locuitorii oraşelor, indiferent de apartenenţă confesională sau etnică, cu excepţia musulmanilor. În afara vetrelor oraşelor, armenii au avut doar dreptul de a deţine suprafeţe cultivate cu vie. De această excepţie a cumpărării terenurilor cultivate cu vie s-au bucurat nu doar armenii, ci şi alţi creştini, alături de

[38] *Grigore M. Buiucliu 1840-1912*, p. 24.

[39] În conştiinţa armenilor din Moldova, perioada fanariotă a rămas ca un regim de restricţii pentru comunitate, obstrucţiile fiind provocate de concurenţa economică dintre armeni şi greci. Ultimii au găsit în fanarioţi un sprijin pentru activităţile lor economice, în detrimentul negustorilor şi meşterilor având altă apartenenţă confesională. Totuşi, înrăutăţirea poziţiei armenilor în economia Moldovei s-ar fi petrecut mai cu seamă în ultima parte a secolului XVIII; de aici şi identificarea domniei lui Alexandru Mavrocordat Firaris (1784-1785) cu apogeul constrângerilor juridice (H. Dj. Siruni, *op. cit*., p. 62-63).

ortodocşi, precum catolicii sau protestanţii. De altfel, istoria viticulturii în Moldova este strâns legată de istoria comunităţilor catolice, protestante şi armene. La începutul secolului XVIII, Dimitrie Cantemir vorbea *Despre ceilalţi locuitori ai Moldovei* şi îi amintea şi pe armeni care, spunea el, „sunt socotiţi drept supuşi, ca şi târgoveţii şi negustorii din alte oraşe şi târguri ale Moldovei, şi plătesc domnului acelaşi bir ca ei; totuşi, la fel ca şi credincioşii de rit romano-catolic, au şi ei lăcaşuri sfinte tot atât de mari şi tot atât de frumoase ca bisericile ortodocşilor, bucurându-se de liberul exerciţiu al credinţei lor”[40]. Potrivit acestei mărturii, armenii stabiliţi în Moldova aveau, la vremea aceea, drepturi civile comparabile cu cele ale orăşenilor, iar libertatea cultului le era respectată.

Abordarea mai temeinică a problemei stăpânirii moşiilor de către populația urbană ar putea oferi, credem, câteva deslușiri nu doar în domeniul cunoașterii statutului juridic pe care l-au avut de-a lungul timpului diferite categorii de orășeni, ci și asupra cunoașterii mai largi a urbanității din Moldova. În privința dreptului de stăpânire, orășenii puteau deține clădiri și terenuri din cuprinsul vetrei târgurilor, precum și terenuri cultivate cu vie, pomi sau grădini de zarzavaturi în hotarul târgului. Totuși, dreptul orășenilor de a cumpăra și de a stăpâni suprafețe mai întinse de pământ situate în afara teritoriului urban era unul restrictiv, de el beneficiind doar orășenii creștini de confesiune ortodoxă. Chiar dacă între stăpânii unor sate sau a unor părți de sate întâlnim și locuitori ai orașelor, cel mai adesea mari negustori, aceștia, așa cum o dovedesc mărturiile scrise, nu erau armeni sau catolici[41]. Exista totuși o excepție; stăpâniri funciare puteau deține doar așezămintele bisericești, drept conferit și confirmat de-a lungul timpului de domnii Moldovei[42]. Era o politică de toleranță religioasă promovată de domnie de-a lungul timpului, fiind o atitudine care a garantat așezarea și existența în cuprinsul orașelor a unor comunități alogene, precum cea a armenilor. Așadar, armenii puteau cumpăra moșii, dar nu pentru a le stăpâni ei, ci pentru a le dărui bisericii lor.

Pornind de la aceste constatări, în ciuda discursului cuprins în memorii, anul 1785 nu a adus știrbire vreunui drept mai vechi al armenilor de a cumpăra moșii, fiindcă un astfel de drept individual nu poate fi atestat în vechime. Data nu este totuși întru totul arbitrară. 1785 este anul adoptării uneia dintre cele mai importante legiuiri în materie funciară, cunoscută sub denumirea de *Sobornicescul hrisov*. Partea I a acelei legiuiri cuprindea dispoziții referitoare în special la danii de moșii, vii, case, locuri de casă, livezi și altele. De asemenea, mai conținea referiri la schimburi, vânzări și zălogiri. Prin acel act, la alcătuirea căruia marii boieri au fost chemați să se pronunțe, se urmărea în esență protejarea micilor stăpâni de pământ care, confruntați cu dificultăți diverse, erau adesea dispuși să-și cedeze pământul prin danii, în fapt prin vânzări fictive, ocolindu-se în acest fel rigorile dreptului de preemțiune[43]. Raportarea armenilor la acest act, ca

[40] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, introducere de Maria Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, București, Editura Academiei, 1973, p. 297.

[41] Atât în colecția de documente privitoare la istoria orașului Suceava (*Suceava file de istorie. Documente privitoare la istoria orașului 1388-1918*, vol. I, întocmit de Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceaușu, Ioan Caproșu și Gavril Irimescu, București, 1989), cât și în cele privitoare la istoria orașului Iași (Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I-X, Iași, 1999-2008) nu am aflat cazuri în care vreun orășean armean sau catolic să fi stăpânit sate sau părți de sate.

[42] La 19 ianuarie 1673, domnul Moldovei, Ștefan Petriceico, confirma Episcopiei din Suceava privilegiul de a nu plăti anumite dări pentru bunurile produse pe pământul aflat în preajmă; mai mult, interzicea încălcarea pământului pe care acest așezământ îl avea împrejur, inclusiv tăierea lemnelor (*Suceava file de istorie*, p. 325-326).

[43] *Sobornicescul hrisov, 1785, 1835, 1839*, ediție critică, București, Editura Academiei, 1958.

hotărâtor în anularea unor vechi drepturi pe care ei le-ar fi avut în dreptul de stăpânire a pământului, poate fi înţeleasă eventual prin importanţa *Sobornicescului hrisov* în domeniul funciar. Menţionăm că textul legii a cunoscut mai multe reeditări şi că raportarea instanţelor de judecată la această legiuire s-a făcut chiar şi în perioada regulamentară[44]. În fapt, *Sobornicescul hrisov* a fost abrogat abia la 12 decembrie 1865, prin *Codul Civil*, în articolul 1912[45]. Cu toate acestea, nicăieri în text nu se face trimitere la armeni şi la interzicerea dreptului acestora de a cumpăra moşii.

Dincolo de această realitate, în memoria armenilor din Moldova s-a fixat data adoptării *Sobornicescului hrisov* ca hotărâtoare pentru pierderea vechilor drepturi civile şi politice. O descriere a circumstanţelor adoptării legiuirii din 1785, din perspectivă armeană, aflăm din cuprinsul primului memoriu alcătuit de Iacob Buiucliu în anul 1833 şi înaintat administraţiei de ocupaţie ruseşti[46]. Acolo erau rememorate greutăţile economice ale membrilor comunităţii, provocate de războaiele şi prădăciunile din secolul XVIII. Se invoca faptul că, în acele vremuri tulburi, armenii ar fi pierdut multe acte pe care se întemeiau drepturile lor de stăpânire, iar unii boieri pământeni ar fi profitat de această situaţie pentru a le uzurpa stăpânirile. Pentru a legitima acele rapturi, unii boieri, afirmă Iacob Buiucliu, ar fi găsit prilejul să facă obştească socotinţă, adică să adopte prevederile *Sobornicescului hrisov*, în anul 1785 decembrie 28, menţionând „că adică această naţie armeană nu s-ar cuveni ca să aibă asemine dreptăţi”[47].

Alături de prestigiul pe care l-a avut *Sobornicescul hrisov* în practica judiciară legată de proprietatea pământului, indicarea de către armeni a anului adoptării sale ca începător al „nenorocirilor acestei naţii” ar mai putea avea o explicaţie. Discuţia despre drepturile de stăpânire ale armenilor cunoaşte o anumită înviorare în jurul anului 1785, în contextul măsurilor luate de guvernatorul Bucovinei, Enzelberg, pentru organizarea teritoriului ocupat de Austria în 1775. Cu acel prilej, documentându-se despre realităţile dintr-un spaţiu unde, alături de români, locuiau câteva comunităţi alogene importante, precum armenii sau evreii, austriecii au solicitat informaţii de la domnul şi boierii Moldovei, despre vechile drepturi şi obiceiuri ale acelor comunităţi[48]. Acesta este contextul în care, în 1782, cu doi ani înaintea adoptării *Sobornicescului hrisov*, Sfatul Moldovei răspundea unei întrebări foarte precise a guvernatorului Enzenberg, informând autorităţile austriece că: „Armenii şi jidovii n-au avut după dreptate a cumpăra moşii la ţară de veci, nici au; iar casă, dughene la târguri au putut şi pot cumpăra, şi spre deosebire de evrei, armenii pot cumpăra şi vii”[49]. Este interesant acest

[44] Nu a fost abrogat nici de *Codul Calimach* şi a rămas în vigoare şi după *Regulamentul Organic*, continuând să fie aplicat, se pare, destul de des. La cererea instanţelor de judecată, textul a fost tipărit prin încuviinţarea lui Mihail Sturza, la 29 noiembrie 1834. Dar au fost consultaţi jurişti pentru lămurirea punctelor care puteau da naştere la interpretări şi nelămuriri pentru instanţe. În ediţia din 1835, s-au tipărit lămuririle şi adăugirile jurisconsulţilor, pe prima coloană a paginii fiind redat hrisovul din 1785, iar pe a doua coloană adnotările. Această ediţie din 1835 a fost retipărită în 1852 în Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. II, şi a fost reprodusă de S. G. Longinescu în *Istoria dreptului românesc din vremile cele mai vechi şi până astăzi*, Bucureşti, 1908, p. 269-282; din anaforale şi text au mai reprodus Şt. Gr. Berechet, *Hrisoave legislative din secolul al XVIII-lea*, Iaşi, 1930, p. 36-77, şi Ion Peretz, *Curs de istoria Dreptului român*, vol. IV, *Hrisoavele domneşti*, Bucureşti, 1931, p. 57-69.

[45] *Sobornicescul hrisov*, ed. cit., p. 13.

[46] H. Dj. Siruni, *Armenii în viaţa economică*, p. 66.

[47] *Ibidem*. Trimiterea din actul adresat administraţiei ruseşti se face foarte precis la *Sobornicescul hrisov*, al cărui text definitiv a fost adoptat la acea dată. Cu toate acesta, în textul juridic nu am aflat un astfel de paragraf care să-i excludă pe armeni de la dreptul de a stăpâni moşii în Moldova.

[48] Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, III, ediţia a II-a, Bucureşti, 1929, p. 184.

[49] Th. Codrescu, *Uricariul*, XI, p. 263.

răspuns dat guvernatorului fiindcă, în primul rând, armenii şi evreii sunt trataţi împreună, fiind supuşi aceloraşi constrângeri juridice în materie de drept de proprietate asupra pământului. Diferenţa apare doar în cazul cumpărării terenurilor cultivate cu vie. Aşadar, iată o altă probă a inexistenţei unei egalităţi a armenilor în domeniul dreptului de proprietate cu cel al ortodocşilor şi a fixării eronate, în memoriile lui Iacob Buiucliu, a anului 1785 ca moment al deposedării de drepturi a armenilor din Moldova. Prin urmare, o reglementare mai strictă a regimului transferurilor de moşii, la care s-a adăugat discuţia stimulată de procesul de organizare a Bucovinei de către austrieci au făcut ca în conştiinţa armenilor din Moldova să apară ideea că, anterior anului 1785, ei ar fi avut drepturi politice şi civile mai largi.

Ca o concluzie a cercetării ce ne-a fost prilejuită de redescoperirea a cinci documente păstrate într-un manuscris aflat la Biblioteca Academiei din Bucureşti, am putea aprecia că ceea ce astăzi considerăm o mistificare a realităţii istorice, prin răstălmăcirea sau plăsmuirea unor dovezi, pentru secolul XIX reprezenta o încercare onorabilă de a legitima obţinerea unor drepturi cetăţeneşti. Pentru armeni, miza era la fel de importantă ca aceea a românilor, emanciparea. Dacă românii îşi puneau speranţa în sprijinul Puterilor Garante pentru realizarea unirii statale, comunităţi precum cea a armenilor foloseau aceleaşi împrejurări pentru a li se garanta, în cuprinsul viitoarei construcţii statale, drepturi egale. De aceea, făceau apel la tradiţia istorică, la invocarea principiilor moderne; dar, pentru ca demersul să fie şi mai convingător, apelau şi la invocarea unor drepturi mai vechi, care ar fi fost între timp încălcate. Astfel că, la o analiză temeinică, cerinţa armenilor de a li se oferi dreptul de a cumpăra moşii, fiindcă acel privilegiu li s-ar fi retras după anul 1785, se dovedeşte neîntemeiată. Reexaminând statutul juridic pe care l-a avut această comunitate de-a lungul timpului, dar şi mărturiile istorice, inclusiv cele indicate ca dovezi de către alcătuitorul memoriilor, încheierea este contrară existenţei dreptului armenilor din Moldova de a cumpăra şi stăpâni moşii. În ciuda acestei realităţi, la data întocmirii celor cinci documente, orice amănunt trebuia utilizat pentru a susţine aspiraţia armenilor de a deveni cetăţeni cu drepturi depline.

Reprezentanţii puterilor europene s-au întrunit în perioada 10/22 mai – 7/19 august 1858 şi, în urma analizării rezoluţiilor Divanurilor ad-hoc, au adoptat Convenţia de la Paris. Acel document nota principiile de organizare şi modernizare a noii entităţi denumită Principatele Unite ale Moldovei şi Ţării Româneşti; iar între acele principii, alături de separaţia puterilor în stat, pentru modernizarea societăţii se cerea desfiinţarea privilegiilor de clasă, egalitatea în faţa legii, drepturi politice, deocamdată doar pentru locuitorii creştini, incluzându-i aici şi pe armeni, şi libertatea individuală. Aşadar, prin Convenţia de la Paris, armenii îşi atingeau obiectivul anunţat prin memoriile întocmite de Iacob Buiucliu, fiindu-le recunoscute drepturile cetăţeneşti, inclusiv în domeniul stăpânirii pământului. Recunoaşterea acestui statut a declanşat, aşa cum îşi imagina Mihail Kogălniceanu în intervenţia din timpul dezbaterilor Divanului ad-hoc, o accelerare a procesului de asimilare a armenilor, subiect care ar merita o tratare specială.

*
* *

La finalul acestui studiu redăm şi textul *Memoriului* publicat în „Buletin. Foaie oficială” cu prilejul dezbaterilor care au avut loc în cadrul Divanului ad-hoc, în toamna anului 1857, după o variantă care se păstrează în fondul Documente de la Arhivele

Naţionale Iaşi[50]. Acest text a fost editat de către Sergiu Selian[51], care a reuşit o adevărată arheologie bibliografică, reperând fiecare trimitere făcută de autorul memoriului în cuprinsul paragrafului intitulat *Supliment*. Au fost identificate şi redate integral pasajele din lucrările: Conrad Malthe-Bruun, *Précis de la Géographie Universelle ou Description de toute les partie du monde*, Bruxelles, 1829; *Notations statistiques sur la Moldavie par le prince Noicolas Soutzo, Grand-Logothèthe et Chevalier de plusieurs ordres*, Iaşi, 1849; D. Gusti, *Geografie pentru şcoalele primari din Moldova*, ediţia a opta, Iaşi, 1854; Salomon Tronkoul, elève de l'Ecole arménienne nationale de Paris, *Notice sur les Arméniens de la Moldavie*, în „Maseaţ Aghavni – La Colombe du Massis" („Porumbelul Araratului"), nr. 5/1857, Paris, p. 97-103; J. F. Naigebaur, *Beschreibung der Moldau und Walachei*, Breslau, 1854; *Colecţia documentelor atingătoare de comunitatea armeană în Principatul Moldovei de la 1841-1852*, Iaşi, Institutul Albinei, 1853; *Don patriotique de son excellence Isaie Trankoul, serdar arménien de Jassy en Moldavie*, în „Maseaş Aghavni – La colombe du Massis", 6/1855. Sergiu Selian a însoţit aceste lămuriri bibliografice şi cu notiţe din trecutul comunităţii armenilor din Moldova. Selian nu l-a identificat pe Iacob Buiucliu ca autor al memoriului şi, de asemenea, nu a cunoscut nici celelalte patru variante ale acestui document, devenit pentru armenii din Moldova primei jumătăţi a secolului XIX o adevărată cartă de libertăţi.

ANEXĂ

MEMOAR

despre temeiurile care necontestat îndrituiesc pe naţia armeană a avea toate driturile ţivile şi politice şi de a cumpăra moşii de veci în Prinţipatul Moldovei

a) Vechimea colonizaţiei armene în acest Principat este dovedită cu cele mai antice acturi care arată locuinţa armenilor pe pământul Moldaviei mai înainte de domnia lui Bogdan Dragoş v(oie)v(od) din anii 1352. Vezi Suplementul, n. 1.

b) În toate epohile de răsculare în deosăbitele staturi, această naţie purure au ţinut tactul unei liniştite purtări, suferind în răbdare orice apăsări a timpurilor. Vezi Suplementul, n. 2.

c) Ocupaţia armenilor în acest Principat este dovedit folositoare statului prin înflorirea negoţului şi a agriculturei şi prin osăbite contribuţii la toate nevoile ţării, dovadă vechile hrisoave cu care au fost chemaţi sub făgăduinţa unor privilegiuri mai favorabile decât a însuşi moldovenilor. Vezi Suplementul, n. 3.

d) Activ să dovedeşte că armenii până la anul 1785 au fost împărtăşiţi de toate driturile ţivile şi politice, întocmai ca moldovenii, de vreme că şi chiar tronurile ţărei au fost ocupate de această naţie şi în care prilejuri au şi lăsat mai multe monumente de binefaceri. Vezi Suplementul, n. 4.

e) După nenorocirile anului 1785, naţia armeană fiind desbrăcată de driturile patriotice ale pământenilor, totuşi n-au contenit a dovedi statului o desăvârşită credinţă, ce mai ales sporind industria lor practică, au îmbogăţit comerţul şi au râdicat la perfecţie

[50] ANI, Documente, CDLII/21.
[51] Sergiu Selian, *Un document necunoscut*, p. 95-107.

agricultura pământului, asemine au înfiinţat mai multe institute sholastice pentru ţivilizaţie, ca aşa să poată fi pregătiţi la orice întrebuinţare în folosul patriei. Vezi Suplementul, n. 5.

f) După această răbdare şi după strecurarea atâtori ani de suferinţi, naţia armeană crede astăzi că şi fireşte după regula naturei şi moraliceşti, după o dreaptă cugetare, s-au familiarizat în totul cu drepturile politice ale moldovenilor, încât chiar interesul statului cere o unită îndrituire a armenilor întru toate privilegiile, ca aşa să-şi poată întări influenţa morală prin răsplătirea unei naţii ce pururе au luat parte la toate greutăţile. Asămine, să-şi întărească interesul material prin învoire armenilor de a cumpăra fondosuri în moşii de veci, ca aşa să fie legaţi pe vecie în sprijinul patriei. Tot asămine, Moldavia va câştiga un agiutoriu politic prin chemarea armenilor la slujbile patriei, căci prin înmulţirea populaţiei sub o singură legătură de credinţă către guvern să sporeşte numărul oamenilor de trebuinţă. Vezi Suplementul, n. 6.

g) Pe lângă toate driturile active care cer râdicarea aceştii naţii, apoi ce mai vie nădejde este răzămată în agiutoriul Puterilor Aliate, care cunoscând credinţa armenilor ce vieţuiesc în deosebite staturi şi considerând că pretutindene armenii sînt nedeosăbiţi, nici în driturile ţivile şi politice, nici în acele de proprietari, negreşit că nu vor îngădui o asămine osândă numai pentru naţia armeană vieţuitoare în Moldavia, care numai după nenorocirile unui timp au rămas dizbrăcată de driturile vechimei. Vezi Suplementul, n. 7.

h) La Conferenţile din Constantinopoli, după bunăvoinţa tuturor Puterilor Aliate, s-au mărginit învoirea şi chiar a străinilor de a-şi avea proprietăţi în acest Principat, după cum lămurit arată Protocolul încheiat. Prin urmare dacă străinii, ce n-au făcut nicio parte la neapăratele nevoi ale ţărei, au rămas a se bucura de un asămine drit, cu cât mai vârtos această naţiune care pururе au fost jertfă pentru înflorirea celor privitoare la adivăratul folos a Moldaviei. Vezi Suplementul, n. 8.

i) Că moşii de veci au avut armenii dovedesc actele şi hrisoavele care păstrează şi astăzi, pe care unele s-au păzit de la ei la vreme de războaie, iar parte s-au supus silei a le vinde, care aceasta au urmat până la anul 1785, după care apoi s-au rădicat aceste drituri. Vezi Suplementul, n. 9.

k) Religia lor este recunoscută de Biserica Ortodoxă şi să închină numai dogmilor răsăritene. Vezi Suplementul, n. 10.

SUPLEMENTU

complimentaru memoarului carele realizază temeiurile ce sprijinesc driturile naţiei armene în Prinţipatul Moldaviei

1. Vechimea colonizaţiei:
   a. Maltens Ercunde, din 1849, fila 46.
   b. Statistica prinţului Neculai Suţo, din 1849, fila 50-51.
   c. Neugebauer, tomul I, din 1854, fila 82-83.
   d. Geografia, D. Gusti, fila 85-86.
   e. Porumbul din Masis, n. 5, din anul curent, fila 97-102. Tipărit în Paris.

2. Supunerea desăvârşită către guvern:
   Neugebauer, tomul I, fila 83.

3. Ocupaţia lor principală:
   a. Comerţul, Neugebauer, tomul II, fila 6-11-231 şi 246.
   b. Agricultura, Neugebauer, tomul II, fila 242.
   c. În general comerţul, agricultură i prăsire de vite, hrisoavele ce se vor arăta mai gios.
   d. Contribuire la nevoile ţării; hrisovul lui Hăul* şi acta lui Grigorovici în vistierie.

4. Driturile lor ţivile şi politice:
   Letopiseţele publicate în Iaşi, în anul 1852, arătând că şi tronurile ţărei au fost ocupate de către unii din această naţiune.

5. De la încetarea driturilor de a cumpăra moşii, continuaţia lor în următoarele:
   a. Supunerea; Neugebauer, tomul I, fila 83.
   b. Industria, Academia comerţianţilor, din 1797, tomul I, fila 976.
   c. Comerţul şi agricultura; hrisoavele domneşti.
   d. Plecarea la învăţătură; Scoalele de aice din ţară, din Moscva, din Paris, Padua, Calcuta, Bombai şi altele. Naigebauer, tomul II, fila 223, 224 şi 368.
   e. Contributori la şcoli. Colecţia documentelor armene, publicate în Iaşi, la 1853, fila 51, 54, precum şi Porumbul din Masis, din anul 1855, n. 6, fila 121, 124, tipărit în Paris.

6. Dritul egale în toate staturile, precum şi în Valahia:
   a. Jurnalul Pazmaveb din Veneţia, din anul 1843, fila 349-352.
   b. Legiuirile Obşteştei Adunări din Valahia.

7. Jărtva Puterilor Aliate producând cel mai de căpitenie folos acestui Principat, fără îndoială are a chema pe ţară la recunoştinţă spre a da drituri egale supuşilor lor. Unde ar rămâne glasul unei naţii care din veacuri face parte neexceptat cu pământenii ţării?

8. Cumpărare de moşii de veci:
   a. Presa franceză, fila 134, art. 13 şi 15.
   b. Idem …, fila 138, 139, art. 18.

9. Proprietăţi în moşii:
   a. Hrisoavele lui Hristea Buzatu armanu.
   b. Idem … lui Vasilie Misir, idem.

10. Religia ortodoxă a armenilor:
   a. Epistola patriarhului grecesc, Mihail.
   b. Cartea rossiană din 1799, din vremea lui Pavel I.
   c. Traducerea ei din Bucureşti, de la anul 1850.
   d. Ofisul gospod cu n. 658, din 1848 noiembrie 24, a domnului Mihail Sturza v(oie)v(od), carele decretează a să rădica în politia Bacăului o biserică de ritul armean ortodox. Publicat prin Buletinul, n. 94, din 1848.

Anexă
Hrisoavele domneşti slobozite armenilor de domnii acestui Principat,
care să păstrează în mâinile lor, afară de acele pierdute şi arse din vremele războaielor şi a celor publicate prin *Uricari*

7252 <1743> octombrie 30, Matei Ioan Neculai;
7256 <1748> mai 25, Constantin Neculai;
7256 <1747> noiembrie 7, Grigorie A. Ghica;
7263 <1755> iunie 27, Ioan Teodor;
7265 <1757> iulie 2, Scarlat Ghica;
7268 <1760> ianuarie 1, Ioan Teodor;
1764 septembrie 23, Grigore A. Ghica;
1764 octombrie, Grigore A. Ghica;
1765 octombrie 6, Grigore A. Ghica;
1766 februarie 12, Grigore A. Ghica;
1796 februarie 5, Alexandru Calimah;
1799 septembrie 24, Alexandru Calimah;
1803 martie 7, Alecsandru C. Moruz;
1814 mai 10, Alecsandru Calimah;
1820 octombrie, Mihail Grigorie Suţu.

Sus arătatele hrisoave cuprind următoarele:

a) Dovedesc că armenii au fost folositori cămării gospod.

b) Folositori alijverişului lăcuitorilor ţării, prin prăsire de vite, agricultură, industrie şi comerţ.

c) Pururе plecaţi de a plăti statului birul, aceasta au îndemnat pe guvern de a-i aşăza la ruptele Vistieriei.

d) Dritu de protimis la înposesuire de moşii cu osăbite consideraţii, îndrituindu-i de a nu ieşi de pe orice moşie, având voie a şăde pe ea fără să-i poate scoate cineva.

e) Îi îndatoreşte a aduna armeni oricât de mulţi din alte staturi.

f) Îi îndatoreşte a invita pe armenii împrăştieţi din acestu stat în străinătate, de a să reîntoarce în Moldova.

g) Li să dă privilegiu că atât ei, cum şi a lor slugi să fie giudecaţi numai de Domnescul Divan, fără a să amesteca dregătorii ţinuturilor în a lor pricini.

Mihail arhiepiscopul grecescu din Constantinopol scrie epistolă subscrisă de nouăsprezăce episcope şi mitropoliţi cătră catolicosul armenilor Grigorie, arătând bucurie despre ortodocsia Bisericei Armeneşti.

Cu mila lui Dumnezău!

Mihail arhiepiscopu de Constantinopol a Romei nouă şi patriarh universal, cătră preosfinţitul părintele Grigorie, iubitul şi preţuitul catolicos al tuturor armenilor, bucurie în Domnul.

Iubitule în Domnul şi preţuitule de noi catolicose, cuvintele tale cele sfinte de multe ori le auzirăm şi salutăm de departe în rândul nostru, după datina salutărei Domnului ucenicilor, reciproca noastră dragoste şi unanimitate, căci acea dragoste o avem de legătură ce încorporează şi uneşte un trup cătră un scumpu şef, Domnului şi Mântuitorului nostru, Isus Hristos. Acest trup care odinioară era înfrumuseţat şi

împodobit prin legătură de dragoste, să arăta urâtu prin a sa dizbinare, îndepărtarea diferenţei şi a distanţiei noastre unul de altul, iar acum s-au întins efectul vroinţelor noastre dând locul a întruni cu plăcere legătura dragostei voastre, şi s-au izbutit prin comunicaţie şi unire de a tămădui zădarnicile loviri a dizbinării întâia, iar de falşile împotriviri ce se făcură pentru unul şi acelaşi preţuit trup a lui Hristos, ferindu-ne şi retrăgându-ne, adică: cum că în privirea faimei sale altele avură-ţi şi altele avurăm noi.

Pentru care de pe scrisoarea adresată aice nouă s-au triimes către binecuvântatul şi de Dumnezeu încoronatul puternicul împăratu. Am aflat de la preosfinţia ta ortodocsia voastră şi plăcuta cerire a unirei cu noi, drept care m-am bucurat în bucuriia puterilor cereşti după cuvântul lui D(umne)zeu, care ne-au poroncit aceasta că este D(umne)zeul tuturora şi bucuriia întreagă pentru cei sufleteşti şi mijlocul divinilor şi mântuitoarelor sale taine sperăm şi credem, că după cum este chiar dreptu şi plăcut lui D(umne)zeu, ne înţălegem spre mărirea lui în o Biserică a preosfinţitului său nume prin laudă unanimă şi comună.

Fie harurile Domnului nostru Isus Hristos între voi şi între noi, amin.

Mihail, cu mila lui D(umne)zeu arhiepiscopul din Constantinopoli, Roma nouă.
Chirilă, cu mila lui D(umne)zeu, patriarh al păzitului de D(umne)zeu oraş Antiohie.
Stefan, supus arhiepiscop al capitaliei Chesariea din Capadociia.
Teodor, mitropolitul Aracliei.
Ioan, mitropolitul Chisicheii.
Ioan, mitropolitul Nicomediei.
Ioan, supusul mitropolit a Maltei.
Nicolai, mitropolitul Niceii.
Ioan, mitropolitul Clodiopolului.
Ioan, supusul mitropolit al Igheniei.
Ioan, mitropolitul Aracliei.
Lucas, supusul mitropolit al Mochisei.
Gheorghie, supusul mitropolit al Adrianopolului.
Constantin, mitropolitul Vlamiei.
Teodor, supusul mitropolit al Coloniei.
Teodor, supusul mitropolit al Nazianzei.
Teodor, supusul mitropolit al Metimului.
Ioan, supusul mitropolit al Lacedemoniei.
Vasilie, supusul mitropolit al Aparanienilor.
Mihail, supusul arhiepiscop din Durațo.

---

* Hrisovul domnului Ioan Sandu Sturza din 1828 iunie 20 doveditor că Acsanti Hăul, pe lângă că au slujit statului, apoi au înlesnit şi pe vistierie cu banii în vreme de război, pentru care i s-au dat privilegiul de a fi scutit de orice dări şi havalele, atât el, cât şi urmaşii lui, din neam în neam, şi altele.

ORIGIN, EVOLUTION AND FINALITY OF AN IDEA: ARMENIANS' LANDED PROPERTY RIGHTS IN MOLDOVA
(Summary)

Keywords: Armenian community, civil rights, economic rights, political rights, property rights.

Our research starts from the contents of a document preserved in the *Manuscripts* collection of the Romanian Academy Library. The most important document is a manifesto entitled *Memoir about the grounds that indisputably entitle the Armenian Nation to all civil and political rights to buy landed properties in the Principality of Moldova*. The document is a declaration by which the Armenian community of Moldova require, in ten paragraphs, for its members to be acknowledged equality in terms of civil, political and economic rights. The ten points are completed with a paragraph entitled *A Supplement*, including references to the historical and bibliographic sources which the requests of the memoir rely upon. Then, in an *Annex*, the dates of some princely deeds for the ethnic Armenians of Moldavia are enumerated; these are documentary evidence which, at the time of the memoir, were the property of some of the community members.

Thus, taking into consideration the wording of the *Memoir* and the bibliographic references that it indicates, we believe that the text was written and printed between 1856-1857, during the ad-hoc Assembly and the reunion of the ad-hoc Divans in Moldova. A proof of the fact that the document was known by the participants in those consultative assemblies is one speech that Mihail Kogălniceanu gave on the floor of the Moldavian Assembly on 12 November 1857.

A point by point analysis of the solicitations of the memoir, on the basis of documentary and narrative information dating from the 17th and 18th centuries, offered us an answer related to the righteousness for the Armenians to invoke older rights in the field of landed property that they would have had and which would have been violated before. The proofs show that the Armenians, beyond the hopes and the requests they had in the mid-1800s, had never enjoyed before, as they pretended, full landed property rights.

VASILICA ASANDEI-MÎRZA[*]

METODE ŞI MIJLOACE DE CERCETARE ARHEOLOGICĂ ÎN ROMÂNIA LA SFÂRŞITUL SECOLULUI XIX ŞI ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX[**]

Demersul meu se înscrie într-un proiect mai amplu, cu tema *Arheologie şi muzeologie în România la sfârşitul secolului XIX şi începutul secolului XX (metode şi concepţii)*. În cadrul acestuia, vom studia atât metodele de lucru ale arheologilor, cât şi mijloacele de care au beneficiat pentru a-şi atinge obiectivele. Mai exact, pe baza izvoarelor existente, voi cerceta cea de-a doua jumătate a secolului XIX, studiul meu având însă ca limită cronologică anul 1916. Îmi întemeiez investigaţia îndeosebi pe fondurile arhivistice (fond Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice de la Arhivele Naţionale Bucureşti, Arhiva Muzeului Naţional de Antichităţi deţinută de Institutul „Vasile Pârvan" al Academiei Române, fondurile Rectoratului şi ale Muzeului de Antichităţi din Arhivele Naţionale Iaşi), dar şi pe studiul actelor normative extrase din Monitorul Oficial. Evident, mi-am completat informaţiile cu ajutorul articolelor şi volumelor monografice apărute până acum[1].

În România, evoluţia arheologiei şi, implicit, a metodelor ei de cercetare a cunoscut un ritm mai lent de dezvoltare dacă o comparăm cu şcoala germană de profil. Dar, prin studiile universitare făcute în Germania, Austria sau în Franţa, intelectualii români au preluat metodele de acolo, încercând să le aplice şi în spaţiul românesc. Ca o regulă parcă, intelectualii români, educaţi în Vestul continentului (influenţaţi mai ales de mediile istoriografice germane), în spiritul istoriei culturale, s-au întors în ţara de origine pentru a crea o şcoală de aceeaşi factură. Cu precizarea că, în acel context social şi istoric, arheologii români, la fel ca şi alţi confraţi europeni contemporani, erau conduşi de paradigma naţională, prin care încercau să explice etnogeneza propriului popor[2]. Puşi faţă în faţă cu descoperirea obiectelor preistorice, pasionaţii de arheologie

---

[*] Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi.

[**] Cercetare finanţată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi postdoctorală", cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[1] În anul 1874 a intrat în vigoare *Regulamentul asupra esplorărilor şi cumpărărilor de obiecte antice*, în 1892, *Legea descoperirii monumentelor şi obiectelor arheologice* şi în 1913, *Legea conservării şi restaurării monumentelor istorice*. Vezi *MOf*, nr. 187/24 noiembrie 1892 şi nr. 21/28 aprilie 1913; Irina Achim, *Vechi muzee arheologice de sit*, I. *Studiu de caz: Histria*, în *SCIVA*, tomul 61, 1-2, 2010, p. 118.

[2] „Un exemplu particular din epocă ar fi descoperirea antichităţilor din Dobrogea, o regiune preluată de la Imperiul Otoman în 1878, un an după independenţa Principatelor. Descoperirea în Dobrogea a monumentului Tropaeum Traiani, «certificatul de naştere al românilor [care a produs] entuziasm în mediul intelectual», a condus la un val de excavări arheologice (1882-1890) conduse de Gr. Tocilescu. Dar, după

din a doua jumătate a secolului XIX au avut dificultăți în a oferi date clare despre vârsta sau despre utilitatea artefactelor; de vină erau lipsa de cunoștințe temeinice și absența unui organism central, care să sistematizeze cercetarea și să formeze specialiști[3].

Până la formarea celor două Catedre de arheologie, la Universitățile din București și Iași, în 1877, respectiv 1895, de către Al. Odobescu și Teohari Antonescu, cercetarea arheologică a fost lăsată la latitudinea persoanelor pasionate de colecționarea obiectelor găsite întâmplător, în diferite regiuni ale țării, fără a utiliza vreun criteriu științific pentru realizarea săpăturii sau pentru interpretarea contextului descoperirii. Cel mai elocvent exemplu în acest sens îl constituie entuziastul Cezar Bolliac, deținător de mijloace financiare necesare cercetărilor, dar nu și de metode adecvate, după cum îl criticau rivalii săi. El impulsiona totuși curiozitatea generală pentru arheologie: timp de un deceniu, în ziarul său „Trompeta Carpaţilor”[4], a publicat rezultatele campaniilor sale, dar şi informaţii despre excursiile sale arheologice, în lucrări cum ar fi *Calletorie arheologică în România*[5] şi *Excursiune arheologică din anullu 1869*[6].

În documentele de arhivă, cererile adresate de acesta sunt cele mai numeroase. Frecvent, el cerea bani pentru excursiile arheologice pe care intenționa să le facă sau îi prezenta ministrului Cultelor situaţia în care se aflau diverse locuri cercetate, declarând că „orice monument istoric voi găsi în săpăturile mele aparţin de-a dreptul Muzeului Naţional, cum şi planurile toate ce voi ridica pe această linie vor aparţine ministerului, către care îmi voi da raportul în fiecare lună”[7]. Am observat că a fost foarte rar refuzat de autorităţi, de fiecare dată acordându-i-se între 1.000 şi 2.000 de lei pentru expedițiile sale[8]. Chiar şi aşa, Bolliac nu ezita să vândă Ministerului colecţia sa de numismatică sau să „ofere”, sub formă de donaţie, piese antice descoperite în excursiile plătite de aceeaşi instituţie. Spre exemplu, drept mulţumire pentru donaţia făcută, i se mai acordau 1.000 de lei

efervescența inițială ritmul cercetărilor a încetinit” (Dragoș Gheorghiu, Christian F. Schuster, *The Avatars of a Paradigm: A Short History of Romanian Archaeology*, în Peter F. Biehl, Alexander Gramsch, Arkadiusz Marciniak (Hrsg.), *Archäologien Europas/Archaeologies of Europe*, New York, München, Berlin, Waxmann Münster, 2002, p. 291).

[3] Nu este indicat să citǎm aici iniţiativele arheologice amatoriste, dintre ele meritând totuşi menţionate acelea care, în timp, au devenit obiective ştiinţifice majore. Dintre acestea se remarcă aşezarea neo-eneolitice de la Vădastra, în Oltenia, descoperită şi cercetată de Cezar Bolliac, ori situl de la Cucuteni, în Moldova, care – descoperit în 1884 şi studiat apoi de intelectualii români – a devenit celebru şi a fost cercetat sistematic de profesorul Hubert Schmidt din Berlin, în anii 1909-1910; putem adăuga la descoperiri, în Transilvania, Turdaş, pe Mureşul inferior, şi săpăturile de la Ariuşd, aproape de Braşov, executate de F. Laszlo, între 1907 şi 1913. Vezi Vladimir Dumitrescu, *Vasile Pârvan. Le fondateur de l’école roumaine d’archéologie préhistorique et protohistorique*, în „Dacia. Revue d’archéologie et d’histoire ancienne”, nouvelle série, tome XXVI, nr. 1-2, 1982, p. 27.

[4] „Deşi articolele sale din *Trompeta Carpaților* sunt adesea confuze sau chiar fanteziste, marcate de structura de poet şi jurnalist a autorului, Bolliac ocupă un loc important în istoria cercetării prin aceea că el a realizat importanța arheologiei preistorice, capabilă să fundamenteze «cunoştința că pe aceste locuri exista istorie pe când nu era istoria»” (Mircea Babeş, *Marile etape ale dezvoltării arheologiei în România*, în *SCIVA*, tomul 32, nr. 3, iulie-septembrie 1981, p. 321).

[5] Cesar Bolliac, *Calletorie arheologică în România de la 20 Marte până la 22 Apriliu 1858*, Bucuresci, Typographia Jurnalului Natzionalu, 1858.

[6] Idem, *Excursiune archeologică din annulu 1869*, Bucuresci, Tipografia Naționale, 1869. Am ales citarea lucrărilor originale găsite la Biblioteca Academiei Române, deoarece ediția din 2005, Cezar Bolliac, *Excursiuni arheologice*, antologie, prefață și realii de N. Georgescu, studiu introductiv, note, comentarii și glosar de Mariana Marcu, notă asupra ediției, verificarea și colaționarea realiilor de Doina Rizea, București, a fost negativ recenzată de Dragoș Măndescu în revista *SCIVA*, 58, nr. 3-4, 2010, p. 409-415.

[7] Arhivele Naționale ale României, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice (în continuare, ANR, fond MCIP), dosar 120/1875, f. 22.

[8] *Ibidem*, dosar 120/1875, f. 43, 46.

pentru viitoarele cercetări, din fondul prevăzut la buget pentru „excursiuni arheologice”[9]. Şi nu era singurul care proceda astfel, în acea perioadă dezvoltându-se un limbaj specific acestui tip de cereri adresate ministrului[10].

Un moment important pentru schimbarea acestei situaţii incerte a statutului patrimoniului arheologic a fost înfiinţarea Muzeului Naţional de Antichităţi la 25 noiembrie 1864 şi crearea, în 1869, a unui Comitet Arheologic Român, „menit să asigure controlul şi să ofere girul ştiinţific asupra explorărilor antichităţilor”. În perioada 1869-1877, preşedintele Comitetului a fost Cezar Bolliac. În 1871, muzeul a intrat în administraţia Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, în 1874 promulgându-se un decret privind „controlul asupra explorărilor şi cumpărătorilor de obiecte antice”. Ministerul îşi rezerva dreptul de a da autorizaţii de cercetare „persoanelor competente, amatorilor dezinteresaţi şi cunoscători care vor face asemenea excursiuni numai în interesul ştiinţei şi al istoriei naţionale, şi spre a înavuţi Muzeul Naţional cu asemenea colecţiuni”[11]. Dacă cererea merita interesul, era trimis un reprezentant al Muzeului ca să supravegheze săpăturile şi, în unele cazuri, Ministerul asigura fondurile necesare pentru căutarea obiectelor[12]. În cazul în care Muzeul primea donaţii de diverse obiecte găsite în ţară, publica mulţumirile în Monitorul Oficial[13].

Majoritatea descoperirilor arheologice, în particular a celor preistorice, erau complet întâmplătoare. Ele ieşeau la iveală din pricina unei ploi uşoare, a plugului, a lucrărilor efectuate de muncitorii căilor ferate, a săpării noilor morminte sau a scoaterii pietrişului necesar la şoselele din judeţe[14]. Un exemplu în acest sens era descoperirea arheologică semnalată în revista „Convorbiri literare”: „Săpându-se la şoseaoa judeţeană Iaşi – Vaslui, în punctul numit Baba-Necula, s-a găsit de locuitorul Vasile Lungu din comuna Cucuteni două obiecte de aur […]. Tot în acel loc a mai găsit locuitorul Ioan Suşan o altă bucată de metal împletită în două vițe […]. Din nenorocire însă, în loc de a se presenta aceşti locuitori cu aceste preţioase lucruri la persoane care să ştie nestimata lor valoare, ei necunoscând legile actuale asupra aflării de comori şi crezând că trebuie să împartă jumătate cu Statul, le ascunseră şi le mistuiră”[15]. Aflaţi într-o perioadă a colectării, mai puţin a contextualizării, oamenii nu se stinghereau să caute special astfel de obiecte pentru a le vinde amatorilor de antichităţi[16].

În cazurile cele mai fericite, Ministerul era semnalat de către Prefectura acelui loc, despre contextul descoperirilor şi trimiterea pieselor spre analiză la Muzeul Naţional de Antichităţi. Acesta a constituit, în ultimele decenii ale secolului XIX, precum şi în primele decenii ale secolului următor, instituţia care a autorizat, organizat şi condus săpături arheologice. De asemenea, s-a implicat în repertorierea vestigiilor arheologice

[9] *Ibidem*, dosar 120/1875, f. 100, 102, 148.

[10] Pentru o abordare nouă a acestei chestiuni, vezi Andi Mihalache, *Contribuţii la istoria ideii de patrimoniu. Surse, evoluţii, interpretări*, Iaşi, Editura „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 152, în special p. 174-176.

[11] Mircea Anghelinu, *Evoluţia gândirii teoretice în arheologia românească. Concepte şi modele aplicate în preistorie*, Târgovişte, Editura Cetatea de Scaun, 2003, p. 87.

[12] Andi Mihalache, *op. cit*., p. 173.

[13] ANR, fond MCIP, dosar 11/1888, f. 16. Pentru o analiză profundă a acestor aspecte, vezi Andi Mihalache, *op. cit*., p. 159-164.

[14] *Ibidem*, dosar 143/1871, f. 139; dosar 120/1875, f. 46, 100, 198; dosar 11/1888, f. 12, 27; dosar 10/1891, f. 27.

[15] Acest lucru se întâmpla cu un an înainte de promulgarea unui decret privind „controlul asupra explorărilor şi cumpărătorilor de obiecte antice”. Semnează un anume „X” (*CvL*, anul VII, 1 aprilie 1873 − 1 martie 1874, Iassi, 1874, p. 363, 364; Andi Mihalache, *op. cit*., p. 150).

[16] Andi Mihalache, *op. cit*., p. 151.

de pe cuprinsul ţării, a militat pentru valorificarea patrimoniului arheologic prin publicaţii de circulaţie internaţională şi s-a preocupat constant de îmbogăţirea colecţiilor proprii, prin achiziţii de noi piese, dar şi prin susţinerea apariţiei muzeelor locale şi chiar a muzeelor de sit[17]. Anual, Muzeul Naţional de Antichităţi dispunea de un buget de excursii şi achiziţii de colecţii arheologice, de 10.000 lei[18]. De o cercetare serioasă, prin săpătură, nu putea fi vorba, chiar dacă deciziile unora dintre cei preocupaţi sunau promiţător: „Da, am zis-o şi o voi repeta până când voi putea fi auzit, că misiunea noastră este să dăm istoriei timpii dacilor, până unde ei pot intra în istorie, şi să dăm ştiinţelor arheologice pre omul Carpaţilor, preistoric, anteistoric"; sau: „Nici într-un alt secol ştiinţele arheologice n-au făcut atâta progresu, nu s-au adâncitu atâta în ştiinţă, ca în secolul nostru, şi mai cu seamă de vreo trei decenii încoace. Cu nimicu altu noi nu ne putem prinde în acest cor al arheologilor Europei, ca venind cu idee exacte despre fiinţa dacilor. Aşa dară aci mai cu seamă trebuie să ţintească fiecare arheolog român", declara Bolliac[19]. Interesul exclusiv pentru antichitatea clasică şi pentru civilizaţia romană avea să conducă la adevărate distrugeri ale siturilor preistorice „tot ce nu era Roman era barbar şi, prin urmare, bun de aruncat, bun de sfărâmat". De aceea, mult timp, obiectele aparţinând altor epoci nu au fost cercetate sau au fost distruse[20]. Aceste lucruri se întâmplau din cauza imitării altor situaţii similare. „Inspiraţi de francezi, care puneau accent pe componenta galică a etnogenezei lor, românii recurgeau la dacism." Este bine cunoscută insistenţa cu care Cezar Bolliac prezenta aşezările neolitice, cum ar fi cea de la Vădastra, drept realizări ale strămoşilor daci. De altfel, introdusese şi sintagma *olăria dacă preistorică*[21]. Observaţiile lui au cunoscut treptat o îmbunătăţire şi o revenire asupra celor spuse, dacă avem în vedere descoperirile făcute în timpul excursiei din 1872 (Bucureşti – Galaţi – Tirighina – Igliţa – Zimnicea − Turnu Măgurele – Ghighen – Celei − Vădastra); cel mai important lucru este că, de la sfârşitul acestei călătorii, la Vădastra a fost făcută prima descriere a unei stratigrafii din literatura arheologică românească, recunoscută chiar şi de Al. Odobescu[22].

O altă informaţie în acest sens privea săpăturile de la Cucuteni. Cercetarea sitului, inaugurată în 1885, a fost considerată o „tentativă de excavare". Chiar şi aşa merită amintită activitatea anticarilor ieşeni N. Beldiceanu şi Gr. C. Buţureanu, ambii profesori secundari, responsabili de săpăturile în câteva situri neolitice, printre care şi cel de la Cucuteni, pentru care Ministerul a acordat un fond de 5.000 de lei în anul 1895. Din acest fond au fost efectuate şi câteva sondaje în aşezările preistorice de la Răbâia, Rafaila şi Epureni (jud. Vaslui), partea principală a sumei fiind totuşi alocată pentru săpăturile de la Cucuteni; iar rezultatul a constat în decopertarea unei jumătăţi din staţiunea de pe Cetăţuia. Din actele justificative trimise de Gr. C. Buţureanu Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice reiese că: 1.500 lei au folosit la cheltuielile de săpături, în primul trimestru, 500 lei pentru aparatul de fotografiat, 300 lei pentru aparate „de preciziune", 200 lei instrumente de săpat şi 360 lei plata suplinitorului

[17] Irina Achim, *op. cit*., p. 119.
[18] ANR, fond MCIP, dosar 143/1871, f. 34.
[19] Cesar Bolliac, *Excursiune archeologică din annulu 1869*, p. 64, 65.
[20] Mircea Anghelinu, *op. cit.*, p. 83.
[21] „Dorind să-i impună pe daci drept iniţiatorii absoluţi ai istoriei românilor, Bolliac îi «îmbătrânea», descoperindu-le urmele până şi în siturile epocii de piatră. Proceda astfel conştient fiindcă preistoria nu avea încă un public, preocupările pentru ea abia obţinând statutul de ştiinţă. Se convinsese de acest lucru văzând dezinteresul pentru expoziţia organizată la el acasă" (Andi Mihalache, *op. cit*., p. 147, 148).
[22] Dragoş Măndescu, în loc. cit., p. 411.

lui N. Beldiceanu. Raportul rezultat în urma cercetărilor conține fotografii cu obiectele de lut sau piatră, schelete umane, planuri ale zonei cercetate, toate extrem de importante pentru reconstituirea felului în care s-a lucrat. Chiar și așa, contemporanii care îi critică, mai ales Al. Odobescu, le reproșează lipsa cronică de rigoare metodologică[23].

Şi Teohari Antonescu, în contextul venirii lui Hubert Schmidt[24] pentru cercetările arheologice de la Cucuteni, critică maniera în care s-au făcut săpăturile: „Staţiunea din Cucuteni a avut nefericirea să fie mai întâi răscolită de către răposaţii Beldiceanu, Buţureanu şi alţii în mai multe rânduri; rezultatul acestor cercetări îl cunoaşteţi: o mare parte din staţiune a fost cu adevărat nimicită, iar taina ştiinţifică, pe care aceste resturi preistorice o ascundeau, a rămas încă nedeslegată". Acesta explică, într-un raport adresat Ministerului, şi metoda de lucru a lui Hubert Schmidt, prezentând obiectele găsite, precum şi concluziile cercetării: „Cercetând în partea de vest a aşezării, de o formă trapezoidală, care rămăsese neatinsă de cei dinaintea sa, acesta a tăiat 11 şanţuri de lungimi diferite, cuprinse între 3 şi 35 m, în lărgime de 1 m până la 6 m, iar în adâncime până la faţa stâncii. Prin săparea acestor şanţuri în diferite părţi până la stâncă, Dl S. a putut să-şi dea mai bine seama despre suprapunerea diferitelor pături de cultură. Cu modul acesta a putut el să descopere o neîntreruptă durată de viaţă a staţiunii, care se întinde din epoca neolitică mai nouă până în epoca de bronz, lucru care nu se ştia de nimeni până acum"[25]. Publicarea rezultatelor obținute de Hubert Schmidt ne dezvăluie, indirect, stadiul arheologiei și al metodelor de cercetare din România: „În România lipsesc cu totul cercetările preistorice de teren; în contrast cu țările învecinate, solul românesc a rămas încă intact[26] […]. În România se resimte în mod deosebit golul din cunoștințele noastre în privința evoluției preistorice a Europei de sud-est, după ce în țările învecinate – Ungaria, Galiția, Rusia, Bucovina, Bulgaria, Serbia, Bosnia – cercetarea preistorică de teren a fost începută în mod energic de către specialiști profesioniști. Poate că exemplul din 1909-1910 va avea urmări bune, dar această dorință se va îndeplini doar când cercurile largi ale populației vor deveni conștiente de importanța descoperirilor preistorice, dacă se va deștepta, în cercurile învățaților și amatorilor, interesul pentru întemeierea de societăți, pentru conservarea monumentelor preistorice și dacă se vor reuni mijloacele statului și cele particulare pentru formarea și sprijinirea specialiștilor cărora trebuie să li se încredințeze descoperirea și ocrotirea descoperirilor preistorice"[27].

Săpăturile lui Hubert Schmidt au făcut subiectul mai multor studii de specialitate, nefiind cazul să le menţionez şi aici. În schimb, am observat că Ministerul acorda de fiecare dată bani pentru cercetările şi tezaurele arheologice descoperite la Cucuteni, susţinând activitatea desfăşurată în aşezările preistorice din Moldova şi achiziţionând colecţiile personale ale lui N. Beldiceanu şi Gr. C. Buţureanu, după ce aceştia încetaseră din viaţă[28]. Totuşi, generalizarea făcută de Hubert Schmidt era exagerată. În România, unele cercetări sistematice fuseseră deja începute, aducând şi rezultate notabile. Dacă ne referim mai ales la investigațiile lui Dimitrie C. Butculescu în Ialomița, Teleorman,

[23] Vasilica Asandei, *Un manuscris inedit despre cercetările efectuate la Cucuteni în 1895*, în „Historia Universitatis Iassiensis", nr. 1/2010, p. 172.

[24] „Numele arheologului german Hubert Schmidt a rămas legat de preistoria din România mai ales prin săpăturile pe care le-a întreprins în anii 1909-1910 în celebra stațiune de la Cucuteni și prin valorificare exemplară a rezultatelor în monografia publicată în 1932" (Nicolae Ursulescu, Mădălin-Cornel Văleanu, *Prima publicație a lui H. Schmidt despre săpăturile de la Cucuteni*, în *CI*, XXIV-XXVI, 2010, p. 11.

[25] ANR, fond MCIP, dosar 2749/1909, f. 6, 7, 24.

[26] Nicolae Ursulescu, Mădălin-Cornel Văleanu, *op. cit*., p. 15.

[27] *Ibidem*, p. 25, 26.

[28] ANR, fond MCIP, dosar 676/1895, f. 1; dosar 2749/1909, f. 4r.

Argeş, Dâmboviţa şi Muscel, toate aprobate de Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, putem spune că acesta poate fi considerat un precursor al studiilor arheologice de la noi[29]. Dimitrie C. Butculescu a fost primul arheolog român preocupat de stratigrafie, dovadă fiind cercetările începute în 1868 şi încheiate în 1873, la Măgura Calomfirescu, unde distinge „două straturi atribuite la două epoci diferite foarte caracteristice"[30]; precum şi alte cercetări de importanţă asemănătoare, dublate de o colecţie care cuprindea 1.088 de obiecte provenite din săpăturile făcute în ţară şi străinătate[31]. Autorizarea şi finanţarea investigaţiilor sale veneau din partea Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, dar şi din fonduri personale, cu menţiunea că obiectele găsite erau duse la Muzeul Naţional de Antichităţi; sau măcar o bună parte dintre acestea, atunci când nu era susţinut financiar de către stat[32].

O altă etapă se leagă de activitatea lui Alexandru Odobescu. Trecând peste biografia lui, putem constata că, abia începând cu acel moment, în România încep a se contura idei privitoare la utilizarea unei metode ştiinţifice în cercetarea arheologică. Totul începe însă cu o critică la adresa predecesorilor, diletanţi sau anticari: „[…] nu în preumblări de câteva ore cu oameni adunaţi în pripă de vătăşelul satului, prin adimenirea bacşişului şi a cinzecii de rachiu, nu în zorul unei văratice călătorii de plăcere se studiază o movilă, astfel încât rezultatele dobândite să poată fi de folos ştiinţei, să poată servi de baza neîndoioasă la comparaţiuni etnologice, la teorii de istorie primordială". Apoi, Odobescu alege un alt mod de cercetare, care să cuprindă descoperirile din întreaga ţară în toată complexitatea lor, prin chestionarul arheologic adresat învăţătorilor din toate regiunile ţării[33]. Păstrează totuşi o metodă practicată şi de anticari, aceea de desena artefactul în contextul descoperii sale[34]. Astfel, a alcătuit o bază de date pentru întocmirea unor hărţi arheologice a judeţelor respective şi a clasificat cronologic şi etnografic diferite artefacte, raportându-le mai întâi Ministerului Instrucţiunii şi apoi valorificând informaţiile prin publicarea lor[35]. Din cauza schimbării de metodă în cercetarea pe care o iniţia, a fost socotit un „arheolog de cabinet". Într-adevăr, a acordat mult timp analizei şi interpretării corecte şi atente a ruinelor şi obiectelor arheologice descoperite, nu întotdeauna de el. Totuşi, viziunea odobesciană era superioară comparativ cu aceea a predecesorilor săi, el utilizând metoda de cercetare sistematică şi critică[36].

Alexandru Odobescu propunea patru opţiuni metodologice: „modul analitic, care va descrie, pe rând, fiecare categorie de tradiţiuni şi monumente, fără ca să ţină seama nici de timpul, nici de locul în cari ele au avut rând pe lume; sistemul chronologic, care

[29] Alexandru Păunescu, *Din istoria arheologiei românești pe baza unor documente de arhivă*, îngrijire ediție, traduceri și procesare Alexandra-Cristina Păunescu, București, Editura Agir, 2003, p. 60.

[30] Butculescu a descoperit la Măgura Calomfirescu cea mai importantă aşezare eneolitică din Câmpia Română, aparţinând acelei culturi ce avea să poarte mai târziu numele Gumelniţa (*ibidem*, p. 63, 64).

[31] *Ibidem*, p. 61.

[32] *Ibidem*, p. 60.

[33] Gheorghe Alexandru Niculescu, *Disciplinary Identity and Autonomy at the Beginnings of Archaeology in Romania*, în Gábor Klaniczay, Michael Werner, Ottó Gecser (eds.), *Multiple Antiquities − Multiple Modernities. Ancient Histories in the Nineteenth Century European Cultures*, Frankfurt/New York, Campus Verlag, 2011, p. 397.

[34] Aşa procedează şi Al. Odobescu când colaborează cu desenatorul elveţian H. Trenk, în excursia din judeţele Vâlcea şi Argeş (Andi Mihalache, *op. cit*., p. 158).

[35] Al. Odobescu a reuşit să tipărească doar răspunsurile învăţătorilor din fostul judeţ Dorohoi, sub titlul *Rămăşiţe antice din judeţul Dorohoi*, alte informaţii fiind comunicate cu prilejul unor congrese internaţionale de arheologie şi antropologie. Vezi Vasile Chirica, Marcel Tanasachi, *Repertoriul arheologic al judeţului Iaşi*, vol. 1, Iaşi, 1984, p. 13, 14.

[36] Alexandru Păunescu, *op. cit*., p. 57.

doreşte să înşire faptele arheologice de pre ordinea în care timpul le-a dat naştere; metodul geographic le va clasifica în datini şi monumente din ţările în care s-au format; metoda lexicografică va lua forma dicţionarului de antichităţi". Sistematizarea căuta, în fond, „a urmări cultura din popor în popor, de pe rândul secolilor în care ele se prezintă şi la fiecare din ele a cerceta care din materialele arheologice, ce ne sunt acum toate cunoscute, au luat dezvoltări mai caracteristice şi mai importante"[37].

Nu departe de concepţia lui Odobescu se aflau şi opiniile discipolului său Grigore Tocilescu, încrezător în menirea ilustrativă şi complementară a arheologiei faţă de izvoarele scrise. În asemenea caz, „*instrumentele, armele, podoabele hainelor, modul de îngropăciune* ale unui popor sunt decisive pentru starea lui culturală, despre gândirile şi sentimentele sale, despre traiul şi calităţile lui, despre legăturile comerciale, despre treapta întregii civilizaţiuni ce el a atins, ba uneori chiar superioare oricărei tradiţiuni istorice"[38].

Grigore Tocilescu se dedică cercetărilor din Dobrogea, făcând săpături la monumentele greco-romane de la Adamclisi, Tomis, Callatis, Troesmis, studiind totodată şi valurile antice din centrul Dobrogei sau limesul Tansalutan[39]. El participa şi la supravegherea cercetărilor din celelalte zone ale ţării, acolo unde era trimis de Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice. Misiunea sa era aceea de a evalua modul în care se lucra sau de a trage deja concluzii despre obiectele descoperite fortuit. Mijloacele băneşti de care avea nevoie pentru desfăşurarea activităţilor sale erau asigurate din fondurile Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice. I se decontau deplasările în ţară şi în străinătate plus retribuirea celor care îl ajutau în campaniile arheologice. De multe ori se acordau credite extraordinare pentru descoperiri sau lucrări de arheologie ori se atribuiau fonduri special destinate unor cercetări; de exemplu, cel pentru Limes, de 5.000 de lei, pentru fiecare campanie[40]. Mâna de lucru era asigurată, după o practică obişnuită în acea perioadă, prin colaborarea cu persoane de înaltă calificare, ingineri, fotografi, arhitecţi şi desenatori (ca personal specializat); iar cea mai mare parte a săpătorilor efectivi era obţinută prin colaborarea cu Ministerul de Război, fiind vorba de soldaţi din unităţi militare aflate în împrejurimi şi, după caz, de lucrători civili[41]. Nu trebuie să omitem şi

[37] „Odobescu înţelegea arheologia, în sens larg, ca «istorie a culturii popoarelor», având a se ocupa în egală măsură de antichităţile etice (credinţe, obiceiuri, instituţii etc.) şi de cele estetice (obiecte, monumente, mai ales cele de artă) şi, de aici, insuficienta încredere în valoarea documentului arheologic propriu-zis pentru o reconstituire istorică, independentă de orice text scris, lucru care i-a fost reproşat de către cercetători din acest domeniu" (Mircea Babeş, *Marile etape ale dezvoltării arheologiei în România*, în *SCIVA*, tomul 32, nr. 3, iulie-septembrie 1981, p. 322; Mircea Anghelinu, *op. cit*., p. 90).

[38] Metodă de cercetare pe care o adoptă şi în cercetarea monumentului de la Adamclisi (Vasile Barbu, Cristian Schuster, *Grigore G. Tocilescu şi „Cestiunea Adamclisi". Pagini din istoria arheologiei româneşti*, Târgovişte, Editura Cetatea de Scaun, 2005, p. 116; Mircea Anghelinu, *op. cit*. p. 94).

[39] Numit în 1881 profesor de istorie antică la Universitatea din Bucureşti şi, concomitent, director al Muzeului Naţional de Antichităţi, Gr. Tocilescu a fost întotdeauna preocupat de cercetarea şi valorificarea descoperirilor sale, iar rolul lui de mentor a fost elocvent ilustrat prin excursiile arheologice organizate cu studenţii Facultăţii de Litere, la cetăţile antice din Dobrogea; deplasările de acest fel aveau scopul de „a da cursului de istorie nu numai caracterul teoretic, dar şi practic" (C. Protopopescu-Argeş, *Excursiunea arheologică a studenţilor universitari din Bucureşti 1896*, Bucuresci, 1896).

[40] ANR, fond MCIP, dosar 676/1895, f. 1; dosar 264/1897, f. 3, 36.

[41] Irina Achim, *Grigore Tocilescu şi antichităţile creştine de la Tropaeum Traiani. Remarci asupra cercetărilor savantului după documente de arhivă*, în *SCIVA*, 58, nr. 3-4, 2007, p. 4. La săpăturile de la Adamclisi şi Iglița, din 1891, Gr. Tocilescu a avut parte de sprijinul a 40 de soldaţi din Regimentul 33 Dorobanţi, plătiţi cu suma de 900 lei, timp de 60 de zile, iar în 1897 l-au ajutat 50 de soldaţi din Batalionul 5 de Vânători, plătiţi cu 894,40 lei. Vezi ANR, fond MCIP, dosar 10/1891, f. 2, 16; dosar 168/1898, f. 6.

prezența la săpături a muncitorilor zilieri, lucru întâlnit în actele de decontare a unor sume de bani[42].

În privința misiunii arheologiei în general, Tocilescu încă utiliza descoperirile preistorice ca alternativă la sursele scrise, ele venind să completeze lacunele lăsate de „noțiunile restrânse și incomplete" din inscripțiile antice. Artefactele aveau rolul de a „vorbi unde istoria tace și unde numai arheologia are cuvântul"; dar și de a completa schema evoluționistă. În ciuda originalității propriilor sale tehnici de cercetare, Tocilescu reproșa arheologiei din trecut dezinteresul față de contextul descoperirilor și aceasta pe drept cuvânt. Metodologic, el se arată conștient, în declarații cel puțin, de importanța recuperării și interpretării în context a vestigiilor, ca și de particularitățile arheologiei preistorice[43].

În documente se găsesc informații privitoare la metoda folosită în anul 1882, la Iglița (Troesmis), în cele două fortărețe, cunoscute bine din izvoare: era vorba de un castru de legiune și de unul dintre cele mai vechi municipii din Dobrogea[44]. Blamată va fi metoda utilizată aici în 1889, de dărâmare a zidurilor și extragere a pietrelor cu inscripții din menționatele fortărețe; la fel cum făcuseră și ceilalți înaintea lui, căutătorii de comori și arheologii diletanți. Deși nu mai întâlnim la Tocilescu acest tip de comportament, s-au pus însă întrebări privitoare la conservatorismul său, arătat față de colaborarea sa cu arheologi străini, mai experimentați în săpături arheologice[45].

Din păcate, cercetările întreprinse de acest pionier al arheologiei românești au avut o serie de carențe. Erau determinate de limitele metodologice proprii epocii în care Gr. Tocilescu se formase științific, de dificultățile de a face față suferinței sale cardiace, dar și complexelor probleme pe care singur și le crease prin desțelenirea entuziastă și rapidă a atâtor viitoare domenii de specializare ale arheologiei românești. Instrucțiunile pe care le dădea unuia dintre colaboratorii săi exprimă destul de clar metoda sa de săpătură: „[…] procură-ți un ciur cu care în prezența Dtale să se strecoare pământul […] spre a găsi obiecte, […] nu dărâma vreun zid, nu sparge vreun obiect și notează într-un ziar pe fiecare zi ceea ce sapi și ceea ce se găsește, ca și locul unde s-au găsit obiectele"[46]. Respectarea documentului arheologic și precizia înregistrării reprezentau totuși − chiar în absența metodei stratigrafice − un progres notabil față de cercetările arheologice ale predecesorilor lui[47]. De altă parte, un element absolut modern al

[42] Vasile Barbu, Cristian Schuster, *op. cit.*, p. 29.

[43] Mircea Anghelinu, *op. cit.*, p. 95, 96.

[44] Distrusă în mare parte pe la mijlocul secolului XIX, pentru valorificarea pietrei din ruinele păstrate, mai apoi vândută ca material de construcție la Brăila și Galați (Vasile Barbu, Cristian Schuster, *op. cit.*, p. 29; Cristina Georgeta Alexandrescu, Christian Gugl, *Troesmis și romanii la Dunărea de Jos. Proiectul Troesmis 2010-2013*, în „Peuce", s.n., XII, *Studii și cercetări de istorie și arheologie*, Tulcea, 2014, p. 289-306).

[45] Se pare că „n-a făcut niciodată acest lucru distr-un egoism feroce, dorind să publice totdeauna singur ceea ce descoperea. […] Prin contactul pe care l-a avut de nenumărate ori cu arheologi străini (germani, italieni sau francezi), este imposibil să fi fost străin de noul mod de efectuare a săpăturilor arheologice" (Vasile Barbu, Cristian Schuster, *op. cit.*, p. 31).

[46] Alexandra Ștefan, *Istoricul Muzeului Național de Antichități – Institutul de Arheologie*, II. *Progresul arheologiei și muzeografiei în România în perioada 1881-1927*, în *SCIVA*, nr. 2, t. 35, aprilie-iunie 1984, p. 121. În acest material am utilizat foarte des articolul Alexandrei Ștefan, deoarece, până la momentul de față, nu am reușit să văd Arhiva Muzeului Național de Antichități, iar sursele textului citat sunt în exclusivitate din această arhivă.

[47] Tocmai aici s-a iscat marea controversă asupra cercetărilor lui Tocilescu. Chiar cei care au consultat arhiva și manuscrisele lui Grigore Tocilescu, nu au găsit vreo referire asupra poziției vreuneia dintre piesele descoperite și nici punctele diferite în care s-au făcut săpături în prima campanie (Vasile Barbu, Cristian Schuster, *op. cit.*, p. 116).

concepției sale era preocuparea care l-a determinat să folosească hărți la scările 1/50.000 și 1/20.000 și planuri de orașe; de aceea, în 1891, solicita Ministerului de Război „să însărcineze un ofițer de geniu cu facerea planului topografic al localității Adamclisi”[48] și al împrejurimilor ei, iar în 1892 începea valoroasa colaborare cu inginerul topograf Pamfil Polonic. Acesta reușește, în perioada 1892-1902, să realizeze un număr impresionant de săpături în stațiuni cu o stratigrafie uneori dificilă și complexă; totodată, efectua cercetări perieghetice de sute de kilometri, privind drumurile romane, valurile etc. Toate aceste investigații de teren se concretizau, conform înțelegerii cu Gr. Tocilescu, în rapoarte detaliate săptămânale, însoțite de numeroase ridicări și schițe topografice ori planuri de detaliu pentru cele mai importante obiective, reconstituiri etc.[49]. În sfârșit, trebuie adăugat, ca element pozitiv, grija lui Tocilescu pentru consolidarea monumentelor dezvelite prin săpături, un exemplu în acest sens constituindu-l „lucrările pentru acoperirea cu ciment a zidurilor dezgropate de la Adamclisi”; dar și metodele propuse pentru cercetare ca plan de lucru și prezentate pe larg în lucrarea *Monumentul de la Adamclisi*[50]. Metoda de cercetare a lui Tocilescu a fost amendată și criticată de către contemporanii acestuia. Astfel, este acuzat de către Teohari Antonescu, fostul său elev, de lipsa unui sistem de cercetare la castrul de la Drobeta și la Adamclisi; Antonescu îi mai reproșa necunoașterea metodei stratigrafice, inexistența martorilor cercetării, neaducerea săpăturii la nivelul solului viu, inexistența unui inventar al lucrurilor descoperite și, din acest motiv, imposibilitatea de a le stabili valoarea științifică[51].

O concepție − diferită de cea a lui Gr. Tocilescu și în aceeași măsură mai apropiată de cea a lui Vasile Pârvan – a manifestat George Murnu[52], în domeniul modului de abordare și al practicării săpăturilor arheologice și această evoluție își găsește explicația în primul rând în progresul general european. Scurtul episod dedicat cercetărilor de teren de la Tropaeum Traiani[53] „ocupă un loc semnificativ în istoria arheologiei clasice românești, printr-un plus de rigoare, prin acuitatea informațiilor/observațiilor de detaliu și a interpretării elementelor tehnicii constructive a monumentelor prin reclamarea stratigrafiei și prin publicarea mult mai rapidă și circumstanțială a cercetărilor”[54]. George Murnu este primul la care găsim o detaliere a

[48] „În scopul acesta de 25 mai − 1 iunie 1891 am studiat partea topografică a localității și, după mai multe sondaje, am constatat că: ruinele reprezintă o cetate romană [*castrum stativum*] de formă poligonală cu lățime de 300 metri și lungime de 400 metri, având în partea SE o altă fortăreață adiacentă cu o lățime de 90 metri și o lungime de 115 metri” (ANR, fond MCIP, dosar 244/1892, f. 3-6).

[49] Rolul lui Pamfil Polonic în aceste cercetări a fost determinant. Lucrările lui au fost folosite din plin în publicațiile și comunicările susținute de Gr. Tocilescu (Alexandru Păunescu, *op. cit*., p. 66, 67).

[50] Vasile Barbu, Cristian Schuster, *op. cit*., p. 114; Alexandra Ștefan, *op. cit*., p. 121.

[51] În lucrare ne este prezentat pe larg conflictul dintre Teohari Antonescu și Gr. Tocilescu, cu referire la campania anti-Tocilescu, susținută de articole din „Adevărul”, „Tribuna conservatoare”, „Epoca” și „Convorbiri literare”. Din păcate, nu întâlnim citată decât o singură dată, și aceasta pentru a marca câteva repere biografice ale lui Gr. Tocilescu, lucrarea lui Vasile Barbu și Cristian Schuster, apărută în 2005, care ar fi fost extrem de utilă pentru contextualizarea chestiunilor ridicate de autori. Vezi Teohari Antonescu, *Scrieri arheologice uitate*, ediție concepută și realizată de Emil Păunescu (cu concursul dr. Dimitrie Ovidiu Boldur), Giurgiu, Editura Pelican, 2011, p. 32, 59. „Din cercetarea Arhivei și Manuscriselor lui Grigore Tocilescu, n-am găsi nicio referire asupra poziției unora dintre piesele descoperite. Ba mai mult, nu se pot preciza nici cele două puncte diferite în care s-au întreprins săpături în prima campanie” (Vasile Barbu, Cristian Schuster, *op. cit*., p. 116).

[52] „Pentru că G. Murnu, la vremea când a obținut această catedră, nu făcuse singur nici măcar o săpătură arheologică, deși avea ceva peste 40 de ani.” Despre modul neonorabil prin care a ajuns la Universitate, în 1909, luându-i Catedra de arheologie lui Tocilescu, vezi *ibidem*, p. 44.

[53] ANR, fond MCIP, dosar 2661/1910, f. 3-15.

[54] Alexandra Ștefan, *op. cit*., p. 128.

metodelor de cercetare utilizate în acea vreme: „Așa-zisele săpături arheologice sunt o întreprindere pe atât de grea și migăloasă, pe cât de complicată. Pentru practicarea lor nu trebuie numai răbdare și stăruință multă, ci și experiență destulă de lucruri și oameni și pe lângă cunoștințe tehnice, nu mai puțin spirit practic și organizator. De aceea trebuesc nu numai mijloace materiale, ci și personalul conștiincios și priceput. O conducere tehnică serioasă, se înțelege de la sine, e lucru bun, e chiar indispensabil uneori. Aceasta însă nu-i de ajuns: conducătorul tehnic, chiar dacă e bine pregătit, ceea ce a fost o excepție în cazul de față [este vorba despre cercetările de la Cetatea Tropaeum (1910) − subl. n.], trebue supraveghiat și condus la rândul său, ci fiind doar un element auxiliar, un sfetnic prețios, dar nu și fac-totum (mai ales că la noi n-a fost decât un mercenar și nu om de știință) – deci prezența celui ce face săpăturile e necesară […]. Săpăturile arheologice, pe lângă alte condițiuni, presupun și ținerea unui jurnal în toată regula. În el trebuiesc inventariate pe loc toate descoperirile, de orice natură ar fi ele. […] cer nu numai etichetarea, numerotarea, înregistrarea și chiar arătarea precisă a locului unde s-au găsit, ci și descrierea, uneori fotografierea sau desenarea lor. Și această muncă trudnică și îngrijită nu se face numai pentru importanța obiectelor în sine, ci și fiindcă prin ele se poate stabili natura unor ruine și epoca din care datează ele și în genere diferite straturi ale cetății și că, prin urmare, din simple curiozități devin documente științifice”[55]. La fel de problematică rămâne, și pentru această perioadă, chestiunea cercetărilor de la Tropaeum Traiani. Documentele arată că G. Murnu, ca director al Muzeului Național de Antichități după decesul lui Tocilescu, prelua arhiva de la familia defunctului, care conținea planurile, însemnările, clișeele și fotografiile provenite de pe șantierele arheologice. Doar așa pot fi explicate articolele-studii pe care G. Murnu le publică destul de repede despre Cetatea de la Adamclisi. „Așa-zisele cercetări de teren și săpăturile pe care pretinde G. Murnu că le-a făcut nu sunt cu nimic justificate. *Via principalis*, la care Gr. G. Tocilescu a lucrat ani de zile, nu putea fi cercetată prin săpături într-o singură campanie. […] Totuși a făcut și un lucru bun prin aceasta, că a pus în circulația științifică o parte din descoperirile lui Tocilescu, chiar dacă aceasta s-a făcut printr-un rapt intelectual.”[56]

În urma demisiei lui George Murnu, Vasile Pârvan a fost numit director al Muzeului Național de Antichități în 1910. Distanța de circa două generații care îl despărțea de Grigore Tocilescu, progresele de concepție și de metodă apărute în acest răstimp, dar și propriul său spirit critic i-au permis lui Pârvan să remarce o serie de neajunsuri ale activității marelui său predecesor la direcția Muzeului. Pentru remedierea acestora, s-a angajat într-o acțiune de anvergură, vizând încadrarea de arheologi specializați – pe care-i forma în prealabil la Seminarul de istorie antică al Facultății și pe propriile șantiere –, promovarea noilor metode de cercetare pe teren și realizarea unui program judicios de săpături arheologice, subordonat necesității de clarificare a unor probleme fundamentale ale istoriei naționale[57]. La Pârvan nu întâlnim doar

[55] Descrierea continuă cu modul în care au fost realizate săpăturile de la Tropaeum Traiani, George Murnu semnalând toate neregulile pe care le-a găsit în momentul începerii campaniei și punând accentul pe maniera lui de lucru: „Spre a face lumină și a pune orânduială în haosul astfel rezultat, am căutat dintru început să găsesc o bază de operație de la care, apoi plecând, să înaintez în mod sistematic în interiorul cetății, câștigând mereu teren, bucată cu bucată, fără salturi, fără preferințe, convins fiind că întreg cuprinsul cetății Tropaeum e vrednic de cercetare temeinică și amănunțită” (George Murnu, *Noi săpături în cetatea Tropaeum (1910)*, în *BCMI*, an 3, 1910, p. 155, 156).

[56] Vasile Barbu, Cristian Schuster, *op. cit*., p. 129-130.

[57] Alexandra Ștefan, *op. cit*., p. 129; idem, *Vasile Pârvan, istoric al antichității clasice în România, fondator al școlii naționale de arheologie și epigrafie*, în SCIVA, nr. 3, t. 33, iulie-septembrie 1982, p. 302, 303.

inițierea unor metode de cercetare arheologică. Prin *Cronicile* sale publicate în revista „Viața românească" (1906-1907), el aduce unele completări și nuanțări în chestiuni de teorie și de metodă istorică[58].

Încă din 1915, Pârvan vorbea cu mândrie la Academie despre „Muzeul Național de Antichități – cu școala arheologică ce am întemeiat-o pe lângă el". Primul Război Mondial avea să îi stopeze însă activitatea, majoritatea angajaților (inclusiv directorul) fiind mobilizată, iar muzeul funcționând în capitala ocupată sub conducerea provizorie a lui Ioan Bogdan[59]. Ideea fundamentală imprimată de Vasile Pârvan discipolilor și colaboratorilor săi consta în recunoașterea rolului de prim ordin al arheologiei în procesul de reconstituire a istoriei naționale, ca singur suplinitor posibil al insuficienței sau totalei absențe a izvoarelor scrise. Din punctul de vedere al metodei de cercetare și al tehnicii de săpătură, sunt de recunoscut, tot lui Vasile Pârvan, introducerea sistematică a primelor principii de cercetare stratigrafică, utilizarea tuturor categoriilor de documente arheologice în studierea unei civilizații și, în fine, introducerea analizei riguroase de monument. Cercetările arheologice ale Muzeului Național de Antichități nu s-au limitat numai la săpături sistematice în situri preistorice, getice și greco-romane; ele au implicat și ample cercetări de suprafață, ce urmăreau adunarea unui material documentar – arheologie și fotografie – cât mai bogat și, în perspectivă, alcătuirea hărții arheologice a Daciei[60]. Trebuie menționat și faptul că, în ciuda numeroaselor demersuri ale direcției pentru sporirea fondurilor de săpătură, sumele au fost întotdeauna insuficiente față de necesitățile muzeului. V. Pârvan a reușit totuși să suplinească, parțial, aceste carențe prin obținerea unor subvenții, uneori importante, fie de la Academia Română, fie de la Comisiunea Monumentelor Istorice sau de la unele autorități județene. La îndemnul aceluiași director, muzeul a abordat, pentru prima dată în mod sistematic, problemele preistoriei, inițiind în 1915 o importantă serie de cercetări de teren. În completare, se luau în evidență, prin eforturile lui I. Andrieșescu, colecțiile publice și particulare din întreaga țară; același Andrieșescu a contribuit substanțial, în anii următori, la formarea tinerilor asistenți preistoricieni din școala lui Vasile Pârvan[61].

Cercetări însemnate au fost realizate în orașele grecești de pe litoral. Inițiate de Vasile Pârvan, la Histria, în 1914, unde s-a creat un adevărat șantier-școală, la care au participat, sub directa lui îndrumare, aproape toți tinerii săi colaboratori între anii 1914 și 1916, aceste săpături au inclus în 1915 și Callatis. Mă refer la cercetările deschise aici de D. M. Teodorescu, la zidul de incintă, la bazilica romano-bizantină adiacentă, în movila semicirculară de pe terenul geamiei tătărăști și lângă primărie. Tot în 1915 s-a deschis șantierul arheologic de la Tomis, având ca prim obiectiv incinta cetății. Aici au lucrat, pe lângă V. Pârvan, D. M. Teodorescu, D. Popescu, P. Nicorescu, G. G. Mateescu, H. Metaxa și S. Lambrino, efectuând, în 1915-1916, o serie de cercetări la suprafață, în împrejurimile orașului, pentru studierea localităților cu urme greco-romane și pentru

[58] Al. Zub, *La pensée historique de Vasile Pârvan*, în „Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne", nouvelle serie, tome XXVI, nr. 1-2, 1982, p. 20.

[59] În perioada imediat următoare aveau să părăsească muzeul șase membri ai acestei valoroase echipe: P. Nicorescu, D. M. Teodorescu, D. Voiculescu, I. Andrieșescu, G. G. Mateescu, S. Lambrino; au plecat prin demisie, pentru a ocupa posturi mult mai bine salarizate în învățământul secundar (Alexandra Ștefan, *Istoricul Muzeului Național de Antichități – Institutul de Arheologie*, p. 130).

[60] Proiectul fusese conceput și de Gr. Tocilescu, dar primele foi, cuprinzând sectoarele Motiștea și Călărași, au fost realizate abia în anii '20, datorită cercetărilor lui R. Vulpe și Vl. Dumitrescu (*ibidem*, p. 136 și idem, *Vasile Pârvan, istoric al antichității clasice în România…*, p. 316-317).

[61] Alexandra Ștefan, *Istoricul Muzeului Național de Antichități – Institutul de Arheologie*, p. 136.

strângerea monumentelor epigrafice şi sculpturale[62]. Astfel, dacă până în 1914 nu se făcuseră cercetări sistematice în niciunul dintre oraşele greceşti de pe coasta tracă a Pontului Euxin, în următorii doisprezece ani Vasile Pârvan şi asistenţii Muzeului acoperiseră, prin şantiere, toate centrele greceşti de pe litoralul românesc. Studiile lor arheologice, istorice şi epigrafice au conturat direcţiile principale şi au constituit repere valoroase pentru cercetările ulterioare în acest domeniu[63].

Primul şantier-şcoală al lui V. Pârvan a fost deschis la Ulmetum[64] unde, între 1911 şi 1914, au lucrat D. M. Teodorescu, M. Doraş, H. Metaxa, P. Papazol, G. G. Mateescu, P. Nicorescu şi alţi colaboratori, fie în castelul roman de la Dişi-Pudac (1913)[65] [fig. 1, 2, 3] şi în fortificaţiile romane târzii de la Kiose Aidin şi Devegikioi, unde săpăturile efectuate în anii 1915-1916 de D. M. Teodorescu şi G. G. Mateescu s-au desfăşurat în paralel cu cercetările de suprafaţă ale aceloraşi între Silistra şi Turtucaia. Publicarea rezultatelor acestor săpături, binecunoscute specialiştilor noştri, a atins, în bună parte, scopul stabilit iniţial de directorul Muzeului. Aduceau o contribuţie de cea mai mare importanţă pentru cunoaşterea diferitelor aspecte ale istoriei acestei zone de graniţă a imperiului, în epoca romană timpurie şi, în special, în cea romană târzie[66].

În toate rapoartele sale, Vasile Pârvan, reclama fondurile insuficiente acordate de Stat pentru cercetări arheologice, condiţiile improprii de locuit şi dificultatea procurării hranei şi a apei pentru personalul săpăturilor; dar nu omitea descrierea celor descoperite şi a metodei folosite în fiecare nou şantier. Un exemplu relevant îl găsim în raportul său către ministru: „Şi în acest an, ca şi în 1914, rezultatele săpăturilor au răsplătit peste orice aşteptare atât osteneala, cât şi banii întrebuinţaţi. Activitatea noastră, potrivit metodei pe care consecvent o aplicăm încă de la începutul săpăturilor noastre arheologice în România, a fost îndreptată în două direcţii: stabilirea şi eliberarea liniei fortificate cu ziduri şi degajarea interiorului pe linia intrărilor şi străzilor antice în cetate”[67].

După cum putem observa, informaţiile capătă consistenţă şi importanţă odată cu trecerea timpului, atât prin pregătirea specializată a personajelor aduse în discuţie, cât şi prin progresele cunoaşterii. Cu siguranţă, acest studiu nu are pretenţia de a fi unul absolut novator; nu elimină nici riscul repetiţiilor, ca în mai toate variantele despre aceeaşi temă sau acelaşi subiect. Am încercat să prezint rolul deosebit al fiecărei etape şi să aduc nu atât un plus de informaţie la ceea ce era deja cunoscut, cât mai ales o mai bună înţelegere a surselor, din prisma unui doctorand care, aflat la început de drum, abia

[62] Acest raport conţine date privitoare la creşterea şi organizarea colecţiilor Muzeului central şi a secţiunilor provinciale, săpăturile de la Histria, de la Tomis, Callatis, Chiose-Aidin, Cadichioi şi Vetren. Găsim informaţii referitoare la fondurile pe care le-a avut la dispoziţie în anul 2015, reclamând, încă o dată, insuficienţa acestora; la achiziţia colecţiei preistorice a lui Gr. C. Buţureanu; la organizarea secţiei preistorice a Muzeului Naţional de Antichităţi; la obiectele preistorice din colecţia prefecturii din Durostor; descrierea campaniilor din anul 2015 (Vasile Pârvan, *Raport asupra activităţii Muzeului Naţional de Antichităţi în cursul anului 1915 înaintat domnului ministru al Instrucţiunii şi Cultelor de directorul muzeului*, Bucureşti, 1916).

[63] Alexandra Ştefan, *Istoricul Muzeului Naţional de Antichităţi – Institutul de Arheologie*, p. 139.

[64] „Sub direcţiunea sa, Muzeul Naţional de Antichităţi − a devenit, după cuvintele sale proprii, «singura instituţie superioară de cercetări ştiinţifice din domeniul arheologiei în România» − a început o serie de săpături importante […] şi, evident, cele de la Ulmetum şi, unde metoda utilizată de Pârvan poate fi criticată, dar fără această metodă eu nu cred că astăzi noi am fi vorbit de *Pompei-ul românesc*” (Alexandru Suceveanu, *170 années d’archéologie en Roumanie*, în „Dacia. Revue d’archéologie et d’histoire ancienne”, nouvelle série, XLVIII-XLIX, 2004-2005, p. 13).

[65] Rapoartele cu privire la descoperirile urmelor de castre romane la Ekrene şi Dişi-Pudac (sud Balcik). Vezi ANR, fond MCIP, dosar 3158/1913, f. 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83.

[66] Alexandra Ştefan, *Istoricul Muzeului Naţional de Antichităţi – Institutul de Arheologie*, p. 140.

[67] Vasile Pârvan, *Raport asupra activităţii Muzeului Naţional de Antichităţi în cursul anului 1915…*, p. 18.

descoperă că subiectul tezei sale se înscrie în seria celor foarte complexe. Îmi asum această alegere, cu încrederea că izvoarele inedite, neconsultate încă, vor face cât mai curând parte din citările mele.

MEANS AND METHODS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN ROMANIA AT THE END OF THE 19th AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY
(Summary)

Keywords: archaeological, pioneering, historical monuments, the collecting of antiques, cultural heritage, competing research methods.

The issues we wish to bring forward regard the way in which archaeological research was conducted in Romania, the pioneers of such research and the means needed to fulfil their aim in the above-mentioned time frame. I will specifically pursue the direction outlined by the already existing sources, which capture such information throughout the 19th century. I will refer to the second half of the century, when the contributions brought by Cezar Bolliac begin being signalled, finishing documentation at the beginning of the 20th century, in 1916, also proposed in the project as the chronological limit.

In the last decades of the 19th century, archaeology ceases to be the mere collecting of antiques as exotic memorabilia and acquires the auxiliary role of historical research. At this stage a more general interest towards the national archaeological heritage materializes, and protecting historical monuments becomes an objective pursued more and more insistently. The pioneering pursuits of the likes of Bolliac, Odobescu and Tocilescu, of inconsistent quality, help shape a preliminary map of the archaeological sites belonging to several ages, many of which were scientifically exploited subsequently. We can only speak about the structuring of the archaeological research and the making of systematic working rules, however, in the first decades of the 20th century.

ANEXE

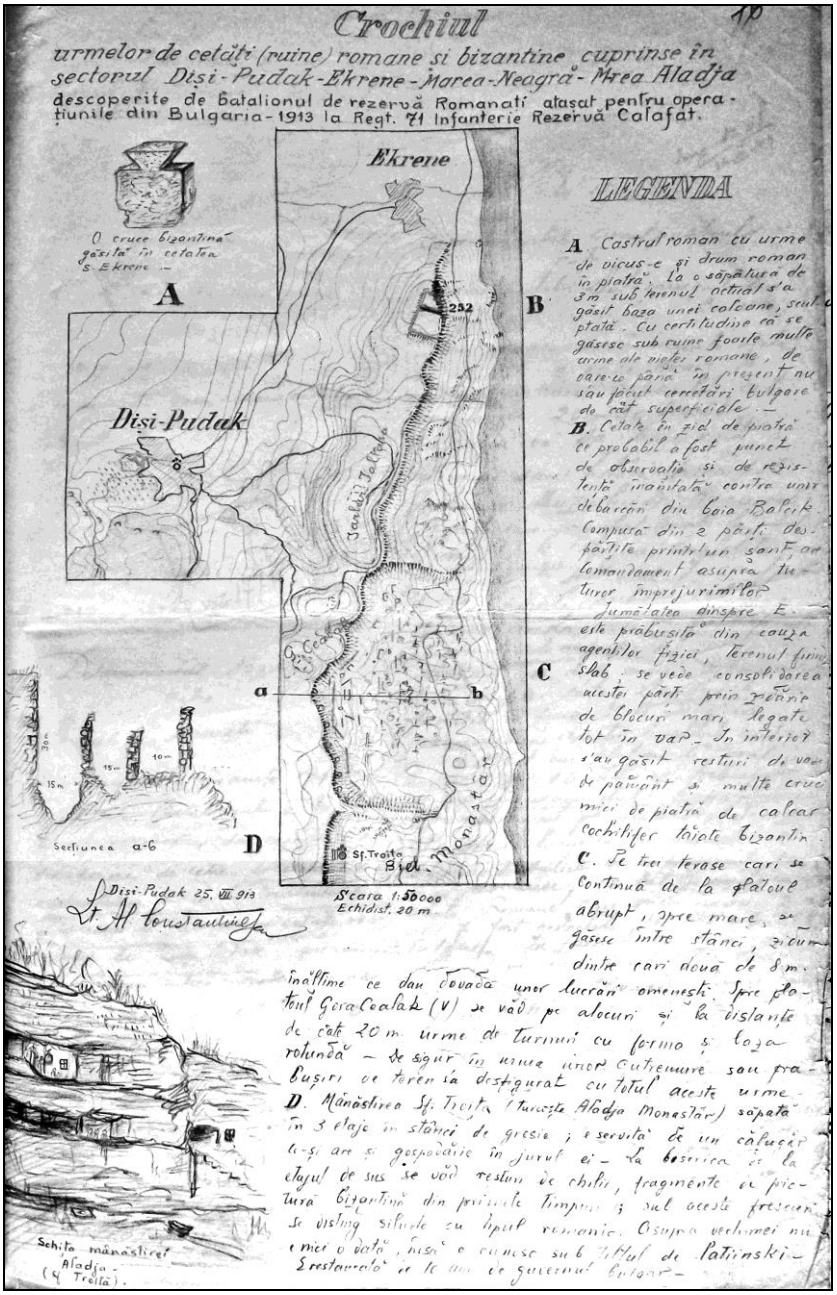

Fig. 1. Raport cu privire la descoperirile urmelor de castre romane la Ekrene și Dișî-Pudac, sud Balcik (ANR, fond MCIP, dosar 3158/1913, f. 78)

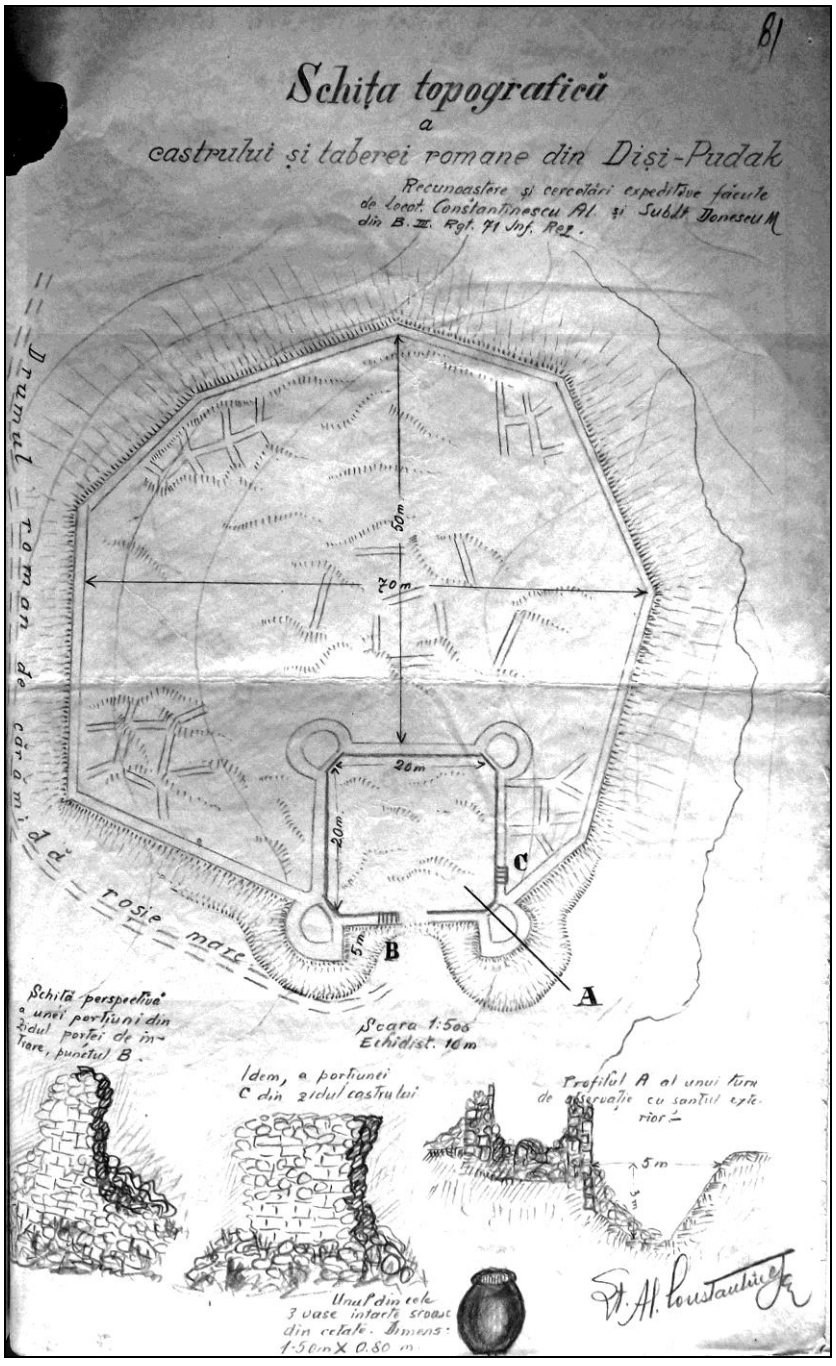

Fig. 2. Schița topografică a castrului Dișu-Pudac (ANR, fond MCIP, dosar 3158/1913, f. 81)

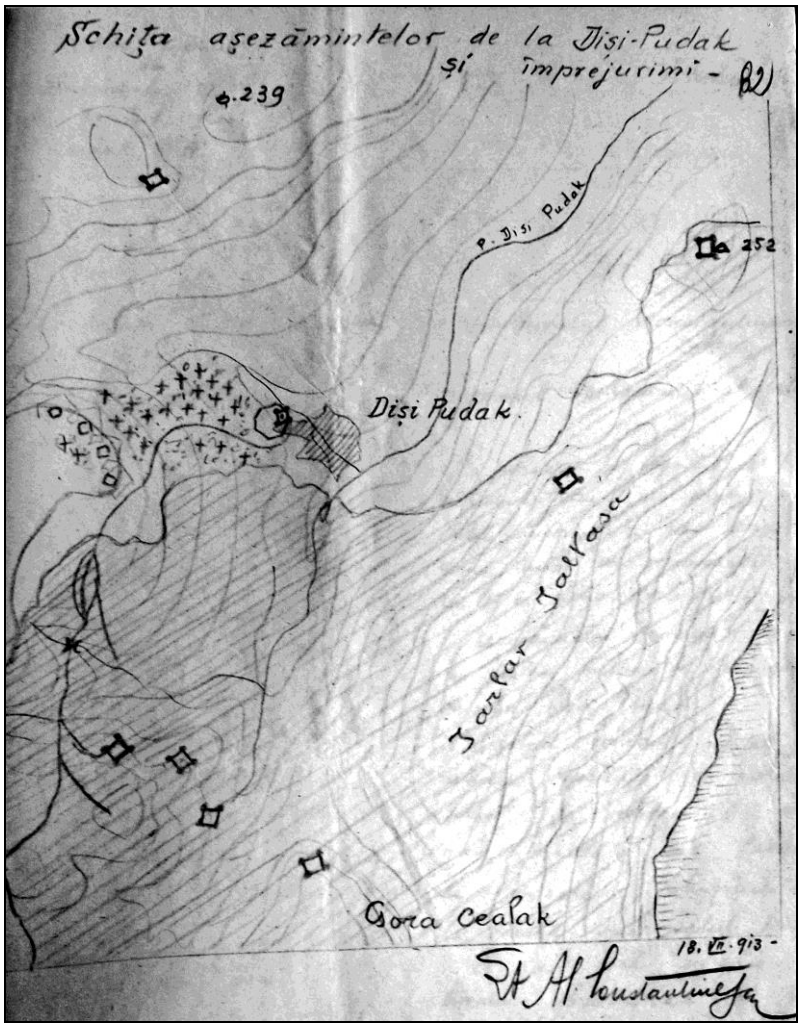

Fig. 3. Schița așezămintelor de la Dișî-Pudac
(ANR, fond MCIP, dosar 3158/1913, f. 82)

EMILIA CHISCOP[*]

POLITICI DE SĂNĂTATE PUBLICĂ ÎN PRESA IEȘEANĂ DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI XIX ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX

Considerații generale

Presa de informație de la începutul secolului XX reprezintă o sursă generoasă pentru cei interesați de cercetarea sănătății publice, dar și un mijloc de educare a comportamentelor și de promovare a unui mod de viață pozitiv. Mai puțin afectate de politica și interesul de partid, știrile și relatările din sănătate prezintă, credem, o acuratețe și o obiectivitate mai mare decât relatările pe teme politice, abordate prin prisma orientării editoriale a publicației – liberală sau conservatoare. În concluzie, imaginea conturată de presa primei decade a secolului XX este una reală, în concordanță cu problemele de viață socială, dificultățile economice și nivelul de educație a populației majoritar rurale din România acelei perioade.

Sănătatea era reflecția nedorită a realităților economice și sociale. Sărăcia, insalubritatea, lipsa resurselor combinată cu absența bunelor deprinderi din sate, dar și din orașe, creau contextul adecvat pentru înflorirea epidemiilor. Favorizate de un sistem sanitar defectuos și de lipsa unor reglementări sanitare consistente, bolile infecțioase decimează o populație cu un nivel de trai redus, pradă alcoolismului. Rezultatele în statisticile vremii sunt îngrijorătoare. Despre toate aceste aspecte, presa relatează constant, încercând să schimbe comportamente, să informeze, să prevină, să preseze autoritățile pentru adoptarea unor politici reformatoare. Publicațiile apărute în Iași în primul deceniu al secolului trecut nu se deosebesc prea mult, din punctul de vedere al subiectelor și abordărilor, de presa modernă din zilele noastre, cu rol în formarea și educarea societății civile.

Epidemiile

Bolile infecțioase erau, cu siguranță principala sursă de îmbolnăvire și principala cauză de mortalitate la sfârșitul de secol XIX și începutul secolului XX. „Curierul de Iași", care își preluase numele redactorului-șef, Theodor Balassan, apărând sub titlul de „Curierul Balassan", publica în 1892 cele mai recente statistici medicale, apărute în „Monitorul Oficial" nr. 229 din 1892, la 19 ianuarie. Potrivit acestora, România fusese decimată în 1889 de „șapte molime mari: variolă, scarlatină, pojar, angină difterică, febră tifoidă, disenterie, tuse măgărească"[1].

[*] Doctorand, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" al Academiei Române − Filiala Iași.

[1] „Curierul Balassan", 20 martie 1892, p. 1, *Statistica Medicală a Țărei.*

Tot „Curierul Balassan” deschidea ediția din 27 septembrie 1892 și dedica aproape întreaga pagină întâi epidemiei de holeră care se apropia de granițele Austro-Ungariei, amenințând România[2]. Asemenea abordărilor întâlnite și în presa modernă de astăzi, doar că într-o limbă veche și fără titluri de-o șchioapă, articolul, al cărui autor nu îl cunoaștem deoarece semnează *Apărătorul Sănătății,* descrie cauzele bolii, simptomele, explică în ce constă caracterul ei infecțios și prezintă 15 sfaturi practice de prevenire. Autorul propune și măsuri pe care autoritățile trebuiau să le adopte pentru a întârzia pericolul extinderii epidemiei: control minuțios la graniță și monitorizarea sau oprirea călătorilor din zonele afectate.

În primul an al secolului, „Evenimentul”, unul din cele mai reprezentative cotidiene ieșene ale vremii, de orientare conservatoare, abordează problemele sănătății publice cu prilejul demisiei medicului primar al Iașului, dr. Rojniță, în fața ministrului de Interne și cu prezentarea candidaturilor la această funcție. Ziarul invocă mortalitatea și morbiditatea cauzate de bolile infecțioase, de lipsa de igienă publică[3]. O amplă analiză privind starea de sănătate a populației vom găsi la începutul anului 1901, având la bază anuarul statistic pe 1900. Aflăm de aici că 88% din îmbolnăviri raportate sunt cele de paludism (friguri), cauzate de bălțile și apele mocirloase, pe locul următor situându-se pelagra, neîncadrată însă în procente[4].

O abordare similară întâlnim în „Viitorul”, care publica pe 12 martie 1902 un interviu cu dr. Petrini Galați despre epidemiile de febră tifoidă și de anghină difterică[5]. Principala lor cauză − spunea dr. Petrini − erau conductele de apă „nespălate” de cinci ani. Știrile sanitare sunt urmărite cu consistență de cotidian. Patru zile mai târziu, „Viitorul” consemnează o epidemie de „morbili” în cătunul Grajduri, comuna Valea Satului, soldată cu cinci decese într-o singură zi[6]. Starea epidemică atacă atât oamenii, cât și vitele. Din același număr al „Viitorului” aflăm despre o epizootie de febră aftoasă din Iași, care îmbolnăvise 753 de vite din noiembrie și până în martie. Din fericire, epidemia s-ar stins – consemnează știrea – „ca urmare a măsurilor luate de dr. veterinar Buzinchi”. Nu a fost aceasta nici prima și nici ultima epidemie ce decimase animalele, sursa esențială a țăranului, pentru muncă și hrană. Cu doi ani înainte, o epizootie de febră aftoasă lovise Moldova la nord și la sud, extinzându-se în Botoșani și Tulcea[7].

Alături de relatări scurte și descriptive, bolile epidemice constituie o temă ce antrenează jurnaliștii epocii în analize care își propun să explice cauzele acestei stări de lucruri și să contribuie la îndreptarea ei. O ediție a cotidianului „Liberalul”[8] publica pe pagina întâi o cronică detaliată a situației sănătății copiilor de țărani, victime ale subnutriției, lipsei de educație în domeniu și bolilor infecțioase. Mâncarea fără carne, nutriția insuficientă „se citește pe fețele lor palide”, spunea autorul (necunoscut), care punea bolile infecțioase și pe seama fatalismului sătenilor, ignoranței lor traduse prin convingerea că măsurile sanitare ar fi fost, oricum, absolut inutile.

[2] Idem, 27 septembrie 1892, p. 1, *Instrucțiuni apărătoare în contra cholerei*.
[3] „Evenimentul”, 24 septembrie 1900, p. 1, *Noul medic șef al orașului.*
[4] Idem, 5 ianuarie 1901, p. 1, *Situația județului Iași*.
[5] „Viitorul”, 12 martie 1902, p. 2, *Interviu cu dr. Petrini Galați despre cauza epidemiilor*.
[6] Idem, 16 martie 1902, p. 3, *Ultimele informațiuni.*
[7] „Liberalul”, 21 aprilie 1900, p. 3, *Ultimele informații.*
[8] Idem, 22 martie 1901, *Starea copiilor de la țară.*

Comportamentele și sănătatea

Despre rolul superstițiilor în starea precară a ieșenilor, „Viața Românească" publica în 1906 un articol despre sarea în alimentație[9], de dr. Tătușescu (prenumele nu îi este publicat). Autorul informa publicul despre rolul indispensabil al sării în organism, pentru dezvoltarea normală și impactul asupra rinichilor pe care lipsa de sare l-ar putea avea. Tătușescu combate superstițiile medicale potrivit cărora vinul întărește, motiv pentru care era prescris până și copiilor sau bătrânilor, indiferent de vârstă sau afecțiune; sau carnea care, în cazul unei alimentații supra-carnivore, poate conduce la „artritism", o boală cu impact până la două generații. În „Gazeta Moldovei", H. Solomovici[10] scria despre rolul apei, igienei și lipsei de educație în răspândirea epidemiilor: se bea apă cu cana cu care a băut bolnavul, săpun nu se găsește pentru a menține igiena. Medicul relatează despre o vizită a sa în casa unui țăran cu un copil cu difterie, hrănit la sân alături de un copil sănătos! Câteva luni mai târziu, în aceeași publicație, întâlnim articolul *Mâinile și igiena*[11], unde același autor avertizează publicul despre rolul mâinilor în transmiterea bolilor infecțioase.

> Aceasta este atât de adevărat încât chirurgii mari, cu toată rigoarea antisepsiei, care constă în a-și freca mânile 10-15 minute cu sopon și apă caldă, apoi cu alcool, sublimat, au ajuns de a nu avea încă încredere în sterilitatea suprafeței mânilor lor și întrebuințează la operațiuni mari mănuși de mătasă sau de cauciuc, care se dezinfectează și se sterilizează în tava unde mâna însăși nu se poate pune.

Starea de sănătate, ca efect al sărăciei și politicilor precare

Una din cele mai complete și profunde analize asupra stării de sănătate a ieșenilor, marcate de bolile infecțioase, oferă, tot în revista „Viața Românească", autorul Nicolae Lupu. Analiza lui contextuală, însoțită de cauze și efecte, creează un tablou complet al vieții românești de la începutul secolul trecut, conferind acestei reviste a intelectualității ieșene un rol major în înțelegerea nu doar a tematicii în discuție, ci a perioadei istorice în ansamblul său. Dr. Nicolae Lupu, medic primar în județul Fălciu, pune sănătatea de la sate în oglindă cu starea economică a acestora:

> Aici se vede un popor care după ce o jumatate de an a cultivat lanuri întinse de grâu aurit pentru străinatatea îndepărtată nu are ce mânca. Aici se vede satul pipernicit cu bordee sărace și locuitorii suferind de frig, la poalele pădurii bogate. Aici se văd turme întinse de oi și locuitorii zdrențăroși și goi. Rău hrăniți, rău îmbrăcați, rău adăpostiți, locuitorii rurali ai României sunt ținuți strâns sub ghiara nemiloasă a mizeriei. Și la zâmbetul fioros al sărăciei aleargă din toate părțile boalele și dezolarea[12].

Munca prost plătită, inexistența unor legi care să protejeze țăranii împotriva abuzurilor și cămătăriei – erau sursele sărăciei, ale nivelului de trai inferior al țăranului și ale stării sale de ignoranță, explică medicul Nicolae Lupu. Iar lipsa de igienă descrisă pe larg, alimentația de slabă calitate, calitatea apei de băut, îmbrăcămintea precară explică procentul ridicat al morbidității, în principal al mortalității. Bolile infecțioase ca tuberculoza și pelagra găseau teren propice în corpurile vulnerabile ale sătenilor. Iar

[9] „Viața Românească", nr. 8, octombrie 1906, *Regimul sării*.
[10] „Gazeta Moldovei", 26 aprilie 1904, *Apa și tifosul Iașului.*
[11] Idem, 19 iulie 1904, p. 1, *Mâinile și igiena.*
[12] „Viața Românească", nr. 9, noiembrie 1906, *Rolul medicinei față cu boalele care isvorăsc din starea economică a săteanului*.

vulnerabilitatea lor s-ar fi datorat nu doar nutriției proaste, ci și consumului exagerat de alcool, estimat la 9 litri pe cap de locuitor. Nu întâmplător, 35% din copii mureau în primul an de viață.

Analiza lui Nicolae Lupu se bazează pe propria experiență de practician, pe munca sa de teren. Cu acest prilej, el a constatat că situația reală a îmbolnăvirilor era mult mai gravă decât cea din statisticile de incidență a bolilor. Efectele sărăciei și îmbolnăvirilor aveau impact nu doar asupra dinamicii sociale, ci și asupra degenerării rasei, concluzionează dr. Lupu. Prin degenerarea rasei el înțelegea „lipsa de dezvoltare a indivizilor adulți", arătată de evidențe: potrivit statisticilor prezentate în Parlament, între 1891 și 1898 numărul tinerilor apți pentru serviciul militar ar fi scăzut de la 8% la 5%. Articolul reprezintă o veritabilă analiză de politici de sănătate a populației și propune soluții pentru redresare, în planul reglementărilor. Astfel, dat fiind că igiena precară e o cauză importantă a epidemiilor, autorul propune autorităților să adopte norme de igienă stricte privind reglementarea standardelor pentru locuințe și pentru construcția fântânilor, în așa fel încât apa să nu fie transmițătoare de microbi. Remarcabil pentru perioada avută în vedere este conceptul modern de medicină preventivă, pe care autorul îl aduce în discuție. Însă prevenirea nu se poate face fără medici ancorați în realitățile țăranului, spune Nicolae Lupu, criticând slaba pregătire a medicilor de plasă, deconectați de pacienți „pe care îi disprețuiesc, considerându-i sălbatici": „Medicul rural caută să dezerteze cât mai repede de la postul său. Preferă să fie scriitori birocrați la oraș mai degrabă decât medici ai țărănimii".

Ca om de știință, medicul era văzut ca „propovăduitor al științei higienice în marea masă a poporului". Ca medic, să lupte „împotriva cauzelor primordiale ale boalelor"; iar ca om și ca cetățean, este dator să lupte din toate puterile pentru „împiedicarea populației rurale de a merge la ruină". El trebuie să știe că „sănătatea și starea bună a satelor este temelia unei națiuni și puterea unui stat", pentru că satele produc „populațiunea, energia, și ideile originale, aceste materii prime ale vieții sociale, după cum tot ele produc alimentele și materiile prime ale manufacturii și, fără aceste produse, și statul, și națiunea se pierde".

Doctorul Lupu critică politica de recrutare a medicilor, nu pe bază de vocație, ci la întâmplare, mizându-se pe candidați care „n-au găsit posturi măcar de scriitori în administrațiile sanitare din orașe". El subliniază nevoia de a avea „un medic rural bine plătit, pus în condițiuni bune de muncă, înconjurat de un personal inferior bine pregătit și având instalațiuni bune și material suficient".

Un alt autor al „Vieții Românești" abordează problema resurselor umane din sănătate prin prisma pregătirii deficitare. Doctorul M. Manicatiade[13] spune că, în viziunea sa, fiecare bolnav reprezintă „o problemă de dezlegat", „o măsura de igienă"; iar aceste probleme reclamă mai întâi un „spirit de observațiune bine dezvoltat", ca să poată culege cât mai multe din elementele necesare, un fond cât mai mare de cunoștințe solid stabilite". În realitate însă, de cele mai multe ori, se observă „un stoc mai mult sau mai puțin mare de cunoștinți ametite, neadâncite, nesistematizate, care scade în fiecare an, fiind fost învățate pe dinafară" și „o prăpastie între aceste cunoștințe și aplicațiunea lor practică, participarea lor la formarea unei judecăți". Comentatorul vine cu exemple concrete din practica medicală studențească, pentru a demonstra interesul eronat al examinatorilor pentru detalii și memorie, iar nu pentru judecata cazului medical și atenta examinare a pacienților.

[13] Idem, nr. 1, martie 1906, *Cronica medicală (pentru ce medicul rural nu-și poate face datoria).*

Prăpastia dintre cunoştinţe şi aplicarea lor în practică este exemplificată cu decizia consiliului de igienă a unui oraş (nu precizează numele acestuia) care ar fi decis, pentru a combate o epidemie de cori (vărsat de vânt), dezinfecţia localurilor din şcoală şi lăsarea uşilor deschise; deşi se ştia că „microbul acestei boale, necunoscut însă, trăieşte numai o oră, mult două, afară din corpul omului, şi se transmite aproape totdeauna de la un copil la altul".

Alcoolismul

O temă recurentă în presa de informaţie şi de opinie a vremii este alcoolismul. Pe fondul sărăciei şi al subnutriţiei sau alimentaţiei deficitare, al ignoranţei şi lipsei de educaţie, consumul exagerat de alcool este văzut drept una din cauzele principale ale sănătăţii şubrede a populaţiei rurale, crizei demografice, degenerării rasei, pe scurt – al distrugerii ţărănimii. Remarcabil este că mai toate ziarele dedică articole sau sprijină lupta contra alcoolismului. Presa a demonstrat astfel că poate avea de timpuriu un rol esenţial în educarea audienţelor, combaterea relelor obiceiuri şi promovarea unui stil de viaţă sănătos. Campaniile anti-alcool sunt, probabil, printre cele mai moderne teme de *life-style* din presa perioadei cercetate, iar abordările sunt variate şi creative, de la interviuri, ştiri, articole informative cu impactul viciului asupra sănătăţii sau promovarea unor personalităţi care detestaseră viciul. Un exemplu din ultima categorie întâlnim în „Curierul Balassan", care publica în 1892 un articol despre efectele nocive ale fumatului – un viciu probabil nu atât de răspândit precum consumul de alcool –, vorbind despre marii scriitori francezi care combătuseră tutunul[14]! Articolul arăta, de pildă, că Goethe, un nefumător convins, care spunea că cel mai mult urăşte fumatul, „avea o mare energie de viaţă, voinţă olimpică şi veselă idee de viaţă". Iar un alt fanatic anti-fumător, Balzac, declara că „fumatul distruge corpul, atacă spiritul şi tâmpeşte popoarele". Promovarea unor modele pentru descurajarea comportamentelor nesănătoase este una din strategiile moderne cele mai răspândite în campaniile sociale de educare comunitară şi modelare comportamentală[15]. În cotidianul ieşean „Opinia", pe pagina întâi a unei ediţii din 1899, articolul *Urmările beţiei* comenta nevoia introducerii învăţământului antialcoolic. Cotidianul „Liberalul" a condus în primul an al secolului XX o campanie de presă pe această temă, popularizând activitatea Asociaţiei medicilor. Regăsim în acest demers rolul cotidianului de avocat al societăţii civile, în sensul contemporan al termenului. „Se ştie că chestiunea cea mai însemnată care va face obiectul discuţiunilor Congresului «Asociaţiei medicilor din ţară» este alcoolismul. Această chestiune, interesând în gradul cel mai înalt ţara românească", va avea la discuţii reprezentanţi ai tuturor instituţiilor statului – scria „Liberalul" la 5 mai 1900[16]. În acelaşi număr, ziarul informa publicul despre decizia Ligii contra alcoolului[17] de a demara o campanie militantă împotriva monopolului alcoolului. Ca urmare a şedinţei din 2 mai a ligii, Scarlat Pastia a propus ca „liga să înceapă o agitaţie în favoarea monopolului alcoolului spre a zădărnici mişcarea începută de Asociaţiunea comercianţilor de băuturi spirtoase contra acelui monopol". Comitetul ligii anunţa că va adresa petiţii M.S. Regelui, preşedintelui Consiliului de miniştri şi miniştrilor de Interne şi Finanţe.

[14] „Curierul Balassan", 29 iulie 1892, p. 1, *Trebuie oare să fumăm?*

[15] American Psychological Association, *Changing Behavior through TV Heroes*, october 2004, vol. 35, no. 9, disponibil on-line la adresa http://www.apa.org/monitor/oct04/tvheroes.aspx (accesat la 12.04.2015).

[16] „Liberalul", 5 mai 1900, p. 3, *Contra alcoolismului.*

[17] *Ibidem, De la Liga contra alcoolului.*

O remarcabilă campanie de presă de combatere a alcoolismului a avut săptămânalul „Gazeta Moldovei”, una dintre cele mai moderne publicații ale perioadei, autodeclarată revistă independentă de informație, neasociată cu vreo doctrină de partid. În tradiționala rubrică de pe pagina întâi, „Anchetele noastre”, unde „Gazeta Moldovei” publica materiale de creație proprie – investigații sau analize – menite să confere personalitate revistei, o serie de articole au fost dedicate de autorul Ion Maxim luptei antialcoolice[18]. Articolul vorbește despre curentul antialcoolic de la Iași care era susținut de cei mai distinși savanți și câștigase aderenți în toată țara. Curentul ieșean considera băuturile spirtoase drept otravă și propaga abstinența completă.

În opoziție cu trendul ieșean, curentul bucureștean considera că diminuarea cererii de alcool era nerealistă din cauza comportamentelor de consum, dar și a intereselor statului care încasează venituri pe urma taxelor pe băuturile spirtoase. Fără a se poziționa de o parte a unuia din cele două curente de opinie, comentatorul – în postura sa de moderator independent − considera dezbaterile pe tema alcoolului benefice pentru găsirea unei soluții în scopul stopării unui fenomen care distrugea țărănimea. Tot la rubrica „Anchetele noastre”, jurnalistul Vasile Scânteie, unul dintre cei mai reputați ziariști ieșeni ai perioadei, publica o lună mai târziu un articol[19] despre cei patru mari factori care afectau descreșterea demografică; fuseseră evidențiați de locotenent colonelul Constantin Langa, fost primar al Iașului: „Primul este alcoolismul, care este cauza principală a distrugerii și sărăciei populației noastre”. Autorul susținea combaterea alcoolismului prin instituirea monopolului pe băuturi spirtoase și prin introducerea unor criterii de selecție în vânzarea de băuturi, permisă abstinenților și celor cu purtare bună. Propunerea este fără îndoială cu totul remarcabilă, dat fiind că verificarea consumatorilor (*screeningul*) în vânzarea produselor cu risc (alcool, droguri, arme) este una din cele mai utilizate metode de reglementare și restricționare a consumului în multe state europene, precum și în Statele Unite. Așadar, după alcool, cel de-al doilea factor în descreșterea demografică era – potrivit aceluiași articol – pelagra, care împingea victimele spre sinucidere și nebunie. Urmau în ordine, corul, anghina diftерică și scarlatina.

Autoritatea locală și sănătatea publică

Presa ieșeană relatează nu doar despre tabloul epidemiologic al Iașului și al țării, dar și despre serviciile medicale, despre implicarea autorităților guvernamentale pentru apărarea sănătății publice, sau despre normele în vigoare. În privința măsurilor luate, municipalitatea reglementase regimul alimentelor scoase la vânzare și al spațiilor comerciale – în efortul de a asigura standarde de siguranță alimentară și igienă, cu rol esențial în prevenirea epidemiilor de boli infecțioase.

Pe 31 martie 1900, de exemplu, cotidianul „Evenimentul” de Iași deschidea ediția cu un bilanț al investigațiilor efectuate la laboratorul înființat în 1894: un fel de institut de sănătate publică al vremii, unde se analizau alimentele – laptele, untul, vinul, rachiul. Articolul în discuție spune că în 1899 se efectuaseră 855 de analize, iar din cele 358 de diverse probe alimentare, 146 nu îndeplineau condițiile cerute de higiena alimentară, însemnând o proporție de 41%. Analizele mai indică însă și încercări de încălcare a reglementărilor: autorul relata că, dacă untul nu se falsifică, în schimb vinul se

[18] „Gazeta Moldovei”, 13 aprilie 1903, p. 1, *Anchetele noastre. Lupta antialcoolică.*
[19] Idem, 19 mai 1903, p. 1, *Anchetele noastre. Descreșterea populațiunei.*

contraface pe scară largă – din 42 de probe, 20 erau falsificate[20]. Pe aceeași temă, cotidianul „Liberalul" sugera inechități sau lipsă de consecvență în aplicarea normelor sanitare. De pe prima pagină a ediției din 5 mai 1900[21], aflăm că, deși „legea sanitară prevede anume industriile cari pot fi permise în centrul orașului îndepărtând pe cele insalubre sau primejdioase", totuși funcționează în centrul orașului, pe bulevardul Ferdinand, afacerile domnilor Finkelstein și Glanzștein: depozite de materiale, movile de strujituri, 60 de tejghele de lucru, „cuptori pentru care se fac zilnic focuri mari". „Cerem să se ia măsuri urgente pentru suprimarea pericolului", solicita jurnalistul – al cărui nume nu îl cunoaștem – asumându-și rolul de avocat al publicului cititor. Tot despre rolul autorității locale în îmbunătățirea igienei și a salubrității, „Gazeta Moldovei" dedică o ediție a rubricii *Anchetele noastre* unui interviu cu vicepreședintele Camerei de Comerț Iași, V. Ștefănescu[22]. Jurnalistul Ion Maxim îl intervievează pe „domnul V. Ștefănescu, amabil și îndatoritor ca întotdeauna" − pe care îl mai numește „distinsul vicepreședinte" −, cu privire la comercianții de carne de la abator care îi solicitaseră să îi reprezinte la primar, cerând păsuire pentru normele sanitare; ei pretindeau că sunt dezavantajați în raport cu comercianții din comunele vecine Iașului, care nu plăteau taxe la abator și nici nu se supuneau acelorași norme. Vicepreședintele Camerei le răspunde comercianților, prin intermediul „Gazetei Moldovei", că primarul a fost informat despre plângerea lor și a promis să împace ambele părți.

Publicațiile de informație înștiințau cu regularitate despre măsurile impuse de autoritățile sanitare pentru creșterea condițiilor de igienă și salubrizare. De exemplu, din „Liberalul", aflăm că, în martie 1900, primăria ordonase „să se dezinfecteze prin vapori hainele și așternuturile vechi puse în vânzare"[23]. Apoi, într-o ediție din 19 martie 1902 a ziarului „Viitorul", citim despre decizia consiliului sanitar al comunei Aroneanu de a înlocui și repara conductele defectuoase de apă[24]. O altă știre din aceeași zi informează că „Serviciul Sanitar Superior ceruse prefecturii județului să ia măsuri pentru stârpirea omizilor în livezile care înconjoară casele sătenilor"[25].

Politica medicamentului

Un subiect aproape absent din paginile ziarelor este cel referitor la politica medicamentului. Dintr-o ediție a „Liberalului" din 1900 aflăm, dintr-un advertorial, ce putea fi ușor confundat de cititorul neavizat cu un articol obiectiv, că cel mai practic tratament pentru dinți era Lilol:

> […] în ziua de azi se cere un adevărat curaj spre a recomanda un nou remediu, aproape zilnic se emit pe piață astfel de recomendațiuni și lăudate de fabricele lor, și după scurt timp nu se mai pomenește de existența lor. […] După mulți ani de îndelungată practică și cercetări științifice, dento-medicale, s-a găsit un mijloc epocal pentru perfecta conservare a gurei și dinților descoperit de dentistul doctor Herțig's numit Lilol" – „un remediu complet[26].

Dat fiind că în paginile de publicitate ale tuturor ziarelor și revistelor vremii apar reclame și anunțuri la siropuri miraculoase, alifii sau diverse alte leacuri, ca cel de mai

[20] „Evenimentul", 31 martie 1900, p. 1, *Ce consumă Iașul.*
[21] „Liberalul", 5 mai 1900, p. 1, *Un abuz primejdios.*
[22] „Gazeta Moldovei", 4 august 1903, p. 1, *Anchetele noastre. Comercianții și salubritatea orașului.*
[23] „Liberalul", 24 martie 1900, p. 3, *Ultimele informații.*
[24] „Viitorul", 19 martie 1902, p. 3, *Ultimele informațiuni.*
[25] *Ibidem.*
[26] „Liberalul", 19 aprilie 1900, p. 3, *Cel mai practic tratament pentru dinți, Lilol.*

sus, tragem concluzia că prevederile referitoare la comercializarea substanțelor medicamentoase erau fie absente, fie precare. Totuși, din „Liberalul" anului 1900 aflăm despre tentativa unei comisii desemnate de Ministerul de Interne, nu de către cel al Sănătății, de a controla prețul de vânzare al anumitor produse farmaceutice și curative. Tentativa este însă aspru criticată de „Liberalul", într-o relatare de pe pagina a doua, într-un limbaj mai puțin licențios: „S-a scremut muntele și a ieșit un șoarece. Iată cum se poate caracteriza opera prea mult onoratei comisiuni ce a fost însărcinată de Ministerul de Interne să înlocuiască noul tarif farmaceutic, pe cât de necomplect, pe atât de nechibzuit". Articolul dă ca exemplu decizia comisiei de a stabili prețul de vânzare la cozile de cireșe „care se prescriu poate o dată într-un an" și a trecut cu vederea piramidonul, „un medicament care trece zilnic prin mâna farmacistului". La fel, articolul arată că morfina fusese taxată pentru un gram și zece grame și nu fusese taxată pentru un centigram, deși cel mai des era prescrisă în cantități de sub 10 centigrame[27].

Serviciile de sănătate

Sănătatea ieșeană era guvernată de autoritatea locală, prin medicul șef al orașului, numit cu sprijin politic. „Evenimentul" relata, de exemplu, în 1900, despre alegerea dr. Socor, profesor de 20 de ani la Catedra de fiziologie, ca șef al secției de Oftalmologie de la Sf. Spiridon. Acesta era și medicul șef al orașului, având sprijin conservator[28].

La nivel local și județean exista însă și instituția serviciului sanitar, condusă de un director general, care aproba politici publice și decizii mari la nivelul unității administrative pe care o reprezenta.

Serviciile medicale ambulatorii erau furnizate de cabinete medicale particulare, care cumpărau spațiu publicitar la revistă pentru a-și informa clienții. Doctorul Vitner, ce fusese intern al spitalelor în București, trata „boale chirurgicale și de femei, specialist în boale generice", în cabinetul său de pe strada Alexandru Lăpușneanu, unde oferea consultații de la 9 la 10:30 și de la 1 la 3 după-amiaza[29]. Iar un alt medic, dr. Iancu Goldenstein, fost medic-operator la I-a Clinică de Ginecologie și Obstetrică a Universității din Viena și specialist în maladiile feminine și în cele urologice, oferea consultații în sediul de pe Bulevardul Ștefan cel Mare 39, de la 8 la 10 a.m. și de la 2 la 4 p.m.[30]. Inclusiv vaccinările erau furnizate tot de cabinete medicale, cum preciza o știre de tip advertorial apărută pe 5 mai 1900 tot în „Liberalul": „Vaccinări și revaccinări, cu limfă proaspătă garantată de institutul vaccinogen din București practic, Dr. Steuerman, medic al societății fraterne din Păcurari, strada Albă nr 14. Se eliberează buletine. Pentru vaccinări la domiciliu a se adresa cereri prin poștă"[31]. Așadar, nu existau reguli ori ghiduri emise de autoritățile sanitare care să prevadă obligativitatea vaccinărilor, efectuate doar la cerere, de populația care își putea permite să plătească.

Spitalele aveau, aparent, o capacitate redusă și tratau doar cazuri grave de boli cronice sau infecțioase. Jurnalistul Ștefan Bujor informa, în „Gazeta Moldovei", în ianuarie 1903[32], că un nou spital pentru tratarea sifilisului va fi înființat în județul Iași; urma să fie instalat în clădirea fostului Lazaret de la Ungheni, prin inițiativa dr.

[27] Idem, 3 mai 1900, p. 2, *Noua taxă farmaceutică.*
[28] „Evenimentul", 24 ianuarie 1901, p. 1, *La Facultatea de Medicină.*
[29] „Liberalul", 21 aprilie 1900.
[30] *Ibidem.*
[31] Idem, 5 mai 1900.
[32] „Gazeta Moldovei", 13 ianuarie 1903, *Înființarea unui nou spital pentru județul Iași.*

V. Roşculeţ, medicul primar al judeţului, care solicitase acest lucru directorului general al serviciului sanitar, dr. Petrini Galaţi. Ziaristul argumenta necesitatea spitalului cu detalii despre bolnavii de sifilis din Iaşi, în număr de 500, trataţi în general de medicii de plasă, un fel de echivalent al medicilor de circumscripţie de azi. Pacienţii nu beneficiau de tratament suficient şi nici de monitorizare, cu efect în planul complianţei, care ar fi fost mult mai bine asigurată în regim spitalicesc.

Jurnalistul Ion Maxim publica în „Gazeta Moldovei" în 1903, în cadrul rubricii *Anchetele noastre*, un bilanţ al Spitalului de Copii „Caritatea"[33]. Aşezământul, înfiinţat cu 23 de ani înainte de Elena Cuza, a spitalizat în decursul unui an (1902-1903) 504 creştini şi 159 israeliţi. De consultaţii zilnice beneficiaseră 9.587 copii, din care 4.512 creştini şi 3.295 israeliţi. În aceeaşi perioadă, fuseseră efectuate 231 operaţii chirurgicale, din care 87 în serviciu (în clinică − n.r.) şi 144 în dispensar (regim ambulatoriu − n.r.). Serviciul medical fusese încredinţat dr. Russ, un „eminent practician", „secondat de Dr. Immerwol, a cărui reputaţie în boale de copii este destul de bine stabilită". Dr. Russ era şi medic primar al Spitalului Sf. Spiridon, precum şi inspector al Băilor[34], iar doctorul Brăescu, medic primar la Sf. Spiridon şi el, fusese numit director al Stabilimentului de hydroterapie, însărcinat cu inspectarea întregii staţiuni balneare, cu sediul în Iaşi. Pentru a servi mai bine nevoile asistenţei maternale, doi medici ieşeni, Bejan şi Teodorescu, propuseseră înfiinţarea unei şcoli de moaşe rurale cu durata de trei luni, axată pe cunoştinţe practice, dar şi teoretice de anatomie şi fiziologie[35].

Asigurările de sănătate

Asigurările de sănătate constituie un subiect neobişnuit în presa perioadei. Am întâlnit o relatare în „Liberalul", datând din 1901, care intitulează asigurarea medicală drept o taxă pe boală. Articolul tratează felul cum e cheltuit bugetul asigurărilor la Spitalul CFR, care pare să fi fost una dintre rarele instituţii care introduseseră asigurările. Potrivit articolului, fiecare angajat de la spital plătea 5% din salariu pentru Casa de Ajutor[36]. „Din fondul acestei case se plătesc ajutoarele şi trebuie să se dea şi concursul medical, care la CFR este absolut necesar din cauza numeroaselor accidente la care sunt expuşi funcţionarii."Autorul consideră măsura salutară dacă „întrebuinţarea fondului acesteia ar fi făcută într-un mod raţional şi conform scopului propus". „Capii acestui serviciu se preumblă cu lunile în ţară şi în străinătate, sub diferite pretexte, având leafă, diurne şi liber parcurs, iar nenorociţii funcţionari, cu leafă de 50-100 lei lunar, nu au voie nici măcar să fie bolnavi, fără a li se reţine 5% din salariu pentru ajutor şi concurs medical."

Dinamica populaţiei şi sănătatea publică în cifre

Cu un astfel de tablou al sănătăţii publice, dinamica populaţiei era marcată la sfârşit de secol XIX şi început de secol XX de o mortalitate infantilă sporită şi o limită de viaţă scăzută. Presa publică statisticile medicale ale ţării pe pagina întâi, arătând astfel importanţa acestui indicator de dezvoltare generală a României. În „Curierul Balasan" apărea, pe 20 martie 1892, cea mai recentă statistică medicală[37], datând din

[33] Idem, 2 iulie 1903, *Spitalul de Copii Caritatea.*
[34] Idem, 2 iulie 1903.
[35] Idem, 26 aprilie 1904, *Noua şcoală de moşit din Iaşi.*
[36] „Liberalul", 2 martie 1901, *Taxa pe boală.*
[37] „Curierul Balassan", 20 martie 1892, p. 1, *Statistica medicală a ţărei.*

1888-1889, inițial publicată în „Monitorul Oficial” nr. 229 din 19 ianuarie 1892. Potrivit acesteia, populația României la 1888 era de numai 5.472.400 suflete. Sporul de naşteri înregistrat în acelaşi an era de 60.984 rezultând un total de 5.536.384 oameni la 1 ianuarie 1889. Dintre aceştia, 82.6318 locuiau în mediul urban şi 4.710.066 în sate. În 1889, sporul populației a fost de 70.353, născându-se 213.222 şi murind − consemnează revista − „numai” 142.869[38].

Mortalitatea în mediul rural a fost de 243 la mie în 1889, iar în oraş, de 33,8 la mie. „Curierul” evidenția că numărul deceselor în 1889 a scăzut cu 15.805 față de 1888. 534 de medici îngrijeau de cele aproape 5,5 milioane de locuitori, ceea ce însemna o medie de peste 10.000 de locuitori la un medic. Realitatea era însă mult mai dramatică la țară, unde, potrivit statisticii publicate în „Curierul”, un medic servea 40.257 de locuitori.

Potrivit aceleiaşi surse, țara avea 112 spitale cu 4.204 paturi în total, din care doar 6 spitale erau întreținute de stat, 38 erau administrate de județe, 21 de către comune, 14 de Epitropia Sf. Spiridon Iaşi, iar alte 22 de spitale aveau finanțare şi administrare privată. Farmacii erau doar 162 în România dintre cele două veacuri, mai precis în 1888-1889.

Şapte molime mari au atacat România în 1889: variolă, scarlatină, pojar, angină diftерică, febra tifoidă, disenteria şi tusea măgărească. 16,3% dintre bolnavii de variolă au murit la sate, iar la oraş, proporția deceselor a fost 11,3%. Rata mortalității cauzate de scarlatină a fost de 41% în orașe, iar angina diftерică a cauzat 1.337 de îmbolnăviri şi o mortalitate de 45%[39]!

În 1903, „Gazeta Moldovei” publica trenduri demografice bazate pe statisticile ultimului deceniu, la rubrica *Anchetele noastre*[40], sub semnătura jurnalistului Nicolae Maxim. Dacă în 1893 numărul născuților era 2.473 pe an, în 1901 a scăzut la 2.125. Ilustrativ pentru evoluția demografică dar şi pentru obsesia antisemită din presa şi dezbaterile publice ale vremii era mențiunea că numărul născuților de etnie română este constant mai mic decât al evreilor. Autorul motivează dinamica populațională prin respectarea cu rigurozitate a preceptelor igienice de către familiile de evrei.

„Iaşul, un oraş bolnav”, era concluzia jurnalistului Blag, exprimată în titlul articolului său, publicat în „Gazeta Moldovei” la 13 ianuarie 1906[41]. Bazat pe un interviu cu ministrul de Interne Vasile Lascăr, articolul descria un oraş în care tifosul, scarlatina şi anghina apar regulat, rezultând în statistici îngrijorătoare: 34 de naşteri şi 32 de decese la 1.000 locuitori, cele mai proaste statistici din Europa! Prin comparație, la București se înregistraseră 29 naşteri şi 24 decese, iar la Viena − 31 naşteri şi 11 decese. „Iaşul e un oraş al morții”, mai spunea autorul, relatând despre stadiul precar al medicinei din capitala Moldovei, unde medicii erau prost plătiți şi împovărați de muncă, într-un peisaj în care mizeria şi sărăcia păreau epidemiile perpetue, ce le atrăgeau pe toate celelalte.

[38] *Ibidem.*
[39] *Ibidem.*
[40] „Gazeta Moldovei”, 17 februarie 1903, p. 1. *Populațiunea Iaşului.*
[41] Idem, 13 ianuarie 1906, p. 1, *Iaşul, un oraş bolnav.*

HEALTH POLICY IN PRINT MEDIA OF THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURY IN THE CITY OF IAȘI
(Summary)

Keywords: health policy, public health, health services, Romanian media, Iași, newspapers, the 19th-20th century.

The goal of this paper is to analyze how the newspapers and magazines of the last century reported on health and health policy. In this respect, I thoroughly read and analyzed the following newspapers and magazines published and distributed in Iași, available now at Iași Central University Library: "Curierul Balassan", "Evenimentul" of Iași, "Opinia", "Viitorul", "Liberalul", "Viața Românească" and "Gazeta Moldovei". My analysis shows that print media was a general source of information on public health, but also a means of educating behaviors and promoting healthier lifestyles. Less affected by political and party interests, health news and reports were more accurate and objective than those on political issues highly influenced by publication's editorial orientation – liberal or conservative.

Romanian media in the late nineteenth and early twentieth century offers important relevant about public health and population dynamics, representing a key historical source. Despite their inherent subjectivity, articles provide a realistic and credible perspective on most prevalent health topics. Subjectivity itself is an important source of knowledge of Romanians mentalities, prejudices, provides color and atmosphere which help us reconstruct and humanize the past. Our analysis of media articles leads to the conclusion that public health was seen as an important part of everyday life. As a result, health issues are often published on the front page – which is a relevant indicator of health problems' importance, severity and frequency. Like today's media, the newspapers of the 19th-20th century embraced a variety of styles, from short news stories to extensive reporting and commentaries. The high frequency of commercials about health services and remedies shows that public health and access to health services was suffering from severe lack of regulation and was rather seen as trading good, rather than a public good or a human right.

DIEGO CIOBOTARU[*]

DESPRE MODERNIZARE ÎN RITMURI CAZONE: MILITARIZAREA VIEȚII PUBLICE ÎN ROMÂNIA INTERBELICĂ[**]

Secolul XX a fost marcat profund de cele două mari conflagrații mondiale, precum și de totalitarismele ce i-au dat un profil aparte. Născute din trauma războiului, comunismul și fascismul au adoptat lupta ca model de acțiune pe plan politic, aceasta fiindu-le mai mult un crez decât un instrument real în construirea lumii noi pe care o anunțau. Prinsă în „vâltoarea" schimbărilor sociale și politice ale veacului XX, România a trecut prin ambele experiențe politice, manifestate prin transformări notabile la nivelul societății. Instaurarea comunismului după 23 august 1944 este strâns însă legată de toate „derapajele" democrației interbelice, exploatate intens de conducerea PCR. „Democrația dirijată" dintre cele două războaie mondiale, creșterea acțiunii coercitive a statului față de proprii săi cetățeni, experimentarea autoritarismului monarhic și a dictaturii militare au dus la asocierea tot mai strânsă a etatismului cu mobilizarea social-politică a populației. După cum notează politologul Vladimir Tismăneanu, evoluția țărilor din Europa Centrală și de Est, începând cu a doua jumătate a anilor '30, mai precis îndepărtarea lor de modelul democratic liberal, le-a vulnerabilizat în confruntarea de după 1945 cu ofensiva comunistă[1]. În acest studiu nu ne propunem decât să surprindem câteva din tendințele de instalare, în viața publică dintre cele două războaie mondiale, a unui set de norme și practici cu specific cazon. Ele i-au deprins pe români cu un tip de disciplină socială pe care „democrația populară" avea să o aducă la paroxism.

De la onoare la ordine

Potrivit istoricului ieşean Mihai Chiper, începând cu a doua jumătate a secolului XIX, societatea românească devenea tot mai fascinată de conduita şi uniforma militară, iar voci importante ale armatei se pronunţau în favoarea unui model de societate cazonă, tipic german. Pe parcursul câtorva decenii, până în preajma Primului Război Mondial, viaţa publică din Vechiul Regat era marcată, aşadar, de un intens curent militarist, datorat mai ales introducerii serviciului militar obligatoriu[2] şi

---

[*] Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iași.

[**] Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală", cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[1] Vladimir Tismăneanu, *Despre comunism. Destinul unei religii politice*, București, Humanitas, 2011, p. 52.

[2] Mihai Chiper, *O societate în căutarea onoarei. Duel şi masculinitate în România (1859-1914)*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2012, p. 43 şi 46; idem, *A fi ofiţer. Onoare şi imagine de sine în*

dezvoltării preocupărilor legate de educaţia fizică a tineretului şcolar[3]. Aceste două măsuri sunt strâns legate de „spiritul epocii”; iar după cum scrie şi Sergiu Iosipescu, elitele culturale şi politice au acordat o atenţie sporită organizării militare, în vederea realizării idealului naţional, ca parte a proiectului de modernizare instituţională importat din apusul Europei[4].

Un rol determinant în acest proces l-a avut principele (ulterior regele) Carol I, ale cărui preferinţe pentru armata prusacă, în care acesta se formase, aveau să triumfe asupra influenţelor franţuzeşti promovate de clasa noastră politică. Aşadar, în anul 1868, debutează reformarea sistemului militar românesc, fiind legiferată apariţia armatei permanente, a formaţiunilor teritoriale (trupe de „dorobanţi” şi „călăraşi”), a miliţiilor, a gărzilor orăşeneşti şi a gloatelor la sate. Ultimele trei reprezentau armate de „linia a doua”, având rolul de rezervă în caz de conflict armat, şi erau destinate, totodată, restabilirii ordinii şi asigurării pazei la nivel local[5]. Obţinerea independenţei de stat a constituit un nou episod de seamă în organizarea armatei române, reformele adoptate între anii 1878 şi 1914 fiind inspirate din cadrul legislativ german: un gest firesc în condiţiile aderării României la Tripla Alianţă în anul 1883. Creşterea anuală a bugetului armatei, permanentizarea serviciului militar obligatoriu şi fortificarea teritoriului erau măsuri defensive susţinute atât de formaţiunile aflate la putere cât şi de opoziţie; astfel, se credea că românii vor face faţă ameninţărilor externe, tânărul stat român independent percepându-se ca un impediment în faţa expansiunii imperiilor vecine[6].

O altă caracteristică a perioadei este interesul pentru disciplinarea socială a tinerei generaţii, şcoala românească adoptând în acest sens principii şi metode cazone. Se ştie că fenomenul de încadrare a educaţiei în formele şi organizaţiile ostăşeşti apăruse de timpuriu în foarte multe state europene. În timpul războaielor napoleoniene, Germania experimentase deja acest model, preluat mai târziu şi de francezi („batalioanele şcolare”), în urma campaniei militare dezastruoase din anii 1870-1871, ca „reţetă de întărire a organizării statale”[7], după cum se pronunţa Constantin Kiriţescu în lucrarea dedicată istoriei educaţiei fizice, *Palestrica*. Nu în ultimul rând, şi Marea Britanie adopta măsuri de militarizare a sistemului de învăţământ, ca răspuns la provocările tot mai mari aduse de administrarea imensului imperiu colonial, pentru a inculca un anumit conformism social viitorilor săi cetăţeni şi a le asigura baza de cunoştinţe preregimentare[8].

De asemenea, în spaţiul românesc, reformele modernizatoare din sistemul de învăţământ şi fascinaţia autorităţilor pentru dezvoltarea completă a generaţiilor viitoare au fost tributare aparatului ofiţeresc şi spiritului promovat de forţele armate. Acestea

---

România modernă (1859-1918), în Andi Mihalache, Silvia Marin-Barutcieff (coord.), *De la fictiv la real: imaginea, imaginarul, imagologia*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza”, 2010, p. 649-679.

[3] Vezi mai ales capitolul *Educaţia fizică în şcoală şi în pregătirea militară*, în Lucian Popescu, *Educaţia fizică şi sportul în România. Cadrul organizatoric şi legislativ din perioada contemporană*, Iaşi, Universitatea Alexandru Ioan Cuza, 2007, p. 8-26.

[4] Sergiu Iosipescu, *Armată şi societate, reformă şi modernizare în România secolului al XIX-lea*, în Petre Otu (coord.), *Reforma militară şi societatea în România (1878-2008). Relaţionări externe şi determinări naţionale*, Bucureşti, Editura Militară, 2009, p. 14 şi 20.

[5] Maria Georgescu, Sergiu Iosipescu, *Reforma organismului militar între modelul francez şi cel german (1878-1916)*, în Petre Otu (coord.), *Reforma militară şi societatea…*, p. 48-49.

[6] *Ibidem*, p. 48-49, 51-52 şi 69-71.

[7] Constantin Kiriţescu, *Palestrica. O istorie universală a culturii fizice. Origini, evoluţie, concepţii, metode, probleme, împliniri*, Bucureşti, Editura Uniunii de Cultură Fizică şi Sport, 1964, p. 539.

[8] C. B. Otley, *Militarism and Militarization in the Public Schools, 1900-1972*, în „The British Journal of Sociology”, vol. 29, nr. 3 (septembrie 1978), p. 321-339.

erau singurele cadre specializate, într-o oarecare măsură, în a transmite cunoştinţe şi instrucţiuni de gimnastică (şi chiar de igienă corporală) necesare fortificării fizice a elevilor, dar şi „formării unui corp profesional şi a unei armate cu o bună pregătire fizică”[9]. Astfel că, în paralel cu exerciţiile de gimnastică, instrucţia militară a fost asociată programei şcolare; astfel, noţiuni de tir şi scrimă se executau în cadrul aceleiaşi ore didactice, până la elaborarea reformelor lui Spiru Haret din domeniul educaţional[10]. Şi în acest domeniu modelul francez a atras mai mult, sistemul „batalioanelor şcolare” fiind introdus în şcolile româneşti sub forma detaşamentelor de „mici dorobanţi”[11].

Până la Haret, militarizarea şcolii era proclamată politică de „stat şi ţară” în urma adoptării „Legii pentru introducerea instrucţiei militare obligatorii în şcolile primare, secundare şi profesionale de băieţi” (7 martie 1906). Prin acest demers legislativ, şcoala românească adopta uniforme şi grade inspirate din mediul cazon, dar şi exerciţii de familiarizare a tinerilor cu exigenţele armatei şi cu armamentul folosit („tragerea la ţintă cu carabina”, „tragerea cu arma de război cu cartuşe oarbe” ş.a.)[12]. Astfel, putem afirma că apariţia ideilor modernizatoare privind practicarea educaţiei fizice şi sportului, dar şi a primelor norme privind educaţia şcolară, sub aspectul impunerii unei conduite civice moderne, au intrat sub patronajul „epoleţilor”; iar pentru o perioadă îndelungată, armata şi şcoala românească vor forma un tandem, legitimat prin prisma unui discurs public bazat pe ordine şi disciplină.

Experienţa Marelui Război

Primul Război Mondial a fost o experienţă traumatizantă pentru „bătrânul continent”. Istoricul David Stevenson, specialist britanic în istoria Marelui Război, consideră că tocmai această intensă militarizare a vieţii publice şi creşterea influenţei decizionale a cadrelor armatei au permis rapida declanşare a ostilităţilor. Totodată, Stevenson notează că militarizarea politicii internaţionale după anul 1905 a făcut inevitabilă izbucnirea primei conflagraţii mondiale. În plus, competiţia pentru înarmare, diplomaţia bazată pe riscuri şi familiarizarea opiniei publice cu iminenţa războiului au accelerat deciziile de participare activă la confruntări[13].

Imensele sacrificii umane şi materiale din anii 1914-1918 au produs schimbări decisive la nivelul reprezentărilor sociale. După cum afirmă tânărul istoric clujean Gheorghe Negustor, „mutaţii profunde se petrec pe toate planurile, şocul este puternic, iar sensibilitatea umană reacţionează imediat”, lăsând în urmă consecinţe de lungă durată, printre care se evidenţiază apariţia, la un nivel extins, a traumelor psihice suferite de combatanţi[14]. Gh. Negustor mai precizează că Marele Război s-a desfăşurat pe alte coordonate decât confruntările armate anterioare: instrumentalizarea dezvoltării tehnologice în scopuri beligerante a dus la un angajament total în război, astfel că, în tranşee, s-au folosit tehnici şi tactici de luptă noi, care maximizau brutalitatea atacului

[9] Lucian Popescu, *op. cit.*, p. 11 şi 14.
[10] *Ibidem*, p. 20.
[11] Constantin Kiriţescu, *op. cit.*, p. 539-540.
[12] *MOf*, partea I, nr. 269 din 7/20 martie 1906, p. 9623-9625, respectiv nr. 24 din 1 martie 1909, p. 217-226, *apud* Lucian Popescu, *op. cit.*, p. 23.
[13] David Stevenson, *Militarization and Diplomacy in Europe before 1914*, în „International Security”, vol. 22, nr. 1, 1997, p. 126-129.
[14] Gheorghe Negustor, *Lupta şi nebunia: nevrozele şi disciplina militară în timpul Marelui Război*, în *Disciplinarea socială şi modernitatea în societatea modernă şi contemporană (sec. XVI-XXI)*, editor Toader Nicoară, Cluj-Napoca, Editura Accent, 2011, p. 266-267.

şi, implicit, pagubele în rândul inamicilor[15]. Citându-l pe Eric J. Reed, Gh. Negustor analizează impactul distructiv al armamentului modern asupra mentalului individual şi colectiv, arătând că „soldatul trimis pe front intră într-o nouă viaţă, care e absolut diferită de cea dinainte, iar soldaţii devin ciudaţi pentru oamenii şi lucrurile din trecut, şi chiar pentru ei înşişi”[16]. Pentru aceştia, „lungile perioade din tranşee, sentimentul izolării şi al uitării, zgomotul infernal provocat de noile arme, imaginile terifiante de pe câmpul de luptă” vor contribui la perturbarea psihicului, mutilând un număr impresionant de combatanţi. Nu trebuie uitat că victime în acest război au fost civilii, copiii şi femeile, suferind datorită diverselor forme de manifestare ale violenţei[17]. Pentru statul român, angajat relativ târziu în conflict, Marele Război a adus pierderi foarte grele, în comparaţie proporţională cu restul beligeranţilor. Conform datelor Departamentului de Război al SUA, unanim acceptate de cercetătorii perioadei, România a înregistrat o proporţie de 71,4% victime, din totalul celor 750.000 de oameni mobilizaţi; adică peste jumătate de milion de morţi, răniţi, prizonieri şi dispăruţi, dar şi cea mai ridicată rată a pierderilor în rândul populaţiei civile din toate ţările beligerante[18].

Alipirea unor provincii cu populaţie majoritar românească (Bucovina, Basarabia, Transilvania) a avut un impact emoţional puternic, iar speranţele într-un nou început erau imense. Încă din timpul ostilităţilor, elitele politice promiteau măsuri de ameliorare a vieţii oamenilor de rând, astfel că reconfigurarea social-politică a României s-a dovedit tributară desfăşurării sinuoase a Marelui Război. Prin adoptarea reformei agrare şi a votului universal, un vechi sistem social şi politic îşi dădea ultima suflare. În locul său se ridica treptat un segment important de populaţie care datora războiului abia încheiat ascensiunea ei socială. Printre altele, extinderea bazei de selecţie a cadrelor militare va contribui şi la modificarea opţiunilor matrimoniale, astfel că, în perioada de după război, tot mai mulţi părinţi făceau un titlu de glorie din faptul că au „ajuns fericirea de a căsători o fată după un subofiţer din armată”[19].

Apelul la experienţa frontului va fi o constantă a petiţiilor adresate monarhului, în special în perioada regelui Carol al II-lea. Era o formă de sensibilizare a acestuia faţă de problemele cotidiene, neşansa şi nedreptatea zilnică fiind pusă în antiteză cu „eroismul” din tranşee[20]. Se cerea schimbarea din temelie a societăţii, lichidarea vechilor rânduieli

---

[15] *Ibidem*, p. 267. Interesant de văzut este şi cazul angrenării în luptă a detaşamentelor de femei care, într-o formă organizată, pe bază de voluntariat, au participat la confruntările armate. Pentru detalii privind cazul Rusiei ţariste, vezi studiul Mellisei K. Stockdale, *My Death for Motherland Is Happiness: Women, Patriotism, and Soldiering in Russia's Great War, 1914-1917*, în „American Historical Review”, vol. 109, nr. 1, februarie 2004, p. 78-116.

[16] Eric J. Leed, *No Man's Land. Combat and Identity in World War I*, Cambridge University Press, 1979, p. 2-4, *apud* Gheorghe Negustor, *Lupta şi nebunia: nevrozele şi disciplina militară în timpul Marelui Război*, p. 267.

[17] *Ibidem*, p. 267-269.

[18] Francisco Veiga, *Istoria Gărzii de Fier (1919-1941). Mistica ultranaţionalismului*, Bucureşti, Humanitas, 1995, p. 19-20.

[19] SJAN Iaşi, fond Primăria oraşului Iaşi, dosar 62/1938, f. 48.

[20] Citǎm din petiţia unui ieşean, Ioan Popa, adresată regelui Carol al II-lea: „[…] 7 băieţi şi 5 fete [am – n.n.] din care 2 actualmente sub arme, unde şi subsemnatul mi-am făcut datoria în campaniile din 1913 şi de Reîntregire, când în luptele din Dobrogea mi-am lăsat sângele, fiind hotărât să-mi apăr ţara ca orice cetăţean care se simte bun român […]. Majestate, pentru cele arătate, viu în faţa Măriei Voastre a vă ruga ştiind că sunteţi singurul sprijin şi ajutor a celor nevoeşi şi încercaţi de soartă […]. Deci aşa cum subsemnatul mi-am făcut cu prisosinţă datoria şi am înscris în cartea gloriei scumpei noastre Ţări cu sângele meu, aşa am învăţat şi pe viitorii ostaşi în număr de 7 să se poarte fiind devotaţi […]”.

Relevantă este şi intervenţia unui fost combatant, Gheorghe Acasandrei, pe care o reproducem fragmentar: „Maiestate, am avut îndrăsneala şi curajul a cere înaltul sprijin al Măriei Voastre pentru că ştiu că sunteţi

şi edificarea unei „lumi” noi, în care omul simplu să ocupe locul central[21]. Astfel, după cum notează şi Ioan Scurtu, începând cu anul 1918, „politica a intrat în viaţa cotidiană a milioane de români”[22]. Sfârşitul conflagraţiei lasă în urmă o societate românească transformată sub toate aspectele vieţii publice/cotidiene şi o populaţie marcată profund de sacrificiile cerute pentru realizarea idealului naţional.

Pacea a însemnat un prim pas spre redobândirea „normalităţii” colective şi individuale, după confruntările şi epidemiile ce seceraseră populaţia şi lăsaseră în urmă invalizi, orfani, văduve şi multă, foarte multă durere[23]. Cifrele vorbesc de la sine. Potrivit statisticilor vremii, în România anului 1920 erau înregistraţi oficial 35.717 invalizi de război, 55.906 văduve şi 360.728 de orfani din aceeaşi cauză[24]; la care se adaugă peste o jumătate de milion de morţi, răniţi, prizonieri şi dispăruţi. Problema I.O.V. (invalizi, orfani şi văduve de război) a fost, de-a lungul întregului interbelic, cel puţin la nivel discursiv, una de prim plan. Clasa politică a încercat ameliorarea situaţiei acestora prin adoptarea unor măsuri de protecţie socială, însă, aproape de fiecare dată, lipsa fondurilor a îngreunat „bunele intenţii” ale aparatului de stat[25].

Acţiunile de tip „vigilante” şi „militarizarea” marxismului

Încheierea oficială a ostilităţilor nu a coincis cu „pacificarea” populaţiei, cultura războiului fiind înlocuită de cea a violenţei. Legătura dintre aceste două realităţi reprezintă un subiect încă deschis interpretărilor istoriografice: unii cercetători ai perioadei susțin legătura de cauzalitate între aceste două manifestări, în timp ce alții optează pentru individualizarea cultului violenţei, considerându-l un fenomen distinct, „o ruptură cu trecutul”, începutul a ceea ce va atinge apogeul în perioada celui de-al Doilea Război Mondial[26].

Revenind la perioada de final a Marelui Război, trebuie spus că, atunci, Europa era încă în dezordine, iar până la confirmarea oficială a noilor realităţi geopolitice, haosul pusese stăpânire pe întinse regiuni ale continentului. Lipsa autorităţii de stat a facilitat forme organizate de manifestare a violenţei armate, care se substituiau instituţiilor legitime ale statului şi promiteau asigurarea ordinii, de cele mai multe ori sub

---

Regele ţăranilor şi al muncitorilor, cunosc Înaltul Suflet de dreptate care-L aveţi încă din anul 1911 când am făcut serviciul militar cu gradul de sergent la compania 3-a din regimentul 8 Vânători, iar Măria Voastră pe atunci cu gradul de Locotenent comandaţi plutonul I din acea companie şi eu făceam parte din acel pluton şi companie, aşa că am avut norocul şi fericirea o vară întreagă să cunosc înalta bunătate a Măriei Voastre. Iar în timpul marelui răsboiu am făcut parte din Batalionul I Vânători de Munte comandat onorific de Măria Voastră, iar ca comandant activ pe dl Maior Bădulescu Virgil. La o inspecţie făcută la acel Batalion la Târgu Neamţ şi băile Oglinzi, la o temă de crochiu dată în faţa Măriei Voastre, am fost recomandat că sunt acel Acasandrei care făceam parte din plutonul dela Batalionul 8 Vânători pe care Măria Voastră făceaţi instrucţie cu noi pe muntele Furnica. A treia oară am fost cunoscut de Măria Voastră în urma luptelor de la Cireşoaia când aţi venit cu buna noastră Mamă astăzi pierdută pentru vecie din această lume […]” (*ibidem*, f. 60, respectiv 70 şi urm.).

[21] Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX: 1918-1948*, Iaşi, Tipo Moldova, 2010, p. 22, respectiv Dana Beldiman, *Armata şi Mişcarea Legionară (1927-1947)*, Bucureşti, Institutul Naţional pentru Studierea Totalitarismului, 2002, p. 25.

[22] Ioan Scurtu, *Viaţa cotidiană a românilor în perioada interbelică*, Bucureşti, Editura RAO, 2001, p. 262.

[23] Gheorghe Negustor, *Atitudini şi manifestări din timpul maladiilor 1914-1918*, în „Caiete de antropologie istorică”, anul IX, nr. 2 (17) (*Probleme de ecologie istorică*), Cluj-Napoca, Editura Accent, iulie-decembrie 2010, p. 92-93 şi Ioan Scurtu, *Viaţa cotidiană…*, p. 251-252.

[24] Ioan Scurtu, *Viaţa cotidiană…*, p. 251.

[25] *Ibidem*, p. 252 şi 254.

[26] Robert Gerwarth şi John Horne, *The Great War and Paramilitarism in Europe, 1917-1923*, în „Contemporary European History”, vol. 19, august 2010, p. 267.

stindardul luptei pentru obţinerea independenţei naţionale[27] sau în numele „luptei de clasă”[28]. După cum arată Francisco Veiga, în acele zile, armele erau foarte uşor de procurat, iar peste noapte apăreau miliţii şi contramiliţii; în orice caz, erau formaţiuni ce purtau costume regionale şi se autoproclamau „eliberatoare”. Îndeosebi în Europa Centrală şi de Est, atentatele, răfuielile etnice, reajustarea brutală a hărţilor etnice şi masiva demobilizare a unor oameni obişnuiţi să ucidă au condus la apariţia „pistolarilor”, la acţiuni de tip „vigilante”, la reapariţia fenomenului de „haiducism”: unul cu tradiţii îndelungate mai ales în zona balcanică şi care era susţinut, „de pe margine”, de populaţia civilă. Deseori, aceste grupări declanşau conflicte pe graniţă, mai ales că noile frontiere nu erau delimitate într-un cadru politic oficial şi nici nu erau asumate de beligeranţi[29].

De asemenea, un puternic val revoluţionar traversa Europa, „stafia comunismului” fiind o realitate palpabilă începând cu anii Primului Război Mondial. România nu făcea notă discordantă în acest tablou revoluţionar, desele greve şi demonstraţii ale muncitorilor marcând anii 1919-1920[30]. „Militarizarea” marxismului se concretiza prin revoluţia bolşevică din Rusia ţaristă, extinsă în exterior tot pe cale armată[31]; astfel că, în martie 1919, Ungaria devenea Republică Sovietică, iar Bavaria, pentru o scurtă perioadă, împărtăşea aceeaşi soartă. Tot în 1919, reprezentanţii partidelor comuniste europene se întruneau în primul congres al Internaţionalei a III-a. Cu acest prilej, Lenin proclama lupta prin toate mijloacele posibile, inclusiv pe cale insurecţionară, pentru răsturnarea burgheziei mondiale şi pentru formarea unei republici sovietice internaţionale, ca stadiu de tranziţie către abolirea definitivă a statului. Prin intermediul maximaliştilor din Partidul Socialist, România va fi reprezentată în Comintern începând din anul 1921, iar Partidul Comunist, rezultat din sciziunea mişcării noastre muncitoreşti, va reprezenta interesele radicale ale Moscovei. Or, se ştie că „stânga” politică modernă a fost relativ marginală în societatea românească. Modernizarea lentă a ţării şi dezvoltarea târzie a unui proletariat industrial urban, activ din punct de vedere politic, au marcat serios evoluţia mişcării socialiste şi manifestările sale organizatorice[32]. Totuşi, nemulţumirile crescânde faţă de evoluţia „catastrofală” a societăţii favorizau apariţia mişcărilor comuniste şi coagularea unui public favorabil schimbărilor radicale, revoluţionare[33].

Apărând şi psihoza unui posibil atac bolşevic, autorităţile statului au dispus izgonirea soldaţilor ruşi cu ajutorul armatei. Ulterior, soldaţii au întors armele împotriva

---

[27] Julia Eichenberg, *The Dark Side of Independence. Paramilitary Violence in Ireland and Poland after the First World War*, în „Contemporary European History”, vol. 19, august 2010, p. 231-232.

[28] Michael M. Boll, *The Emergence of the Petrograd Red Guard (March-June, 1917): A Study in the Radicalisation of the Petrograd Proletariat*, în „The Journal of Modern History”, vol. 51, nr. 3, septembrie 1979, p. 1163-1165. Vezi şi Tsuyoshi Hasegawa, *The Formation of the Militia in the February Revolution: An Aspect of the Origins of Dual Power*, în „Slavic Review”, vol. 32, nr. 2, iunie 1973, p. 303-322.

[29] Francisco Veiga, *op. cit.*, p. 41 şi 81. Strict pentru cazul Rusiei ţariste, recomand studiul lui Joshua Sanborn, *The Genesis of Russian Warlordism: Violence and Governance during the First World War and the Civil War*, în „Contemporary European History”, vol. 19, august 2010, p. 195-213.

[30] Armin Heinen, *Legiunea „Arhanghelului Mihail”. Mişcare socială şi organizaţie politică. O contribuţie la problema fascismului internaţional*, ediţia a II-a, traducere din germană de Cornelia şi Delia Eşianu, control ştiinţific Florea Ioncioaia, Bucureşti, Humanitas, 2006, p. 88.

[31] Vezi Jacob W. Kipp, *Lenin and Clausewitz: The Militarization of Marxism, 1914-1921*, în „Military Affairs”, vol. 49, nr. 4 (octombrie 1985), p. 184-191.

[32] Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, traducere de Cristina Petrescu şi Dragoş Petrescu, *Postfaţă* de Mircea Mihăieş, Iaşi, Polirom, 2005, p. 61.

[33] Paul Niculescu-Mizil, *De la Comintern la comunism naţional. Despre Consfătuirea partidelor comuniste şi muncitoreşti, Moscova, 1969*, Bucureşti, Editura Evenimentul Românesc, 2001, p. 13-14.

muncitorilor români suspectaţi de bolşevism, care solicitau demilitarizarea unor întreprinderi şi libertate de organizare. Deşi erau sprijinite din umbră de socialişti, grevele au fost reprimate din faşă de trupele aflate încă pe picior de război; de altfel, ele vor contribui şi la prăbuşirea Republicii Sovietice Ungare conduse de Béla Kun.

Pregătirea premilitară şi apărarea pasivă

Primul Război Mondial a determinat mutaţii la nivelul mediului politic, iar dezbaterile privind natura, evoluţia şi mai ales dimensiunile unui nou conflict de proporţii similare au antrenat toate partidele ce s-au succedat la guvernare. Astfel, după cum arată şi Petre Otu, politicienii şi cadrele superioare ale armatei române erau conştiente de fragilitatea păcii din Europa şi din lume. Cei menţionaţi nu dădeau dovadă de naivitate, neîncrezându-se în regulile dreptului internaţional şi nici în tratatele încheiate la Versailles: percepute de mulţi doar ca un armistiţiu pentru refacerea forţelor, în vederea ciocnirii finale între foşti beligeranţi[34].

Între timp, pe baza experienţei celor cinci ani de ostilităţi, a apărut conceptul de „naţiune armată", teoretizat de Erich Ludendorff, autorul lucrării *Războiul total*. În opinia lui, factorul primordial al relaţiilor dintre state devenea războiul, iar susţinerea acestuia până la final trebuia să angajeze întreaga populaţie. După înfăptuirea unităţii naţionale, România şi-a schimbat statutul geopolitic şi geostrategic, preluând din mers acest nou principiu. S-a ajuns repede la o concluzie cvasiunanimă, că statul român nu putea rezista decât apelând la conceptul de „naţiune armată", adică la organizarea ei din vreme, pentru eventualitatea unui alt război. Totalitatea resurselor urmau a fi angajate în concretizarea acestei politici. Întărirea capacităţii defensive a statului român rămânea doctrina militară până la debutul ostilităţilor celui de-al Doilea Război Mondial. Iar „premilităria" şi „apărarea pasivă" reprezentau doar o parte din materializarea acestui concept în cadrul societăţii româneşti interbelice.

Prin „Legea asupra organizării naţiunii şi teritoriului pentru timp de război", nr. 1245/1933, au fost introduse reglementări privind protecţia populaţiei şi a bunurilor în caz de conflict armat, dar şi încadrarea tuturor membrilor societăţii în diverse organizaţii paramilitare. Regulamentul „Apărării Pasive contra Atacurilor Aeriene", aprobat prin Înaltul Decret Regal nr. 468 din 28 februarie 1933, stabilea atribuţiile ministerelor, localităţilor urbane şi rurale, întreprinderilor şi instituţiilor, dispunând înfiinţarea comisiilor de apărare pasivă la nivelul judeţelor, municipiilor, oraşelor şi comunelor rurale, precum şi la nivelul întreprinderilor şi instituţiilor. Totodată, prin adoptarea acestui plan de mobilizare naţională au fost instituite măsuri preventive, de salvare în caz de război, în condiţiile în care „[…] lipsa de pregătire şi prevedere a făcut ca în timpul Marelui Război foarte mulţi locuitori din oraşele mari să-şi găsească moartea în majoritatea cazurilor din lipsa de pregătire, din timp de pace al felului de a se păzi […]"[35]. Exerciţiile de „apărare pasivă" se desfăşurau lunar, „[…] având în vedere necesitatea deprinderii locuitorilor cu semnalele de alarmă şi încetarea ei, precum şi dirijarea spre adăposturile contra bombardamentelor aeriene […]"[36]. Erau deci organizate pentru a reda publicului un scenariu cât mai aproape de realităţile războiului. Urma să se planifice trimestrial un exerciţiu inopinat la nivelul întregii ţări, anunţat direct de

[34] Petre Otu, *Evoluţia reformei de la un război la altul (1919-1939)*, în idem (coord.), *op. cit.*, p. 141 şi 157.
[35] SJAN Iaşi, fond Primăria municipiului Iaşi, dosar 316/1938, f. 26 f.-v.
[36] *Ibidem*, f. 6.

Ministerul Aerului şi Marinei[37], populaţiei fiindu-i cerută „desăvârşita supunere şi încredere în măsurile luate”. În caz contrar, autorităţile luau măsuri severe, persoanele ce nu executau dispoziţiile fiind luate în evidenţa Chesturii de Poliţie şi trimise în judecată[38]. Pentru a populariza cât mai bine noţiunile teoretice, în şcoli a fost introdusă „ora de apărare pasivă”, iar prin ţară a rulat filmul de propagandă naţională *Războiul Viitor*[39]. La nivel edilitar, pentru a veni în spijinul acestor măsuri, s-a decis şi amenajarea de adăposturi în interiorul imobilelor, încă din momentul construcţiei lor[40]. Concomitent, prin adoptarea „Decretului-lege pentru unificarea şi simplificarea măsurilor financiare excepţionale” (din 1 aprilie 1937), clădirile, precum şi terenurile de instrucţie ce se aflau în proprietatea judeţelor şi a comunelor şi care erau utilizate de structurile Armatei, treceau în proprietatea „deplină şi exclusivă a Statului, spre a servi scopurilor militare”[41]. Un caz interesant este al Bisericii Golia din Iaşi: după punerea în practică a acestei legi, lăcaşul revenea garnizoanei din localitate; în această locaţie s-a stabilit în permanenţă un pluton de soldaţi, iar curtea interioară a fost reconfigurată pentru „adunarea soldaţilor şi alte exerciţii”[42].

De asemenea, pregătirea premilitară a reprezentat o altă ipostază a conceptului de „naţiune armată”, având ca finalitate formarea conştiinţei naţionale a tineretului şi practicarea, într-un cadru organizat, a exerciţiilor fizice şi militare[43]. Acest program a fost iniţiat de colonelul Virgil I. Bădulescu, directorul Oficiului Naţional pentru Educaţie Fizică, datorită solicitării Senatului Cultural al Ministerului Instrucţiunii Publice şi Cultelor. Proiectul referitor la educaţia fizică a tineretului şi la pregătirea lui în vederea prestării ulterioare a serviciului militar a fost înaintat de Bădulescu la data de 3 decembrie 1933, în condiţiile în care, în Europa, existau deja diferite forme de pregătire preregimentară. Într-un final, s-a decis adoptarea modelului polonez, deoarece corespundea aproape în totalitate obiectivelor noastre. De asemenea, a contat că, în iulie 1933, la invitaţia organizaţiei de pregătire preregimentară poloneză „Strzelec” („Trăgător”)[44], o delegaţie a Ministerului Apărării Naţionale a participat la un curs de informare în acest sens.

La 28 aprilie 1934 a fost promulgată „Legea pentru pregătirea premilitară”, programul fiind obligatoriu pentru toţi tinerii de naţionalitate română cu vârsta cuprinsă între 18 şi 20 de ani. Se dorea întărirea simţămintelor morale şi naţionale, dezvoltarea spiritului de ordine şi disciplină cetăţenească, a aptitudinilor fizice şi a cunoştinţelor

[37] *Ibidem*, f. 26.
[38] *Ibidem*, f. 6 şi 7.
[39] SJAN Iaşi, fond Prefectura Iaşi, dosar 27/1938, f. 2.
[40] SJAN Iaşi, fond Primăria municipiului Iaşi, dosar 295/1940, f. 2 f.-v.
[41] *Ibidem*, dosar 168/1938, f. 78.
[42] *Ibidem*, f. 18.
[43] O lectură complementară asupra acestui fenomen găsim în excelenta lucrare a lui Bogdan Popa, *Educație fizică, sport și societate în România interbelică*, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2013, p. 148-232.
[44] În Polonia, pregătirea preregimentară era condusă de un organism oficial creat pentru acest gen de manifestări. Organizaţia „Strzelec” a fost fondată încă din 1908, când viitorul mareşal şi şef de stat Józef Piłsudski a pus bazele, în regiunea austriacă a Poloniei, unei grupări, în aparenţă de tir şi sport, dar care sub o formă conspirativă milita pentru cauza independenţei. Treptat, după obţinerea independenţei statale, organizaţia s-a extins, răspândindu-se în toată ţara; iar tendinţa principală a devenit încadrarea şi organizarea tineretului, considerat „rezerva” statului. În cadrul structurilor sale, durata pregătirii era de cel puţin trei ani, tinerii polonezi fiind înregimentaţi începând cu vârsta de 16 ani. Mai mult, în sistemul de învăţământ se desfăşurau anual 150 de ore practice şi teoretice. Pregătirea militară se realiza în funcţie de vârstă şi cuprindea următoarele categorii: „Zuchow” (până în 14 ani), „Orlat” („Puii de vultur”, până la 16 ani), „Junakow” (18 ani), „Strzechow” (21 ani), „Reserwistow” (tinerii ce terminaseră stagiul militar). Detalii în Lucian Popescu, *op. cit.*, p. 135-136.

militare în vederea chemării „sub drapel”. Durata efectivă a pregătirii premilitare era de 40-50 de şedinţe anuale, desfăşurate de regulă în zilele de sărbătoare, după slujbele religioase, la acestea adăugându-se şi o perioadă anuală de concentrare de 4-7 zile. Programul se desfăşura sub îndrumarea Ministerului Apărării Naţionale, în colaborare cu Ministerul Instrucţiunii, al Cultelor şi Artelor, Ministerul Muncii, Sănătăţii şi Ocrotirii Sociale, Ministerul Agriculturii şi Domeniilor, Finanţelor, Lucrărilor Publice şi Comunicaţiilor. Sub aspect didactic, pregătirea premilitară organiza şedinţe ce vizau educaţia morală, fizică, naţională, cetăţenească, igienică, dar şi instrucţia elementară militară. Educaţia fizică şi activităţile sportive aveau un rol esenţial, contribuind în mare măsură la regenerarea fizică, întărirea spiritului de disciplină şi propagarea cultului pentru muncă. Nu întâmplător, fiecare şedinţă, atât la început cât şi la sfârşit, era însoţită de intonarea imnului *Hotarul Sfânt*.

Activitatea individuală era consemnată în livretele personale, iar fiecare participant beneficia, la terminarea serviciului premilitar, de una din următoarele calificări: cu pregătire premilitară completă, incompletă sau fără (pentru tinerii care înregistrau mai mult de 12 absenţe). Printre altele, tinerii premilitari erau utilizaţi în scopuri civice, pe timpul vacanţelor şcolare, fie în localităţile natale, fie în cadrul unor tabere special constituite pentru desfăşurarea muncii obşteşti[45], în conformitate cu ordinul Ministerului Educaţiei Naţionale[46]. Totodată, premilitarii erau folosiţi pentru regularizarea cursurilor de râuri[47], pentru paza stadioanelor şi a plantaţiilor făcute pe terenurile armatei, pentru asanarea bălţilor, pentru salubrizarea anumitor zone din oraşe, dar şi pentru executarea tranşeelor colective publice, necesare bunei desfăşurări a activităţilor ce ţineau de „apărarea pasivă”[48]. În mod previzibil, nu erau scutiţi nici de participarea la diferite campanii agricole[49]. Din punct de vedere imagistic, defilările cu ocazia sărbătorilor naţionale şi religioase[50], serbările de afirmare premilitară[51] şi concursurile sportive reprezentau principalele manifestări publice ale acestora.

Din tranşee în viaţa politică: Averescu şi Liga Poporului

Deloc surprinzătoare, victoria lui Alexandru Averescu în alegerile din noiembrie 1919 oferă o imagine de ansamblu asupra perpetuării modelului cazon dincolo de

[45] SJAN Iaşi, fond Primăria municipiului Iaşi, dosar 261/1938, f. 1-2.

[46] *Ibidem,* dosar 175/1941, f. 19.

[47] „Direcţiunea Apelor, Ministerul Lucrărilor Publice şi Comunicaţii a proiectat regularea cursului Bahluiului dela Erbiceni […] folosindu-se premilitarii” (*ibidem,* dosar 261/1938, f. 14).

[48] *Ibidem,* dosar 175/1940, f. 33-34, 42 şi 51.

[49] „Pentru acoperirea nevoilor urgente ale muncilor agricole, Preşedintele Consiliului de Miniştri a decis ca şedinţele premilitare să se suspende până la 1 septembrie […], muncile agricole să fie făcute de premilitari cu ordine şi disciplină. Se vor face dese inspecţiuni pentru ca să se evite irosirea muncii sau abuzurile, raportând săptămânal constatările […].

Apel către Premilitarii Universitari şi Şcolari:

Situaţia grea ce apasă pe umerii Ţării cere energia tuturor, manifestată prin fapte. Tot tineretul premilitar rural a depus, depune şi va depune muncă ordonată şi disciplinată, pentru ajutorul muncilor agricole. […] Nu toţi dintre voi au executat în viaţă munci agricole – dar toţi veţi putea ajuta aceste munci la: încărcat, cărat, treerat etc. Aveţi ocaziunea să daţi exemplu viu de ceeace poate face tineretul intelectual în cadrul muncei câmpului, când Ţara este în grea cumpănă.

Tineretul premilitar universitar şi şcolar, înscrieţi-vă voluntar la Subinspectoratele de cari depindeţi, pentru a colabora la muncile agricole. Ţara va afla, după rezultatul răspunsului vostru, cum palpită în voi dragostea de pământ.” (*ibidem,* f. 94.)

[50] *Ibidem,* dosar 261/1938, f. 30.

[51] *Ibidem,* f. 49 v.

tranşee, inventându-se un adevărat mit în jurul mareşalului[52]. În primii ani de după război, se va accentua patrimonializarea victoriilor din 1917. După cum notează Ilarion Ţiu, „în tranşee, în marşurile şi în înfruntările armate, soldaţii de origine ţărănească dobândiseră noi reprezentări de sine şi ale comunităţii naţionale”[53]. Potrivit istoricului amintit, datorită experienţei din Marele Război, valorile cazone sunt impregnate în cotidianul rural, în gândirea socială şi în vocabularul activ[54]. Astfel că, în comunităţile rurale tradiţionale şi refractare la practici noi, conflictul armat facilitează apariţia unor practici şi simboluri noi, laicizate, legate de cultul eroilor. Iar bisericile şi autorităţile locale vor contribui decisiv la rememorarea ritualică a celor dispăruţi. Istoricul Andrei Pippidi observă că acum, pentru prima dată, sacrificiul celor mulţi şi anonimi – „morţii noştri” – primea un omagiu explicit, propaganda de stat preamărind „crima săvârşită din patriotism” şi obţinând respectul public pentru aceştia[55]. Simbioza dintre cadrul public, laic în aparenţă, şi viziunea religioasă asupra sacrificiului de sine, promovată de slujitorii altarului, va impregna o „finalitate civică” morţii; de aici şi interesul crescut faţă de monumentele şi troiţele destinate rememorării ciclice a „martirajului” patriotic, pentru ridicarea lor deschizându-se uneori credite[56]. Aici se organizau „pelerinaje” ale elevilor de şcoli generale şi licee, iar foştii ostaşi rememorau propria experienţă a frontului, omagiindu-se colegii seceraţi de gloanţele inamice[57]. De aceea, sărbătorile religioase şi laice închinate cultului eroilor devin forme etatiste de educare civică a urmaşilor, combătându-se astfel bagatelizarea ulterioară a acestui reper[58]. În consecinţă, de-a lungul perioadei interbelice, s-au constituit nenumărate organizaţii de resort: „Asociaţia Cercetaşilor din Război”, „Societatea Veteranilor din Război” (autoproclamată a „făuritorilor României Mari”[59]), „Asociaţia Decoraţilor *Bărbăţie şi Credinţă*” şi, nu în ultimul rând, „Cultul Eroilor”. Războiul devine o permanenţă în memoria colectivităţii, un reper constant în viaţa publică[60].

Liga Poporului, vehiculul electoral al mareşalului Averescu, garanta prin personalitatea conducătorului că societatea românească va fi reconstruită de un militar cu „mână dură”, obişnuit cu sacrificiile războiului. Averescu se bucura de o enormă popularitate în rândul ţăranilor demobilizaţi, foşti combatanţi, care nu aveau încredere în clasa

---

[52] Ioan Scurtu, *Viaţa cotidiană…*, p. 265.

[53] Lavinia Betea (coord.), Cristina Diac, Florin-Răzvan Mihai, Ilarion Ţiu, *Viaţa lui Ceauşescu. Ucenicul Partidului*, Bucureşti, Adevărul Holding, 2012, p. 27-28.

[54] *Ibidem.*

[55] Andrei Pippidi, *Despre statui şi morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*, Iaşi, Polirom, 2000, p. 19-20.

[56] „[…] Asociaţia *Cercetaşilor României*, sub-centrul Iaşi, a hotărât să ridice în oraşul şi judeţul Iaşi troiţe pentru a însemna locurile unde au fost aşezări cercetăşeşti în timpul *Marelui Război*, cari să amintească generaţiilor viitoare munca depusă de cercetaşi şi sacrificiile făcute de ei pentru realizarea unităţii naţionale. Au ridicat deja troiţe la Sculeni şi Miroslava; doresc una lucrată artistic la Iaşi în curtea bisericei Sft. Neculai Domnesc, au aprobare de la Mitropolie şi de la Monumentele istorice […]. Primăria aprobă 13.000 lei, contribue la un act de pioasă amintire şi pentru valoarea artistică a troiţei, oraşul va câştiga încă un monument de artă, prin deschiderea unui credit extraordinar […]” (SJAN Iaşi, fond Primăria oraşului Iaşi, dosar 10/1938, vol. II, f. 92-93.)

[57] Ioan Scurtu, *Viaţa cotidiană…*, p. 238.

[58] Andi Mihalache, *Mănuşi albe, mănuşi negre. Cultul eroilor în vremea dinastiei Hohenzollern*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2007, p. 235. Pentru o perspectivă *in extenso* asupra evoluţiei acestui fenomen în spaţiul românesc recomandăm capitolul intitulat *Semnificaţii civice şi funerare în comemorările Primului Război Mondial*. De asemenea, opinii similare găsim în articolul lui Gheorghe Negustor, *Cultul morţilor, cultul eroilor? Sacralitatea şi laicizarea morţii în timpul Primului Război Mondial*, în Oficiul Naţional pentru Cultul Eroilor, *Eroi şi morminte*, vol. II, coord. Cătălin Fudulu, Buzău, Editura Alpha MDN, 2008, p. 120-129.

[59] SJAN Iaşi, fond Primăria municipiului Iaşi, dosar 205/1938, f. 27.

[60] Ioan Scurtu, *Viaţa cotidiană…*, p. 238.

politică, acuzată că ar fi profitat financiar de pe urma suferinţei lor. Întorşi cu o nouă imagine de sine din tranşee, aceştia cereau dreptate socială, desfiinţarea „politicianismului", cinste în viaţa publică şi pedepsirea „procopsiţilor războiului"[61]. Totodată, foştii combatanţi erau îngrijoraţi de lumea nouă în care păşeau, total transfigurată de conflict. Alegându-l pe Averescu, foştii combatanţi sperau că cele îndurate pe front să capete un sens, să fie valorizate şi rememorate cum se cuvine[62]. Mareşalul promova cultul uniformei şi defilările armatei, ca să susţină mitul victoriei în război, cu care el se confunda. Muzica militară, interpretată de fanfarele garnizoanelor locale, se instala în cotidianul interbelic; astfel că, de sărbători, dar şi la fiecare sfârşit de săptămână, în grădinile publice ale marilor oraşe răsunau acorduri de gen, pentru buna dispoziţie a locuitorilor aflaţi la promenadă. Guvernarea Averescu se mai distinge prin represiunile întreprinse împotriva acţiunilor „stângiste" şi populare, dar şi prin aplicarea cenzurii şi militarizarea unor obiective strategice, printre care căile ferate[63]. Alături de cenzură, utilizarea discreţionară a „stării de asediu" a fost o constantă politică a guvernelor interbelice, dublată de intervenţia armatei împotriva feluritelor manifestaţii de protest. Aceste coordonate indică fragilitatea democraţiei dintre cele două mari conflagraţii mondiale, care trebuia apărată în mod excepţional, de autorităţile militare şi civile[64].

Liga Poporului nu a fost unica formă de exprimare a militarismului imediat după încheierea Primului Război Mondial, „spiritul epocii" ducând la apariţia unor organizaţii naţionaliste, cu un discurs uneori de extremă dreapta şi cu un stil de acţiune marcat de război: „Partidul Ordinii", „Liga Frăţiei de Cruce" (înfiinţată la Cluj, în vara anului 1919), „Garda Conştiinţei Naţionale" (Iaşi), „Blocul Cetăţenescu pentru salvarea ţării"[65] (înfiinţat în anul 1930 şi condus de Gheorghe Forţu), „Frontul Ostăşesc Naţionalist"[66]. De regulă, membrii acestor grupări erau recrutaţi din rândurile soldaţilor demobilizaţi sau ale veteranilor de război, aceştia fiind organizaţi pe detaşamente de şoc antisocialiste: sunt formaţiuni ce au prefaţat structurile fasciste de mai târziu, observă Armin Heinen[67]. Autorităţile guvernamentale s-au folosit de ele pentru a reprima puseurile bolşevizante. Bunăoară, Averescu acorda un sprijin voalat „Gărzii Conştiinţei Naţionale" în reprimarea structurilor existente la Iaşi. Garda (în care va activa şi Corneliu Zelea Codreanu în primul an de studenţie) iniţia felurite provocări împotriva „stângiştilor" locali, beneficiind de sprijinul armatei şi de complicitatea poliţiei. Membrii acestei formaţiuni acţionau ca trupe de şoc, „spărgând" grevele muncitorilor şi atacând ziariştii ieşeni cu opţiuni socialiste[68]. Noul „naţionalism" apărut după Primul Război Mondial a preluat din tranşee ideea potrivit căreia violenţa practicată în numele idealurilor populare conferă legitimitate; de aceea, se orienta decisiv către mase, optând pentru măsuri energice, în spirit militar[69].

---

[61] Armin Heinen, *op. cit.*, p. 90.

[62] Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 26-27; Dana Beldiman, *op. cit.*, p. 26.

[63] Francisco Veiga, *op. cit.*, p. 46-47.

[64] Detalii în Hans-Christian Maner, *Parlamentarismul în România (1930-1940)*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2004, p. 342-358.

[65] *Ibidem*, p. 45.

[66] *Ibidem.*

[67] Armin Heinen, *op. cit.*, p. 440.

[68] Ion Agrigoroaiei, *Împotriva organizaţiilor naţionaliste de extrema dreaptă (1919-1920)*, în *CI* (serie nouă), VIII, 1997, *apud* Francisco Veiga, *op. cit.*, p. 50-51.

[69] Armin Heinen, *op. cit.*, p. 98.

„Şoimii Carpaţilor”

Lângă aceste materializări ale spiritului epocii, merită reţinut şi cazul „Asociaţiei Transilvane pentru Literatura Română şi Cultura Poporului Român” (ASTRA). Înfiinţată la Sibiu la finele anului 1861, pentru emanciparea culturală şi politică a ardelenilor, ASTRA va avea, după Unire, un cuvânt important de spus în promovarea noilor ideologii. Astfel, prin intermediul organizaţiei, ofiţerii desfăşurau acţiuni de promovare a culturii în rândul soldaţilor aflaţi în subordine, programând cursuri de alfabetizare, donaţii de cărţi sau înfiinţarea unor cercuri culturale în cadrul unităţilor militare[70]. În anul 1928, sub egida asociaţiei, dr. Iuliu Haţieganu înfiinţa, după modelul mişcării pragheze Sokol, organizaţia pentru tineret „Şoimii Carpaţilor”, în care pregătirea premilitară ocupa un rol de prim plan[71]. Cercetătoarea Maria Bucur o plasează în registrul organizaţiilor extracurriculare eugeniste, ce milita pentru reorganizarea societăţii româneşti şi pentru cultivarea aptitudinilor fizice; era întrucâtva similară cercetaşilor existenți în alte țări[72].

Primul pas l-a reprezentat recrutarea unui grup restrâns de tineri între 18 şi 35 de ani („şoimani”) şi pregătirea lor ca viitori conducători de noi unităţi. Printre altele, cei selectaţi în primul val urmau să deprindă noţiuni de psihologie, istorie naţională, „educaţie sufletească”, muzică; dar se iniţiau şi în chestiuni de organizare, educaţie fizică, igienă şi prim ajutor, învățând de la specialişti în domeniu. Aşadar, se căuta o metodă de educare în spiritul moralităţii şi curajului, o formă de antrenare în probleme de igienă publică şi personală, pretinzându-se o anumită deschidere față de „responsabilităţi eugenice viitoare”[73].

Ulterior, după ce numărul tinerilor aderenţi a cunoscut o traiectorie ascendentă, „şoimanii” şi „şoimanele” au fost împărţiţi, pe baza calităţilor fizice şi psihice, în unităţi de tip ostăşesc: cete, grupe, centurii şi cohorte-legiuni, conduse de căpitani, prefecţi şi tribuni. Organizaţia se individualiza prin uniformă festivă, insignă, drapel, deviză („Totul pentru binele neamului”) şi jurământ[74]; iar, de cele mai multe ori, membrii foloseau costume populare tradiţionale, caracteristice diferitelor zone ale Transilvaniei[75]. De asemenea, de la nivel central se promova vigoarea fizică şi morală, stimularea conştiinţei naţionale şi disciplinarea tinerilor, ca în final să fie formată o „generaţie gata de sacrificiu, fie chiar vărsare de sânge […] în serviciul idealului naţional nou: eternitatea unei Românii Mari şi puternice […]”. După cum transmitea conducerea

[70] Dragoş Ştefan Petrescu, *Asociaţii şi instituţii culturale în România interbelică* (teză de doctorat), Iaşi, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, 2004, p. 89.

[71] Potrivit unui articol publicat de Haţieganu în paginile revistei „Transilvania”, „ideologia şoimilor – este cea biopolitică – pornind din convingerea că educaţia se face mai bine după legile biologice. Educaţia – este trăire. Educaţia şoimănească este trăirea după doctrina biologică individuală şi naţională. Se tinde la o prosperitate fizică şi morală a individului şi a naţiunii prin valorificarea forţelor fizice, morale şi intelectuale, punându-se aceste forţe ale individului în serviciul colectivităţii. Această valorizare de forţe individuale în serviciul colectivităţii se asigură prin formarea unei conştiinţe şi răspunderi biologice şi naţionale. Energiile intelectuale fizice şi morale trebuiesc conservate, refăcute, augmentate şi astfel transmise generaţiilor viitoare” (Iuliu Haţieganu, *Şoimii Carpaţilor*, în „Transilvania”, nr. 4, iulie-august 1936, p. 233, *apud* Dragoş Ştefan Petrescu, *op. cit.*, p. 93).

[72] Maria Bucur, *Eugenie şi modernizare în România interbelică*, traducere de Raluca Popa, prefaţă la ediţia în limba română de Mihaela Miroiu, Iaşi, Polirom, 2005, p. 246-247.

[73] *Ibidem*, p. 247.

[74] „Voi păstra nepătat căminul familiei mele, voi veghea asupra a tot ce ar putea pune în pericol vigoarea fizică şi spirituală a generaţiilor viitoare […], voi sta de pază împotriva oricăror pericole pentru sănătatea celorlalţi” (*ibidem*).

[75] Dragoş Ştefan Petrescu, *op. cit.*, p. 93-95.

organizaţiei, „şoim înseamnă un român sănătos moral, gata oricând să jertfească totul şi viaţa chiar pentru binele neamului. Şoimul este cetăţeanul soldat în serviciul familiei, şcolii, neamului, ţării şi regelui. Şoimul este un străjer al ţării […]”[76]. Spre mijlocul anilor ’30, organizația „Șoimii Carpaților” cuprindea aproximativ 20.000 de tineri[77], bucurându-se, din punctul de vedere al activităţilor cultural-sportive, de recunoaştere pe plan intern şi extern.

Radicalizarea grupărilor politice: „Armatele de partid”

Şi totuşi, aceste formaţiuni nu aveau o vizibilitate publică accentuată. În contextul în care evreilor li se acorda cetățenia română, profesorul universitar ieşean Alexandru C. Cuza punea bazele unei structuri politice care coagula ideile antisemite din sfera publică, folosindu-se de propria structură paramilitară („lăncierii” sau „cămăşile albastre”, după culoarea uniformei). Apariţia Ligii Apărării Naţional-Creştine (LANC), în martie 1923, a fost un moment-cheie în radicalizarea discursului politic de dreapta. Mai exact, constituie reflectarea impactului puternic pe care „Marşul asupra Romei” l-a avut asupra societății românești interbelice, naţionaliştii români văzând în lovitura de stat a „fraţilor latini” din Italia o formă de comuniune doctrinară şi de reviriment al mişcării antisemite. A. C. Cuza considera că armata este o şcoală, iar „serviciul armelor dezvoltă în noi unele sentimente de valoare permanentă, precum e sentimentul onoarei şi al datoriei, sentimentul de disciplină şi de subordonare a individualităţei noastre, în vederea unor scopuri generale, care nu se pot atinge decât prin conlucrarea maselor”[78]. Astfel, „pe simţul onoarei şi al datoriei, pe disciplină şi solidaritate se vor întemeia însă pururea societăţile omeneşti”, nota el încă din anul 1902; atunci analiza principiul „naţiunei armate”, impus – în opinia sa – popoarelor moderne din necesităţile de existenţă ale unei faze de dezvoltare. Cu gândul la „elementele noastre populare”, A. C. Cuza arăta interes pentru „educaţiunea militară”, armata fiind percepută nu numai ca o „şcoală de educaţiune”, ci şi de învăţături practice, pentru a forma soldatul, „în timpul său liber de după îndeplinirea datoriilor ostăşeşti […], un şi mai bun gospodar”[79]. Având în vedere aceste idei, organizarea LANC şi a formaţiunilor sale paramilitare indică radicalizarea unui segment de populaţie, care vedea în organizarea militarizată a statului român de după Marea Unire singura alternativă la sistemul politic aservit intereselor „străinătăţii”.

Ca să îşi atingă scopurile, A. C. Cuza şi adepţii săi − între care se individualizează Corneliu Zelea Codreanu − au apelat la proteste, la înarmarea mişcării studenţeşti şi la o luptă deschisă împotriva partidelor politice democratice. Mişcarea studenţească afiliată LANC promova ideea continuării războiului în interiorul graniţelor naţionale, pentru

[76] „Vigoarea fizică şi morală asigură eternitatea neamului – conştiinţa naţională este stimulentul ce ne uneşte şi ne duce la biruinţă – disciplina este forţa ce transformă libertatea în putere – este elementul de valorificare a tuturor energiilor biologice. Prin infiltrarea acestei ideologii se tinde la formarea unei generaţii gata de orice sacrificiu, fie chiar vărsare de sânge – oferirea vieţii. Individul moare ca naţiunea să trăiască. Individul se jertfeşte ca naţiunea să devină mare, puternică şi glorioasă. Şoim înseamnă un român sănătos moral, gata oricând să jertfească totul şi viaţa chiar pentru binele neamului. Şoimul este cetăţeanul soldat în serviciul familiei, şcolii, neamului, ţării şi regelui. Şoimul este un străjer al ţării” (Iuliu Haţieganu, *art. cit.*, p. 234, *apud* Dragoş Ştefan Petrescu, *op. cit.*, p. 96).

[77] Maria Bucur, *op. cit.*, p. 248.

[78] A. C. Cuza, *Naţionalizarea meseriilor. Reorganizarea Şcoalei de Arte şi Meserii din Iaşi. Învăţarea meseriilor în armată. Studiu economic*, Iaşi, Tipografia „Dacia” P. Iliescu & D. Grossu, 1902, p. 3 (33).

[79] *Ibidem*, p. 3-4 (33-34).

eradicarea tarelor mediului politic, considerat corupt, cosmopolit şi aservit evreimii. Ocuparea Universităţii din Iaşi şi ciocnirile cu armata, chemată a repune în drepturi autonomia instituţiei de învăţământ, au făcut ca intervenţia soldaţilor să fie un factor de asigurare a ordinii publice. De asemenea, în aripa tânără a LANC s-a impus conduita conspirativă, sub îndrumarea lui C. Z. Codreanu planificându-se un set de atentate împotriva unor personalităţi ale vieţii publice: era o formă de justiţie socială („haiducism"), fenomen cu o tradiţie înrădăcinată în istoria spaţiului românesc. Treptat, gruparea lui Codreanu acţiona cu mai multă spontaneitate, intrând în conflict cu A. C. Cuza. Dacă Zelea Codreanu şi radicalii LANC-ului se îndrepta în direcţia organizării cvasimilitare a formaţiunii, Cuza dorea păstrarea structurii existente, ce apropia Liga de formaţiunile politice tradiţionale[80]. Conflictul dintre cei doi s-a acutizat, iar Codreanu şi aderenţii săi vor părăsi într-un final formaţiunea. Îşi propuneau „revitalizarea" mişcării naţionaliste printr-un nou stil de a face politică, bazat pe cultul ierarhiei, al disciplinei şi pe elanul generaţiei tinere[81].

La nivel european, perioada anilor 1926-1927 este marcată şi ea de „militarizarea" vieţii politice. Astfel, la conducerea unor state europene, reprezentanţi ai castei militare deţineau puterea, Francisco Veiga considerând că fenomenul reprezintă „contraatacul vechilor elite împotriva instalării politicii de mase", deci o întoarcere la un sistem bazat pe conservatorism. Astfel, „la modă" era mitul „chirurgului cu mână de fier", al „salvatorului patriei", al liderului cu viziune modernizatoare, înconjurat de consens popular şi care nu dispreţuia ideea de dialog, inclusiv cu reprezentanţii „stângii" politice, mai subliniază Veiga. Horthy (Ungaria), Mussolini (Italia), Primo de Rivera (Spania), generalul Ţankov (Bulgaria) şi Kemal Atatürk (Turcia) sunt reprezentanţii de seamă ai acestui curent paneuropean. De asemenea, loviturile de stat militare din Grecia şi „îngheţarea" sistemului parlamentar de către Józef Piłsudski în Polonia intră tot în această tipologie[82].

Radicalizarea grupărilor politice româneşti, de această dată democratice, este în strânsă legătură cu manifestările similare din Europa, cel puţin cu cele din zona central-estică a „bătrânului continent". Prin imensa manifestare de la Alba Iulia din 6 mai 1928 („Marşul asupra Bucureştiului"), Partidul Naţional-Ţărănesc (PNŢ) anunţa o schimbare de tactică pe scena noastră politică, inițiind un protest de masă la adresa guvernului liberal. Prin capacitatea de mobilizare, conducerea PNŢ urmărea instalarea unui guvern propriu, iar în cazul unui refuz din partea Regenţei, formaţiunea nu excludea eventualitatea unei lovituri de stat[83]. De asemenea, începând din acelaşi an, aripa tânără a PNŢ constituia „roatele de voinici", formaţiuni rustice şi paramilitare, cu rol în susţinerea electorală a partidului şi în apărarea membrilor acesteia pe durata campaniilor electorale[84]. Cunoscute drept „cete de tineri", „gărzi civile" sau „Gărzile Maniu", acestea erau acuzate de conducerea PNL că ar contribui la subminarea autorităţii statului şi că ar întreţine un „adevărat război civil". În mod oficial, acestea au fost dizolvate în septembrie 1934, de către delegaţia permanentă a PNŢ[85]. Totuşi şi PNL era

[80] Armin Heinen, *op. cit.*, p. 120 şi 127.

[81] Francisco Veiga, *op. cit.*, p. 77-79.

[82] Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 153; Francisco Veiga, *op. cit.*, p. 88-89 şi 93.

[83] Ion Mihalache: „Fraţilor, nu aţi venit aici pentru a asculta discursuri lungi, ci pentru a auzi un ordin: Puneţi baionetele şi încolonaţi-vă! Să ia aminte Regenţa! Dacă nici de această dată nu înţelege, vom ordona: La asalt!", în Francisco Veiga, *op. cit.*, p. 101.

[84] Hans-Christian Maner, *op. cit.*, p. 177; Armin Heinen, *op. cit.*, p. 446.

[85] Armand Călinescu, *Însemnări politice, 1916-1939*, ediție îngrijită și prefață de Al. Gh. Savu, București, Editura Humanitas, 1990, p. 227.

angrenat în constituirea de asemenea organizaţii, dovadă fiind „Gruparea H", condusă de Victor Iamandi, care folosea ca semn distinctiv cămăşile galbene. Potrivit discursului oficial al liberalilor, gruparea apăra regimul democratic împotriva mişcărilor anarhiste care foloseau forţa ca instrument de intimidare a opozanţilor[86]. „Armatele de partid", sintagmă aparţinând istoricului Hans-Christian Maner, ilustrau perfect „radicalizarea raporturilor politice din interiorul partidelor"[87]. Aceste organizaţii auxiliare întăreau forţa combativă a formaţiunilor pe care le reprezentau, fiind încă o dovadă a militarizării vieţii publice interbelice.

Aripa radicală a LANC, condusă de C. Z. Codreanu, va înfiinţa în luna mai a anului 1927 o formaţiune proprie, Legiunea Arhanghelului Mihail. Organizaţie naţionalistă, Legiunea îşi propunea promovarea elementului etnic românesc şi o nouă restructurare a statului. Legionarii adoptau ca formă de exprimare publică religiozitatea, astfel că procesiunile, rugăciunile, cultul icoanei Sf. Arhanghel Mihail, postul şi limbajul aferent defineau activitatea incipientă a grupării. O altă permanenţă a discursului legionar era necesitatea apărării ţării de pericolul extern (cel mai adesea fiind vorba de regimul bolşevic), cât şi de „duşmanii din interior" (evrei, adepţi ai „stângii" politice, elita politică aservită masoneriei). Iar soluţia gândită pentru a preîntâmpina un atac iminent era militarizarea deplină a societăţii: instrucţia premilitară, o industrie proprie de război, precum şi eficientizarea tehnică, morală şi materială a armatei erau primii paşi în această direcţie[88].

În cadrul Legiunii, un rol important îl aveau Frăţiile de Cruce (FDC), funcţionând ca „pepiniere". Elevii care aderau la programul legionar participau la excursii, beneficiau de pregătire paramilitară şi organizau lecturi tematice. De asemenea, ei luau parte la ceremonii încărcate de ritualism, dar în cadrul FDC. Nu se practica îndoctrinarea politică, ci o formă de socializare ludică, senzaţia de „a se juca serios" entuziasmând mulţi dintre adolescenţii epocii. În linii mari, radicalizarea tineretului român şi adeziunea la Mişcarea Legionară sunt urmările crizei profunde prin care trecea democraţia liberală după război. La nivel european, dezamăgirea tineretului faţă de politicianism s-a manifestat similar, înregistrându-se o creştere vizibilă a influenţei acestora în viaţa cotidiană, de cele mai multe ori sub „umbrela" unor formaţiuni militarizate ce promovau extremisme politice[89]. Întocmai s-au petrecut lucrurile şi în cazul Mişcării Legionare. Tineretul ce adera la gruparea condusă de Corneliu Zelea Codreanu se simţea marginalizat social şi nu găsea coordonatele unui nou ideal, care să le mobilizeze energiile creative şi elanul specific vârstei. În Codreanu şi gruparea sa, o parte a tineretului vedea incipitul propriilor aspiraţii, salvarea unei generaţii „pe care războiul şi o tinereţe nefericită au maturizat-o şi au încercat-o de timpuriu"[90], după cum scrie Armin Heinen.

Pentru mişcarea sa, C. Z. Codreanu stabilea şase legi fundamentale − expuse în *Cărticica şefului de cuib*. La o analiză atentă, ne dăm seama că ele calchiază cutumele

[86] Hans-Christian Maner, *op. cit.*, p. 176-177.
[87] *Ibidem*, p. 176.
[88] Armin Heinen, *op. cit.*, p. 190.
[89] Vezi Aline Courtot, *Youth movements in France in the 1930s* şi Arthur Marwick, *Youth in Britain, 1920-1960: Detachment and Commitment*, în „Journal of Contemporary History", vol. 5, nr. 1, *Generations in Conflict*, 1970, p. 2-22, 23-25, respectiv 37-51; Andrzej Micewski, *Polish Youth in the Thirties*, în „Journal of Contemporary History", vol. 4, nr. 3, *Urbanism*, 1969, p. 155-167; Frederich C. Tubach, *German Voices. Memories of Life during Hitler's Third Reich*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 2011, p. 42-59; Robert Soucy, *Centrist Fascism: The Jeunesses Patriotes*, în „Journal of Contemporary History", vol. 16, nr. 2, aprilie 1981, p. 349-368.
[90] Armin Heinen, *op. cit.*, p. 159.

militare: legea disciplinei, legea tăcerii, legea muncii, legea educaţiei, legea ajutorului reciproc şi legea onoarei. De la bun început, mişcarea a promovat o autoritate constituită, strict ierarhizată, în care rolul central îl ocupa conducătorul de necontestat, Codreanu. Salutul, spiritul milităresc şi uniforma aminteau de modelul italian, dar şi de acela german al NSDAP[91]. Un moment important, cu funcţie de ritual şi element de integrare în colectivitate, îl reprezenta jurământul de credinţă către Dumnezeu, monarhie, patrie şi „Căpitan”[92]. Discursul oficial al Legiunii este unul cazon, la fel ca şi manifestările ei publice: „marşuri patriotice” însoţite de cântece mobilizatoare, lupte electorale concepute drept campanii militare. Uniforma era o componentă esenţială a acestor apariţii, dar şi o formă de ierarhizare, fiecare grad legionar reflectându-se prin semnele distinctive ale portului şi prin decoraţii şi gradaţii de rang, după model militar[93]. Totuşi, chiar dacă în aparenţă Legiunea se prezenta ca o structură ermetică, rigidă şi conformistă, faptele lui Codreanu şi ale echipei sale trădează multă spontaneitate şi impulsivitate. „Căpitanul” cerea de la aderenţii mişcării să respecte ordinea, dar, de cele mai multe ori, atât el cât şi membrii Legiunii luau decizii după primul impuls, la fel ca în perioada în care era conducător al tineretului radical al LANC[94]. Însuşi ataşatul pe probleme de politică economică de la Legaţia germană din Bucureşti, ministrul Karl Clodius, observa că mişcarea, deşi avea simpatii filogermane, „era slab organizată pentru a fi în stare de ceva mai mult decât acţiuni izolate”[95]. Iar „decapitarea” Legiunii de către regele Carol al II-lea scotea la suprafaţă efemeritatea construcţiei politice a lui Codreanu. În urma asasinării „Căpitanului”, un mare număr de tineri activişti, izolaţi în provincie, lipsiţi fiind de instrucţiuni precise, au început să activeze pe cont propriu, pe baza unor zvonuri[96].

După instalarea Gărzii de Fier la guvernare, cultul violenţei căpăta un aspect cvasi-oficial. Uneori, în stradă, aveau loc ciocniri între armată şi structurile militarizate ale legionarilor, conflictele degenerând în „învălmăşeală din cauza zgomotului” armelor[97]. Bande înarmate de legionari, compuse din zece membri fiecare, maltratau evreii ieşeni din Podul de Fier şi Târgul Cucului. Până şi populaţia de rând era nemulţumită de faptul că „fiind chiar român te vezi mereu hărţuit şi legitimat pe străzile oraşului de-abia ce a început a se însera. Patrulele de legionari ce fac serviciul de pază şi control în raza oraşului procedează şi la legitimarea militarilor de orice grad. Această situaţie produce o stare de nemulţumire în rândul militarilor […]”[98], după cum arată o notă informativă a Legiunii de jandarmi Iaşi trimisă Prefecturii. Totuşi, la nivelul sătenilor din judeţ nu era conştientizată schimbarea de regim, mulţi dintre aceştia fiind mulţumiţi de creşterea rolului armatei în viaţa de zi cu zi[99]. În schimb, în oraşul Iaşi, evreii trăiau „într-o permanentă frică, temându-se să nu fie arestaţi de poliţia legionară”;

[91] Hans-Christian Maner, *op. cit.*, p. 47, respectiv Armin Heinen, *op.cit.*, p. 132.
[92] Dana Beldiman, *op. cit.*, p. 33-37.
[93] Armin Heinen, *op. cit.*, p. 212.
[94] Francisco Veiga, *op. cit.*, p. 51 şi 83.
[95] *Ibidem*, p. 251.
[96] *Ibidem*, p. 261.
[97] SJAN Iaşi, fond Prefectura Iaşi, dosar 4/1940, f. 12.
[98] *Ibidem.*
[99] Pentru a evidenţia acest fenomen, reproducem un pasaj dintr-o notă informativă a Legiunii de jandarmi Iaşi din data de 31 octombrie 1940: „[…] oamenii de la ţară – nu ştiu că în prezent este schimbare de regim şi că acum este stat legionar […]. Un ofiţer stând de vorbă cu o săteancă i-a declarat că: *de l-ar ţine pe bărbatul său cât mai mult la concentrare, pentru că acum n-are nici o grijă, armata ară, strânge, i-aduce acasă şi are şi ajutor bănesc de la primărie*” (*ibidem*, f. 25).

astfel, nu mai ieşeau decât în timpul zilei, iar imediat ce se însera se adăposteau în locuinţe. O bună parte a populaţiei româneşti aproba măsurile de forţă, considerând că, în lipsa evreilor, „se poate respira un aer mai curat la spectacole şi în restaurante”[100].

O problemă a perioadei era uşurinţa cu care se procurau armele; iar în plină „stare de asediu” şi prohibiţie de gen, descinderile şi percheziţiile Poliţiei scoteau la iveală cantităţi considerabile de armament deţinut ilegal de civili, precum şi uniforme ale armatei[101]. Un caz mai special îl reprezintă cel al legionarilor, mai exact al „spărgătorilor de fronturi” şi al „Armatei Răsbunătoare a Patriei terorizate”[102], care, după înlăturarea Gărzii de Fier de la guvernare, aveau misiunea de a-l readuce la putere pe Horia Sima. Potrivit datelor Prefecturii, legionarii încercau obţinerea de certificate că nu făcuseră politică, pentru a se infiltra în Poliţie, ca „să pună mâna pe putere la momentul oportun”[103]. Astfel, legionarii care fuseseră în fruntea instituţiilor publice „păstrau încă uniforma şi revolverul”[104]. Rapoartele teritoriale ale prefecturii ieşene menţionau 11 preoţi legionari înarmaţi, implicaţi în „rebeliune”[105], sau episoade în care simpli învăţători şi, uneori, chiar directori de şcoli suspendau cursurile pentru că, spuneau ei, „începe lupta”[106]. Totuşi, se precizează că, în comunele din Plasa Copou (Iaşi), s-au distribuit membrilor fostei Mişcări Legionare pistoale automate Walter şi Bereta, dar acestea nu fuseseră găsite la percheziţiile Poliţiei. Spre deosebire de studentele cazate în căminul „Regina Maria”, mulţi dintre posesori le-au predat autorităţilor în mod voluntar[107]. Potrivit Poliţiei locale, studentele ar fi ascuns revolvere şi cartuşe în incinta căminului, „în cămara unde este depozitat săpun […] printre hainele şi bagajele lor sau chiar printre saltele”[108]. Mai optimist, şeful Biroului de Siguranţă Iaşi transmitea Prefecturii că legionarii vor încerca prin toate mijloacele, „prin ordine şi disciplină cetăţenească” (sic!), să obţină bunăvoinţa opiniei publice[109].

Regimul carlist sau festivitatea ca formă de guvernare

Regele Carol al II-lea a perpetuat modelul „militarizat” al epocii, promovând cultul uniformei albe şi elegante, salutul roman şi însemnele puterii personale. Uniforma devenea o parte componentă a vieţii de zi cu zi în epocă, diferenţiată după statutul social, după rolul avut de fiecare instituţie sau funcţionar în parte şi după partidul aflat la guvernare[110]. Astfel, prin decret-lege publicat în Monitorul Oficial nr. 42/1939, Carol al II-lea impunea funcţionarilor publici portul unei uniforme speciale şi insignele

[100] *Ibidem*, f. 52.
[101] *Ibidem*, dosar 4/1941, vol. II, f. 13.
[102] *Ibidem*, dosar 5/1941, vol. I, f. 75.
[103] *Ibidem*, dosar 2/1941, f. 21.
[104] Vezi cazul „actualului casier al comunei Mogoşeşti, Gh. Şt. Anton, înfocat legionar” care „face în continuare propagandă legionară, mai păstrează încă uniforma şi revolverul” (*ibidem*, dosar 5/1941, vol. I, f. 46).
[105] *Ibidem*, f. 130 şi 132.
[106] *Ibidem*, f. 41.
[107] *Ibidem*, vol. II, f. 284 şi 286.
[108] *Ibidem*, dosar 21/1941, f. 19.
[109] „Legionarii grupului Sima au primit ordin să nu întreprindă absolut nimic, pentru că orice încercare de atentate sau lovituri în masă vor fi socotite ca o abatere gravă şi ca o trădare a disciplinei legionare. Ei vor încerca pe toate căile prin ordine şi disciplină cetăţenească să capteze din nou opinia publică […]” (*ibidem*, dosar 3/1941, f. 102).
[110] De exemplu, în anul 1938, Titus Fragulea, prefectul de Iaşi, transmitea în judeţ directiva ca „toţi ofiţerii de poliţie, agenţii şi gardienii de la aceeaşi instituţie să poarte la braţul stâng banderola cu semnele Partidului Naţional Creştin”, aflat la guvernare în acea perioadă (*ibidem*, dosar 57/1938, f. 30).

atribuite postului deţinut[111]; iar Ministerul de Interne trimitea în teritoriu lămuriri privind aceste noi directive[112]. Bunăoară, uniformele „Frontului Renaşterii Naţionale" urmau a fi executate doar în anumite magazine şi ateliere, conform directivelor centrale[113]: „de primă calitate, culoare albastră, croială ireproşabilă: pantalon, veston, caschetă, centuri, banderolă şi broderiile respective […], manta postav superior"[114]. Preţurile fiind mari, se crea şi o anume concurenţă, *Croitoria civilă şi militară I. Pencovici* (situată în Bucureşti) oferind, de exemplu, şi „înlesniri de plată"[115]. Cu toate acestea, din teritoriu, funcţionarii se plângeau de dificultăţile de a-şi procura uniformele din cauza salariilor mici, dar şi de imposibilitatea de a le achiziţiona pe bază de referate şi mandate de plată[116]. Alteori, cadrele de frunte ale „Frontului Renaşterii Naţionale" (FRN) raportau că unii funcţionari purtau semne distinctive, „la care funcţiunea nu le dă dreptul". De la „centru" se cerea un control ierarhic strict, semnalarea şi sancţionarea oricărei noi abateri de la dispoziţiile regulamentului[117]. Şefii de serviciu erau somaţi să trimită secretarului general al FRN rapoarte nominale cu funcţionarii prezenţi la manifestări, cei absenţi nemotivat erau penalizaţi şi trecuţi într-un dosar special de evidenţă, folosit atunci când se eliberau certificatele de bună conduită sau când se acordau recompense[118]. Chiar şi salutul funcţionarilor publici era reglementat explicit, fiind executat prin „ridicarea braţului drept în sus şi pronunţarea cuvântului *Sănătate*"[119]. De multe ori, ca gest de frondă la adresa regimului carlist, „cuziştii" foloseau salutul FRN, doar că, în locul formulei oficiale, rosteau cuvântul *Isbândă*[120].

„Frontul Renaşterii Naţionale" şi „Garda Naţională" subordonată acestuia[121], organizaţia muncitorească „Muncă şi Voe bună" (varianta românească a programului italian „Dopolavoro", respectiv a „Kraft durch Freude" – „Forţă prin bucurie"), „Cercetăşia" (ulterior „Straja Ţării") au fost instrumentele de mobilizare cazonă a populaţiei în jurul conducătorului său[122]. În timpul regimului de autoritate monarhică, mişcarea sportivă se subsuma cultului regal, iar defilările, exerciţiile fizice şi stadioanele pline erau expresia cotidiană a puterii noului sistem[123]. Cu toată această desfăşurare de forţe, se petreceau şi episoade tragice, din cauza organizării deficitare a manifestărilor[124].

---

[111] SJAN Iaşi, fond Primăria municipiului Iaşi, dosar 348/1939, f. 7.

[112] „D-l Comandant al Gărzii Naţionale ne face cunoscut, prin adresa nr. 2405/1939, că eşarfa primarului se poarte purta: a) la ţinuta de ţară se va încinge peste mijloc, cuprinzând partea inferioară a pieptarului, astfel ca insigna FRN să rămână în întregime vizibilă; b) la celelalte ţinute – de serviciu şi de ceremonie – se va înlocui centura de piele şi cea de mătase prin eşarfă […]" (*ibidem*, f. 53).

[113] *Regulamentul asupra uniformei Frontului Renaşterii Naţionale*, în Regatul României, *MOf*, partea I, *Legi, decrete*, p. 865-885, *apud* SJAN Iaşi, fond Primăria municipiului Iaşi, dosar 348/1939.

[114] SJAN Iaşi, fond Primăria municipiului Iaşi, dosar 348/1939, f. 10.

[115] *Ibidem*.

[116] *Ibidem*, f. 43.

[117] *Ibidem*, f. 87.

[118] *Ibidem*, f. 93.

[119] *Ibidem*, f. 5.

[120] SJAN Iaşi, fond Prefectura Iaşi, dosar 2/1940, f. 65.

[121] Radu Florin Bruja, *Carol al II-lea şi Partidul unic: Frontul Renaşterii Naţionale*, Iaşi, Editura Junimea, 2006, *passim*.

[122] Emil Ghibu, Ion Todan, *Sportul românesc de-a lungul anilor. O istorie a sportului din România*, Bucureşti, Editura Stadion, 1970, p. 60.

[123] Pe 24 mai 1933, Carol al II-lea venea la serbările din Cernăuţi însoţit de Armand Călinescu. Cel din urmă consemna: „La stadion este găsit un ucrainean comunist sub tribună. Sub tribuna publică se găseşte un proiectil de 75 mm şi o lampă de spirt. Se pregătea o maşină infernală" (Armand Călinescu, *op. cit.*, p. 169).

[124] „Cu prilejul serbărilor tineretului (8 iunie 1936 – n.n., D.C.), pe platoul Cotrocenilor se prăbuşeşte o tribună care cuprindea cinci mii persoane. Sunt 700 răniţi, din care unii foarte grav. Sunt şi mulţi morţi. Mare

Spre finele anului 1937, guvernul Gh. Tătărăscu punea toate activităţile de tineret, inclusiv cele sportive, sub controlul organizaţiei Straja Ţării[125].

„Garda Naţională" era structura anexă a FRN, fiind înfiinţată după modelul organizaţiei paramilitare finlandeze „Sutkor". Cea din urmă fusese constituită în 1919, pentru apărarea „ordinii legale împotriva violenţelor dezlănţuite de comunişti […] şi pentru a răspândi virtuţile unui patriotism luminat"[126]. Potrivit perspectivei carliste, apariţia „Gărzii Naţionale" era o strictă necesitate în condiţiile acţiunii de regenerare morală a FRN, proces care trebuia ferit de eventuale „reaprinderi a spiritelor prin mijloace folosite în trecut": aluzie la extremismele politice ce fascinau deja tineretul. „Garda Naţională" urma să acţioneze acolo unde „nici armata, nici poliţia nu puteau fi folosite în acest scop", având menirea de a fi „corpul de ordine care sprijină în fiecare clipă ţinuta morală a noului regim politic"[127]. Gărzii îi revenea sarcina educării populaţiei pentru apărarea pasivă împotriva atacurilor aeriene; de asemenea, ea asigura serviciul de ordine pe timp de război, neavând „menirea de a fi a doua sau a treia armată, nici de a organiza vreun atribut poliţienesc"[128] şi nici de a fi „militărie la cataramă"[129], după cum privea lucrurile Armand Călinescu. În timp de mobilizare, Garda Naţională se ocupa de siguranţa locală, prin acţiuni informative şi contrainformative; trebuia să apere ordinea şi să reprime „cu armele" orice tentativă de revoltă sau acte de sabotaj, „energic, fără considerente şi fără teamă de consecinţe"[130]. În caz de evacuare a populaţiei spre zone din interiorul ţării, Garda Naţională menţinea liniştea şi ordinea în convoi, până la locul de destinaţie. Concomitent, Garda trebuia să militeze pentru „temeinica aşezare a societăţii româneşti ca stare morală, culturală şi economico-financiară", ca bastion al românismului şi creştinismului, în lupta împotriva diferitelor „secte" religioase[131]. Pe timp de pace, membrii organizaţiei colectau informaţii în legătură cu siguranţa publică, în probleme ce ţin de minorităţi etnice şi religioase, dând astfel o mână de ajutor autorităţilor poliţieneşti[132].

O parte a formaţiunilor erau dotate cu „arme portative" (puşcă şi grenade); dar mai întâi membrii Gărzii trebuiau pregătiţi din punct de vedere moral, spre a nu se transforma în simpli „mercenari". Din aceste motive, la recrutare aveau prioritate persoanele cu experienţă în armată, echipele şi grupele fiind conduse de foşti gradaţi, iar

---

scandal pe chestiunea răspunderilor. Sunt arestaţi toţi arhitecţii primăriei, precum şi ajutorul de primar general" (*ibidem*, p. 305-306).

[125] Paul D. Quinlan, *Regele playboy: Carol al II-lea de România*, traducere de Mona Antohi, Bucureşti, Humanitas, 2008, p. 240.

[126] SJAN Iaşi, fond Frontul Renaşterii Naţionale, dosar 21/1939, f. 41.

[127] *Ibidem*, f. 45-46.

[128] *Ibidem*, f. 46.

[129] „Să realizăm o atmosferă nouă, un suflet nou: în subsidiar şi ca divertisment de ordin disciplinar pentru că întreaga noastră acţiune trebuie să se desfăşoare sub egida unei nestrămutate discipline morale şi fizice, impuse şi de uniforma ce o purtăm şi care să fie mişcată de ici colo, astfel decât în grupuri desordonate. Înţelegem că acest divertisment departe de a supăra pe cineva, să fie prin felul lui de aplicare privat şi cerut ca necesitate organică. Nu recomandăm programe obositoare prin conţinut şi deasa lor repetare şi nici să-i zicem aşa: militărie la cataramă" (*ibidem*, f. 83).

[130] *Ibidem*, dosar 40/1939, f. 6.

[131] „Minarea religiei creştine fiind un atentat îndreptat contra bazei de rezistenţă morală a românismului, activitatea sectelor religioase va fi urmărită şi acţiunea lor stingherită prin mijloacele legale de care dispunem […]" (*ibidem*, f. 2).

[132] „Esenţial este ca formaţiunea noastră să ştie tot ce se petrece în localitate, cine vine, cine pleacă, unde se duce. Apoi, ce se vorbeşte, cine vorbeşte, unde vorbeşte şi ce efect au vorbele asupra populaţiei. O mână de oameni, cu suflet românesc şi neadormiţi la datorie, vor fi oricând în măsură să cunoască tot ce se petrece în satul lor […]" (*ibidem*, f. 3).

companiile şi batalioanele de ofiţeri de rang inferior intraţi în rezervă[133]. Uniforma membrilor Gărzii era formată din costumul naţional, peste care se aşeza „pieptarul”[134]. Organizaţia reprezenta un mijloc de disciplinare socială a maselor, de educare morală, socială şi cetăţenească, naţională şi religioasă. Ulterior, pe măsură ce statul român se dezintegra sub presiuni externe, „Garda Naţională” a fost subordonată direct armatei, spre a servi mai departe interesele ţării[135].

A defila, a supraveghea

Sărbătorile politice şi religioase ale perioadei stau sub semnul festivismului şi formalismului de tip ostăşesc. Fie că vorbim de manifestări ce ţin strict de simbolistica religioasă (Boboteaza, Paştele, Crăciunul) sau de evenimente cu puternică încărcătură politică şi civică, autorităţile civile şi militare asistau mereu la ceremonii, după rânduieli riguroase. Discursurile oficialităţilor locale erau strict reglementate de conducerea Ministerului de Interne[136]. Ba chiar şi dispunerea participanţilor sublinia fascinaţia pentru ordine a „mai-marilor” urbei. De exemplu, în 1938, în programul oficial privind serbarea Bobotezei, se arăta că sfinţirea apelor în faţa Catedralei Mitropolitane din Iaşi era făcută după următoarea dispunere în spaţiu a oficialităţilor prezente: Înalt Preasfinţia Sa Mitropolitul Nicodim, împreună cu soborul de preoţi luau loc în partea dinspre apus a mesei, iar autorităţile militare şi civile în partea de sud a acesteia. Drapelele autorităţilor civile şi militare urmau a fi dispuse în partea de nord a mesei, de unde se oficia slujba, corul Catedralei fiind amplasat în balcon. Trupele erau aşezate în curtea Catedralei şi pe strada Ştefan cel Mare: după sfinţirea apelor, un preot le dădea binecuvântarea, prin stropirea cu agheazmă. După acest moment solemn, soldaţii defilau prin faţa conducerii militare, administrative şi religioase a Iaşului[137]. În Vinerea Mare, detaşamente ale armatei erau înşirate în faţa Catedralei Mitropolitane ieşene, luând parte la înconjurarea bisericii cu Sfântul Epitaf, timp în care muzica miliară intona ruga Prohodului Domnului. Slujba Învierii repeta acelaşi ceremonial, o companie de onoare cu drapel şi muzică venea în faţa Mitropoliei, interpretând imnurile bisericeşti specifice, de îndată ce I.P.S.S. Nicodim adresa celor adunaţi la slujbă mesajul „Hristos a înviat!”. Interesant este şi formalismul civic, mai exact disciplinarea asistenţei şi adaptarea ţinutei după rigorile ceremoniei şi ale mediului din care oamenii proveneau. Astfel, în Vinerea Mare, civilii participanţi la Prohod trebuiau să poarte ţinuta de ceremonie, cu mănuşi negre şi decoraţii, iar cadrele armatei uniforma de serviciu. La slujba Învierii, civilii purtau aceeaşi ţinută de ceremonie, dar, de această dată, decoraţiile erau asortate cu mănuşi albe. De asemenea, la acest eveniment, militarii erau obligaţi să poarte decoraţiile dobândite[138]. Finalul ceremoniilor de acest fel era rezervat unui moment solemn, mai exact retragerea cu torţe a armatei de la Palatul Administrativ (sau Mitropolie) până

[133] *Ibidem*, f. 7.
[134] *Ibidem*, f. 33.
[135] *Ibidem*, dosar 55/1939-1940, f. 41.
[136] Semnificativ este cazul ordinului telegrafic cifrat nr. 495/15.05.1939, emis de ministrul de Interne Armand Călinescu, adresat Prefecturii Iaşi şi redirecţionat către primării şi conducerea Armatei. Vom reproduce câteva rânduri din acest act: „Vă rog să luaţi toate măsurile ca, cu prilejul sărbătorirei eroilor, cuvântările ocazionale ce se vor rosti fie de ofiţeri, fie de şefii autorităţilor civile să nu cuprindă aprecieri sau aluzii ofensatoare la adresa altor naţionalităţi cu care am fost în război. Se vor mărgini la preamărirea eroismului în general” (SJAN Iaşi, fond Primăria municipiului Iaşi, dosar 168/1939, f. 212).
[137] *Ibidem*, dosar 11/1938, f. 1.
[138] *Ibidem*, f. 17.

la cazărmile din Copou. Un loc deosebit în ciclicitatea ritualurilor politice îl ocupa Ziua Eroilor, legată de sărbătoarea religioasă a Înălţării Domnului. În timpul regelui Carol al II-lea, Ziua Eroilor era strâns legată de cultul monarhului, manifestările patriotice ale străjerilor, premilitarilor şi ale structurilor politice aflate în subordinea acestuia fiind deturnate în interes propriu şi folosite pentru glorificarea regimului. Cu ocazia comemorării ostaşilor căzuţi pe front, autorităţile locale recomandau civililor purtarea unei haine negre, iar soldaţilor a uniformei de serviciu[139]. Doliul colectiv devenea o componentă a solemnităţilor publice, preluându-se simbolistica religioasă. După instalarea regimului Antonescu, spiritul cazon se va intensifica, astfel că şi ţinuta va fi mult mai strict reglementată de autorităţile centrale şi locale. Prefectul de Iaşi, colonelul D. Căptaru, cerea civililor să poarte la manifestările publice frac, vestă, cravată şi mănuşi albe, decoraţii şi cruci mari fără cordon (în Vinerea Mare, respectiv cu cordon la slujba Învierii Domnului), iar magistraţilor roba şi decoraţiile. Militarilor le era impusă ţinuta kaki, adică purtarea vestonului, „pantalonilor de cismă, sabie atârnată de cureluşe, mănuşi roşii, şapcă, decoraţiuni şi mari cruci fără cordon Vineri, cu cordon Sâmbătă”[140].

„Crima de stat” a fost pretextul de a se înăspri controlul militar asupra societăţii. De aceea, uciderea lui C. Z. Codreanu, la sfârşitul lui noiembrie 1938, a fost urmată de alte represalii, legionarii fiind urmăriţi, executaţi şi expuşi în centrul diferitelor localităţi. Cu multe luni înainte, pe 15 aprilie 1938, se adoptase deja „Legea pentru apărarea ordinii în Stat”[141]. Şi mai devreme, prin ordinul nr. 165/1938 emis de Inspectoratul General al Justiţiei Militare (din cadrul Ministerului Apărării Naţionale) tuturor Corpurilor de armată, se pusese în aplicare Înaltul Decret nr. 865 din 11 februarie 1938, referitor la instituirea stării de asediu pe întreg teritoriul ţării. Datorită acestui ordin, în competenţa autorităţilor militare treceau toate atribuţiile legate de soluţionarea infracţiunilor contra ordinii publice[142].

La 5 mai 1938, pentru menţinerea unui control mai strict, prefectul judeţului Iaşi solicita ministrului de Interne, în persoana lui Armand Călinescu[143], suplimentarea efectivelor Legiunii de jandarmi; se aştepta probabil la anumite reacţii după măsurile antilegionare luate şi după dizolvarea partidelor politice[144]. La rândul său, Armand Călinescu solicita autorităţilor locale, Legiunii de jandarmi şi Chesturii de Poliţie ca la manifestările festive dedicate sărbătorii de 10 Mai „ordinea să nu fie tulburată în nici un fel”[145]. Ulterior, prefectul de Iaşi, colonelul Sava Caracaş, dispunea redactarea unei liste cu persoanele care votaseră împotriva Constituţiei carliste şi o trimitea Ministerului de Interne şi Poliţiei de Siguranţă, spre a se lua măsuri contra opozanţilor politici[146]. Atmosfera generală era favorabilă unor asemenea iniţiative: în fiecare comună au fost recrutaţi sau trimişi agenţi informatori[147]; în plus, cenzura,

[139] *Ibidem*, f. 34.
[140] *Ibidem*, dosar 11/1941, f. 8.
[141] SJAN Iaşi, fond Prefectura Iaşi, dosar 3/1938, f. 20.
[142] *Ibidem*, dosar 57/1938, f. 64.
[143] Datorită măsurilor ferme adoptate în timpul mandatului său, într-un manifest al Uniunii Naţionale a Studenţilor Români-Creştini, Armand Călinescu era numit „poliţist şi educator” pentru că, din perspectiva acestor susţinători ai legionarismului, „[…] înaintea universităţilor s-au deschis închisorile […], colegii noştri au fost bătuţi şi chinuiţi în beciurile poliţiei […], societăţile noastre au fost scoase în afara legii […], căminele şi cantinele noastre au fost luate de sub conducerea studenţimii şi puse sub prigoana baionetelor […]” (*ibidem*, dosar 5/1938, f. 72).
[144] *Ibidem*, dosar 1/1938, f. 6.
[145] *Ibidem*, f. 19.
[146] *Ibidem*, f. 77.
[147] *Ibidem*, f. 140.

„atributul autorităţii militare", era legiferată, iar cenzorii numiţi de Ministerul de Interne acţionau la ordinele comandanţilor militari[148]. Se recomanda o strânsă colaborare între autoritatea militară şi Prefecturile de judeţe, ele transmiţând datele despre starea de spirit către Chestura de Poliţie şi Legiunile de jandarmi[149].

Pe tot cuprinsul ţării, cadrele Poliţiei şi Jandarmeriei, „pe răspunderea domnilor Prefecţi de judeţe", luau măsuri contrainformative pentru asigurarea siguranţei statului[150]. Dispoziţiile coercitive se înăspreau, acelaşi colonel Sava Caracaş ordonând celor aflaţi în subordine „să se lase jandarmilor libertatea de acţiune poliţienească pe teren, fără a fi obligaţi la diverse lucrări birocratice inutile serviciului de poliţie"[151]. Apoi, la ordinul lui Armand Călinescu, cerea percheziţionarea „simpatizanţilor cunoscuţi", asupra cărora plana bănuiala că ar deţine arme şi materiale de propagandă[152]. Autorităţile locale au interzis până şi fotografierea sau pictarea diferitelor obiective, fotografii ambulanţi sau amatori putându-şi desfăşura activitatea doar pe baza unui permis special, eliberat de conducerea militară regională[153]. Cu ocazia zilei de 1 Martie, până şi mărţişorul, considerat „simbolul primăverii", era indexat la capitolul propagandă politică, iar purtarea acestuia interzisă[154]. Se instituia şi moda certificatelor de „bună conduită", spre a descuraja acţiunile împotriva regimului; erau sinonime cu libertatea de expresie în limitele trasate de autorităţi. Oricât de nepopulare păreau, aceste hotărâri se bazau pe anumite realităţi: potrivit rapoartelor despre starea de spirit a populaţiei, tot mai multe organizaţii lucrau „conştient sau inconştient pentru promovarea propagandei comuniste"[155]; iar la nivelul omului de rând era „formulată convingerea că, într-un fel sau altul, se va dezlănţui un nou mare război"[156].

În vederea combaterii „propagandei subversive, a curentelor de agitaţie şi a încercărilor de a tulbura ordinea publică", ministrul de Interne Armand Călinescu decretase ca în fiecare judeţ să se constituie câte un Consiliu de colaborare, care trebuia să analizeze principalele pericole pentru regiunea din subordine. Astfel, prefectul, şeful autorităţii poliţieneşti, reprezentantul garnizoanei, comandantul Legiunii de jandarmi şi comandantul Companiei de Grăniceri[157] aveau obligaţia de a se întâlni, pentru

[148] *Ibidem*, f. 213.
[149] *Ibidem*, dosar 2/1938, f. 384.
[150] *Ibidem*, dosar 1/1938, f. 281.
[151] *Ibidem*, f. 354-355.
[152] *Ibidem*, dosar 2/1938, f. 237.
[153] *Ibidem*, dosar 1/1938, f. 369.
[154] Ordin telegrafic al Ministerului de Interne, nr. 13626 din 24 februarie 1938, către Cabinetul Prefectului: „Vă aducem la cunoştinţă că nu se aprobă portul mărţişoarelor separate cu prilejul zilei de întâi Martie, cari sunt confecţionate astfel încât ar putea constitui vreun mijloc de propagandă politică. Toate mărţişoarele sunt socotite ca insigne politice şi toţi cei ce vor fi dovediţi că le poartă vor fi deferiţi justiţiei, împreună cu actele dresate conform art. 324 din Codul Penal, care sancţionează asemenea fapte. De asemenea, nu este admis nici portul mărţişoarelor confecţionate de partidele politice sau organizaţii cu tendinţe politice" (*ibidem*, dosar 2/1938, f. 27).
[155] Citäm din *Starea de spirit a populaţiei. Notă 2*: „Organizaţiunilor cu firme inofensive ca: Blocul democratic, front unic, front antifascist, precum şi orice asociaţiune sau instituţiune cu caracter economic, cultural, sportiv şi chiar religios, care în aparenţă nu sunt periculoase, însă în fond lucrează conştient sau inconştient pentru promovarea propagandei comuniste […]" (*ibidem*, dosar 1/1938, f. 29 v.).
[156] „[…] (despre săteni – n.n.) cari, prin simplitatea vederilor lor, au formulată convingerea că, într-un fel sau altul, se va dezlănţui un nou mare război […]. De remarcat că sătenii, mai ales cei bătrâni, odată cu discuţiunile ce le poartă în jurul acestor evenimente povestesc momentele prin care au trecut în timpul războiului mondial, menţionând că nu ar dori să mai fie vreodată un nou război. Se simte aceeaşi stare de neliniște din cauza zvonurilor care circulă relativ la războiul ce urmăreşte să-l provoace cancelarul Hitler prin intenţiunile sale de anexa Cehoslovacia de Germania […]" (*ibidem*, f. 278).
[157] *Ibidem*, dosar 204/1939, f. 2.

consultări, în şedinţe lunare. Concomitent, s-a decis instalarea pazei militare la toate edificiile publice şi „instalaţiunile de interes general", precum şi organizarea de patrule puse în subordinea circumscripţiilor de Poliţie[158]. În urma emiterii Decretului regal din 30 septembrie 1938, primarii erau puşi în funcţie pe o perioadă de şase ani, iar în unele localităţi (Iaşi, Craiova ş.a.) la conducere erau numite cadre superioare ale armatei. Generalul de brigadă Constantin Ionescu, distins în Marele Război cu Ordinul „Mihai Viteazul", sublinia, în discursul său de instalare, că va sprijini „cu deosebită fermitate tot ceea ce, rezultând din obligaţiile şi posibilităţile municipiului, va fi în interesul apărării oraşului în caz de război"[159]. Pe măsură ce noua conflagraţie mondială se apropia, autorităţile locale luau noi măsuri administrative de militarizare, în vederea implicării noastre într-un posibil război. De aceea, s-a dispus mobilizarea pe loc a funcţionarilor publici, necesari bunei desfăşurări a serviciilor locale[160], plus dotarea unui grup, selecţionat dintre aceşti birocraţi „din ce mai devotaţi, cu armele necesare pentru paza şi siguranţa Instituţiilor"[161].

Legionarii nu au fost singurii vizaţi de aparatul de stat. Odată cu instaurarea „dictaturii regale", se luau măsuri represive şi împotriva cetăţenilor evrei, acuzaţi de adeziune la comunism; deopotrivă, se puneau bazele legislaţiei antisemite şi ale procesului de „românizare" a vieţii publice[162]. Activităţile publice ale „stângii", în special cele comuniste, justificau marile desfăşurări de forţe ale structurilor de menţinere a ordinii publice. La Iaşi, bunăoară, celebrarea zilei de 1 Mai era un asemenea prilej. Începând cu 30 aprilie seara, Legiunea de jandarmi supraveghea intens ordinea în judeţ, în special în zona podurilor, a „lucrărilor de artă de pe şosele" şi a căii ferate. Batalionul I avea misiunea de a întări paza la obiectivele aflate în gestiune, iar Chestura de Poliţie să menţină legătura cu gara Iaşi şi cu atelierele CFR Nicolina, fixând numărul forţelor de ordine de la aceste puncte strategice. De asemenea, Chestura plasa agenţi informativi proprii în aceste două zone în care se preconizau posibile manifestări ale comuniştilor ieşeni[163]. Comandamentul Garnizoanei Iaşi asigura posturi de pază la Uzina electrică, la Castelele de apă, la Oficiul Telefonic şi la Poştă, iar structurile poliţieneşti – întărite cu patrule de jandarmi – făceau razii în cuprinsul oraşului întreaga noapte de 30 aprilie spre 1 mai. În ziua cu pricina, Legiunea de jandarmi era consemnată la Chestura de Poliţie, toate regimentele din localitate devenind active cu începere de la ora şapte dimineaţa; de asemenea, era ţinută sub arme şi câte o unitate de alarmă. Tot de la ora şapte dimineaţa, un magistrat militar se afla în sediul tribunalului şi un altul la reşedinţa Chesturii, alături de un procuror civil. Nu în ultimul

[158] *Ibidem*, f. 1.

[159] SJAN Iaşi, fond Primăria municipiului Iaşi, dosar 188/1938, f. 10.

[160] Idem, fond Prefectura Iaşi, dosar 203/1939, f. 2.

[161] *Ibidem*, dosar 293/1940, f. 10.

[162] Comisia Internaţională pentru studierea Holocaustului în România, *Raport final*, Iaşi, Polirom, 2005, p. 49-53. Vezi capitolul *Fundalul şi precursorii Holocaustului. Rădăcini ale antisemitismului românesc. Antisemitismul Ligii Apărării Naţional-Creştine şi al Gărzii de Fier. Politicile antisemite ale Guvernului Goga şi ale dictaturii regale*. Relevantă este şi telegrama cifrată nr. 265/1940, transmisă de Ministerul de Interne în teritoriu: „Avem onoarea a vă face cunoscut că Marele Stat Major are informaţiuni că, în Moldova, activitatea comuniştilor este desfăşurată aproape exclusiv de evrei şi camuflată de activitatea diverselor asociaţii evreieşti. Ca atare, vă rugăm a stabili imediat toate asociaţiile, căminurile şi instituţiile evreeşti – cu sau fără personalitate juridică – din judeţul Dvs. şi a ne trimite observaţiile ce aveţi de făcut pentru fiecare în parte, din punctul de vedere al ordinii şi siguranţei Statului, cât şi al comunismului" (SJAN Iaşi, fond Prefectura Iaşi, dosar 5/1940, f. 4).

[163] SJAN Iaşi, fond Prefectura Iaşi, dosar 2/1938, f. 300.

rând, un al doilea procuror civil se afla la dispoziţia autorităţilor locale, fiind în alertă pe tot parcursul zilei de 1 Mai[164].

După destrămarea statului român creat în 1918 şi după abdicarea regelui Carol al II-lea, trăsăturile regimului de autoritate monarhică se vor perpetua în practica politică a generalului Ion Antonescu şi a guvernului său de militari. După cum arată Andrei Pippidi, în perioada antonesciană, cultul armatei este celebrat şi ca o compensaţie pentru umilirea naţională adusă de capitularea fără luptă din 1940, „ca o expresie a aspiraţiilor de revanşă, ca un simbol tangibil al ideii de patrie eternă”[165]. Totodată, Serge Moscovici observa că, în perioada antonesciană, omniprezența soldaților dădea un aspect de cazarmă amplasamentului urban, completându-se cu imaginea stadionului, folosit pentru numeroasele serbări cu substrat cazon. „[…] Cum o nenorocire nu vine niciodată singură, s-a produs la București, în toamna anului 1940, un puternic cutremur de pământ. Apoi au apărut pe stradă soldații germani, în uniformă feldgrau. În fine, a urmat teroarea Gărzii de Fier, care a executat, în celulele de închisoare, mai bine de șaizeci de personalități eminente, aparținând istoriei României. Ceea ce nu modifica doar starea de spirit a populației, ci și aspectul exterior al orașului. Acesta semăna când cu o cazarmă populată cu uniforme civile și militare, când cu un stadion, pe care se succedau adunările populare și ritualurile de celebrare a noului stat […].”[166]

Concluzii

Strategiile de militarizare a vieții publice au fost o componentă a practicii politice interbelice. Regimurile ce s-au perindat la conducerea statului român au folosit armata ca instrument de control social, cu scopul de a înregimenta populația, subordonând-o propriilor interese. Alături de cenzură, utilizarea discreționară a „stării de asediu” a fost o obișnuință a guvernelor interbelice, dimpreună cu înăbușirea violentă a manifestațiilor de protest. Deducem de aici fragilitatea democrației dintre cele două conflagrații mondiale, una ce trebuia mereu apărată, în mod excepțional, de autoritățile militare și civile. În urma succeselor militare din Marele Război, societatea românească devenea tot mai fascinată de conduita și uniforma militară. De la nivelul maselor, în special din rândul foștilor combatanți, adepți ai paternalismului etatist, care manifestau neîncredere față de elita politică, se cerea instaurarea unui cadru militar în fruntea statului. Întorși cu o nouă conștiință de sine din tranșee, veteranii erau în căutarea unei ere de dreptate socială, solicitând eradicarea „politicianismului” și purificarea vieții publice. Radicalizarea unor importante segmente ale populației a dus la modificări importante pe scena politică, partidele politice extremiste lansând pe piață programe de guvernare maximaliste. Valorile cazone adoptate în timpul stagiului militar au influențat în mod negativ percepția cetățeanului asupra vieții politice, disciplinarea socială din cazărmi determinând o vulnerabilitate accentuată față de soluțiile voluntariste de guvernare. Cultul uniformei, „demonstrațiile de forță” cu prilejul sărbătorilor naționale, pătrunderea muzicii militare în viața cotidiană, toate acestea perpetuau mitul victoriei din război și păstrau vie memoria confruntărilor din Primul Război Mondial. Și totuși, în pofida discursului bazat pe ordine, pe disciplină cazonă și pe reconstrucția „dirijată” a statului, există foarte multe discrepanțe în planul practicii; unde, de cele mai multe ori, s-a acționat haotic, în funcție de necesitățile de moment sau de capriciile conducătorilor.

[164] *Ibidem.*

[165] Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 235.

[166] Serge Moscovici, *Cronica anilor risipiți. Poveste autobiografică*, traducere de Magda Jeanrenaud, Iași, Polirom, 1999, p. 141.

ABOUT MODERNIZATION AT THE ARMY'S TEMPO: MILITARIZATION OF PUBLIC LIFE IN INTERWAR ROMANIA (Summary)

Keywords: the cult of the uniform, militarization, ideological radicalism, political violence.

The strategies of militarization of public life represented a component of the interwar political practice. The regimes that succeeded each other at the helm of the Romanian state used the army as an instrument of social control, with a view to regimenting the population to their own interests. Together with censorship, the discretionary utilization of the "state of emergency" was a political constant of the interwar cabinets, along with the violent crushing of protest movements. These coordinates indicate a fragility of the democracy existing in the period between the two World Wars, one that had to be exceptionally defended by the military and civil authorities. The army values adopted during the military service influenced in a negative way the population's perspective upon political life; the social discipline of the barracks led to increasing vulnerability towards the voluntarist and extremist ruling solutions. The cult of the uniform, the "demonstrations of force" on the occasion of the national holidays, the penetration of military music in everyday life, all of them perpetuated the myth of the war victory and kept alive the memory of World War I confrontations. And yet, in spite of the discourses based on order, army discipline and "directed" reconstruction of the Romanian state, many discrepancies appear at the practical level; here, most of the times the action was chaotic, consistent with the temporary needs or the leaders' caprices.

CĂTĂLINA MIHALACHE[*]

POLITIQUES CULTURELLES, PRATIQUES SOCIALES, EXERCICES IDENTITAIRES : FESTIVITÉS SCOLAIRES EN ROUMANIE AU VINGTIÈME SIÈCLE

Les pratiques commémoratives du milieu scolaire appartiennent à ce qu'on pourrait appeler, dans les termes des dernières décennies, « le curriculum caché » – une forme d'apprentissage tout aussi consistante que les leçons ou les examens formels, mais à des enjeux académiques apparemment insignifiants. Elles ne fixent pas d'informations vérifiables, mais des émotions, attachements, attitudes, options identitaires et des formes d'expression consensuelles. Les connaissances « scientifiques » véhiculées à cette occasion ne dépassent pas, d'habitude, le contenu normal d'une leçon d'histoire, se limitant à le résumer et à le confirmer du point de vue social. Conçues pour éduquer les élèves, en réalité ces manifestations commencent par discipliner les éducateurs et ont comme finalité d'offrir à la communauté entière un modèle de conduite civique. Les convictions qu'elles affichent et entretiennent, les opinions publiques qu'elles valorisent et l'exercice social qu'elles amènent de manière régulière dans la vie de l'école sont les véritables motivations de la célébration, et non l'événement historique proprement dit.

Dès le XIXe siècle, l'école a été directement invitée à organiser de telles activités commémoratives, en fournissant, à la fois, des effectifs massifs de public docile et des acteurs présents dans toutes les étapes d'une fête nationale. Chaque communauté scolaire pouvait générer, à échelle réduite, mais en respectant l'hiérarchie institutionnelle et les prestiges locaux, sa propre fête. De telles expérimentations, destinées à un public restreint, insistaient sur la rigueur scénique et sur le message éducatif-civique. De cette manière, l'école a réussi à conserver l'essence de l'hommage dû aux événements et aux personnages mémorables, même dans des conditions des plus difficiles[1]. L'ambiance de ces fêtes s'est prouvée extrêmement attractive et a survécu à des évolutions historiques bouleversantes.

Dans n'importe quelle école, le 24 janvier reste même aujourd'hui *le jour de l'union*, et les enseignants doivent organiser au moins un événement collectif lié à l'histoire de l'élection du prince régnant Al. I. Cuza (Alexandre-Jean Cuza). Mais, toujours à *l'union* fait référence la fête nationale célébrant la date du 1er décembre 1918.

[*] Chercheuse à l'Institut d'Historie « A. D. Xenopol » de Iași.

[1] Le 24 janvier 1938, un observateur attentif notait dans son journal: « L'anniversaire de l'Union des Principautés Roumaines a eu lieu seulement dans les écoles. Au centre de la ville on n'a plus chanté et dansé la Ronde de l'Union ». En 1943, à la même date, il notait que l'union a été « célébrée en silence par les Roumains. La famine, la misère provoquées par la guerre, auxquelles s'ajoute le grand nombre de blessés et de pertes de vies humaines, tout ça fait que le peuple roumain soit triste. Seulement par ci, par là, dans les écoles, on a chanté et dansé la Ronde de l'Union » (G. T. Kirileanu, *Însemnări zilnice. 1906-1960* [Notes quotidiennes. 1906-1960], édition soignée par Constantin Pangrati, Bucarest, Albatros, 2004, p. 188, 207).

Cette répétition commémorative crée encore assez de confusions. En effet, beaucoup d'élèves semblent avoir des incertitudes en ce qui concerne ces unions répétées et les célébrations correspondantes. Il est possible que justement l'insistance des enseignants[2] ait contribué, en définitive, à entretenir ces imprécisions de mémorisation. Pour combattre ces insuffisances, les professeurs, les élèves et les auteurs de livres scolaires ont été menés à rivaliser dans l'exercice de quelques schémas narratifs des plus concis qui transforment l'histoire en simple calendrier annoté. Mais l'effet semble être le contraire, car, en éliminant presque totalement l'explication, l'information perd sa justification et son statut de support de la mémorisation.

En observant avec moins de rigidité les leçons « sur l'union » qui expliquent du point de vue historique les deux commémorations, on peut voir que les élèves rencontrent un obstacle supplémentaire, car il leur est difficile de réduire le jour du 1er décembre à une personne emblématique. Les autres unions sont plus faciles à retenir et exprimer puisqu'on peut les évoquer, à la rigueur, par la simple invocation des deux grands et distincts personnages historiques, Michel le Brave et Alexandre-Jean Cuza.

L'idée de célébrer un événement par la simple reprise d'une leçon d'histoire semble décevoir également les enfants et les adultes car la fête et l'apprentissage[3] se nuisent réciproquement. Le spectacle se transforme dans une autoconsidération, ce qui contredit les attentes générales, de sortir de la routine d'une journée banale d'école. Le scénario minimal pour une telle festivité est devenu, le long du dernier siècle, une composante non disputée du patrimoine scolaire. Ce scénario commence par le discours du directeur sur « l'importance du jour », continue avec une série de chansons patriotiques ou folkloriques et par des poésies dédiées à l'événement – éventuellement une « saynète », petite pièce de théâtre – et finit avec la bien connue « Ronde de l'Union » ; celle-ci est dansée par la plupart des personnes présentes, en annulant comme ça la différence initiale entre le public et les acteurs, entre « la direction » et les subordonnés. Indispensable aux cérémonies publiques du 24 janvier, « la ronde » a été transférée aussi vers la célébration de la fête du 1er décembre. Ce n'est pas seulement une contagion récente. Même avant la réalisation effective des grands actes de l'union de 1918, les gens exprimaient ainsi leur besoin de solidarité.

Pour comprendre comment les rituels définitoires de cette célébration se sont-ils cumulés dans le temps, nous devons rappeler les interventions décisives – mais non exclusives – du ministre Spiru Haret[4]. Le spécifique haretien consistait dans

[2] Par exemple, à la session de juin 2002 de l'examen national de capacité (C.É.P.), à l'épreuve écrite de l'Histoire des Roumains, les élèves finissant le collège devaient différencier avec précision tous les trois moments historiques encadrés normalement dans l'histoire de l'union des Roumains. Le sujet II.1. demandait aux élèves de compléter correctement la proposition : « En 1600, Michel le Brave a mis sous la même direction la Valachie, la Transylvanie et … » (5 points). Le sujet V demandait : « Présentez deux facteurs qui ont favorisé l'union réalisée, en 1859, par la double élection d'Alexandre-Jean Cuza et mentionnez deux conséquences de cet événement sur la situation intérieure des Principautés » (12 points). Et le dernier sujet, de composition (noté avec 16 points sur un total de 100), demandait aux candidats : « Présentez, en 1-2 pages, le renforcement de l'État national unitaire roumain, en faisant référence : au moment final (cadre d'organisation, mois, an) de l'union de chaque province – la Bessarabie, la Bukovine et la Transylvanie − à la Roumanie; à la réforme politique et à la réforme économique réalisée jusqu'en 1923 ; aux trois stipulations de la Constitution de 1923 ». Pratiquement, un tiers de la note finale représentait l'appréciation de la correcte connaissance des unions roumaines, la plus politisée et étatisée que possible.

[3] Dans son sens punitif, répétitif, de mémorisation surveillée, aux enjeux scolaires mesurables, « l'apprentissage » est une activité fatigante et qui exclut totalement les suggestions ludiques. La dissociation entre « leçon » et « fête » illustre, de la manière la plus convaincante, la différence entre la dimension normative et celle formative de l'école.

[4] Ministre des Cultes et de l'Instruction Publique entre les années 1897-1899, 1901-1904 et 1907-1910.

l'encouragement constant « des activités extrascolaires », groupées surtout dans la zone de l'enseignement primaire et notamment dans le milieu rural. Sa politique scolaire était animée par un généreux idéal de civilisation et activation du monde des villages et des artisans des villes. Elle se proposait d'encourager par toutes les voies non seulement « le bon élève », mais surtout « le bon citoyen »[5], enthousiasmé par les valeurs nationales et capable de les entretenir dans son propre horizon de vie. L'enseignement de l'histoire avait le but explicite de convaincre, de confirmer la valeur d'une identité collective, de la diffuser sous des formes attrayantes, voire exubérantes.

Dans la circulaire ministérielle de 1897, pour « l'éducation patriotique des écoliers et la fête de 10 Mai », Haret accordait totale autorité à une pratique déjà familière, mais pas encore enregistrée sous son aspect normatif : « je désire que nous établissions aussi, dès cette année, la coutume des fêtes patriotiques dans les écoles »[6]. Le jour du 10 mai lui semblait le plus adéquat, étant un symbole cumulatif de plusieurs événements : « l'intronisation», « l'indépendance » et la « proclamation du Royaume ». Le ministre n'a pas imposé des programmes-standard, mais a recommandé que les fêtes contiennent des chansons patriotiques, des conférences publiques et, le plus possible, « des pèlerinages à des endroits historiques ». Pratiquement, la circulaire n'innovait que par la transformation de certaines formes de célébration déjà connues dans des activités obligatoires. Confiant dans la dose d'inventivité et conformisme des futurs « acteurs », le ministre leur accordait quelque espace de manœuvre pour l'identification des meilleurs moyens, convaincu que les enseignants allaient respecter de toute façon leur mission formatrice, à savoir de déterminer chez les enfants « une plus grande appréciation des événements importants de notre histoire, par rapport à ceux de l'histoire des autres peuples […] ». Haret avait expressément demandé aux éducateurs : « *efforcez-vous de les convaincre que leur pays est le meilleur pays, que leur peuple est le plus courageux, le plus noble, le plus énergique de tous les peuples. Ne craignez pas de faire des excès là-dessus; si loin que vous alliez, mieux ce sera.* Essayez aussi de faire imprimer profondément dans l'esprit des jeunes que l'époque où nous vivons est une des plus grandes époques de notre histoire; que notre Souverain est un des plus grands de tous ceux qui aient occupé jusqu'à présent le Trône du pays, que jamais le peuple roumain n'a eu une meilleure et exacte conscience de sa valeur; […] que jamais n'a-t-il occupé une plus haute position parmi les peuples de l'Europe […]. Luttez pour ne pas laisser s'enraciner dans leur esprit l'habitude de trouver du mal dans tout ce qu'ils voient et tout ce qui les entoure dans leur pays (s.p.n. C.M.) »[7].

---

[5] Ces formulations paraphrasent le titre de la plus significative investigation à ce sujet, l'ouvrage de Mirela-Luminiţa Murgescu, *Între „bunul creştin" şi „bravul român". Rolul şcolii primare în construirea identităţii naţionale româneşti (1931-1878)* [Entre « le bon chrétien » et « le brave Roumain ». Le rôle de l'école primaire dans la construction de l'identité nationale roumaine (1831-1878)], Iași, Editura A'92, 1999. Bien qu'elle analyse un segment temporel antérieur à celui qui nous intéresse directement, Mirela Murgescu propose un système d'interprétation et une ouverture méthodologique extrêmement profitables pour notre recherche (voir, par exemple, *Introducere. Identitate naţională, memorie colectivă şi şcoală primară* [Introduction. Identité nationale, mémoire collective et école primaire], dans *ibidem*, p. 9-15).

[6] Ne nous laissons pas séduits par la formule ministérielle du début absolu – « dès cette année » – car elle privilégiait la volonté du décideur au détriment de la réalité courante. Les fêtes patriotiques occasionnelles étaient depuis longtemps connues dans les écoles roumaines, sans être toutefois « réglementées ». Après l'émission de cet acte, non plus, les cérémonies dédiées au jour du 10 mai ne sont pas devenues tout de suite et spontanément l'obligation annuelle de chaque école.

[7] Voir *Circulara ministerială nr. 3253 din 22 aprilie 1897 către licee, gimnazii, universităţi, etc. pentru educaţia patriotică a şcolarilor şi serbarea de 10 mai* [Circulaire ministérielle nr. 3253 du 22 avril 1897 adressée aux lycées, collèges, universités etc. pour l'éducation patriotique des élèves et la célébration de la fête du 10 mai], dans *Operele lui Spiru C. Haret, publicate de comitetul pentru ridicarea monumentului său*

Le texte faisait référence aux écoles secondaires, fréquentées par le pourcentage réduit des élèves capables (du point de vue matériel et intellectuel) de continuer leurs études au-delà du niveau élémentaire. L'année suivante la stipulation a été étendue au niveau des écoles primaires aussi[8]. L'ordre apparemment inverse des circulaires montre que, dans la vision des gouvernants, les fêtes étaient un instrument formatif éprouvant[9] et non une occasion à peu près désuète d'activiser les plus petits, comme il pourrait paraître plus d'un siècle après.

Apparemment surpris par le succès de son initiative, le ministre concluait, après l'analyse des informations venues du pays, que « la fête scolaire du 10 Mai a été une réussite parfaite […]. Elle a été une fête générale à laquelle dans beaucoup de localités s'est associée toute la population »[10]. Observant les résultats, il a adopté un ton plus impératif qui masquait les intentions coercitives, sous la devise du respect de la volonté populaire: « quand une simple recommandation, comme la circulaire du 22 avril, bénéficie d'un tel accueil dans presque toutes les villes et les bourgs et jusqu'aux villages les plus lointains, c'est la meilleure preuve que l'idée vient au moment opportun. *C'est pourquoi le Ministère prendra des mesures pour que la fête du 10 Mai devienne une fête permanente* (s.p.n. C.M.) »[11]. Les années suivantes, Haret a persévéré en ce sens[12], ses biographes notant le fait qu'il « s'ingéniait à organiser lui-même » des événements « d'intérêt national », comme « les fêtes annuelles de Războieni ou Călugăreni et surtout la majestueuse fête du 2 juillet 1904 pour la commémoration de 400 ans de la mort d'Étienne le Grand »[13]. Ainsi, pour marquer le semi-centenaire de l'union de la Moldavie avec la Valachie, le ministre a demandé, par une circulaire du septembre 1908, que les directeurs des écoles primaires et secondaires se préparent « dès maintenant » pour attirer le plus de public – surtout les parents des élèves – et, éventuellement, pour célébrer la fête pendant deux jours, vu que le 24 janvier « sera un jour de samedi ». Par un certain scrupule scientifique, il recommandait que les inévitables conférences publiques soient « le

[Les Œuvres de Spiru C. Haret, publiées par le comité organisé au but d'ériger son monument], vol. I, Bucarest, « Cartea Românească », f.a., p. 235-237.

[8] Voir « Convorbiri didactice » [Entretiens didactiques], an IV, nr. 5-6, 15 juin – 15 juillet 1898, p. 302-303.

[9] Comme ça elles étaient perçues en France, aussi, pendant la troisième République, où les instituteurs avaient l'obligation d'organiser « les fêtes civiques » de toute l'année. Comme ils cumulaient, d'habitude, certaines fonctions administratives dans le territoire (secrétaires de mairies), ils avaient, une fois de plus, l'autorité nécessaire de servir l'État par chaque détail du programme des festivités scolaires (voir Jean Combes, *L'école primaire sous la III-e République*, Bordeaux, Édition Sud-Ouest, 2002, p. 138-140).

[10] Direction Départementale des Archives Nationale d'Histoire (DDANH), fonds du Rectorat de l'Université « Al. I. Cuza » Iași, dossier 631/1896, f. 217.

[11] *Ibidem*, f. 217 r.-v.

[12] Il a encouragé avec insistance de telles actions – à côté des autres activités extrascolaires qu'il souhaitait rendre permanentes – en stimulant toute une littérature de flatterie ou d'autoéloge des personnes directement impliquées, surtout dans la presse didactique; d'ailleurs cette habitude est gardée jusqu'à présent (voir, par exemple, « Tribuna învăţământului » [La Tribune de l'Enseignement – Revue nationale de science, éducation et culture]. Les relations pouvaient être rencontrées, avec des formules déjà stéréotypes, partout : dans les journaux officieux « Albina » [L'Abeille], « Convorbiri didactice » [Entretiens didactiques] ou « Revista generală a învăţământului » [Revue Générale de l'Enseignement], aussi bien que dans les publications locales, comme « Propăşirea » [Le Progrès] (du département de Neamț), « Şcoala poporană a Olteniei » [L'École populaire de l'Olténie], « Şcolarul » [l'Écolier] (Alexandria) etc., voir Alina Ştefania Bruja, *Sărbătorirea zilei de 10 Mai în şcoala românească haretistă* [La célébration du jour du 10 Mai dans l'école roumaine pendant la direction du ministre Haret], dans Gh. Cliveti, Adrian-Bogdan Ceobanu, Ionuț Nistor (coord.), *Cultură, politică şi societate în timpul domniei lui Carol I. 130 de ani de la proclamarea Regatului României* [Culture, politique et société pendant le règne de Charles I. 130 ans depuis la proclamation du Royaume Roumain], Iași, Casa Editorială Demiurg, 2011, p. 296.

[13] *Biografia lui Spiru Haret* [La biographie de Spiru Haret], dans les *Operele lui Spiru C. Haret*…, vol. I, p. XLII.

moins déclamatoires que possible et qu'elles soient basées sur des faits »[14], ce qui suggère que, d'habitude, les choses ne se passaient pas comme ça.

Mais l'histoire de la célébration annuelle obligatoire du jour de 24 janvier dans les écoles avait commencé quelques ans auparavant, dans la période 1902-1903[15]. La preuve en est un dossier de rapports, ramassés de tout le pays, par lesquels les directeurs des écoles répondaient à « l'ordre du Ministère nr. 916 du 31 janvier 1903 » qui leur demandait de présenter le déroulement de cet anniversaire dans leur école, organisé selon « l'Ordre nr. 312 publié dans le Moniteur Officiel le 16 janvier 1903 ». Un des rapports rappelait que dans une école (le collège « Alecu Donici » de Fălticeni), on avait célébré l'Union de la même manière que l'année antérieure quand on avait organisé pour la première fois cette fête »[16]. Depuis le simple discours prononcé dans la salle de classe et jusqu'à la réunion de plusieurs écoles, en procession à travers les villes, pour la réalisation d'un spectacle commun, toute la série connue d'actions anniversaires a été pratiquée à cette occasion[17]. Dans certaines localités ce fut aussi un bon motif de divertissement pour les notabilités locales : « la salle était comble, tout ce que la ville a de plus distingué, tous les parents des élèves, aussi bien que les autorités civiles et militaires ont pris part à cette belle fête »[18].

Il y a eu également des personnes très peu touchées par l'importance du moment qui n'ont vu dans cet ordre qu'une autre responsabilité bureaucratique. La direction d'une école de filles de Bucarest rapportait, par exemple, que « le jour du 24 janvier a été célébré dans cette école seulement par des vacances, étant donné que la circulaire publiée dans le Moniteur Officiel ne donnait des précisations en ce sens que pour les écoles secondaires et primaires, pas pour les écoles professionnelles où l'on n'enseigne pas le cours d'Histoire. Autrement, nous nous serions conformés nous aussi à cet ordre circulaire »[19]. Plus

[14] Voir la *Circulara ministerială nr. 61431 din 13 septembrie 1908 către directorii de şcoli primare şi secundare pentru serbarea zilei de 24 ianuarie 1909* [Circulaire ministérielle nr. 61431 du 13 septembre 1908 à l'attention des directeurs d'écoles primaires et secondaires pour la célébration du jour du 24 janvier 1909], dans *ibidem*, vol. III, p. 52-53.

[15] Toujours en 1902-1903, la postérité du prince régnant qui avait accompli l'union a éveillé un intérêt sans précédent. Le point de départ historiographique a été l'ouvrage d'A. D. Xenopol, *Domnia lui Cuza Vodă* [Le règne du Prince Cuza] auquel est liée aussi l'initiative très disputée de la construction d'une statue de Cuza à Iaşi (pour l'histoire de cette statue et les enjeux politiques qu'elle a entraînés, voir Al. Zub, *Posteritatea lui Cuza Vodă* [La postérité du Prince Cuza] dans Leonid Boicu, Gheorghe Platon, Alexandru Zub (coord.), *Cuza Vodă in memoriam*, Iaşi, Editura Junimea, 1973, p. 581-626 et Andi Mihalache, *Mănuşi albe, mănuşi negre. Cultul eroilor în vremea Dinastiei Hohenzollern* [Des gants blancs, des gants noir. Le culte des héros pendant le règne de la Dynastie Hohenzollern], Cluj-Napoca, Limes, 2007, p. 150-199). Du point de vue chronologique, au moins, le geste festif projeté par Haret semble avoir anticipé ces actions en hommage et avoir contribué indirectement à les appuyer ultérieurement. Mais celle qui apporté à la fête de l'union une dose supplémentaire de militantisme a été en grande mesure « la Ligue pour l'unité culturelle des Roumains ». Elle s'est lancée dans la vie publique par un appel en ce sens, doublé d'un anniversaire mémorable, le 24 janvier 1891. La Ligue a continué tous les ans la double célébration – de l'union et de son propre début public – tout en culminant à une vraie campagne de célébration du semi-centenaire de 1909 (voir Vasile Netea, C. Gh. Marinescu, *Liga culturală şi Unirea Transilvaniei cu România* [La ligue culturelle et l'Union de la Transylvanie à la Roumanie], Iaşi, Junimea, 1978, p. 47, 84, 215). Haret même à été un adepte et un des dirigeants remarquables de la Ligue (*ibidem*, p. 225).

[16] Le Service des Archives Nationales Historiques Centrales (en suite SANHC), fonds du Ministère des Cultes et de l'Instruction Publique, dossier 348/1903, f. 42.

[17] Certains ont essayé de se faire remarquer par des improvisations ingénieuses. Par exemple, au Lycée Internat de Iaşi, le soir de la fête, « on a écrit sur le frontispice du bâtiment aux grandes lettres de feu électrique „24 janvier", mots qui, de sur le sommet du Lycée, ont brillé jusqu'à tard dans la nuit au-dessus de toute la ville » (*ibidem*, f. 3).

[18] *Ibidem*, f. 28. Il s'agissait de l'action organisée au Lycée « I. C. Brătianu » de Piteşti.

[19] *Ibidem*, f. 116. Il s'agit de « L'École professionnelle de filles nr. 3 » de Bucarest.

précisément, ceux qui n'avaient pas compris l'ordre du ministre s'étaient à peine habitués à la fête obligatoire du 10 mai et ils ne comprenaient pas que le 24 janvier devenait, au moins à l'école, une seconde fête nationale. À Turnu Severin, le corps didactique avait participé, préventivement, au *Te-Deum.* Mais à l'école professionnelle de filles « on n'a fait aucune fête pour le jour du 24 janvier. Comme nous n'avons pas reçu d'ordre en conséquence – ni cette année, ni les années précédentes – nous ne l'avons pas considérée comme une fête *scolaire* (s.a.) *comme dans le cas du jour du 10 Mai que nous avons toujours célébré, conformément aux rapports antérieurs* (s.p.n. C.M.) »[20].

À Iaşi, les actions anniversaires organisées par les écoles ont occasionné une vraie manifestation populaire. Après la réunion des élèves et des enseignants à l'église Talpalari, pour le *Te-Deum*, la colonne a défilé, les drapeaux en tête, jusque dans la Place de l'Union[21]; d'ici « ils ont parcouru les rues Unirea (*L'Union*) et Ştefan cel Mare (*Étienne le Grand*), en chantant des chants patriotiques jusqu'à la statue du grand voïvode Ştefan », où le professeur Gr. Buţureanu a tenu un discours enthousiasmé. En parlant des difficultés que les Roumains ont dû vaincre jusqu'à ce qu'ils « aient réussi à faire l'union tellement souhaitée », l'orateur a exprimé librement, « dans les applaudissements des élèves et de l'immense public, son désir de pouvoir célébrer, le plus vite possible, l'Union de tous ceux qui parlent la douce et belle langue roumaine »[22]. Toutes les relations concernant cet événement notaient la participation enthousiaste des habitants, impressionnés par le spectacle offert : « les rues étaient effectivement bondées de monde […], l'enthousiasme des élèves avait électrisé même la population hétéroclite de la seconde capitale du Pays »[23] ; « devant la foule [trouvée dans la Place de l'Union] […], avec un enthousiasme indescriptible, les élèves des écoles ont chanté diverses chansons nationales et ont dansé la Ronde de l'Union »[24]. À la fin, l'invocation fidèle du passé glorieux – « dans le même endroit où, en 1859, avaient dansé la Ronde de l'Union M. Kogălniceanu et les autres hommes patriotes de la Moldavie » – a permis aux participants un moment de rêverie collective, « quand ils ont goûté pour un instant au bonheur et à la joie de nos parents et de nos ancêtres »[25].

De tels moments permettent de comprendre plus facilement la signification historique et politique que le jour du 24 janvier avait déjà, à la veille de la guerre[26].

---

[20] *Ibidem*, f. 119. D'autres écoles professionnelles aussi semblent avoir raté le moment et donnent ensuite diverses explications. Par exemple, l'école de filles de Piteşti, « Ion, Maria şi Constantin Teiuleanu », rapportait que le jour du 24 janvier « n'a été célébré d'aucune manière, vu que, conformément à l'adresse du Service Sanitaire nr. 31, les cours ont été arrêtés depuis le 9 janvier jusqu'au 1er février, à cause des épidémies de la ville » (*ibidem*, f. 122). Mais, comme on l'a vu, l'interdiction n'a pas affecté tout le monde, car le Lycée « I. C. Brătianu », de la même localité, a organisé une fête scolaire réussie.

[21] Où la statue du prince régnant Alexandre-Jean Cuza, inaugurée à peine en 1912, n'existait pas encore.

[22] *Ibidem,* f. 58 (rapport envoyé par la direction du Collège « Alexandru cel Bun » de Iaşi).

[23] *Ibidem*, f. 2 bis; citation du rapport envoyé par le « Lycée Internat » de la ville. L'allusion à la « population hétéroclite » du point de vue ethnique fait référence à la nombreuse communauté juive qui habitait Iaşi pendant ces années.

[24] *Ibidem*, f. 7 v.; fragment du rapport envoyé par le « Lycée National » de Iaşi.

[25] *Ibidem,* f. 58 v.

[26] L'anniversaire avait déjà un caractère obligatoire, et les absences éveillaient des soupçons. Dans son *Journal*, G. T. Kirileanu notait le jour du 24 janvier 1915 : « Mr. Iorga me donne un coup de fil et me demande de déjeuner ensemble car il veut me confesser une chose très désagréable […]. Il me dit qu'il avait invité le prince Nicolas à la Fête de l'Union du Théâtre National et que la reine lui avait répondu par son officier d'ordonnance que, pendant la période de deuil, la famille ne pouvait participer à aucune fête, *comme si une fête patriotique était un divertissement* (s.p.n. C. M.) » (G. T. Kirileanu, *œuvre citée*, p. 51). Il s'agissait du deuil institué à la mort du roi Charles I.

Remarquons, de plus, la connotation spéciale que cet anniversaire avait pour les habitants de Iaşi.

L'Inconséquence des célébrations

Au cours des années 1916-1919, le jour du 24 janvier a acquis des significations plus amples[27], bien que l'organisation effective des fêtes, avec le cérémonial complet, n'eût pas été toujours possible. L'abandon de la capitale et la retraite des dirigeants du pays à Iaşi donnait plus de poids aux anniversaires, la ville se considérant autorisée à incarner l'idée de l'union, tout d'abord grâce aux événements de 1859, et, en second lieu, grâce aux sacrifices demandés par la guerre en cours. Après 1918, on peut dire que les habitants de Iaşi accusent un vrai complexe de supériorité, en soutenant qu'« ici », dans leur ville, s'étaient réalisées toutes les grandes unions des Roumains[28] ; elle faisait ainsi concurrance à d'autres endroits prestigieux comme Alba Iulia ou Bucarest. Le long du temps, les manifestations patriotiques de la ville se sont associées de plus en plus étroitement à cette idée, vu la réunion des participants autour de la statue d'Alexandre-Jean Cuza.

Les réunions publiques de ces années étaient marquées par l'état de siège et, en général, par le soupçon des autorités devant toute initiative politique. Dans ces conditions, seulement les manifestations attentivement organisées pouvaient être présentes dans la rue, mais toutefois leur déroulement n'était pas toujours prévisible. D'habitude, le cérémonial « des fêtes nationales »[29] de cette époque était centré autour de quelques moments-clé, comme le service religieux et les discours des autorités, accompagnés, selon le cas, par le défilé des troupes et une procession des institutions et des corporations sur un parcours établi à l'avance. Les éventuelles conférences et moments artistiques se déroulaient dans des espaces clos comme le Théâtre National, l'Université ou les écoles représentatives. « La Ronde » n'était pas toujours une séquence clairement prévue par les organisateurs. Même si c'était la preuve de la totale

[27] Bien qu'il n'eût pas encore été légiféré en tant que fête officielle, en 1918 ce jour était déjà considéré une présence obligatoire sur la liste des fêtes « nationales et royales », mais aussi de celles « judiciaires » ou de « repos dominical », en honorant ainsi « l'Union des Principautés » (voir *Calendarul nostru pe 1918* [Notre calendrier de l'année 1918], Bârlad, Imprimerie C. D. Lupaşcu, p. 15-16.

[28] En 1920, un journal local racontait les festivités du 10 mai, en parlant de « Iaşi, la Capitale de l'Union de tous les Roumains », en reprenant ainsi la formule utilisée par le maire par intérim, Mihai Negruzzi, dans le télégramme vers le Roi (voir « Evenimentul » de mercredi 12 mai 1920, p. 2). Ce qui est intéressant est que, de toute l'intrigue de la double élection du prince Cuza, les habitants de Iaşi ont choisi exactement le jour qui ne leur a pas appartenu, le 24 janvier, quand le sort de l'union se décidait, non sans émotions, à Bucarest. De cette manière, le fait réel a été dénaturé par son interprétation politique, imposée « du centre » et acceptée avec conviction par les autorités locales.

[29] Le sens de l'expression « fête nationale » était, à cette époque-là, différent par rapport à nos jours. Aujourd'hui on parle de *l'unique* fête nationale de la Roumanie, établie par la Constitution à une certaine date (le 1er décembre). Dans le royaume roumain existaient plusieurs jours décrétés « fêtes nationales ». Rythmiques (annuelles) ou purement occasionnelles, elles rendaient hommage, tout d'abord à la monarchie et aux principaux moments du calendrier religieux orthodoxe. « National » pouvait signifier, non seulement l'officialisation de l'acte commémoratif par le texte de la loi, mais surtout sa diffusion réelle (ou au moins, désirable) sur tout le territoire du pays. Situation où nous pouvons nous demander – par analogie avec ce qui se passait en France, par exemple – s'il est plus indiqué de parler d'*une seule fête* ou des *milliers de fêtes* qui la composent, en réalité, par des cérémoniaux déroulés simultanément mais de manière autonome en plusieurs endroits? Voir Mona Ozouf, *La fête révolutionnaire (1789-1799)*, Paris, Gallimard, 1988, p. 27. Les relations *post-factum* sur ces événements, surtout celles publiées dans la presse, préfèrent valoriser d'habitude justement la multiplication du scénario rituel, mettant en valeur la spécificité du cadre local et l'orgueil de chaque communauté.

implication émotionnelle et physique des participants, elle mettait en danger l'ordre désiré par les organisateurs qui voulaient discipliner, tant bien que mal, les masses difficilement contrôlables[30].

La triste réalité de la guerre a ombragé les anniversaires de 1917 et 1918, réduits, en principe, à un *Te-Deum* où étaient invités les représentants des autorités[31]. Toutefois, la proclamation de l'émancipation de la République Moldave de la suzeraineté de la Russie a radicalement changé l'orientation de l'opinion publique. Dans son journal, Gheorghe Gh. Mârzescu avait d'abord noté que le 24 janvier 1918 avait été « le plus triste anniversaire des Principautés ». Mais l'annonce de la décision du Conseil du Pays de Kichinev a transformé ce jour dans « une grande fête dans la rue », où l'on voyait « des Roumains s'embrasser » ou « pleurer de joie »[32]. Même le sceptique C. Argetoianu, méfiant à l'égard des sentiments patriotiques des bessarabiens, remarquait la même chose: « le fait que [la proclamation de l'émancipation de la suzeraineté de la Russie] a été accomplie le jour même de l'Union des Principautés – une simple coïncidence – a profondément ému la ville de Iaşi »[33].

Dans les conditions encore impropres de 1919 – qui ne permettaient pas « d'accorder au jour du 24 Janvier la solennité qui lui convient » – les autorités de Iaşi ont introduit tout de même dans le programme la traditionnelle procession de la Place de l'Union où allait être prononcé un discours et on allait danser la ronde[34]. Ce qui s'est passé exactement, car les organisateurs connaissaient la recette d'une fête de succès: « les élèves des écoles et le public *se sont mis à danser avec passion la ronde de l'union*, autour de la statue de Cuza, au milieu de l'enthousiasme de l'assistance (s.p.n. C.M.) »[35]. Les significations de ce jour étaient déjà sensiblement enrichies, par une recontextualisation d'ailleurs prévisible: « le jour du 24 janvier était célébré jusqu'à présent comme la date où l'on avait réalisé l'union des pays-frères, par l'élection du colonel Alexandre-Jean Cuza en tant que prince régnant des Principautés roumaines. Mais aujourd'hui, quand tous les pays roumains, dont certains s'étaient éloignés, occupés par les étrangers depuis des siècles, se sont réunis sous le sceptre de Ferdinand I[er], le premier Roi de tous les Roumains, le jour du 24 janvier acquiert une importance particulière. *Il devient un symbole, le symbole d'une nouvelle union de tout le peuple roumain* (s.p.n. C.M.) »[36].

---

[30] La fête publique reste « le rendez-vous par excellence » des membres d'une communauté, un spectacle de tous, lequel, malgré la routine, garde sa capacité de restaurer des sens, des symboles et des convictions (Ozana Cucu, *Trăirea sărbătorilor între meditaţie şi petrecere* [Vivre les fêtes entre méditation et divertissement], Bucarest, Eminescu, 2001, p. 76, 87 etc.).

[31] De la presse locale nous savons seulement que la parution des journaux a été arrêtée ce jour-là, car le 24 janvier 1917, « étant l'anniversaire des Principautés Roumaines », a été jour férié (« Opinia » [L'Opinion] du mardi 24 janvier 1917, p. 1, et « Evenimentul » [l'Événement] du même jour, p. 2). En lisant « Opinia » du jeudi 25 janvier 1918, nous apprenons, d'une petite note au coin de la première page, qu'à l'honneur « de la fête nationale un service religieux sera officié demain à la Cathédrale Métropolitaine, par le Bienheureux Métropolite, entouré par le clergé de la cathédrale ». Sur la même page, à la rubrique « Informaţiuni » [Informations], le lecteur était aussi invité à ne pas oublier la vraie signification du respectif jour : « si aujourd'hui nous ne pouvons pas célébrer ce jour-ci comme il faudrait, qui sait, peut- être demain nous allons célébrer l'union de tous les Roumains » (*ibidem*).

[32] Gheorghe Gh. Mârzescu, *œuvre citée*, p. 220, 222.

[33] Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri* [Pour ceux de demain. Souvenirs du temps de ceux d'hier], vol. IV, Ve partie, *1917-1918*, éd. par Stelian Neagoe, Bucureşti, Humanitas, 1993, p. 119.

[34] Voir *Serbarea Unirii la Iaşi* [La fête de l'Union à Iaşi], dans « Evenimentul » de jeudi le 24 janvier 1919, p. 2.

[35] Article du journal « Evenimentul », numéro de samedi le 26 janvier 1919, p. 1.

[36] *Ibidem*, le numéro de jeudi le 24 janvier 1919, p. 1. Cette formule a été largement diffusée et reprise tout de suite à toutes les petites festivités du moment. Dans une relation sur *La grande fête organisée par le*

Le cérémonial consacré, en principe, à la remémoration du jour du 24 janvier 1859 a contaminé aussi la célébration d'autres événements associés à l'idée d'unité nationale. En 1919, quand on a fêté un an d'union de la Bessarabie à la Roumanie, un inspecteur scolaire qui avait assisté à « la belle fête nationale » de l'école secondaire de Răşcani (en Bessarabie) décrivait dans son rapport un transfert rituel de significations. Après le *Te-Deum* à l'église, après la série des chansons et poésies présentées par les élèves, après que les représentants des autorités civiles et militaires avaient parlé de « l'importance de ce jour », on a continué avec « la ronde dansée dans la cour de l'école par tous les participants à la fête »[37]. C'était, en réalité, un prolongement de la fête dédiée au jour du 24 janvier de la même année, quand le déroulement des festivités locales avait donné lieu à de vrais événements mondains comme une continuation du spectacle scolaire. Dans la ville de Bălţi, par exemple, la direction du « Lycée Roumain de Garçons annonçait une fête consistante, suivie, à 17 heures, par la Ronde de l'Union, dansée sur le parvis du théâtre »[38]. La première commémoration de la Grande Union a été, donc, subordonnée à l'anniversaire familier du jour du 24 janvier (1859), consacré depuis des années déjà comme fête de l'unité, d'autrefois ou de l'avenir. Bien que l'idéal eût été atteint, les contemporains restaient toujours encrés dans le passé, pour transférer l'événement dans le registre des désirs d'autrefois, des promesses héritées et, finalement, accomplies.

Si en 1919 la symbolistique anniversaire avait déjà assimilé les réalisations récentes, l'année suivante, un décret décidait que la date du 24 janvier devienne « la fête nationale de l'Union de tous les Roumains »[39]. Et pendant la séance du 5 février 1920, Nicolae Iorga proposait, dans sa qualité de président de l'Assemblée des Députés, de légiférer cette décision. Le rapport sur le projet de loi exposait très clairement la motivation de l'acte: pendant des années on avait célébré le jour du 24 janvier à la mémoire des événements passés pendant le règne de Cuza et « à l'attente de la grande Union », ce qui autorisait, maintenant, son choix en tant que « fête nationale de *cette Union* (s.p.n. C.M.) »[40]. Le texte rappelait également les initiatives commémoratives précédentes : « dans les écoles, Spiru Haret a demandé qu'on donne une importance particulière à la fête nationale du 24 janvier; dans le cadre de la *Ligue Culturelle* on fêtait aussi ce jour »[41].

Cercle Culturel « Progressul » (Le Progrès) le jour du 24 janvier pour la commémoration du grandiose acte de « l'Union » à Târgu Frumos, dans l'enceinte de l'École de Filles de cette localité, le même journal réitérait : « si pendant 60 ans ce jour avait évoqué l'union de la Moldavie avec la Munténie, aujourd'hui le 24 janvier signifie […] l'acte de „l'Union" des Roumains de partout dans un État roumain grand et puissant » (*ibidem,* le numéro de samedi le 2 février 1919, p. 1). « La Maison de Discussion et lecture „Simion Bărnuţiu" de Tătăraşi [quartier de banlieue de Iaşi], ensemble à la Coopérative de Consommation et à la Banque Populaire du même nom », avait tenu « le jour du 24 janvier a.c. sa première réunion culturelle, en célébrant l'Union de Tous les Roumains » (*ibidem*, le numéro de mercredi le 30 janvier 1919, p. 2).

[37] Dans ce cas on a prévu aussi une fête champêtre : « une promenade à travers champs où les élèves, filles et garçons, ont récité beaucoup de poésies, on a chanté des chansons roumaines, on a joué à divers jeux et, à la fin, en défilant deux par deux, les élèves sont rentrés à l'école en chantant *Deşteaptă-te, române !* (*Réveille-toi, Roumain* !) (DDANH, fonds de l'Inspectorat Scolaire Régional Iasi, dossier 4/1919, f. 59).

[38] *Ibidem,* f. 61.

[39] Voir le Décret nr. 397, publié dans le « Moniteur Officiel » nr. 230 du 8 février 1920, p. 11853, ayant comme article unique la décision suivante : « le jour du 24 Janvier calendrier julien (8 Février) sera la fête nationale de tous les Roumains ».

[40] « Les débats de l'Assemblée des Députés », nr. 31, du 8 février 1920, p. 412.

[41] *Ibidem.* La proposition avait changé le programme des députés vu que le lendemain était le 24 janvier (vieux calendrier) et il fallait que la décision fût approuvée aussi par le Sénat pour être promulguée en

Même si on ne peut pas lui attribuer en exclusivité la paternité de cette initiative, nous devons préciser que Nicolae Iorga s'était remarqué, depuis des années, comme un des partisans de l'inclusion d'Al. J. Cuza dans le panthéon national. Mécontent de l'insuffisance de la commémoration du semi-centenaire de l'union, Iorga s'est directement impliqué dans la collecte des fonds pour l'élévation de la statue du prince régnant à Iaşi[42]. L'idée bénéficiait des campagnes en hommage antérieures qui avaient entraîné des noms influents de la vie publique roumaine, comme A. D. Xenopol et Spiru Haret. Iorga pouvait ainsi se substituer symboliquement à ces personnalités, comme héritier de droit des grands éducateurs du peuple.

Malgré ces textes normatifs qui semblent avoir atteint en grande partie leur but[43], l'histoire des fêtes ultérieures de l'union n'a pas été si nette qu'on puisse le croire. Un journal du Conseil des Ministres de 1921 stipulait « qu'on arrête le travail et on officie le *Te-Deum* dans tout le pays à l'occasion des fêtes nationales suivantes: le 10/23 Mai, la Proclamation de l'Indépendance (1877), *jour où va être commémorée aussi l'Union de tous les Roumains (1859 et 1918)* et la Proclamation du Royaume (1881) [et à] … Jour anniversaire des Héros morts pour la Patrie (l'Ascension du Seigneur) (s.p.n. C.M.) »[44]. Les détails donnés par les autorités du territoire étaient encore plus fermes, défiant la logique minimale du calendrier. Par exemple, la préfecture communiquait à la mairie de Iaşi que « l'anniversaire du jour du 24 Janvier sera célébré cette année le jour du 10 Mai »[45] (sic !) Le cumul d'hommages attribué au jour du 10 Mai – bien que, la même année on eût déjà célébré, à part, le jour du 24 janvier – suggère l'effort de délimiter, tant bien que mal, *la nouvelle* union par rapport à celle du siècle passé et de placer le symbole de l'unité (aussi bien que celui de l'indépendance) toujours sous l'emblème de la monarchie[46]. On a même véhiculé l'idée de fixer définitivement l'anniversaire de l'union à la date du 10 mai. Après le décalage de la célébration d'une décennie de la grande union, on a annoncé que les cérémonies «allaient se dérouler avec faste le jour du 10 Mai 1929, pour qu'ensuite l'union aille être célébrée chaque année le

temps utile. La votation s'est déroulée d'une manière enthousiaste. À la proposition du président de l'Assemblée, N. Iorga, on n'a plus fait appel au vote par billes, en considérant suffisant « de voter par des acclamations ».

[42] Andi Mihalache, *œuvre citée*, p. 167-168. D'ailleurs Iorga était un important représentant de la « Ligue pour l'unité culturelle de tous les Roumains » qui s'était identifiée, dès le début (1891), avec l'anniversaire insistent de la date du 24 janvier 1859.

[43] En 1939, la préfecture de Iasi continuait d'organiser comme d'habitude le *Te-Deum* à la cathédrale Métropolitaine, en invitant toutes les notabilités de la ville, y compris les directeurs des écoles, à assister à ce service religieux « à l'occasion de l'anniversaire de l'Union de Tous les Roumains » (DDANH, fonds de l'École technique professionnelle de filles nr. 2, Iaşi, « Sf. Sava », 1879-1950, dossier 36/1939, f. 19).

[44] Acte publié dans le « Moniteur Officiel » du 23 mars 1921, p. 12471.

[45] DDANH, fonds de la Mairie de la Ville de Iaşi, dossier 11/1921, f. 6.

[46] En 1925, pour la célébration du jour du 10 Mai on a utilisé toute une série d'interprétations historiques, en omettant justement sa signification initiale, celle de l'instauration de la dynastie. Un ordre circulaire du commandant de la garnison de Iaşi, adressé à la mairie de la ville notait : « Dimanche, le 10 Mai 1925, jour anniversaire de la Proclamation de l'Indépendance de la Roumanie 1877, de la Proclamation du Royaume Roumain 1881, de la Commémoration et l'Anniversaire de l'Union des principautés 1859 et de l'Union de Tous les Roumains (la réunification du peuple 1918), sera célébré per l'office d'un *Te-Deum* à la Cathédrale Métropolitaine, à 10h 30 et le défilé dans la Place de l'Union (DDANH, fonds Mairie de Iaşi, dossier 11/1925, p. 22). En 1928, on préconisait de « fêter, entre le 10 et le 17 mai, l'anniversaire des 10 ans de la réalisation de l'union de toutes les provinces roumaines autour de la patrie-mère » (*ibidem*, dossier 11/1928, p. 8), ce qui n'a plus été réalisé. Pratiquement, l'anniversaire des 10 ans de l'union a été décalé pour l'année suivante.

10 Mai, avec les autres grandes fêtes du peuple roumain »[47]. En dépit de tout cela, le discours officiel ne se retrouvait que partiellement dans les pratiques courantes[48].

Un autre dossier de rapports, cette fois-ci du département de Iaşi, présentait avec assez de précision un répertoire presque complet des fêtes scolaires, contenant des possibles innovations, dérogations ou obstacles capables d'affecter ou non leur organisation. Le zèle idéologique augmentait la symbolistique déjà chargée de l'événement et, implicitement, l'importance des propres actions: « Sachant à l'avance que *toutes les fêtes nationales se concentrent pour être célébrées le jour du 10 Mai et comme cette année-ci on fête le même jour, pour la première fois, l'union de tous les Roumains* […], beaucoup de jours à l'avance, oralement et par des affiches collées dans le village, nous avons informé les gens sur la fête du 10 Mai organisée par l'église et l'école (s.p.n. C.M.) »[49]. La description effective des choses passées prouvait une routine bien maîtrisée, trahissant des imitations plus ou moins consistantes du cérémonial du 24 janvier ou, au moins, des contaminations par les pratiques destinées au « Jour anniversaire des Héros ». L'excès de significations annulait, d'une certaine façon, l'unicité de l'événement, en le réduisant, dans les petites communautés scolaires, à une simple occasion festive.

Dans le rapport de l'école rurale de Rădeni (commune Roşcani) on peut lire comment on a « adopté », à cette occasion, des séquences entières du programme du jour de 24 janvier (sauf la bien connue ronde de l'Union)[50]. La reprise a été favorisée

---

[47] Voir, *Alipirea Ardealului se va serba la 10 mai* [L'Annexion de l'Ardeal sera célébrée le 10 mai] dans « Opinia » de vendredi 23 novembre 1928, p. 3. Toutefois, les autorités ont organisé aussi des actions pour la date du 1er décembre, quand toutes les écoles devaient participer le matin aux « services de *Te-Deum* officiés dans les églises, dans la présence des autorités », et l'après-midi à « des fêtes scolaires, pendant lesquelles un professeur allait parler de l'importance de l'acte de l'union » (idem, le numéro de mercredi, novembre 1928, p. 4.) Probablement la dernière fois où l'on a associé l'union à la fête de la monarchie a été en 1946, quand on parlait de « la célébration du jour du 10 Mai, jour de l'Union, assimilé au jour du 9 Mai, anniversaire de la Victoire », le peuple étant « reconnaissant pour l'annexion de l'Ardeal » (DDANH), fonds de la Préfecture de Iaşi, dossier 62/1946, p. 66.

[48] Une décennie après la Grande Union, les enseignants – tellement attentifs aux célébrations annuelles – préconisaient seulement un simple anniversaire du jour du 24 janvier en tant que fête nationale de l'union de « tous les Roumains » (voir le *Calendarul învăţătorilor pe 1929* [Calendrier des maîtres d'école pour l'année 1929], Fălticeni, Imprimerie « I. Benedit », p. 5) équivalue à « l'Union des Pays Roumains » (*ibidem*, p. 12). En ce qui concerne la date du 1er décembre de la même année, on notait seulement que c'était le jour anniversaire de l'union « de l'Ardeal avec l'Ancien Royaume », enregistrant comme pratique recommandable l'habitude de rappeler aux « élèves cet acte majestueux » (*ibidem*, p. 11). Il semble que la nature spéciale des célébrations du 24 janvier, marquées par l'initiative civique et par l'émulation locale et non par la commande politique des autorités centrales, a été maintenue aussi après la légifération de la fête. Les festivités avaient lieu « dans tout le Pays, selon des programmes spéciaux, entamés par les institutions et les Sociétés Culturelles » (*ibidem*, p. 12).

[49] Les affirmations appartiennent à un principal de l'école du village Spinoasa (commune Erbiceni, département de Iaşi), M. Dimitriu (DDANH, fonds de l'Inspectorat Scolaire Régional Iaşi, dossier 13/1921, f. 142 r.-v.) Des autres rapports aussi se dégage le sentiment d'une fête accomplie « sur commande ». Un enseignant qui avait parlé aux villageois de l'importance de l'événement, rappelait « l'union de tous les Roumains, *que nous avions l'ordre de célébrer en même temps que la fête du 10 Mai* (n.s. C.M.) » (voir le rapport signé par le maître d'école Teodor Păduraru, de l'école Valea Oilor, commune Bălţaţi, dans *ibidem*, f. 105 v.).

[50] Certains documents étaient très explicites dans ce sens, notant qu'« à la fin du programme, *on a demandé aux élèves* de danser „la Ronde de l'Union" (s.p.n. C.M.) », ce qui s'est passé à l'école de Sorca (*ibidem*, p. 126v.). Parfois, les organisateurs ont cherché de faire une distinction entre les deux moments historiques, en précisant qu'on a dansé « la ronde de la grande Roumanie » – à l'école primaire de filles nr.1 « Carmen Sylva » de Iaşi, par exemple (*ibidem*, f. 88). « La Ronde de l'Union » à été un ingrédient essentiel mentionné aussi dans d'autres cas : à l'école primaire de filles nr. 9 « Al. Lambrino » (*ibidem*, f. 90), à l'école primaire de filles nr. 2 « Regina Elisabeta » (*ibidem*, f. 115 bis) – toutes les deux de Iaşi – ou à l'école du village Valea Oilor (commune Bălţaţi) (*ibidem*, f. 105 v.).

par l'existence de certains éléments communs pour n'importe quelle fête patriotique, comme la participation au *Te-Deum*, l'intonation de l'Hymne Royal et de quelques autres « chants nationaux», le discours de l'instituteur sur le passé historique difficile et sur le présent prospère. En comparant les relations sur les deux fêtes, on peut déduire que le discours prononcé par l'instituteur Ioan I. Platon avait été, en fait, un et le même; au moins c'est ce qu'on a déclaré aux supérieurs hiérarchiques. Le rapport présentait la solennité du moment du 10 mai de cette manière: « dans un discours clair et beau [l'instituteur] montre et décrit l'historique des pays Roumains, leur passé, leur état d'avant l'union, décrit le régime phanariote, le mal et le bien résulté de ce régime ; en arrivant aux événements de l'union, il les décrit d'après la chronologie historique, en accentuant les beaux et les difficiles exploits passés et accomplis par les grands hommes du temps; il montre le fruit de l'union et l'espoir que tout le pays a mis dans cette sainte union qui date depuis l'époque de Mircea cel Bătrân [Mircea le Vieux] (sic !) et Mihai Viteazul [Michel le Brave] »[51]. Le spécifique des deux fêtes était assez faiblement souligné, par la poésie *La moartea lui Cuza* [À la mort de Cuza] et les chansons *Hora Ţărilor unite* [La Ronde des Pays réunis] ou *Zece Mai* [Dix Mai]. Tous les deux moments festifs, du mois de janvier et de mai, faisaient des références assidues aux événements récents, plus importants, il est vrai, dans le second cas[52]. Un des intervenants a esquissé une histoire actualisée de la réalisation de la Grande Roumaine, à partir de « l'expédition des Roumains de 1913 » et continuant avec « notre action pendant la Guerre Mondiale »[53].

Les cérémonies des écoles villageoises contenaient parfois, à l'occasion des fêtes du 10 mai, des séquences rappelant plutôt les rituels du « Jour des Héros », comme la procession aux tombes des soldats ou au monument qui leur était dédié[54].

---

[51] *Ibidem*, f. 92 v. Il résulte des rapports que le jour du 24 janvier 1921, l'instituteur avait tenu exactement le même discours – probablement qu'il avait eu, à peu près, le même public – omettant seulement de mentionner Michel le Brave (*ibidem*, f. 14).

[52] *Les combats de Mărăşesti, Le Soldat et le drapeau, Les vainqueurs, Sur notre drapeau* et *Aujourd'hui, frères Roumains* ont été des poésies et des chansons présentées à toutes les deux fêtes. Pour le 10 mai on avait préparé un programme beaucoup plus ample, ce qui a permis d'étendre le sujet guerrier et patriotique à d'autres « productions artistiques », comme *Aujourd'hui, frères Roumains, La mort brave, La mère des blessés, La voix de la patrie, Braves enfants de la Roumanie, La ronde de l'année 1918*. La fête du 24 janvier avait contenu elle aussi assez de renvois à l'actualité ou à des événements ultérieurs à l'année 1859 ; évidemment, accompagnés de récitations ou de chœurs, comme *Mon pays, Soldat roumain, La Bessarabie* (*ibidem*, f. 14, respectivement 92 r.-v. et 93). Le scénario des moments festifs pouvait être enrichi à l'aide des matériaux didactiques spécialement projetés, comme les pièces de théâtre proposées par Nicolae I. Antonovici dans son ouvrage *România în războiul european. Şase tablouri naţionale alegorice reprezentând fazele îndeplinirii idealului nostru naţional (pentru teatru şi serbări)* [La Roumaine pendant la guerre européenne. Six tableaux nationaux allégoriques représentant les phases de l'accomplissement de notre idéal national (pour théâtre et f êtes)], Bârlad, Lupaşcu, 1920.

[53] Le même orateur (Vasile Sevastian, le principal de l'école de Rădeni) a considéré qu'il était bien de faire la relation entre la grande histoire du peuple et l'histoire de la petite communauté en fête. Par exemple, il rappelait, « dans un autre ordre d'idées », que le même jour « c'est aussi l'anniversaire de la banque populaire *Le secours du villageois*, de la localité, qui venait de fêter « 20 ans d'existence » (*ibidem*, f. 93 v.).

[54] En 1921, le « Jour des Héros » n'allait être fêté que le 9 juin (nouveau calendrier). Certains l'ont pourtant anticipé. À l'école de la commune Coarnele Caprei, après la fin proprement dite de la fête du 10 mai, tous les participants étaient sortis, « musique en tête », dans la champs voisin, et se sont mis à danser « une belle ronde *autour du monument* » (s.p.n. C.M.) (*ibidem*, f. 96 v.). Le geste respectif exprimait, probablement, le besoin des personnes présentes de lier l'union (et la victoire) aux sacrifices de la récente guerre. Le rapport de l'école du village Sticlăria (com. Scobinţi) mentionnait comme un insuccès le fait que « vu qu'il n'y a pas de morts de guerre [dans la localité], les participants « se sont limités à fêter ce jour dans la salle de classe, non dans la cour de l'école » (*ibidem*, f. 110 v.).

La distribution occasionnelle d'aliments ne semble pas tout à fait liée à l'idée de repas mortuaire de commémoration pour ceux qui étaient tombés pour la patrie[55], mais surtout au scénario complet d'une fête mémorable[56]; ce scénario contenait également des excursions[57], de petits dons[58] ou des jeux[59] pour les enfants. Ce qui semble avoir dominé par-dessus tout était le désir naturel des participants de se réjouir tout simplement de quelques heures différentes des constantes de la vie quotidienne : « à la fin de la fête, chacun est parti chez soi avec le souvenir du beau jour où l'on avait passé quelques heures agréables au milieu des enfants (sic !) »[60].

Pourtant, ont été enregistrés également des échecs. Dans certaines localités, le public auquel étaient destinées « les productions artistiques » des fêtes avait manqué presque en totalité. Cette fois-ci ce n'était pas à cause du mauvais temps. Au contraire, le beau jour de printemps semble avoir contribué à l'absence des villageois, partis aux travaux des champs. Le fait que le jour anniversaire avait eu lieu au cours de la semaine, sans coïncider à une fête religieuse, réduisait dès le début l'audience rurale. C'est, au moins, une possible explication qui sort en évidence : « comme ils étaient […] au champ, à 20-30 km de loin, les paysans se sont rendus au sarclage avec armes et bagages, dès la semaine passée, et dans le village ne sont restés, à peu près, que les enfants d'école »[61]. La faible participation des paysans à ce type de festivité était un fait assez fréquent que certains journalistes interprétaient de manière plus critique: « ce n'est pas seulement le travail pour l'existence qui les a arrêtés et les arrête de prendre part à de telles fêtes, mais le peu d'amour qu'ils ont pour l'école et le pays où ils vivent »[62].

---

[55] Le fait que la fête du 10 mai s'achevait, dans certains endroits, avec un festin donné par les notabilités, ne renvoie pas obligatoirement aux habitudes funèbres orthodoxes mais, au contraire, à une effusion festive et à une forme d'autorécompense des organisateurs pour l'effort fait; voir, en ce sens, le rapport de l'école de Hălceni (commune Şipote) qui s'achevait avec la précision : « à la fin on a donné un « repas » pendant lequel Mr. Botez, le principal de l'école de Chişcăreni et Mr. Gh. Mihăilescu, avocat, ont porté des toasts au roi, au pays et au peuple » (*ibidem*, f. 127).

[56] Le principal de l'école du village Spinoasa (commune Erbiceni) a été très explicite là-dessus : « à la fin on a distribué aux enfants des bagels et du fromage doux *pour que le souvenir de ce jour leur reste dans la mémoire* (s.p.n. C.M.) » (*ibidem*, f. 143).

[57] La rapport de l'école du village Cârniceni (commune Ţigănaşi) précisait qu'après le programme officiel de l'église, « on a fait une excursion avec les enfants dans la forêt de Frăsineşti „Stejaria", où on a pris le repas avec les enfants, on a fait des récitations, des jeux etc. » (*ibidem*, f. 135). Pratiquement, dans ce cas la fête s'est transformée en pique-nique et celui-ci en « excursion » parce que l'endroit choisi se trouvait à 2-3 km distance du village. La manifestation avait été d'autant plus attractive qu'il y avait eu la participation des écoles réunies de Cârniceni et de Ţigănaşi. Les élèves de l'école de Sorca, ensemble à ceux de Sculeni se sont rendus, à la fin du programme, à l'église de Frăsuleni, la musique en tête et suivis par les villageois, « à l'endroit destiné à la fête dans la forêt de Frăsul » (*ibidem*, f. 126). Les élèves de Corneşti (commune Miroslava) se sont réunis eux aussi avec ceux de l'école de Ciurbeşti (de la même commune) et « sont partis à travers le village, en chantant, vers la forêt » (*ibidem*, f. 134 r-.v.).

[58] À la fête citée ci-dessus qui avait réuni les écoles de Sorca et Sculeni, «les messieurs Vasile Radu et Constantin Vlad de Sculeni ont donné la somme de100 lei aux élèves de l'école de Sorca pour s'acheter des cahiers, afin de récompenser l'amour avec lequel ces élèves avaient exécuté le programme de la fête, en les encourageant d'être sages et s'appliquer à apprendre pour être appréciés par tout le monde » (*ibidem*, f. 126 v.)

[59] Les enfants du village Corneşti ont joué à « oina », un jeu de balle roumain (*ibidem*, f. 134 v.), et ceux des écoles réunies de la commune Şipote « ont amusé le public en interprétant des jeux de gymnastique comme : la course entravée, la course en sacs et le foot-böl » (sic !) (*ibidem*, f. 127).

[60] « Le beau temps » a permis que la fête se déroule dans la cour de l'église du village Uricani (commune homonyme), avec la participation du maire de la localité qui a loué les élèves pour leur effort (*ibidem*, f. 133 r.-v.).

[61] *Ibidem*, f. 110 v.

[62] *Ibidem*, f. 119 v.

Les choses pouvaient être encore plus graves, comme il résulte du rapport de l'école de la commune Andrieşeni : « le fait que les villageois n'ont pas du tout participé ce n'est pas si douloureux pour nous que l'absence des autorités qui doivent leur servir d'exemple, lesquelles sont même obligées de sentir ce devoir, et qui ne l'ont pas senti, étant préoccupées avec leurs propres intérêts. Ainsi que toute notre préparation a été inutile […] »[63].

Indifféremment des raisons politiques et administratives qui avaient motivé l'officialisation de cette fête, les organisateurs ont compté, avec succès, sur la particulière force symbolique du jour du 10 Mais, capable de subsummer à la royauté toute une série d'événements historiques, depuis la guerre d'indépendance jusqu'à celle de « l'unification », depuis la proclamation du royaume jusqu'à la réalisation de la Grande Roumanie.

Le 24 janvier 1859, une postérité modèle

Finalement, malgré les oscillations des premières années de la Grande Roumanie, le 24 janvier est resté le jour de l'union par excellence[64]. Dans les provinces récemment entrées dans le royaume, les autorités ont été, dès le début, très vigilantes e ce qui concerne l'évaluation des efforts des enseignants qui promouvaient la culture nationale et la loyauté envers la dynastie. L'apprentissage le plus rapide de la langue roumaine, de l'histoire et des chansons patriotiques était rigoureusement vérifié par les inspecteurs scolaires. La juste célébration des fêtes nationales était considérée une preuve indubitable de civisme. Et les responsables des établissements scolaires des nouvelles provinces s'y sont conformés. « Le lycée privé juif de garçons de la ville de Bălţi », par exemple, s'est adressé expressément au Directorat d'Instruction Publique de Bessarabie pour prendre acte « des fêtes nationales et religieuses qui sont obligatoires à être célébrées dans les lycées privés juifs ». Saisissant, à son tour, l'importance de la question, le Directorat a dirigé l'adresse vers le Ministère de l'Instruction, en sollicitant l'envoi « d'un tableau des fêtes nationales pendant lesquelles les écoles ne feront pas de cours »[65].

Les procès-verbaux d'inspection concernant les écoles de Bessarabie des années 1919-1920 illustrent les efforts des autorités d'implanter les fêtes nationales dans les nouveaux territoires du royaume. Les recommandations étaient insistantes: « je prie les membres du corps didactique de prendre à temps toutes les mesures pour que le jour du 24 janvier vieux calendrier (6 février nouveau calendrier), la *Fête de l'Union de tous les Roumains*, soit célébré en grande pompe (s.p.n. C.M.) »[66]. Des vérifications spéciales ont été faites pour surveiller la mise en pratique des dispositions. Un exemple serait le contrôle effectué à l'école du « village Coşerniţa, département de Soroca », le 6 février

[63] *Ibidem.*

[64] Dans le calendrier des fêtes d'entre-deux-guerres, le jour du 24 janvier était appelé « La fête de l'union » et le jour du 10 mai « Le jour de l'Indépendance », toutes les deux étant, conformément à la loi, des célébrations obligatoires dans les écoles. Voir Mirela-Luminiţa Murgescu, Silvana Răchieru (ed.), *Copilăria şi adolescenţa altădată. Tinerii de azi cercetează istoria de ieri. Concursul istoria mea – Eustory, ediţia I, 2000,* [L'enfance et l'adolescence d'autrefois. Les jeunes d'aujourd'hui étudient l'histoire d'hier. Le concours mon histoire – Eustory, I[ère] édition, 2000], Bucarest, Dominor, 2003, p. 127. Il s'agit d'un fragment de l'ouvrage *Copilăria şi adolescenţa în Teregova anilor 1920-1970* [L'enfance et l'adolescence dans la Teregova des années 1920-1970], où est cité *Manualul serbărilor şcolare* [Le manuel des fêtes scolaires], Bucarest, 1936, p. 137.

[65] DDANH, fonds de l'Inspectorat Scolaire Régional Iaşi, dossier 4/1919, f. 21.

[66] *Ibidem*, dossier 3/1919, f. 94, procès-verbal d'inspection à l'école du hamois Pogora, département de Soroca, daté 23 janvier 1920 (nouveau calendrier).

1920, « pour assister à la fête nationale *l'Union de tous les Roumains* en conformité avec les ordres reçus à l'avance (s.p.n. C.M.) ». Ici, l'inspecteur a constaté qu'on avait célébré un *Te-Deum* auquel avaient participé trop peu de villageois et que « la fête scolaire n'a plus eu lieu ». La situation lui a semblé inadmissible. Il a demandé impérieusement « qu'à l'avenir les fêtes nationales soient faites avec le faste indiqué. À part le service religieux, on doit organiser des fêtes avec récitations et chansons nationales. *Sans ces fêtes scolaires, les fêtes nationales passent et ne laissent aucune trace dans l'âme et dans le cœur du Roumain* (s.p.n. C.M.) »[67]. Après une autre inspection, dans le village Unchiteşti (département de Soproca), on a noté dans le procès-verbal : « comme demain 24 janvier – vieux calendrier (6 février – nouveau calendrier) c'est la fête nationale *l'Union de tous les Roumains*, monsieur l'instituteur fera des efforts à célébrer ce jour en grande pompe; il tiendra une conférence populaire dans laquelle il parlera de l'importance de cette grande fête – *Aussi grande que la fête de la Résurrection de Notre Seigneur* (s.p.n. C.M.) »[68].

Même si l'on insistait sur l'équivalence symbolique entre le 24 janvier et la Grande Union de 1918, sous le rapport de l'information historique à l'usage des écoliers, ces moments étaient nettement différenciés, présentés dans des leçons spéciales, qui ne se confondaient pas[69]. Même dans les discours adressés aux paysans se précisaient deux unités d'exposition distinctes, départagées du point de vue de la situation temporelle et des acteurs principaux. Les discours se construisaient autour de deux grands thèmes cumulatifs : *l'union des Principautés – le Prince Al. I. Cuza – la Roumanie – le passé glorieux,* respectivement *la guerre pour la (re)unification – le Roi Ferdinand – le Royaume roumain – le présent prospère.* Le premier thème était dominé par l'idée de l'union, tandis que le second contenait plusieurs représentations historiques : la guerre et le sacrifice national, la dynastie et le réformisme moderni-sateur[70]. Le présent n'était pas détaché, mais joint à un passé mémorable et le complétait ; car, à la différence du temps historique, linéaire et cumulatif, le temps de la commémoration, de la fête, est circulaire, permettant des déplacements imaginatifs dans un continuum généreux. D'où qu'ils soient venus, tous ceux qui y sont mentionnés peuvent devenir, par invocation ou par leur présence effective, contemporains.

Au cours de la diffusion du modèle de célébration du jour du 24 janvier dans le milieu rural, surtout dans les nouvelles provinces, on a insisté sur un certain parallélisme entre celui-ci et le registre temporel du christianisme orthodoxe, mis ainsi au service de l'idée nationale. L'idée de l'union a été rapprochée de celle de la résurrection chrétienne, non seulement comme une simple exagération d'un employé zélé, mais pour représenter de manière plus convaincante un état d'esprit: la

[67] *Ibidem*, f. 136.
[68] *Ibidem*, f. 139.
[69] Un inspecteur rapportait, entre autres : « j'ai donné une leçon pratique d'histoire sur le thème de l'Union des Principautés » (*ibidem*, dossier 1/1919, vol. II, f. 340 v., procès-verbal d'inspection à l'école de la commune Conovca, département de Hotin), et un autre affirmait qu'il « a tenu une leçon de lecture au contenu historique : Ion Roată et l'Union » (*ibidem*, dossier 3/1919, f. 126, procès-verbal d'inspection dans le village Chetrosu, département de Hotin, du 12-13 février 1920).
[70] Par exemple, la circulaire émise par l'Inspectorat Scolaire du Département de Botoşani nr. 676 du 30 novembre 1919, recommandait un nombre de 22 sujets pour « les conférences et les entretiens des réunions populaires ». La liste commençait avec : « 1. Dans la nuit des temps (temps difficiles, luttes avec les étrangers, la vie sociale, garde de la foi) ; 2. L'éveil du peuple ; 3. L'Union des Principautés ; 4. Le Royaume de la Roumanie ; 5. Vers l'accomplissement de l'idéal national (la guerre mondiale, ses causes, le résultat obtenu) » (*ibidem*, dossier 1/1919, vol. III, f. 761).

redécouverte, la revitalisation, un nouvel apprentissage de l'identité nationale par et ensemble aux nouveaux citoyens du royaume. Le rituel religieux était, d'ailleurs, un ingrédient décisif des cérémonies qui définissaient les fêtes de la communauté, jusqu'à l'installation du régime communiste.

Un élément absolument indispensable à la fête nationale était « le mot », le discours assumé par l'autorité qui organisait l'événement. D'habitude, le privilège et l'obligation de prononcer le discours étaient distribués par voie hiérarchique, en commençant avec les représentants de l'administration, en continuant avec ceux de l'Église, de l'école ou de l'armée, s'il y avait le cas. Dans une école, la prononciation du discours était attribuée soit au directeur, soit à un professeur d'histoire respecté. Mais, quel qu'il fût l'orateur, le discours supposait une exposition prévisible, adaptée au public, à la situation et au talent de parler de la personne respective. Ce n'était pas une conférence proprement dite, son but étant seulement en petite mesure *instructif*, à savoir de transmettre des connaissances de culture générale, mais plutôt *formatif,* de confirmation des vérités identitaires et des solidarités que celles-ci entretiennent. Les discours étaient des variations sur le thème donné, du même genre que le sermon qui rend accessible le texte biblique, et la participation affective et la prestance scénique du locuteur étaient beaucoup plus intéressantes que le message proprement dit.

La contribution spécifique de l'école à une fête de l'entière communauté était l'implication directe des élèves et des enseignants qui s'assumaient, d'une manière propre, l'énonciation des idées-clé. Les moyens étaient à la limite des consignes scolaires obligatoires, supposant la mémorisation et la déclamation expressive, des chansons et d'éventuels aménagements scéniques (théâtre, danse). La prestation publique des élèves permettait une démonstration convaincante de l'utilité de l'établissement scolaire et évidenciait les mérites personnels de ceux impliqués. C'était une évasion permise du programme quotidien, de l'anonymat et de la monotonie. La célébration restait, en bonne mesure, un exercice d'autorité et de conformité avec certains rôles sociaux; et la composante ludique, confiée à l'innocence des enfants, atténuait les éventuels excès d'ordre hiérarchique, susceptibles de nuire à la solidarité de groupe[71].

Probablement ce dernier aspect explique la popularité des « rondes de l'union » qui ont survécu pendant la période de l'après-guerre parce que leurs vertus « démocratiques » convenaient à la propagande. Le public les attend même aujourd'hui, sur les scènes des communautés plus grandes ou plus petites, malgré les bien connues connotations démagogiques ou électorales. Ce modèle de célébration[72], celui haretien et puis celui d'entre-deux-guerres, dont fait partie aussi *la ronde*, s'est perpétué

[71] Voir les commentaires occasionnés par l'anniversaire du bicentenaire de la révolution française, dans le volume spécial dédié à l'événement par la revue « Le Débat » (novembre-décembre 1989, nr. 57).

[72] Une décision du Ministère de l'Instruction obligeait tous les membres du corps didactique de participer à la préparation des célébrations de ce type. Les directeurs des écoles étaient directement responsables pour l'organisation au moment opportun des « fêtes qui commémorent les événements importants de l'histoire nationale ». Le programme devait contenir obligatoirement « un discours tenu par un des professeurs ou des instituteurs de l'école » sur « l'importance de l'événement commémoré ». Le refus de celui nommé par le directeur pour exécuter cette tâche allait être «considéré un refus de service légalement établi et sera mentionné en conséquence ». En outre, les enseignants étaient « obligés de participer à ces fêtes, l'absence immotivée étant sanctionnée par la diminution du salaire de la paye d'une journée de travail et, en cas de récidive, par des punitions disciplinaires ». Le document était signé par le Ministre Constantin Angelescu et daté le 29 janvier 1937 (SANHC), fonds du Ministère de l'Instruction, dossier 578/1937, f. 1. L'insistence des autorités de transformer l'enthousiasme patriotique et le bénévolat en obligation de service indique aussi une certaine réserve du personnel didactique, excédé probablement par tellement de responsabilités extrascolaires qui compromettaient, par leur quantité même, l'authenticité de la participation à un événement mémorable.

imperturbablement, aussi bien dans les composantes des discours assumés par les autorités, que dans les représentations réalisées par les élèves.

L'abolition de la monarchie et les excès de la première décennie communiste semblaient annuler complètement les anciennes pratiques scolaires. Mais, peu à peu, on est revenu, à cet égard aussi, à une certaine normalité. L'anniversaire du centenaire de l'union, en 1959, a été le moment qui a déclenché ce tournant[73]. Les années suivantes, on n'a plus jamais eu une campagne d'une telle envergure, mais la persévérance a eu un impact plus durable que la célébration surdimensionnée. Sans qu'on s'en rende compte, la fête dédiée au jour du 24 janvier est entrée même dans le répertoire des enfants de maternelle, à côté des autres activités patriotiques organisées à l'occasion du 1er Mai (jour international des « travailleurs »), du 23 Août, du 30 Décembre (jour de la proclamation de la République Populaire Roumaine)[74]. Les intrusions propagandistiques – allant jusqu'à l'association de cette fête à la date du 26 janvier quand on célébrait de manière toujours plus encomiastique l'anniversaire de Nicolae Ceauşescu – n'ont pas réussi à détruire la popularité de la « petite » union et du prince régnant Alexandre-Jean Cuza. Il y a, certainement, une distribution régionale préférentielle pour ces sympathies, plus évidente après 1990, quand les initiatives commémoratives ne dépendent plus exclusivement de l'agenda politique centrale[75].

---

[73] « Conformément à la décision du Comité Central du Parti des Travailleurs Roumains concernant la célébration du Centenaire de „l'Union des Principautés Roumaines", qui aura lieu à la fin de l'année 1958, se sont formé des comités d'organisation des programmes en hommage dans tout le pays. Les autorités locales ont demandé aux „responsables avec le travail éducatif" des séries de conférences, des réunions festives des „travailleurs" et „des programmes artistiques" conclus avec „des rondes paysannes/la Ronde de l'Union" mis en scène de manière adéquate „dans les communes" ».

[74] Voir Livia Cicean, *Educarea conduitei patriotice la copii* [L'éducation du comportement patriotique chez l'enfant], dans Anton Vasilescu (coord.), *Grădiniţa şi educaţia moral-politică şi patriotică. Culegere metodică* [L'école maternelle et l'éducation moral-politique et patriotique. Recueil méthodique], Bucarest, 1977, p. 18. Les enfants étaient familiarisés à l'idée unioniste surtout par l'intermédiaire du conte *Moş Ioan Roată şi Unirea* [Père Ioan Roată et l'Union] écrit par Ion Creangă, et ensuite ils étaient habitués de l'associer à l'intonation des chansons patriotiques (voir Julieta Alexandru, *Îndrumări metodice privind activităţile de educaţie moral-politică şi patriotică în grădiniţă* [Conseils méthodiques concernant les activités d'éducation moral-politique et patriotique à la maternelle], dans *ibidem*, p. 45, 50.

[75] À l'occasion d'un anniversaire récent de l'union de 1859, le maire de Iaşi, Gh. Nichita, a lancé la proclamation « La Roumanie est née à Iaşi ! Le 24 janvier – fête nationale légale de Roumanie ». L'action de recueillir des adhésions a commencé avec les invités habituels qui visitent la ville ce jour-ci, des politiciens d'élite du moment, le président de la Roumanie en tête. Même le Métropolite de la Moldavie et de la Bukovine y a souscrit. Affichée sur le site de la mairie, la sollicitation n'a recueilli pourtant, les premiers dix jours, que moins de 600 signatures. On a recueilli, semble-t-il, un nombre plus grand d'adhésions sur les listes ouvertes dans la ville. De toute façon, l'enthousiasme des habitants n'a pas été à la mesure de l'investissement politique. On peut plutôt identifier dans cette initiative une ancienne lamentation autoconsolante, propre aux intellectuels de la ville : « en sacrifiant leur capitale, les Moldaves ont donné aux Roumains un pays » (voir http://www.primaria-iasi.ro/http://www.primaria-iasi.ro/content.aspx?lang=RO&item=1381&nid+563, consulté à la date de 20.03.2010). Un court sondage d'opinion dans les rues de la ville, publié le 27 janvier 2010, complétait l'aspect nostalgique avec un autre, plus pragmatique: « je ne sais pas si, par cette reconnaissance, les politiciens penseront de plus à la zone de la Moldavie, leurs problèmes étant plutôt d'intérêt personnel » (Romica Iloaia, 46 ans, ouvrier). La motivation historique a été présente chez tous ceux attirés par ce sujet qui ont fait preuve de connaître suffisamment de choses sur les unions des Roumains. Pourtant, dans la logique ascendante du passé glorieux, le moment de 1918 est resté le plus significatif, bénéficiant nettement de l'avantage d'avoir été décrété comme jour emblématique de l'État roumain: « tout comme la France a le jour du 14 juillet, les États Unis – le 4 juillet, nous avons le 1er décembre comme jour national » (Emilian Rusu, 47 ans, technicien). Le sondage a été publié dans le «Ziarul de Iaşi» [Journal de Iaşi] du 27 janvier 2010 (http://www.ziaruldeiasi.ro/pulsul-orasului/sinteti-de-acord-ca-ziua-de-24-ianuarie-sa-fie-sarbatoare-nationala~ni63me, consulté à la date de 20.03.2010).

CULTURAL POLICIES, SOCIAL PRACTICES, IDENTITY EXERCISES: SCHOOL FESTIVITIES IN TWENTIETH CENTURY ROMANIA
(Summary)

Keywords: school festivity, commemoration, cultural identity, civic culture.

Commemorative practices in the school environment are part of what we could call, in the discourse of the recent decades, the "hidden curricula" – a form of learning at least as dense as the formal courses or examinations, but with apparently insignificant stakes. They do not implement verifiable information, but emotions, affections, attitudes, identity options and recommendable, consensual forms of expressing them. The "scientific" knowledge that is circulated on this occasion does not usually exceed the regular content of a "classical" history lesson, but just summarizes it and confirms it socially. Conceived with a view to educating the pupils, these events actually start by imposing discipline to the educators and have the ultimate target of providing the whole community with a model of civic conduct. The convictions that they display and they feed, the public opinions they exploit and the social exercise that they regularly introduce in the school's life are the real motivations of the celebrations, and not the historical event by itself.

School has been insistently requested, since the 19th century, to participate in such commemorative events, as it provided massive contingents of both docile audience and actors, present in all the sequences of a "national" festivity. Furthermore, each school community could generate, at a small scale, but observing the institutional hierarchy and local prestige, its own festivity. Such arrangements, meant for a limited audience, insisted, on the other way, on stage rigour and on the civic educational message. The school managed to preserve thus the essence of the tribute-paying act due to memorable events and characters, even under the most difficult conditions. The typology of these festivities proved to be extremely attractive, surviving quite upsetting historical developments.

Les initiateurs ont persévéré. La proclamation est devenue exposition de motifs pour un projet de loi qui proposait que le 24 janvier devienne fête légale. Il a été approuvé avec une quasi-unanimité dans le Sénat, le 23 novembre 2010 (http://webapp.senat.ro/pdf/10L539EM.pdf, consulté à la date de 29.12.2010). Mais la Chambre des Députés n'a pas reçu la proposition avec autant d'enthousiasme, ainsi que la loi n'a pas été promulguée.

ALEXANDRU D. AIOANEI[*]

NAȚIONALIZAREA ÎNTREPRINDERILOR INDUSTRIALE ÎN REGIUNEA MOLDOVEI ȘI DRUMUL SPRE ECONOMIA PLANIFICATĂ[**]

Consecințele economice ale războiului și problema naționalizărilor în Europa după 1945

În vara lui 1945, Europa era un continent în ruine. Prețul pentru victoria aliaților a fost unul foarte mare: orașe distruse, linii de comunicații perturbate, comerțul exterior paralizat[1]. Producția industrială a Belgiei, Franței și Olandei a ajuns, spre finalul războiului, la 30-40% din valoarea de dinainte de începerea ostilităților, în timp ce în Italia a scăzut până la 20%. Aproximativ 800.000 de vagoane au fost avariate și 300.000 scoase cu totul din uz[2]. Ceea ce s-a întâmplat în Vestul Europei reprezintă doar o fațetă a dezastrului, pagubele provocate în Est ridicând la un nivel superior proporțiile catastrofei. În Uniunea Sovietică au fost distruse 1.700 de orașe, iar în Grecia au dispărut de pe fața pământului 1.000 de sate. La sfârșitul războiului, Iugoslavia a rămas fără 50% din stocul de animale. Trei sferturi din căile ferate poloneze erau inutilizabile. Peste toate acestea, se estimează că pierderile omenești, înregistrate între 1939 și 1945, s-au ridicat la aproximativ 36,5 milioane de persoane[3].

Pe acest fond, toate guvernele și-au focalizat atenția pe chestiunea reconstrucției. Fiecare stat în parte a adoptat o strategie pentru refacerea economiei sale, existând însă și o serie de constante pe care le vom prezenta în textul de față. Unele țări, așa cum a fost Marea Britanie, s-au pregătit de acțiune cu mult timp înainte. Sir William Beveridge a prezentat guvernului londonez, încă din noiembrie 1942, un plan de acțiuni pentru perioada imediată finalizării conflictului. Planul era centrat pe ideea de securitate socială și de implicare a statului prin ajustări fiscale[4]. Cele mai multe țări însă, așa cum a fost și Franța, au constituit comisii speciale după încetarea confruntărilor. S-au propus

---

[*] Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

[**] Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[1] Shepard B. Clough, Thomas Moodie, Carol Moodie (eds.), *Economic History of Europe: Twentieth century*, London, Macmilian, 1969, p. 326.

[2] *Ibidem*, p. 327.

[3] Tony Judt, *Epoca postbelică. O istorie a Europei de după 1945*, traducere Georgiana Perlea, postfață Mircea Mihăieș, Polirom, 2008, p. 31.

[4] Shepard B. Clough, *European Economic History: The Economic Development of Western Civilization*, ed. II, New York, Mc. Graw-Hill, 1968, p. 337.

planuri de dezvoltare ce se întindeau pe parcursul mai multor ani. Aşa cum vom vedea, din cuprinsul acestor strategii, nu au lipsit uneori şi măsurile de naţionalizare. La Paris, în 1946, Jean Monet a prezentat un proiect de reconstrucţie, modernizare şi dezvoltare[5], în contextul în care tot mai multe state, pe fondul dificultăţilor financiare, al inflaţiei şi urgentării reconstrucţiei, au luat în serios soluţia centralizării economiei[6].

În cele mai multe cazuri, guvernele au considerat că le revine de drept sarcina de a stabili priorităţile şi obiectivele de îndeplinit. Dintr-o anumită perspectivă, în aproximativ toate statele au existat un set standard de măsuri menite a stimula economia: credite avantajoase, politici fiscale sau investiţii forţate cu ajutorul inflaţiei[7]. Anumite domenii au fost considerate prioritare, făcând obiectul unor presiuni susţinute în favoarea naţionalizării. Dacă ne raportăm din nou la Franţa, planul Monet şi-a focalizat strategia pe minele de cărbuni, pe industria metalelor feroase, pe energia electrică, pe industria cimentului, pe construcţia de utilaje agricole şi pe refacerea transportului de persoane. Acestea au fost şi domeniile în care guvernul provizoriu al generalului de Gaulle a operat primele naţionalizări. Astfel, au trecut în proprietatea statului Banca Franţei, o serie de bănci comerciale, minele de cărbuni, companiile de electricitate, uzinele Renault şi compania Air France. În cazul Franţei, Consiliul Rezistenţei, între ai cărui membri se regăseau persoane cu puternice orientări comuniste, a desfăşurat campanii serioase pentru susţinea naţionalizărilor[8].

Franţa nu a fost singura ţară din Vestul Europei care a operat naţionalizări. În Marea Britanie, guvernul laburist condus de Clement Attlee a trecut în proprietatea statului industriile oţelului, cărbunelui, plus gazul, electricitatea, telefonia, şi transportul intern. De asemenea, a fost naţionalizată şi Banca Angliei. În Italia, această misiune a revenit Institutului pentru Reconstrucţie şi Industrie. Au fost vizate, în primul rând, proprietăţile dobândite sau care au beneficiat de investiţii în perioada fascistă. Printre marile unităţi industriale naţionalizate în Italia, s-au numărat şi uzinele Alfa Romeo. În Norvegia şi Suedia au fost naţionalizate unele companii, precum cele de electricitate, dar mult mai târziu, la începutul anilor ’60. În toate ţările unde au fost aplicate astfel de măsuri, la guvernare se aflau partide de factură socialistă. Au fost şi guverne care nu au considerat necesară trecerea în proprietatea statului a unor ramuri industriale, cum este cazul Olandei, Germaniei, Belgiei sau Statelor Unite[9].

Finalul războiului a pus ţările din estul Europei în faţa unei noi provocări, aceea a relaţiei cu Marele Frate, care avea o viziune şi un comportament diferit de anglo-americanii ce eliberaseră Vestul continentului. Prezenţa trupelor sovietice în ţările din jumătatea răsăriteană a continentului, precum şi schimbările geopolitice care au rezultat de aici au influenţat semnificativ evoluţia economică a zonei. Aici, războiul perturbase serios activitatea economică, prin distrugerea instalaţiilor industriale, a comunicaţiilor şi prin imposibilitatea cultivării terenurilor agricole în zonele proxime liniei frontului. Peste toate acestea, un rol important în agravarea situaţiei l-a jucat în Est schimbarea, uneori radicală, a graniţelor naţionale[10].

---

[5] *Ibidem*, p. 345.
[6] Shepard B. Clough, *op. cit*., p. 490.
[7] *Ibidem*, p. 492
[8] *Ibidem*, p. 495-496.
[9] *Ibidem*, p. 496.
[10] E. A. Radice, *The Collapse of German Hegemony and its Economic Conssequens*, în M. C. Kaser, E. A. Radice, *The Economic History of Eastern Europe, 1919-1975. Interwar Policy, the War and Reconstruction*, vol. II, Clarendon Press, Oxford, 1986, p. 495.

Evoluția țărilor din estul Europei în primii ani postbelici a fost influențată de mai mulți factori. Printre aceștia se numără distrugerea căilor de comunicații, fapt care a afectat în primul rând aprovizionările. Un alt factor a fost ajutorul consistent primit de țările ocupate în trecut de Germania și Italia (Cehoslovacia, Polonia, Albania și Iugoslavia), din partea United Nations Relief and Rehabilitation Agency (UNRRA), în comparație cu datoriile impuse statelor foste aliate ale Berlinului (Romania, Bulgaria și Ungaria), în special de către URSS[11]. Așa cum am afirmat deja, nu trebuie să excludem din această ecuație și prezența trupelor sovietice în regiune. Nu de puține ori, așa cum este cazul României, această prezență s-a transformat în ocupație. De altfel, istoricii occidentali operează o anumită diferență între statele care au fost victime ale ocupației naziste și cele care au luptat alături de Hitler. Acest lucru a influențat într-o oarecare măsură și politicile postbelice. Dacă în Iugoslavia, Polonia sau Cehoslovacia reformele economice, agricole sau monetare au afectat îndeosebi domeniile controlate de germani sau italieni, în Ungaria sau România, Uniunea Sovietică și-a însușit, de multe ori arbitrar, instalații industriale și capitaluri în contul distrugerilor de război[12].

Ajutoarele primite din partea UNRRA au jucat un rol important în țări precum Iugoslavia, Cehoslovacia, Albania, chiar și Ungaria. Acestea au beneficiat, pe lângă sume de bani, de utilaje, unelte agricole și îngrășăminte pentru agricultură. Unele estimări susțin că, în Iugoslavia, 5 milioane de persoane au fost salvate de la foamete prin reabilitarea sistemului de transport cu ajutorul UNRRA[13]. În acest peisaj, România nu avea o imagine foarte bună pe piața financiară internațională și nu a beneficiat de împrumuturi guvernamentale. Bucureștiul a contractat doar câteva împrumuturi de la bănci private din Elveția (17 milioane de dolari) și din Statele Unite (7 milioane de dolari)[14].

Poziția dominantă a Uniunii Sovietice în Estul Europei a avut consecințe economice importante. Includerea statelor estice, în sfera de influență a URSS, a generat transformări radicale la nivel social, politic și cultural[15]. Problema naționalizărilor face parte din acest peisaj. Fronturile populare, care au apărut în aceste state în anii 1944-1945, au evitat să vorbească de la început despre naționalizare. Au fost însă unele situații în care s-a pus problema unor măsuri care să vizeze proprietățile cetățenilor din statele foste inamice sau din unele domenii-cheie. „Manifestul Comitetului Polonez pentru Eliberare" pronostica, înainte de finalul războiului, confiscarea averii germanilor și trecerea temporară în administrarea statului a unor părți din industrie, comerț sau a unor bănci, dar cu promisiunea normalizării vieții economice. În cazul Ungariei, „Programul de la Szeged" a anunțat naționalizarea minelor, sondelor de petrol și a stațiilor de alimentare. În România, programul Frontului Național Democratic din septembrie 1944 includea naționalizarea Băncii Naționale, a altor 18 bănci comerciale și a marilor unități industriale. Ulterior, liderii Frontului, care era controlat de comuniști, au revenit asupra acestor probleme, renunțând la unele dintre solicitări[16].

În toate statele, din spatele Cortinei de Fier, au rămas importante proprietăți ale germanilor sau ale cetățenilor de etnie evreiască ce fuseseră deportați. Confiscarea acestora a devenit un act de naționalizare, care a permis respectivelor guverne să-și

[11] *Ibidem*, p. 498.
[12] *Ibidem*, p. 518-519.
[13] R. Nötel, *International Finance and Monetary Reforms*, în M. C. Kaser, E. A. Radice, *op. cit.*, p. 524-526.
[14] *Ibidem*, p. 529.
[15] W. Brus, *Postwar Reconstruction and Socio-Economic Transformation*, în M. C. Kaser, E. A. Radice, *op. cit.*, p. 572.
[16] *Ibidem*, p. 596-597.

însușească numeroase unități economice, fără a crea impresia că săvârșesc un abuz. În plus, în cele mai multe dintre zonele industrializate, muncitorii erau favorabili naționalizărilor[17].

Deseori, eliminarea inițiativei private în economie s-a derulat pe o perioadă de mai mulți ani, iar în unele state, precum Polonia, s-a stabilit chiar plata unor compensații. În Cehoslovacia, naționalizarea a început în 1945 cu proprietățile cetățenilor fostelor state inamice. După 1948, s-a intrat într-o nouă fază, în care au fost confiscate toate întreprinderile cu peste 50 de salariați, urmate de cele cu peste 20 de angajați. În 1950, a fost reorganizat și sistemul bancar după modelul sovietic. În Polonia, procesul a început în 1946 și a continuat până în 1949, când, de asemenea, sistemul bancar a fost adaptat modelului sovietic[18].

În Iugoslavia, între noiembrie 1944 și iunie 1945, au fost confiscate toate proprietățile deținute de germani, italieni sau criminali de război. Pe parcursul anului 1946 au fost sechestrate proprietățile persoanelor care absentau din țară. Iar pe 7 noiembrie 1946 a fost adoptat actul naționalizării, în urma căruia statul își extindea controlul asupra întregii industrii, a băncilor, a comerțului intern și extern. La finalul anului 1947, Bulgaria a naționalizat 95% din întreaga industrie[19]. În ceea ce privește Ungaria, minele de cărbuni au trecut sub administrarea statului în decembrie 1945: în martie 1948, toate fabricile cu peste 100 de angajați au fost naționalizate; astfel, în 1952, statul controla 97% din valoarea globală a industriei[20].

Trecerea de la economia de piață la economia planificată în România

Subiectul naționalizării întreprinderilor industriale și unităților financiare nu a beneficiat până în prezent de abordări numeroase. În general, studiile de istorie economică asupra perioadei comuniste sunt disparate și limitate în abordare, fie că vorbim de dimensiunea cronologică, geografică sau evenimențială. Istoriografia problemei nu beneficiază de o monografie, cercetătorii care s-au ocupat de subiect publicând doar articole sau studii focalizate pe anumite regiuni[21]. Naționalizarea a făcut obiectul unor lucrări și în perioada de dinainte de 1989, redactate evident în spiritul epocii[22]. Mai

[17] *Ibidem*, p. 599.
[18] *Ibidem*, p. 603-604.
[19] *Ibidem*, p. 605-606.
[20] *Ibidem*, p. 606-607.
[21] Cezar Avram (coord.), *Naționalizarea principalelor mijloace de producție în fața istoriei*, Craiova, Editura M. J. M., 2002; Zoltán Bartos, *Naționalizarea în fostul județ Mureș. 11 iunie 1948*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2009; Ioan Bucur, *Naționalizarea și starea de spirit din România 1944-1953*, în *AT*, III, nr. 1-2, 1994; Delia Cora, *Din istoria pregătirii naționalizării din iunie 1948. Controlori economici sau informatori politici?*, în vol. Ion Zainea (coord.), *Instituții și locuri, oameni și fapte din istoria românilor*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2012; idem, *Naționalizarea farmaciilor particulare din Oradea. Aprilie 1949*, în vol. Ion Zainea (coord.), *Istorie – tradiții − destine*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2013; Eusebiu Narai, *Naționalizarea principalelor mijloace de producție în județul Severin*, în „Banatica", Reșița, XVIII, 2008; Adrian Onofrei, *Naționalizări în județul Năsăud*, în „Revista Bistriței", XV, Cluj-Napoca, Editura Accent, 2001; Elena Perdichi, *Naționalizarea la Radio*, în „Analele Sighet", 6, *Anul 1948 – instituționalizarea comunismului*, București, Fundația Academică Civică, 1998; Ion Zainea, *Naționalizarea școlilor confesionale și particulare din municipiul Oradea (1948-1949)*, în „Crisia", XXX, Oradea, 2000.
[22] Vezi G. Sonea, *Naționalizarea principalelor mijloace de producție în România*, București, 1968; Constantin Bărbăcioru, Ion Călin, Nicolae Nit, Vladimir Osiac, Ileana Petrescu, *Naționalizarea – premisă a industrializării în Oltenia*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1968; Gh. Dolgu, *Semnificația naționalizării principalelor mijloace de producție în România*, în *Naționalizare și progres social*, București, 1974.

precizăm că, recent, a fost susținută o teză de doctorat la Oradea, despre istoria naționalizărilor în Bihor[23].

În iunie 1948, tranziția spre „dictatura proletariatului" era finalizată din punct de vedere juridic. Monarhia fusese abolită în ultimele zile ale anului 1947, în februarie 1948 PCR absoarbe PSD, iar în aprilie s-a votat o nouă constituție care instituia *de jure* Republica Populară Română și transforma Camera Deputaților în Marea Adunare Națională. Puterea politică era în mâinile celor care se erijau în apărătorii și reprezentanții muncitorimii. În paralel cu derularea acestor transformări politice, au început și schimbările structurale în arhitectura societății. O măsură care a generat o astfel de schimbare majoră a fost naționalizarea unităților industriale și a instituțiilor financiare, proprietatea particulară fiind considerată definitorie pentru societatea veche, condamnată să dispară, odată cu instituirea noilor legi de organizare a statului[24]. Acest subiect nu poate fi tratat decât în contextul politico-economic de după al Doilea Război Mondial. România era o țară cu teritorii ce suportaseră distrugeri masive, cu regiuni lovite de secetă, cu o Armată Roșie care trebuia întreținută, cu un climat politic tensionat și datorii de război imense. În acest cadru, după preluarea puterii, comuniștii au declanșat ofensiva asupra economiei, prima piedică fiind proprietatea privată.

Pentru noii guvernanți, această evoluție a evenimentelor era inevitabilă, chiar necesară. Ocupația sovietică, ravagiile provocate de lupte și foametea ce a urmat au afectat și mai mult situația Moldovei, paralizând orice activitate economică importantă și coborând radical nivelul de trai. Situația județelor moldovene în primii ani de după al Doilea Război Mondial era una cu totul specială, iar lipsa unui program coerent de ajutorare și de refacere a accentuat discrepanțele dintre această regiune și alte zone ale țării. Aceste decalaje sunt evidențiate și de statisticile prezentate în inventarul unităților industriale realizat în 1947. Au intrat în vizorul noilor autorități întreprinderile cu mai mult de cinci angajați inclusiv proprietarul și a căror producție era mecanizată. Pentru îndeplinirea acestei misiuni, s-au făcut formulare speciale, urmărindu-se îndeosebi înregistrarea unităților industriale care produceau forță motrice, care aveau instalații și motoare consumatoare de energie, dar și cele care fabricau articole chimice (cum ar fi farmaciile) sau aparate de măsură și precizie[25].

Rezultatele inventarului au arătat că în România funcționau, la acea dată, 40.641 de unități industriale private ce cuprindeau 649.188 de muncitori[26]. Dintre acestea, în zona Moldovei activau 5.088. Pentru a face o comparație, în Muntenia erau 6.327 de întreprinderi, iar în Transilvania − fără Banat, Crișana și Maramureș − activau 11.746[27]. După cum observăm, existau diferențe majore între regiuni, fără a lua în considerare criza alimentară și stricăciunile produse de război. Din cele 5.088 de unități economice din regiunea Moldovei, cele mai multe erau situate în județul Bacău − 821, după care urmau județele Neamț cu 634 și Putna cu 601. În județul Iași au fost inventariate 418 unități industriale. Cele mai puține erau în județele Fălciu − 190, Tutova − 278 și

[23] Delia Florea Cora, *De la proprietatea privată la proprietatea comunistă. O istorie a naționalizărilor în Bihor (1948-1954)*, conducător științific prof. univ. dr. Mihai Drecin, Universitate din Oradea, 2014 (teză de doctorat).

[24] Nicoleta Ionescu-Gură, *Stalinizarea României. Republica Populară Română 1948-1950: transformări instituționale*, București, Editura ALL, 2005, p. 25.

[25] Victor Axenciuc, *Evoluția economică a României. Cercetări statistico-istorice 1859-1947*, vol. I, București, Editura Academiei Române, 1992, p. 62.

[26] ANB, fond CC al PCR, Secția Economică, vol. I, dosar 10/1947, f. 1-2.

[27] *Ibidem*, f. 5.

Vaslui − 251[28]. În ceea ce privește numărul de muncitori, cifrele ne oferă o imagine care nu respectă procentele numărului de fabrici. De exemplu, în Muntenia − care avea doar cu 1.000 de fabrici mai multe față de Moldova − numărul de muncitori era aproximativ dublu. În județele din Banat, cele aproximativ 2.000 de fabrici aveau o populație muncitoare de 64.757 de persoane, față de 57.568 cât avea Moldova la cele 5.000 de unități industriale[29]. Acest lucru demonstrează că, în zone precum Banat sau Muntenia, industria nu era disparată în unități mici, cu un număr mic de angajați și neproductive, așa cum se arăta situația în Moldova. Aceeași logică se aplică și în județele dintre Prut și Carpați. De exemplu, județul Covurlui, chiar dacă avea doar 317 fabrici, numărul muncitorilor depășea 7.000. Județele din Moldova cu cel mai mare număr de muncitori erau Bacăul, cu 14.860 de persoane încadrate în unități economice, și Neamț, cu 12.793 de salariați[30].

În discursurile epocii, nu atât importanța economică a naționalizării era subliniată, cât mai ales resorturile ei politice. Într-o broșură de popularizare din acea vreme, se afirma că naționalizarea s-a făcut împotriva moșierimii care, pe lângă terenuri, avea și un număr important de fabrici. Propagandiștii Partidului erau atenți la ce se întâmpla în vestul Europei și bagatelizau trecerea în proprietatea statului a unor ramuri industriale din Franța sau Anglia[31]. Naționalizarea unităților economice industriale și financiare s-a desfășurat în logica principiilor de organizare a statului stipulate în noua constituție. Adoptată pe 13 aprilie 1948, noua lege fundamentală prevedea la articolul 11 că, atunci când interesul general o cerea, „mijloacele de producție, băncile și societățile de asigurare, care sunt proprietate particulară a persoanelor fizice sau juridice, pot deveni proprietatea statului, adică bun al poporului”[32]. Chiar dacă unele prevederi lăsau o urmă de speranță micilor întreprinzători, cum ar fi articolul 13, în care se spunea că „Statul acordă protecție inițiativei private pusă în slujba intereselor generale”, câteva rânduri mai jos era definită natura noului sistem economic. La articolul 15, se preciza clar: „Statul îndrumează și planifică economia națională în vederea dezvoltării puterii economice a țării, asigurării bunei stări a poporului și garantării independenței private”[33].

Noile proiecte ale Partidului au presupus și o creștere a sarcinilor ce reveneau diferitelor lui structuri. Spre exemplu, odată cu anul 1948 și cu introducerea economiei planificate în 1949, un rol foarte important revenea Secției Economice a CC al PMR. În noul context, misiunea acesteia era de a studia problemele de politică economică și de a urmări aplicarea liniei generale a Partidului în acest domeniu. În fond, Secția Economică a Comitetului Central era un mijlocitor între aparatul de stat și conducerea Partidului. Funcționarii din cadrul acestei secții primeau informări de la diverse instituții, după care redactau raportări către forurile superioare. Pentru eficientizarea activității acestei secții, s-a propus înființarea unor comisii pe diferite domenii, precum: politică economică generală, industrie, comerț, mine și petrol, agricultură, silvicultură, cooperație. Aceste comisii erau completate cu personalul și tehnica necesară desfășurării activității[34]. Secțiile

[28] *Ibidem.*
[29] *Ibidem*, f. 6.
[30] *Ibidem.*
[31] *** *Ce trebuie să știm despre naționalizare*, București, Editura Partidului Muncitoresc Român, 1948, p. 5-7.
[32] *** *Prevederile de ordin economic ale noii constituții*, în „Probleme economice”, nr. 3, aprilie 1948, p. 9.
[33] *Ibidem.*
[34] ANB, fond CC al PCR, Secția Economică, dosar 45/1948, f. 1-3.

Comitetului Central nu puneau în discuție politica Partidului, ele nu erau structuri directoare, ci doar de control. Aveau totuși posibilitatea de a sesiza inclusiv membrii guvernului, însă doar în chestiuni de specialitate, fără a pune la îndoială politica partidului[35].

Confiscarea unităților industriale și a instituțiilor financiare s-a produs după un plan stabilit foarte minuțios și în secret. O inițiativă, care a anunțat într-o oarecare măsură ceea ce avea să se întâmple în iunie, a fost trecerea în proprietatea statului a Domeniilor Coroanei și a tuturor bunurilor și imobilelor deținute de membrii familiei regale, pe 27 mai 1948. Pentru pregătirea acțiunii a fost înființată o Comisie Superioară de Naționalizare, alcătuită din reprezentanți ai Consiliului Economic Superior, Ministerului Industriei, Ministerului Afacerilor Interne, Ministerului de Finanțe și ai Ministerului de Justiție. Aceasta a fost sprijinită de o comisie tehnică și alte 35 de comisii care activau la nivel de județe[36].

Pregătirea naționalizării s-a realizat în secret și cu mare rapiditate, pentru a nu genera mișcări de opoziție puternice. Oficial, decizia de a trece activitatea economică în patrimoniul statului s-a luat la Plenara CC al PMR din 9-11 iunie 1948. În ultima zi a plenarei, pe 11 iunie, în ședința Consiliului de Miniștri, a fost adoptat proiectul de lege; în aceeași zi, la ora 11,25, Marea Adunare Națională s-a întrunit pentru a vota legea. Practic, naționalizarea s-a înfăptuit într-o singură zi. Cu două zile înainte de adoptarea legii, reprezentanții Partidului au fost trimiși în teritoriu, acolo unde membrii oficiilor economice județene au sigilat birourile și seifurile cu documente și bani ale întreprinderilor și au făcut inventarierea sub pretextul unui control obișnuit. Instrucțiunile cu aplicarea legii naționalizării nr. 119/1948 au fost remise către prefecții județelor și primari abia pe 24 iunie[37].

Textul legii conținea, la primul articol, obiectul procesului de naționalizare: „Se naționalizează toate bogățiile subsolului care nu se găseau în proprietatea Statului la data intrării în vigoare a Constituției Republicii Populare Române, precum și întreprinderile individuale, societățile de orice fel și asociațiunile particulare industriale, bancare, de asigurări, miniere, de transporturi și telecomunicații”[38]. La articolul 11 era prevăzută posibilitatea acordării de despăgubiri prin înființarea Fondului Industriei Naționalizate, valoarea acestora urmând să fie stabilită de magistrați. Și totuși, articolul 13 a permis Guvernului să se eschiveze de la plata acestora. În articolul menționat, se preciza că din valoarea despăgubirilor se vor scădea „datoriile întreprinderilor neprevăzute în pasivul acestora, precum și acele izvorând din evaziuni fiscale sau alte operațiuni contrare legii, ca și pierderile provenite din reaua administrație a acestor întreprinderi, înainte de naționalizare”[39].

Partidul a conștientizat la acea dată imposibilitatea de a administra toate unitățile industriale. Prin urmare, naționalizarea s-a concentrat doar pe anumite întreprinderi, alese pe baza unor criterii cum ar fi numărul de angajați, forța motrice, importanța fabricii în domeniul de producție respectiv[40]. Au existat câteva domenii cărora regimul

---

[35] Nicoleta Ionescu-Gură, *op. cit.*, p. 232-234.

[36] Ștefan Marițiu, *Naționalizarea și starea de spirit din România în anul 1948*, în „Analele Sighet”, 6, 1998, p. 167.

[37] Cezar Avram (coord.), *Naționalizarea principalelor mijloace de producție în fața istoriei*, Craiova, Editura Craiova, 2002, p. 30-31.

[38] *Legea nr. 119 din 11 iunie 1948 pentru naționalizarea întreprinderilor industriale, bancare, de asigurări, miniere și de transporturi*, publicată în *MOf*, nr. 133 bis, din 11 iunie 1948.

[39] *Ibidem.*

[40] G. Sonea, *op. cit.*, p. 61.

le-a acordat o atenție specială. De exemplu, după aplicarea legilor naționalizării din 11 iunie 1948, a trecut în proprietatea statului 80% din industria energetică, 80% din industria prelucrătoare și 58% din industria extractivă[41].

În cadrul Plenarei CC, Gheorghe Gheorghiu-Dej susținea necesitatea politică și economică acestei măsuri. În ropot de aplauze, liderul comunist demonstra modul în care menținerea economiei de piață ar fi fost un „atentat la adresa democrației". Naționalizarea unităților industriale însemna, pentru secretarul PMR, anularea oricăror mijloace prin care adversarii noului regim mai puteau acționa. În contextul dat, interesantă era rugămintea lui Gheorghiu-Dej de la finalul discursului, care solicita urgentarea votului pe acest proiect de lege[42]. A fost adoptat în cadrul Plenarei fără dezbateri, toți cei prezenți fiind de acord cu versiunea lui Gheorghe Gheorghiu-Dej. O poziție interesantă a avut-o Petru Groza. Cu toate că acesta deținea mari proprietăți funciare și chiar unități industriale, în cadrul Plenarei a mulțumit conducerii PMR pentru „măsura revoluționară" adoptată și pentru încrederea ce i-a fost acordată pe timpul guvernării[43]. La ora 14,00 era programat să se anunțe prin radio ordinul guvernului; moment în care, potrivit regiei evenimentului, ar fi trebuit să înceapă mitingurile în toate întreprinderile naționalizate, toți muncitorii fiind obligați să rămână în fabrică până la terminarea manifestațiilor[44].

În dimineața zilei de 11 iunie 1948, telefoanele anunțau că totul decurgea normal, fără incidente. Comisiile care s-au ocupat de preluarea fabricilor au fost obligate să raporteze la București care era atitudinea muncitorilor, dacă spiritul acestora de muncă a fost stimulat, ce manifestări de opoziție au existat, cum s-a prezentat noul director. Pentru a se evita o aliere a muncitorilor cu proprietarii și orice alte complicații, s-a decis plata salariilor la timp, cu toate că acest lucru ar fi însemnat eforturi consistente din partea noii conduceri[45].

Naționalizarea întreprinderilor în Moldova

Naționalizarea s-a produs după același scenariu în toate zonele țării. Printr-o circulară din data de 9 iunie, Ministerul Afacerilor Interne solicita prefecturilor și instituțiilor militarizate să acorde tot sprijinul în procesul de preluare a întreprinderilor de către stat. Polițiștii, jandarmii, pompierii sau grănicerii aveau dreptul să rechiziționeze orice mijloc de transport dacă se iveau situații problematice și aveau nevoie să se deplaseze rapid pentru intervenții[46]. Pe 10 iunie au fost convocați la Comitetul Central șefii comitetelor județene de partid și instructorii CC. În timpul ședinței, acestora li s-au comunicat indicațiile privind desfășurarea acțiunii pe teren și au fost alcătuite comisiile județene pentru naționalizare. Din cele 35 de comisii, 18 urmau să se ocupe de mai multe județe[47].

La Câmpulung, pe 10 iunie la 11,30 seara, când ajungea delegatul de la București, toate persoanele implicate în acțiune erau deja convocate la ședință. La ora 4,30 au fost

[41] *Ibidem*, p. 95.

[42] Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvântări*, 1951, p. 177-178.

[43] *** *Stenogramele ședințelor Biroului Politic al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român, 1948*, vol. I, studiu introductiv Ioan Scurtu, București, Arhivele Naționale ale României, 2002, p. 46-47.

[44] Gheorghe Onișoru, *România în anii 1944-1948. Transformări economice și realități sociale*, București, Fundația Academia Civică, 1998, p. 72.

[45] ANB, fond Comitetul Central al PCR, Secția Economică, dosar 50/1948, f. 5.

[46] Bartos Zoltá, *Naționalizarea în fostul județ Mureș (11 iunie 1948)*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2009, p. 62-63.

[47] Adrian Onofrei, *Naționalizări în județul Năsăud*, în „Revista Bistriței", XV, 2001, p. 324.

convocați prefectul și secretarul Consiliului sindical județean, după care a fost formată comisia de naționalizare. La ora 6, în dimineața zilei de 11 iunie, în sala Primăriei din Câmpulung, delegatul de la București a avut o întâlnire cu toți cei care trebuiau să pună hotărârea în fapt pe teritoriul județului. Aceștia au primit materialele necesare, hrana și transportul fiindu-le asigurat din timp; iar la ora 10,30 au plecat în localitățile județului. La întreprinderile din județ paza a fost asigurată de un jandarm și un polițist, la cele din oraș, pe lângă aceștia, fiind instituită și pază de partid, plus echipe de control. Vechii paznici au fost nevoiți să treacă prin verificări acerbe. Până pe 22 iunie toate fabricile din județul Câmpulung au fost preluate de noua conducere. Confiscarea fabricilor nu a decurs fără incidente; la Stulpicani, proprietarul a cerut să fie angajat ca funcționar, susținând că nu are mijloacele necesare întreținerii, fapt care a atras simpatia câtorva muncitori. Raportorul susține că reprezentanții Partidului au vorbit cu muncitorii, explicându-le pericolul menținerii fostului proprietar ca și angajat[48].

Unele informații raportate de N. E. Frocan evidențiază atât calitatea oamenilor puși să conducă noile fabrici, cât și interesul imediat al puterii. De exemplu, au fost cazuri în care directorii au refuzat să preia conducerea fabricilor, pe motiv că știau carte foarte puțină sau că aveau probleme cu alcoolul. În alt caz, Frocan susține că a fost combătută o manifestare „nesănătoasă" a muncitorilor, care au solicitat salarii mai mari. Iar la fabricile de lapte, pentru că nu au existat persoane specializate, foștii patroni au fost lăsați mai departe să conducă, deși acestea intraseră în proprietatea Rom-Lacta[49]. Chiar dacă avea în subordine și județele Rădăuți și Suceava, delegatul N. Froca a decis să-și desfășoare activitatea de la Câmpulung, acesta fiind, din cele trei, județul cu cele mai multe fabrici (35). În Suceava și Rădăuți existau 22-25 de întreprinderi ce urmau a fi naționalizate[50]. Raportorul mai susținea că în timpul cât el cu delegații de partid se aflau într-o ședință, în cursul nopții, prin oraș, au circulat zvonuri cum că s-ar fi deschis granița spre Cernăuți și că țara noastră era alipită URSS-ului[51].

În județul Rădăuți au fost naționalizate 10 fabrici de cherestea, 6 mori și 4 fabrici diverse, în total 22 de întreprinderi. Acțiunile au decurs fără incidente[52]. În Suceava au fost naționalizare un număr similar de unități industriale, cele mai multe fiind fabrici de cherestea și prese de ulei. Fabricile de spirt, bere și abatorul din Burdujeni nu funcționau la momentul naționalizării. Raportorul susținea că fabrica de la Solca ar fi putut fi reactivată, doar că mai avea nevoie de materii prime și de o sumă de 300.000 de lei; acesta mai atrăgea atenția că oamenii nu prea erau ajutați și că utilajul se deteriora dacă fabrica nu era pusă în funcțiune, o situație similară fiind întâlnită și la Abatorul din Burdujeni. Un caz ieșit din comun, care demitizează vigilența Partidului, s-a petrecut la Câmpulung, unde jandarmii și-au făcut treaba din punctul de vedere al securității, însă membrii de partid au fost acuzați de delăsare[53].

Se pare că instrucțiunile de la centru au venit recomandări ca ședințele din 10 iunie să fie organizate la aceeași oră peste tot. Delegatul Comitetului Central la Bârlad scria în raportul său cum a ordonat ca, la Bârlad și la Huși, ședințele să aibă loc în același timp, la ora 23,00. La Huși, ședința cu responsabilii pentru naționalizare a ținut până la ora 2,30, după care la ora 4,00 s-a constituit Comitetul Județean pentru Naționalizarea

[48] ANB, fond CC al PCR, Secția Economică, dosar 50/1948, f. 104.
[49] *Ibidem*, f. 105.
[50] *Ibidem*, f. 131.
[51] *Ibidem*, f. 133.
[52] *Ibidem*, f. 134-136.
[53] *Ibidem*, f. 138

Întreprinderilor; pentru ca, la ora 6,00, controlorii economici şi noii directori să primească ultimele instrucţiuni. La ora 8, deja pe teren, delegaţiile sigilau clădirile fabricilor fără a întâmpina vreo opoziţie. La Huşi au fost naţionalizate trei întreprinderi fără incidente. La Bârlad însă, s-au descoperit nereguli însemnate în gestiunea unor întreprinderi. Foştii proprietari au primit ordin ca în patru zile să completeze sumele de bani ce lipseau din contabilitate, în caz contrar riscând să fie arestaţi[54]. Pentru asigurarea ordinii şi a succesului operaţiunii au fost aduşi la Bârlad toţi membrii de partid şi s-au luat măsuri pentru a se plăti salariile muncitorilor[55].

La Dorohoi, la ora 6,00 dimineaţa, s-au luat măsuri pentru sigilarea întreprinderilor şi au fost convocaţi noii directori pentru a primi instrucţiuni. La ora 8,30 aceştia au plecat spre întreprinderile naţionalizate, având de parcurs câte 80-100 km pe drumuri cu noroi şi desfundate. La ora 12,00 noii directori au intrat în fabrici şi au îndepărtat vechea conducere, fără a perturba activitatea de producţie. În zilele imediat următoare naţionalizării, au fost trimişi îndrumători pentru a face propagandă în favoarea trecerii fabricilor în administraţia statului. Industria judeţului era reprezentată de o fabrică de ceramică, una de săpun şi câteva prese de ulei şi mori[56].

În judeţele Putna, Roman şi Bacău procesul de preluare a întreprinderilor a decurs în general fără incidente. De la noua conducere, muncitorii au avut în special revendicări sociale. Salariaţii de la fabrica de zahăr din Sascut au întrebat când vor creşte salariile şi dacă fabrica va suporta contravaloarea unei mese pe zi. Răspunsul noilor autorităţi a venit sub formă de acuze către noul director, căruia trimisul Partidului îi reproşa că nu prelucrase suficient problema naţionalizării cu muncitorii[57]. La Roman, şase fabrici au fost preluate de Ministerul Afacerilor Interne şi nouă de către Ministerul Industriei; iar la Bacău 18 de către Ministerul de Interne (adică erau subordonate autorităţilor locale) şi 40 de către Ministerul Industriei[58]. O serie de incidente s-au petrecut în Piatra Neamţ; după naţionalizare, la fabrica de celuloză, au apărut pe ziduri inscripţii cu „Jos comuniştii” sau „Sus Truman”. La Fabrica de mucava, la câteva zile după 11 iunie, o explozie era să arunce în aer magazia unde se depozitase combustibilul. De asemenea, la unele fabrici de cherestea, muncitorii cereau făină, pe motiv că fostul proprietar le dădea; în plus, aproape toţi cereau cartele pe puncte pentru alimente[59].

Nici în judeţul Covurlui nu au existat incidente, muncitorii primind bine naţionalizarea. Dar cu toate că au fost organizate şi mitinguri, entuziasmul lor nu s-a reflectat şi în creşterea productivităţii muncii. La Galaţi au fost naţionalizate 46 de întreprinderi. În general, acestea nu se prezentau într-o stare foarte bună. Instalaţiile erau vechi, iar clădirile deteriorate şi răspândite în toate zonele oraşului; drept pentru care, aprovizionarea de la gară se desfăşura destul de greu. La Galaţi existau două fabrici mari de textile şi 11 mici, raportorul susţinând că în viitorul imediat acestea trebuiau concentrate[60].

În toamna anului 1948 a avut loc un recensământ al întreprinderilor din Iaşi, fiind vizate îndeosebi cele comerciale, industriale, de credit, de transport sau atelierele meşteşugăreşti[61]. Potrivit statisticilor Camerei de Comerţ şi Industrie Iaşi, în noiembrie

[54] *Ibidem*, f. 110-111.
[55] *Ibidem*, f. 112.
[56] *Ibidem*, f. 162.
[57] *Ibidem*, f. 45
[58] *Ibidem*, f. 46.
[59] *Ibidem*, f. 47.
[60] *Ibidem*, f. 53-54.
[61] ANI, fond Camera de Comerţ Iaşi, dosar 627/1948, f. 11.

1948 erau înregistrate la Registrul Comerțului 750 de firme individuale[62]. Foarte multe, am putea spune astăzi, în raport cu cele 18 întreprinderi naționalizate sau de stat. Printre unitățile economice importante supuse naționalizării, găsim: fabrica „Textila", fabrica de spirt „11 iunie", moara „1 Mai", întreprinderea pentru exploatarea și industrializarea lemnului, întreprinderile textile „Victoria" și „Țesătura"[63].

Naționalizarea întreprinderilor industriale a fost precedată de o campanie de defăimare a proprietarilor acestora. Ziarul „Lupta Moldovei" publica periodic articole în care îi acuza pe proprietarii acestor unități economice că împiedicau funcționarea economatelor sau că refuzau să respecte prevederile contractului colectiv de muncă[64]. Ulterior, după trecerea fabricilor în patrimoniul statului, ziarele comuniste au început să sublinieze transformarea radicală pe care o suferise viața muncitorilor. Potrivit presei de partid, la nici câteva zile de la naționalizare, angajații întreprinderilor începuseră deja să resimtă beneficiile acestui proces[65]. Propaganda oferea o imagine triumfalistă, chiar dacă din teritoriu veneau semnale clare că muncitorii întâmpinau serioase probleme cu aprovizionarea, iar acolo unde ei solicitau salarii mai mari, directorii erau acuzați că nu prelucraseră îndeajuns problema naționalizării. A existat însă o piață a zvonurilor care dovedește prezența anumitor temeri în rândurile populației. Funcționarilor le era teamă că vor fi concediați în masă, urmând să fie încadrați doar cei ce corespundeau politic. O situație care contrazicea imaginea oferită de presa oficială a apărut la Galați, unde muncitorii susțineau că, până la 11 iunie, atunci „când aveau o nemulțumire mergeau la patron", dar în noua situație nu știau ce o să facă[66].

În regiunea Moldovei, absența unor incidente majore în timpul naționalizării poate fi explicată și prin faptul că o parte însemnată a unităților industriale era reprezentată de mori, prese de ulei sau ateliere. Aceste unități aveau un număr mic de salariați, erau disparate, iar activitatea le era mult îngreunată de sistemul de cote și de restricțiile impuse de guvern. Fabricile mari întâmpinau serioase probleme de producție din cauza dezorganizării transporturilor, a lipsei de materii prime și de combustibil. Cel mai probabil, în situația în care aceste fabrici ar fi lucrat la capacitate maximă, cu profit pentru proprietar și cu avantaje financiare pentru muncitori, lucrurile ar fi stat probabil altfel. Imediat după naționalizare, guvernul a realizat o inventariere a fabricilor naționalizate. Din aceste statistici rezultă clar lipsa marii industrii în Moldova. Spre exemplu, la categoria întreprinderi chimice și chimico-alimentare erau amintite cinci fabrici: două de zahăr (Sascut și Roman), una de ulei (Galați), una de spirt (Ghidigeni, jud. Tutova) și una de grăsimi de oase (Putna, Rădăuți). Aceasta din urmă avea 182 de muncitori[67]. Cea mai importantă uzină electrică era la Galați, după care urmau cele de la Focșani și Vaslui[68]. Uzine siderurgice nu existau în Moldova, ci doar o fabrică de prelucrare a materialelor siderurgice plus șantierul naval, ambele la Galați[69]. În ceea ce privește morile, la Iași era cea mai mare unitate de acest profil din Moldova, fiind urmată de aceea din Bacău[70]. Industria hârtiei era ceva mai bine reprezentată prin cele

[62] *Ibidem*, f. 13-59.
[63] *Ibidem*, f. 69-71.
[64] „Lupta Moldovei", an III, nr. 306, 1 iulie 1947, p. 3.
[65] „Opinia", an XLI, nr. 545, 8 iulie 1948, p. 1.
[66] Ștefan Marițiu, *op. cit.*, p. 172-173.
[67] ANB, fond CC al PCR, Secția Economică, dosar 18/1945, f. 2-3.
[68] *Ibidem*, f. 4.
[69] *Ibidem*, f. 8-9.
[70] *Ibidem*, f. 10.

două combinate de la Piatra Neamț și Onești[71]. Din punctul de vedere al rezervelor naturale, Bacăul era județul cel mai bogat, fiind sigurul cu exploatări petroliere și miniere[72]. Industria textilă era reprezentată de fabrica de postav Buhuși și de fabrica „Textila" din Iași[73]. Acestea erau întreprinderile cele mai importante din Moldova la momentul instituirii economiei planificate.

Efectul legii din 11 iunie 1948 a fost extins până în 1949. Imediat după întreprinderi, au intrat în patrimoniul statului cinematografele, spitalele, farmaciile, laboratoarele medicale și o parte din fondul de locuințe. În vara lui 1949 a fost monopolizat comerțul exterior[74], aceasta după ce în martie debutase colectivizarea agriculturii și erau confiscate ultimele mari proprietăți funciare. Tot în perioada februarie-martie 1949 au fost adoptate o serie de măsuri care extindeau prevederile legii naționalizării asupra unităților industriale, de transport sau construcții care nu fuseseră confiscate în iunie 1948[75]. Proprietatea devenea acum doar un simbol al lumii vechi, o relicvă a unei organizări socio-economice dispărute din cauza propriilor slăbiciuni și contradicții.

*

* *

Naționalizarea unor ramuri industriale a fost un fenomen amplu, parte a procesului de redresare economică a țărilor din Europa după al Doilea Război Mondial. Dimensiunea dezastrului, crizele alimentare și inflația galopantă au făcut ca populația dintr-un număr însemnat de țări să vadă centralizarea drept unică soluție, naționalizându-se domeniile de bază ale economiei. În țări precum Franța, Marea Britanie sau Italia, marii angajatori industriali au intrat în proprietatea statutului. De reținut este că, în aceste state, naționalizarea a fost pusă în practică de guverne stângiste. Acest fapt ar fi singura similitudine cu cele întâmplate în Estul continentului, unde măsura a fost departe de a se fi bazat pe rațiuni economice.

Măsura trecerii unităților industriale și financiare în proprietatea statului sau în limbajul epocii „naționalizarea mijloacelor de producție" a fost o măsură eminamente politică. Liderii comuniști au afirmat constant, pe parcursul anilor 1944-1948, că dușmanii socialismului, pierzând pârghiile puterii, s-au refugiat în domeniul economic pentru a conlucra la distrugerea noului edificiu „democrat-popular". Or, această măsură a naționalizării a avut ca prim scop eliminarea oricărui suport economic pentru eventualele acțiuni de opoziție. Apoi, prin natura sa, comunismul se definea prin eliminarea proprietății private, ca măsură obligatorie în edificarea societății socialiste. Naționalizarea „mijloacelor de producție" a generat și o modificare structurală a societății. Relațiile de grup și interpersonale, ierarhiile simbolice și mobilitatea socială, toate acestea au căpătat o noi dimensiuni odată cu instituirea controlului total asupra economiei. În fond, naționalizarea întreprinderilor industriale, a unităților financiare și de asigurări, apoi a spitalelor și școlilor a marcat decesul vechii societăți liberale și nașterea noii societăți comuniste. Acest proces s-a derulat ca urmare a schimbărilor de substanță survenite în sistemul de proprietate, ca structură de bază a oricărei societăți.

[71] *Ibidem*, f. 11.
[72] *Ibidem*, f. 12-14.
[73] *Ibidem*, f. 16.
[74] Maria Mureșan, Dumitru Mureșan, *Istoria economiei*, București, Editura Economică, 1998, p. 326.
[75] G. Sonea, *op. cit.*, p. 108.

THE NATIONALIZATION OF INDUSTRIAL-BASED ENTERPRISES IN THE REGION OF MOLDAVIA AND THE PATHWAY TO PLANNED ECONOMY
(Summary)

Keywords: Moldavia, nationalization, planned economy, reconstruction.

1948 is the year which brings along an important shift in terms of Romania's political and social system. On the last day of the year 1947, the Republic was proclaimed, in February the Communist Party merged with the Socialists through assimilation and in April a new Constitution was voted to authorize all these changes. Following all these alterations the only political party on the scene focused on the system of property.

In its Marxist-Leninist approach the party was against any form of private economic initiative. Thus, through a well organized and secret action, Romanian Communists nationalized "the primary means of production" in a single day, on June 11, 1948. The process reveals a different way to tackle the problem in comparison to other communist States in Eastern Europe, where the economy was gradually transferred to State administration the action taking place over several years. Even some democratic countries, such as France or Italy have resorted to nationalizations after World War II. However, in their case, the measure had been taken on purely economic and not ideological grounds.

The analysis of confiscation actions which involved transferring financial and industrial establishments in the region of Moldavia to State ownership, without any kind of compensation outlines the mechanism of the new regime which managed successfully to carry out its objectives due to its highly popularized ideology, a thorough preparation on the part of the central structures associated with a high level of negligence among local structures. Industrial enterprises nationalization did not face serious opposition in Moldova, perhaps due to the fact that the traces of the war were still present. With the nationalization process of production, commercial and financial units the path towards planned economy had been irreversibly traced.

GEORGIANA LEŞU[*]

LITERATURA DE INSPIRAŢIE ISTORICĂ DIN ROMÂNIA „DEMOCRAŢIEI POPULARE”. CAZUL TUDOR VLADIMIRESCU[**]

Referindu-se la specificul literaturii din spaţiul balcanic, scriitorul albanez Ismail Kadaré sesiza relaţia specială pe care o au locuitorii acestei zone cu ideea de adevăr. Kadaré observa existenţa unei percepţii mai degrabă artistice asupra geografiei, istoriei şi memoriei; ea este specifică unui spaţiu în care mitul se învecinează permanent cu istoria. Oamenii au nevoie de asemenea melanjuri de adevăr cu minciună din cauză că ele le oferă *efectul de real* specific ficțiunii[1]. Asemenea naraţiuni reuşesc să redea, într-o manieră simplă şi inteligibilă, o realitate complexă şi greu descifrabilă, pe care o schematizează, aducând-o la nivelul de înțelegere al publicului larg.

În anii comunismului, imaginarul românesc a fost cu atât mai mult predispus reprezentărilor istorice de factură literară cu cât regimul a încurajat, deşi nu în mod direct sau explicit, colaborarea dintre textul istoric şi literatură, cele două ajungând să servească împreună aceloraşi cauze. Ca mijloc de negociere a capitalului simbolic, discursul istoric din România „democrat-populară” a jucat un rol activ în procesul de legitimare a puterii[2]. În sprijinul acestuia a venit însă literatura, un mijloc mai eficient

---

[*] Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi.

[**] Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[1] Rodica Binder, *Cu Ismail Kadaré. Balcanii şi literatura*, în „România literară”, nr. 40, 2003, disponibil pe http://www.romlit.ro/cu_ismail_kadar_-_balcanii_i_literatura, accesat la 1.03.2015.

[2] Referinţele la moştenirea trecutului au fost utilizate de liderii comunişti pentru a demonstra necesitatea politicii actuale, pe care o vedeau ca o continuatoare a dezideratelor din secolele anterioare. În acest sens, Gheorghe Gheorghiu-Dej făcea apel la ideea „exploatării” ţăranilor, de-a lungul istoriei, spre a-i orienta pe istorici spre studiul răscoalelor. PMR le găsea rezolvarea în procesul de transformare socialistă a agriculturii: „Neuitate sunt în amintirea poporului nostru răscoala de la Bobâlna din 1437, cea a lui Gheorghe Doja de la 1514, răscoalele conduse de Horia, Cloşca şi Crişan la 1784 în Ardeal, de Tudor Vladimirescu la 1821 în Oltenia şi Muntenia, mişcările ţărăneşti din 1888-1892 şi marile răscoale din 1907” (Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Sarcinile Partidului Muncitoresc Român în lupta pentru întărirea alianţei clasei muncitoare cu ţărănimea muncitoare şi pentru transformarea socialistă a agriculturii. Raport la şedinţa plenară a CC al PMR din 3-5 martie 1949*, în *Articole şi cuvântări*, ediția a III-a, Bucureşti, Editura pentru literatură politică, 1953, p. 262). Acelaşi lider reamintea şi evenimentele de la 1848, pentru a reitera ideea revoluționară de la care Partidul considera că se revendică şi pe care o vedea pusă în practică în regimul „democrației populare”: „A trecut de asemenea un secol de când Bălcescu şi alți conducători ai revoluției din 1848 au formulat programul lor de prefaceri democratice […]. Dar cele mai multe din aceste cerințe, cu tot caracterul lor limitat, nu au putut fi traduse în viață, deoarece revoluția din 1848 s-a săvârşit sub hegemonia burgheziei […]. Desăvârşirea revoluției burghezo-democratice în România a devenit posibilă numai sub hegemonia proletariatului, atunci când clasa

de popularizare datorită accesibilităţii şi predispoziţiei către universuri imaginabile, plauzibile, verosimile. Pe scurt, operele literare din anii comunismului românesc au ficţionalizat istoria, încadrând-o într-o schemă ideologică de care regimul a profitat din plin.

Literatura, între istorie şi realism socialist

Literatura a fost structurată pe bazele realismului socialist şi s-a aflat sub acelaşi control ideologic precum întreaga cultură a vremii[3]. Poezia şi romanul au trebuit, aşadar, să îşi găsească un loc în tiparele înguste ale realismului socialist. Scriitorilor le-au fost recomandate noi subiecte de inspiraţie, precum realizările noului regim, aspecte ale vieţii proletare, alături de o nouă manieră de raportare la trecut. Cei care şi-au îndreptat atenţia spre literatura de inspiraţie istorică au fost la rândul lor nevoiţi să respecte direcţia generală pe care arta o urma, răspunzând în acelaşi timp şi provocării de a integra în ficţiune interpretările istoriografiei vremii.

Fiind nevoită să respecte estetica proletcultistă, literatura de inspiraţie istorică a atras atenţia teoreticienilor vremii. Abordarea poate cea mai cunoscută îi aparţinea lui Georg Lukács, criticul considerat cel mai de seamă reprezentant al esteticii marxiste. Studiul său dedicat romanului istoric, apărut în 1955[4], propunea o interpretare a relaţiei scriitorului cu istoria dintr-o perspectivă preponderent socială[5]. Criticul marxist îl aprecia pe Walter Scott, evidenţiind ajutorul dat de romanul istoric răspândirii reprezentărilor despre trecut[6]. Preceptele sale au fost interpretate de criticii români ca o recomandare de respectare a proporţiilor între personalităţi şi cotidian, între sistemul de valori al „păturilor sociale de sus" şi cel al „curentelor de jos"[7]. Una dintre cele mai cunoscute teoretizări ale literaturii de inspiraţie istorică îi aparţinea lui Nicolae Tertulian

muncitoare a României, punându-se în fruntea celorlalte forţe populare, a cucerit un rol hotărâtor în viaţa de stat […]. Dar istoria ne învaţă că păstrătorii şi moştenitorii adevăratelor tradiţii naţionale ale poporului nostru, ai tradiţiilor luptei sale pentru un viitor mai luminos, suntem noi, oamenii muncii, noi − partidul oamenilor muncii − şi nu exponenţii acelor clase care au trădat revoluţia în 1848, iar apoi, timp de un veac, au împiedicat realizarea cerinţelor ei" (idem, *Raportul politic al Comitetului Central la Congresul Partidului Muncitoresc Român. 21 februarie 1948*, în *op. cit.*, p. 168).

[3] O discuţie despre controlul ideologic exercitat asupra literaturii în anii comunismului implică o periodizare adecvată. În cercetarea noastră, am utilizat „împărţirea" vieţii literare după modelul folosit de cercetătoarea Anneli Ute Gabanyi: anii în care se pun bazele noii politici culturale (1948-1952), o etapă de relativă relaxare ideologică (1953-1957), urmată de o „nouă eră glaciară" (1958-1959) şi „liberalizarea controlată" (1960-1965), desfăşurată pe fondul relaxării relaţiilor dintre Est şi Vest şi al schismei dintre Uniunea Sovietică şi Republica Populară Chineză, ce se prefigura încă din 1960 (vezi Anneli Ute Gabanyi, *Literatura şi politica în România după 1945*, Bucureşti, Editura Fundaţiei Culturale Române, 2001). Alte cercetări, precum cea a lui Cristian Vasile, consideră intervalul 1948-1953 o primă perioadă a istoriei vieţii culturale, sub comunism, menţionând că unii istorici au optat să o prelungească până în 1955 (Cristian Vasile, *Literatura şi artele în România comunistă. 1948-1953*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2010, p. 295). Precizările referitoare la fluctuaţiile politice prin care a trecut literatura română în acei ani sunt interesante tocmai pentru a reda, pe de o parte, măsura în care anumite opere se conformau perfect cerinţelor; iar pe de alta, particularităţile apariţiei anumitor lucrări, întrucât studiul unei epoci în care ideologia a fost un factor atât de decisiv, trebuie să ţină permanent seama de contextul politic.

[4] György Lukács, în *Dicţionar politic. Arhiva marxiştilor pe internet*, pe https://www.marxists.org/romana/dictionar/l/Lukacs_Gyorgy.htm, accesat la data de 20.04.2015.

[5] Idem, *Romanul istoric*, traducere de Ion Roman, prefaţă de Nicolae Tertulian, Bucureşti, Editura Minerva, 1978, p. 257.

[6] David Lowenthal, *Trecutul e o ţară străină*, traducere de Radu Eugeniu Stan, Bucureşti, Editura Curtea Veche, 2002, p. 260.

[7] Nicolae Tertulian, *Prefaţă*, în Georg Lukács, *Romanul istoric*, p. XIV.

şi era cuprinsă în broşura intitulată *Probleme ale literaturii de evocare istorică*. O simplă lectură îi relevă însă cititorului de astăzi falsitatea unuia dintre principiile enunţate de criticul literar: „Orice încercare de a transplanta idei şi năzuinţe specifice unei anumite perioade istorice într-o altă perioadă istorică cu alte condiţii economice − şi deci cu alte idei şi năzuinţe − nu poate fi calificată decât ca o manifestare a unor concepţii antiştiinţifice, vulgarizatoare”[8]. Afirmaţia apare cu atât mai ironică cu cât întreaga literatură şi istoriografie a acelor vremuri a reinterpretat trecutul pe baza raţionamentelor specifice prezentului „democrat-popular”. Pe de altă parte, criticul atrăgea atenţia asupra unor criterii importante pentru naraţiunea de inspiraţie istorică, cum ar fi: construirea personajelor de aşa natură încât să exprime tipicul clasei sociale de apartenenţă[9], evitând însă idealizarea lor[10]. Nu în ultimul rând, raporturile dintre clasele sociale trebuiau studiate, în accepţiunea criticului, în conformitate cu particularităţile acestora, dar şi cu cele ale perioadei istorice în care se desfăşura acţiunea[11]. Cerinţele erau, aşadar, pe cât de restrictive pe atât de generale, întrucât interpretarea operelor vremii era deseori arbitrară. Dacă unii scriitori au fost apreciaţi pentru construcţia anumitor personaje negative, alţii, care au ales acelaşi tipar, au fost admonestaţi. O critică o formula chiar Nicolae Tertulian care, referindu-se la nuvela *Dreptul la viaţă* a lui Eusebiu Camilar, publicată în „Viaţa Românească”, nr. 8-9 din anul 1952, îl acuza pe scriitor că ar fi condamnat personajul chiaburului printr-o „frazeologie moralistă”, pe motiv că ar fi „furat dreptul la viaţă al nepotului său”[12]. O astfel de perspectivă, bazată pe precepte morale în descrierea personajelor, a dominat însă literatura realismului socialist. Atât personajele pozitive, cât şi cele negative beneficiau de însuşiri potrivite grupului din care făceau parte.

Rigorile permanent schimbătoare au determinat scriitorii să-şi încadreze naraţiunea în formule extrem de rigide, dar care îşi puteau păstra valabilitatea dacă li se aplicau lecturi diferite. Marea provocare căreia trebuiau să-i facă faţă a fost să aducă în scenă evenimente din trecut, situate într-un cadru narativ considerat conform, care să respecte un echilibru între personajele de prim-plan şi masele populare. Sarcina cu adevărat grea era aceea de a reda portretul unui lider pe care să nu-l absolutizeze şi pe care să-l insereze într-un context social descris convenabil. Ilustrarea unui personaj istoric nu a fost deloc uşoară pentru scriitori. Fiind nevoiţi să jongleze între a face apologia unui erou[13] şi a ilustra, într-o manieră considerată corectă, rolul liderului în cadrul unui eveniment, nu de puţine ori încercările lor au fost supuse criticilor[14]. Pentru a veni în sprijinul scriitorilor, rolul pe care o personalitate îl putea avea în istorie a fost stabilit şi pus în coordonate exacte, urmând a fi ulterior aplicat tuturor evenimentelor

[8] Idem, *Probleme ale literaturii de evocare istorică*, Bucureşti, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă (E.S.P.L.A.), 1954, p. 13-14.

[9] *Ibidem*, p. 41.

[10] *Ibidem*, p. 13.

[11] *Ibidem.*

[12] *Ibidem*, p. 38.

[13] Literatura realismului socialist a avut tendinţa de a prezenta personajul pozitiv ca pe un erou, ceea ce a dus chiar la confuzie între sensul cuvântului *personaj* şi sensul cuvântului *erou*. Astfel a luat naştere şi sintagma bizară de erou negativ.

[14] În acest sens, însuşi Miron Constantinescu, care transmitea în 1956 salutul Comitetului Central al PMR adresat scriitorilor cu ocazia deschiderii lucrărilor primului lor congres, îndemna pe criticii literari la exigenţă. Aceştia, susţinea liderul comunist, trebuiau să fie combativi şi să scoată în evidenţă acele „tendinţe de cocoloşire a lipsurilor” de care sufereau unele cărţi (Miron Constantinescu, *Salutul Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român adresat Congresului Scriitorilor din RPR*, în *Lucrările primului congres al scriitorilor din Republica Populară Română*, Bucureşti, E.S.P.L.A., 1957, p. 8).

trecutului. Astfel, liderii erau apreciaţi în măsura aspiraţiilor acestora de a exprima nevoile dezvoltării economice ale societăţii, cu toate că aceeaşi ideologie se pronunţa hotărât împotriva oricărui cult al personalităţii[15]. Personajelor le-a fost oferită şansa de a fi eroizate, individualizându-se prin legătura cu masele, pe care trebuia să le îndrume către şi în revoluţie[16]. Pe aceste linii directoare a fost creat mitul liderului, purtător al stindardului revoluţionar şi reprezentant al dorinţelor maselor. Aceste cerinţe au fost enunţate de însuşi Stalin care, într-un interviu acordat în anul 1931, vorbea despre rolul personalităţilor în istorie din perspectiva materialismului istoric: un individ ce înţelege corect condiţiile istorice în care trăieşte şi conştientizează necesitatea de a le modifica; totodată, Stalin îi considera pe cei care, în perioada de început a regimului, au negat rolul personalităţii în istorie, nişte vulgarizatori ai marxismului[17].

În literatura română au apărut astfel eroi de inspiraţie istorică precum Tudor Vladimirescu ori Nicolae Bălcescu, dar fără a se pierde din vedere cadrul social descris în lucrările de istorie sau în articolele revistelor de specialitate. Lupta dintre clase putea căpăta astfel o imagine mai concretă în ochii unui cititor de literatură care, fără a fi interesat în mod deosebit de părerile cercetătorilor, avea acces la o cultură istorică de nivel mediu. Alături de istorie, literatura putea legitima un regim care creiona prezentul comunist ca fiind inevitabil şi benefic. Puterea ficţiunii a fost dintotdeauna mult mai mare decât cea a descrierii pe baza surselor ştiinţifice, astfel că maniera în care literatura a acţionat în beneficiul propagandei a fost una mult mai eficientă, dată fiind capacitatea ei de convingere, una mult mai mare. Ţinând cont că ideile pe care politica vremii le transmitea istoricilor aveau drept scop „educarea maselor", privim literatura ca pe un instrument complementar şi, totodată, privilegiat. Ea dispunea de capacitatea de a construi stereotipuri şi de a le inculca în mentalul colectiv. Regimul nu putea deci să nu aprecieze în mod deschis scrierile literare cu fundal istoric[18].

Poeţii, dramaturgii şi romancierii vremii au abordat teme inspirate din istoriografia privitoare la epoca modernă şi au descris, prin puterea ficţiunii, o lume în care boierimea huzurea, în care burghezia folosea cu cinism ocaziile revoluţionare pentru a-şi proteja interesele economice, în care regele şi familia regală erau moşierii principali ai ţării şi în care viaţa celor mulţi era un coşmar de neimaginat. Prin contrast, toate acestea conturau imaginea unui prezent socialist luminos, cititorii aflând cu această ocazie

[15] Conceptul de *personalitate în istorie* a fost bine explicat şi delimitat din punct de vedere teoretic, fiind concentrat în jurul ideii de conformitate între necesitatea istorică şi acţiunea umană. În faţa „legilor economice obiective de dezvoltare a societăţii", liderului îi era oferită doar şansa de a se evidenţia prin ideile şi aspiraţiile care „exprimă just nevoile dezvoltării economice a societăţii" (M. Rozental, P. Iudin, *Mic dicţionar filozofic*, Bucureşti, Editura de Stat pentru Literatură Politică, 1954, p. 514).

[16] Pentru a evita interpretarea într-o manieră greşită a rolului unui lider, Nicolae Tertulian descoperea elementul esenţial pe care un scriitor ar fi trebuit să îl aibă în vedere ilustrând o personalitate istorică: legătura acestuia cu masele. Marxism-leninismul îşi exprima astfel admiraţia pentru personalităţile revoluţionare care avuseseră încredere în „forţa creatoare a maselor", după cum afirma autorul (Nicolae Tertulian, *Probleme ale literaturii de evocare istorică*, Bucureşti, E.S.P.L.A., 1954, p. 45).

[17] Kevin M. F. Platt, David Brandenberger (eds.), *Epic Revisionism. Russian History and Literature as Stalinist Propaganda*, Madison, WI, The University of Wisconsin Press, 2006, p. 3.

[18] În raportul susţinut de Mihai Beniuc în cadrul primului congres al scriitorilor, acesta aprecia importanţa deosebită pe care o avea activitatea scriitorilor preocupaţi de evenimentele revoluţionare din jurul anului 1848, de personalitatea lui Nicolae Bălcescu sau de răscoalele ţărăneşti din 1907 (Mihai Beniuc, *Literatura din RPR şi perspectivele ei de dezvoltare*, în *Lucrările primului congres al scriitorilor din Republica Populară Română*…, p. 21). Poetul evidenţia, cu această ocazie, care fuseseră subiectele preferate de autorii literaturii de inspiraţie istorică până în anul 1956, dar şi care erau temele cărora regimul le acorda o mai mare importanţă.

despre binefacerile „democraţiei populare”[19]. Literatura istorică a anilor ’50 îi ilustra astfel pe regi în nuanţe caricaturale: graşi, cu urechile clăpăuge, ridicoli în tot cazul. Monarhia era vizualizată prin apel la imagini respingătoare din imaginarul colectiv, precum parazitul, fiind considerată o instituţie reacţionară şi depăşită istoric; iar reprezentantul ei, regele, era pus în directă legătură cu imaginea negativă a capitaliştilor germani, intens vehiculată de literatura istorică de popularizare[20]. Stigmatizările imagistice ale unor categorii sociale au fost folosite atât în proză, cât şi în poezie, cea din urmă făcând apel şi la reprezentări zoomorfe. În acest fel, a fost vehiculată ideea conform căreia duşmanul nu era om, ci fiară, iar ura şi dorinţa de a ne descotorosi de el era legitimă[21].

Eugen Negrici considera că efectele literaturii realist-socialiste asupra României actuale sunt mult mai dramatice. Într-una dintre lucrările de bază privitoare la istoria literară a comunismului românesc, autorul afirmă că eficienţa literaturii în discuţie a constat în înveninarea cititorului, promovând ura şi invidia, conţinute în repetatele damnări ale acelor vremuri: „Urâți! Urâți! Căci nimic nu-i mai sfânt / Ca ura strajă vieţii pe pământ”[22]. Negrici vorbea despre supravieţuirea unei înclinaţii maniheiste în înţelegerea fenomenelor politice, despre persistenţa urii faţă de cei bogaţi şi mai ales faţă de cei bogaţi şi străini, o ură care a dus la naşterea a ceea ce întâlnim astăzi în România la tot pasul, resentimentarul[23].

Pentru a creiona evenimente din istoria modernă a românilor, scriitorii s-au văzut, aşadar, nevoiţi să accepte numeroasele constrângeri ale realismului socialist. Iar răsplata pentru o lucrare „reuşită” putea fi extrem de ispititoare, întrucât anii „democraţiei populare” au adus o schimbare radicală a statutului scriitorului şi o îmbunătăţire a nivelului de trai pentru artiştii care se conformau cerinţelor estetice ale Partidului[24]; iar

[19] Maniera în care dogmele le erau furnizate copiilor prin intermediul literaturii destinate lor a fost tratată într-o apariţie recentă aparţinând Simonei Preda. Alături de un studiu de caz dedicat revistei „Cutezătorii”, autoarea face o incursiune în propaganda pentru copii din întreaga perioadă a comunismului românesc. Vezi Simona Preda, *Patrie română, ţară de eroi!*, Bucureşti, Editura Curtea Veche, 2014.

[20] Gheorghe Ţugui, Mircea Popa, *Hohenzollernii în România*, Bucureşti, Editura Politică, 1962, p. 11, 13.

[21] Fernanda Osman, *Reprezentări ale duşmanului în poezia propagandistică din secolul XX*, în Andi Mihalache, Silvia Marin-Barutcieff (coord.), *De la fictiv la real. Imaginea, imaginarul, imagologia*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, p. 830.

[22] Versurile îi aparţin poetului Eugen Frunză, laureat al Premiului de Stat în 1952. Poetul s-a născut în 1917, în Cehia de astăzi şi s-a remarcat printr-o activitate intensă de susţinere a regimului comunist. Încă din 1945 a devenit, pentru scurt timp, secretar al Partidului Comunist Român, iar în 1946 a fost numit prefect al judeţului Rădăuţi. Din 1947 şi-a început activitatea în presa centrală, fiind, rând pe rând, redactor cu probleme agrare la „Scânteia”, redactor-şef adjunct la „Flacăra”, „Albina”, „Contemporanul”, redactor-şef la „Flacăra” şi director al Editurii Tineretului, până în 1963. Între 1953 şi 1955 a fost secretar al Uniunii Scriitorilor. Între anii ’60 şi ’80 a încercat să îşi înnoiască poezia, renunţând la tonul agitatoric anterior (Aurel Sasu, *Dicţionarul biografic al literaturii române*, volumul I: A-L, Bucureşti, Editura Paralela 45, 2006, p. 600-601). Poezia la care ne referim se numeşte *Act de acuzare* şi face parte din volumul *Zile slăvite. Versuri*, apărut la E.S.P.L.A., în 1951, într-un tiraj de 6.000 de exemplare. Poezia vorbea despre aşa-numitele „atrocităţi” săvârşite de trupele americane în Coreea.

[23] Eugen Negrici, *Literatura română sub comunism*, Bucureşti, Editura Fundaţiei Pro, 2002, p. 20.

[24] Jurnalistul Pericle Martinescu nota indignat la data de 23 decembrie 1949 că a fost plătit cu 12.000 de lei pentru un studiu de 30 de pagini despre ediţiile lui Eminescu, scris pentru revista „Viaţa Românească”. Aceasta în timp ce Veronica Porumbacu, doar ca salariată a revistei, încasa 15.000 de lei pentru o poezie, iar Vera Călin 5.000 de lei pentru o recenzie de două pagini (Pericle Martinescu, *7 ani cât 70*, Bucureşti, Editura Vitruviu, 1997, p. 103). În acelaşi registru scria despre răsplata consistentă pe care o primise noul poet naţional al regimului, A. Toma. Cu ocazia împlinirii vârstei de 75 de ani, Editura de Stat, al cărui director era însuşi poetul, a publicat un volum cu versurile acestuia, într-un tiraj de 25.000 de exemplare, a câte 100 de lei, ceea ce înseamnă că autorului îi reveneau dintr-o dată 2.500.000 de lei, contravaloarea unei case în centrul oraşului (*ibidem*, p. 124).

literatura a obţinut chiar un statut privilegiat[25]. Personajele istorice preferate de scriitori au fost în mod deosebit cele revoluționare, precum Tudor Vladimirescu şi Nicolae Bălcescu. Ne oprim, în cele ce urmează, asupra personalităţii celui dintâi, după cum a fost construită în reprezentările literare. Ne ghidăm, aşadar, după motivele şi temele promovate de scriitori în literatura de inspiraţie istorică şi după influenţa extra-estetică pe care acestea au avut-o, exemplificând prin aşa-numita *răscoală* condusă de Tudor Vladimirescu[26].

Răscoala condusă de Tudor Vladimirescu

Romanele, poeziile şi piesele de teatru dedicate imaginii lui Tudor Vladimirescu au profitat de însemnătatea pe care personajul o deţinea în imaginarul istoric al momentului. Fiind unul dintre eroii de marcă ai panteonului construit de regimul comunist, Tudor a devenit extrem de popular în urma alegerii sale pentru bancnotele postbelice[27]. Cinematografia „democrat-populară" şi-a îndreptat la rândul ei atenţia către personalitatea acestuia, turnând o producţie apărută în 1963, sub regia lui Lucian Bratu, după un scenariu semnat de scriitorul Mihnea Gheorghiu. Filmul *Tudor* a adus laolaltă actori cunoscuţi, dar a reprezentat o şansă şi pentru nume mai puţin apreciate în lumea cinematografiei, cum a fost cazul controversatei actriţe Lica Gheorghiu[28], interpreta rolului Aristiţei. Regimul şi-a revendicat imaginea lui Tudor Vladimirescu încă din perioada de sfârşit a celui de-al Doilea Război Mondial, prin popularizarea întoarcerii în ţară a Diviziei Tudor Vladimirescu, formată în Uniunea Sovietică din prizonieri de

Cât despre recompensele prin intermediul Premiilor de Stat, Pericle Martinescu nota, în 1951, cazul premiilor aferente anului 1949: clasa I: 500.000 de lei, clasa a II-a: 200.000 de lei. În total, au fost 18 premii clasa I, adică 9 milioane de lei şi 25 de premii clasa a II-a, adică 5 milioane de lei, ajungându-se la un total de 14 milioane de lei în premii. Interesant era, în accepţiunea jurnalistului, faptul că premiile mari au fost încasate de scriitorii şi artiştii pentru care o astfel de sumă nu reprezenta ceva extraordinar (Mihail Sadoveanu, A. Toma, Boris Caragea, Petru Dumitriu etc.). În schimb, premiaţii din lumea muncitorilor (ingineri, inovatori) abia dacă primeau 80.000 de lei, în cel mai bun caz. Pentru romanul *Mitrea Cocor*, de exemplu, Mihail Sadoveanu a încasat jumătate de milion de lei, după ce anterior mai primise cel puţin un milion de lei în urma tipăririi cărţii (*ibidem*, p. 228).

[25] Opinia este susţinută şi de Ion Ianoşi, cel care considera că, în întregul spectru al culturii române, literatura s-a aflat multă vreme în prim-plan ca pondere, rol şi şansă de influenţare a publicului (Ion Ianoşi, *Uniunea scriitorilor în sistemul culturii socialiste şi segmentul literar în tranziţia românească*, în Adrian Miroiu (ed.), *Instituţii în tranziţie*, Bucureşti, Editura Punct, 2002, p. 231).

[26] Vom folosi termenul *răscoală*, prezent în majoritatea scrierilor vremii. Ne-am raportat atât la perspectiva preponderent ideologică, pe care am regăsit-o în cursul de istorie predat la Şcoala Superioară de Ştiinţe Sociale „A. A. Jdanov", cât şi la perspectiva istorică, consacrată de colecţia de documente editate sub redacţia lui Andrei Oţetea. Ambele perspective priveau evenimentele din anul 1821 ca pe o răscoală, cu amendamentul că autorii primei lucrări foloseau denumirea de *răscoala poporului*. Era însă un curs tipărit în 1952, încă în epoca stalinistă. Vezi *Descompunerea feudalismului şi începuturile capitalismului în ţara noastră. Răscoala poporului condusă de Tudor Vladimirescu (1821). Curs „Istoria RPR", lecţia nr. 6*. Bucureşti, Editura Partidului Muncitoresc Român, 1952 şi Andrei Oţetea (redactor responsabil), *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821. Documente interne*, volumul I, Bucureşti, Editura Academiei RPR, 1959.

[27] În 1947, cu ocazia stabilizării monetare, imaginea lui Tudor Vladimirescu a fost aleasă pentru bancnota de 1.000 de lei. Aceasta a fost valabilă până în 1948, când i-a luat locul o bancnotă cu stema ţării (George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Oprescu, *Monede şi bancnote româneşti*, Bucureşti, Editura Sport-Turism, 1977, p. 349-350). Odată cu reforma monetară din 1952, Tudor Vladimirescu a devenit imaginea extrem de cunoscută de pe bancnota de 25 de lei (*ibidem*, p. 339).

[28] Despre dorinţa lui Gheorghe Gheorghiu-Dej de a construi o carieră cinematografică pentru fiica sa şi despre capriciile actriţei Lica Gheorghiu îşi amintea Paul Cornea în dialogul memorialistic pe care l-a avut cu Daniel Cristea-Enache (*Ce a fost. Cum a fost. Paul Cornea de vorbă cu Daniel Cristea-Enache*, Iaşi, Polirom/Cartea Românească, 2013, p. 317-324).

război români. Tudor era, ca şi Horia, Cloşca şi Crişan − consideraţi „revoluţionarii" secolului XVIII −, reprezentantul ideii de revoluţionar de dinaintea momentului 1848.

Literatura inspirată din evenimentele anului 1821 s-a încadrat într-o matrice eroizantă şi a popularizat idei sociale regăsite şi în lucrările de istorie. Lui Tudor Vladimirescu i se construia o imagine de revoluţionar-martir, iar suferinţele lui şi participarea masivă a ţăranilor la răscoală au constituit subiecte centrale în fiecare dintre aceste lucrări. Un autor care a ales să se oprească asupra acestui subiect a fost Lascăr Sebastian, în drama *Cu pâine şi sare*[29]. Lucrarea insista pe boierii veseli, inconştienţi de pericolul răscoalei conduse de Tudor Vladimirescu. Piesa a fost pusă în scenă la Teatrul Municipal din Bucureşti, la data de 5 noiembrie 1949[30]. Un alt autor care s-a oprit asupra personalităţii lui Tudor Vladimirescu a fost prolificul scriitor de literatură istorică, Mihnea Gheorghiu[31]. În poemul *Întâmplări din marea răscoală* şi în piesa de teatru *Tudor din Vladimiri*, el a prezentat răscoala, dar şi contextul social care a produs-o, punând accent pe blamarea boierilor, a domnului şi a instituţiei Bisericii[32]. Poetul Mihu Dragomir a publicat în 1954 poemul *Tudor din Vladimir*[33], un elogiu realist-socialist adus personalităţii lui Tudor Vladimirescu. În încercarea de a realiza o frescă a lumii fanariote, Mihu Dragomir a construit un poem profund marcat de rigorile realismului socialist şi a transmis un mesaj în acord cu clişeele privitoare la literatura de inspiraţie istorică. A tratat subiectul într-un mod simplu, preferând o poetică a clarităţii, fără însă a sedimenta artistic faptele[34].

---

[29] Sebastian Lascăr a fost pseudonimul sub care a publicat Sebastian Salmen, născut pe 14 octombrie 1908 la Bucureşti. A avut activitate în perioada ilegalistă, conducând o revistă săptămânală de satiră şi umor, „Pinguinul", scoasă cu sprijinul Partidului dar suprimată după patru numere. Ca urmare a ameninţărilor legionare, a plecat în URSS, unde a rămas până în 1946. Întors în ţară a lucrat la Agerpres, apoi a fost regizor la Teatrul Muncitoresc şi la diferite teatre din ţară până în 1955, când a devenit redactor-şef de secţie la revista „Flacăra". A colaborat la reviste precum „Contemporanul", „Viaţa Românească", „Gazeta literară" şi „România literară", unde a susţinut, din 1968 până în 1974, rubrica *Pescuitorul de perle* semnată sub pseudonimul Profesorul Haddock, foarte gustată în epocă. A publicat o serie de traduceri din Vergiliu, Horaţiu, Juvenal, Petrarca, Leopardi, Lermontov, Garcia Lorca, Unamuno, France, Flaubert, J. London (Aurel Sasu, *Dicţionarul biografic al literaturii române*, volumul II: M-Z, Piteşti, Editura Paralela 45, 2006, p. 550).

[30] Teatrologul Ioan Massoff o vedea ca pe o piesă din care regia a eliminat umorul (Ioan Massoff, *Teatrul românesc. Privire istorică*, vol. VIII, *Teatrul românesc în perioada 1940-1950*, Bucureşti, Editura Minerva, 1981, p. 543).

[31] Mihnea Gheorghiu a fost poet, prozator, dramaturg şi eseist. S-a născut la 5 mai 1919, în Bucureşti. În 1944 a fost redactor-şef al „Scânteii Tineretului", iar din 1948, profesor şi şef de catedră la Universitatea din Bucureşti, până în 1950. Între anii 1954 şi 1969 a fost profesor şi şef de catedră la Institutul de Artă Teatrală şi Cinematografică „I. L. Caragiale" din Bucureşti. În perioada 1961-1963 a fost redactor-şef al revistei „Secolul 20", pentru ca, între 1963 şi 1965, să fie în fruntea Consiliului Cinematografic. În anii '70 a fost preşedinte al Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice, preşedinte al Uniunii Cineaştilor din România şi membru corespondent al Academiei. A scris scenarii de film pentru *Porto Franco* (1962), *Tudor* (1963-1964), *Zodia Fecioarei* (1967), *Pădurea Pierdută* (1972), *Cantemir. Muşchetarul român* (1974), *Hyperion* (1975), *Tănase Scatiu* (1976), *Burebista* (1980).

[32] Poemul *Întâmplări din marea răscoală* a apărut la E.S.P.L.A., în 1953. A fost urmat de una dintre piesele care i s-au jucat, drama *Tudor din Vladimiri*, apărută la E.S.P.LA., în 1955 (Aurel Sasu, *op. cit.*, volumul I, p. 643-644).

[33] Mihu Dragomir a fost pseudonimul scriitorului Mihail C. Dragomirescu, născut pe 24 aprilie 1919, la Brăila. A fost poet, prozator şi traducător. A debutat în 1933 în „Revista tineretului creştin". A fost responsabil cultural în cadrul Organizaţiei Tineretului Progresist (1945-1946), redactor la ziarul „Înainte" din Brăila (1946-1948) şi la „Viaţa Românească" (1948-1954), redactor-şef la „Tânărul scriitor" (1954-1956), redactor-şef la redacţia de scenarii a Centrului Cinematografic Bucureşti (1956-1958) şi redactor-şef la „Luceafărul" (1958-1960). Vezi Aurel Sasu, *op. cit.*, volumul I, p. 514-515. Poemul *Tudor din Vladimir* a apărut la Editura Tineretului, în 1954.

[34] Marin Bucur (coord.), *Literatură română contemporană*, volumul I, *Poezia*, Bucureşti, Institutul de Istorie şi Teorie Literară „George Călinescu", Editura Academiei RSR, 1980, p. 233.

Anii răscoalei conduse de Tudor Vladimirescu au fost estetizaţi şi în romane. În primul rând, momentul a fost evocat în romanul pe care Camil Petrescu l-a dedicat personalităţii lui Nicolae Bălcescu, *Un om între oameni*[35], în care nara câteva evenimente, precum fuga boierilor din faţa răscoalei. Acelaşi subiect a fost ilustrat şi de prozatorul B. Jordan, autorul unei voluminoase lucrări în trei volume, *Zile şi nopţi în furtună*[36], prin intermediul căreia propunea o amplă mistificare a răscoalei şi a personalităţii lui Tudor Vladimirescu. Scriitorul a intenţionat să realizeze un roman-frescă, format din episoade epice ample, reuşind să construiască o naraţiune bine primită de critică[37].

În 1960, scriitorul Paul Constant publica romanul *Tudor Vladimirescu*[38]: o lucrare concentrată asupra personalităţii revoluţionarului, ce descria evenimentele începând de la cele premergătoare răscoalei până la sfârşitul acesteia. Acţiunea nu s-a oprit odată cu moartea lui Tudor, la fel cum, în logica regimului, năzuinţele de la 1821 au fost continuate de paşoptişti şi realizate abia în regimul „democraţiei populare". Odată cu Tudor nu mureau şi idealurile răsculaţilor, ele fiind concretizate de comunişti.

Deşi Tudor Vladimirescu şi pandurii săi nu au fost surse de inspiraţie pentru scriitorii consacraţi, precum Camil Petrescu, Zaharia Stancu, Petru Dumitriu, răscoala de la 1821 a fost însă un eveniment extrem de prezent în propaganda „democraţiei populare". Motivele şi temele vehiculate de scriitori au fost mereu aceleaşi şi par să fi avut un scop comun: transformarea lui Tudor Vladimirescu în erou revoluţionar, în paralel cu blamarea vechii organizări sociale de la începutul secolului XIX. Între elementele comune ale lucrărilor mai sus menţionate se află şi reconstituirea acţiunii: au fost descrise astfel evenimentele premergătoare mişcării, personalitatea lui Tudor Vladimirescu în mijlocul răscoalei, sfârşitul acesteia şi, eventual, câte o privire încrezătoare spre generaţiile viitoare, cărora mersul istoriei le transmitea obligaţia de a duce mai departe programul de la 1821. Întreaga desfăşurare a evenimentelor era plasată într-un cadru social marcat de opoziţia dintre traiul precar al ţăranilor şi luxul boierilor, văzut întotdeauna ca risipă.

---

[35] Camil Petrescu, *Un om între oameni*, volumul I, Bucureşti, Editura Tineretului, 1953.

[36] B. Jordan a fost pseudonimul lui Iordache Bucă, nume de familie pe care l-a schimbat în 1938 în Botna. S-a născut la 22 februarie 1903, în judeţul Galaţi. În perioada interbelică a fost învăţător şi funcţionar la Fundaţia Culturală, sectorul Şcoli Ţărăneşti. Încă din 1945 a fost membru în Frontul Plugarilor. A fost şi consilier cultural la Ministerul Educaţiei şi Învăţământului (1948-1951). Între 1937 şi 1952 a publicat numeroase manuale pentru învăţământul primar. A debutat încă din perioada interbelică şi a devenit membru al Asociaţiei Scriitorilor Români în 1935. A primit premiul pentru cel mai bun roman social cu *Pământul ispitelor*, în 1934 (Aurel Sasu, *op. cit.*, volumul I, p. 817-818). Romanul *Zile şi nopţi în furtună*, a apărut în trei volume, între 1959 şi 1961, la Editura Militară.

[37] Cunoscutul critic literar Perpessicius, care îi prefaţa romanul, aprecia schimbarea pe care opera lui B. Jordan a cunoscut-o după 23 august 1944 şi îl apropia de Mihail Sadoveanu şi de Camil Petrescu, datorită revizuirii concepţiei despre viaţă „sub influenţa ideologiei clasei muncitoare". Criticul aprecia modul în care autorul a ilustrat cadrul social al răscoalei, epoca numită a „destrămării feudalismului şi a dezvoltării capitalismului". Situându-l pe acelaşi nivel cu Camil Petrescu, Perpessicius afirma: „Tudor e un om între oameni" (Perpessicius, *Prefaţă*, în B. Jordan, *Zile şi nopţi în furtună*, vol. 1, p. 8-9).

[38] Sub pseudonimul Paul Constant a publicat scriitorul Paul Constantinescu, născut la 29 ianuarie 1895, la Craiova. Ca poet a debutat cu *Visul unei nopţi de vară*, iar ca prozator cu o schiţă umoristică în revista „Veselia" (1911). A editat reviste precum „Vremea" (1928) şi „Provincia literară" (1932-1934). A publicat romanele cu subiect istoric: *Iancu Jianu* în 1940, *Haiducii* în 1957, *Tudor Vladimirescu* în 1960, alături de volumul *Stâlpi de foc. Povestiri din zilele revoluţiei din 1848*, în 1967 (vezi Aurel Sasu, *op. cit.*, volumul I, p. 374-375). Romanul *Tudor Vladimirescu* a apărut la Editura Tineretului, în 1960, reprezentând un punct culminant al interesului autorului pentru primii ani ai secolului XIX. După publicarea romanului dedicat lui Iancu Jianu, subiectul a fost dezvoltat în romanul *Haiducii*, a cărui acţiune se petrecea în perioada de dinaintea răscoalei lui Tudor Vladimirescu.

Tot pe fundal revoluționar-sacrificial apărea și intervenția abuzivă a forţelor străine în politica internă a Țării Româneşti, unul dintre motivele pentru care răscoala eşua.

Eroul din Vladimiri

Tudor Vladimirescu, personajul central, a fost înzestrat de scriitori cu toate atributele Binelui. Imaginea creată lui a fost aceea a revoluționarului prin excelenţă, a vizionarului şi a eroului care porneşte conştient pe un drum la capătul căruia îl aşteaptă moartea[39]; dar care se sacrifică pe sine pentru înaltul ideal al dreptății sociale. Personajul a fost redat pe larg, într-o manieră complexă, fiind caracterizat de la exterior către interior, de la general către particular. Chiar şi mediul înconjurător rezona cu calităţile fizice şi revoluționare ale liderului. Astfel, Paul Constant situa locuinţa personajului într-un cadru natural de o frumuseţe simplă, în ţinutul Cloşanilor, într-o căsuţă de bârne, de pe povârnişul Rugetului, cu privelişte spre munţii Godeanu[40]. Peisajul se arăta prietenos şi primitor cu Tudor şi cu oastea sa de panduri şi haiduci, după cum ne asigura Mihnea Gheorghiu: „Domnu-Tudor a venit / cu panduri şi cu haiduci. / Cântă păsările-n lunci! […] Cântă păsările-n crâng!”[41] În plus, în acelaşi poem, calul lui Tudor era unul alb[42], având aceeaşi culoare şi în romanul lui Paul Constant, de această dată pentru a pune în valoare atitudinea blândă a personajului faţă de animale: „− Mai îngăduie şi tu, băiatule, că acum te adăp şi te pun cu botul la iesle […]. Îi vorbea ca unui om de care te ajuți și te înțelege”[43]. Se evidenția astfel un anumit profil sufletesc al lui Tudor, catalogându-l definitiv ca personaj pozitiv, prin corelația cu un animal extrem de popular în basmele românești. Această creionare a mediului înconjurător, alături de ilustrarea anumitor trăsături fizice este un artificiu textual cunoscut, naratorul semnalizând în mod explicit atitudinea sa față de personaje și manipulând dibace atributele acestora. În acest fel, poziționarea cititorului poate fi ușor subordonată perspectivei narative[44].

La conturarea personajului, contribuie şi referinţele la părinţii acestuia. În drama lui Mihnea Gheorghiu, tatăl lui Tudor are şi el puteri impresionante, demonstrate într-un episod de luptă cu un urs răpus în „trântă bărbătească”[45]: este un fel de anticipare a virtuților fiului. Imaginea tatălui a fost adusă în discuție și în romanul *Tudor Vladimirescu*, dar numai la nivel simbolic, prin intermediul inelului de pe deget, pe care Tudor îl avea de la părintele său şi care, alături de hanger, constituiau singura lui avere[46]. În romanul de mare întindere al lui B. Jordan, tatăl lui Tudor este mult mai prezent în acțiune, ca vestitor al faptelor fiului. Personajul se numea Constantin dar era cunoscut, ca în celelalte lucrări, sub numele de Ursul, datorită aceleiaşi întâmplări: victoria asupra unui urs la vânătoare, în munţii Parângului[47].

---

[39] În romanul lui Paul Constant, personajul mărturiseşte: „De cum m-am ridicat în revoluție, m-am gândit la moarte, aşa că nu mă sperie apropierea ei, chiar dacă aş şti că asta s-ar întâmpla mâine” (Paul Constant, *Tudor Vladimirescu*, Bucureşti, Editura Tineretului, 1960, p. 193).

[40] *Ibidem*, p. 71.

[41] Mihnea Gheorghiu, *Întâmplări din marea răscoală*, Bucureşti, E.S.P.L.A., 1953, p. 70-71.

[42] *Ibidem*, p. 10.

[43] Paul Constant, *op. cit.*, p. 13.

[44] Piotr Fast, *Ideology, Aesthetics, Literary History. Socialist Realism and its Others*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 1999, p. 59.

[45] Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, Bucureşti, E.S.P.L.A., 1955, p. 23.

[46] Paul Constant, *op. cit.*, p. 260.

[47] B. Jordan, *Zile şi nopţi în furtună.*, volumul I, Bucureşti, Editura Militară a Forţelor Armate ale RPR, p. 11.

La polul opus apărea imaginea mamei sale, pe care o aducea în acțiune Mihnea Gheorghiu. Din postura unei femei care, deși îi este alături fiului, nu reușește să înțeleagă vizionarismul și spiritul de sacrificiu, ea regretă opțiunea lui Tudor, din cauza căreia nu se căsătorește, nu se bucură de o viață așezată și liniștită[48]. Pe de altă parte, mamei din romanul lui B. Jordan, deși îi este greu să se despartă de propriul copil, era aceea care îl îndemna să plece în lume, să învețe, în speranța unui alt viitor, altul decât cel de acasă, marcat de griji și de nedreptăți: „Cată de învață, că poate așa ai s-o duci mai bine ca noi. Săptămâna trecută zapciul ni-o luat calul pentru că n-am plătit dajdia pe trei ani. Stai aici, învață și muncește”[49]. Tudor putea fi, în imaginația unui cititor al anilor ’50, un prototip al copilului care își părăsea căminul părintesc pentru o soartă mai bună, aidoma atâtor tineri care, în anii comunismului, își schimbau viața mutându-se la oraș. Tudor Vladimirescu purta cu mândrie moștenirea tatălui, preluând de la mamă vocația sacrificiului de sine. Mai mult decât atât, prin intermediul părinților eroului, B. Jordan mitiza originile sociale modeste ale revoluționarului muntean. El apărea în ochii cititorilor ca provenind dintr-o familie care, deși formată din țărani liberi, sufereau de pe urma nedreptăților fiscale. La rândul lor, celelalte personaje confirmau apartenența de clasă a lui Tudor: „Ce om! Trebe să fie dintr-ai noștri, din țărani, spuse unul”[50]; „Puiul de țăran are tragere de inimă spre carte, spunea cu necaz boierul […]”[51].

Autorul a încercat să îl situeze pe Tudor într-o familie modestă, care nu scăpase de birurile nedrepte. Într-o societate cu gândire maniheistă, în care apartenența de clasă reprezenta un factor imposibil de trecut cu vederea, personajelor provenind din familii boierești nu li se acorda nici o altă șansă decât aceea de a se „evita” sau ameliora originea socială. În cazul de față, scriitorul a încercat să își vadă personajul într-un mediu familiar și prietenos pentru țărani, fiind integrat în această categorie socială. Exista chiar și un episod al pericolului prin care trec părinții lui Tudor, acela de a deveni clăcași. Scriitorul ilustra astfel o situație în care pământul familiei de la Vladimiri era dorit de medelnicerul Preda Săulescu, în baza unor înscrisuri vechi, care îl confirmau ca proprietar al acelui loc[52]. De altfel, atât în romanul de față, cât și în cel al lui Paul Constant sunt cazuri în care boierii sau chiar domnii revendicau ilegal pământul țăranilor, furându-le acestora actele de proprietate. Într-o astfel de situație este pusă și familia personajului principal. Dar tatăl lui Tudor, ridicându-se la nivelul imaginii de erou care îi era conturată, nu se lasă intimidat[53].

Crearea personajului principal este însă cel puțin surprinzătoare în romanul lui B. Jordan. Dacă inițial Tudor era fiul unor țărani liberi, deloc înstăriți, aflați chiar în pericolul de a-și pierde pământul și a intra în servaj, după tiparul obișnuit al personajului pozitiv care nu putea aparține unei clase avute, pe parcursul romanului, eroul acumulează totuși proprietăți. Activitatea lui din timpul războiului ruso-turc îi era răsplătită, astfel că Tudor își încropea o oarecare stare, despre care autorul spune că „avea să sporească treptat”. Mai mult, banii acumulați nu proveneau în întregime de pe urma războiului, ci și din unele „combinații de negoț”[54]. Proprietățile Vladimirescului au crescut considerabil, astfel că, într-un episod în care Tudor își scria diata, naratorul le

[48] Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, p. 23.
[49] B. Jordan, *op. cit*., p. 27.
[50] *Ibidem*, p. 78.
[51] *Ibidem*, p. 31.
[52] *Ibidem*, p. 12.
[53] *Ibidem.*
[54] *Ibidem*, p. 154.

enumera: „acareturile din Mehedinţi, casele, morile şi viile, locurile de prăvălie şi de case din Cerneţi, via din Poiana hoţească, cu casele şi vasele de vin din dealul Curilei, moara din Pleşuva şi cea de pe Topolniţă, cumpărăturile de moşie de la munte, în Dălboca şi Cloşani, piatra de moară de pe apa Tismenei, cureaua de moşie din Câlnic, toate hainele, arămurile şi tacâmurile de masă, argintăria şi armele, acareturile şi viile din Vladimiri”[55]. Tudor mai avea şi servitori, dintre care erau aduşi în acţiune chelăreasa Roza, îngrijitoarea odăilor şi feciorul Marian[56]. Starea lui Tudor era completată şi de obiceiuri care îl apropiau de lumea micii boierimi: dimineaţa, chelăreasa îi servea pe o tavă de argint dulceaţă de chitră şi cafea, folosea alifii frumos mirositoare aduse din străinătate pentru a-şi aranja părul[57], fuma ciubuc[58], apela la ajutorul feciorului pentru a se îmbrăca[59] şi era chiar arendaş al unor moşii, cele de la Ploştina şi Cătunu[60]. Nu în ultimul rând, Tudor ar fi ctitorit şi o biserică, în satul Prejna, cu scopul afirmat de autor de a se „achita de cele sufleteşti”[61]. Caracterizarea făcută de B. Jordan este cel puţin surprinzătoare, însă scriitorul miza pe ideea că valoarea unui lider revoluționar depindea și de puterea lui de a-și depăși „limitele de clasă”.

Situat în contextul mai relaxat ideologic de la începutul anilor ’60, autorul a realizat un personaj complex, nu atât de schematic după cum o cereau preceptele jdanoviste. Fără a-l deturna însă pe Tudor de la canonul impus de realismul socialist, B. Jordan îl situa pe Tudor în împrejurări noi. Prezentarea lui pare surprinzătoare, întrucât romanul nu este unul neconform cu realismul socialist; este la fel de maniheist ca întreaga literatură supusă acestui canon şi începe într-o nuanţă extrem de propagandistică, prin încercarea de a-l scoate pe Tudor Vladimirescu în afara unei clase sociale blamate de regim. Evoluţia eroului este deci extrem de interesantă şi neaşteptată. Cu adevărat uimitoare ni se pare calitatea sa de arendaş, în condiţiile în care cei ce practicau respectiva meserie apăreau în mod constant ca personaje negative în literatura de inspiraţie istorică a epocii. Arendaşii erau înfățișați doar ca indivizi dornici de înavuţire, nemiloşi cu ţăranii; pe scurt, exploatatori descrişi în tuşe cât se poate de dure. Faptul că personajul ar fi acumulat ceva venituri este iarăşi surprinzătoare, alături de apelativul „boierule” cu care pandurul Dumitru Gîrbea se adresa lui Tudor[62]. În plus, preocuparea acestuia pentru negoţ este din nou atipică, în condiţiile în care negustorii (promotori ai capitalismului) au fost, deseori, alăturaţi boierilor, de partea personajelor negative. Cu toate acestea, autorul a reuşit să îi păstreze lui Tudor latura pozitivă: neinteresat de bunurile materiale, el era foarte darnic cu slugile din gospodărie, dând fiecăruia „după vrednicie şi credinţă”, şi chiar ajuta fete sărace din sat, asigurându-le zestre. Acumularea de bunuri nu îl mulţumea, scopul lui în viaţă fiind altul: „Nu-i aduseseră fericire, linişte, un cămin cald. Era tot singur pe lume şi era adânc încredinţat că aşa va rămâne până la capătul zilelor”[63]. Spiritul lui era cel al unui luptător, deloc cenzurat de aspecte materiale: „[…] pe mine mă atrage veşnic lupta. Uneori mi se pare că eu nu m-am născut pe lume decât pentru asta. E în fiinţa mea ceva care nu mă lasă să mucezesc

[55] *Ibidem*, p. 216.
[56] *Ibidem.*
[57] *Ibidem*, p. 217.
[58] *Ibidem*, p. 202.
[59] *Ibidem*, p. 214.
[60] *Ibidem*, p. 187-188.
[61] *Ibidem*, p. 155.
[62] *Ibidem*, p. 143.
[63] *Ibidem*, p. 216.

loculuiˮ[64]. Autorul construieşte chiar un episod romanţat în care pune zbuciumul interior al personajului pe seama destinului: „Mama îmi povestea, când eream mic, că mă născu într-o noapte cu furtună. […] Se vede că de asta nu aud în sufletul meu decât vuiet de furtuniˮ[65]. Canoanele vremii au fost aşadar respectate, Tudor rămânea un personaj pozitiv, neinteresat de acumularea bogăţiilor; însă diferenţa faţă de textele de la începutul anilor ’50 − în care situaţia materială a personajului era cu totul evitată, iar anumite obiceiuri precum fumatul, băutul cafelei sau apelarea la ajutorul slugilor formau un apanaj categoric al personajelor negative − este frapantă. Vocația lui revoluționară rămânea de nepotolit, bunurile materiale deținute neputându-și schimba convingerile. Tudor era aşadar arendaşul drept, negustorul cinstit, boierul blând: personaje pe care literatura realismului socialist rareori le-a cunoscut. Prin aceasta, romanul lui B. Jordan se remarcă dintre celelalte opere inspirate de evenimentele anului 1821.

Celălalt roman, apărut în aceeaşi perioadă, a fost cel semnat de Paul Constant. Pare, la rândul lui, rezultatul unei oarecare relaxări ideologice, dar aceasta vizează mai mult chestiunea Bisericii, instituţie care nu mai era blamată atât de ferm. B. Jordan realizează însă cel mai surprinzător portret al lui Tudor, care uimeşte cu atât mai mult cu cât primele pagini ale romanului îl poziționează cât se poate de aproape de condiția ţăranului român, împovărat de grija traiului de zi cu zi.

Portretizarea personajului principal a fost una gradată, extinsă pe întreaga desfăşurare a acţiunii şi plasată pe o structură care urmărește eroul de la aparență către esență. Exterioare lui au fost şi caracterizările făcute în mod direct de către alte personaje, ele contribuind la accentuarea calităţilor lui Tudor, dar şi la conturarea imaginii de lider, oferind premisele necesare construirii unui mit. În romanul lui Paul Constant, Iordache Olimpiotul vorbea despre încrederea pe care o putea avea în Vladimirescu, fiind convins că nu poate fi „călcător de jurământˮ; îl considera, deopotrivă, un personaj misterios, greu de pătruns, despre care nu poţi şti „ce zace în sufletul luiˮ[66]. Tot pentru a sugera ideea de vitejie şi pentru a crea aspectul de bun comandant de oşti, B. Jordan contura un personaj impresionant de la prima vedere: „Iată un om!, îşi spunea în sine caimacamul, privind statura dreaptă a lui Tudor, mersul lui sigur şi căutătura cutezătoareˮ[67].

Construcția mitului s-a realizat într-un mod direct, prin intermediul evenimentelor concrete care l-au implicat pe Tudor Vladimirescu de-a lungul acțiunii. Această caracterizare a fost structurată pe două paliere: pe de o parte, erau deciziile luate de personaj pe parcursul răscoalei, iar pe de altă parte, scriitorii speculau atitudinile politice ale lui Tudor, gândurile sale privitoare la situaţia ţăranilor, la privilegiile boiereşti şi la politica externă. Personajul nu putea fi unul pozitiv prin excelenţă, luându-şi drept sarcină, după cum afirma cu claritate, „să scap poporul de împilările şi jaful asupritorilorˮ[68], ţel căruia i-a dedicat întreaga sa energie. Un aspect comun lucrărilor dedicate lui Tudor este că el nu dormea decât rareori, sugerându-se astfel frământările care îl dominau şi excesul de conştiinţă ce-l definea. Avea insomnii nu din cauză că nu ar fi avut răgazul necesar odihnei, ci pentru că responsabilitatea pe care o purta nu îi permitea nici un moment de relaxare[69]. Liderul era văzut lucrând indiferent de

[64] *Ibidem*, p. 212.
[65] *Ibidem*, p. 122.
[66] Paul Constant, *op. cit.*, p. 137.
[67] B. Jordan, *op. cit*., p. 109.
[68] Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, p. 66.
[69] Pentru mitul insomniei creatoare, vezi Eluned Summers-Bremner, *O istorie culturală a insomniei*, traducere de Laura Savin, București, Editura Art, 2008, p. 136-180.

momentul zilei sau al nopţii, iar de cele mai multe ori, în timp ce oastea făcea popas, el se plimba, gândindu-se la problemele revoltei pe care o conducea. Totodată, îi îndemna pe oşteni să-şi refacă forţele după drumurile lungi: „Că de-o săptămână nu ştie ce-i odihna! […] Ce să doarmă? Adineauri i-am văzut ferestrele luminate. Mi-a spus Stoica din poartă că «şade şi scrie poruncile noastre»”[70]. Nu iroseşte aşadar nici un moment: „Toată noaptea aleargă el de colo-colo. Nici acu, că poposirăm, nu-i stă murgul!”[71] Imaginea liderului care lucrează neîntrerupt pentru popor şi a cărui lumină de la fereastră nu se stinge niciodată era, de altfel, una extrem de populară şi prezentă în imaginarul „democraţiilor populare”. Paul Constant a fost autorul care a folosit cel mai puţin clişeul neodihnei, însă îl prezenta pe Tudor ca având remuşcări pentru timpul pierdut dormind[72]. Personajul rezista într-un mod aproape supraomenesc oboselii, fără a se resimţi nici după un drum lung şi greu. Complementar, în romanul *Tudor Vladimirescu*, meniul era pe cât se poate de modest, apropiindu-l de viaţa celor săraci, pentru binele cărora pornise în luptă: „[…] să-şi mintă burta cu o frântură de mălai”. Aceste atribute cât se poate de mundane, cum este în cazul de faţă nevoia de a se hrăni, au fost explicate de narator în aşa fel încât apar ca mici deturnări ale personajului de la condiţia sa de salvator; ca nişte necesităţi care mai mult îl încurcau şi îi distrăgeau atenţia de la problemele cu adevărat importante: „Îşi împăcase vrăjmaşul din burtă, putea să gândească mai slobod”[73].

Naratorii au adus în preajma lui Tudor şi personaje feminine. Astfel, a apărut posibilitatea unui episod romantic cu Tinca, fiica vechiului pandur Pârvu, sau chiar o aventură cu domniţa Elenca, în vremea tinereţii lui. Mihnea Gheorghiu a construit personajul Tinca, prototipul de femeie româncă, cinstită, frumoasă, muncitoare şi care, fiind îndrăgostită de Tudor, a ales să meargă alături de el cu oastea, acceptând faptul că el nu o poate iubi. Răscoala reprezenta în momentul respectiv un ţel cu mult mai important decât propria lui fericire. A fost astfel creionat cuplul revoluţionar perfect, dedicat unui ideal. Scriitorul îi conferea lui Tudor Vladimirescu un plus de tărie de caracter şi de devotament faţă de cauza pentru care lupta, în momentul în care accepta ca Tinca să se alăture oastei, dar hotăra să îşi ţină în frâu sentimentele: „Tu… o să fii pentru mine floarea aceea. La mai mult nu am dreptul… acuma. Chiar dacă mi-ar cere-o sufletul… Chemarea mea e alta”[74]. Pe de altă parte, scriitorul Paul Constant construia în jurul personajului o poveste de dragoste împlinită, dar pe care o situa în tinereţea lui Tudor, pentru a nu concura cu activitatea lui revoluţionară. Ca să-şi umanizeze oarecum personajul, inventa, aşadar, o iubire între el şi jupâniţa Elenca, soţia clucerului Glogoveanu, la curtea căruia slujea. Amintindu-şi de femeia iubită, personajul devenea nostalgic: „Cât era de frumoasă şi cât suflet cuprindea în trupul ei firav! […] Îşi însoţea gândul cu armonia sunetului de clopot, înfiripând vechea poveste de dragoste, singura lui dragoste în viaţă, de care nu credea că are să-şi mai aducă vreodată aminte”. Totuşi, iubirea nu îi putea distrage prea mult atenţia, astfel că Tudor revenea la proiectele sale şi pleca la drum mai iute, ruşinat de amintirea Elencăi „ca de o slăbiciune care nu i se mai potrivea. […] Făptura jupâniţei a pălit, închizându-se sfioasă ca într-o cadră la poalele căreia n-avea cine să mai îngenunche”[75].

[70] Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, p. 102.
[71] *Ibidem*, p. 111.
[72] Paul Constant, *op. cit.*, p. 74, 166.
[73] *Ibidem*, p. 79.
[74] Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, p. 110.
[75] Paul Constant, *op. cit.*, p. 10-12.

Paul Constant a fost singurul autor care a încercat o apropiere între erou şi un personaj feminin. În cazul dramei lui Mihnea Gheorghiu, ataşamentul lui Tudor faţă de Tinca se datora mai mult aprecierii faţă de vrednicia acesteia, fără a se gândi la ea cu aceeaşi tandreţe şi fără a-i aduce în discuţie frumuseţea. În fapt, personajul Tinca nu are un chip aparte, are doar calităţi morale; este companionul perfect, tipul ideal de femeie, potrivit şi eticii „democrat populare". Imaginea Tincăi se aseamănă cumva cu cea a tovarăşei de viaţă şi se suprapune peste cuplul-model Lenin − Nadejda Krupskaia[76]. E drept, ea apare în acţiune în perioada în care Tudor începuse deja răscoala, astfel că, într-o poveste încadrată perfect tiparului realist socialist, ar fi fost imposibil pentru scriitor să pună în scenă o iubire care să distragă cititorul de la faptele esențiale, acelea ale luptei de clasă.

Acelaşi registru a fost urmat şi de B. Jordan, dar cu personaje diferite. În viziunea lui Jordan, personajul numit de astă dată Elenco, soţia aceluiaşi boier Glogoveanu, nu numai că nu are o aventură cu Tudor, dar mai mult, acesta o dispreţuieşte, ştiind că este o femeie de moravuri uşoare. De aceea este înfăţişată în tuşe puternic negative: se simţea atrasă de Tudor, omul de încredere al soţului său[77]; era peste măsură de risipitoare şi iubitoare de lux[78]; iar din cauza relaţiei cu caimacamul Craiovei, făcuse pe ascuns şi un avort[79]. Risipitoarea Elenco, de altfel extrem de frumoasă şi seducătoare[80], îşi primea pedeapsa în roman: ea se îmbolnăvea şi, cu toate că doctorii o sfătuiau să meargă la Viena să se trateze, Tudor ştia că „n-o poate lecui nici un doctor din lume. Boala de care suferea era una din acelea care nu iartă. Mai ştia că aici au dus-o patimile

[76] În amintirile sale despre Lenin, cea care i-a fost soţie îşi amintea de perioada petrecută împreună, preponderent din perspectiva activităţilor revoluţionare, a preocupărilor politice ale lui Lenin, a încercărilor pe care le-au depăşit în ilegalitate. Viaţa ei în cuplu era marcată de lungi conversaţii, de planuri revoluţionare şi vise grandioase (vezi N. K. Krupskaia, *Amintiri despre Lenin*, Bucureşti, Editura Politică, 1960). Nadejda Krupskaia nu vorbea niciodată despre nevoile personale în faţa lui Lenin, era tovarăşa perfectă, supusă complet personalităţii liderului, cunoscut pentru irascibilitatea sa. Între ei a funcţionat o complicitate de idealuri, iar momentele de intimitate au fost înlocuite de adunările conspirative ţinute în apartamentul lor din Geneva, din perioada exilului. Mai mult, Nadejda a acceptat relaţia soţului cu Inessa Armand, o militantă feministă care întruchipa tot ceea ce ea nu era: frumuseţe, eleganţă, o feminitate de tip franţuzesc, dar şi un mare interes faţă de fericirea personală. Nadejda o cunoştea şi o accepta (Marius Stan, *Passione d'amore: Ascetul Lenin şi marile lui iubiri*, disponibil online pe http://www.contributors.ro/global-europa/passione-damore-ascetul-lenin-%C8%99i-marile-lui-iubiri/, accesat la data de 23.03.2015). Mariajul lor a continuat astfel în pofida sentimentelor lui Nenin pentru Inessa. Cei doi au fost transformaţi ulterior în cuplul revoluţionar ideal, folosit ca tipar pentru legăturile amoroase dintre oameni pe întreaga perioadă a regimului comunist; de altminteri, cu toate că Lenin a susţinut în primă fază emanciparea feministă promovată de Alexandra Kollontai, s-a dovedit apoi a fi extrem de pudic şi de refractar faţă de orice formă de libertinaj.

[77] B. Jordan, *op. cit.*, p. 31.

[78] *Ibidem*, p. 53.

[79] *Ibidem*, p. 70.

[80] Capacităţile de seducţie ale personajelor feminine au fost deseori asociate, în literatura realismului socialist, personajelor negative. Eleganţa şi puterea de a capta atenţia bărbaţilor atârnau ca o vină asupra personajelor din înalta societate. În literatura vremii, frumuseţea văzută în manieră pozitivă era doar cea a ţărăncilor: o frumuseţe simplă, care nu seduce, care atrage prin ideea de curăţenie şi puritate. Iată cum o descria B. Jordan pe Elenco, oferind perspectiva sa personajului principal, lui Tudor: „Tudor îşi aminti iar de Elenco, de chipul ei de grecoaică, tăiat parcă din marmură cenuşie şi de ochii ei negri, adânci şi misterioşi, care duceau pe om la zăcare şi avu o tresărire. […] Totul în fiinţa ei era perfecţiune. Părul ei unduios, cu luciri metalice, ochii de cărbune cu scânteieri albastre, gura ca migdala desfăcută, toaletele care-i scoteau în relief mlădierea lină a corpului, umbrele nostalgice de pe chipul ei învăpăiat − toate, toate scoteau din minţi pe cel ce o privea o clipă" (*ibidem*, p. 207). Elenco stârnise invidia tuturor boieroaicelor, chiar şi a vornicesei Tarsiţa Filipescu, una dintre celebrele frumuseţi ale Bucureştiului, care păli în faţa Elenei Glogoveanu la sosirea în Bucureşti a generalului Kutuzov. Faimosul general a fost întâmpinat cu pâine şi sare de către Elenco, fiind fermecat de ea şi „uitând să guste întâi din pâine şi sare" (*ibidem*).

ei nestăpânite, firea ei libertină şi tirană, petrecerile”[81]. Starea fizică a personajului feminin era aşadar interpretată în registru moral. Viaţa de desfrâu ar fi fost cauza îmbolnăvirii, ceea ce îi anula şi şansele de vindecare; părea o pedeapsă a destinului.

Dar eroul din romanul lui B. Jordan fusese la rândul lui îndrăgostit, de astă dată de Maria, fata preotului din satul lui, pe care o iubise încă din copilărie, dar cu care îi era interzis să se căsătorească întrucât erau veri[82]. Orice posibilitate a unui episod romantic era deci exclusă, deşi Tudor se mai gândea încă la ea. Remarcăm totuşi maniera în care autorul o descrie pe Maria, asemănător oarecum cu imaginea Tincăi. Unde ar fi diferența? Tinca nu era neapărat frumoasă; nu a fost descrisă decât prin prisma calităţilor morale, dar prezentarea lor miza pe aceeaşi idee a fetei simple, a ţărăncii romănce, frumoasă în mod spontan şi cuviincioasă. La polul opus era Elena Glogoveanu, la care totul părea făcut pentru a seduce; în vreme ce Maria este descrisă ca orice ţărancă, în port oltenesc: purta un vâlnic cărămiziu, o bundă de miel, ie înflorată cu arnici şi un testemel de mătase galbenă pe cap[83]; avea ochii verzi „ca pruna crudă” şi părul de culoarea „paiului de grâu dat în copt”[84]. Prin figura Mariei autorul făcea apel la natură, la asocieri populare româneşti, familiare, ca pruna şi grâul, pe când Elenco întruchipa estetica epocii fanariote, părând o sculptură greacă[85]. Era într-un fel o frumuseţe nerealistă, care dădea impresia de rece; şi care, deşi puternic seducătoare, îndepărta privitorul. Elenco era un trofeu, pe când Maria era îmbinarea perfectă între frumuseţe, suflet ales şi bună cuviinţă, toate izvorâte din originea ei socială. Maria ar fi putut fi „tovarăşa” perfectă pentru Tudor, dacă legăturile de rudenie nu le-ar fi stat în cale. Atât ea, cât şi Tinca puteau fi suprapuse cu succes peste modelul femeii din „democraţia populară”. Puterea de seducţie apărea ca o deprindere burgheză, lipsită de sens într-o societate în care femeile intrau masiv pe piaţa muncii. În accepţia realismului socialist, un personaj cochet şi seducător nu avea cum să fie unul pozitiv nici măcar la 1821; iar Tudor, eroul dedicat cauzei poporului, nu s-ar fi putut îndrăgosti decât în limita unei anumite moralităţi.

O altă ocazie pe care scriitorii au construit-o pentru ca Tudor Vladimirescu să îşi exprime sentimentele, de această dată cele de patriotism, a fost şederea la Viena. Din cauza dorului de ţară, perioada petrecută acolo a fost înfăţişată ca o adevărată provocare. În momentul în care primea o scrisoare din ţară, Tudor spera că, deschizând-o, va găsi şi „un firişor din pământul ţării”[86].

Dar cea mai puternică valorizare a personajului se făcea pe parcursul acţiunii, prin intermediul gesturilor, al afirmaţiilor şi al modului în care se raporta la mersul „răscoalei”. În mod evident, Tudor a fost înzestrat de către scriitori cu viziune revoluţionară. El era racordat la urgenţele răscoalei şi la scopurile ei ultime, având o perspectivă deterministă, care îi oferea credinţa în schimbare şi pe care îşi baza îndemnul la luptă: „Vremea în care ni se va mântui neamul dospeşte şi cât de curând aluatul o să dea peste albie. Dreptăţile care ni se cuvin nu trebuie aşteptate de la mila nimănui, ci ni le vom lua singuri”[87]. Tudor era un bun tactician, iar atunci când i-a fost înaintată propunerea de a ridica norodul într-o oaste, a dat dovadă de chibzuinţă, privind

[81] *Ibidem*, p. 195.
[82] *Ibidem*, p. 82.
[83] *Ibidem*, p. 173.
[84] *Ibidem*, p. 215.
[85] *Ibidem*, p. 207.
[86] Paul Constant, *op. cit.*, p. 27.
[87] *Ibidem*, p. 6.

în ansamblu posibilele implicaţii ale „răscoalei”, de la alegerea anumitor ostaşi, până la stabilirea momentului potrivit pentru acţiune: „Nu de vitejia lui mă îndoiesc, dar de priceperea în ale ostăşiei. Ca sa o deprindă trebuie vreme. Şi apoi nici să ai oaste învăţată nu-i destul. Trebuie să ştii să alegi ceasul şi să-ţi cunoşti bine duşmanul”[88]. În acest fel, personajul era încadrat în canonul realist socialist al liderului, obligat să respecte norme concrete. Tudor trebuia aşadar să întruchipeze pe conducătorul iscusit şi vizionar, capabil de a conduce masele − în cazul de faţă oastea − pe un drum sigur şi chibzuit, sporind şansele de succes al demersului lor.

În acelaşi registru, liderul lua decizii înţelepte pe parcursul desfăşurării evenimentelor, demonstrând echilibru în judecăţi, dar şi o bună înţelegere a relaţiilor dintre state. De exemplu, Tudor Vladimirescu era sigur că Rusia nu va interveni în favoarea mişcării lui antiotomane; dar nu reuşea să îi convingă de acest lucru pe Alexandru Ipsilanti şi pe Iordache Olimpiotul: „Înţelege şi dumneata că ţarul este prins în alte necazuri pe care nu le-ar mai putea spori. Ştii bine că am fost la Viena pe tot timpul cât se ţinea sfatul împăraţilor, însă despre un astfel de ajutor nu s-a dat nici o făgăduială. Şi nici că se putea da, câtă vreme nu se adunaseră pentru altceva decât ca să se lege între ei că, acolo unde s-a ridica vreo răzmeriţă care să le ameninţe tronul, să alerge cu toţii şi s-o înăbuşe”[89]. De aceeaşi chibzuinţă ar fi dat dovadă şi în raportarea la pericolul unei intervenţii turceşti; astfel că, pentru a evita o posibilă reacţie militară din partea Imperiului Otoman, ar fi ales să pună în fruntea mişcării sale aspectele sociale: „uşurarea dăjdiilor, dreptatea judecăţilor, clăcuiala şi nartul de muncă omenesc”; recunoştea cu luciditate riscul pe care l-ar presupune o înfruntare cu turcii: „Eu sunt duşman domnilor şi boierilor. Singur n-am să pot face nimic şi nici nu sunt într-atât de rătăcit încât să cred că mă pot măsura acum cu împărăţia turcească şi s-o birui”[90] . Această afirmaţie a lui Tudor uimeşte, întrucât anul în care apărea romanul, 1960, deschidea şi o perioadă de supremaţie a lui Andrei Oţetea în interpretarea evenimentelor din 1821. Paul Constant era însă mai apropiat de teza rolleriană, plasând iniţiativele lui Tudor într-un context prin excelenţă social şi mai puţin naţional.

Imaginea de conducător militar şi de strateg politic a lui Tudor a fost adusă în discuţie şi în drama lui Mihnea Gheorghiu. Într-un context în care liderul-martir vorbea cu seninătate despre iminenţa morţii sale, primea de la părintele Ilarion un sfat lămuritor în privinţa menirii sale în cadrul evenimentelor revoluţionare: „Nu mai eşti un simplu ostaş, ci comandirul. Şi un comandir trebuie să ştie să mânuiască nu numai sabia, ci şi politichia”[91]. Rolul de îndrumător al maselor − atribuit oricărui lider în concepţia marxist-leninistă − era folosit aşadar pentru a mitiza nu atât pe Tudor, cât mai ales răscoala lui. Trecutul era astfel instrumentat, folosindu-se raţionamente ale prezentului, cum ar fi conceptul de alegeri libere şi de câştigare a legitimităţii. Tot în virtutea acestui raţionament, personajul Tudor Vladimirescu considera că singura autoritate care îi putea condamna faptele era poporul: „Pe mine are cine să mă tragă la judecată… Şi ăştia nu pot fi decât oastea mea şi ţara, nu dumneata sau stăpânul dumitale. Numai ei îmi pot fi pârâşii şi numai faţă de ei sunt îndatorat să-mi dau socoteala de ce-am făcut, fie bine, fie rău”[92]. Era accentuată încă o dată ideea conform căreia efortul lui Tudor ar fi fost pus în slujba poporului, fără a avea vreun interes personal. Scopul ultim era aşadar schimbarea

[88] Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, p. 35.
[89] Paul Constant, *op. cit.*, p. 142.
[90] *Ibidem*, p. 206.
[91] Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, p. 87.
[92] Paul Constant, *op. cit.*, p. 258.

socială într-un mod dramatic: „O armie să strângem , cât mai mare, / Să surpe osândirea din bătrâni, / Să fie ţara slobodă sub soare, / Şi aceşti clăcaşi, pe ţarină stăpâni”[93].

Toate aceste concepte moderne, cum ar fi legitimitatea survenită din voinţa populară, alături de amplele reforme sociale pe care Tudor le-ar fi propus, sunt cumva străine evenimentelor de la 1821[94]. Cetăţeanul „democraţiei populare” afla din aceste romane că lupta pentru reformele de mare anvergură avea o istorie veche în spaţiul românesc; astfel că transformările survenite în societate odată cu instaurarea regimului comunist, prin intermediul colectivizării şi al naţionalizării, trebuiau văzute drept inevitabile. Tocmai această legitimitate pe care scriitorii mizau a fost folosită pentru a-i atribui lui Tudor Vladimirescu apelativul de domn, dat de ţărani. La nivel simbolic, poporul făcuse deja alegerea şi ştia cine trebuia să-i fie conducătorul. Paul Constant a compus de altfel o scenă în care Tudor primea de la unul dintre căpitanii săi căciula cu fundul de postav alb specifică domnului, ca simbol al alegerii lui de către oastea ce şi-l dorea drept șef: „Oastea… Adunarea poporului de ţărani care te-a ales şi te întăreşte domn peste ţară, ca s-o ridici din nevoi!”[95] Lui Vladimirescu îi erau atribuite idei politice moderne, despre dreptul poporului de a-şi alege liderul: „Nu, oameni buni. Eu voi răsturna nelegiuirea, împilarea şi jaful. Vom înscăuna dreptăţile patriei. Pe domn şi-l va alege mai apoi poporul, după vrerea inimii şi mai ales a înţelepciunii sale”[96]. Un discurs politic modern, care implică anumite practici, cum ar fi aceea a alegerilor democratice, era situat în contextul anului 1821, neconcordând prea bine cu realităţile României comuniste.

Toate celelalte trăsături ale personajului Tudor Vladimirescu devin secundare în comparaţie cu funcţia lui mesianică, aceea de a conduce „răscoala”. Imaginat ca un conducător dedicat şi chiar aspru, adică impunând o disciplină revoluţionară obligatorie în momentele decisive, eroul nu ezita să îi ucidă, fără să stea pe gânduri, pe căpitanii care îi ieşeau de sub ascultare. Cu toate acestea, nu părea un lider nedrept şi crud, ba dimpotrivă. Execuţiile au fost efectuate întotdeauna în scop justiţiar, fiind pedepsiţi jefuitorii şi cei care se alăturaseră mişcării din interese pur materiale. În literatura realist socialistă, aşa-numita revoluţie se ghida după legi ce ţineau de o anumită moralitate şi care, nerespectată, aducea cu sine pedepse pe măsură: „V-am săturat să mai prădaţi casele şi bisericile şi să mai nesocotiţi legile revoluţiei pe care vi le-am spus în atâtea rânduri şi le ştiaţi?”[97] În acelaşi timp, atitudinea necruţătoare a lui Tudor era pusă pe seama cerinţelor excepţionale ale momentului şi a nevoii de a face dreptate la modul exemplar. În situaţiile contrarii, liderul era apropiat de oastea sa, jucând uneori chiar un rol de părinte al ţăranilor-ostaşi. Se promova o viziune martirologică, aceea a liderului care alege să se sacrifice din proprie iniţiativă, chiar cu o anumită bucurie: „Părinţii nu-şi

[93] Mihnea Gheorghiu, *Întâmplări din marea răscoală*, p. 46.

[94] Interpretările istorice recente scot la iveală că obiectivele sociale ale lui Tudor, pentru care beneficia de sprijinul Adunării norodului, nu au vizat înlăturarea boierimii sau limitarea privilegiilor acesteia. El viza înlăturarea unor practici abuzive de natură administrativă şi fiscală, aflate chiar în discordanţă cu tradiţia şi pravilele ţării (Cristian Ploscaru, *Originile „Partidei Naţionale” din Principatele Române*, I, *Sub semnul politicii boiereşti (1774-1828)*, Iaşi, Editura Universităţii Alexandru Ioan Cuza, 2013, p. 622). În schimb, literatura realist socialistă insista atât de mult pe acest aspect social al revoluţiei încât îi prezenta pe ţărani reticenţi la ideea unei colaborări dintre Tudor şi o parte a boierimii, situând clasele sociale pe poziţii ireconciliabile. Scriitorii au făcut astfel apel la metafore, pentru a descrie o incompatibilitate funciară între clasa exploatatoare şi aceea exploatată. Boierii erau numiţi lupi, în antiteză cu ţăranii asociaţi cu mieii (Paul Constant, *op. cit.*, p. 56). O înţelegere ar fi fost astfel imposibilă, împotriva firii.

[95] *Ibidem*, p. 163.

[96] Mihnea Gheorghiu, *Tudor din Vladimiri*, p. 85.

[97] Paul Constant, *op. cit.*, p. 167.

precupeţesc niciodată bucătura pe care o întind copiilor şi mai mare bucurie pentru ei nu este decât să-i ştie îndestulaţi şi ocrotiţi de necazuri […]", răspundea Tudor unui clăcaş care îl îndemna să se odihnească[98]. La rândul lor, pandurii aveau încredere în liderul lor şi îl apreciau; după B. Jordan, edificator era un episod din cadrul războiului ruso-turc, în care Tudor participase cu pandurii săi, alături de ruşi: „Cu Tudor mergem şi la moarte, spuneau ei"[99]. Admiraţia camarazilor şi-o câştigase în lupte, el fiind cel care „se avânta acolo unde ciorchinele de oameni era mai des", „cu hangerul ridicat deasupra capului"; cu toate că în jurul lui „curgeau gloanţele ca ploaia", eroul îi secera pe turcii care cădeau „ca pologii de grâu în dreapta şi în stânga"[100]. Pandurii îl asemuiesc cu un leu, el câştigându-şi totodată şi respectul armatei ţarului: „Bravo! Bravo! Strigau ruşii, văzând cum Tudor îi dă peste cap pe turci"[101]. O astfel de atitudine îi întărea imaginea de lider, atrăgându-i ataşamentul acelora pe care, în mod simbolic, îi considera copiii săi. Tudor Vladimirescu se bucura şi de sprijinul populaţiei, îndeosebi al ţăranilor săraci. La trecerea sa prin sate, oamenii se strângeau să îl asculte, iar după capturarea acestuia la ordinul lui Alexandru Ipsilanti, se lansa zvonul conform căruia Tudor urma să fie dus la Târgovişte pentru a fi înscăunat domn; persista convingerea că, dacă s-ar fi aflat adevărul despre capturare, poporul s-ar fi răsculat[102]. Nu în cele din urmă, un aspect care îi completează personalitatea şi care este de-a dreptul surprinzător, dacă îl situăm în contextul ateismului comunist, este apelul lui Tudor Vladimirescu la ajutorul divin. Voia lui Dumnezeu este de mai multe ori invocată pe parcursul acţiunii, termenul de creştin fiind folosit într-un sens pozitiv; chiar şi legământul făcut de Tudor cu Iordache Olimpiotul era binecuvântat de preot, pentru a fi întărit: „Ca să-şi aibă mai multă putere şi să fie ştiut şi de Dumnezău […]"[103].

Un cititor al anilor '50 recunoştea în Tudor Vladimirescu atât atributele liderilor politici ai prezentului, cât şi calităţile unui erou din basme. Panteonizat într-un registru tradiţional şi popular, personajul era înzestrat cu o putere fizică de invidiat şi cu un acut spirit de sacrificiu. În acelaşi timp, îi erau adăugate atribute inerente contextului politic în care fuseseră redactate aceste lucrări: „originea sănătoasă", detaşarea faţă de interesele personale, vizionarismul, spiritul revoluţionar, abilitatea de a îndruma masele, înţelegerea rolului său de lider, încrederea în puterea mişcărilor sociale de a schimba organizarea existentă, alături de o perspectivă deterministă asupra mersului evenimentelor. Ca un adevărat erou, Tudor Vladimirescu murea împăcat, rămânând fidel convingerilor sale. În romanul lui Paul Constant este ucis cu laşitate, dar în momentul morţii el îşi păstrează pumnii încleştaţi, simboluri ale forţei lui interioare şi ale luptei duse până la capăt[104].

Reactualizată constant, amintirea lui Tudor Vladimirescu era extrem de utilă regimului comunist; astfel că Mihnea Gheorghiu, în încheierea poemului său, făcea o punte între 1821 şi ziua de 23 august 1944: „Leat '44! August, prin păduri: / Eram la Colentina − minte ţin, / Când a intrat Divizia de Panduri / În Bucureşti, trecând spre Debreţin. / E mult de când porni pe Jii zăporul / Să apere norodul ars de sete. În ţară, astăzi, e stăpân poporul / Şi-i pavăză bogatei sale vetre. / Iar când pe uliţi, drept,

[98] *Ibidem*, p. 229.
[99] B. Jordan, *op. cit.*, p. 125.
[100] *Ibidem*, p. 148.
[101] *Ibidem.*
[102] Paul Constant, *op. cit.*, p. 263.
[103] *Ibidem*, p. 90.
[104] *Ibidem*, p. 278.

sunându-şi paşii, / Ostaşii ţării noi trec azi în şir, / Mă'ndrept să-i văd mai bine: / Trec urmaşii / Slugerului pornit din Vladimiri!"[105]

*

* *

Imaginea creată lui Tudor a fost aşadar aceea a unui revoltat dedicat cauzei, iar acţiunile sale fiind interpretate în cheie excesiv socială. Prin intermediul acestui personaj, istoria anului 1821 era popularizată intens, impunându-se reprezentări durabile în imaginarul românesc; dintre care unele persistă până astăzi, datorită literaturii, a bancnotei de 25 de lei sau a filmului *Tudor*. Tudor Vladimirescu a fost o transfigurare simbolică a tipologiei liderului de partid, servind propagandei într-un mod direct, la fel ca Nicolae Bălcescu. Acelaşi devotament revoluţionar dus până la uitarea de sine, aceeaşi pricepere în conducerea „răscoalei", acelaşi spirit de sacrificiu şi aceeaşi dialectică a istoriei i-au apropiat pe cei doi lideri revoluţionari. Diferenţa dintre ei a constat în faptul că Nicolae Bălcescu a fost văzut mai degrabă ca prototip al ascetului revoluţionar care îndură cu stoicism suferinţele anilor de detenţie, pe când Tudor Vladimirescu era viteazul prin excelenţă, avatar al feţilor frumoşi din basme.

Reprezentările literare ale anului 1821 evoluează aşadar în funcţie de cerinţele politice şi, bineînţeles, de perspectiva scriitorilor. Imaginea lui Tudor Vladimirescu a cunoscut schimbări, devenind mai complexă înspre anii '60. Cu toate acestea, schema maniheistă specifică realismului socialist a fost păstrată în toate lucrările avute în vedere, cercetarea lor putând dovedi eficienţa deosebită a reprezentărilor ficţionalizate. Cele două romane de mare întindere, aparţinând lui B. Jordan şi lui Paul Constant, au furnizat interpretări care, amestecate cu adevărurile istorice, puteau fi extrem de eficiente ideologic.

HISTORICAL LITERATURE FROM PEOPLE'S REPUBLIC OF ROMANIA. TUDOR VLADIMIRESCU, HISTORICAL CHARACTER AND HERO (Summary)

Keywords: communism, history, literature, uprising, Tudor Vladimirescu.

Since the communist regime granted history a major importance, historical themes were used due to their symbolic value in order to gain legitimacy. The historical discourse helped the regime to promote a different understanding of the past. But, alongside with history, literature had an important contribution in spreading historical concepts.

The historical literature from communist Romania followed the historiography in transmitting to the public important representations of the past. This type of literature proved to be a more efficient mean of disseminating historical concepts, since it was more accessible and had the tendency to focus on the imaginary. The literary works of the communist regime transformed history and included it into an ideological frame, in order to legitimate the communist reality. Romanian writers started to build heroes inspired from historical characters such as Tudor Vladimirescu or Nicolae Bălcescu. They portrayed these characters by using the power of fiction but also by taking into consideration the official historiographical directives of that time. In the following paper we focus on the personality of Tudor Vladimirescu, as it was found in the socialist realism literature from communist Romania. We follow the themes used by the writes in order to portrait Tudor Vladimirescu as a great revolutionary hero. Finally, we try to understand the impact of these literary representations on the public's interpretation of the past.

[105] Mihnea Gheorghiu, *Întâmplări din marea răscoală*, p. 76-77.

OANA MIHAELA TĂMAŞ[*]

ISTORIOGRAFIA ROMÂNEASCĂ A MARELUI RĂZBOI (1944-2014). CONTINUITATE ŞI INOVAŢIE[**]

Disprețuită şi apreciată deopotrivă, istoria istoriografiei este chemată în mod cu totul special să descopere şi să analizeze efortul creator al istoricilor din trecut, făcând astfel posibilă istoriografia modernă a zilelor noastre. Nu există temă de investigaţie care să nu presupună, ca punct de pornire, rezolvarea „istoriografiei problemei" sau ceea ce literatura anglo-saxonă defineşte *the state of the art*. Nu toate subiectele istorice beneficiază însă de o analiză istoriografică de amploare, unele chiar suferind din acest punct de vedere, cum, într-o măsură sau alta, este şi cazul Primului Război Mondial. În cele ce urmează, vom efectua o analiză a cercetărilor consacrate Primului Război Mondial în perioada 1944-2014, spre a oferi o scurtă prezentare a tendinţelor şi perspectivelor din care a fost abordat unul dintre evenimentele istorice cu cel mai mare impact în istoria universală a ultimilor 100 de ani.

Abordarea unei teme atât de complexe presupune în mod obligatoriu o conturare a contextului istoric în care s-a desfăşurat cercetarea istoriografică despre Marele Război. La un secol de la izbucnirea conflagraţiei nu cunoaştem încă, nici măcar aproximativ, care au fost subiectele predilecte ale istoricilor, cum au scris şi cum s-au poziţionat faţă de climatul politic existent. În România, la fel ca în toate statele cu regimuri totalitare, istoriografia a avut de suferit de pe urma contextului politic existent. Intervenţia noastră îşi propune să analizeze raportul dintre politică şi istorie, modul cum a evoluat scrisul istoric şi care au fost temele predominante în această perioadă; nu vom ocoli nici subiectele care nu au fost cercetate, pentru ca apoi să reconstituim traseul urmat de istoriografia românească după înlăturarea regimului comunist.

La începutul anilor '60 s-a sesizat o oarecare expansiune a istoriei istoriografiei, atât în ţară, cât mai ales în străinătate, expansiune concretizată câţiva ani mai târziu după o serie de tatonări prealabile, în organizarea unei Comisii de Istoria Istoriografiei la Congresul Internaţional de Istorie, desfăşurat la Bucureşti în 1980. Trecând la radiografierea cercetărilor de istoria istoriografiei româneşti din vremea comunismului, observăm că debutul lor se produce într-un context relativ fast, determinat de noile opţiuni ideologice din deceniul al şaptelea, când se încerca o redimensionare teoretică a

[*] Cercetător, Academia Română − Filiala Cluj-Napoca, Centrul de Dezvoltare Universitară şi Managementul Cercetării, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca.

[**] Cercetare finanţată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi postdoctorală", cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, beneficiar Academia Română − Filiala Cluj-Napoca.

regimului. Mai precis, a fost o perioadă în care semnificaţiile anului 1918 erau pentru prima dată „scoase de la naftalină”. Astfel, cercetătorii clujeni M. Dan, Pompiliu Teodor şi Aurel Răduţiu au efectuat o interesantă incursiune în istoriografia românească urmărind evoluţia ideii de unitate[1].

La fel ca şi în alte cazuri de istorie contemporană, istoriografia Primului Război Mondial a fost supusă unor presiuni. Acest fapt s-a datorat complexităţii celor întâmplate la finele războiului, respectiv a actului unirii, dar mai ales factorilor care conlucraseră la realizarea lui (partide politice, personalităţi marcante ale vieţii politice, sociale, militare, religioase, monarhie etc.), dintre care unii nu erau dezirabili în ochii guvernanţilor comunişti.

După cum era şi firesc, istoricii români au acordat o deosebită atenţie celor petrecute în timpul războiului, numărul studiilor şi lucrărilor dedicate acestui eveniment fiind considerabil. Analiza noastră se bazează pe 339 cărţi/lucrări generale şi 2.361 articole[2], pe care le-am împărţit în patru etape, corespondente întrucâtva celor mai importante faze din evoluţia comunismului românesc, iar ultima perioadei postcomunismului: 1) *1944-1965* − tranziţia spre instaurarea „democraţiei-populare” şi perioada stalinistă, de abandonare a valorilor naţionale; 2) *1966-1971* − deschiderea şi liberalizarea limitată a regimului; 3) *1972-1989* – o istorie a maselor; instrumentarea sentimentului naţional şi includerea lui în cultul conducătorului; se declanşa „revoluţia culturală” românească; 4) *1990-2014* – liberalizarea scrisului istoric.

În analiza istoriografiei românești referitoare la perioada 1944-1989, trebuie să implicăm şi cercetarea structurilor tematice şi a ariilor de interes pe care le-au avut în vedere istoricii români. În cercetarea noastră despre Marele Război, am folosit ca instrument de lucru *Bibliografia istorică a României*, volumele I-XIII, care acoperă, în bună parte, lucrările publicate în perioada cercetată. Repartizarea titlurilor este următoarea (vezi şi graficul 1):

Studii şi lucrări publicate în perioada 1944-2014

Etapa	1944-1965	1966-1971	1972-1989	1990-2014
Număr	23	63	933	1.681

Am realizat o tematizare a conţinutului, în sensul identificării subiectelor şi tematicilor majore, preferate de scrisul istoric românesc, din perioada 1944-2014. Am identificat cinci teme majore, iar unde am considerat că e necesar, am recurs la împărţirea în subteme, spre a ilustra tendinţele istoriografiei româneşti şi evoluţiile ei. Prima temă am dedicat-o scrierilor despre *dimensiunea factologică şi evenimenţială a războiului*, unde am urmărit scrierile despre aspectele politico-diplomatice, motivaţia României de a intra în război, anii neutralităţii, desfăşurarea operaţiunilor militare, voluntarii şi prizonierii războiului. Cea dea doua temă, *pregătirea şi realizarea unităţii politico-statale româneşti*, a fost împărţită în opt subteme, care cuprind studii despre semnificaţia şi importanţa anului 1918, unirea provinciilor româneşti, naţionalităţile şi

[1] Gabriel Moisa, *Direcţii şi tendinţe în istoriografia românească 1989-2006*, Oradea, Editura Universităţii din Oradea, 2007.

[2] Cele 2.700 de cărţi şi studii identificate despre Primul Război Mondial în România reprezintă aproximativ 85% din numărul total al publicaţilor pe acest subiect. Urmează să fie publicată o bibliografie a Primului Război Mondial.

minorităţile, recunoaşterea Marii Uniri, dar şi aşa-zisul rol al maselor în „lupta pentru unitatea naţională”, o temă care, aşa cum vom vedea, va fi specifică anilor ’70-’80. Tema a treia este dedicată *personalităţilor* din timpul războiului, iar în tema a patra sunt incluse studiile privind viaţa comunităţilor necombatante, aspectele social-politice şi religioase din spatele frontului, reflectarea războiului în cultura noastră. O temă, a cincea, am dedicat-o *memorialisticii, jurnalelor şi amintirilor* despre marele eveniment de la începutul secolului XX.

Etapa 1944-1965 (vezi graficul 2)

Din 1948, doctrina biruitoare a internaţionalismului proletar a pus capăt unei epoci istoriografice de mare diversitate şi profesionalism. Câţiva ani, actele politice şi evenimentele anilor războiului au fost subiecte tabu sau au fost radical distorsionate, conform directivelor proletcultiste ale lui Mihail Roller. Implicit, recuperarea istoriografică a războiului a început târziu[3].

Un subiect delicat al istoriografiei din perioada regimului Dej a fost anul 1918. Abia pe la sfârşitul anilor ’50, evenimentul a fost catalogat timid drept unul pozitiv în istoria românilor, dar numai în contextul sublinierii „rolului major al maselor” în realizarea Marii Uniri din 1918. De acum, momentul 1918 îşi va face treptat loc în preocupările istoricilor români, devenind, abia în 1968, un atu important al noii puteri politice. În perioada 1944-1965, s-au publicat doar 17 articole despre Primul Război Mondial, din cele aproximativ 3.000 de studii de istorie[4]. Predomină acelea despre Unirea Transilvaniei cu România, într-o proporţie foarte mare, de 41%.

Etapa 1966-1971 (vezi graficul 3)

Anii 1966-1971 au fost cei mai faşti pentru investigarea Marelui Război. Perioada s-a caracterizat printr-o relativă relaxare dogmatică, tradusă printr-o cenzură mai discretă a activităţilor culturale. Toate instituţiile, în frunte cu Academia Română, şi-au dobândit o oarecare autonomie şi s-a produs o reînnoire a elitei intelectuale prin reintegrarea masivă a celor eliminaţi brutal în anii ’50, alături de formarea unor tineri cercetători, în toate „ramurile de activitate”. Prin urmare, fenomenul relaxării a devenit real şi în rândul cercetării istoriei[5].

Revenirea regimului la o serie de accente naţionale deschidea istoricilor români noi posibilităţi de investigare a trecutului. Primii ani ai regimului Ceauşescu sunt cunoscuţi sub numele de *liberalism ideologic*. Ulterior, toate temele de cercetare au început însă a fi strict controlate, ţinându-se seama de faptul că numai „partidul este adeptul adevărului obiectiv nemistificat, partizanul înfăţişării veridice a realităţii, atât cu luminile, cât şi cu umbrele ei”. După o oarecare liberalizare a scrisului istoric, lucrurile au luat o turnură majoră în sens negativ, regimul supraveghind cu strictețe domeniul în discuție.

[3] Valer Moga, *Anul 1918: un traseu istoriografic de nouă decenii*, în *Anul 1918 în Transilvania şi Europa Central-Estică*, coord. Valer Moga, Sorin Arhire, Cluj-Napoca, Editura Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane, 2007, p. 13-14.

[4] Nu se poate da un număr exact al studiilor publicate în această perioadă, deoarece volumul I al *Bibliografiei istorice a României* cuprinde anii 1944-1969.

[5] Gabriel Moisa, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească, 1965-1989*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 45.

Istoria a fost folosită din plin de Ceauşescu, atât pentru emanciparea lui de sub tutela Moscovei, cât şi pentru industrializarea României în cadrul lagărului socialist. Două au fost subiectele repuse în discuţie: problema Basarabiei şi cea a Transilvaniei, ambele fiind mulţi ani nişte tabuuri ale perioadei postbelice. Transilvania a intrat mai întâi în sfera de „interes" propagandistică, apoi în aria preocupărilor ştiinţifice. Dar, evident, că tot ce se discuta şi se scria despre Transilvania trebuia să se desfăşoare într-un cadru permanent controlat şi numai în termenii acceptaţi de regim. Ziua de 1 decembrie 1918 devenea brusc, după ani de tăcere, evenimentul crucial al istoriei românilor, cel care contribuise decisiv la păstrarea fiinţei naţionale. În această perioadă, 25% din publicaţiile despre război sunt despre Unirea Transilvaniei şi a Banatului, un procent mare în comparaţie cu alte subiecte. A fost o perioadă în care s-au publicat studii despre semnificaţia unirii în literatura Transilvaniei sau despre folclor, presă şi rolul culturii în reuşita procesului de unificare cu Regatul. Astfel, dacă am lua în considerare ce s-a scris despre Transilvania în acest interval, fără să ţinem seama de subiect, proporţia ar fi de peste 60%.

La 28 noiembrie 1968, avea loc la Alba Iulia o mare adunare populară, la care a participat şi Nicolae Ceauşescu. Manifestarea se dorea o rememorare a zilei de 1 decembrie 1918, punându-se bazele unui adevărat cult al anului 1918[6]. Nu întâmplător, la sărbătorirea semicentenarului unirii Transilvaniei au participat unii dintre supravieţuitorii anonimi care înfăptuiseră Marea Unire. Tot atunci apăreau două monografii ştiinţifice consacrate evenimentului care, cu toate limitele lor obiective şi subiective, marcau un progres faţă de situaţia anterioară şi deschideau orizonturi noi cercetării în acest domeniu[7].

În legătură cu lucrările şi studiile dedicate unirii Transilvaniei cu România, instituţia de control (cenzura) semnala că „se aglomerau o serie de date şi acţiuni care duceau la concluzia că rolul hotărâtor în realizarea unirii l-a avut burghezia transilvăneană, Partidul Naţional Român"[8]. Concluziile cenzurii cu privire la istoriografia perioadei 1966-1971 erau următoarele: a crescut numărul lucrărilor de istorie (volume, studii, articole) care nu au primit „bun de tipar" în forma în care fuseseră trimise pentru control; editurile şi redacţiile au renunţat să publice unele studii, cauza fiind „orientarea lor generală necorespunzătoare", însă acestea au fost mai puţine la număr; alte studii, mai numeroase, care tratau greşit anumite probleme, au putut să apară doar după ce au fost refăcute structural. Aceste constatări ale organelor de cenzură arată că istoricii priveau trecutul mai puţin prin lentila directivelor de partid şi mai mult prin prisma adevărului istoric[9].

Dacă perioada 1944-1965 oferă un număr modest de contribuţii pe tema Marelui Război, nu acelaşi lucru se întâmplă în intervalul 1968-1989. Între 1965 şi 1971 s-au pus bazele, cel puţin aparent, unor schimbări încurajatoare. Liberalizarea istoriografiei româneşti a fost ţinută în permanenţă sub control, fiind menţinută atât timp cât a folosit regimului[10].

---

[6] Gabriel Moisa, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească, 1965-1989*, p. 54-55; Zevedei-Ioan Drăghiţă, *Jurnalul unei aniversări: semicentenarul unirii Transilvaniei cu România (Alba-Iulia, 1 decembrie 1968)*, în „Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis", 4, 2012, p. 319-332.

[7] Alexandru Porţeanu, *Consideraţiuni asupra istoriografiei române privitoare la anul 1918*, în *1918. Sfârşit şi început de* epocă, Zalău, Editura Lekton, 1998, p. 29.

[8] Ion Zainea, *Istorie şi cenzură în comunism. O analiză a instituţiei de cenzură privind scrisul istoric*, în *Statutul istoriei şi al istoricilor în contemporaneitate*, coord. Gabriel Moisa, Sorin Şipoş, Igor Şarov, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2014, p. 209.

[9] *Ibidem*, p. 216.

[10] Gabriel Moisa, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească, 1965-1989*, p. 61.

Etapa 1972-1989 (vezi graficul 4)

Din nefericire, aşa-zisa relaxare ideologică nu a durat mult. O nouă etapă în istoria istoriografiei noastre se înregistrează după 1971, având urmări dintre cele mai nefaste, concretizate îndeosebi în aservirea sentimentului național față de cultul şefului de stat. Acest tip de presiune asupra istoriografiei s-a făcut simţită încă din ultimii ani ai „domniei" lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, dar a fost instituționalizat de Nicolae Ceauşescu[11]. În 1971, lucrurile au luat o nouă turnură, prin implicarea secretarului general în scrisul istoriei, deoarece este anul în care era declarat patriarhul istoriografiei româneşti. Istoricii au primit „sugestii" prin care le-au fost trasate limitele în care îşi puteau desfăşura activitatea. Ceauşescu a avertizat chiar, prin intermediul discursurilor sale, că nu mai putea exista decât o singură istorie, precum şi o concepţie unică despre scrierea ei. Nici o altă versiune nu mai putea exista în afara celei oficiale, controlate de Partid[12].

Istoriografia a fost subordonată Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice, care la rândul său depindea direct de Comitetul Central al PCR. Astfel că, în anii 1973-1974, au fost introduse planurile de muncă în domeniul cercetării. Acestea erau încadrate într-un program unic, la nivel naţional, ceea ce însemna că istoricii trebuiau să producă opere ştiinţifice circumscrise unor teme dictate de la centru. Odată cu anul 1984, discursul oficial a pedalat aproape exclusiv pe lupta seculară a poporului pentru desăvârşirea statului unitar naţional român, astfel că anul 1918 a intrat în prim-planul cercetărilor istorice. S-a descoperit, chiar, că oraşul Alba Iulia fusese ales pentru momentul decisiv al unităţii naţionale nu în 1918, ci cu sute de ani mai înainte: Mihai Viteazul era primul care se gândise la acest fapt atât de important pentru identitatea noastră! Ultimii ani ai regimului Ceauşescu (1988-1989) s-au caracterizat printr-o instrumentalizare exacerbată a scrisului istoric românesc, istoria mitizantă devenind ultimul bastion al rezistenţei ideologice în faţa sinistrelor realităţi zilnice[13].

Ca urmare a acestor direcţii impuse, scrisul istoric despre Marele Război a fost orientat în mod clar spre aportul maselor în război. Din cele 920 de studii privitoare la prima conflagraţie mondială, am identificat o temă specifică etapei la care ne referim, şi anume „rolul maselor în realizarea unirii"; sunt scrieri care cuprind aproape 11% din totalul publicaţiilor din această perioadă. Complementar, se diminuează rolul personalităților istorice, numărul studiilor ce le sunt dedicate fiind de aproape 6%; poate să ni se pară un procent mare, doar că personalităţile despre care se vorbeşte nu sunt oameni politici sau membri ai familiei regale, ci, în mare măsură, eroi militari, personalităţi culturale, soldaţi, ţărani (oameni de rând, în general, remarcați în anumite contexte). La început, ideea a părut ca fiind extrem de generoasă, dar de fapt, s-a „tradus" prin eliminarea vechilor elite din istorie, locul lor fiind luat de un singur personaj providențial: Nicolae Ceauşescu. La mijlocul anilor '80, cercetările referitoare la Marea Unire au reprezentat un ultim moment de glorie al „Epocii de Aur". Menționăm totuși că a fost reluată o temă abordată cu ceva timp în urmă, anume a reflectării momentului 1918 în literatură[14]. O contribuţie deosebită pe tema istoriei istoriografiei Marelui Război se datorează profesorului Nicolae Bocşan, care a analizat critic istoriografia Unirii. Istoricul clujean

[11] Florin Müller, *Politică şi istoriografie în România, 1948-1964*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2003, p. 14.

[12] Gabriel Moisa, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească, 1965-1989*, p. 65.

[13] *Ibidem*, p. 84.

[14] *Ibidem*, p. 20-21.

aprecia bogăţia titlurilor, dar avertiza că, la un eventual bilanţ al cercetărilor, nu trebuie omise biografiile şi memorialistica[15].

Etapa 1990-2014 (vezi graficul 5)

După 1989, a urmat un proces de reaşezare sau chiar de transformare discursivă, care a schimbat semnificativ profilul ştiinţei istorice. A început o nouă etapă în scrisul istoric, au erupt noi teme, neabordate. De exemplu, scrierile despre istoria mentalităţilor au devenit o temă-vedetă în primul deceniu al postcomunismului. Asistăm, în mod evident, la o democratizare şi liberalizare a temelor de cercetare, deşi unii istorici au fost de părere că a existat o puternică rezistenţă la tendinţele de modernizare[16]. În mod previzibil, căderea regimului Ceauşescu nu a adus cu sine apariţia spontană a unei noi generaţii de istorici, însă reconversia conceptuală din anii ’90 este evidentă. Istoria familiei, a cuplului şi a sensibilităţilor au fost noile teme abordate cu precădere, fără însă a fi ignorate temele clasice, supuse unor noi lecturi. Această tendinţă se poate observa şi în privinţa Marelui Război, mai ales în ultimul deceniu al secolului XX. Abordările au fost dintre cele mai variate, fie că sunt chestiuni legate de stadiul editării documentelor, de memorii, de viaţa cotidiană în vreme de război. Mai concret, au fost publicate 1.706 de studii vizând perioada 1914-1918. Asistăm la o diversificare a perspectivelor, dar istoria militară înregistrează totuşi o proporţie destul de mare, fiind publicate peste 350 de studii (operaţiunile militare şi teatrele de război au cel mai mare procent − 20,87). O explicaţie a creşterii numărului de studii de istorie militară a Primului Război Mondial ar putea fi existenţa unei publicaţii de specialitate, „Revista de istorie militară”. Numărul publicaţiilor care tratează viaţa comunităţilor necombatante, a familiei, a dimensiunii socio-economice a războiului este în creştere, ajungând la o proporţie de 15,36% din numărul total de apariţii. Observăm astfel subiecte inedite de cercetare, cum ar fi activitatea medicilor în război sau prezenţa preoţilor/clericilor pe fronturi. Mulţi autori au în vedere editarea memoriilor de război, a jurnalelor de campanie sau amintiri ale populaţiei combatante.

Evidenta diversificare a studiilor şi cărţilor din această etapă, comparativ cu perioada comunistă, se explică prin înlăturarea cenzurii şi posibilitatea abordării fenomenului în discuţie din alte unghiuri, dar şi prin creşterea numărului de specialişti, ca urmare a sporirii numărului de studenţi la facultăţile de istorie din unele centre universitare (Bucureşti, Cluj, Iaşi)[17].

Mai observăm că, deşi cantitativ scrisul istoric despre Primul Război Mondial este semnificativ în anii comunismului, după 1990 au fost reluate multe din subiectele deja abordate[18]. Au fost reevaluate teme precum semnificaţia Marelui Război, recunoaşterea Marii Uniri sau desfăşurarea operaţiunilor militare; iar în privinţa personalităţilor acelui timp, îşi fac loc în scrisul istoric oamenii politici ai momentului, dar şi familia regală a României. Sunt însă aspecte care nu au fost încă abordate sau nu îndeajuns cercetate.

---

[15] Nicolae Bocşan, *Istoriografia Unirii (1918)*, în „Tribuna”, 1985, 29, nr. 48, p. 1, 6.

[16] Toader Nicoară, *Aspecte şi probleme ale istoriografiei româneşti contemporane*, în „Simpozion. Comunicările celui de-al VIII-lea simpozion al românilor din Ungaria”, Gyula, 2009, p. 9, 19.

[17] Vezi şi Gheorghe Iacob, *The Second Hundred Years War (1914-2014). Geopolitical Implications for Romania*, în „Transylvanian Review”, vol. XXIII, nr. 4, 2014, p. 3-11.

[18] Claudiu Lucian Topor, *Avatarurile istoriografice ale „Marelui Război”. Perspectiva românească: de la anii stalinismului la căderea comunismului*, în vol. *Arheologie şi Istorie în spaţiul carpato-balcanic*, Denis Căprăroiu (ed. coord.), Mircea Anghelinu, Iulian Oncescu, Radu Cârciumaru (ed.), Târgovişte, Editura Cetatea de Scaun, 2011, p. 469-477.

ROMANIAN HISTORIOGRAPHY OF THE GREAT WAR (1944-2014).
CONTINUITY AND INNOVATION
(Summary)

Keywords: World War I, historiography, communist period, political influence.

100 years after the start of the conflict, we do not know yet, not even with a degree of approximation, which were the favourite topics of the historians, in the communist period, how they wrote and what positions they took in relationship to the existing political climate. In this study, we plan to carry out an analysis of the historiographical production concerning World War I, and we will investigate the manner in which the political climate influenced the historical writing on the topic, on the basis of a wide quantitative and qualitative analysis of the historical writing.

Moving on to the inventorying of the Romanian historical historiographical research, during the communist regime, we notice that their debut occurs in a rather beneficial historiographical context, determined by the new options of the political regime, which attempted a theoretical resizing of its basis and structures. This was a time when the year 1918 and everything it meant in the history of modern Romania was, for the first time, taken out "from the closet". At the beginning of the 60s, a certain expansion of the field of history of historiography was noticeable, both in the country and especially abroad, an expansion materialized a few years later, after a series of preliminary explorations, with the setting up of a Commission for the History of Historiography at the International History Congress which took place in Bucharest in 1980. This period noticed an unchaining of the topic 1918 from the chains of the ideological taboo; in 1968, for the first time after 1948, they celebrated with pomp, half a century from the great event. A new stage in the history of Romanian historiography is recorded after 1971, with some of the worst consequences for historical research, consequences that consisted in the unnatural emphasis of the national feeling for serving the interest of the leader, given that this idea became almost the only propagandistic reserve for the head of state. We have noticed that there is no qualitative nor quantitative analysis of the historiography of World War I. However, there is no critical analysis of this historiographical production which could facilitate the contemporary historian's access to a published source. Thus it is needed to reconsider critically and to evaluate the qualitative and quantitative contribution produced by the Romanian historiography on this topic. Such an endeavour is needed with a view of separating the valid contributions, useful even today for researching World War I, from the flawed texts that have been instrumentalised and compromised as an effect of the ideological and propagandistic pressure of the communist period.

ANEXE

Graficul 1. Numărul studiilor şi lucrărilor publicate în perioada 1944-2014 despre Primul Război Mondial

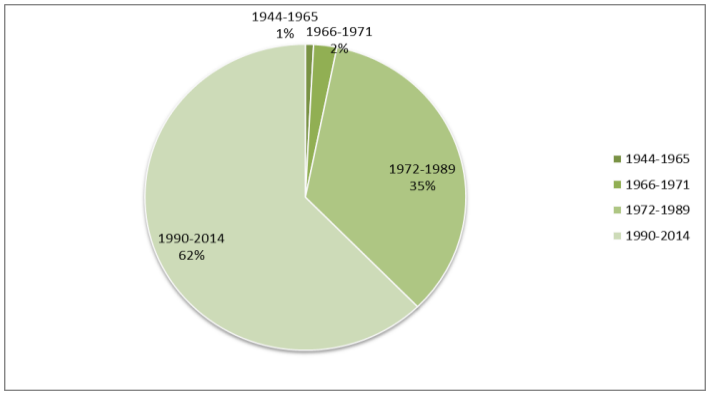

Graficul 2. Tematica preferată de scrisul istoric românesc din perioada 1944-1965

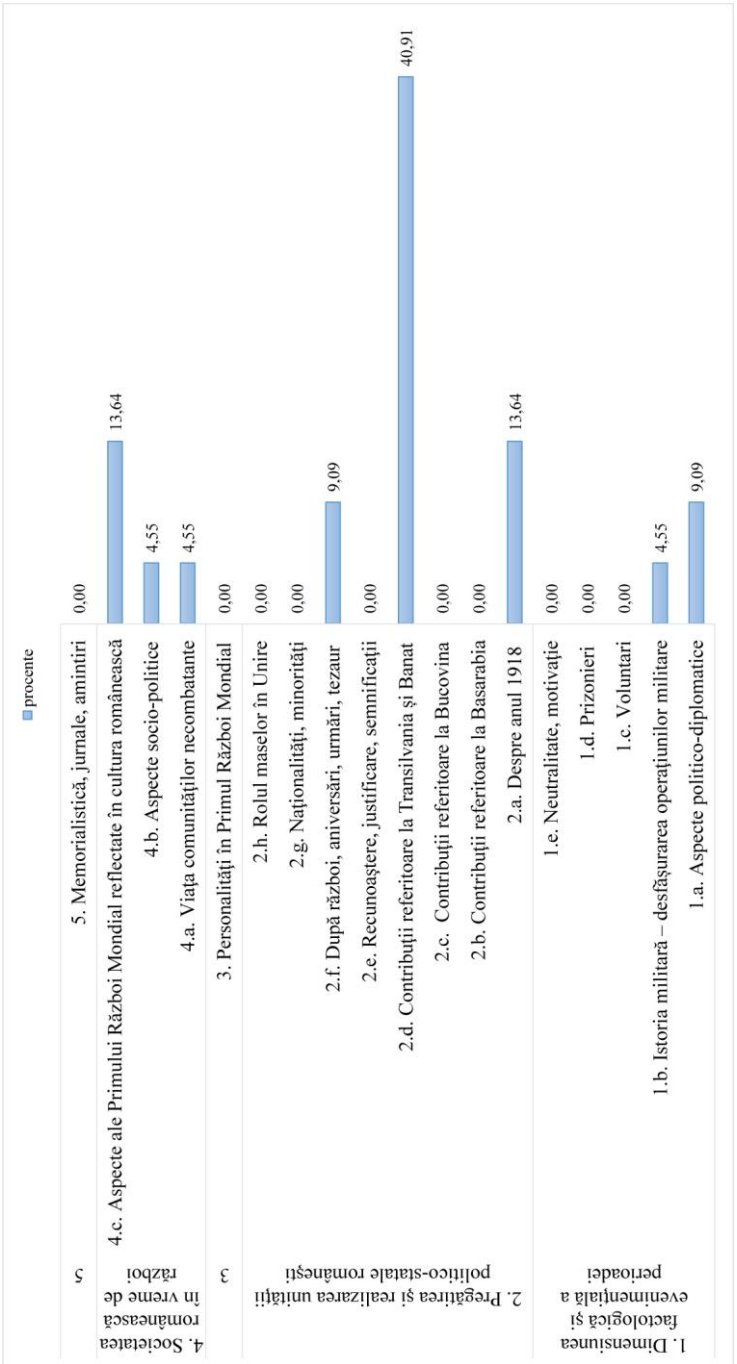
procente
5. Memorialistică, jurnale, amintiri 0,00
4.c. Aspecte ale Primului Război Mondial reflectate în cultura românească 13,64
4.b. Aspecte socio-politice 4,55
4.a. Viața comunităților necombatante 4,55
3. Personalități în Primul Război Mondial 0,00
2.h. Rolul maselor în Unire 0,00
2.g. Naționalități, minorități 0,00
2.f. După război, aniversări, urmări, tezaur 9,09
2.e. Recunoaștere, justificare, semnificații 0,00
2.d. Contribuții referitoare la Transilvania și Banat 40,91
2.c. Contribuții referitoare la Bucovina 0,00
2.b. Contribuții referitoare la Basarabia 0,00
2.a. Despre anul 1918 13,64
1.e. Neutralitate, motivație 0,00
1.d. Prizonieri 0,00
1.c. Voluntari 0,00
1.b. Istoria militară – desfășurarea operațiunilor militare 4,55
1.a. Aspecte politico-diplomatice 9,09
5
4. Societatea românească în vreme de război
3
2. Pregătirea și realizarea unității politico-statale românești
1. Dimensiunea factologică și evenimențială a perioadei

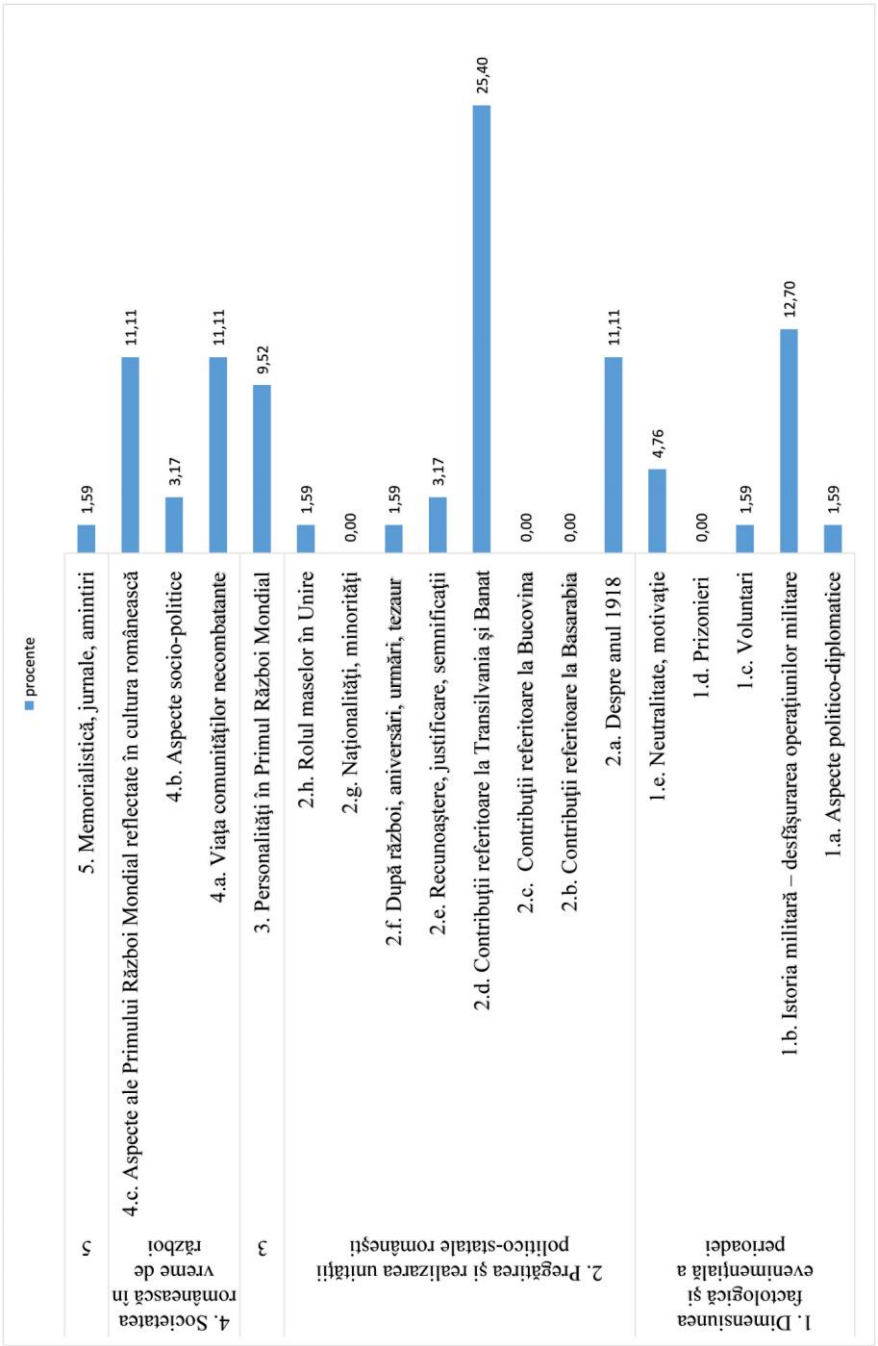

Graficul 3. Tematica preferată de scrisul istoric românesc din perioada 1966-1971

Graficul 4. Tematica preferată de scrisul istoric românesc din perioada 1972-1989

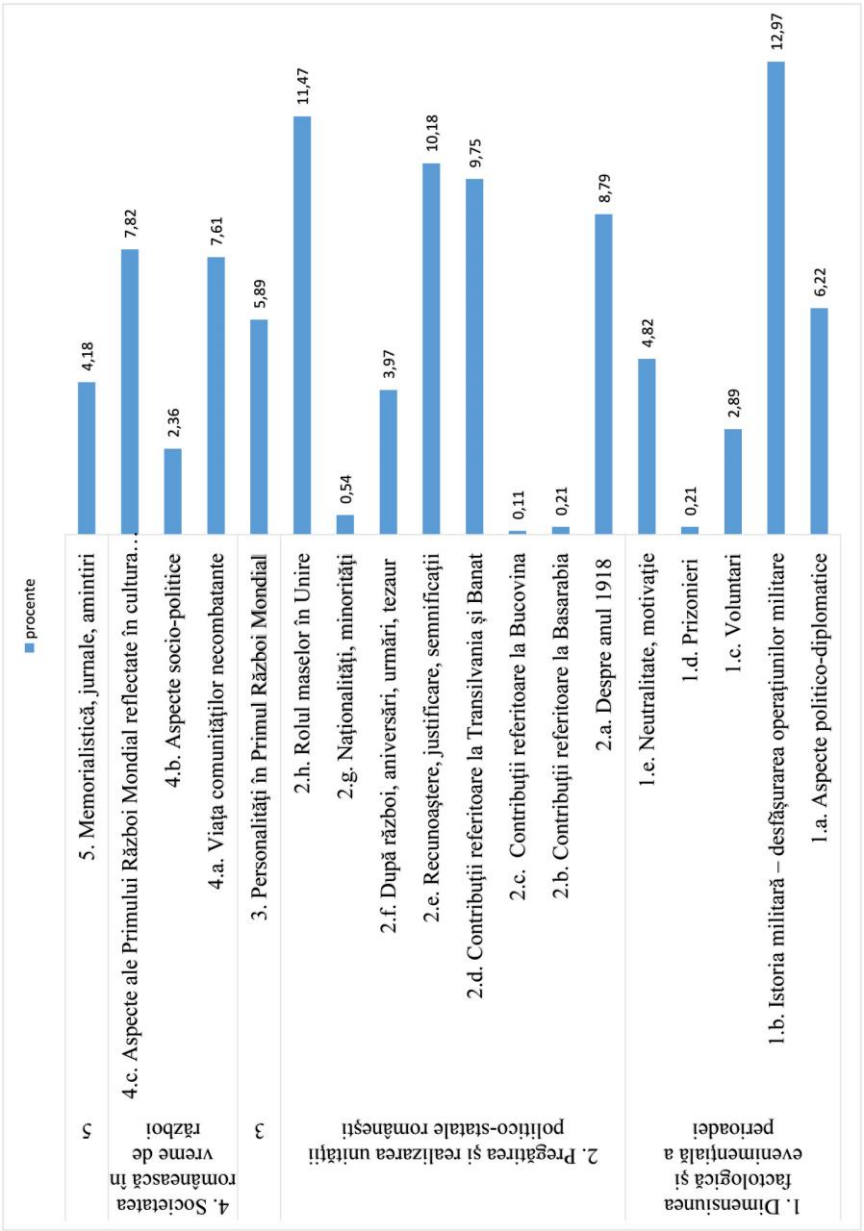

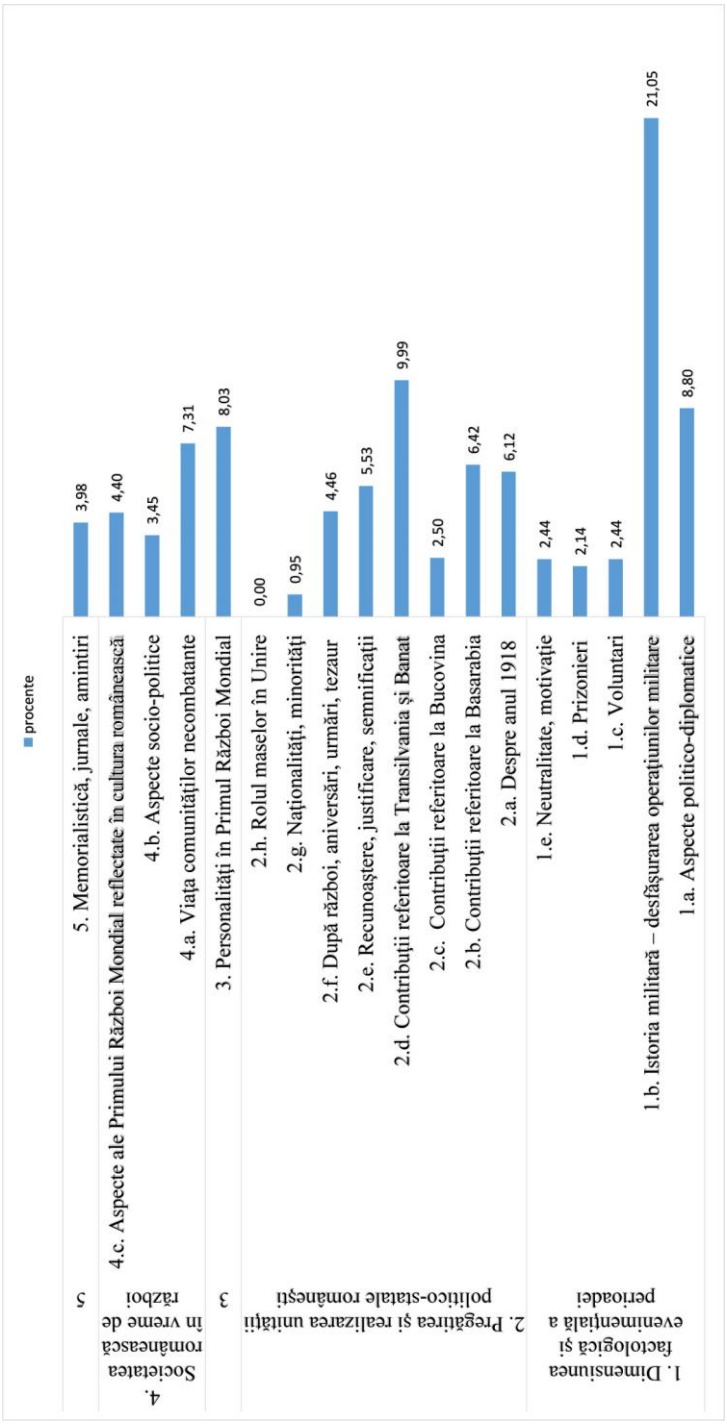

Graficul 5. Tematica preferată de scrisul istoric românesc din perioada 1990-2014

ANDI MIHALACHE[*]

MĂȘTILE ADEVĂRULUI: DE LA TEORIA ISTORIEI LA STUDIUL DE CAZ[**]

Unde se termină trecutul

La noi, după atâta limbă de lemn, oamenii nu-şi mai simt cuvintele. De aceea, trecutul pe care îl numim azi „istoric" nu-i uşor de găsit şi nici nu-i prea bucuros de cunoştinţă. Nu vrea să fie un deşeu al prezentului. Nu-i o „urmă" sau „reminiscenţă" şi nici o „proteză" a reamintirii nu mai vrea să fie. Ne-a părăsit şi nu dă de înţeles că ar dori să mai primească vizite. Iar la comemorări, trimite în locul său un văr de-al doilea, manualul de clasa a IV-a. Prin urmare, ca să-i batem totuşi la uşă, trebuie să călătorim mult, întrebând de el nişte trecuturi de ieri, mai învecinate cu noi şi mai guralive. Căci fiecăruia din ele i-a lăsat, în fugă, câteva adevăruri greu de dus. De aceea, când îl zărim în sfârşit, nu prea avem ce-l întreba. Trecutul acesta este ursuz şi scump la vorbă, tăcerile lui privindu-ne de sus. Atât de mult au sporovăit despre el deceniile mai tinere încât lui, marele trecut, un actor cu majusculă, nu-i mai rămâne decât postura de „context". Povestea lui trăieşte acum în atâtea altele şi el ştie că nici una n-o să fie vreodată numai şi numai a lui. Îmbătrânit peste măsură, trecutul de cursă lungă se salvează însă printr-un şiretlic. Imediat ce află că cei din viitor au mare nevoie de el, nu le dă nici un indiciu despre locul unde se află. Se înconjoară repede de câteva legende vechi, cu care, de fapt, copilărise. Ascuns în spatele lor, este greu de dibuit şi de adus la târgurile de carte. Întâmpinaţi astfel, ne întoarcem în actualitate cu mâna goală. Este limpede că nu avem nici o istorie de pus în colivie şi că trecutul nostru abia începe.

Rândurile de faţă sunt mai curând recapitulative decât inovatoare. Provin din vechi lecturi şi discuţii cu alţi colegi din anii începutului meu, plini de experimente, naivităţi, eşecuri. Gândurile culese atunci mi-au folosit totuşi, ca profesor[1], dar cred că mai mult mie decât studenţilor. În fine, esenţa cursului stătea în efortul de a sublinia confuzia dintre *a demonstra* o afirmaţie, pe de o parte, şi *a-i găsi un sens*, pe de alta[2]; sau, poate mai prudent, de a lămuri deosebirea dintre *istoria cronologică*, a anilor de

---

[*] Cercetător ştiinţific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" al Academiei Române – Filiala Iaşi.

[**] Expert ştiinţific în cadrul proiectului „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi postdoctorală", cod contract: POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

[1] Mulţumesc Facultăţii de Istorie, din Universitatea „Al. I. Cuza" Iaşi, pentru oportunitatea de a preda, timp de 12 ani, cursul *Curente şi idei în istoriografia contemporană*.

[2] Una dintre cărţile de căpătâi ale acelui timp era Alexandru Zub, *Istorie şi finalitate. În căutarea identităţii*, Iaşi, Editura Polirom, 2004, 272 p.

domnie, şi aceea *evenimenţială*, a marilor întâmplări rămase în memoria colectivă[3]. De regulă, istoricii disting, dintr-o multitudine de amănunte, anumite cauze şi nişte efecte pe măsură. Nimic special, am spune, dacă unele *consecinţe* nu ar fi prezentate drept *scopuri*, ca şi cum eroii evocărilor noastre le-ar fi urmărit dintotdeauna[4]. Căci motivaţiile actorilor istoriei nu decid şi interpretarea pe care posteritatea o dă celor petrecute odinioară. Multe din greşelile cercetătorilor pot fi însă iertate. Pentru că, atunci când se învechesc, unele certitudini decad şi miros a minciună. Multe falsuri sunt deci foste adevăruri[5]. Şi când cele din urmă par prea bine statuate, încep să ne plictisească şi le numim clişee. Este cumva normal, căci în istorie ne confruntăm mereu cu câte o mirare de ultimă generaţie. Una dintre ele a trezit-o, în anii ’80, eşecul lui Umberto Eco de a face credibilă acţiunea din *Numele trandafirului*. Nu-i cerea nimeni personaje ori acţiuni aievea. Din păcate, tocmai informaţiile aparent secundare, de ordin ambiental − neconforme anului 1327, când se petreceau aventurile din roman –, compromiteau transportarea cititorului într-un Ev Mediu plauzibil[6]. Problema este că intenţia autorului nu a fost una restitutivă, povestea putând fi situată în oricare altă epocă. Însă publicul reacţionează automat în favoarea veridicităţii ori de câte ori un scriitor îşi plasează naraţiunea în afara prezentului[7]. Există un fel de ecologie a trecutului istoric, pe care oamenii nu vor să-l abandoneze cu totul ficţiunii. Nu aşteptăm de la ea mai multă informaţie, ci doar un plus de înţelegere.

Il n’y a pas de hors-texte

Trecutul ca text? De unde şi până unde? Pentru că, observă Antoine Prost, cartea de istorie este un text închis în el însuşi, indiferent faţă de posibilii săi cititori; are o coerenţă internă imperturbabilă, care insinuează că argumentarea cercetătorului ar fi fără cusur[8]. Să ne deslușim pe scurt. În anii ’60, structuralismul urmărea doar constante atemporale, neperisabile şi sincrone, transformând analiza structurii interne a textului într-un scop în sine[9]. Decontextualizându-se totul la modul extrem, istoricii nu aveau deci şansa unui împrumut metodologic; de altfel, în acea vreme circula o întrebare şi totodată o glumă: „[…] dacă un text cade noaptea în pădure, face oare zgomot?”. Ea

[3] Mi-a plăcut această categorisire simplă, operată de Alexandru Dragomir, *Cinci plecări din prezent. Exerciţii fenomenologice*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2005, p. 242.

[4] Mark Hewitson, *History and Causality*, New York, Palgrave Macmillan, 2014, p. 117-141.

[5] Despre hibridizările ficţiunii cu inserţii de adevăr, vezi cazul lui Walter Scott, analizat de Ann Rigney, *Imperfect Histories. The Elusive Past and the Legacy of Romantic Historicism*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2001, p. 14-58.

[6] Mihai Gramatopol, *Romanul istoric şi farsa lui Umberto Eco*, în idem, *Antichitate şi modernitate*, Braşov, Editura Orientul Latin, 2000, p. 227-239.

[7] „Ranke had at first been inspired by Sir Walter Scott’s romantic novel *Quentin Durward*, but not to emulate Scott, and write novels himself. Instead, he began to immerse himself in the history of the period about which Scott had written, in particular in the work of the chronicler Philippe de Commines, and rapidly concluded that Scott had not done justice to it” (vezi Robert Harrison, Aled Jones, Peter Lambert, *The Institutionalisation and Organisation of History*, în Peter Lambert & Phillipp Schofield, *Making History. An Introduction to he History and Practices of a Discipline*, New York, Routledge, 2004, p. 12-13).

[8] Antoine Prost, *Douze leçons sur l’histoire*, Paris, Éditions du Seuil, 1996, p. 265-269.

[9] În lucrarea lui, *Scriitura şi diferenţa* (1967), Jacques Derrida lansează un dicton celebru în epocă, „totul începe prin citat”. Referindu-se la empirism, el îşi sintetiza programul de lucru printr-o butadă a lui Montaigne: „[…] e mai interesant să interpretezi interpretările decât să interpretezi lucrurile”. Despre scepticismul său privitor la disponibilitatea textului de a ni se deschide, citim, mai pe larg, în Guy Petitdemange, *Filosofi şi filosofii ale secolului al XX-lea*, traducere de Victor Durnea, Bucureşti, Chişinău, Editura Cartier, 2003, p. 428-445.

ironiza o analiză textuală ostilă investigaţiei diacronice sau istoricizante, orice formă de evoluţie părând atunci că relativizează postulatele comparative ale lingvisticii. Ba mai mult, istoricii erau criticaţi din cauză că genul de scriitură pe care îl practică este prea retoric, adică uzează în exces de nişte detalii, puţine la număr, prin care nu reconstituie trecutul, ci creează doar o falsă senzaţie de concretitudine: aşa-numitul *efect de real*, ca să respectăm terminologia lui Roland Barthes. Încă din 1967, Barthes era convins că ţinta istoricului, intrat într-o criză a povestirii, nu mai era *realul*, ci *inteligibilul*[10]. Aneantizată de structuralism, istoria nu avea cum să reacţioneze; oricum, nu la fel de emfatic. Nu putea decât să aştepte acutizarea controverselor filosofice, unul din curentele care se desprindeau în asemenea împrejurări servindu-i, cu siguranţă, o mică nuanţă binevoitoare, o aşchie argumentativă; de care slujitorii lui Clio s-au putut agăţa rapid, renovându-şi metodele de lucru. Bogdan Ghiu şi Ciprian Mihali ne povestesc despre facultatea-test, deschisă în ianuarie 1969 la Vincennes, sub supravegherea poliţiei; aici venea Michel Foucault, la 22 februarie, ca să-şi susţină conferinţa *Ce este un autor?* Publicul se cam plictisise însă de „moartea autorului", deşi multă vreme izgonirea acestuia din text părea o formă de a exclude subiectivitatea din exegeză; de aceea, ignora acum pledoaria conferenţiarului pentru „reînvierea" omului. Foucault era atacat de Jean d'Ormesson, care îi sugera că istoria recentă putea fi mai obiectivă decât structuralismul, tocmai prin spontaneitatea ei necodificată şi prin înseşi rupturile impuse instantaneu, cu un an în urmă:

> […] aş dori să-mi închei intervenţia, amintind fraza devenită celebră, scrisă în luna mai de un student pe tabla neagră a unei săli de la Sorbona, şi care îmi pare a exprima însăşi esenţa criticii, deopotrivă filosofică şi ştiinţifică, proprie structuralismului nongenetic: „Structurile nu coboară în stradă", adică: nu structurile fac vreodată istoria, ci oamenii, chiar dacă acţiunea acestora are întotdeauna un caracter structurat şi semnificativ[11].

Părerile emise de hermeneuţi sau filosofi au fost mai degrabă reformulate în stil redundant decât diferenţiate la modul extrem[12]. Departajarea dintre istoria-*povestire* şi istoria-*discurs* nu avantaja vreuna din somităţile în polemică; mai degrabă emitea definiţii livreşti despre statutul istoriei[13]; dar punea, totuşi, într-o lumină nouă, investigarea surselor ei. Ca să se ajungă la o conciliere, a fost nevoie de ceva timp[14] şi de câteva inovaţii epistemice: prima a rezultat din rivalitatea celor două şcoli britanice de filosofia limbajului, Cambridge şi Oxford, tranşată cumva în favoarea celei din urmă, graţie lui John Langshaw Austin; a doua a fost vestita *linguistic turn*, numită astfel după o antologie editată de Richard Rorty în 1967[15]; a treia a fost încercarea de a transfera

[10] Roland Barthes, *Le discours de l'histoire*, în „Social Science Information", august 1967, 6, p. 63-75.

[11] Michel Foucault, *Ce este un autor? Studii şi conferinţe*, traducere de Bogdan Ghiu şi Ciprian Mihali, Cluj-Napoca, Editura Idee Design & Print, 2004, p. 58.

[12] Întregul evantai de teorii este rezumat de Hayden White, *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore & London, The John Hopkins University Press, 1987, p. 26-57.

[13] „Subiectivitatea" *discursului* este dată de prezenţa unui egou, din al cărui punct de vedere se derulează faptele. „Obiectivitatea" *naraţiunii* provine din absenţa oricărei referiri la narator: evenimentele se înşiruie, impersonal, într-o ordine cronologică şi, nestructurate de un povestitor, dau senzaţia că se auto-povestesc (*ibidem*, p. 3).

[14] Ne gândim la o apariţie interbelică (1923), mai precis la cartea lui Ernst Cassirer, *Filosofia formelor simbolice*, vol. I, *Limbajul*, traducere de Adriana Cînţa, Piteşti, Editura Paralela 45, 2008, 316 p., care se ocupă de problema limbajului în evoluţia filosofiei.

[15] Richard Rorty, *The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method*, The University of Chicago Press, 1967, 393 p. Potrivit acestui trend, realitatea nu este exterioară vorbirii despre ea, fiind construită chiar prin

observația participantă, tipică antropologiei americane din anii 70, în câmpul de investigației textuală al istoricilor, care doreau ca prin analiza limbajului dintr-o perioadă oarecare să și-o apropie mai mult, cercetând-o cumva „din interior", din intimitate; a patra ar fi apariția volumului editat de Lynn Hunt în 1989, tomul dând și numele curentului ce va impulsiona apropierea istoricilor de analiza de discurs: *The New Cultural History*. Dar să le luăm pe rând.

A denumi, a diferența

În 1962, când apărea o carte despre teoria actelor de limbaj, *Cum să faci lucruri cu vorbe*, la doi ani de la dispariția autorului ei, John Langshaw Austin, nimeni nu-și imagina că ea va avea vreo tangență cu istoria[16]. Filosof al limbajului, Austin activase pe timpul războiului în MI6, contraspionajul britanic, ulterior revenind la preocupările de bază ca profesor la Oxford[17]; un Oxford rival cu Cambridge și la accent capitol al analizei vorbitului, pentru că acolo, la Cambridge, sub tutela lui Bertrand Russell, se căuta o logică universală a limbajului, o cheie omnivalabilă de înțelegere a fenomenului. Austin riposta, întemeind o nouă știință, *pragmatica*[18], axată pe studiul limbajului curent și pe instrumentările sale retorice, performative; inițiativa lui era continuată de așa-numita *turnură lingvistică* de care pomeneam mai înainte, aceasta remarcându-se prin conceperea unei noi relații între cuvânt și lucru[19]; iar schimbarea se întemeia pe următoarea axiomă: cuvintele nu sunt simple etichete aplicate lucrurilor, ele făcând parte din lucrurile înseși; altfel spus, cuvântul nu rămâne în afara lucrului pe care îl caracterizează, ci pare că îl constituie, că îl creează aici și acum, de îndată ce îl rostim.

Dezbaterea ocupând prim-planul cu destulă autoritate, istoricii căutau și ei o utilitate acestei provocări intelectuale: ajungeau astfel să se interese de latura implicită, necontrolată și non-intențională a limbajului politic[20]. Erau încurajați în această direcție

---

vocabularul care o cuprinde. Iar motivația venea din prezumția că limbajul este un sistem de semne autonom, care produce semnificații imprevizibile și polivalente, nesupunându-se intențiilor noastre de a o controla. În Franța, acest curent a avut ecouri slabe, receptarea lui fiind alta, crede Christophe Prochasson; documentul de arhivă era perceput în continuare ca *text* și nu ca *discurs*, structura lui internă părând mai credibilă decât raportarea speculativă la realitățile pe care acel manuscris le avea în vedere. Christophe Prochasson, *Autour de l'histoire culturelle*, în „Les Cahiers du Centre de Recherche Historiques", *Regards sur l'histoire culturelle*, 31, 2003, http://ccrh.revues.org/305, consultat la 10 octombrie 2009.

[16] John Langshaw Austin, *Cum să faci lucruri cu vorbe*, traducere de Sorana Corneanu, Pitești, Paralela 45, 2005, 156 p.

[17] Datele biografice sunt furnizate de Vlad Alexandrescu, în prefața cărții lui J. L. Austin (*ibidem*, p. 9-10).

[18] Pragmatica descrie utilizarea unor formule de către interlocutori care își propun să acționeze unii asupra altora. Vezi Oswald Ducrot & Jean-Marie Schaeffer, *Noul dicționar enciclopedic al științelor limbajului*, traducere de Anca Măgureanu, Viorel Vișan, Marina Păunescu, București, Editura Babel, 1996, p. 500.

[19] Cristoph Reinfandt, *Reading Texts after the Linguistic Turn: Approaches from Literary Studies an Their Implication*, în Miriam Dobson, & Benjamin Ziemann (eds.), *Reading Primary Sources. The Interpretations of Texts from 19th an 20th Century History*, London, New York, Routledge, 2009, p. 37-54.

[20] De aceea, nu suntem hotărâți dacă limbajul generează realitatea sau doar o reflectă. Convingerea că nu există realitate în afara limbajului care o construiește a căpătat numele de „turnură lingvistică". Vezi Christian Delacroix, *Linguistic turn*, în Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia, Nicolas Offenstadt (sous la direction de), *Historiographies. Concepts et débats*, tome I, Paris, Éditions Gallimard, 2010, p. 476-490. Oprindu-se asupra vieții publice de la sfârșitul Vechiului Regim francez, Reinhart Koselleck repertoriază noțiunile care se permanentizau acum în exprimările curente, spunând că „[…] pentru cuvintele citate, specifice vocabularului de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, este faptul că *ele constituie o abundență de exprimări și sensuri menite să provoace situații noi*. De atunci există numeroase concepte care nu numai că reunesc sensuri noi, ci, mai mult, articulează speranțe și așteptări pe care istoria de până atunci nu-și permisese să le cuprindă. Conceptele devin anticipări (s.n., A.M.)". Vezi Reinhart Koselleck, *Conceptele și istoriile lor. Semantica și pragmatica limbajului social-politic*, traducere de Gabriel H. Decuble și Mari Oruz, București, Editura Art, 2009, p. 260.

de unele intervenţii conciliatoare, ce redefineau structuralismul în aşa fel încât să îl împace cu studierea trecutului. În 1964, Jean Starobinski venea cu unele precizări susceptibile să liniştească spiritele:

> Că un sistem nu este constituit din suma părților lui, că sensul întregului este imanent fiecăruia dintre elementele constitutive − aceasta este intuiția de bază a structuralismului. […] structuralismul nu este decât o vigilență dispusă să țină seama de interdependența și de interacțiunea părților în sânul întregului. […] consider structuralismul drept complement indispensabil conștiinței istorice. Nu există istorie decât în relieful operelor, instituțiilor, relațiilor umane[21].

Peste aproape un deceniu, în 1973, Starobinski revenea, constatând că „structuralismul a fost acuzat de dispreț față de istorie". El socotea că este o culpabilizare nedreaptă, „căci structuralismul nu ne invită să întoarcem spatele istoriei: el recuză un cauzalism lax, care nu se străduiește să definească îndeajuns faptele, evenimentele, instituțiile pe care pretinde că le explică. În schimb, structuralismul încearcă să ofere interpretării istorice materialul cel mai «fiabil» , cel mai solid constituit. Să precizăm: renunțând la pretențiile totalitare ale viziunilor cauzaliste asupra lumii, care se concentrează să aibă un răspuns la toate, structuralismul nu vrea să rămână captiv al unui pozitivism îngust, care se teme să depășească simpla colectare de date observabile"[22].

În paralel, atenția istoricilor era atrasă de marea vogă a metodelor de tip *thick description* pe care Clifford Geertz şi emulii săi le impuseseră în antropologie; în fond, americanii pretindeau nu atât empatie, cât mai mult o curiozitate „arheologică" față de obiectul lor de studiu; doar aşa specialistul putea avea acces la acele subînțelesuri ce defineau tacit o civilizație încă tribală, caracterizând-o într-o măsură mult mai mare decât trăsăturile vizibile pentru oricine. De la colegii lor antropologi, istoricii preluau, în mod deosebit, ideea autonomiei factorului cultural[23] şi langajier față de determinările exterioare, de ordin economic sau politic, marcând o importantă de distanțare față de istoria mentalităților, tributară schemelor explicative de stânga[24]. De la Clifford Geertz,

---

[21] Jean Starobinski, *Gesturile fundamentale ale criticii*, traducere de Angela Martin, Bucureşti, Editura Art, 2014, p. 214-215.

[22] *Ibidem*, p. 111.

[23] În cartea sa, *Narațiune și imaginar*, extrem de utilă pentru cei interesați de anatomia lărgită a culturilor istorice, Ioan Vultur își așază expunerea sub semnul teoriilor lui Clifford Geertz. De la antropologul american prelua conceptul de *cod cultural*: o conştiinţă comună, un sistem dominant de sens; o reprezentare globală a realului, existentă, în formă sintetică, cu nuanţări şi diferenţe, în conştiinţa individuală a fiecărui subiect; codul sprijină o ordine pe care o prezintă ca „natură a lucrurilor", ca situaţie de la sine înţeleasă, încă de la începutul lumii; tinde să naturalizeze un sistem de convenţii, să-l considere ca singurul posibil şi să-l eternizeze. În tălmăcirea lui Vultur, acest cod oferă individului nişte noţiuni fundamentale pe care le adoptă încă din copilărie, în conformitate cu ele apreciind sau respingând diversele aspecte ale vieţii cotidiene ori sociale. Datorită codului cultural, se conturează *cunoaşterea împărtăşită*, adică acel ansamblu de idei, credinţe şi perspective comunei întregi societăţi (Ioan Vultur, *Narațiune și imaginar. Preliminarii la o teorie a fantasticului*, Bucureşti, Editura Minerva, 1987, p. 75). Vezi şi Ana Zăstroiu, *Importanța elementului narativ în proza fantastică*, în „Philologica Jassyensia", an III, nr. 2/2007, p. 325-339.

[24] În formularea concepției sale, Clifford Geertz se distanțează de scepticismul lui Claude Levi Strauss, care se recunoscuse oarecum învins: antropologul nu ar avea revelații, fiind mereu obligat să rezolve ghicitori; ia contact fie cu oameni complet opaci din cauză că nu se occidentalizaseră defel, fie, dimpotrivă, cu sălbatici pe care îi înțelege mai mult decât şi-ar dori, pentru că i-a contaminat deja cu propria cultură. Iată ce spune Geertz, desprinzându-se de metoda observației participante, practicată de înaintaşii săi: „Nu prin asaltarea directă a citadelelor vieții sălbatice, încercând a penetra fenomenologic viața lor mentală (o pură imposibilitate), poate fi scrisă o antropologie validă. Ci reconstituind intelectual conturul acelei vieți din rămăşițele «arheologice» acoperite de mizerie, reconstruind sistemele conceptuale care, din adâncurile ei, o animă şi îi dau formă". Vezi Clifford Geertz, *Interpretarea culturilor*, traducere de Ciprian Şiulea, Cluj-Napoca, Editura Tact, 2014, p. 72.

se revendică istoricii notorii, cum ar fi Robert Darnton, Roger Chartier ori Natalie Zemon Davies. Deşi Geertz a fost acuzat că ar confunda cauza unui fapt cultural cu înţelesurile lui, ei i-au dus mai departe ipotezele, mizând pe interpretarea *a ceea ce se spune, nu a ceea ce se face* într-o societate[25]. Aşa că istoricii caută în documentele de arhivă ceea ce Geertz văzuse printre sălbatici: rutina ca formă de „textualizare" a unor ritualuri, în opinia lui tocmai banalul încărcând realitatea fadă cu nişte semnificaţii polivalente şi trainice[26]. Antropologia nu era deci utilă doar ca posesoare de soluţii ori sugestii, folosind istoricilor şi ca avertisment ori contraexemplu: rezultatele ei sunt esenţializate, anistorice, izvorând din preocuparea lor de a decela constate sociale, permanenţe, arhetipuri imemoriale. Problema este că istoricii înşişi sunt deseori adepţii involuntari ai explicaţiilor de factură teleologică ori anacronică, datorită faptului că ei ştiu finalul evenimentelor cercetate şi le judecă succesiunea din perspectiva acestui deznodământ deja cunoscut[27]. Astfel se explică succesul „arheologiei" lui Michel Foucault, ostil istoriografiilor tradiţionale, unidirecţionate, omogenizante. Până la el, discontinuitatea era sinonimă cu dezordinea temporală, cel mai mare inamic al istoricului. Odată cu Foucault, abordarea se inversa, discontinuităţile factuale ale trecutului devenind ele însele instrumente de lucru, revelatoare ale schimbărilor fundamentale dintr-o societate[28]. Mizând pe serii factuale scurte, pe cauzalităţi fragmentare şi pe accentuarea „defecţiunilor" din evoluţia unui fenomen, Foucault demonstra că istoricul îşi securizează munca, operând mai uşor diferenţieri, cronologii, etapizări[29].

Marii eroi, mari anonimi

Revendicându-se parţial de la gândirea lui Foucault şi mai ales de la cercetările acestuia privind marginalii, în 1976, Carlo Ginzburg ilustra, prin intermediul *micro-istoriei*[30], teoriile filosofului francez[31]. În fine, din această mixtură de corelări şi coincidenţe metodologice, apărea, în 1989, volumul *The New Cultural History*, editat de Lynn Hunt, profesoară la University of California, din Los Angeles. Tomul nu iniţia

[25] T. G. Ashplant & Gerry Smyth, *Schools, Methods, Disciplines, Influences*, în idem (eds.), *Exploration in Cultural History*, London, Sterling, Pluto Press, 2001, p. 20-23.

[26] *Ibidem.*

[27] Jean François Soulet, *Istoria imediată*, traducere de Mircea Platon, Bucureşti, Editura Corint, 2000, p. 76.

[28] Michel Foucault, *L'archéologie du savoir*, Paris, Gallimard, 1969, p. 16-17.

[29] O analiză amplă a arheologiei foucauldiene găsim la Mathieu Potte-Bonneville, *Michel Foucault. Neliniştea istoriei*, traducere de Irina Balotescu, Bucureşti, Ideea Europeană, 2010, 286 p.

[30] Proiectul lui Carlo Ginzburg nu a rămas fără *feed back*, sărăcia ori extrema fragmentare a surselor din anumite epoci găsind un precedent onorabil şi o justificare teoretică în conceptul de *micro-istorie*. Vezi Jill Lepore, *Historians Who Loved Too Much. Reflections on Microhistory and Biography*, în „The Journal of American History", vol. 88, nr. 1 (June 2001), p. 129-144; István Szijártó, *Four Arguments for Microhistory*, în „Rethinking History", 6:2 (2002), p. 209-215.

[31] Carlo Ginzburg, *Brânza şi viermii. Universul unui morar din secolul al XVI-lea*, traducere de Claudia Dumitriu, Bucureşti, Editura Nemira, 1997, p. 7-22. Ginzburg opera foarte multe delimitări, precizând cu cine *nu* trebuie confundată micro-istoria: cu istoria mentalităţilor aşa-zis colective; cu istoria unor idei produse de o clasă ori impuse acesteia; cu studiul culturilor dominante şi subalterne, aflate într-o prezumtivă tensiune; cu definirile macrosociale ale antropologiei culturale; şi nici cu acea fantasmatică ce transcende ierarhiile unei lumi premoderne. Pe seama lui Menocchio nu se pot face generalizări, ci dezminţiri: el nu reprezintă un ţăran tipic, nu întruchipează o gândire de clasă subordonată şi nici de clasă insurgentă; nici nu exemplifică, servil, o cultură dominantă oarecum vulgarizată, fie pe calea colportajului, fie pe aceea a oralităţii. Menocchio este un personaj sincretic, pe alocuri de neînţeles, straniu, nepredictibil; manifestă o individualitate neîncadrabilă social ori discursiv, anunţând-o pe a noastră, modernă. El este simptomul unor începuturi în care ne recunoaştem, dar cu care nu mai putem stabili filiaţii explicite.

această opțiune metodologică, luând mai degrabă act de existența ei. De exemplu, în 1987, apăruse cartea *Ficțiunea în documentele de arhivă. Istorisirile din cererile de grațiere și povestitorii lor în Franța secolului al XVI-lea*, scrisă de Natalie Zemon Davies[32]. Autoarea s-a inspirat dintr-o lucrare a lui Emmanuel Leroy Ladurie[33] (apărută în 1985), îndeosebi din „deprinderile de povestitori cu care locuitorii satelor din Pyrenei de la începutul secolului al XIV-lea au fost înzestrați"[34]. Căutându-și propriul eșantion de surse, Zemon Davies se oprea la textele juridice din secolul XVI, încercând „o analiză culturală a textelor de grațiere" ca „să înțeleagă regulile creației acestora"[35]. De aici se desprindea și dilema ei: faptele descrise în documente se produseseră chiar așa ori oamenii le relataseră, cu premeditare, ca să corespundă versiunii acceptabile pentru autorități? Davies crede că acele apeluri la clemență erau niște *tranzacții narative*, ele fiind revelatoare pentru o idee de probitate tranzitorie; aceasta făcea trecerea de la *certitudinile prestabilite* prin memorie, tradiție și autoritate, la *adevărurile descoperite* prin exerciții intelectuale cum ar fi îndoiala, comparația, contra-exemplul, autentificarea:

> De câte ori citesc aceste scrisori regale de iertare și grațiere – arhivele din Franța gem de ele −, mă minunez de calitatea literară a acestor texte, sau, aș spune, de calitatea lor „ficțională", adică de reușita autorilor de a da episoadelor unei crime formă de povestire […]. Istoricii au folosit și folosesc în continuare variate mijloace de studiere a acestor scrisori, fără ca structura literară a acestora să intre în sfera lor de interes […]. Eu aș încerca o abordare diferită. Intenționez să așez aceste aspecte „ficționale" ale documentelor în centrul analizei. Prin „ficționale" nu înțeleg elementele lor imaginate, ci […] elementele lor alcătuitoare, configurative și modelatoare: arta de a meșteșugi narațiunea. În cadrul dezbaterilor […] despre relația „realului" și „istoricului" cu „ficționalul", cred că putem fi de acord cu Hayden White atunci când afirmă că lumea nu „se prezintă percepției pur și simplu sub forma unor istorisiri bine alcătuite, cu o temă centrală, cu începutul, mijlocul și sfârșitul adecvate". Cât privește diversele eforturi de definire a caracterului narațiunii istorice, cred că ne putem alinia opiniilor lui Roland Barthes, Paul Ricoeur și Lionel Gossman, conform cărora redarea unor părți selectate de limbaj, detaliu, ordonare, dintr-o perspectivă modelatoare, devine un lucru necesar în alcătuirea unei relatări care este, atât pentru scriitor cât și pentru cititor, veridică, reală, plină de sens și/sau explicită. […] Recursul la literatură nu a conferit însă în mod necesar o notă de neverosimil unei povestiri. El poate prea bine să-i aducă un plus de verosimil sau un adevăr moral. La fel, nici configurarea sau înfrumusețarea unei istorii nu însemna neapărat contrafacere; unde anume se trage linia, iată una dintre controversele creatoare ale vremii. A cerceta aspectele „fictive" ale scrisorii de grațiere după definiția din secolul al XVI-lea nu însemna automat a depista o fraudă. […] ochiul meu de istoric nu va zăbovi asupra morfologiilor povestirii, asupra producțiilor dintr-o gramatică universală sau asupra ordonării funcțiilor, „indiciilor" și propozițiilor pe care le găsim în orice epocă sau loc. Caut, în schimb, mărturii despre modul de a nara al oamenilor din secolul al XVI-lea (cazul particular al scrisorilor de grațiere), despre ce anume se considera a fi o povestire bună, despre cum structurau o temă anume, și cum, prin narațiune, se găsea o logică în imprevizibil, ceva ce conferea coerență experienței imediate. […] Mă voi întoarce la una și aceeași întâmplare relatată însă de alte persoane, încercând astfel să clarific măsura în care veridicitatea istorisirii se afla în legătură directă cu deznodământul și ce valoare de adevăr le acorda, în general, societatea[36].

---

[32] Natalie Zemon Davies, *Ficțiunea în documentele de arhivă. Istorisirile din cererile de grațiere și povestitorii lor în Franța secolului al XVI-lea*, traducere de Diana Cotrău, București, Editura Nemira, 2003, 268 p.

[33] Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, sat occitan de la 1294 până la 1324*, vol. 1-2, traducere de Maria Carpov, București, Editura Meridiane, 1992.

[34] Natalie Zemond Davies, *op. cit.*, p. 7.

[35] *Ibidem*, p. 8.

[36] *Ibidem*, p. 15-17.

Din acest amplu citat întrezărim efectele îndepărtate ale dezbaterilor structuraliste: finalmente, ele au avut și câteva consecințe și în practica cercetării istorice. Nu au schimbat radical metodele de lucru, inspirând însă altele, complementare, dimpreună cu subiecte și delimitări prea puțin prizate până atunci. În același timp, scrisorile de grațiere ne mai relevă ceva: erau produsul unei întregi civilizații, nu al unor grămătici însinguraţi. Toate reflectă, așadar, o anumită *cultură a adeveririi*, deopotrivă împărtășită de judecători și de inculpați. Cele două părți, acuzații și acuzatorii, colaborează deci la construirea unei noțiuni comune de adevăr[37]. Aceste documente ne ajută să conștientizăm că reconstituirea trecutului, imediat ori ba, nu a fost de la bun început opera unor specialiști ai domeniului: teologia și jurisprudența au excelat inițial în restabilirea faptelor, prima smulgându-le din text, iar a doua exact invers, textualizându-le[38]. Simțul trecutului vine așadar din direcții neprevăzute, socoteala cronicărească a trecerii anilor necontribuind cu mare lucru la geneza istoriografiei moderne. Prezumțiile Nataliei Zemon Davies au dat idei și cercetătorilor altor secole: individul anonim are arta lui de a rămâne semnificativ, din cauză că banalitățile și hazardurile existenței lui pot sugera definiții macro-sociale[39].

Investigațiile istoricului au avut în vedere dimensiunea perlocuționară[40] a documentului, concentrându-se asupra sintagmelor scăpate cumva de sub controlul formulelor de convenienţă. Atenția specialiștilor s-a reorientat ulterior de la obiectul lor de studiu către ei înșiși[41], de la textul documentelor la verbiajul cu care cercetătorii îl comentează. Așa s-a ajuns la niște auto-chestionări permanentizate: ce timpuri ale verbului folosesc ei?, ce indicatori temporali preferă?, cum se armonizează argumentarea de la nivel secvențial cu aceea macro-textuală[42]? Exemplificăm cu ideea de *eveniment istoric*, căci el

[37] Când și când, adevărul a fost perceput ca o putință de armonizare cu alte informații nou venite; ca expresie a nevoii noastre de a da trecutului un sens; ca rezultat al unor verificări și comparații; ca putință de a ne oferi certitudini globale, ignorând revelațiile de ultimă oră etc. (vezi Enrico Castelli Gattinara, *Verité*, în Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia, Nicolas Offenstadt (sous la direction de), *Historiographies. Concepts et débats*, tome II, Paris, Éditions Gallimard, 2010, p. 927-940). Reinhart Koselleck surprindea trecerea de la *historia naturalis* (un bilanț descriptiv al cunoștințelor despre lume, împărțite între regnul vegetal, animal și astral) la *istoria naturală* (la fel de anistorică, cu clasificări decontextualizate dar foarte diversificate și ramificate), la *arheologia naturii*, propusă de Kant, care dădea istoriei naturale o dimensiune temporală. Dintr-o altă paradigmă venea filiația stabilită între *istoria sacră*, atemporală, aceea a marilor gesturi divine, urmată de aceea seculară, zisă și istoria *mântuirii* umane, decurgând epigonic din prima, adică asumându-și istoricitatea; totul se termina apoi cu *istoria empirică a lumii*, cu istoria „universală" cum îi spunem acum (vezi Reinhart Koselleck, *Conceptul de istorie*, traducere de Victor Neumann și Patrick Lavrits, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza", 2005, p. 60-75).

[38] Geneza noțiunii moderne de adevăr are loc la intersecția unor schimbări de episteme și de practici care nu aveau reconstituirea trecutului în centrul preocupărilor. Bunăoară, în vremurile Renașterii, mult căutatul adevăr nu era o chestiune de cunoaștere, ci o unealtă de identificare a unei infracțiuni. Vezi Donald R. Kelley, *Foundations of Modern Historical Scholarship. Language, Law, and History in the French Renaissance*, New York & London, Columbia University Press, 1970, p. 241-309.

[39] Michèle Perrot, *Fait divers et histoire au XIXe siècle*, în „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations", 38e année, nr. 4, 1983, p. 911-917.

[40] John Austin, *op. cit.*, p. 86, 116. Austin înțelege prin act perlocutoriu „însoțirea cuvintelor cu acțiunea", „obținerea unor efecte prin spunerea a ceva". Poate fi vorba de o afirmație performativă, opusă celei constatative, prin care enunțul vrea să fie simultan cu acțiunea pe care o desemnează. De exemplu, discursurile oficiale din timpul comunismului mizau pe verbe care dădeau iluzia unui progres neîntrerupt, mimând verbal simultaneitatea vorbei cu fapta: înălțăm, construim, realizăm, îndeplinim, depășim etc.

[41] Din anii '70 ai secolului XX, biografiile istoricilor sunt chemate să dea seamă despre felul în care aceștia și-au gândit opera. Vezi Jaume Aurell, *Autobiographical Texts as Historiographical Sources: Rereading Fernand Braudel and Annie Kriegel*, în „Biography", volume 29, number 3, summer 2006, p. 425-445.

[42] Jean Leduc, *Quelques aspects du l'écriture du temps chez les historien français de la seconde moitié du XXe siècle*, în „Revue d'histoire du XIXe siècle", nr. 25/2002, p. 21. Mai utilă ni se pare însă, pentru

> […] nu poate fi identificat cu semnificaţiile pe care i le conferă cei care îi vor urma […]. În măsura în care evenimentul nu deţine puterea de a dicta modul în care va trebui să fie narat, nici consecinţele pe care să le aibă, el nu îşi poate selecta naratorii. Printre ei vor figura atât cei care vor încerca să întindă la maxim raza lui de acţiune şi drepturile pe care el le autorizează, cât şi cei ce vor încerca să le minimalizeze. Cel care se angajează într-un asemenea demers va fi obligat numai să recunoască prin ce anume este el moştenitor a ceea ce a avut loc, prin ce anume se vede astfel situat de către eveniment, cu sau fără voia lui […], adică să se recunoască pe el însuşi drept constructor al istoriei ce îi urmează evenimentului, un constructor de semnificaţii printre alţii[43].

Multe subînţelesuri, puţine adevăruri

Până în secolul XVIII – remarca Herbert Schnädelbach – cuvintele „ştiinţă" şi „filozofie" erau folosite cu acelaşi înţeles, preocuparea pentru teoria cunoaşterii născându-se din criza metafizicii hegeliene. După 1831, spune el, accentele se deplasau încet de la ştiinţele care cumulau judecăţi despre ceva anume la acelea care puneau totul sub semnul întrebării, investigând realitatea în temeiul unor proceduri fixate aprioric[44]. Criza metafizicii din secolul XIX nu a asigurat însă triumful metodologiilor empiriste în veacul următor. Decantarea unor teorii cu aplicabilitate pentru istorici s-a datorat dezacordurilor dintre filosofii limbajului: ultimii erau şi ei împărţiţi într-o tabără care susţinea că adevărul reiese din buna relaţie dintre cuvânt şi lucru, crezând că vocabularul îşi propune să reprezinte corect realitatea (de unde şi denumirea de şcoală reprezentaţionistă), şi o tabără care socotea că limbajul nu este altceva decât un set practici sociale, nişte „atribuiri de adevăr"; de altfel, sensul unui text nu era, după Heidegger, proprietatea lui intrinsecă, ci una dobândită, acordată [45]; adică adevărul nu desemna o proprietate particulară şi mai ales relaţională, care să lege intrinsec o afirmaţie de lumea pe care o descrie[46]. Acest relativism va fi exacerbat de pragmaticul Rorty, care credea că hermeneutica nu este atât de interesată de scoaterea adevărului din „starea de ascundere", despre care vorbea Heidegger, înţelesurile provizorii ale unui text putând fi subordonate, fără prea multe remuşcări, scopurilor noastre mereu schimbătoare. Şi aceasta pentru că sensurile lui trebuie mereu ajustate şi complementarizate cu mesajele altor texte. Radicalismul său provoca şi disputa cu Umberto Eco, argumentele aruncate în luptă redimensionând accepţiile adevărului în aşa fel încât acesta să ridice semne de întrebare şi istoricilor; ei se vedeau totuşi obligaţi să-şi delimiteze noi sfere de interes şi noi metode de a le cerceta, dar asumându-şi mai explicit subiectivitatea abordării, „situarea" perspectivei din care îşi investigau sursele. Altfel spus, noile crezuri scientiste rămâneau, tacit, fenomenologice, adevărul istoric neputând fi cu totul străin de mijloacele cu care îl căutăm[47]. Căci metoda nu e un simplu

---

înţelegerea problematicii, cartea aceluiaşi Jean Leduc, *Les historiens et le temps. Conceptions, problématique, écritures*, Paris, Éditions du Seuil, 1999, p. 207-310.

[43] Isabelle Stengers, *Inventarea ştiinţelor moderne*, traducere de Claudiu Constantinescu, Iaşi, Polirom, 2001, p. 71.

[44] Herbert Schnädelbach, *Introducere în teoria cunoaşterii*, traducere de Mihai Radu Solcan, Piteşti, Paralela 45, 2007, p. 6-10.

[45] George Bondor, *Adevăr hermeneutic şi metodă fenomenologică în* ***Fiinţă şi timp***, în George Bondor & Cornel Bîlbă (coord.), *Adevăr hermeneutic şi locuri obscure*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2008, p. 62.

[46] Richard Rorty, *Obiectivitate, relativism şi adevăr. Eseuri filosofice*, I, traducere de Mihaela Căbulea, Bucureşti, Editura Univers, 2000, p. 275-279.

[47] „Fenomenologia e pusă la lucru pentru a nu descrie ceva care ne este deja întru totul vizibil, ci tocmai ceea ce nu se arată, lucrurile care se găsesc disimulate prin chiar modul lor de a fi. […] Observăm din

set de reguli, ea mulându-se pe toate modurile de a fi ale realului[48]. Ceea ce nu înseamnă că nu au existat mereu încercări de emancipare de sub această tutelă[49]. Istoria recentă este însă mai puțin receptivă la asemenea despărțiri, de vreme ce cercetătorul scrie pentru un cititor deloc pasiv, ultimul fiind el însuși actor în acest trecut neîncheiat încă[50].

Adevărurile istoricului au apărut cu greu, stând în umbra unor dispute filosofice, cum ar fi: lumea există în sine sau numai pentru o conştiinţă? Polemicile de acest fel generau şi paradigme de cunoaştere, dublate de feluri anume de citire a surselor. Prea îndatoraţi medierii oferite de Sfinţii Părinţi, catolicii generaseră o pasiune pentru *implicitul* textului. În replică, urmaşii lui Luther se vedeau mai obiectivi, pe motiv că mizau numai pe *explicitul* acestuia[51]. Aceste deosebiri stăteau la originile unor concepţii opuse despre scriitura istorică: în secolul XIX , şcoala „culturalistă" a lui Karl von Lamprecht, de la Leipzig, şi aceea „pozitivistă" a lui Leopold von Ranke, de la Berlin[52], transpuneau cele două poziţionări majore faţă de interpretarea Bibliei[53]. Prima punea accentul pe multiplele semnificaţiile ale unui text, cea de-a doua, dimpotrivă, evita orice abatere de la litera documentului. Savanţii nu erau însă lăsaţi în turnul lor de fildeş, societatea propulsându-i, cu o oarecare întârziere, în momente când opiniile lor nu se bucurau de o notorietate reală. Bunăoară, marea vogă socială a pozitivismului venea abia după Primul Război Mondial, odată cu descoperirea mormântului lui Tutankhamon (1922) şi cu marele succes al romanelor Agathei Christie. Căsătorită a doua oară cu un arheolog, scriitoarea făcea din personajul-detectiv un fel de cercetător, eminamente empirist; obsedat să reconstituie faptele pas cu pas, Hercule Poirot se

---

nou că falsul se dovedeşte a fi o formă derivată şi deviată a adevărului, după acelaşi model al raportului dintre fenomen şi aparenţă" (George Bondor, *Adevăr hermeneutic şi metodă fenomenologică…*, p. 50-51).

[48] *Ibidem*, p. 67.

[49] Christian Ferencz-Flatz, *În ce sens este şi în ce sens nu este indispensabilă cercetarea istorică în fenomenologie*, în Christian Ferencz-Flatz & Paul Marinescu (coord.), *Timp, memorie şi tradiţie. Studii de fenomenologia istoriei*, Bucureşti, Zeta Books, 2012, p. 40. Autorul spune că fenomenologia nu a reuşit o „turnură istorică", transformarea ei în exegeză datorându-se nu soluţiilor pe care le-ar fi propus, ci asimilării criticilor care i-au fost adresate.

[50] Omul este de la bun început în adevăr ori nu mai ajunge niciodată acolo, credea Heidegger. Insistând pe distanţa dintre ceea ce este iniţial *corect* şi ceea este apoi *adevărat*, filosoful german îşi scuză cumva imposibilitatea retragerii din propriul timp. Sunt observaţii prin care el justifica, arată Sorin Borza, colaborarea cu regimul nazist (Sorin Borza, *Heidegger şi Istoria. A seduce şi a soma*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2003, p. 51).

[51] „Noţiunea de hermeneutică, înţelegând prin aceasta disciplina sau tehnica interpretării textelor sacre, juridice sau literare, s-a constituit abia la mijlocul secolului al XVII-lea în Germania. […] Numele acesta era nou în domeniul activităţilor erudite, dar el desemna o activitate ale cărei antecedente duceau până în Antichitate. Pe măsură ce între Homer şi lectura textului s-a mărit distanţa temporală, înţelegerea textului nu a mai fost posibilă decât cu ajutorul unor explicaţii lexicale şi gramaticale; o întreagă activitate «critică» se impunea pentru rectificarea cuvintelor deformate de copişti, pentru explicarea termenilor învechiţi sau eliminarea versurilor interpolate: o activitate de *restituire* a textului; în fine, pentru ca Homer să-şi păstreze autoritatea morală, era necesar să se dea un nou sens – alegoric – comportamentelor eroilor săi, pe care oamenii unei epoci şi ai unei morale diferite nu puteau să le considere exemplare în literalitatea textului. […] Însă avântul hermeneuticii, sub numele ei nou şi vechi totodată, în Germania secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, corespundea unei tendinţe legate de Reformă şi de prima modernitate. […] Hermeneutica este concepută ca o tehnică a întoarcerii la sensul primar şi pur, despovărat de adăugirile şi de alterările prin care a trecut de-a lungul secolelor" (Jean Starobinski, *op. cit.*, p. 116-117).

[52] Serinela Pintilie, Claudiu Lucian Topor, *Istoricii români şi lumea germană în a doua jumătate a secolului XIX*, Iaşi, Casa Editorială Demiurg, 2008, p. 111-130.

[53] „[…] atitudinea pozitivistă respinge metafizica în baza ideii conform căreia domeniul cognoscibilului este limitat la ceea ce este dat în mod pozitiv. Cunoaşterea omenească este astfel identificată cunoaşterii ştiinţifice, fiind acceptate doar enunţurile care aparţin ştiinţelor naturii, aşadar cele care pot fi probate empiric […]." Despre critica pozitivistă aplicată metafizicii, vezi George Bondor, *Dosare metafizice. Reconstrucţie hermeneutică şi istorie critică*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2013, p. 123.

comporta ca un istoric: nu ceda speculațiilor neacoperite de probe și nici coincidențelor prea spectaculoase[54]. Altfel spus, a descoperi un adevăr presupunea, pentru el, să dezlegi o enigmă, folosindu-te la început chiar și de indicii false. O altă exemplificare a uzajelor sociale ale trecutului ne-o dă însăși Școala Analelor: apărută în Franța interbelică, s-ar fi putut revendica de la manifestul fraților Goncourt; în 1857, publicând *Portraits intimes du XVIIIe siècle*, ei pledau pentru o „mică istorie", care să redea viața cotidiană a fiecărei epoci în specificul și detaliile ei mondene, pitorești, surprinzătoare[55]; dar cum în anii '30 marxismul era, în Est, ideologia unui regim politic ostil lui Hitler, iar în Vest o teorie socială sub-utilizată, motivația antifascistă a primat: „il n'y a d'histoire que du present!". Astfel, din simpatie față de Uniunea Sovietică și nu numai, discipolii lui Lucien Febvre și Marc Bloch și-au fundamentat investigațiile pe ideile lui Karl Marx[56]. Dar „Analele" și-au luat ulterior revanșa, învățându-ne că istoria politică nu era deloc sinonimă cu istoria statului[57].

Judecățile *deductive* și prudente, din aproape în aproape, rivalizează, de când lumea, cu acelea prea speculative, fie *inductive*, fie *inferențiale*[58]. Deducțiile par că ne

[54] Înainte de a se căsători, o rudă o întreba dacă nu confundă dragostea cu fascinația pentru meseria de arheolog. Mai relevant mi se pare însă fragmentul în care Agatha Christie povestește cum și-l imaginase pe Hercule Poirot: „[…] m-am decis să aleg un detectiv belgian, pe care l-am lăsat să se dezvolte de la sine. Trebuia să fi fost inspector de poliție la viața lui, ca să aibă o anumită experiență în materie de crime. De asemenea, trebuia să fie meticulos, ordonat, mi-am zis eu, în timp ce făceam curățenie la mine în cameră. Un omuleț ordonat. Așa îl vedeam, un omuleț ordonat și pedant, aranjând mereu câte ceva, preferând perechea individului și pătratul cercului" (vezi Agatha Christie, *Autobiografia*, traducere de Adania Folea, București, Editura Rao, 2012, p. 355, 581).

[55] Edmond și Jules Goncourt, *Germinie Lacerteux*, Bucureşti, Editura Minerva, 1981, p. XXXI.

[56] Despre amplitudinea acestei opțiuni teoretice găsim multe detalii în Philip Daileader & Philip Whalen (eds.), *New Historical Writing in Twentieth Century France. French Historians, 1900-2000*, Oxford, Blackwell Publishing, 2010, 610 p.

[57] André Burguière, *The Annales School. An Intellectual History*, Ithaca & London, Cornell University Press, 2009, p. 250. Acest curent a avut ca impuls aspirația de a studia societatea în manifestările ei mai puțin explicite, codificate, ascunse; nu înainte de a ști ce căutăm și de a formula întrebări, renunțând la descoperirea trecutului din aleatoriul arhivelor. Marc Bloch îi dădea o tentă mai sociologică, Lucien Febvre una mai psihologizantă. De aici au plecat și departajările naive, dintre istorie, care ar contabiliza faptele explicite, pe de o parte, și etnografie, care le-ar sonda pe acelea inconștiente, pe de alta; ori antiteza dintre *convingere*, exprimată explicit, în contrast cu *mentalitatea* manifestată involuntar. Reacțiile critice s-au coagulat în timp și pot fi sintetizate prin câteva observații nu lipsite de temei: 1) individul nu este un simplu rezumat al societății, având niște variabile pe care micro-istoria le va releva: ființa umană nu suportă pasiv Istoria și valorile ce i se impun, ci se autonomizează, fie și printr-o cultură a tergiversării, a pastișării, a echivocului; 2) s-ar fi impus o distincție între ideea de *mentalitate* (idee comună împărtășită involuntar de o colectivitate) și aceea de *reprezentare* (care dezvoltă viziuni concurente asupra aceleiași realități, deși utilizează în acest scop valori unanim împărtășite); 3) accentul pe elemente inerte, sporadice și necuantificabile nu poate fi o garanție a științificității cercetărilor; 4) membrii unei categorii sociale nu pot gândi uniform ca și cum ar fi multiplicarea unui singur individ; 5) statisticile care înregistrează recurența unor atitudini nu ne ajută să surprindem singularitățile, adică micile rupturi care pot anunța marile schimbări; 6) reprezentările despre lume nu pot forma un ansamblu omogen și stabil, deoarece nu toate comportamentele unui om pot fi explicate printr-o structură mentală unică; 7) nu toate faptele noaste cotidiene sunt pre-semnificate, teleghidate de un „eu" colectiv care le dirijează; 8) un text singular nu dezvoltă receptări stereotipe, putând avea mai multe tipuri de public, cu pre-lecturi dintre cele mai variate. Vezi André Burguière, *L'anthropologie historique et l'école des* Annales, în „Les Cahiers du Centre de Recherche Historiques", *Réflexions historiographiques*, nr. 22, 1999, http://ccrh.revues.org/2362, consultat la 11 octombrie 2009; Roger Chartier, *La nouvelle histoire culturelle existe-t-elle?*, în „Les Cahiers du Centre de Recherche Historiques", *Regards sur l'histoire culturelle*, 31, 2003, http://ccrh.revues.org/291, consultat la 10 octombrie 2009.

[58] Cartea scrisă de Jean Michel Adam împreună cu Françoise Revaz pleacă de la următoarea constatare: o simplă succesiune de acțiuni nu formează un tot omogen, o povestire. Pentru a constitui o unitate purtătoare de sens, acțiunile trebuie să comporte nu numai o înlănțuire cronologică, ci și o determinare cauzală, adică să ia naștere una din alta. Istoria, în care cei doi autori văd „imitarea" unei acțiuni trecute,

scutesc de riscuri, noi mărginindu-ne să spunem că din faptul X nu rezultă, drept consecinţă, decât faptul Y. Altfel spus, premisele unei demonstraţii susţin îndeaproape concluziile la care ajungem[59]. Aprecierile inductive sunt de obicei asociate cu David Hume: în 1748, savantul le repera acolo unde se foloseau cazuri particulare, ca să se argumenteze anumite generalizări ce depăşeau vizibil cadrul observaţiilor empirice, controlabile[60]. Mult mai scandaloasă este însă inferenţa: derivarea unui enunţ dintr-altul, pentru a se admite o judecată – al cărei adevăr nu este verificat direct – în virtutea similarităţii ei cu judecăţi anterioare, considerate din start ca fiind adevărate. Orice am spune, vor persista veşnic tensiunile dintre *relatare* (ce s-a întâmplat), *argumentare* (pe ce anume mă bazez) şi *interpretare* (de ce s-a întâmplat?). Cum scriem totuşi istoria? O povestim sau o explicăm[61]? Şi cui dăm mai multă atenţie: aspectului veritativ sau celui fiduciar[62]? Problema este că nu optăm decisiv pentru nici una dintre aceste soluţii, frecventându-le succesiv pe toate: „Noi credem că în lumea reală trebuie să conteze principiul de Adevăr (Truth), în timp ce în lumile narative trebuie să conteze principiul de încredere (Trust). Şi totuşi şi în lumea reală principiul de Încredere e tot atât de important cât şi principiul de Adevăr”[63]. Şi dăm întâietate evenimentului revigorant ori cotidianului rutinier? În cartea lui François Dosse, întrebarea pare inutilă, dat fiind că faptul rutinier poate să ajungă oricând o piatră de hotar în autopercepţia unei societăţi. De exemplu, sosirea unui tren în gara Ciotat devenea un mega-eveniment din cauză că, în 1895, era filmată de fraţii Lumière şi era apoi proiectată la Grand Café din Paris:

---

trebuie să fie una şi întreagă, îmbinând obligatoriu *ordinea cronologică* şi *necesitatea logică*. În *antichitate*, autorii de epopei credeau că singularitatea epocii povestite şi unicitatea actorului – pe scurt, o singură perioadă, un singur erou – erau suficiente pentru a garanta coerenţa deplină a acţiunii refăcute din cuvinte. În *cronicile medievale*, faptele luate în considerare nu erau legate decât prin simpla lor înşiruire în timp. Cronicile nu pot fi considerate povestiri, pentru că întâmplările narate nu alcătuiesc vreun lanţ cauzal şi nu garantează unitatea acţiunii, spun Adam şi Revaz. Acestea citează doar un număr de evenimente, fapte felurite fiind realizate de agenţi istorici diferiţi, în locuri variate. Nici un proiect comun nu motivează succesiunea întâmplărilor care, în consecinţă, nu au decât un statut de eveniment. Cronicile sunt deci simple enumerări ale unor fapte consecutive: s-a întâmplat că X, apoi s-a produs evenimentul Y. Unitatea timpului nu este şi unitatea acţiunii, concluzionează Jean Michel Adam şi Françoise Revaz (vezi Jean-Michel Adam, Françoise Revaz, *Analiza povestirii*, traducere de Sorin Pârvu, Iaşi, Institutul European, 1999, p. 27-28).

[59] Istoria nu poate pretinde că este ştiinţifică în sensul ştiinţelor fizicii. Nu poate onora protocolul ipoteză-testare, nu foloseşte raţionamentul deductiv şi nu îşi poate demonstra opiniile pe baza unui proces experimental şi obiectiv, care să producă fapte controlabile. Vezi Alun Munslow, *Deconstructing History*, London & New York, Routledge, 1997, p. 4.

[60] Marie-Dominique Popelard & Denis Vernant, *Marile curente în filosofia ştiinţelor*, traducere de Ion Vezeanu, Iaşi, Institutul European, 1999, p. 72-73.

[61] „La réflexion sur les espèces du récit qui mène à envisager le rapport au réelle de l’historia du point du vue de sa réception et non de sa production confère en effet à celle-ci la possibilité d’être un artefact discursif. Il suffit de croire ce qu’elle raconte; elle tient sa légitimité d’histoire de cette disposition et non de la réalité objective et vérifiable de son contenu. Elle peut être un «faire croire» qui devra déployer les moyens discursifs de cette persuasion” (vezi Catherine Darbo-Peschanski, *L’Historia. Commencements grecs*, Paris, Éditions Gallimard, 2007, p. 410). Leopold von Ranke (1795-1886) nu era de acord cu modul în care Iluminismul explica anumite fenomene din cauză că savanţii secolului XVIII mizau prea mult pe individ, pe voinţa şi caracterul lui. Ranke era de părere că actorii istoriei sunt parte a unui întreg social, determinat de timp şi de spaţiu, voinţa personală contând prea puţin în declanşarea unor evenimente (vezi, mai pe larg, Frederick C. Beiser, *The German Historicist Tradition*, Oxford University Press, 2011, 614 p.)

[62] François Hartog sugerează deosebirea dintre *povestire*, care ordonează formal evenimentele, în succesiunea lor temporală şi logică, pe de o parte, şi *discurs*, care încearcă să extragă din faptele unei povestiri nişte concluzii cu valabilitate universală, pe de alta (François Hartog, *Évidence de l’histoire. Ce que voient les historiens*, Paris, Éditions de l’École des Hautes Études en Sciences Sociales, 2005, p. 85).

[63] Umberto Eco, *Şase plimbări prin pădurea narativă*, traducere se Ştefania Mincu, Constanţa, Editura Pontica, 1997, p. 117.

obişnuitul năştea astfel extraordinarul, în cazul nostru dându-se startul industriei cinematografice[64]. Odată apărut şi televizorul, arăta Pierre Nora, creşte simţitor nu importanţa faptelor mediatizate ci audienţa acestora; în opinia lui Nora, ele nu sunt transmise ci produse; aşa că evenimentul în sine nu mai contează, cel puţin nu în simpla lui factualitate; esenţială este preluarea lui într-o povestire al cărei public sporeşte, fiecare luând-o pe cont propriu, ca detaliu autobiografic[65]. Din punct de vedere metodologic, nu mai apreciem Evenimentul, pentru că rupe violent ritmicităţile imperturbabile ale calendarului. Îl preţuim ca revelator cultural[66]; el indică, mai mult istoricilor decât contemporanilor săi, o reprezentare dominantă despre timp. Pusă în dificultate de un fapt abia survenit şi greu asimilabil valoric, viziunea temporală până atunci în vigoare bate în retragere: fie devine obiectul antitezei cu epoca abia instaurată, întorcându-se abia mai târziu, ca nostalgie, fie se altoieşte pe caracteristicile altor vremuri, mult mai vechi. A doua variantă este cea mai frecventată, prezentul degenerat transformându-se într-un trecut reînnoit. Astfel, din 1789, Vechiul Regim al Bourbonilor împrumuta aparenţele Romei republicane. Regimurile istoricităţii sunt deci nişte „procedee" de împrospătare imagistică a duratei. Doar astfel, Revoluţia Franceză îşi putea atribui origini antice, cu pretenţia că ar actualiza (şi pune sub ochii parizienilor) timpurile lui Iulius Caesar. Cu ce rămânem din toate aceste transfigurări? Încă din 1988, într-un articol din „Le Débat", Marcel Gauchet sesiza o schimbare de paradigmă în ştiinţele sociale, recunoscând că istoria politică devenise o istorie globală[67].

Probitatea şi deghizările ei

În lumina abordărilor culturaliste, istoria istoriografiei nu se mai încadrează în aceea a ideilor, pe motiv că emiţătorul unor versiuni despre trecut nu îşi dovedeşte relevanţa dacă nu stabilim cum îi erau receptate scrierile. Spre deosebire de un simplu text, discursul istoric presupune deci existenţa unui destinatar, de la care se aşteaptă un *feed back*[68]. Rezultă deci tranzacţii narative în care cititorul devine coautorul unor interpretări pe care le negociază în spaţiul public. Ţinând cont apoi şi de distanţa care

[64] François Dosse, *Renaissance de l'événement. Un défi pour l'historien: entre Sphinx et Phénix*, Paris, Presses Universitaires de France, 2010, p. 318.

[65] *Ibidem*, p. 318. Se mută deci accentele: *histoire de la politique* este umbrită de *histoire du politique*, constata Jacques Le Goff; altfel spus, datările şi periodizările devin mai puţin relevante, o mare curiozitate trezind emoţiile, valorile, superstiţiile, prejudecăţile şi fricile cu care societatea îşi fundamentează explicaţiile despre evenimentul cel mai recent.

[66] Jacques Le Goff, *Les «retours» dans l'historiographie française actuelle*, în „Les Cahiers du Centre de Recherche Historiques", *Réflexions historiographiques*, nr. 22, 1999, http://ccrh.revues.org/2322, consultat la 11 octombrie 2009. Despre acelaşi fel de *come back* vezi Penelope J. Corfield, *Historians and the return to the Diachronic*, în Gelina Harlaftis *et alii* (eds.), *The New Ways of History. Developments in Historiography*, London, New York, I. B. Tauris Publishers, 2010, p. 18: „Space itself is not only located in Time, it is integrally yoked with it. So the anti-philosopher Jacques Derrida's attempt at rejecting temporality as purely 'metaphysical' and substituting *chora* (or *khōra*) as an atemporal spatiality, remains a curiosity that has not won converts. Indeed, it may be noted that even postmodernist theorists who approve his views, do themselves offer a narrative of sorts".

[67] Mass-media au augmentat considerabil publicul unui eveniment. Nu a crescut deci numărul faptelor ieşite din comun, ci sensibilitatea noastră faţă de cele vizionate. Prin urmare, este greu să mai scrii istorie recentă fără să te apropii puţin de istoria culturală (vezi Philippe Poirrier, *Introduction à l'historiographie,* Paris, Éditions Belin, 2009, p. 90, 93-100, 151-157).

[68] Umberto Eco socotea că trebuie să fim spectatorii, nu doar cititorii unei cărţi. Este vorba aşa-numitul Cititor-Model „pe care textul nu numai că-l prevede ca pe un colaborator, dar pe care şi caută să-l creeze" (vezi Umberto Eco, *Şase plimbări prin pădurea narativă…*, p. 15).

separă cunoașterea de simpla percepție[69], se impune deosebirea dintre *informația istorică* (verificată, clasificată, editată, omologată academic), *opinia istorică* (imediată, spontană și distorsionată, verificabilă prin sondaje; ea confundă certitudinea socială cu adevărul științific) și *semnificația istorică* (formulată în timp, nu pentru a explica ci a justifica un fapt istoric; vulgarizează și esențializează informația istorică, transformând-o în prejudecată sau loc comun; fiind uneori politizată, instrumentată și ritualizată, stabilizează și stereotipizează un trecut anume). Datorită confuziilor dintre ordinea cronologică a faptelor și aceea a efectelor create de ele, sau dintre cauzele unui fenomen și motivațiile actorilor săi, istoricii încearcă analogii și, de aici, pronosticuri[70]. Le este greu să accepte coincidențele, ghinioanele, cele trei ceasuri rele. Și totuși există momente când virtualul, puțin probabilul și încă neîntâmplatul se umflă în pene și încalcă limitele realității, ca să devină totuna cu ea[71]. Din biografia unei științe fac deci parte și înfrângerile ori rateurile ei, pentru că, uneori, acestea nu sunt decât variante provizorii de adevăr[72]. „Luăm drept sigură o povestire pe care strămoșii noștri ne-au transmis-o, chiar dacă astăzi acești strămoși se cheamă oameni de știință, ironiza cândva Umberto Eco.”[73]

Realitate, veracitate, autenticitate, sinceritate, exactitate: toate sunt sinonime parțiale ale eternului nostru pacient, adevărul[74]. Și repertoriind sforțările de a reconstitui ceea ce a fost cândva, surprindem și metodele prin care generăm, de la o epocă la alta, veridicitatea unei istorii. Căci adevărul extras din trecut a fost canonizat periodic, plecându-se, în antichitate, de la echivalarea lui cu tradiția orală, cu neîncetata repovestire a celor întâmplate[75]; era deci cam același lucru cu *neuitarea*[76]. De aceea, orice istorie care se scria atunci era inevitabil una recentă[77]. Se trecea apoi la

[69] Idem, *Interpretare și suprainterpretare*, traducere de Ștefania Mincu, Constanța, Editura Pontica, 2004, p. 36.

[70] Vezi excelenta lucrare a Danei Țabrea, *Dezvoltarea metafizicii ca hermeneutică: Robin George Collingwood. O filozofie practică*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2012, p. 30-41. Este vorba de reactualizarea trecutului prin analogie cu experiențele prezentului; de unde și iluzia inferențială că ar putea să prevadă viitorul.

[71] Nu este ciudat să vedem că un eveniment are loc tocmai din cauză că nu era așteptat să se producă? Plecând de la ziua de 11 septembrie 2001, întrebarea lui Nassim Nicholas Taleb definește faimoasa „lebădă neagră”, sinonimă a imprevizibilului în istorie. Căci reacțiile față de faptele neașteptate spun ceva despre nivelul științific al unei epoci, despre imaginarul și obișnuințele ei. Vezi Nassim Nicholas Taleb, *Lebăda neagră. Impactul foarte puțin probabilului*, ediția a 2-a, traducere de Viorel Zaicu, București, Editura Curtea Veche, 2010, p. 17-18.

[72] Vezi capitolul *Récit historique et récit de fiction*, din cartea lui Jean Leduc, *op. cit.*, p. 169-202. În România, semnalăm cercetarea profesorului Mircea Anghelescu, *Mistificțiuni. Falsuri, farse, apocrife, pastișe, pseudonime și alte mistificații în literatură*, București, Editura Compania, 2008, 206 p.

[73] Umberto Eco, *Șase plimbări prin pădurea narativă…*, p. 171-172.

[74] Toate aceste accepții sunt analizate de Bernard Williams, *Vérité et véracité. Essai de généalogie*, Paris, Gallimard, 2006, 374 p.

[75] *Legenda eroică* a fost mereu ținută într-o zonă gri a verosimilității, unii socotind-o ecoul unui fapt istoric neatestat documentar, alții creditând-o ca „sâmbure de adevăr”, garantat de însăși transmiterea lui pe cale oral-generațională (vezi André Jolles, *Forme simple. Legenda sacră, legenda eroică, mythosul, ghicitoarea, zicala, cazul, memorabilul, basmul, gluma*, traducere de Iulia Zup și Grigore Marcu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2012, p. 82-87).

[76] Din acest punct de vedere, remarcăm două lucrări exemplare: pentru antichitatea greacă, Nicole Loraux, *La cité divisée. L'oubli dans la mémoire d'Athènes Paris*, Éditions Payot & Rivages, 2005, 350 p.; iar pentru lumea romană, Catherine Baroin, *Se souvenir à Rome. Formes, représentations et pratiques de la mémoire*, Paris, Éditions Belin, 2010, 328 p.

[77] Adriana Zangara, *Voir l'histoire. Théories anciennes du récit historique (IIe siècle avant J.-C. – IIe siècle après J.-C.)*, Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 2007, 314 p. Vezi și capitolul *General Characteristics of Ancient Historiography* din cartea lui John Burrow, *A History of Histories*, London, Penguin Books, 2009, p. 171.

sinonimizarea lui cu citatul de autoritate, în Evul Mediu, slova Sfinților Părinți credibilizând ori ba o anumită teorie; dar aceasta dura până când Reforma multiplica Adevărurile, în așa fel încât trecutul nu mai era același pentru toată lumea: prezentul fiecăruia își găsea antecedentul care îl îndreptățea să se schimbe ori să rămână același[78]; în epoca zisă clasică (secolele XVII-XVIII), veridicitatea era dată de expresivitatea artei narative, iubitorii de istorie fiind mai curând spectatori decât cititori ai textelor istoriografice[79]; dat fiind accentul pus pe efectul retoric și pe teatralizarea trecutului, o reconstituire scrisă era mai degrabă vizionată decât lecturată[80]; practicată ca un gen literar, evocarea vremurilor de demult era credibilă dacă își impresiona auditoriul/cititorul[81]. Din păcate, Secolul Luminilor nu a domesticit adevărul, permanentizând războaiele intelectuale din jurul ideii de probitate. Empiriștii Locke și Hume polemizau cu raționaliștii Descartes și Leibniz[82], argumentația celor două tabere neputând ocoli modalitățile prin care ne construim o idee de realitate[83]. Cum accedem la ea? Prin raționamente pure, independente de lumea înconjurătoare, și mai ales prin cuantificări matematice, răspundeau raționaliștii. Prin simțurile noastre, așa limitate cum sunt, replicau empiriștii. Ultimii credeau că realitatea exista în măsura în care ne stârnea senzații; dar nu știau ce să spună despre acele fenomene care nu comunicau cu noi, nu ne atrăgeau atenția și nu ne trimiteau informații despre ele[84]? În dispută se amesteca și Kant, care punea un bemol entuziasmului empirist: cunoașterea umană este mediată, nu directă, noi cunoscând doar senzațiile, nu și realitatea care le generează. Apoi, gândirea umană nu este un simplu receptacul de știri, structuri mentale preexistente prelucrându-ne percepțiile[85].

Nici începuturile veacului XIX nu au adus prea multe clarificări: atunci, *a intui* însemna *să ajuți o realitate să se contureze*, să se autogenereze, ducând la bun sfârșit

---

[78] Vezi Donald R. Kelley, *Faces of History. Historical Inquiry from Herodotus to Herder*, London, Yale University Press, 1998, p. 161-187; este capitolul *Reformation Traditions*, în care subminarea certitudinilor patristice de către Reformă lasă loc și adevărurilor etnicizate ale germanilor, francezilor și englezilor.

[79] Catherine Volpilhac-Auger, *La parole et ses représentations dans le récit historique à l'Age classique*, în Catherine Volpilhac-Auger & Laurence Guellec (eds.), *Des voix dans l'histoire*, Presses Universitaires de Rennes, 2010, p. 11-32.

[80] „By 1560, both in Italy and in the north, a new *ars historica* taken shape – an art cast as a guide *not to writing, but also reading history*, and one that offered an Ariadne thread through the frightening, demon-haunted labyrinths of historical writing, ancient and modern, trustworthy and falsified, that every learned man must explore (s.n., A.M.)" (vezi Anthony Grafton, *What Was History? The Art of History in early Modern Europe*, Cambridge University Press, 2007, p. 26).

[81] Retorismul secolelor XVII-XVIII se prelungea și în veacul următor, deși schimbările nu întârziau să apară; este adevărat, ele se produceau tacit, subiacent și indirect, fără pledoarii explicite pentru metodologia cercetării. Bunăoară, Sorin Antohi vedea în epistemologia lui Alexander von Humboldt o practică, nu o teorie, germanul operând, în primele decenii ale secolului XIX, o sinteză a literaturii cu științele naturii. Potrivit lui Antohi, Humboldt topise limbajul cotidian, cel estetizat și cel științific, impunând respectivul melanj drept instrument de comunicare: „Maniera practică prin care epistemologia lui Humboldt devine text științific este tocmai *narativizarea*, transformarea raționamentului în discurs. Dacă textul istoriografic s-a putut formaliza ca *explicare prin descriere*, textul humboldtian este *cercetare prin descriere*" (vezi Sorin Antohi, *Exercițiul distanței. Discursuri, societăți, metode*, București, Editura Nemira, 2000, p. 88).

[82] Despre matematizarea cunoașterii, fără scoaterea lui Dumnezeu din ecuație, vezi Amos Funkenstein, *Teologie și imaginație științifică. Din Evul Mediu până în secolul al XVII-lea*, traducere de Walter Fotescu, București, Editura Humanitas, 1998, p. 55-57, 69-80.

[83] Peter Godfrey-Smith, *Filosofia științei. O introducere critică în teoriile moderne*, traducere de Alexandru Anghel, București, Editura Herald, București, 2012, p. 37-40.

[84] Limitele acestei filosofii reies din cartea lui Leon Pompa, *Human Nature and Historical Knowledge. Hume, Hegel, and Vico*, Cambridge University Press, 1990, p. 13-66.

[85] Peter Godfrey-Smith, *op. cit.*, p. 40.

„intenţia" originilor sale lingvistice[86]; în a doua jumătate a secolului XIX, adevărul ajungea, finalmente, tot una cu *afirmaţia verificată în documente*, veridicul detronând treptat verosimilul[87]. Fiecare pas înainte, în direcţia ştiinţificităţii, era însă însoţit de suprainterpretări sociale, trecutul istoric abia recucerit fiind chemat să legitimeze, *à rebours*, prezentul politic. Oricum, noul s-a îmbrăcat totdeauna în straiele vechiului. Epocile prea reticente la schimbare nu sunt chiar atât de rigide precum par, „scolastica" lor conţinând de fapt nişte încercări de echilibrare şi de adaptare, care succed unor momente de degringoladă a criteriilor. Cel puţin canonizarea periodică a „adevărului istoric" poate fi înţeleasă astfel, ca semn al unor reevaluări pe care le „înfiem" tacit, incluzându-le însă în vechile formule, nu atât pentru a respinge anumite inovaţii, cât mai ales pentru a face suportabile efectele lor. Bunăoară, cu toate că „demitizarea" nu ni se pare niciodată serioasă, credem că respectivul demers şi-a atins deja scopul, obiceiul de a trata istoria în regimul hiperbolei fiind temperat acum de o anume autocenzură, practicată chiar şi de adversarii deconstrucţionismului.

De la nivelul anului 2015, aşa-numita demitizare poate fi înţeleasă *ca o întoarcere la litera documentului*, ca o invitaţie la „pozitivism". Reiterând nedumerirea din marele roman *Toate numele*, a lui José Saramago, ne mai întrebăm o dată: dacă arhivele nu pot cuprinde tot ceea ce s-a întâmplat vreodată, ce ne facem cu faptele rămase pe dinafară? Ca să nu mai spunem că felul în care a fost creat un fond de arhivă influenţează decisiv alegerea şi delimitarea temelor de cercetare; documentul nu se lasă citit şi descifrat cu uşurinţă, dialogul cu el depinzând de ceea ce am vrea să extragem dintr-însul. Nu degeaba cercetările patrimoniale vin cu noi dileme: cum facem deosebirea între deşeurile activităţii umane şi acele lucruri, tot mai multe, pe care omul le produce în continuu şi care pot deveni mai târziu surse istorice?; ce arhivăm şi ce nu?; ce argumente avem pentru a susţine valoarea sau lipsa de valoare a ceea ce este arhivat? Suntem aşadar obligaţi să ţinem cont că utilizarea surselor istorice are propria ei istoricitate, împărţirea lor în *intenţionale* şi *non-intenţionale* nerezolvând prea multe dileme[88]. De exemplu, un portret din prima jumătate a secolului XIX, poate fi considerat, simultan, drept un izvor non-intenţional, pentru că beneficiarul nu era preocupat

[86] Ernst Cassirer dă un exemplu extrem de folositor pentru istoria ideii de probitate în domeniul de interes pentru noi. În opinia lui, pentru romantici, *limba era un organism*, Cassirer deducând că, pentru aceştia, limbajul senzaţiilor era unul al intuiţiilor pre-structurate lingvistic. Vezi Ernst Cassirer, *op. cit.*, p. 109.

[87] Georg G. Iggers, *The Intellectual Foundations of Nineteenth Century 'Scientifc History': The German Model*, în Stuart Macintyre, Juan Maiguashca, Attila Pók (eds.), *The Oxford History of Historical Writing*, Volume 4, *1800-1945*, Oxford University Press, 2011, p. 41-58.

[88] Edmund Husserl nu privea cu ochi buni antiteza dintre premeditarea gestului individual şi spontaneitatea faptului social, fiind convins că şi reacţiile necalculate sunt producătoare de sensuri pe care le transmitem în spaţii de comunicare pre-structurate de simboluri. Mai pe scurt, *intenţional* însemna pentru el şi *existenţial*, felul de a acţiona devoalând şi felul nostru de a fi (vezi Edmund Husserl, *Criza ştiinţelor europene şi fenomenologia transcendentală*, traducere de Christian Ferencz-Flatz, Bucureşti, Editura Humanitas, 2011, 472 p.). Husserl îşi luase „sarcina unei «ontologii a lumii vieţii»", crezând într-o „concordanţă intersubiectivă" a experienţelor şi achiziţiilor cognitive desprinse din ele (*ibidem*, p. 289, 305). Din ideile sale se puteau desprinde, într-adevăr, nişte ipoteze de lucru pentru istoricii „mentalităţilor": „[…] în loc să cercetăm mai departe sfera propriilor noastre intuiţii, ne îndreptăm acum atenţia asupra faptului că, în fluxul continuu al percepţiei noastre cu privire la lume, noi nu suntem de fapt câtuşi de puţin izolaţi, ci suntem dimpotrivă în cuprinsul acesteia, legaţi totodată de alţi oameni. Fiecare […] are propriile […] percepţii, propriile sale prezentificări, propriile sale concordanţe, propriile devalorizări ale certitudinilor sale în simple posibilităţi, îndoieli, întrebări, aparenţe. În schimb, în cadrul *vieţii noastre colective*, fiecare dintre noi poate în egală măsură să ia parte la vieţile celorlalţi. Iar odată cu aceasta, lumea nu mai există doar din perspectiva oamenilor luaţi separat, ci ea există deopotrivă pentru întreaga comunitate umană, şi anume încă de la nivelul procesului de socializare a simplului nostru dat perceptiv" (*ibidem*, p. 288).

de fidelitatea reproducerii anatomice, ci de sublinierea statutului său social; dar pe de altă parte, putem lua în calcul şi o dimensiune intenţională, adică dorinţa clară de a lăsa postumităţii imaginea unei individualităţi irepetabile, deja constituite la început de epocă modernă. Nedumeririle se intensifică atunci când ne gândim la un testament, finalitatea lui escatologică şi nepământeană coexistând cu tendinţa testatorului de a-şi prelungi, textual, existenţa mundană, rămânând astfel în memoria socială sau măcar în aceea familială. Punând astfel problema, ne întrebăm: cine este mai atractiv, emiţătorul unui document sau destinatarul lui? Şi cum a fost supra-semnificat hrisovul ca obiect, înainte să fie fetişizat ca text? De aceea, s-a dorit o analiză aprofundată a statutului pe care documentul de arhivă l-a avut şi îl are în epistemologia modernă. Comentând o carte a Arlettei Farge, *Le goût de l'archive* (1989), François Hartog apreciază felul în care autoarea valorizează principala sursă a istoriei sociale: „documentul în materialitatea lui"[89]. Resemantizările lui succesive, ca obiect, apoi ca sursă de informare, se organizează în jurul celor patru factori de luat în seamă:

1) *Uzajul social al obiectelor vechi*: cele mai multe acte scrise au avut cândva un rost pur utilitar, imediat, utilizatorii lor neştiind că peste secole acestea vor deveni izvoare indispensabile reconstituirii trecutului[90]; în ce condiţii un pergament îngălbenit trezeşte un asemenea interes încât ajunge să fie pus de-o parte, spre a nu se pierde, în lăzi de zestre, în podurile caselor, în colecţii particulare sau biblioteci mănăstireşti?; nu uităm însă vechile instrumentări ale „documentelor"/manuscriselor: jurăminte, blesteme, divinaţii, puneri drept gaj; urmează constituirea ideii de document ca bun de patrimoniu, prin excluderea lui dintr-un circuit al uzanţelor curente şi scoaterea/includerea lui din/în dezbaterea publică; de aici şi confuzia între tezaurizare/colecţionare/ ordonare şi conservare/secretizare[91].

2) *Evoluţia ideii de probitate în cercetarea istorică*: cum a evoluat ideea de „adevăr istoric" de-a lungul timpului şi cum o susţinem[92]?; cum s-a legat ea de trecerea „hrisoavelor" de la prestigiul simbolic de „antichităţi" la autoritatea ştiinţifică acordată „izvoarelor", care conţin informaţii verificate, pertinente; cum îşi pierd zapisele statutul de acte de proprietate ori de suveniruri de familie, devenind surse fundamentale ale cunoaşterii istorice?; cum s-au ridicat documentele de la starea de „curiozităţi" la acelea de „surse"?; cum a evoluat şi cum s-a lărgit ideea de „sursă", punând documentul de arhivă în situaţia de a colabora sau concura cu alte tipuri de izvoare?; valoarea probatorie a unui document vine de la sine, sau mai curând istoricii sunt aceia care i-o conferă, în mod convenţional, după criterii academice recunoscute, omologate?

3) *Geneza aparatului critic* în cercetarea istorică. Este o invenţie destul de recentă. Iniţial, adevărul era echivalat cu *prezervarea* tradiţiei (dacă un fapt nu s-ar fi

---

[89] François Hartog, *op. cit.*, p. 219. Despre revalorizarea arhivelor şi impasul în care ele se află permanent (ce arhivă şi ce nu?; unde ia sfârşit arhivarea?), vezi capitolul special dedicat acestui subiect (*ibidem*, p. 216-222).

[90] Despre „genealogia documentului", vezi Martha Howell & Walter Preventer, *From Reliable Sources. An Introduction to Historical Methods*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2001, p. 61-67.

[91] Roger Chartier, *Lecturi şi cititori în Franţa Vechiului Regim*, traducere de Maria Carpov, Bucureşti, Editura Meridiane, 1997, 402 p.; iar din spaţiul românesc merită menţionat Alexandru Ofrim, *Cheia şi psaltirea. Imaginarul cărţii în cultura tradiţională românească*, Piteşti/Bucureşti, Paralela 45, 2001, 362 p; în acelaşi an apărea şi lucrarea lui Mircea Vasilescu, *„Iubite cetitorule…". Lectură, public şi comunicare în cultura română veche*, Piteşti/Bucureşti, Editura Paralela 45, 2001, 186 p.

[92] O lucrare clasică despre coexistenţa regimurilor de adevăr, fiecare cu o coerenţă internă a propriilor argumente, ne-o oferă Paul Veyne, *Au crezut grecii în miturile lor? Eseu despre imaginaţia constituantă*, Bucureşti, Editura Univers, CEU Press, 1996, 188 p.

întâmplat, nu ar fi existat o povestire despre el!) şi transmiterea ei pe cale orală. Mai apoi, afirmaţia avea acoperire dacă se invoca un autor de mare credibilitate (Aristotel, Sf. Augustin) sau un text canonizat (cum ar fi Biblia). Nu lipseau deci *colportajele şi compilaţiile*: în perioada premodernă, când tipăriturile erau foarte rare şi scumpe, a compila un autor vechi nu era un gest reprobabil, cum este astăzi; însemna să salvezi, să patrimonializezi şi să transmiţi mai departe nişte idei de valoare, dintr-un manuscris unic, în pericol să dispară; odată cu epoca modernă, când apar arhivele publice, cu inventare de documente numerotate, afirmaţia istoricului devine probă dacă ea *trimite la un dosar* care poate fi consultat/verificat de oricine.

4) *Apariţia şi evoluţia instituţiilor publice − arhivele*, însărcinate cu strângerea, ordonarea şi păstrarea documentelor; cum au trecut documentele de la situaţia de „proprietate privată" la aceea de „bun public", administrat de autorităţi special abilitate în acest sens[93]? Înainte de a ne da ştiri despre trecut, arhivele trebuie să ne spună ceva despre momentul creării lor, despre oamenii care le-au organizat şi mai ales despre criteriile după care le-au adunat. Cercetările istoricilor urmăresc să clarifice, în primul rând, împrejurările care determină nevoia de *conservare*, ducând la ideea de *arhivare*[94]. Odată cu epoca modernă, arhivarea a avut mai multe impulsuri: sistematizarea documentelor cu scopul de a uşura activitatea unor instituţii; dezvoltarea unei culturi juridice şi instituţionale bazate pe ideea de *precedent*, documentul uşurând activitatea birocraţiei moderne prin faptul că întreţinea memoria unor practici şi experienţe anterioare; impresia că documentele vechi sunt valoroase în sine, graţie *vechimii* lor, indiferent de ştirile corecte sau incorecte pe care le conţin; teama, tipic modernă, că risipirea lor ar duce la pierderea unor informaţii esenţiale despre noi înşine.

Cam atât. În secolul XIX, săpăturile arheologice completau golurile arhivistice. În secolul XXI, ele ne scot la lumină ceea ce documentele nu vor să recunoască. Ieri completau nişte carenţe, azi explică nişte absenţe. Cercetarea interdisciplinară este obligatorie şi nu reiterăm acest lucru în orizontul lozincilor actuale. Dacă subiectul cercetat ne opune cumva rezistenţă, rămânând prea multă vreme opac, ne determină să apelăm la nişte categorii-instrument, cu ajutorul cărora să facem faţă necunoscutelor. Trebuie deci luate în calcul realităţi şi fenomene istorice aparent străine unele de altele, recontextualizarea lor putând să submineze multe clişee istoriografice. Se impune, deopotrivă, corelarea novatoare a unor cuvinte-cheie, susceptibile să scoată la lumină domenii de interes slab delimitate până acum. Ele se vor explica mutual, *fiecare fiind clarificat nu prin propria-i definiţie, ci prin corelarea, poate neaşteptată, cu un alt concept*[95].

În care trecut ne găsim prezentul?

Nu are însă rost să deplângem prea mult de aşa-numitul dezinteres pentru istorie; ori să îl denunţăm ca principal simptom al unei crize de conştiinţă. E cazul să îi acceptăm, s-a spus, „normalitatea", să ne acomodăm cu ideea că *reprezintă chiar o componentă de marcă a actualei culturi istorice*, nu o catastrofă. Simţul timpului dintr-o

[93] Françoise Hildesheimer, *Les Archives Nationales*, în Christian Amalvi (sous la direction de), *Les lieux de l'histoire*, Paris, Armand Colin, 2005, p. 81-97.

[94] Christian Delacroix, François Dosse & Patrick Garcia, *Les courants historiques en France, XIXe-XXe siècle*, Paris, Éditions Armand Colin, 2007, p. 18-19.

[95] Madeleine Herren, Martin Ruësch, Christiane Sibille, *Transcultural History. Theories, Methods, Sources*, Berlin & Heidelberg, Springer Verlag, 2012, p. 40-52.

anumită epocă poate fi definit tocmai de indiferenţa faţă de această noţiune, Evul Mediu fiind, după Marc Bloch, un exemplu notoriu în acest sens. Construirea unui Disneyland în nordul statului Virginia atrăgea protestul activiştilor de culoare din cauză că se utilizau şi teme istorice, iar printre ele figura şi sclavia, o emblemă a secolului XIX american[96]. Acel fenomen nu putea deveni o atracţie turistică, afirmau cei indignaţi; căci nu regresăm în trecut dacă nu ne întoarcem în el cu atitudinea pe care ne-o cere; mai ales că autenticitatea reconstituirii stă în conservarea sentimentelor pe care un fapt istoric le-a creat iniţial; astfel, el va relaţiona în continuu cu viitorul, făcându-se mereu actual.

Confuzia dintre filosofia şi teoria istoriei este încă în mare vogă, acuzaţia că ai fi „eseist" fiind cea mai bună scuză de a nu încerca şi altceva. Un fel de a gândi cel puţin năstruşnic afirmă că „teoria" trebuie să încununeze o operă empirică prealabilă, ca şi cum ar trebui mai întâi să scriem şi abia apoi să ne dăm seama cum am vrut să facem acest lucru. Dacă filosofia istoriei are soluţii dinainte ştiute, produse în cabinet, teoria istoriei nu propune decât *ipoteze de lucru* care se pot valida sau nu în urma cercetărilor din arhive. În locul selectării atente a surselor, pe baza unor norme anunţate în prefaţă, pentru ca cititorul să le poată urmări de-a lungul întregului studiu, se invocă voios cercetarea exhaustivă a tuturor izvoarelor, în condiţiile în care, de pildă, un specialist în relaţii internaţionale ar trebui să părăsească, pentru multe luni de zile orăşelul natal spre a parcurge, cât mai amănunţit posibil, arhivele marilor cancelarii europene. De fapt, la ce foloseşte această teorie a istoriei şi cum se explică spaimele pe care le trezeşte? După cum arăta şi Paul Ricoeur în *Temps et recits*, teoria istoriei ne ajută să realizăm că relaţia noastră cu documentul nu este nicicând una inocentă ci „ideologică", adică plecăm la drum cu opinii personale, cu prejudecăţi care influenţează atât alegerea cât şi interpretarea izvoarelor. Discuţiile în jurul acestui punct obişnuiesc istoricul cu realitatea limitelor sale, îndemnându-l să-şi ia măsuri de precauţie; să îşi selecteze în aşa fel probele încât cercetarea lui să reziste, să nu devină caducă odată cu descoperirea unor noi fonduri de arhivă. Din acest punct de vedere, studiul de caz nu este o investigaţie „de buzunar", restrângerea ariei de interes dându-i şansa unor căutări mai sistematice. Relativizând prezumţiile istoricilor din secolul XIX, care susţineau că refac istoria exact cum a fost, gândirea actuală nu discreditează cercetarea istorică, ci o face mai conştientă de propriile limite; o ajută să se ferească atât de extrapolările facile, cât şi de tradiţionalele excese empiriste care, de dragul amănuntului, ratează concluziile. Documentul este un mijloc de informare în vederea sintezei şi nu un scop în sine, valorizat, din păcate, mai mult ca „descoperire", ca mare noutate; şi nu cum ar fi normal, apreciindu-l din perspectiva puterii lui de semnificare şi a disponibilităţii sale de a participa la o povestire mai amplă, la o restituire istoriografică. Cu alte cuvinte, teoria istoriei consolidează pretenţiile de ştiinţificitate ale istoriei, nu le subminează prin speculaţii gratuite. Ea nu impune dogme sau vorbe de duh, insistând pe delimitări şi clasificări de care să ţinem cont atunci când începem o investigaţie. Ceea ce ne sperie sub numele de „teorie" nu este altceva decât inventarul unor posibile metode de lucru. Dar, dacă aplicabilitate nu e, nimic nu e. Susţinerea unor ipoteze numai de dragul presupoziţiei sau doar pentru a arăta cât de eruditi suntem, ne reduce la stadiul „cărţilor din cărţi" şi al retorismelor seci.

Dacă acceptăm caracterul pur speculativ al scrierilor cu tendinţă teoretizantă, le recunoaştem doar o anumită specificitate, nu lipsa de apetenţă pentru cercetarea

[96] Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past. Power and Production of History*, Boston, Beacon Press, 1995, p. 143, 148-149.

concretă. Căci în momentul de faţă, intervenţiile de acest gen ar putea avea un rol important în problematizarea şi receptarea socială a muncii profesionistului: într-o lume excedată de informaţii, istoria îşi poate menţine auditoriul numai dacă oferă şi unele semnificaţii. Odată cu abandonarea confuziei dintre *interpretarea* documentului şi *parafrazarea* lui, aşa-zisa teorie a istoriei ar reda meseriei noastre caracterul formativ, aproape pierdut din pricina excesivelor specializări şi a ruperii de publicul larg. De exemplu, o lectură culturală a istoriei recente ar insista nu pe descoperirile factuale, tot mai multe şi mai contradictorii de la o oră la alta, ci pe interpretări cu un grad sporit de stabilitate. Acestea nu ar mai vehicula ştiri redundante, tot mai greu de asimilat, dând în schimb cititorilor câteva certitudini, mai uşor de însuşit şi de păstrat în memorie, de-a lungul timpului.

MASKS OF TRUTH: FROM THEORY OF HISTORY TO CASE STUDY
(Summary)

Keywords: time, theory of history, historical truth, historiography, hermeneutics, discourse analysis.

As Paul Ricœur put it in *Temps et récit*, theory helps us realize that our relation with the document is never an innocent, but always an "ideological" one, that is, we start from our personal opinions, with biases, which influence both the choice and the interpretation of sources. We should state here that the theory of history does not pay attention to this evidence in order to challenge the verity values of historiography. Discussions around this aspect get historians accustomed to the reality of their limits, urging them to take precautions, to select evidence in such a way as for their research to resist in time, not to fall into disuse, once new archive collections are discovered. By rendering relative the omnipotence that the nineteenth century historians assumed, pretending an exact reconstruction of history, the present ideas do not discredit historical research, but make it more aware of its own limits, helping it to avoid easy extrapolations, as well as the traditional empiricist excesses, which for the sake of the detail miss the conclusions. Discourse analysis and hermeneutics warn the historians that the document is a means of information with a view to synopsizing, and not an end in itself, unfortunately exploited as a "discovery", as a novelty, and not like it should be, from the standpoint of its force to signify, of its availability to participate in an ampler account, in a historiographical reconstruction. In other words, theory consolidates history's claims of scientism, it does not undermine them with speculations. It does not impose dogmas or witticisms, insisting upon delimitations, classifications and precautions to take into considerations when we start an investigation. *What frightens us under the name of "theory" is nothing else but the inventory of possible working methods.*

ABREVIERI

AARMSI	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Istorice”, Bucureşti
AARMSLit.	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Literare”, Bucureşti
AB	= „Arhivele Basarabiei”, Chișinău
ACNSAS	= Arhiva Consiliului Național pentru Studiul Arhivelor Securității
AHR	= „The American Historical Review”, Oxford
AIIAC	= „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj”, Cluj-Napoca
AIIAI	= „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A. D. Xenopol»”, Iaşi
AIIC	= „Anuarul Institutului de Istorie Cluj”, Cluj-Napoca
AIINC	= „Anuarul Institutului de Istorie Naţională, Cluj”, Cluj-Napoca
AIIX	= „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, Iaşi
AISC	= „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, Cluj-Napoca
ALIL	= „Anuarul de Lingvistică şi Istorie Literară”, Iaşi
AM	= „Arheologia Moldovei”, Iaşi
AMAE	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, Bucureşti
AMB	= Arhivele Municipiului Bucureşti
AMN	= „Acta Musei Napocensis”, Cluj-Napoca
AMP	= „Acta Musei Porolissensis”, Zalău
ANB	= Arhivele Naţionale Bucureşti
AnM	= „Analele Moldovei”
ANI	= Arhivele Naţionale Iaşi
ANIC	= Arhivele Naţionale Istorice Centrale, Bucureşti
ANRM	= Arhivele Naţionale ale Republicii Moldova, Chișinău
AOSPRM	= Arhiva Organizaţiilor Social-Politice din Republica Moldova, Chișinău
APR	= „Analele parlamentare ale României”, Bucureşti
AR	= „Arhiva Românească”, Bucureşti
ArhGen	= „Arhiva Genealogică”, Iaşi
ARMSŞ	= „Academia Română. Memoriile Secţiunii Ştiinţifice”, Bucureşti
ARMSI	= „Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice”, Bucureşti
ASB	= Arhivele Statului Bucureşti
ASB, AN	= Arhivele Statului Bucureşti. Fond Achiziţii noi.
ASB, Doc. ist.	= Arhivele Statului Bucureşti. Fond Documente istorice (fond provenit de la Academia Română)
ASBc	= Arhivele Statului Bacău
ASBt	= Arhivele Statului Botoşani
ASC	= Arhivele Statului Cluj
ASG	= Arhivele Statului Galaţi
ASI	= Arhivele Statului Iaşi
ASMh	= Arhivele Statului Mehedinţi
ASO	= Arhivele Statului Oradea
ASRI	= Arhiva Serviciului Român de Informaţii, Bucureşti
ASTm	= Arhivele Statului Timişoara
AŞUI	= „Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Alexandru Ioan Cuza»”, Iaşi
AT	= „Arhivele Totalitarismului”, Bucureşti
ATMI	= Arhivele Tribunalului Militar Iaşi
AUB	= „Analele Universităţii Bucureşti”
BAR	= Biblioteca Academiei Române, Bucureşti
BCMI	= „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, Bucureşti
BCU	= Biblioteca Centrală Universitară, Bucureşti

BIFR = „Buletinul Institutului de Filologie Română «A. Philippide»”, Iași
BMI = „Buletinul Monumentelor Istorice”, București
BOR = „Biserica Ortodoxă Română”, Bucureşti
BRV = „Bibliografia românească veche”, Bucureşti
BS = „Balkan Studies”, Salonic
CC = „Codrul Cosminului”, Suceava
CG = „Cuget românesc”, Buenos Aires
CI = „Cercetări istorice” (ambele serii), Iaşi
CMRS = „Cahiers du Monde Russe et Soviétique”, Paris
CvL = „Convorbiri literare” (ambele serii), Iași și București
DAD = „Dezbaterile Adunării Deputaţilor”, București
DI = „Dosarele istoriei”, Bucureşti
DIR = „Documente privind istoria României”, Bucureşti
DRH = „Documenta Romaniae Historica”, Bucureşti
GB = „Glasul Bisericii”, Bucureşti
IN = „Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iaşi”
JGO = „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Regensburg
LR = „Limba română”, Bucureşti
MA = „Mitropolia Ardealului”, Sibiu
MB = „Mitropolia Banatului”, Timişoara
MemAntiq = „Memoria Antiquitatis”, Piatra-Neamț
MI = „Magazin Istoric”, Bucureşti
MMS = „Mitropolia Moldovei şi Sucevei”, Suceava
MO = „Mitropolia Olteniei”, Craiova
MOf = „Monitorul Oficial”, Bucureşti
MSŞIA = „Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologie a Academiei Române”, Bucureşti
NedH = „Nouvelles Etudes d’Histoire”, Bucureşti
NRR = „Noua revistă română”, Bucureşti
RA = „Revista arhivelor”, Bucureşti
RdI = „Revista de istorie”, Bucureşti
RER = „Revue des Études Roumaines”, Bucureşti
RESEE = „Revue des Études Sud-Est Européennes”, Bucureşti
RFR = „Revista Fundaţiilor regale”, Bucureşti
RHSEE = „Revue Historique du Sud-Est Européen”, Bucureşti
RI = „Revista istorică”, Bucureşti
RIR = „Revista istorică română”, Bucureşti
RITL = „Revista de istorie şi teorie literară”, Bucureşti
RMM = „Revista Muzeelor şi Monumentelor”, Bucureşti
Rsl = „Romanoslavica”, Bucureşti
SAHIR = „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, Bucureşti
SAI = „Studii şi articole de istorie”, Bucureşti
SCIA = „Studii şi cercetări de istoria artei”, Bucureşti
SCILF = „Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor”, Bucureşti
SCIV(A) = „Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie)”, București
SCN = „Studii şi cercetări de numismatică”, București
SCSI = „Studii şi cercetări ştiinţifice. Istorie”, Iaşi
SEER = „The Slavonic and East European Review”, Londra
SJAN = Serviciul Judeţean al Arhivelor Naţionale
SMIM = „Studii şi materiale de istorie medie”, Bucureşti
SODF = „Südostdeutsche Forschungen”, München
SOF = „Südost-Forschungen”, München
SRdI = „Studii. Revistă de istorie”, București
SUBB = „Studia Universitatis Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca
TD = „Thraco-Dacica”, Institutul Român de Tracologie, Bucureşti
VR = „Viaţa Românească”